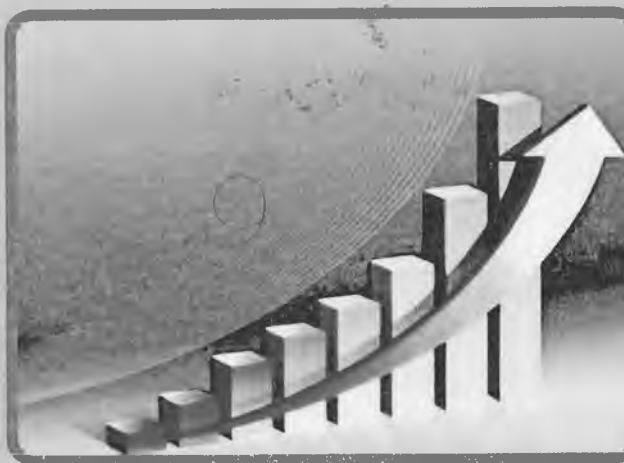

НАЗАРИЯИ ИҚТИСОДИ

Конспекти лексияҳо

Назарияи иқтисодӣ

ДОНИШГОҲИ ТЕХНОЛОГИИ ТОҶИКИСТОН

ФАКУЛТЕТИ МЕНЕҶМЕНТИ МОЛИЯВӢ ВА
ИННОВАТСИОНӢ

Кафедраи назарияи иқтисодӣ

Ба муносибати 20-солагии
истиклолияти Давлатии
Ҷумҳурии Тоҷикистон

НАЗАРИЯИ ИҚТИСОДӢ

(конспекти лексияҳо)

*Аз ҷониби Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба сифати
дастури таълими барои донишҷӯёни иқтисосҳои иқтисодӣ
мактабҳои олии тавсия шудааст*

Душанбе
«Ирфон»
2011

ББК 40,15+25

P-55

Назарияи иқтисодӣ (конспекти лексияҳо):
Дастури таълимӣ.-Душанбе, «Ирфон», 2011. - 714 с.

Тартибдиҳанда --профессор Раҳимов Р.К.

Муқарризон:

Н.К. Қаюмов

д.и.и., проф., академики АИ ҶТ;

С.Х. Ҳабибов

д.и.и., проф., Арбоби илм ва
техникаи Ҷумҳурии Тоҷикистон;

Л.Ҳ. Саидмуродов

д.и.и., профессор.

Дар дастури таълимии мазкур қисмҳои асосии фан, мафҳум, маҳият, усул ва марҳилаҳои инкишофи назарияи иқтисодӣ оварда шуда, бо таври васеъ назарияҳои микро ва макроиқтисодӣ ва инчунин назарияи иқтисодиёти байналмилалӣ таҳлил карда шудааст.

Дастури таълимии мазкур аз ҷониби Шӯрои илмӣ-методии Донишгоҳи технологияи Тоҷикистон барои донишҷӯёни мактабҳои олии, омӯзгорону аспирантон ва мутахассисони соҳаи гуногуни иқтисодӣ тавсия шудааст.

P 0601000000-182 -2011

M 501 (12)-2011

ISBN 978-99947-0-205-3

© Раҳимов Р.К., 2011.

ПЕШГУФТОР

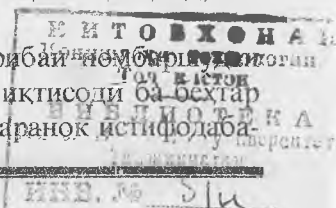
Бо баробари гузариш ба муносибатҳои бозорӣ шавқ ва диққати донишҷӯёни мактабҳои олиро ба омӯзиши фанҳои иқтисодӣ, махсусан ба назарияи иқтисодӣ зиёд шуд. Ба ғайр аз ин донишҷӯён кӯшиш менамоянд, ки на танҳо оид ба назарияи иқтисодӣ тасаввурот пайдо кунанд, балки дониши комилро аз ин фан пайдо кунанд. Зеро дарккунии асосҳои назарияи иқтисодӣ барои пурсамар азхуднамудани фанҳои махсуси иқтисодӣ кӯмак мерасонад.

Лекин аз сабаби дар кайтобхонаҳои мактабҳои олии ҷумҳурӣ дастурҳои таълимӣ бо миқдори маҳдуд мавҷуданд, омӯзгорон маҷбуранд вақти зиёди машғулияти лексиониро барои консептнависии донишҷӯён сарф намоянд. Чунин таҷрибаи ташкили омӯзишӣ фан ҳаҷми донишҳои аз тарафи омӯзгор пешкаш мешударо маҳдуд мекунад. Аз ин лиҳоз омӯзгорон маҷбур мешаванд, ки маводҳои лексиониро то ҳадди имкон маҳдуд намояд.

Бояд қайд намуд, ки дар ҳолати ба донишҷӯён дастрас набудани дастурҳои таълимӣ аз назарияи иқтисодӣ имкониятҳои омӯзиши мустақилонаи ин фан аз тарафи донишҷӯён хеле маҳдуд мешавад. Бо вучуди ин гузариш ба низоми кредитии таълим кори мустақилонаи донишҷӯёнро ба зиннаи нав мебардорад.

Вобаста аз гуфтаҳои боло ва инчунин ҳулосабарории таҷрибаи чандинсолаи дарсдиҳии фанни назарияи иқтисодӣ дар факултети иқтисодии Донишгоҳи технологии Тоҷикистон, мо ба ҳулосае омадем, ки дар шароитҳои мавҷудбуда барои ҳаматарафа ворид намудани донишҷӯён ба чараёни таълими фанни назарияи иқтисодӣ, хуб мешуд, ки агар маводҳои лексионие ки асосҳои назарияи иқтисодиро қушода медиҳанд, пешаки ба донишҷӯён дастрас бошанд.

Боварӣ дорем, ки истифодабарии таҷрибаи номбурда тавон ташкили чараёни таълим аз фанни назарияи иқтисодӣ ба бештар намудани малакаи омӯзгории устодон ва самаранок истифодаба-

рии вақти лексионӣ барои ҳаматарава азхуд намудани муаммоҳои назариявӣ ва амалии иқтисодӣ мусоидат менамояд. Бо назардошти ҳамаи ин гуфтаҳо, мо қўшиш намудем, ки консепкти лексияҳоро аз назарияи иқтисодӣ мувофиқи барномаи омузиши ин фан дар Донишгоҳи технологияи Тоҷикистон тартиб диҳем.

Конспекти лексияҳои мазкур маводи пуррашуда ва коркардшуда мебошад, ки тартиб додани он бо шиддатҳои микдори соатҳои дарсҳои лексионӣ ва машғулиятҳои семенираи аз фанни назарияи иқтисодӣ, зарурияти ҳолатҳои асосии китобҳои дарсӣ онд ба муаммоҳои илми иқтисодӣ вобастагӣ дорад. Вобаста ба ин соҳтор консепт аз бисёр ҷиҳатҳо мукамал гардидааст.

Тартиб додани консепти мазкур мисли варианти пешгара бо шарофати декани факултети иқтисодӣ номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент М.Н.Тошматов ва дастгирии ректори Донишгоҳи технологияи Тоҷикистон, аъзо – корреспонденти Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор А.Х.Катаев.

Ба тартибдиҳандаи консепт барои тайёр намудани варианти компютери он муовини декани факултети иқтисодии Донишгоҳи технологияи Тоҷикистон А.С. Чафаров кумак расонид.

Р.К. Раҳимов

ПЕШГУФТОР БА НАШРИ КИТОБ БА ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

Гузариши таълим ба забонӣ давлатӣ зарурияти тайёр кардани маводҳои таълимиро ба забони тоҷикӣ ба пеш овард, хусусан аз ҷанҷо, ки ба забонҳои тоҷикӣ маводҳои таълимӣ нокифояанд. Дар натиҷаи дастрас набудани китобҳои дарсӣ ба забони тоҷикӣ донишҷӯёни гуруҳҳои тоҷикии таълим аз иҷрои корҳои муваққатӣ душворӣ мекашиданд.

Бо мақсади бартараф намудани ин норасои бо таъаббуси ректори Донишгоҳи технологияи Тоҷикистон доктори илмҳои педагогӣ, профессор Шоев Н.Н. барномаи таҳия ва нашри китобҳо ва маводҳои дарсӣ ба забони тоҷикӣ пешниҳод карда шуд ва дар айни замон амалӣ шуда истодааст.

Таҳия кардани дастнависи лексияҳо аз ҷанҷи назарияи иқтисодӣ ба забонӣ тоҷикӣ нишон дод, ки иҷрои ин барнома зери назорати шахсии ӯ қарор дорад. Зиеда аз он, профессор Шоев Н.Н. нафақат ин масъаларо зери назорат дорад, балки барои иҷрои саривақтии он шароити мусоид фароҳам овардааст.

Барои ҳаматарафа дастгирӣ кардани таҳия ва нашри дастнависи лексияҳо аз ҷанҷи назарияи иқтисодӣ ба забони тоҷикӣ ба профессор Шоев Н.Н. миннатдории самими худро изҳор менамоем.

Р.К. Раҳимов

ҚИСМИ I. МУҚАДДИМАИ НАЗАРИЯИ ИҚТИСОДӢ

Мавзӯи 1. Пайдоиш ва марҳилаҳои асосии инкишофи назарияи иқтисодӣ.

Мавзӯи 2. Мазмун ва усулҳои назарияи иқтисодӣ.

МАВЗҶИ 1. ПАЙДОИШ ВА МАРҶИЛАҶОИ АСОСИИ ИНКИШОФИ НАЗАРИЯИ ИҚТИСОДӢ.

- 1.1. *Инкишофи афкори иқтисодӣ то меркантилизм.*
- 1.2. *Саҳми меркантилистон ва физиократҳо дар инкишофи илми иқтисодӣ.*
- 1.3. *Иқтисоди сиёсии классикӣ.*
- 1.4. *Таълимоти иқтисодии К.Маркс.*
- 1.5. *Назарияҳои иқтисодии муосир.*

1.1. ИНКИШОФИ АФКОРИ ИҚТИСОДӢ ТО МЕРКАНТИЛИЗМ

Ҳар як илм дар натиҷаи қушиши одамон оид ба ҳал намудани масъалаҳои муайяни ба табиат, ҷамъият ва баҳамтаъсиррасонии онҳо таалуқ дошта пайдо мешавад. Ҳамаи ин гуфтаҳо ба пуррагӣ ба комплекси илмҳои иқтисодӣ мансубанд.

Аз давраҳои қадим одамон қушиши мекарданд, ки аз чӣ вобаста будани инкишофи ҷамъияти инсонӣ ва бо қадом қонунҳо вобаста будани тараққиёти иқтисодиётро дарк намолянд. Бинобар ҳамин мулоҳизаҳо оид ба ҳаёти иқтисодӣ қонунҳои тараққиёти иқтисодиётро аз лаҳзаи пайдошавиашон ҳамроҳӣ мекарданд.

Барои омӯзиши назарияи иқтисодӣ генезиси онро, яъне пайдоиш, ҷараёни ташаккулёбӣ ва пойдоршавии онро ҳамчун илм дарк намудан зарур аст.

Сарчашмаҳои илми иқтисодиро мо дар таълимотҳои мутафаккирони дунёи қадим, пеш аз ҳама дар таълимотҳои мутафаккирони Шарқи Қадим, ки гаҳвораи тамаддуни ҷаҳонӣ ба ҳисоб мераванд, дарёфт карда метавонем.

Дар «Қонунҳои Ману» - и Ҳиндустони қадим (асрҳои IV-III то мелодӣ) оид ба тақсимои ҷамъиятии меҳнат, муносибати ҳукмронӣ ва тобеият қайд карда шудааст. Дар асарҳои илми мутафаккирони Ҳитой Қадим, махсусан дар асарҳои

Конфутсий (солҳои 551-479 то мелодӣ) оид ба фарқияти меҳнати ҷисмонӣ ва фикрӣ гуфта шуда буд. Ба фикри онҳо меҳнати фикри танҳо ба табақаҳои болоии ҷамъият тааллуқ дошта, меҳнати ҷисмонӣ бошад ба одамони оддӣ, ки миқдори зиёди онҳоро ғуломон ташкил мекарданд мансубият дошт. Аҷибан он ки дар ҳамон давра масалан, дар асарҳои файласуфи хитой Сюн Тси (асри III то мелодӣ) ақидае вучуд дошт, ки мувофиқи он ҳамаи одамон аз таввалудебӣ баробаранд, бинобар ҳамин боигарии ғушударо бояд ҳама истифода баранд ва одамони оддӣ низ бояд ҳуқуқ ба моликияти хусусӣ ба замин дошта бошанд.

Инкишофи мишбаъдаи илми иқтисодӣ дар Юнони Қадим ба вучуд омад. Афкорҳои мутафаккирони Юнони Қадим ба монанди Ксенофонт (солҳои 430-354 то мелодӣ), Афлотун (солҳои 427-347 то мелодӣ) ва Арасту (солҳои 384-322 то мелодӣ) ҳамчун асосҳои ибтидоии назариявии илми иқтисодии муосир тавсиф кардан мумкин аст.

Ксенофонт асареро бо номи «Экономикс» навишта ба илми ҷавонгӯзорӣ намуд, ки бо воситаи он, ба ақидаи ӯ, одамон хоҷагии худро ғанигардонидани метавонанд. Гуфтаҳои Ксенофонт дар давраҳои мо низ муҳимии худро гум накардаанд: «ҳеҷ кас он қадар пул надорад, ки хоҳиши зиёдтар доштани онро надошта бошад, лекин дасграс намудани дигар молҳо худуди худро дорад»; «пулҳо арзиш надоранд, агар онро истифода бурда натавонӣ».

Қадами ҷиддиро дар инкишофи афкори иқтисодӣ Арасту амалӣ гардонид – донишҳои маълуми давраи худро ӯ ҷамъбаст намуда ба низом даровард ва ба несправии онҳо мусоидат намуд. Мазмуни (предмети) тадқиқотро таҳлил намуда, Арасту иқтисодиёт ва хрематистикаро аз ҳам маҳдуд намуд. **Иқтисодиёт** – асоси хоҷагии муқаррарӣ буда, мақсади

он таъсисдиҳии арзишҳои истеъмолии барои ҳаёти хочагиҳои хонавода ва далағ зарурбуда мебошад, яъне мақсад аниқ муайян карда шуд. **Хрематистика** бошад, ба ақидаи Арасту, ин санъати ғункунии боигарӣ бо воситаи савдо ва савдогарӣ мебошад. Дар ин чода «ҳеч гоҳ ҳудуди дастрасии мақсад вучуд надорад, ҳуди мақсад бошад ин соҳиби бо пулҳо мебошад». Агар «иқтисодиёт сазовори таҳсин» бошад, хрематистика «аз рӯи адолат сарзаниш» мебошад. Арасту аввалин шуда катего-рияҳои алоҳидаи назарияи иқтисодиро чудо намуд, масъаларо оид ба муқоисашавии ҳама чизҳо, ки ба мубодила дучор мешаванд, гузошт; ду намуди фаъолиятро аз ҳам чудо намуд: истеъмолот (фаъолияти фаъолнок) ва истехсолот (фаъолияти махсулнок); ақидаро оид ба фойданокии неъматҳои хочагидорӣ (ҳамчун асоси арзиш), оид ба мубодилаи дурусти неъматҳои хочагидорӣ ҳамчун мубодилаи эквивалентҳо ва ғайраҳо баён намуд.

Давоми худро афкорҳои иқтисодии Юнони Қадим дар **ақидаҳои иқтисодии файласуфони Рими Қадим** дарёфтанд. Дар асосноккунии зарурияти ғулумдорӣ онҳо ақидае ба назар мерасид, ки мувофиқи он сохти ғулумдорӣ ба интиҳои худ расида истодааст, бинобар ҳамин ғулумдорӣ ва ё меҳнати ғулумона бояд шаклҳои дигарро бигирад. Ҳамин тавр мутафаккирони Рими Қадим оид ба меъёрдарории меҳнати ғулумон, инчунин ба меъёрҳои мавсимии таъминоти моддӣ тавсияҳо пешкаш карда, ҳамчун тарафдорони водоркунии ҳалимона ба меҳнат баромад мекарданд.

Лекин, назарияи иқтисодӣ ҳачун илм дар давраи пойдоршавии капитализм, пайдошавии мануфактура, вусъатёбии тақсимооти ҷамъиятии меҳнат, васеъшавии бозорҳои дохилӣ ва беруна, шиддатёбии муомилоти пулӣ пайдо шуд. Ҳиссиёти

тадқиқодчиён ба ин қараёнҳои иқтисодӣ ба таъсисёбии равияи меркантилизм дар назарияи иқтисодӣ сабаб шуд.

1.2. САҲМИ МЕРКАНТИЛИСТОН ВА ФИЗИОКРАТҲО БА ИЛМИ ИҚТИСОДӢ

Меркантилизм – мактаби аввалини назарияи иқтисодӣ, ки дар давраи ибтидоии пойдоишавии капитализм дар Англия, Франция, Италия ва дигар мамлакатҳо, ки дар онҳо савдои байналхалқӣ босуръат инкишоф ёфтааст, пайдо шудааст. Дар адабиёти иқтисодӣ дар инкишофи меркантилизм одатан ду марҳиларо ҷудо мекунанд – ибтидоӣ ва марҳилаи дуюм. Ҷиҳати асосии чунин ҷудо намудани меркантилизм, асосноккунии роҳҳои дастраскунии тавозуни савдои мусбӣ, яъне бақияи мусбӣ дар савдои беруна мебошад.

Меркантилизми ибтидоӣ то кашфиётҳои бузурги географӣ пайдо шуда, то миёнаи асри XVI давом ёфтааст. Дар ин марҳила алоқаҳои байни мамлакатҳо наонқадар инкишоф ёфта, хусусияти лаҳзагӣ доштанд. Барои дастрас намудани бақияи мусбӣ дар савдои беруна, меркантилистони ибтидоӣ чунин қарабаниҳоро мақсаднок меҳисобиданд:

- қорӣ намудани нархҳои баланд ба молҳои содиротнаванда;
- воридоти молҳоро ҳамагарафа маҳдуд намудан;
- роҳ надодан ба барорини тилло ва нуқра аз мамлакат (бо тилло ва нуқра боигарии пулӣ монанд карда мешуд).

Меркантилизми марҳилаи дуюм, давраи аз ниммаи дуюми асри XVI то ниммаи дуюми асри XVII дар бар мегирад. Дар ин марҳила алоқаҳои савдоии байни мамлакатҳо инкишоф меёбанд ва доимӣ мегарданд, ки бо ҳавасмандкунии инкишофи саноати миллӣ ва савдо аз гара-

фи давлат асоснок шуда буд. Барои дастрас намудани тавозуни мусбӣи савдо чунин чорабиниҳо пешкаш карда мешуд:

- забт намудани бозорҳои беруна ба тӯфаили молҳои арзон (яъне, бо нархҳои пасттар), инчунин аз нав фурухтани молҳои як мамлакатҳо ба мамлакатҳои дигар;
- роҳ додани воридоти молҳо (ба ғайр аз молҳои қимматбаҳо) дар ҳолати нигоҳдории тавозуни мусбӣи савдо дар мамлакат;
- барориши тилло ва нукра барои амалигардонии муомилаҳои фоидаовари савдоӣ, миёнарав, яъне барои зиёд намудани миқдори онҳо дар мамлакат ва нигоҳдории тавозуни мусбӣи савдо.

Намояндагони машхуртарини меркантилизм Т.Мэн, А.Монкретъен, Ж.Колбер ва дигарон мебошанд.

Т.Мэн (1571 – 1647) – иқтисодчии англис, савдогари калон ва сарвари ширкати Ост – Индия, дар асари машхури худ бо номи нишонии «Боигарии Англия дар савдои беруна ва ё тавозуни савдои беруна ҳамчун танзимкунандаи боигарии мо» асосҳои меркантилизми баркамолро ифода кардааст: сарчашмаи боигарӣ дар соҳаи истехсолот набуда, балки дар барзиёдии содирот аст. Вазифаҳои афзоишдиҳандаи боигарии пулии милли бар дӯши давлат мебошад, ки бо воситаи амрҳои зиёд ва қонунҳо бояд сиёсати протексионизмро амалӣ гардонад. Дар марҳилаи ибтидоии меркантилизм ин намуди сиёсат дар манъ намудани барориши тилло аз мамлакат ифода ёфта буд, ки ба инкишофи савдои беруна ҳалал мерасонид. Бинобар ҳамин дертар сиёсати протексионизм дар маҳдудияти воридоти молҳо бо воситаи чорӣ намудани бочҳои баланди гӯмурукӣ ва нигоҳдории истехсолоти милли пеш аз ҳама дар соҳаҳои содиротӣ ифода ёфтааст.

Ж. Колбер ва А. Монкретен. Ба ғайр аз Англия, меркантилизм дар Франция низ инкишоф ёфтааст. Дар ҳар ду мамлакат меркантилистон аксар вақт вазифаҳои калони давлатиро ишғол мекарданд ва имконият доштанд дар сиёсати аз нуқтаи назариявӣ пешкаш мешударо дар амал истифода баранд. Масалан, намояндаи номдори меркантилизм ва сиёсати протекционизм Ж. Колбер (1619 - 1683), вазири молияи шох Людовики XIV буд. Сиёсати ӯ таъсисдиҳии истеҳсолоти монофактуриро, таъкилибҳои ширкатҳои савдоии монополиро, сохтмони роҳҳо ва каналҳоро ҳавасманд менамуд.

Дигар меркантилисти франсузӣ А. Монкретен (1576–1621) ба таърихи илм ҳамчун муаллифи «иқтисоди сиёсӣ» ворид шудааст. Монкретен аввалин маротиба истиллоҳи «иқтисоди сиёсиро» соли 1615 дар «Рисолаи иқтисоди сиёсӣ» («Трактат политической экономии») истифода бурдааст. Дар истиллоҳи «иқтисоди сиёсӣ» ақидаи устувори меркантилистон оид ба мавҷудияти алоқаи зичии байни иқтисодиёт бо сиёсати давлат ифода ёфтааст.

Меркантилистон ба назарияи иқтисодӣ як қатор муқарраротҳои муҳимро ворид карданд, ки асосан ба савдои беруна ва тавозуни савдо, табиати пулҳо ва сатҳи фоиз таалуқ доранд.

Мувофиқи ақидаи меркантилистон, асоси устувори боғирии ҳар як мамлакатро афзоишдиҳии маҳсулоти натуралӣ не, балки ғункунии пулҳо (тангаҳои тиллоӣ ва нуқрагӣ) бо воситаи савдои берунаи самаранок таъкил мекунанд, яъне афзоиши барориши молҳо аз мамлакат нисбат ба барориши онҳо.

Ҳамин тавр, консепсияи меркантилистон, ки ба таҷрибаи ҳаёти хочагидорӣ нигаронида шудааст, низоми сиёсати амалии ба танзими савдои беруна бо мақсади таъмини воридоти тилло ва нуқра ба мамлакат равона шуда буд. Мақсади асосии чунин сиёсат дастгирии саноат бо воситаи во-

ридоти ашёи арзон, чорӣ намудани тарифҳои протексионистӣ ба молҳои саноатии воридшаванда, ҳавасмандгардонии содироти молҳои табиӣ ба ҳисоб меравад.

Дар иқтисофи назарияи иқтисодӣ ҳамчун илм У.Петти (1628 – 1689) дар Англия ва П. Буагилбер (1648–1714) дар Франция мавқеи хосаро ишғол мекунанд. Афкорҳои онҳо ҳамчун асоси гузариш аз меркантилистгон ба илми (ҳақиқӣ) иқтисоди сиёсии классикӣ мебошад. Хизмати шоистаи онҳо дар ҷудошавии зиннагии ақидаи меркантилизми кӯҳна оид ба зарурияти даҳлати доимии давлат ба иқтисодиёт мебошад. Онҳо ба пойдоршавии физиократҳо – равияи иқтисодие, ки дар Франция дар асри XVIII ба миён омада буд, роҳ кушоданд. Асарҳои машҳури У. Петти: «Рисола оид ба андозҳо ва бочҳо», «Арифметикаи сиёсӣ». Махсусан У. Петти ба назарияи пулҳо саҳми бузург гузоштааст. Ӯ пулро ҳамчун моли пайдоиши меҳнати дошта муайян кард ва бинобар ҳамин, пулҳо эквиваленти умумӣ мебошанд. У. Петти аввалин шуда дар илми иқтисодӣ масъаларо оид ба миқдори пулҳои барои муомилот зарур гузошт, лекин ҳуди ӯ ин масъаларо ҳал накарда, хизмати ӯ дар ин ҷода танҳо дар масъалагузорӣ мебошад. Ҳамаи ин масъалаҳоро У.Петти дар асари худ бо номи «Баъзе масъалаҳо оид ба пулҳо» тадқиқ карда буда, ки ин асари ӯро Ф.Энтелс ҳамчун шоҳасари иқтисоди сиёсӣ баҳо додаст.

П. Буагилбер низ кӯшиш кард, ки арзишро ба меҳнат мансуб намояд ва бо баробари ин муқаррароти заруриро оиди ҷустуҷӯи сарчашмаи боигарӣ дар соҳаи истеҳсолот маънидод намояд.

Дар сарчашмаи иқтисоди сиёсии классикӣ иқтисодчӣ – физиократ Ф. Кенэ (1694 – 1774) низ қарор дошт.

Физиократҳо (аз калимаи юнонии *phisis* – табиат; *kratos* – қувва, ҳукмронӣ) – гурӯҳи олимони, ки ақидаи асосии худро оид

ба либерализми иқтисодӣ ҳаматарафа тарафдори мекарданд, ки дар принципи машҳури «*laissez faire*» (озодии фаъолият, ҳалал нарасонидан) ифода меёфт. Оид ба пайдоиши ин принцип ривояте пайдо шуда буд. Мувофиқи ин ривоят аз сарватманди корчаллон пурсиданд, ки давлат ба ӯ бо чи тавр кӯмак расонида метавонад. Ба ин савол сарватманди корчаллон бо ибораи «*laissez faire*» (Ҳалал нарасонед) ҷавоб дода, маълум карда ба кӯмак ниёз надорад. Мангиқи назариявии ин принцип чунин аст: модоме, ки бозор дар асоси худтанзимшавӣ ба ҳолати муътадил ноил мегардад, бинобар ҳамин ҳаргуна даҳолати давлат ба ин ҷараён метавонад танҳо иқтисодидеғро аз ҳолати муътадил берун намояд. Ҳамагӯна ҳолати аз муътадил фарқкунанда дорои хислатҳои бадтар нисбат ба ҳуди ҳолати муътадил мебошад. Бо асосноккунии ақидаи худтанзимшавии бозор аз тарафи физиократҳо, даҳолат накардани давлат ба худтанзимшавии бозорӣ дар илми иқтисодӣ ва ҳаёти аслии зиёда аз якуним аср ҳукмронӣ кард.

Ақидаи дигари муттаҳидкунандаи физиократҳо ин тасаввуроти нодуруст оид ба таъсисёбии боигарӣ танҳо дар соҳаи кишоварзӣ мебошад. Физиократҳо саноатчиёно «синфи безурёт» номиданд, ки гӯё боигарии навро истеҳсол намекарда, танҳо маҳсулоти дар соҳаи кишоварзӣ истеҳсолшударо шаклан дигаргун мекарданд. Чунин ҳулосаи физиократҳо бечунучаро бо ҳолати иқтисодии Францияи ҳамонвақта асоснок карда шуда буд. Францияи ҳамонвақта ба 95% мамлакати аграрӣ буд, бинобар ҳамин маҳсулоти кишоварзӣ ҳиссаи зиёди истеҳсолоти мамлакатро ташкил мекард.

Ҳамин тавр физиократҳо нисбат ба меркантилистгон дар инкишофи илми иқтисодӣ қадами бузургро ба пеш гузоштанд. Онҳо масъалаи таъсисёбии боигариро аз соҳаи муомилот ба соҳаи истеҳсолот гузарониданд. Гарчанде физиократҳо

гумон дошанд, ки соҳаи ягонаи истехсолоте, ки дар он боигарии миллӣ ба вучуд оварда мешавад ин соҳаи кишоварзӣ буда, накли ягонаи арзиши изофа ин рентаи замин мебошад, саҳми онҳо ба инкишофи иқтисоди сиёсӣ ниҳоят бузург аст.

Оид ба хизматҳои физиократҳо қайд намуда, нақши онҳоро дар ҳалли муаммои такрористехсоли чамъиятӣ қайд накардан мумкин нест. Дар тӯли таърихи умумии инкишофи назарияи иқтисодӣ масъалаҳои такрористехсоли чамъиятӣ аввалин маротиба айнан аз тарафи физиократҳо, хусусан аз тарафи намояндаи номдори он Франсуа Кенэ дар «Чадвали иқтисодӣ»-и ӯ (1757с.) маънидод карда шуда буданд. Дар ин кори худ Ф.Кенэ сикли пурраи ҳаракати маҳсулогро нишон дод: аз истехсоли он дар соҳаи кишоварзӣ, бо воситаи тақсимот ва мубодила байни гуруҳҳои гуногуни иҷтимоӣ то истеъмолот. Ҳамин тавр аввалин маротиба муаммои такрористехсол, яъне муайян намудани қобилияти сол ба сол нигоҳдории фаъолияти иқтисодиёти миллӣ, ба монанди муҳаррики абадӣ дар ягон лаҳза қатъ нагардидани истехсолот ва истеъмолот баррасӣ шуда буд.

Инкишофи минбаъдаи таълимоти физиократҳо, махсусан Ф.Кенэ дар корҳои А.Тюрго (1727 – 1781с.) инъикоси худро ёфтааст. Бояд қайд намуд, ки А.Тюрго худро ба ин мактаб шумил намеҳисобид. Масалан, ба монанди физиократҳо, А.Тюрго тасдиқ мекард, ки «заминдор қувваи ибтидоии ҳаракатдиханда дар чараёни фаъолияти меҳнатӣ мебошад, айнан заминдор дар замини худ музди ҳамаи косибонро ба вучуд меоварад. Меҳнати заминдор – меҳнати ягонае, ки нисбат ба музди меҳнат зиёдтар истехсол мекунад. Бинобар ҳамин ин меҳнат сарчашмаи ягонаи боигарӣ мебошад».

1.3. ИҚТИСОДИ СИЁСИИ КЛАССИКӢ

Иқтисоди сиёсии классикӣ ба назарияи иқтисодӣ ҳақиқатан ҳам хислати илмиро дод. Классикӣ - муайян наму-дани категорияҳои иқтисодӣ ва барориши қонунҳоро аз воқеияти асли ва таҷрибаи ҳаётӣ дар назар дорад.

Мақтаби классикӣ номи худро барои саҳми бузурги худ дар инкишофи назарияи иқтисодӣ ва пойдоршавии он ҳамчун илми ҳақиқӣ гирифтааст. Дар таҷаққулиҳои иқтисоди сиёсии классикӣ дар тӯли тақрибан 200 сол бисёр иқтисодчиён аз мамлакатҳои гуногун иштирок варзидаанд, бо вуҷуди ин хусусиятҳои умумии онро ҷудо кардан мумкин аст, ки онҳоро ба як мақтаби илмӣ муттаҳид месозад.

1. Иқтисоди сиёсии классикӣ дар даврае ҳукмрон буд, ки дар он капитал босуръат ба саноат ворид шуда, ҷалби миқдори зиёди захираҳои меҳнатӣ ва табиӣ, ихтироотҳои техникӣ ва қоибилиятҳои соҳибқорӣ ба истехсолот амалӣ карда мешуд.

2. Боигарии миллат аллақай бо пулҳои тиллоӣ нею, балки бо миқдори молҳои офаридашуда маънидод карда мешуд (ин ақида барои савдогар шубҳанок ба ҳисоб рафта, барои мавқеъи ҳаёти саноатчӣ мувофиқат мекард). Албатта, табаддулоти афқори иқтисодӣ дар ин равия пуразоб мегузашт. Ҷамъият бе майли рағбат аз ниғаҳои пешини худ даст мекашид.

3. Иқтисоди сиёсии классикӣ дар даврае ба миён омад, ки дар он низоми бозорӣ дар ҷараёни инкишоф ва пойдоршавӣ имкониятҳои худтанзимшавии худро аниқтар муайян карда буд. Бинобар ҳамин классикон концепсияи либерализми иқтисодиро қорқард намуданд, ки дар боварии мутлақ ба саховатмандии соҳибқори хусусӣ асос гирифта, нозарурии даҳлати давлатро ба иқтисодиёт эътироф мекард.

4. Классикон ҷараёни нархгузорию бозориро аз мавқеъи истехсолкунандагон ва хароҷоти онҳо барои истехсоли мол ва

хизматҳо тадқиқ мекарданд. Онҳо истеъмолкунандаро ба сифати иштирокчии ин ҷараён мушоҳида намекарданд.

Ҳамин тавр, мактаби классикии назарияи иқтисодӣ бо ҷунин муносибатҳо фарқ мекунад:

- усули абстраксияи илмиро истифода бурда, классикон ҷунин мекарданд, ки ба мафҳуми мантиқии ҳодисаҳо ва ҷараёнҳои иқтисодӣ бо воситаи гузаронидани тадқиқот ба соҳаи истеҳсолот сарфаҳм раванд;
- мавҷудияти қонунҳои иқтисодии объективиро тасдиқ мекарданд, ки омӯзиши онҳо ба масъалаи (фанни) назарияи иқтисодӣ дохил мешаванд;
- оид ба маҳдудкунии даҳлати давлат ба иқтисодиёт, савдои озод ва принсипи «*laissez faire*» баромад мекарданд;
- қувваи асосии тараққиёти иқтисодиётро дар манфиати шахсӣ, ғоида, «худпарастӣ» ва дар асоси моликияти хусусӣ меиданд;
- капитализм ҳамчун сохти имконпазири «муқаррарии» ягона мушоҳида карда мешуд.

Аввалин маротиба истиллоҳи «мактаби классикӣ» - ро К.Маркс истифода бурдааст. Ба классикон ӯ пеш аз ҳама тарафдорони назарияи меҳнати арзишро мансуб меид. Аз ин лиҳоз К.Маркс ба мактаби классикӣ ҷунин олимро дохил мекард: У.Пегги, П.Буагилбер, А.Смит, Д.Рикардо. Ба ақидаи К.Маркс ба ҷои мактаби классики «иқтисоди сиёсии буржуазии вулгарӣ» омадааст, ки ҳодисаҳоро рӯяки мушоҳида карда, ба сифати ҳомии капитализм баромад мекунад ва моҳияти истисмории даромади синфҳои ҳукмронро пинҳон менамояд.

Дар назарияи иқтисодии муосир «иқтисоди сиёсии вулгарӣ» истифода намешавад, лекин нисбати истиллоҳи «классикӣ» маънидодкуноҳои васеъ истифода мешаванд.

Адам Смит (1722 – 1790) иқтисодии машҳури ҳама давру замон ба ҳисоб меравад. Дар асари безаволи худ «Гадқиқот оид ба табиат ва сабабҳои боигарии халқҳо» (1776) ӯ аввалин шуда аз ҳалли муаммоҳои алоҳидаи иқтисодӣ ба низоми донишҳои иқтисодӣ рӯй овард. Муносибати ӯ се қисми асосиро дар бар мегирифт:

- 1) мафҳуми инсонии иқтисодӣ ва ё ба гуфти А.Смит инсонии – худпараст;
- 2) принсипи «дасти ноаён»;
- 3) тартиби муқаррарӣ.

Ҳамин тавр аз тарафи А.Смит «танкили худсаронаи ҷаҳони иқтисодӣ зери таъсири манфиати шахси» маънидод карда шуд.

Модели (таъсилаи) инсонии иқтисодии А.Смит зери таъсири назарияи файласуфии ҳуқуқи муқаррарӣ пайдо шуд, ки маъсали баҳамтаъсиррасонии шахсият ва давлатро ба тарафи манифати шахсии инсон ҳал менамуд. Ҳар як шахсият ба фикри А.Смит табиатан худпараст буда, кӯшиш мекунад, ки доимо боигарии худро афзоиш диҳад, лекин ин камбудӣ набуда, балки баръакс ҷамъиятро ба некуаҳволи меоварад.

Принсипи «дасти ноаён» гӯё ҳолати аҷиби зеринро маънидод мекарда бошад. Чӣ тавр ҷамъияте, ки аз худпарастони ба зиёд намудани боигарии моддии худ майлдошта иборат буда, арзи вучуд дорад ва инкишоф меёбад? А.Смит нишон дод, ки бозор чунон сохта шудааст, ки, инсон манфиатҳои худро танҳо дар ҳолати пешкаш намудани меҳнат ва маҳсулоти худ барои мубодила амалӣ гардонида метавонад. «На аз саховатмандии қассоб, пивопаз ва ё нонвой мо ба дастовардани таоми писфирузии худро интизор ҳастем, балки аз риоя намудани пендбарии манфиатҳои худӣ онҳо мо соҳиби таоми писфирузӣ мешавем». Яъне шахси манфиатҳои худро пендбарикунанда бо

воситаи «дасти ноаён» ба мақсадҳои тамоми ҷамъият равона карда шуда, ба тараққиёти он мусоидат менамояд.

Зеро мафҳуми тартиботи муқаррарӣ А.Смит шароитҳоро дарк менамуд, ки дар он амали хайрхоҳонаи манфиати шахси ва «дасти ноаён» амалӣ карда мешавад. Муҳити ҳамонобақтаи ба ӯ муносиб буда, дар амал модели идеализатсияшудаи капитализми ибтидоиро ифода мекард: бозори аз ҳама гуна маҳдудиятҳои феодалӣ озод; корхонаҳои зиёди байни худ рақобаткунанда; нақши ҳадди ақали давлат дар иқтисодиёт.

А.Смит ба омӯзиши арзиши мол саҳми босазое гузошт. Мувофиқи таълимоти А.Смит, арзиши мол танҳо бо меҳнат муайян карда мешавад. Ин концепсия номи «назарияи меҳнати арзиш»-ро гирифта, дар таърихи илми иқтисодӣ ниҳоят нақши бузургро бозидааст, зеро он ба масъалаҳои сарчашмаи боигарӣ ҷавоб меод. А.Смит навишта буд: «Аз ҳама ҳам ҳуқуқи муқаддастарин ва дахлнопазири моликият ин ҳуқуқ ба меҳнати азони худӣ мебошад, зеро меҳнат сарчашмаи ибтидоии ҳамагуна моликият мебошад». Аз тарафи А.Смит назарияи пулҳо, даромадҳо, капитал, тақсимои меҳнат ва такрористеҳсол тадқиқ шуда буданд.

Ҳамин тавр, схемаи мантиқии концепсияҳои иқтисодии А.Смитро дар намуди зерин тасвир кардан мумкин аст:

- боигарӣ – ин маҷмӯаи воситаҳои моддии истеҳсолот ва истеъмолоти мамлакати додашуда мебошад. Сарчашмаи боигарӣ меҳнат дар ҳамагуна соҳаҳои истеҳсолоти моддӣ мебошад. Воситаи зиёдкунии боигарӣ- тақсимои меҳнат, баландшавии ҳосилнокии он мебошад. Тақсимои меҳнат ва мубодилаи асоси иқтисодии ҷамъият мебошад;

- дар чараёни мубодила зарурият ба пулҳо ҳамчун моли махсус ба миён меояд, ки бо талаботи махсус таъмин аст;
- бо воситаи пулҳо арзиши мол муайян карда мешавад. А.Смит арзиши истеъмоли (камбизоат дар истеъмолот) ва арзиши мубодилавиरो (камбизоат дар мубодиларо) фарқ мекард. Дар асоси таносубҳои мубодила хароҷоти меҳнат хобидааст.

А.Смит ба таърихи назарияи иқтисодӣ ҳамчун «офарандаи ҳақиқӣ» -и иқтисоди сиёсӣ ворид шуд.

Давид Рикардо (1772 – 1823) анъанавии иқтисоди сиёсӣ классикиро давом дода, ақидани А.Смитро инкишоф додааст. Д.Рикардо илми иқтисодиро аз бисёр хатогиҳои тадқиқотчиёни пешин ислоҳ намуд ва назарияи меҳнати арзишро аз зиддиятҳои дохилӣ озод намуд.

Назарияи иқтисодӣ дар таълимоти Д.Рикардо дар намуди концепсияи давомнокии мантиқӣ инъикос ёфтааст. Д.Рикардо аввалин шуда мафҳуми хароҷоти зарурии ҷамъиятии меҳнatro ва тафовути онро аз хароҷоти инфиродии меҳнат маънидод карда, исбот намуд, ки арзиш айнан бо меҳнати зарурии ҷамъиятӣ муайян карда мешавад.

Саҳми назарраси Д. Рикардо дар илми иқтисодӣ дар маънидодкунии чараёни гузариши арзиши воситаҳои истеҳсолот ба маҳсулоти тайёр ифода ёфтааст. Ӯ нишон дод, ки дар чараёни офаридани арзиш меҳнати зинда иштирок мекунад, лекин ба таркиби арзиши маҳсулоти тайёр арзиши дар воситаҳои истеҳсолот тачассумёфта низ дохил мешавад.

Ба ғайр аз ин Д.Рикардо бисёр муаммоҳои иқтисодиро ҳал намуд: аз самаранокии иқтисодии савдои байналхалқӣ ва назарияи афзалияти муқоисавӣ (нисбӣ) го муайян намудани «сатҳи ҳадди ақали музди меҳнат» ва ё ҳадди ақали рӯзгузаронӣ.

Кори асосии Д.Рикардо «Ибтидои иқтисоди сиёсӣ ва андозбандӣ» мебошад. Дар ин кор оид ба тадқиқи муносибатҳои иқтисодӣ аз мавқеи назарияи меҳнати арзиш кўнине карда шудааст.

Ба итмомрасии маъниқии анъанаҳои идеализатсияи иқтисоди бозорӣ, тадқиқотҳои Жан Батист Сей (1767 – 1832) иқтисодчӣ ва соҳибкори франсуз мебошад. Ӯ қонуни бозорро, яъне «Қонуни Сей»-ро тавсия додааст. Ин қонун худтанзимшавии мукаммали низоми бозориро тасдиқ карда, то ҳатто имкониятҳои бӯҳронҳои иқтисодиро рад мекард. Мувофиқи ин қонун, ҳангоми дастрасӣ ва риояи принсипи *laissez faire* аз тарафи ҷамъият, истеҳсолот (пешниҳод) истеъмолоти мувофиқро (талаботро) тавлид мекунад, яъне истеҳсоли мол ва хизматҳо ҳатман даромадхоро ба вучуд меоварад, ки аз сабаби нархгузории тағйирёбанда ва озод дар бозор ба ин даромадҳо мол ва хизматҳо фурухта мешаванд.

1.4. ТАЪЛИМОТИ ИҚТИСОДИИ К.МАРКС

«Маркс ниҳоят муҳим мебошад, ки танҳо ба марксистон мустаҳкам намоем», менависад иқтисодчии номдори америкой П.Самуэлсон.

Барои ҷӣ К.Марксро иқтисодчии бузург меҳисобанд? Барои он, ки Маркс бисёр кашфиётҳои аҳамияти клондоштаро дар назарияи иқтисодии классикӣ амалӣ кардааст, ки онҳо илми иқтисодиро қариб то мукаммалӣ оварда расонидаанд. Бо баробари ин гуфтаҳо, таълимоти К.Марксро ба таври кўтоҳ маънидод кардан ниҳоят мушкил аст. Ӯ ниҳоят сахми бузургро ба инкишофи илми иқтисодӣ гузоштааст.

Дар ҷодаи итмомёбии маъниқӣ ва маънидодкунии систематикӣ назарияи меҳнати арзиш чунин хусусиятҳоро ҷудо кардан ҷоиз аст:

1. Ақидаи асосие, ки имконияти ба таври формалӣ – мантикӣ ҳал намудани зиддияти дар концепсияҳои гузаштагон мавҷуд бударо фароҳам меоварда ин ақидаи К.Маркс оид ба характери духелагии меҳнат мебошад. Дар шакли конкретии худ, меҳнат арзиши истеъмолиро ба вучуд оварда, ҳамчун шакли абстрактии аз фарқиятҳои сифатӣ озодшуда бошад, арзишро ба вучуд меоварад. Коргар дар ҷараёни истеҳсолот бо меҳнати конкретӣ арзиши воситаҳои истеҳсолотро ба арзиши маҳсулоти нав мегузаронад, бо меҳнати абстрактӣ бошад арзиши навро ба вучуд меоварад. Аз ин ҷо аз рӯи сохтори худ арзиш дар худ хароҷоти меҳнати гузашта ва арзиши навро дар бар мегирад, ки бо меҳнати зинда офарида шудааст.

2. Арзиш мувофиқи таълимоти К.Маркс ин хосияти мол, ки танҳо дар ҷараёни мубодила бо воситаи арзиши мубодилавӣ ба назар мерасад. Дар ҷараёни инкишофи таърихии мубодила арзиши мубодилавӣ «аз шакли оддитарини номаълум то шакли пулӣ» инкишоф меёбад. Маркс моҳияти пул, вазифаҳои он ва қонуни муомилоти пулиро ниҳоят бомуваффақият маънидод кардааст. Маркс таркиби қонуни арзиш, аҳамият ва вазифаҳои онро маънидод намуд.

3. Мувофиқи ақидаи Маркс, коргар ба капиталист ҳуди меҳнатро не, балки қувваи корино – қобилияти ба вучуд овардани молҳои навро мефурӯшад. Ҳамин тавр, ҳуди қувваи корӣ ҳамчун мол баромад мекунад. Арзиши ин мол бо арзиши воситаҳои ҳаётии барои такрористеҳсоли қувваи корӣ зарур буда муайян карда мешавад. Арзиши истеъмоли бошад дар қобилияти ба вучуд овардани арзиши нави нисбат ба арзиши қувваи корӣ зиёдтар ифода меёбад. Қувваи корино харидорӣ намуда, капиталист арзиши онро пардохт мекунад, вале арзиши истеъмолиро истифода мебарад.

Мувофиқан, қонуни арзиш, ҳамчун қонуни мубодилаи эквивалентӣ вайрон наменшавад. Фарқияти байни арзиши нав ва арзиши мол «қувваи корӣ» - ин арзиши иловагӣ (изофагӣ) мебошад. Дар чараёни мубодила арзиши изофа шакли дигаргуншудаи фойдари мегирад.

4. Капитал, менависад Маркс, - ин «арзиши худафзояндааст». Дар асоси худафзояндагии он истисмори меҳнати кироя хобидааст. Вобаста ба ин Маркс хулосаи асосии сиёсиро баровард: боигарӣ бояд ба шаҳсе таалуқ дошта бошад, ки онро ба вучуд овардааст.

5. Назарияи такрористеҳсоли Маркс ҷолиби диққати махсус аст. Маҳсулоти ҷамъиятиро ба ду ҷузъ ҷудо карда – воситаи истеҳсолот ва молҳои истеъмолий, Маркс таносубҳои барои чараёни муътадили такрорисетҳсоли оддӣ ва васеъ зарурро нишон дод.

6. Аз тарафи Маркс ақидаҳо оид ба қонуниятҳои таҳаввули шаклҳои иҷтимоӣ – иқтисодии ҷамъият инкишоф дода шуда буд, таълимот оид ба форматсияҳои ҷамъиятӣ – иқтисодӣ таъсис дода шуда, қонуни ивазшавии онҳо, яъне қонуни мувофиқати муносибатҳои истеҳсолий ба сатҳ ва характери инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда баён карда шуда буданд. Ҳамаи ин имконияти хулосабарориро фароҳам овард, ки мувофиқи он капитализм, ҳамчун дигар форматсияҳои ҷамъиятӣ – иқтисодӣ характери гузаранда дорад.

Танҳо номбар кардани кашфиётҳои К.Маркс даҳҳо саҳифаро дар бар гирифтаниш мумкин аст. Лекин ақидаи К.Маркс оид ба хусусияти истисмории сохтори капитализм, бо баробари ин оид ба васеъшавӣ ва инкишофёбии ин хусусият, ки гуё дар шиддатёбии камбизоатшавии синфи коргар ифода меёбад, инчунин ақида оид ба барҳамхӯрии капитализм таърихан тасдиқ нашуданд.

1.5. НАЗАРИЯҲОИ ИҚТИСОДИИ МУОСИР

Ба назарияҳои муосир одатан назарияҳои иқтисодиро дохил мекунанд, ки дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX таъсис ёфтаанд. Онҳо бо мавқеъҳои гуногуни васеъ, нигоҳҳо ва концепсияҳо пешкаш гаштаанд. Дар инкишофи худ назарияи иқтисодии муосир як қатор марҳилаҳоро аз сар гузаронидааст, ки дар ҷараёни онҳо асосан ду равия таъсис ёфтааст: **неоклассикӣ ва кейнсӣ**.

Равияи неоклассики назарияи иқтисодӣ. Дар охири асри XIX бар муқобили мактаби иқтисодчиёни англис равияи неоклассикӣ таъсис ёфт, ки назарияи иқтисодиро ба пеш равона сохт. Мулоҳизаҳои зарурии неоклассикон, ки онҳо аз назарияи классикӣ гирифта буданд, принсипи «*laissez faire*», «ақидаи дастӣ ноаёни бозор», ки иқтисодиётро танзим мекард ва дахлатнопазирии давлат гардид. Асосҳои назарияи неоклассикӣ дар ҷараёни тадқиқи рафтори субъекти хоҷагидорӣ дар шароити маҳдудияти захираҳо, коркард шудаанд. Аз тарафи неоклассикон муносибати микроиқтисодӣ ба ҳодисаҳо ва ҷараёнҳо дар сатҳи субъектони хоҷагидорӣ алоҳида асоснок карда шуданд. Асоси ибтидоии равияи неоклассикии назарияи иқтисодӣ, **назарияи Ҷоиданокии интиҳой** гардид.

Ба назарияи неоклассикӣ чунин хусусиятҳои фарқкунанда хосанд:

Якум, неоклассикон маҳдудияти таълимоти классикиро оид ба мол ва нархи бозорӣ бартараф карданд. Азбаски иқтисоди сиёсии классикӣ рафтори истеъмолкунандагони неъматҳои молиро дар бозор намеомӯхтанд, бинобар ҳамин таълимоти мукамалро оид ба низоми бозорӣ хоҷагидорӣ таъсис надоданд. Ин нуқсонро мактаби австриягии иқтисоди сиёсӣ бартараф кард, ки концепсияи **Ҷоиданокии интиҳоии** неъматҳои моддиро коркард намудааст.

Классикони англис гумон мекардад, ки соҳаи ҳалқунандаи иқтисодиёт истеҳсолот мебошад. Мувофиқан ба ин гуфтаҳо, онҳо гумон дошанд, ки нархи бозорӣ бо неъматҳои аз тарафи молистеҳсолкунандагон пешниҳодшаванда муайян карда мешавад. Иқтисодчиёни австриягӣ баръакс нақши асосиро дар тараққиёти иқтисодӣ ба бозор мансуб дониста, нақши асосии нархгузорию ба талаботи харидорон мансуб медонистанд.

Дуюм, аз нав дида баромадани мероси классикӣ асосгузори иқтисоди сиёсии америкӣ Ч.Б.Кларк низ машғул шуда буд. Концепсияи Ҷоиданокии интиҳои неъматҳои истеъмолиро ӯ бо назарияи ҳосилнокии интиҳои меҳнат ва капитал пурра намуда, назарияи худро ба зидди таълимоти классикӣ оид ба арзиши изофа ва истисмори синфи коргар дар шароити капитализм вогузошт. Ч.Б.Кларк гумон дошт, ки тақсимоли маҳсулоти ҷамъиятӣ мувофиқи ҳиссаи ҳар як омили истеҳсолот (меҳнат, капитал ва замин) амалӣ мегардад.

Сеюм, концепсияи Ҷоиданокии интиҳӣ ва ҳосилнокии интиҳӣ омилҳои истеҳсолот имконият дод, ки дар асоси назарияи неоклассикӣ муаммои самаранокии иқтисоди бозорӣ вогузор карда шавад. Чунин самаранокӣ маънои ноилгардӣ ба ҳадди аксари қонеъгардонии эҳтиётҳои одамонро (ва ё ҳадди аксари даромади соҳибкорро) дар ҳолати харочоти ҳадди ақали захираҳои истеҳсоли дорад.

Воридкунии бузургиҳои интиҳӣ ба назарияи иқтисодӣ ба пайдоиши мактаби математики дар иқтисодиёт сабаб шуд. Айнан бузургиҳои интиҳӣ истифодабарии математикаи олиро дар иқтисодиёт имконият дод. Бо воситаи усулҳои математикӣ имконият пайдо шуд, ки вобастагиҳои фундаменталии математикӣ дар истеҳсолот, истеъмолот ва дар бозор кашф карда шаванд. Чунин усулҳо имконият до-

данд, ки вариантҳои истифодабарии ҳосилнокии имкониятҳои истеҳсоли дар ҳолати маҳдудияти захираҳо дарёфт карда шаванд. Назарияи Ҷоиданокии интиҳой имконият дод, ки ҳаҷми оптималии истеҳсолот, ҳаҷми оптималии корхона муайян карда шуда, сохтори омилҳои истеҳсолоти истифодашаванда низ оптимизатсия карда шаванд. Аз ҳамин сабабҳо габаддулот дар назарияи иқтисодӣ инқилоби маржиналистӣ (*маржинализм аз калимаи англисии marginal – интиҳой гирифта шудааст*) номиданд.

Инқилоби маршаллӣ (А.Маршалл 1842 – 1924).

А.Маршалл натиҷаҳои инқилоби маржиналистиро ҷамъбаст намуда, онро пурра карда ва ба низом даровард. Саҳми А.Маршаллро дар таҳияи ин равияи назариявӣ, баъзе таърихчиёни афкори иқтисодӣ «**инқилоби маршаллӣ**» номиданд.

Бар хилофи афкорҳои пештараи арзиши неъматро бо хароҷоти меҳнат ва ё бо баҳодиҳии субъективии Ҷоиданокӣ маънидод мекарда, Маршалл ба хулосае омад, ки мувофиқи он дар таъсисёбии арзиш ҳам хароҷоти меҳнат ва ҳам баҳодиҳии субъективии Ҷоиданокӣ иштирок мекунанд. Омилҳои талабот ва пешниҳодро муайян карда, ӯ ба гадқиқи хусусиятҳои ба мувозинат омадани талабот ва пешниҳод ва таъсисёбии нархи мувозинатӣ шурӯъ намуд. Маршалл нишон дод, ки аҳамияти таъсири талабот ва пешниҳод вобаста аз вақт тағйир меёбад. Давраҳои лаҳзагӣ, кӯтоҳ, дароз ва дуру-дарозро ҷудо намуда, Маршалл чунин хулосабарорӣ кард: чӣ қадаре, ки фосила кӯтоҳ бошад, ҳамон қадар талабот ба нарх таъсири калон мерасонад; чӣ қадаре, ки фосила дароз бошад, ҳамон қадар пешниҳод ба нарх таъсири калон мерасонад.

Ҳамин тавр, А.Маршалл кӯшиш кард, ки назарияи меҳнати арзишро бо назарияи Ҷоиданокии интиҳой муттаҳид намояд, лекин ӯ бо яктарафагии ҳам назарияи

меҳнатии арзиш (мувофиқи ин назария нарх ин ифодаёбии пулии арзиш – харочотҳои меҳнатии истеҳсолкунанда аст) ва ҳам назарияи фойданокии интиҳои (мувофиқи ин назария нарх ин ифодаёбии баҳодиҳии субъективии молҳо аз тарафи харидор мебошад) дучор шуд.

Ба бартараф намудани ин зиддият кӯшиш намуда, А.Маршалл ба чунин хулоса омад: дар чараёни таъсисёбии нархи бозорӣ изҳор намудани афзалият ба пешниҳоди фурушанда ва ҳам ба талаботи харидор нодуруст мебошад. Бинобар ҳамин дар маркази тадқиқот ӯ ташаккулёбии нархҳоро дар бозорҳои гуногуни моли бо воситаи баҳамтаъсиррасонии талабот ва пешниҳод вогузор намуд. Бо баробари ин вобастагиҳои фундаменталии байни нарх ва талабот, нарх ва пешниҳод муайян гардиданд. Ин ва дигар ҳолатҳо дар кори асосии А.Маршалл «Принсипҳои иқтисоди сиёсӣ», ки соли 1890 ба чоп расида буд, асоснок карда шудаанд.

Равияи кейнсӣ дар солҳои 30-уми асри XX ташаккул ёфтааст. Равияи неоклассикӣ рафтори субъекти хоҷагидориро дар шароити рақобати мукамал таҳлил мекард. Лекин дар иқтисодиёти аслии нақши калонро монополияҳо мебозидагӣ шуданд. Ба ғайр аз ин, неоклассикон қариб ба таври пурра мавҷудияти норасогиҳоро дар иқтисоди бозорӣ, зиддиятҳоро дар истеҳсолот, тақсимот ва истеъмолот ва инчунин бӯҳронҳои иқтисодиро рад мекарданд. Нақши танзимгарии «дасти ноаёни бозор» дар ҳама назарияҳои онҳо далели асосӣ ба ҳисоб мерафт.

Бо вучуди ин солҳои 30-уми асри XX бӯҳрони ҷаҳонии иқтисодӣ сар зад, ки давомнокӣ, оқибатҳои умумииқтисодӣ ва сиёсии он дар таърихи башарият аввалин буд. Равияи неоклассикии назарияи иқтисодӣ ба муаммоҳои аз тарафи бӯҳрони ҷаҳонии иқтисодӣ гузошта роҳи халро дарёфт карда натаво-

нист. Аз ҳамин сабаб, назарияи иқтисодӣ дар миёнаи асри XX яке аз табаддулоғҳои ҷиддиро аз сар гузаронид, ки номи «инқилоби кейнсиро» гирифт. Номи ин табаддулот бо номи иқтисодчии англис **Ч.М.Кейнс (1883 – 1946)** алоқаманд аст.

Равияи кейнсӣ қобилияти механизми бозориро ба худтанзимшавӣ рад мекунад, яъне мувофиқи ин равия иқтисоди бозорӣ аз чунин бемориҳо ба монанди бекорӣ, та-варрум, суръатҳои пасти рушди иқтисодӣ, бӯҳронҳои сиклӣ ва ғайраҳо қобилияти худмуолиҷавиро надорад.

Мувофиқи ақидаи тарафдорони ин равия, механизми бозорӣ бояд нигоҳ дошта шуда (зеро бо маънои самаранокии иқтисодӣ ба ин механизм ивазшавандаи арзанда вучуд надорад), бо танзими ҳаматарафаи давлатӣ пурра шуданаш лозим аст, ки барои ҳалли муаммоҳои ҳалнопазири бозорӣ имкониятҳоро фароҳам меоварад.

Кори илмии асосии Ч.Кейнс «Назарияи умумии шуғл, фоиз ва пул» (1936с.) ба ҳисоб меравад. Ин кори илмӣ зери таъсири бӯҳрони ҷаҳонии иқтисодии солҳои 1929 – 1933 таҳия гардида буд, ки дар он давра ҳаҷми истеҳсолот то ниммаи имкониятҳои худ паст шуда, ҳар як коргари чорум бекор монда буд ва даромадҳои аслии аҳоли то 60% паст шуда буданд.

Чунин пастравии истеҳсолот ва вайроншавии мувозинати умумии иқтисодӣ ҳолатҳои фундаменталии назарияи иқтисодии ноклассикиро зери шубҳа гузошта буд.

Тарзи родикалии баратараф намудани оқибатҳои бӯҳронро Ч.Кейнс дар китоби худ пешкаш карда буд. Ӯ принципҳои қуллан нави танзими иқтисодииғи миллиро баён кард. Ба ин принципҳо чунин ҳолатҳо дохил мешаванд.

Якум, Кейнс ақидаи асосии классикон ва неоклассиконро оид ба даҳолатнопазирии давлат ба иқтисодииғ рад кард. Ӯ ҳолатеро асоснок намуд, ки мувофиқи он нақши

ҳалқунандаро дар пешгирии бӯҳронҳои иқтисодӣ ва бекорӣ бояд айнан давлат бозад. Давлат дар тақсимооти ҳамаи даромадҳои ҷамъият иштирок мекунад ва дар дасти худ захираҳои муайяни пулӣ ва дигар захираҳоро бо мақсади таъсири фаъолона ба иқтисодиёт нигоҳ медорад.

Дуюм, барои таъмин намудани шуғли пурраи коргарон, бояд на ба пешниҳоди молҳо аҳамият дод (чи хеле, ки неоклассикон пешкаш мекарданд), балки баръакс бояд ҳаматарафи талаботро инкишоф додан зарур аст, яъне қобилияти харидории аҳолиро ва харидани воситаҳои истеҳсолотро аз тарафи соҳибкорон васеъ намудан лозим аст. Барои ин давлат бояд ҳаҷми хароҷоти нави капиталиро ба истеҳсолот зиёд намуда, хароҷотро ба мақсадҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ бо воситаи баланд намудани ҳаҷми андозҳо ва барориши миқдори зиёди пулҳо зиёд намояд.

Сеюм, барои идоракунии давлатии иқтисодиёт коркарди чунин моделҳои иқтисодӣ – математикӣ заруранд, ки онҳо вобастагии миқдориро байни нишондиҳандаҳои асосии хоҷагии миалӣ кушода медиҳанд. Истифодабарии ин моделҳо имконият медиҳад, ки танзими тамоми фаъолияти хоҷагидорӣ ба асоси илмӣ воғузур карда шавад.

Равияи неокейнсӣ. Дар солҳои 1950 – 1960 асри XX пайравон ва шогирдони Кейнс – Э.Хансен, Ч.Хикс, Р.Харрод, Е.Домар инкишофи назарияи танзими давлатии иқтисодиётро давом доданд. Онҳо ба **мактаби иқтисодии неокейнсӣ** ибтидо гузоштанд. Дар тадқиқотҳои онҳо, нисбат ба корҳои ҳуди Кейнс, фаъолияти танзимкунии давлат дар шароитҳои на танҳо бӯҳрон, балки дар шароити болоравӣ низ мушоҳида карда шудаанд. Давлат бояд бо тағйирдиҳии хароҷотҳо иқтисодиётро танзим намояд, яъне хароҷотҳоро дар давраи болоравӣ кам намояд ва давраи депрессия бошад

зиёд намояд. Бо чунин тарз давлат тағйирёбиҳои сикли вазъиятро баргараф мекунад. Неокейнсчиён назарияи рушди иқтисодиро таҳия намуда, онро бо таълимоти инвеститсияҳо алоқаманд карданд. Умуман пешниҳодҳои кейнси ва неокейнсӣ ба таъмини сатҳи баланди шуғл ва ба афзоишёбии танзими давлатии иқтисодиёт равона карда шудаанд. Нақши равияи кейнсӣ хусусан дар давраи баъдичангӣ зиёдтар шуд. Дар бисёр мамлакатҳо қонунҳои махсус қабул шуда буданд, ки ҳукуматҳоро маҷбур мекарданд аз болои ҳолати вазъияти иқтисодӣ назорат баранд ва чораҳои заруриро барои таъмини сатҳи зарурии истеҳсолот ва шуғл андешианд. Дар солҳои 50 – 60-уми асри XX тамоюл ба омехташавии равияи кейнсӣ ва мактаби неоклассикӣ пайдо шуд. Яке аз таҳиягарони номдор ва машҳури «синтези неоклассикӣ» иқтисодчии америкаӣ П.Самуэлсон мебошад. П.Самуэлсон гумон дошт, ки чунин омехташавӣ монеъро байни макроиқтисодӣ агрегиронӣ ва микроиқтисодро аз байн мебарад ва онҳоро ба ягонагии пуррақунанда мубаддал месозад.

Вале бадшавии ногаҳонаи ҳолати иқтисодӣ дар солҳои 70-ум ба фаъолгардии равияи консервативӣ дар назарияи иқтисодӣ оварда расонид. Ин равияро мактаби монетаристӣ сарварӣ намуд.

Равияи монетаристии назарияи иқтисодӣ. Назарияи кейнсӣ, ки зарурияти даҳолати давлатро ба иқтисодиёт асос карда буд, солҳои 50-60-ум ва дар ниммаи авали солҳои 70-ум ба ҳукуматҳои мамлакатҳои ғарб барои таъмини суръати баланди рушди иқтисодӣ кӯмак карда буд. Лекин солҳои 1973 – 1975 бӯҳрони ҷаҳонии шадиди иқтисодӣ нишон дод, ки: иваз намудани худтанзимшавии бозории макроиқтисод бо идоракунии давлатӣ озод намудани ҷамъиятро аз хислатҳои бӯҳронии бекорӣ ва таваррум қобилият надорад. Бинобар

хамин бар зидди равияи кейнсӣ тарафдорони мактаби монетаристӣ баромад карданд, ки принципҳои даҳолатнопазирии давлатро ба иқтисодиёт дастгирӣ мекарданд.

Монетаризм – назарияи мӯътадилкунандаи иқтисодиёт, ки дар он нақши асосиро омилҳои пулӣ мебозанд. Монетаристон идоракунии иқтисодиётро пеш аз ҳама ба назорати давлат аз болои барориши (эмиссияи) пулҳо, миқдори пулҳои дар муомилот буда, таъмини мувозинати буҷети давлатӣ ва ҷорӣ намудани Ҷоизи баланд ба қарзи бонкиро пешбарӣ мекунанд.

Олим – иқтисодчии америкӣ **М.Фридмен** – яке аз шахсони номдор дар илми иқтисодии муосир, сарвари шинохтаи «мактаби нави монетаристӣ». Корҳои асосии М.Фридмен дар соҳаи назария ва таҷрибаи муомилоти пулӣ: «Барномаи мӯътадилкунии монетарӣ» (1953с.); «Тамоюлҳои баъдичангӣ дар назария ва амалияи пулӣ» (1963с.); «Дастӣ ноаён» дар иқтисодиёт ва сиёсат» (1981с.). Мувофиқи ақидаи М.Фридмен, тамоми тағйиротҳои иқтисодӣ бо оқибатҳои сиёсати пулӣ маънидод карда мешаванд, на балки бо мӯътадили иқтисоди бозорӣ, бинобар хамин давлат бояд ба муносибатҳои бозорӣ то қадри имкон оҳиста – оҳиста даҳолат кунад.

Дар ибтидои асри XX олимони – иқтисодчиёни ИМА, таҳлили тамоюлҳои монополиро дар иқтисодиёт пурзӯр намуда, ба равияи нав дар назарияи иқтисодӣ, яъне ба **институционализм** ибтидо гузоштанд. Ин равия чунон шакли номуайян дорад, ки афкорҳои намояндагони гуногуни он аз ҳамдигар оид ба як қатор муаммоҳо фарқияти калон дорад. Лекин дар ин равия як қатор ақидаҳои асосиро дарётан мумкин аст, ки ҳамаи намояндагони онро муттаҳид мекунанд.

Якум, институтсионалистон мазмуни илми иқтисодиро ниҳоят васеъ дарк мекунанд. Онҳо дар таҳлили соф муносибатҳои иқтисодӣ маҳдуд нашуда, пешкаш менамояд, ки ҳамаи шароит ва омилҳои ба ҳаёти иқтисодӣ таъсир расонанда ба эътибор гирифта шаванд. Сухан оид ба чунин «институтҳои» ҷамъиятӣ (айнан аз ҳамин калима номи равияи мазкур муайян шудааст), ҳамчун шакли ташкили хоҷагидорӣ, меъёри рафтори гурӯҳҳои иҷтимоӣ, қонунҳои ҳуқуқӣ, тарзи тафаккур ва маффури оммавии ҷамъият, урфу одатҳо ва анъанаҳо меравад.

Дуюм, онҳо пешкаш мекунанд, ки на танҳо ҷӣ тавр амал кардани ҷамъияти капиталистӣ, балки ҷӣ тавр тараққӣ кардани он ва дигаргунишавии он омӯхта шавад. Умуман барои институтсионализм муносибати танқидӣ ба капитализм ва тақозои васеъшавии барномаҳои иҷтимоӣ бо воситаи давлат хос мебошанд.

Сеюм, бозор – ин механизми ғайринейтралӣ ва ғайриуниверсалии тақсимкуандаи захираҳо мебошад. Бозор ба қонунгардонии эҳтиётҳои одамон кӯшиш накарда, балки ба нигоҳдорӣ ва сарватмандшавии корхонаҳои калон (монополияҳо) кӯшиш мекунад.

Асоси ҳокимияти корхонаҳои калон – техника буда, на балки қонунҳои бозорӣ мебошанд. Бар зидди фармонфармоии соҳибкорон амали якҷояи иттифоқҳои касаба ва давлат зарур аст. Танҳо дар ин ҳолат иқтисоди бозорӣ метавонад нисбатан оқилона ва инсонпарварона шавад. Ба ғайр аз ин ба давлат зарур аст, ки зери дастгирии худ чунин соҳаҳои ҳаётан муҳимро ба монанди экология, маориф ва тандурустиро қарор диҳад.

Асосгузори институтсионализм олими америкой Т.Веблен (1857 – 1929с.) ба ҳисоб меравад. Зиддияти ӯ

муқобили мактабҳои классикӣ ва неоклассикӣ акси худро дар муҳити ҷамъиятӣ ва иқтисодии америкоӣ ва европоӣ дарёфт кардааст. Дигар иқтисодчии америкоӣ Ч.Коммонс асосгузори равияи иҷтимоӣ – ҳуқуқӣ дар институтсионализм гардид, ки ба концепсияи «ҷаҳони иҷтимоӣ» ва «назорати иҷтимоӣ» асос гузоштааст.

Давоми институтсионализми ағынавӣ дар соли 1960 дар ақидаҳои институтсионалистони нав ифода ёфтааст. Дж.Гелбрейт, Р.Арон, У.Ростроу, Д.Белл ва дигарон назарияи ҷамъияти индустриалӣ ва пасазиндустриалиро таҳия намуданд, ки дар он асоси пешравии иҷтимоӣ бояд инқилоби илмӣ-техникӣ қарор дошта бошад, ки ба бартараф намудани зиддиятҳо бо роҳи таҳаввули бе низо мусоидат мекунад.

Солҳои 1970 – 1980 асри ХХ намуди дигари институтсионализм бо номи **неоинститутсионализм** ба миён омад. Ин равия бо маҷмӯаи ҳуқуқҳои моликият ва назарияи нави фирма пешкаш карда шудааст, ки таҳиягарони он Р.Коуз, А.Личман, Д.Норт ва дигарон ба ҳисоб мераванд. Неоинститутсионалистон нисбат ба институтсионалистони пештара ва нав, ба асоси аслии барқароркунии ягонагии илм ва истифодабарии дастовардҳои неоклассикон кӯшиш мекунанд.

МАВЗӮИ 2. МАЗМУН ВА УСУЛҲОИ НАЗАРИЯИ ИҚТИСОДӢ

- 2.1. Таҳвувули афкорҳо ба мазмуни назарияи иқтисодӣ.
- 2.2. Маънидодкунии муносири мазмуни назарияи иқтисодӣ.
- 2.3. Вазифаҳои назарияи иқтисодии муосир.
- 2.4. Усулҳои назарияи иқтисодӣ.
- 2.5. Назарияи иқтисодӣ дар низоми илмҳо.

Назарияи иқтисодӣ ҳамавақт диққати олимони ва одамони маълумотнокро ба худ ҷалб менамуд. Ин гуфтаҳо бо он тасдиқ карда мешавад, ки омӯзиши назарияи иқтисодӣ амалигардонии зарурияти объективии дарккунии майл ва амали хочагидорӣ одамон, дарккунии қонунҳои хочагидориро дар ҳама давру замон дар бар мегирад. Дар ин ҷода мисолеро овардан мумкин аст, ки шоҳ Николайи I ба А.С.Пушкин оид ба коркарди принципҳои тарбияи ҷавонон вазифагузорӣ намуд, дар натиҷа А.С. Пушкин бар зидди таълимоти хонагӣ баромад намуд, оид ба зарурияти омӯзиши ҳатмии иқтисодӣ сиёсӣ ақидаро пешкаш кард.

Барои тавсифи илме, ки ҳаёти хочагидориро тадқиқ мекунад, истиллоҳҳои гуногун истифода мешуданд:

Экономия – аз калимаи юнонии *ойкос* – хона, *хочагӣ* ва *номос* – санъат, қонун, дониш гирифта шудааст, ки бояд маънои санъати хочагидориро дошта бошад.

Иқтисодиёт – фанни илмие, ки фаъолияти хочагидориро дар низоми иқтисодӣ ва соҳаҳои алоҳидаи, унсурҳо, шароитҳоро (иқтисодиёти соҳаи хизматрасонӣ, маориф, аҳолинишинӣ, меҳнат) ва ғайраҳо меомӯзад.

Иқтисоди сиёсӣ – аз калимаи юнонии *политес* – сохторӣ давлатӣ, *ойкос* ва *номос* гирифта шуда, маънои санъати хочагидориро дар ҷаҳорҷӯбаи давлат дар назар дорад. Мувофиқан, то даме, ки давлат вуҷуд дорад, илми хочаги-

дорино дар ҷаҳорҷубаи давлат меомӯхта низ арзи вучуд мекунад. Дар аксари ҳолат ин истиллоҳро бо иқтисоди сиёсии классики алоқаманд мекунад, ки нисбатан нодуруст аст. Инчунин фақминии ин истиллоҳ ҳамчун маҷмӯаи сиёсат ва иқтисодиёт низ нодуруст аст.

Экономикс – илм оид ба рафтори инсон дар иқтисодиёти бозорӣ, доир ба истифодабарии захираҳои маҳдуд дар фаъолияти хоҷагидорӣ мебошад, ки ба услубияти маржиналистӣ таъяс мекунад.

Назарияи иқтисодӣ – илм оид ба санъати хоҷагидорӣ дар низоми иқтисодии гуногун, ки маҷмӯаи дастовардҳои зарурии афкорҳои иқтисодиро дар ибтидои асри XXI истифода мебарад.

2.1. ТАҲАВВУЛИ АФКОРҶО ОИД БА МАЗМУНИ НАЗАРИЯИ ИҚТИСОДӢ

Бо баробари инкишофи назарияи иқтисодӣ ҳамчун илм нигоҳи олимон – назариячиён ба мазмуни он тағйир меёфт. Ин масъала қисман ҳангоми дидабаромадани таъсисёбӣ ва инкишофи мактабҳои гуногуни илми иқтисодӣ дида баромада шуда буд, бинобар ҳамин дар ин маврид ба маънидодкунии мухтасари афкорҳои олимон – иқтисодчиён ба мазмуни назарияи иқтисодӣ диққат дода мешавад.

Намояндагони аввалин мактаби иқтисодӣ – меркантилистон, ки манфиатҳои савдогарони давраи гуногунии ибтидоии капиталро ифода мекарданд, мазмуни тадқиқотҳои илмӣ боигарӣ ба ҳисоб мерафт. Аз тарафи меркантилистон сарҷаъмаи боигарӣ савдо эълон шуда, ба фикри онҳо ҳуди боигарӣ одатан бо пул ифода карда мешуданд. Қоидаҳои ин таълимот инҳо ба ҳисоб мерафтанд: фаъолгардонии муносибатҳои молиқу пулӣ; ба мамлакат ҷалб намудани тилло ва нуқра, вобаста ба зиёдшавии эҳтиётҳо ба пул.

Мактаби физиократҳо мазмуни иқтисоди сиёсиро аз боигарии миллӣ, яъне аз соҳаи муомилот ба соҳаи истеҳсолот гузаронид. Ин дастоварди бузурги иқтисодчиён – физиократҳо ба ҳисоб меравад, бо вучуди ин физиократҳо сарчашмаи боигарию нодуруст маънидод карда, онро танҳо бо меҳнати дар соҳаи кишоварзӣ сарфшуда алоқаманд мекарданд. Аз ин лиҳоз вазифаи амалии иқтисоди сиёсӣ ба ҳавасмандгардонии инкишофи истеҳсолати кишоварзӣ алоқаманд карда шуда, ҳулосаи асосии амалӣ бошад, зарурияти маҳдудкунии даҳолати давлатро ба ҷараёни муқаррарии тараққиёти иқтисодӣ тасдиқ мекард.

Намояндагони иқтисоди сиёсии классики англис мазмуни иқтисоди сиёсиро то тадқиқоти шароитҳои истеҳсолот ва андӯхт (А.Смит) ва инчунин тақсимоги боигарии миллии (Д.Рикардо) дар ҳама соҳаҳои истеҳсолоти моддӣ ба вучуд оварда мешуда, ки ба онҳо саноат, ҳоҷагии кишлоқ, сохтмон, ҳоҷагии ҷангал ва ғайраҳо дохил мешуданд, васеъ намуданд.

Айнан чунин ақидаро оид ба мазмуни иқтисоди сиёсӣ як қатор иқтисодчиёни муосири ғарб низ дастирӣ мекунанд, ки иқтисоди сиёсиро ҳамчун илм оид ба истеҳсолот, тақсимог, мубодила ва истеъмоли боигарии миллӣ маънидод менамоянд. Аммо фаҳмиши боигарии миллӣ дар ҷараёни инкишофи таърихии афкорҳои иқтисодӣ тағйир меёфт. Дар аввал боигарии миллиро дар намуди пул, баъдан дар намуди натиҷаи истеҳсолот тасаввур мекарданд. Дар давраи муосир бошад ба боигарии миллӣ ҳуди инсон, тафаккури он, ахборот ҳамчун сарчашмаи инкишофи минбаъдаи ҷамъият дохил карда мешаванд.

Вазифаи амалии иқтисоди сиёсии классикӣ ба асосноккунии омилҳои зиёдукундаи боигарии миллӣ мансуб карда

мешавад. Дар ин таълимот вазифаҳои позитивӣ (чӣ ҳаст) ва нормативии (чӣ бояд бошад) назарияи иқтисодӣ ҳудо карда мешаванд. Хулосаи амали – ин дасткашӣ аз ҳамагуна шаклҳои даҳолати давлат ба қараёни муқаррарии бозорӣ мебошад.

Мазмуни тадқиқоти иқтисодӣ сиёсии марксистӣ дар мувофиқа бо муносибати синфӣ ба таҳлили ҳаёти ҷамъиятӣ, танҳо муносибатҳои истеҳсолӣ мебошанд, ки асоси онҳоро муносибатҳои моликиятӣ ташкил мекунанд. Ин гуфтаҳо аҳамияти хосаро доранд, зеро аз низоми муносибатҳои истеҳсолӣ қонунҳои иқтисодӣ, зиддиятҳо, муноқишаҳои синфӣ, зарурияти диктатураи пролетариат ва ҳукмронии низоми хоҷагидорӣ маъмурӣ – фармондеҳӣ бар меоянд.

Муносибатҳои истеҳсолӣ – ин муносибатҳои объективона баини одамон дар қараёни истеҳсолот, тақсимот, мубодила ва истеъмолати неъматҳои ҳаётӣ мебошанд.

Тавсифи умумии муносибатҳои истеҳсолӣ имконият медиҳад, таъдиқ намоем, ки муносибатҳои истеҳсолӣ ин тарафи зарурии истеҳсолоти ҷамъиятӣ мебошад. К.Маркс менависад, ки «Дар истеҳсолот одамон на танҳо бо табиат муносибат мекунанд. Барои истеҳсол намудан, одамон ба алоқаҳо ва муносибатҳо дучор мешавад, ки айнан дар чунин алоқаҳо ва муносибатҳои ҷамъиятӣ муносибати онҳо ба табиат вучуд дошта, истеҳсолот арзи ҳастӣ менамояд».

Маржиналистон мазмуни иқтисодӣ сиёсиро рафтори индивидумҳо ва институтҳои иҷтимоӣ, таҳлили роҳҳо ва воситаҳои дастрасии мақсадҳои онҳо эълон намуданд. Мувофиқи таълимоти маржиналистон, вазифаи амалии иқтисодӣ сиёсӣ, ба омӯзиши ҳамаҷарафаи рафтори субъектон дар ҳолати мушахаси иқтисодӣ мустаҳкам карда шуд. Хулосаи амалии асосӣ – ин таъмини сиёсати иқтисодии фирма мебошад. Бо ин равия пайдошавии микроиқтисод алоқаманд аст.

Мувофиқи концепсияи кейнсӣ, мазмуни назарияи иқтисодӣ, фаъолияти иқтисодии милли мегардад. Вазифаи амалӣ дар ин чода ба коркарди сиёсати иқтисодии давлат вобаста карда мешавад. Хулосаи амалии асосӣ – ин зарурияти ҳавасмандгардонии маҷмуаи талаботи аҳоли ва соҳибкории хусусӣ.

2.2. МАЪНИДОДКУНИИ МУОСИРИ МАЗМУНИ НАЗАРИЯИ ИҚТИСОДӢ

Дар китоби дарсии машҳури П.Самуэлсон «Экономикс» дар байни маънидодкуниҳои бисёри назарияи иқтисодӣ (иқтисоди сиёсӣ) қайд карда мешавад, ки экономикс – ин илм оид ба ҳаёти ҳамарӯза ва фаъолияти одамон мебошад.

Дар адабиёти муосири иқтисодӣ мазмуни иқтисоди сиёсӣ ҳамчун омӯзиши камёфтӣ ва маҳдудияти захираҳо паҳн гаштааст. Миқдори муайянкуниҳои мазмуни назарияи иқтисодиро давом додан мумкин аст. Лекин дурустар аст, ки бо фикри П.Самуэлсон розӣ шавем, ки мувофиқи он ҳамаи муайянкуниҳои назарияи иқтисодӣ (иқтисоди сиёсӣ) ҳамчун илм мазмуни онро аз тарафҳои гуногун кушода медиҳанд, зеро дар ин маънидодкуниҳо ҷиҳатҳои гуногуни ҳаёти инсон ба эътибор гирифта мешаванд.

Ҳамин тавр, муайян намудани мазмуни назарияи иқтисодӣ ниҳоят мураккаб ва бисёрҷабҳа мебошад, чунки ҳуди ҳаёти инсон аз он ҷумла ҳаёти иқтисодии ӯ мураккаб ва бисёрҷабҳа аст. Ҳамаи ин имконият намедиҳад, ки ба мазмуни назарияи иқтисодӣ муайянкунии мухтасари ҳаматарафа дода шавад.

Бо вучуди ин, ақидаи аксарияти иқтисодчиёнро оид ба универсалӣ будани илми назарияи иқтисодӣ ба эътибор гирифта, инчунин бо назардошти он ки омӯзиши рафтори одамон ва гуруҳҳои онҳо маънои дасткаширо аз тадқиқоти

муносибатҳои истеҳсоли бо алоқаманди бо қувваҳои истеҳсолкунандан ҷамъият ро надорад, мазмуни назарияи иқтисодиро чунин маънидод кардан мумкин аст: *назарияи иқтисодӣ муносибатҳои истеҳсолиро (бо баҳам-таъсиррасонӣ бо қувваҳои истеҳсолкунандаи ҷамъият) меомӯзад, ки байни субъектони иқтисодӣ оид ба истеҳсолот, тақсимот, мубодила ва истеъмоли неъматҳои моддӣ ва маънавий дар шароити маҳдудияти захираҳо ба миён меоянд.*

Лекин дар китобҳои дарсии муосир оид ба назарияи иқтисодӣ чунин маънидодкуниҳои мазмуни илми мазкур оварда шудаанд: «Назарияи иқтисодии муосир мазмуни худро ҳамчун омӯзиши истифодабарии неъматҳои камёфти иқтисодӣ бо мақсади қонеъгардонии эҳтиёҷотҳои одамон муайян мекунад» ва ё «Назарияи иқтисодии умумӣ – ин илмӣ ҷамъиятие, ки рафтори одамонро ва гурӯҳҳоро дар истеҳсолот, тақсимот, мубодила ва истеъмоли неъматҳои моддӣ бо мақсадҳои қонеъгардонии эҳтиёҷотҳо дар шароити маҳдудияти захираҳо (ин ибора бо маънои ҷисмонӣ нею, балки ҳамчун имконнопазирии қонеъгардонии эҳтиёҷотҳои ҳамаи аъзоёни ҷамъият ба пуррагӣ ва якбора дарк карда мешавад), ки рақобатро барои истифодабарии онҳо ба миён меорад, меомӯзад».

2.3. ВАЗИФАҲОИ НАЗАРИЯИ ИҚТИСОДИИ МУОСИР.

Назарияи иқтисодӣ ба монанди дигар илмҳо вазифаҳои ба ӯ таалуқ доштарао иҷро мекунад. Муайян намудани чунин вазифаҳо имконият медиҳад, ки маънои мавҷудият ва инкишофёбии назарияи иқтисодиро ҳамчун илм дарк намуда, мақсадҳо ва масъалаҳои аниқи он муайян карда шаванд.

Вазифаҳои назарияи иқтисодӣ ба асосӣ ва ёрирасон ҷудо мешаванд.

Ба вазифаҳои асосии назарияи иқтисодӣ дохил мешаванд: дарккунӣ, методологӣ ва амалӣ.

Маънои вазифаи дарккунӣ дар он аст, ки дар одамон эҳтиёҷоти фаҳмидан, тадқиқ кардан ва маънидод кардани моҳият ва натиҷаҳои ҷараёнҳо ва ҳодисаҳои дар ҳаёти иқтисодӣ ва дар ҳама сатҳҳои он ба миён меомада, пайдо мешавад. Зарурияти мавҷудияти вазифаи дарккунӣ бо он алоқаманд аст, ки набудани дониш ва ё тасаввуроти нодуруст оид ба ҳолати аслии иқтисодиёт сабаби асосии қабули қарорҳои нодуруст мегардад ва дар натиҷа ба хатогиҳои иқтисодӣ ва сар задани бӯхронҳо оварда мерасонад.

Вазифаи методологӣ назарияи иқтисодӣ дар муайян намудани усулҳо ва фишангҳои илмӣ барои амалигардонии корҳои тадқиқотӣ дар илмҳои иқтисодӣ дигар зоҳир мегардад.

Яке аз вазифаҳои дигари назарияи иқтисодӣ ин муайян намудани қонуниятҳои тараққиёти иқтисодӣ мебошад, ки бе дониши онҳо дуруст баҳогузорӣ намудани ҳолати иқтисодӣ ва интихоби оптималии равиши минбаъдаи тараққиёт ғайриимкон мебошад.

Вазифаи амалии назарияи иқтисодӣ дар истифодабарии таҳлилҳои он дар таҷрибаи ҳоҷатидорӣ мебарояд. Шаклҳои инъикосёбии ин вазифа коркарди сиёсати иқтисодӣ ва ё сиёсати стратегӣ дар лаҳзаи додашуда ва ё барои дурнамо ва инчунин таҳияи моделҳои микроиқтисодӣ ва макроиқтисодӣ ба ҳисоб мераванд.

Вазифаҳои ёрирасонӣ назарияи иқтисодӣ, вазифаҳои таълимӣ ва идеологӣ мебароянд.

Вазифаи таълимӣ дар он зоҳир мегардад, ки дарккунӣ ва фаҳмиши таркибҳои асосии назарияи иқтисодӣ – муносибатҳои иқтисодӣ, қонунҳои иқтисодӣ, ҳодисаҳо ва категорияҳо ба инсон имконият медиҳанд, ки дониши пур-

раро оид ба ҳолати иқтисодиёт ва имкониятҳои фаъолияти инсонӣ дар ин соҳаи ҳаётан муҳим пайдо кунад.

Хусусан вазифаи таълимии назарияи иқтисодӣ дар замонҳои муосир ниҳоят муҳим гаштааст, зеро муносибатҳои иқтисодӣ дар давраи муосир дар ҳама соҳаҳои ҳаёти инсон муайянкунанда (ҳалкунанда) шуда истодаанд. Айнан барои ҳамин назарияи иқтисодӣ ҳамчун фанни таълимӣ дар ҳама донишгоҳҳои дунё омӯхта мешаванд.

Вазифаи идеологии назарияи иқтисодӣ дар он зоҳир мегардад, ки ин илм яке аз илмҳои оид ба ҳаёти инсон ба ҳисоб меравад. Бо воситаи ин илм асосноккунии маъноӣ ақидаҳои глобалӣ ва мақсадҳои инкишофи ҷамъият (давлат) ба миён меояд.

2.4. УСУЛҲОИ НАЗАРИЯИ ИҚТИСОДӢ.

Усул (метод) аз калимаи юнони гирифта шуда, маънои «роҳ»-ро (тарзи дастрасии мақсад, роҳ ба сӯи чизеро) дорад. Омӯзиши ҳодисаҳои иқтисодӣ мавҷудияти усулҳои махсуси дарккунии илмиро дорад. Худи усулҳо ҳамчун чараҳои дарккунӣ дар радифи инкишофи илми иқтисодӣ доимо муқаммал шудаанд.

Усули эмпирикӣ. Тарзи аввалини омӯзиши ҳодисаҳои иқтисодӣ усули эмпирикӣ ба ҳисоб меравад, ки маънои он дар ҷамъоварӣ ва баён намудани фактҳо ва ё ҳодисаҳои интиқос меёбад. Усули эмпирикӣ ба маълумотҳои мушоҳидаҳои таҷрибаҳои табиқ мекунанд. Таҷрибаҳо дар иқтисодиёт амалӣ гардонидан ниҳоят душвор аст, махсусан дар масшабҳои умумӣҷамъиятӣ. Фактҳои пай муайяншуда дар навбати худ барои ҳулосабарории илми ҳамчун асос баромад мекунанд. Усули эмпирикиро меркангилистон дар замони худ истифода бурда буданд ва имрӯзҳо низ ин усул аз тарафи иқтисодчиён истифода мешавад, зеро ин тарзи асосии ба дастовардани ахбори ибтидоӣ оид ба иқтисодиёт мебошад.

— Усули оморӣ. Дар асри XVIII У.Петти усули эмпириро мукамал гардонид ва усули омориро (ва ё ба гуфти худӣ «арифметикаи сиёсӣ»), бо роҳи пурра намудани ҷамъоварии ахборотро бо таҳлили миқдорӣ, таҳия намуд.

Дар натиҷа омори иқтисодӣ ба илми зарурии мустақили иқтисодӣ мубаддал шуд. Ҳамин тавр хусусияти усули иқтисодӣ – оморӣ ин ҷамъоварӣ ва коркарди маълумотҳои миқдорӣ оид ба ҳодисаҳо ва ҷараёнҳои ҳаёти хоҷагидорӣ ба ҳисоб меравад.

Усули сабабӣ – оқибатӣ (причинно -- следственный метод) ба давраи иқтисоди сиёсии классикӣ мувофиқат мекунад. Ин усул дар замони муосир низ васеъ истифода бурда мешавад. Маънои ин усул дар муайян намудани алоқаҳои сабабӣ – оқибатӣ байни ҳодисаҳои алоҳидаи иқтисодӣ мебошад.

Усули сабабӣ – оқибатӣ моҳияти ҳодисаҳоро аз нуқтаи назари сифатӣ таҳлил намуда, барои сохтани иерархияи мантиқии категорияҳои¹ иқтисодӣ аз рӯи принципҳои зерин кӯмак мерасонад: аз ҳодисаи А ҳодисаи Б давом мегирад, аз ҳодисаи Б бошад ҳодисаи В давом мегирад ва ғайраҳо. Ҳамаи ин барои маънидодкунӣ ва пешбиниҳои ҳодисаҳои иқтисодӣ замина мегузорад. Инкишофи усули сабабӣ – оқибатӣ дар иқтисоди сиёсӣ асосан ба дастовардҳои фалсафа ва ҷунин усулҳои дарккунии умумиилмӣ, ба монанди индуксия, дедуксия, таҳлил, омезиш (синтез), аналогия, муқоисакунӣ ва ғайраҳо, таъя мекунад.

Таҳлили позитивӣ ва нормативиро ба иқтисодиёт А.Смит ворид намуд. Таҳлили позитивӣ ба муайян намудани

¹ Категорияҳои иқтисодӣ гуфта шаклҳои дарккунии ҳодисаҳои иқтисодиро меноманд, ки дар мафҳумҳои (истиллоҳҳои) илмӣ ифода ёфтаанд. Мисоли категорияҳои иқтисодӣ мол, арзиш, капитал, нарх, пул ва ғайраҳо шуда метавонанд.

қонуниятҳои объективӣ ва ҳодисаҳо дар он намуде, ки онҳо вучуд доранд равона карда мешавад, яъне мақсади таҳлили позитивӣ ин тасдиқи фактҳо мебошад. Таҳлили нормативӣ ҳаёлотӣ баҳодихиро дар بازار дорад. Ин муносибат аз нуқтаи назари бояду шояд, муайян намудани зарурият ва ё нодурустии ин ё он ҳодисаи иқтисодӣ мебошад.

Таҳлили нормативӣ барои таҳияи сиёсати иқтисодӣ ниҳоят муҳим мебошад. Бо баробари ин ҳангоми муносибати нормативӣ махсусан манфиатҳои одамон ба инобат гирифта мешаванд, ва мувофиқан баҳодихии субъективӣ баландтар мешавад. Мақсадҳои барои як қатор одамон зарур ва ғайри зарур тасаввур карда мешуда, ба ақидаи дигарон дуоиминдараҷа ва ё зараровар ҳисобида шуданаш мумкин аст. Ҳамин тавр, ҳангоми амалигардонии таҳлил интиҳоби мақсади дуруст муаммои аввалиндараҷа ва зарур ба ҳисоб меравад.

Усули абстраксияи илмӣ. Аввалин маротиба дар илми иқтисодӣ ин усулро Д.Рикардо аниқ маъниод кардааст. Ба фирки ӯ маънои абстраксия илмӣ дар дарёфти ҳодисаҳои нисбатан зарур ва истисноӣ фикрӣ аз тафсилҳои (деталҳои) дуоиминдараҷа ифода меёбад. Ин усул имконият медиҳад, ки объекти тадқиқот ба қисмҳои ҷудо карда шаванд ва алоқамандии асосӣ дар намуди соф таҳлил карда шаванд. Усули абстраксияи илмӣ дар асоси ҳамагуна моделсозӣ (аз он ҷумла математикӣ) хобндааст.

Усулҳои материализми диалектикӣ ва таърихӣ. Ба инкишофи методологияи (услубияти) илми иқтисодӣ К.Маркс ниҳоят саҳми бузург гузаштааст. Ӯ усули материализми диалектикӣ ва таърихиро таҳия намуд. Маънои асосии муносибати материалистӣ ба таърихӣ дар он аст, ки тафаккур бо ҳастии ҷамъиятӣ муайян карда мешавад. Бинобар ҳамин дар сохтори ҷамъият қувваҳои истеҳсолкунандаи

моддӣ асосӣ ба ҳисоб мераванд. Дар вобастагӣ аз қувваҳои истеҳсолкунанда муносибатҳои истеҳсолии одамон, аз он ҷумла унсури асосии он – муносибатҳои моликияти таъсис меёбанд.

Масъала оиди он, ки оё ҳамавақт ҳастӣ нисбат ба муносибати созандагӣ аввалин аст, дар илми иқтисодӣ ҳоло ҳам муҳокима карда мешавад. Ақидаҳо оид ба маҳдудияти диалектикаи материалистӣ баён карда мешаванд. Лекин маҳсулнокии таҳлили ҷиҳати материалистии истеҳсолот барои дарк намудани, масалан муносибати моликияти, аз тарафи ҳеҷ кас инъикор карда намешавад.

Таҳлили функционалӣ – ин таҳлили ҳамаи категорияҳо дар алоқаи сабабӣ – оқибатии «вертикалӣ» набуда, балки дар баҳамтаъсиррасонии онҳо бо якдигар ба сифати гуногун мебошад. Масалан, гуфтан мумкин аст, ки нархи мол аз талабот ба мол вобастагӣ дорад. Инчунин гуфтан мумкин аст, ки ҳаҷми талабот аз нарх вобастагӣ дорад. Усули функционалӣ имконият медиҳад, ки нишондиҳандаҳои миқдории баҳамтаъсиррасонии ҳодисаҳои гуногун муайян карда шаванд, моделҳои иқтисодӣ таҳия карда шуда, тарзҳои бисёрмилаи ноилгардӣ ба мақсад коркарда шаванд ва масъалаҳои оптимизатсия ҳал карда шаванд.

Эконометрика. Муваффақиятҳои истифодабарии таҳлили функционали дар иқтисодиёт ба таъсисёбии эконометрика ва ё усули иқтисодӣ – математикӣ оварда расонид. Дар ҷаҳорҷубаи он таҳлили регрессионӣ, моделсозии математикӣ, барномасозии хаттӣ ва ғайрихаттӣ ва таҳлили системавӣ фаъолона истифода бурда мешаванд. Лекин имкониятҳои таҳлили функционалӣ сарҳадҳои худро дорад. На ҳама ҳодисаҳо ва ҷараёнҳоро дар иқтисодиёт ва ҷамъият

формалӣ кунонида ба забони функционалии математикӣ овардан мумкин аст.

2.5. НАЗАРИЯИ ИҚТИСОДӢ ДАР НИЗОМИ ИЛМҲО.

Назарияи иқтисодӣ дар низоми донишҳои илмӣ мақеъи хосаро ишғол мекунад. Илми ҷамъиятӣ махсуб ёфта, назарияи иқтисодӣ бо илмҳои табиӣ - техникӣ алоқаманд мебошад; бо ҳамроҳии дигар илмҳои ҷамъиятӣ инсон ва ҷамъиятро тасвир мекунад; барои инкишофи як қатор фанҳои махсуси иқтисодӣ асоси базавӣ ба ҳисоб меравад.

Назарияи иқтисодӣ ва илмҳои табиӣ - техникӣ. Нисбат ба илмҳои табиӣ ва техникӣ назарияи иқтисодӣ ҳамчун истеъмолкунандаи дастовардҳои ин илмҳо ва ҳамчун зиннаи алоқамандкунии байни илмҳои табиӣ - техникӣ ва фанҳои ҷамъиятӣ баромад мекунад.

Махсусан истифодабарии дастовардҳои илмҳои дақиқ дар истифодабарии аппарати математикӣ инъикос меёбад. Дар назарияи иқтисодӣ истифодабарии васеи донишҳои математикӣ ифода меёбад: аз алгебраи элементарӣ ва геометрия то математикаи олӣ ва қисмҳои махсуси он.

Барои илми иқтисодӣ аз нуқтаи назари ҳамкориҳои он бо илмҳои табиӣ, дар давраи муосир назарияи низомҳои худтаъсисёбанда (дар якҷоягии философия ва математика) аҳамияти калон дорад, ки доимо дар назарияи инкишофи (тахаввули) умумӣ ҷамъ мешаванд. Ин назария аппарати махсуси математикиро дорад, ки қобилияти тавсиф намудани низоми додашударо дорад. Нисбати ҷараёнҳои табиӣ инкишоф ёфта, ин назария барои тавсиф ва моделсозии бисёр ҷараёнҳои иқтисодӣ дар иқтисоди бозорӣ мувофиқияти худро ифода кардааст.

Низоми худтаъсисёбанда бо худ чиро ифода мекунад? Ин низом қобилият дорад, ки дар ҷараёни амал намудани

алоқамандиҳои дохилии худ, тартиб ва ташкилоти худро вобаста аз омилҳои ба он таъсиррасонанда тағйир диҳад (агар ин омилҳо аз ҳудудҳои критикии он берун набароянд). Мисоли классикии чунин низом – алаф дар газон. Вақте ки аз болои он роҳ мегарданд, он ҳам шуда баъдад ба ҳолати пешинаи худ бар мегардад. Лекин агар аз болои он одамони бисёре роҳ гардад, ҳудуди мустаҳкамии он аз доираи худ баромада, роҳрав пайдо мешавад.

Иқтисодчиён чараёниҳои ба ин монандро дар хоҷагидорӣ бо осонӣ мушоҳида мекунанд. Қорӣ намудани нархи мувозинатӣ, бӯхронҳои иқтисодӣ, суръатҳои баланди рушди иқтисодии мамлакатҳои алоҳида ва ғайраҳо. Махсусан барои илми иқтисодӣ дар назарияи худтаъсисёбӣ муносибати динамикии он ва қобилияти тасвири иқтисодиёт дар чараёни тағйирёбии он заруртар мебошад.

Дигар тарафи баҳамтаъсиррасонии назарияи иқтисодӣ ва фанҳои табиӣ – техникӣ бо он асос меёбад, ки таъсири қонуниятҳои табиӣ аз тарафи ин илмҳо омӯхта шаванда ба ҷамъияти инсонӣ дар навбати аввал (одатан) дар иқтисодиёт инъикос меёбад. Дар ҳақиқат ҳам, бо вучуди он ки интихоби вариантҳои истифодабарии захираҳои иқтисодӣ дар асоси нишондодҳои ҷамъиятӣ ба миён меояд, техника ва технология низ барои муайян намудани ин вариантҳо хизмат мерасонад. Бо баробари ин хатти баҳамтаъсиррасонии байни ҷамъият ва ҷаҳони моддӣ одатан бо воситаи иқтисодиёт мегузарад.

Назарияи иқтисодӣ ва илмҳои ҷамъиятӣ. Азбаски объекти гадқиқоти назарияи иқтисодӣ ва дигар илмҳои ҷамъиятӣ инсон ва ҷамъият баромад мекунанд, бинобар ҳамин лаҳзаҳои асосии ҳамаи илмҳои ҷамъиятӣ ба ҳам мувофиқат мекунанд.

Назарияи иқтисодӣ ва фалсафа. Принсипҳо ва муносибатҳои нисбатан умумиро ба таҳлили ҳолисаҳо ва қонуниятҳои иқтисодиро назарияи иқтисодӣ аз мактабҳо ва равишҳои гуногуни фалсафӣ гирифтааст.

Боигарии фалсафа барои коркарди асоси тараққиёти иқтисодӣ истифода мешавад, яъне барои равиши ҷаҳонбинӣ ба иқтисодиёт ва дигар мактабҳои илмӣ.

Назарияи иқтисодӣ бо усулҳои дарккунӣ истифода мебарад, ки фалсафа коркард кардааст. Ҳамаи маҷмӯаи воситаҳои дарккунӣ, усулҳо, тарзҳои мушоҳидаи объекти тадқиқот ва исботкунӣҳои ҷараёнҳои объективӣ услубияти (методологияи) назарияи иқтисодиро ташкил мекунад. Бинобар ҳамин ибораи таъсири «фалсафа ба илми иқтисодӣ характери методологӣ дорад» дуруст аст.

Назарияи иқтисодӣ ва психология. Назарияи иқтисодӣ бо психологияи шахсӣ ва ҷамъиятӣ (иҷтимоӣ) алоқаманд аст. Назарияи иқтисодӣ қонуниятҳои психологиро васеъ истифода мебарад, зеро айнан дар тафаккури инсон сарчашмаҳои ҳавасмандгардонии фаъолияти иқтисодии ӯ хобидааст.

Дар назарияи иқтисодӣ ва психология категорияҳои умумӣ мавҷуданд, ки онҳоро ҳардуи ин илмҳо аз нуқтаи назари худ мушоҳида мекунад: эҳтиёҷотҳо, манфиатҳо, мақсадҳо, рағбатҳо ва ғайраҳо. Айнан ҳар дуи ин илмҳо дар минтақаи назди сарҳадӣ қарор дошта, муносибатҳои махсуси ҳар яки онҳо якдигарро пурра мекунад. Ҳамин тавр ҳулосаҳои психологияи ҷамъиятӣ барои ба эътибор гирифтани психологияи миллӣ, анъанаҳо ва эътирофҳои динӣ, ҳангоми коркарди сиёсати иқтисодӣ ва сохтани модели тараққиёти умумии иқтисодӣ имконият медиҳад.

Дар даҳсолаҳои охир баҳамтаъсиррасонии илмҳои иқтисодӣ ва психологӣ дар сатҳи нав гузашт, ки дар пайдоиши илми нав - психологияи иқтисодӣ ифода меёбад.

Назарияи иқтисодӣ ва ҳуқуқ. Алоқаи байни назарияи иқтисодӣ ва ҳуқуқ ниҳоят зич мебошад. Аз як тараф, қонунҳои объективии иқтисодӣ таркиби актҳои ҳуқуқии аз тарафи инсон таҳия мегардидаро муайян менамоянд. Қисмҳои калони ҳуқуқи хоҷагидорӣ амалан ҳулосаи таҷрибаи иқтисодии ба миён омада мебошанд, ки бо обрӯи давлат мустаҳкам карда шудаанд. Бо баробари ин ҳодисаи қонунҳои амал намекарда нишон медиҳад, ки актҳои ҳуқуқии қабул шудаи ба талаботҳои иқтисодиёт мувофиқ набуда, ба риоя накардани онҳо оварда мерасонад. Аз тарафи дигар, фаъолияти субъектони иқтисодиёт ҳавфнок мебошад, агар он берун аз муҳити ҳуқуқи чараён гирифта бошад. Дар ҳолати мавҷуд набудани қонунҳои ҳуқуқии зарурӣ, бисёр чараёнҳои иқтисодӣ дар масштабҳои хурд нисбат ба имкониятҳои объективӣ амалӣ гардонида мешаванд.

Назарияи иқтисодӣ ва таърих. Байни назарияи иқтисодӣ ва таърих алоқаи зич вучуд дорад. Пеш аз ҳама таърих барои назарияи иқтисодӣ ҳамчун сарчашмаи фактҳо баромад мекунад. Аксарияти мактабҳои иқтисодӣ, назарияҳои худро айнан аз таҳлили қонуниятҳои таърихӣ ҳосил мекунанд.

Назарияи иқтисодӣ ва дигар илмҳои иқтисодӣ. Назарияи иқтисодӣ барои илмҳои иқтисодӣ таҳкурсии (фундаменти) асосӣ баромад мекунад: **фанҳои конкретии иқтисодӣ** (иқтисодиёти саноат, иқтисодиёти кишоварзӣ, иқтисодиёти корхона ва ғайраҳо), ки ба омӯзиши чуқури хусусиятҳои фаъолияти соҳаҳои алоҳидаи иқтисодиёт бахшида шудаанд; **фанҳои иқтисодии функционалӣ** (молия, қарз, маркетинг, менечменг ва ғайраҳо), ки ба таҳлили аниқи чараёнҳои асосии иқтисодиёт бахшида шудаанд; **фанҳои информатсионӣ – аналитикӣ** (омор, моделсозии иқтисодӣ

ва ғайраҳо), ки бо мукамалгардонии усулҳои ҷамъкунӣ ва коркарди ахбороти иқтисодӣ машғуланд; **фанҳои иқтисодии таърихӣ** (таърихи хоҷагии халқ, таърихи афкорҳои иқтисодӣ).

Ч.М.Кейнс навишта буд: Иқтисодчии ҳақиқӣ, касби худро дӯст дошта, бояд дорои қобилиятҳои гуногун бошад: дар сатҳи муайян ӯ бояд математик, таърихчӣ, коркунӣ давлатӣ, файласуф ... бошад. Ӯ бояд оиди қисматҳо ва мафҳумҳои умумӣ ҳаёл кунад ва қобилияти мубаддал намудани ҳаёлотҳои худро ба абстрактӣ ва конкретӣ дошта бошад. Ӯ бояд гузафта ва имрӯзаро баҳри оянда омӯзад. Ягон ҳислати инсонӣ ва институтиҳои аз тарафи одам офарида шуда набояд аз ҳудуди диққати ӯ берун боқи монад.

ҚИСМИ II. ИҚТИСОДИ СИЁСӢ

Мавзӯи 3. Масъалаҳои умумии иқтисоди сиёсӣ.

Мавзӯи 4. Истеҳсолоти ҷамъиятӣ – асоси инкишофи ҷамъият.

Мавзӯи 5. Пойдоршавӣ ва моҳияти истеҳсолоти молӣ. Назарияи иқтисодии мол, арзиш ва нарх.

Мавзӯи 6. Муносибатҳои бозорӣ. Моҳият, вазифаҳо ва сохтори бозор.

Мавзӯи 7. Рақобат ва бозор.

Мавзӯи 8. Механизмҳои амалкунии бозор.

МАВЗЌИ 3. МАСЪАЛАҲОИ УМУМИИ ИҚТИСОДИ СИЁСӢ.

- 3.1. Қонуно ва категорияҳои иқтисодии инкишофи ҷамъият.
- 3.2. Тақсимоти ҷамъиятии меҳнат – сарчашмаи тараққиёти иқтисодӣ.
- 3.3. Манфиатҳои иқтисодӣ – қувваи асосии ҳаракатдиҳандаи тираққиёти иқтисодӣ.
- 3.4. Инсон дар низоми иқтисоди бозорӣ.
- 3.5. Моликият ва моделҳои ташкилии низомҳои иқтисодӣ.

3.1. ҚОНУНҲО ВА КАТЕГОРИЯҲОИ ИНКИШОФИ ҶАМЪИЯТ

Объективи қонунҳои иқтисодӣ. Ҷаҳони ихота кардан мо бо тамоми ҳастиаш чунон тартиб дода шудааст, ки ҷараёнҳо ва ҳодисаҳо дар табиат ва ҷамъият ба қоидаҳои муайян итоат мекунад. Бо ибораи дигар, алоқаҳо ва таносубҳои умумӣ байни ҳуди ҷараёнҳо ва ҳам байни шишондиҳандаҳои онҳо амал мекунанд, ки чандинбора такрор ёфта, мустаҳкам гаштаанд. Ин гуна алоқаҳо метавонанд характери сабабӣ – оқибатӣ (сабаби додашуда ҳамавақт оқибати додашударо тавлид месозад), ва ё вобастагии устувори байни ин ё он ҷабҳаҳои ҷараёнро дошта бошанд ва ё дар шакли натиҷаҳои якҷинсаи баҳамтаъсиррасонии ҳодисаҳои гуногун ифода ёбанд. Тарзҳои универсалии умумии «рафтори» ҳасти дунёро, ки объективона ба ҳамаи ҳодисаҳои якҷинса хосанд, одатан қонун меноманд.

Мавҷудияти қонунҳо дар дунёи ҷисмонӣ ва физиологӣ мушоҳида карда шуда, чандинбор тасдиқ карда шудаанд. Ин қонунҳои механика, қонунҳои нигоҳдории энергия ва мубаддаллашавии ҷизҳо ба энергия, қонунҳои наслгузаронӣ ва таҳаввули организми зинда ва ғайраҳо. Хусусияти принци-

пиалии чунин қонунҳо дар он аст, ки онҳо новобаста аз хоҳиш ва тафаккури одамон амал мекунанд.

Иқтисодиёт маҷмуаи қонунҳои ҳудро дорад, яъне қонунҳои иқтисодӣ, ки бо онҳо қисми фундаменталии назарияи иқтисодӣ – иқтисоди сиёси сару кор дорад. Бо ҷараёнҳои иқтисодии ҷамъият қонунҳои ба онҳо мувофиқ идора мекунанд. Дар китоби «Фалсафаи ҳуқуқ» Гегел оид ба иқтисоди сиёсӣ ҳамчун илм менависад, ки «он ба афкор обрӯ медиҳад», чунки он дар назди худ бисёр ҳодисаҳои тасодуфиро мушоҳида карда, қонунҳои онҳоро дарёфт менамояд». Назарияи иқтисодӣ бо ҷамъкунии омилҳо, аниқ намудани алоқаҳои муайяни байни онҳо машғул буда, онҳоро бо тартиби муайян ҷо ба ҷо мегузорад. Инчунин назарияи иқтисодӣ такрорёбии алоқаҳои фактҳоро ва ҳислати устувор ва ё тасодуфӣ будани онҳоро муайян мекунад. Маълум аст, ки то кадом андоза алоқаҳои байни фактҳои иқтисодӣ устувор бошанд, ҳамон қадар ҳисобҳои иқтисодӣ дурусттар мебарданд. Мувофиқан, агар алоқаи байни фактҳо, ҳодисаҳо, ҷараёнҳо ва алоқаҳои сабабӣ – оқибатӣ дар ҳаёти иқтисодии ҷамъият устувор ба ҳисоб равад, ин гуна алоқаҳо қонунҳои иқтисодӣ номида мешаванд. Масалан, қонуни баландкунии ҳосилнокии меҳнат, қонуни афзоишёбии эҳтиёҷотҳо, қонуни арзиш, қонунҳои муомилоти пули ва ғайраҳо.

Қонунҳои иқтисодиро набояд бо қонунҳои табиат ва қонунҳои табиатшиносӣ омехта кард, чунки байни онҳо як қатор фарқиятҳои принципиалӣ вучуд дорад:

- қонунҳои табиӣ – ин қонунҳои табиат буда, қонунҳои иқтисодӣ – ин қонунҳои инкишофи ҳаёти ҷамъиятӣ, фаъолияти хоҷагидорӣ одамон мебошанд;
- қонунҳои табиӣ – абадианд, қонунҳои иқтисодӣ бошанд характери таърихӣ доранд;

- муайян намудан ва истифодаи қонунҳои табиӣ нисбатан муътадил мегузарад, қонунҳои иқтисодӣ бошанд бо зиддият аз тарафи қувваҳои барҳамхӯрандаи ҷамъият дучор мешаванд.

Қонунҳои иқтисодиро бо қонунҳои ҳуқуқӣ низ омехта кардан мумкин нест. Зеро қонунҳои ҳуқуқӣ аз тарафи одамон қабул мегардад ва бо хоҳиши онҳо аз байн мераванд.

Таркиби қонунҳои иқтисодӣ ва услубияти (методологияи) омӯзи онҳо. Қонунҳои иқтисодӣ, ҳамчун қонунҳои табиат характери объективӣ доранд, бинобар ҳамин ба хоҳиш ва тафаккури инсон итлоат намекунанд, ва баҳо дода намешаванд. Қонунҳои иқтисодӣ ҳамавақт бо зарурияти ҷараёни вақт амал мекунанд, ба монанди омило, ҷараёнҳо, ки алоқаи байни онҳоро мекунанд. Қонунҳои иқтисодиро манъ кардан мумкин нест. Ба инсон ва ҷамъият танҳо зарур аст, ки механизми амал намудани қонунҳои иқтисодиро омӯзанд ва бо назардошти талаботҳои ин қонунҳо қарорҳои хоҷагидорро қабул намоянд.

Қонунҳои иқтисодӣ дар маҷмӯъ низоми қонунҳои иқтисодии инкишофи ҷамъиятро ташкил мекунанд, ки дар худ гуруҳҳо ва намудҳои гуногуни қонунҳоро дар бар мегиранд.

Таснифоти қонунҳои иқтисодӣ. Қонунҳои иқтисодӣ ба гуруҳҳои зерин тақсим карда мешаванд:

- қонунҳои иқтисодии махсус;
- қонунҳои иқтисодии алоҳида;
- қонунҳои иқтисодии умумӣ.

Қонунҳои иқтисодии махсус – ин қонунҳои инкишофи шаклҳои аниқи таърихии хоҷагидорӣ. Масалан, қонунҳои тақсимот дар давраи ғуломдорӣ ва ғайраҳо.

Қонунҳои иқтисодии алоҳида – ин қонунҳое, ки ба ин ё он давраҳои таърихи мансубанд, ки дар онҳо шароитҳои

амал намудани ин қонунҳо нигоҳ дошта мешаванд. Масалан, қонуни арзиш ва ғайраҳо.

Қонунҳои иқтисодии умумӣ – ин қонунҳое, ки ба ҳама давраҳои таърихӣ таалук доранд. Онҳо чараёни пай дар паии инкишофи истеҳсолоти ҷамъиятиро ифода мекунанд. Масалан, қонуни сарфаи вақт, қонуни афзоишҳои эҳтиёҷҳо, қонуни тақсимоги ҷамъиятии меҳнат.

Аз ин гуфтаҳо кайд кардан мумкин аст, ки қонунҳои иқтисодӣ – ин алоқаҳои объективӣ, устувор, такрорёбандаи сабабӣ – оқибатӣ ва баҳамвобастагии ҳодисаҳои иқтисодӣ дар чараёни истеҳсолот, тақсимот, мубодила ва истеъмомоти неъматҳои моддӣ дар зиннаҳои гуногуни инкишофи ҷамъияти инсонӣ мебошанд.

Категорияҳои иқтисодӣ. Бо воситаи ҳаёлотҳои абстрактӣ қадам ба қадам муайян намудани моҳияти ҳодисаҳои иқтисодӣ ба миён меояд, ки таъсисҳои мафҳумҳои мантиқии муайяно талаб мекунанд, ки ҳолати аслии иқтисодиётро дар инкишофҳои инъикос менамоянд. Мафҳумҳои мантиқии тарафҳои ҳаёти иқтисодии ҷамъиятро ифода кунанда, **категорияҳои иқтисодӣ номида мешаванд.**

Масалан, чунин категорияҳоро номбар кардан мумкин аст: талабот, пешниҳод, қарз, моликият, бозор, музди меҳнат, фоида, нарх, пул ва ғайраҳо. Лекин на ҳама истиллоҳҳое, ки дар адабиёти иқтисодӣ истифода мешаванд, ба сифати категорияҳои иқтисодӣ баромад мекунанд, зеро категория ин мафҳуми асосӣ мебошад.

Аз як тараф категорияҳои иқтисодӣ ин натиҷа, аз тарафи дигар бошад воситаи даркунии муносибатҳои иқтисодӣ мебошанд. Категорияҳои иқтисодӣ ҳамчун натиҷа ин ифодаҳои мантиқии муносибатҳои иқтисодӣ буда, ҳамчун восита бошад имконият медиҳад, ки маънои алоқаҳо ва муносибатҳои иқтисодӣ саҳеҳтар дарк карда шаванд.

3.2. ТАҚСИМОТИ ҶАМЪИЯТИИ МЕҲНАТ – САРҶАШМАИ ТАРАҚҚИЁТИ ИҚТИСОДИ

Моҳият ва таркиби тақсимои ҷамъиятии меҳнат. Дар асоси тараққиёти иқтисодӣ маҳсули ҳуди табиат меистад – тақсимои вазифаҳо байни одамон вобаста аз ҷинс, синну сол, хислатҳои ҷисмонӣ, физиологӣ ва дигар хусусиятҳо. Вале инсон тавонист аз тақсимои табиӣ вазифаҳо ба тақсимои меҳнат қадами пешравиро гузорад, ки асоси иқтисодиёт ва пешравии иҷтимоӣ – иқтисодӣ гардид.

Ба ҳар як аъзои ҷамъият ягон намуди фаъолият мустаҳкам карда шудааст, яъне фаъолиятҳо махсусгардонида шудаанд. Агар бо диққат ба атрофии худ нигарем, мебинем, ки дар ҳаҷоне зиндагӣ дорем, ки дар он ҳамаи одамон аз рӯи машғулият, фаъолият ва иҷроиши вазифаҳои худ аз ҳамдигар мустақил (ҷудо) карда шудаанд. Айнан ҳамин мустақилият (ҷудошавӣ) тақсимои меҳнат мебошад. Мувофиқан, тақсимои меҳнат ин ҷараёни таърихии мустақилшавӣ, мустаҳкамкунии намудҳои алоҳидаи фаъолият мебошад.

Тақсимои меҳнат дар ҷамъият доимо тағйир ёфта, ҳуди низоми намудҳои ғуноғуни фаъолияти меҳнатӣ мураккаб шуда истодааст, зеро ҳуди ҷараёни меҳнат низ мураккаб шуда истодааст.

Тамоми кӯшишҳои ҳудро барои офаридани ягон мол равона карда ва маҳсули меҳнати ҳудро ба маҳсули меҳнати дигар одамон мубодила намуда, инсон муайян намуд, ки: ин ҷараён вақт ва қувваи ӯро сарфа мекунад, зеро ҳосилнокии меҳнати ҳамаи иштирокчиёни мубодила афзоиш меёбад. Бо ҳамин сабаб механизми инкишофи тақсимои меҳнати дар давраҳои қадим оғоз дода шуда, имрӯзҳо низ амали ҳудро ифода намуда, ба одамон баҳри истифодабарии оқилонаи захираҳо ва ғолидаи баланд гирифтани кӯмак мерасонад.

Ҳамин тавр, тақсимои меҳнат – ин ҷараёни таърихии махсусгардии намудҳои фаъолияти меҳнатӣ ба истеҳсолоти мустақил ва алоқаманд мебошад.

Намуд ва шаклҳои тақсимои меҳнат. Чунин намудҳои тақсимои меҳнатро аз ҳам ҷудо мекунанд: муқаррарӣ, техникаӣ (тақсимои воситаҳои истеҳсолот) ва тақсимои ҷамъиятии меҳнат.

Таърихан, аввалин намуди тақсимои меҳнат ин тақсимои муқаррарии меҳнат буд, яъне ҷараёни мустақилшавии намудҳои фаъолияти меҳнатӣ вобаста аз ҷиҳати синну солӣ ва ҷинсӣ. Ин тақсимои меҳнат дар давраи пойдоршавии ҷамъияти инсонӣ нақши ҳалкунандаро бозидааст. Ин намуди тақсимои меҳнат барои он муқаррарӣ номида мешавад, ки хусусияти он аз табиати ҳуди инсон бармеояд.

Дигар намуди тақсимои меҳнат, тақсимои техникаӣ он мебошад, яъне тақсимои воситаҳои истеҳсолот. Ҳангоми ин намуди тақсимои меҳнат чунин фарқгузори (дифференциатсия) фаъолияти меҳнати одамон ба миён меояд, ки бо табиати воситаҳои истеҳсолот, пеш аз ҳама техника ва технология муайян карда мешавад.

Мувофиқан, пайдоиши намудҳои нави техника ва технология, ашё ва масолеҳ ва истифодабарии онҳо дар ҷараёни истеҳсолот тақсимои меҳнати навро, бо ибораи дигар тақсимои техникаӣ меҳнатро ба миён меоваранд.

Мафҳуми тақсимои ҷамъиятии меҳнат тақсимои муқаррарӣ ва техникаӣ меҳнатро дар бар мегирад, чунки ҳар як намуди фаъолият бе мавҷудияти инсон (тақсимои муқаррарии меҳнат) ва бе воситаҳои моддӣ – техникаӣ дар ҷараёни истеҳсолот истифода шаванда (тақсимои техникаӣ меҳнат) амалӣ карда намешавад. Аз ин ҷо гуфтан мумкин аст, ки тақсимои ҷамъиятии меҳнат ин шакл, механизм, тарзи

ҳамкорию одамон дар ҷараёни истеҳсолот, тақсимот, мубодила ва истеъмолоти неъматҳои иқтисодӣ ва маънавӣ мешавад.

Дар ҷаҳорҷубаи тақсимои ҷамъиятии меҳнат, тақсимои меҳнати соҳавӣ, минтақавӣ ва байналхалқиро ҷудо намудан зарур аст.

Тақсимои соҳавии меҳнат бо шароитҳои истеҳсолот, характери ашёи истифода шаванда, технология, техника ва маҳсулоти истеҳсол мешуда муайян карда мешавад. Тақсимои минтақавии меҳнат бо муҳити ҷойгиршавии намудҳои фаъолияти меҳнати тавсиф карда мешавад. Инкишофи он бо фарқиятҳои шароити табиӣ – иқлимӣ ва омилҳои характери иқтисодӣ дошта муайян карда мешавад. Бо баробари инкишофи кувваҳои истеҳсолкунанда, нақлиёт, воситаҳои коммуникатсия нақши асосиро дар инкишофи ин намуди тақсимои меҳнат омилҳои иқтисодӣ мешаванд. Лекин инкишофи соҳаҳои саноати истихроҷ ва кишоварзӣ бо омилҳои табиӣ муайян карда мешаванд.

Ба намудҳои тақсимои минтақавии меҳнат инҳо дохил мешаванд: ноҳиявӣ, минтақавӣ (регионҳо) ва тақсимои байналхалқии меҳнат. Аммо на тақсимои меҳнати соҳавӣ ва на минтақавӣ бе якдигар вучуд дошта наметавонанд.

Шаклҳои тақсимои ҷамъиятии меҳнат. Аз нуқтаи назари дарбаргирии дараҷаи мустақилият ва инчунин алоқаҳои техникӣ – технологӣ ва ташкилӣ – иқтисодӣ байни намудҳои гуногуни истеҳсолот дар тақсимои ҷамъиятии меҳнат, К.Маркс се шакли онро ҷудо менамояд: *умумӣ, хусусӣ ва воҳидӣ.*

Тақсимои меҳнати шакли умумӣ – бо махсусгардонии соҳаҳои калони фаъолият тавсиф карда мешавад, ки аз ҳамдигар бо шакли таъсисёбии маҳсулот фарқ мекунанд: тақсимои ҷорводорӣ ва заминдорӣ (дар оянда тақсимои саноат ва хоҷагии қишлоқ, истеҳсолоти моддӣ ва ғайримоддӣ),

чудошавӣ ва махсусгардии савдо аз саноат. Дар асри XX чудошавӣ махсусгардии ҷунин соҳаҳои хоҷагидорӣ ба миён омад, ба монанди хизматрасонӣ, истеҳсолоти илмӣ, хоҷагии компютерӣ, комплекси агросаноатӣ, соҳаи молиявӣ – қарзӣ.

Тақсимои меҳнати хусусӣ – ин ҷараёни махсусгардии соҳаҳои алоҳида дар ҷаҳорҷӯбаи соҳаҳои калони истеҳсолот. Ба ин шакли тақсимои меҳнат барорини маҳсулотҳои якҷинса ва намуди якхелла хос аст, ки бо ягонагии техникӣ – технологӣ муттаҳид карда шудаанд. Ба тақсимои меҳнати хусусӣ ҳам соҳаҳои алоҳида ва ҳам зерсоҳаҳо ва истеҳсолотҳои алоҳида дохил мешаванд. Масалан, дар саноат ҷунин соҳаҳо ба монанди мошинасозӣ, металлургия, истихроҷ ва ғайраҳо ҷудо карда мешаванд, ки дар навбати худ як қатор зерсоҳаҳо дар бар мегиранд.

Тақсимои меҳнати воҳидӣ – махсусгардии истеҳсоли қисмҳои таркибии маҳсулоти тайёрро ва ҷудо намудани амалиётҳои алоҳидаи технологиро тавсиф мекунад. Ба ин шакли тақсимои меҳнат, тақсимои меҳнати деталӣ, бандӣ (узловая) ва амалиётӣ дохил мешаванд. Тақсимои меҳнати воҳидӣ одатан дар ҷаҳорҷӯбаи корхонаҳои алоҳида, дар дохили як корхона (дар ин ҷо корхонаи калон, ҳамчун сикли таъсисдиҳии моли тайёр дар назар дошта шудааст) ба назар мерасад.

Таърихан, тамоюл дар инкишофи тақсимои ҷамъиятии меҳнат дар ҷараёни гузариш аз тақсимои умумии меҳнат ба хусусӣ ва аз хусусӣ ба тақсимои воҳидӣ аён гардид. Дар ин ҷода гуфтан мумкин аст, ки дар инкишофи худ тақсимои ҷамъиятии меҳнат се марҳиларо аз сар гузаронидааст, ки дар ҳар яки он тақсимои умумӣ, хусусӣ ва воҳидии меҳнат муайянкунанда буд.

Шаклҳои ташкилии истеҳсолоти ҷамъиятӣ.
Шаклҳои ифодаёбии тақсимои ҷамъиятии меҳнат фарқ-

гузорӣ (дифференсиатсия), махсусгардонӣ, универсализатсия ва диверсификатсия мебошанд.

Фарқгузори дар чараёни ҷудошавии истеҳсолотҳои алоҳидаи аз рӯи хусусияти воситаҳои истеҳсолот, технология ва меҳнати истифодашаванда ифода меёбад. Бо ибораи дигар, ин чараёни ҷудо намудани истеҳсолоти ҷамъиятӣ ба намудҳои нав ба нави фаъолият мебошад. Масалан, пештар молистеҳсолкунанда на танҳо бо истеҳсолоти ягон неъмат машғул буд, инчунин ӯ бо фуруши моли истеҳсолшуда машғул мешуд. Дар давраи муосир молистеҳсолкунанда диққати худро танҳо ба истеҳсоли неъматҳо равона месозад, бо чараёни фуруш бошад субъекти алоҳидаи мастақил машғул мебошад. Ҳамин тавр, фаъолияти хоҷагидорӣ ягона ба ду намуд ҷудо шуд (фарқгузорӣ карда шуд).

Дар асоси *махсусгардонӣ* фарқгузорӣ хобидааст, вале он дар асоси ҷамъшавии кӯшишҳо дар номгӯи маҳдуди маҳсулотҳои истеҳсолшаванда инкишоф меёбад. Махсусгардонӣ чараёни фарқгузориро мустақкам мекунад ва тақвият мебахшад. Масалан, молистеҳсолкунанда намудҳои гуногуни мебелро истеҳсол мекард, лекин баъдат қарор кард, ки корхонаи худро дар асоси иваз намудани омилҳои универсалии истеҳсолот ба омилҳои махсус, барои истеҳсоли гарнитурҳои бачагона махсус гардонад.

Универсализатсия – баръакси махсусгардонӣ. Универсализатсия дар барориш ва ё фуруши номгӯи зиёди мол ва хизматҳо асос мегирад. Мисоли универсализатсия барориши ҳама намудҳои пойафзол шуда метавонад. Монанди чунин корхона дар соҳаи савдо мағозаи универсалӣ шуда метавонад.

Диверсификатсия – васеъшавии номгӯи маҳсулоти истеҳсол мешударо дар назар дорад, ки бо ду роҳ имконпазир аст. Роҳи якум – диверсификатсияи бозорӣ. Барои ин роҳ васеъкунии номгӯи молҳои истеҳсолшаванда, ки дар бо-

зор аз тарафи дигар корхонаҳо низ истехсол карда мешаванд. Роҳи дуҷум – диверсификатсияи истехсолӣ, ки бо пайдоиши молҳои сифатан нав ва технологияҳо алоқаманд аст.

Бо баробари тақвият ва васеъшавии тақсимоти меҳнат чараёни ҷамъиятигардонии (умумитардонии) он паҳн мешавад. Ҷамъиятигардонии меҳнат ин чараёни ҷалб намудани намудҳои гуногуни фаъолияти меҳнатӣ ба чараёни ягонаи меҳнати ҷамъиятӣ мебошад.

Намудҳои дар боло зикршудаи тақсимоти меҳнат ва шаклҳои амалитардонии онҳо, инчунин инкишофи онҳо бо худ чараёни муттаҳидшавии соҳаҳо ва субъектони фаъолияти хочагидориро ба чараёни ягонаи истехсолоти ҷамъиятӣ дар назар дорад. Мувофиқан, якҷояшавии чараёнҳои ҷудошудаи истехсолоти соҳаҳои гуногун ва соҳаҳои хочагии халқ ба чараёни ягонаи истехсолот, **ҷамъиятигардонии истехсолот** номида мешавад.

Ҷамъиятигардонии истехсолот (пеш аз ҳама воситаҳои истехсолот) бо чунин шаклҳо чараён гирифта мегардад, *якҷум, дар шакли концентратсияи капитал*, яъне афзоиши ҳаҷми он бо воситаи ғункунии қисми фоида барои инвеститсияҳо ба истехсолот, *дуҷум, дар асоси марказонидани капитал*, яъне аз ҳисоби ҷаббидани рақибони суғур ва ё якҷояшавии капиталҳои нисбатан якхела ба умумӣ.

3.3. МАНФИАТҲОИ ИҚТИСОДИ – ҚУВВАИ АСОСИИ ХАРАКАТДИҲАНДАИ ТАРАҚҚИЁТИ ИҚТИСОДИЁТ.

Манфиатҳои иқтисодӣ ва хусусиятҳои онҳо. Иқтисоди бозорӣ дорои низомии қувваҳои ҳаракаткунанда мебошад, ки иштироки ихтиёрӣ ва доимо такрорёбандаи шахсиятҳоро (индивидҳоро) дар чараёни истехсоли маҳсулоти ҷамъиятӣ таъмин менамоянд. Ба ин низом инҳо дохил мешаванд: эҳтиёҷотҳои иқтисодӣ, манфиатҳои

иқтисодӣ, мотиватсияҳо, шаклҳо ва низомҳои ҳавасамандгардонии меҳнат, манфиати моддӣ ва уҳдадорӣ.

Манфиати иқтисодӣ – ин шакли инъикосёбии эҳтиёҷоти иқтисодӣ. Манфиат он гоҳ ба миён меояд, ки агар қонеъгардонии эҳтиёҷот ҳамчун мақсади аниқ дарк карда мешавад (таъмини фоиданокии ҳадди аксар, азониҳудқунии мол, истифодабарӣ ва соҳибӣ ба моли муайян).

Бояд қайд намуд, ки манфиатҳои иқтисодӣ бо эҳтёҷотҳо ва қонеъгардонии онҳо монанд нест. *Яқум*, эҳтиёҷотҳо ва тарзи қонеъгардонии онҳо сабаб ва шакли инъикосгардии манфиатҳои иқтисодӣ мебошад. *Дуюм*, манфиати иқтисодӣ ҳамавақт сағҳи муайян ва динамикаи қонеъгардонии эҳтиёҷотҳоро ифода мекунад.

Манфиатҳои иқтисодӣ – ин сабаб ва шароитҳои баҳамтаъсиррасонӣ ва худинкишофёбии субъектони иқтисодӣ мебошад. Муносибатҳои иқтисодӣ ҳамчун амалқунанда дар ҳолате фаъолият мекунанд, ки агар шакли алоқаи тарафайнро бигиранд. Эҳтиёҷотҳо – манфиатҳои на танҳо муносибатҳои моҳиятиро ифода мекунанд, балки онҳо аввалин «хишт» дар сохтори муносибатҳои иқтисодӣ ба ҳисоб мераванд.

Манфиатҳои иқтисодӣ дорои чунин хусусиятҳо мебошад:

- а) онҳо характери объективӣ доранд, зеро ҳуди муносибатҳои иқтисодӣ низ объектививанд;*
- б) онҳо моддӣ мебошанд.*

Намудҳои манфиатҳои иқтисодӣ. Манфиатҳои иқтисодиро пеш аз ҳама вобаста аз субъектони амалӣ гардонандаи онҳо таснифот кардан мумкин аст:

- а) манфиатҳои давлатӣ;*
- б) манфиатҳои ғуруҳӣ;*
- в) манфиатҳои шахсӣ.*

Манфиати давлатӣ метавонад бо воситаи чунин манфиатҳо ифода ёбад:

а) манфиатҳои ҷамъиятию иқтисодӣ – қисми манфиатҳои давлатӣ ва дигар субъектоне хоҷагидорӣ мувофиқат мекунад (андозбандӣ дар ҳудудҳои муайян, ҷудо намудани инвестицияҳои давлатӣ ва субсидияҳо, ҳавасмандгардонии тарифии содирот ва ғайраҳо);

б) манфиатҳои бюрократияи давлатӣ – манфиатҳои ҳудуднокӣ ва ҳақдорӣ низомии давлатӣ, ки асоси корпоративии манфиатҳои давлатӣ мебошад;

в) манфиатҳои худназоратӣ ва оптимизатсияи ҷамъияти шаҳрвандӣ – давлат наметавонад ифодакунандаи манфиатҳои як синф ва ё табақаи алоҳида баромад кунад, дар ҷамъияти демократӣ давлат одатан ҳамчун институти созишномавӣ (консенсусӣ) баромад мекунад.

Манфиати гуруҳӣ – ин ҷамъи манфиатҳои хусусии якҷинсаи институтсионалӣ мебошад, ки соҳибони онҳо метавонад истеъмолкунандаҳо, соҳибдорон, биржаи фондӣ ва ғайраҳо бошанд. Шаклҳои ифодаёбии манфиати гуруҳӣ гуногунанд: манфиати корпоративӣ; манфиати бюрократии корхонаҳо, ассотсиатсияҳои субъектоне фаъолияти хоҷагидорӣ, коллективи коргарон. Бо баробари ин манфиати коллективи коргарон аз шакли моликият вобаста аст. Дар шароити иқтисоди бозорӣ манфиати гуруҳӣ бо воситаи иқтисодӣ пинҳонӣ дар намуди сохторҳои ҷинойтӣ ифода ёфтаниш мумкин аст.

Манфиати шахсӣ эҳтиётҳоеро дар бар мегирад, ки бо амалигардонии моликияти хусусӣ, ҳуқуқи соҳибӣ қардан, идора қардан, истифодабарӣ, азониҳудқардани даромадҳо алоқаманд мебошанд.

Ҳар як инсон дар як вақт метавонад дораи манфиатҳои гуногун бошад, зеро ӯ дар шаклҳои гуногун ба-

ромад мекунад: *якум*, ҳамчун шахсият (индивид); *дутом*, ҳамчун намояндаи табакаи муайяни ҷамъият; *сеюм*, ҳамчун аъзои коллективи муайяни коргарӣ. Манфиати ҷамъиятӣ ва коллективӣ танҳо дар шахсият фардӣ қунонида мешавад. Ҳамин тавр маълум мегардад, ки алоқамандии мураккаби манфиатҳои иқтисодӣ вучуд дорад.

Ҳазисти манфиатҳоро дар мисоли ифодаёбии онҳо дар соҳаҳои истеҳсолот ва мубодила мушоҳида кардан мумкин аст. Дар соҳаи истеҳсолот соҳибкорон ва коргарони қироя тарафҳои мутақобили муносибатҳои иқтисодӣ баромад карда, нисбат ба бозор бошад онҳо ҳамчун истеҳсолкунанда ва истеъмолкунанда манфиатҳои умумӣ доранд. Манфиатҳои истеъмолкунандаро қонеъ накарда, истеҳсолкунанда наметавонанд манфиатҳои худро таъмин намояд. Баҳам-вобастагии ин ғуруҳҳо объективона ҳамкориҳои онҳоро ба миён меоварад.

Амалигардонии манфиатҳои иқтисодӣ бо роҳи дастрасии мақсадҳои иқтисодӣ аз тарафи субъектон ба миён меояд. Ҳамин тавр амалигардонии манфиатҳои инфиродӣ бо афзоиши даромадҳои инфиродӣ таъмин карда мешавад. Воситаи амалигардонии манфиатҳои коллективӣ таъмини фоидаи ҳадди аксар ва фонди музди меҳнати ҳадди аксар мебошад. Воситаи амалигардонии манфиати ҷамъиятӣ – ин таъмини даромади миллии ҳадди аксар ва таъмини ҳадди ақали фонди рӯйпӯшқунии маҳсулоти ҷамъиятии офаридашуда мебошад. Ҳамин тавр, муаммои мувофиқатқунонии манфиатҳои инъикоси худро дар таъсисёбии таъсисҳои муайяни тақсимоги даромадҳо дарёфт мекунад.

Яке аз ҷиҳатҳои таъсисоти манфиатҳои иқтисодӣ ҷудо намудани манфиатҳои моликиятдор, соҳибкор ва коргарӣ қироя мебошад.

Манфиати моликиятдор дар афзоиши моликият ва ба даст овардани даромади кафолатнок мебошад. Амалигардони ин манфиат интихоби стратегияи дурусти бозорӣ, таъмини рақобатпазирӣ ва ҳангоми зарурият ҳаракати капиталро ба дигар объектҳои моликият, ки дар он даромади нисбатан зиёд таъмин карда мешавад, дар назар дорад. Хислати асосии тавсифи моликиятдор ин кӯшиши ӯ оид ба дурнамоӣ мебошад, зеро айнан ҳамин муносибагро афзоиши моликият талаб мекунад.

Манфиатҳои менечер пеш аз ҳама дар таъмини самаранокии ҷории капитал, таъмини даромади ҳадди аксар дар ҳар як лаҳзаи вақт ифода меёбад. Бо баробари ин менечерони баландиқтисос қобилият доранд, ки самаранокии баландро дар дурнамо таъмин намоянд. Дар ин чода манфиатҳои менечер бо манфиатҳои моликиятдор мувофиқат мекунад.

Дар низоми манфиатҳои иқтисодӣ манфиати асосии ҷамъиятро ҷудо намудан мумкин аст. **Манфиати асосии ҷамъият** бояд ба чунин нишонаҳо ҷавобгу бошад: а) моҳияти низоми иқтисодӣ ва хусусиятҳои хоси онро инъикос намояд; б) қувваи ҳаракатдиҳандаи инкишофи иқтисодии низоми муайянро таъмин намояд.

Мувофиқи ин нишондодҳо, манфиатҳои асосии иқтисодии бозории муосир манфиати шахсӣ, махсусан манфиати истеъмолкунанда мебошад. Манфиати истеъмолкунанда истехсолкунандаро барои амалҳои муайян, яъне истехсоли маҳсулоти зарурии босифати бо нархи назаррас водор месозад. Барои қонеъгардони ин манфиат, истехсолкунанда маҷбур аст, ки технология ва воситаҳои истехсолоти навро ҷорӣ намояд, қувваи кории таҳассуснокро киро намояд ва роҳҳои нагӯ намудани хароҷотҳоро ҷустуҷӯ

намояд. Хамаи ин амалигардонии на танҳо манфиати истеъмолкунадаро, балки манфиатҳои шахсии истеҳсолкунада (таъминии фоидаи ҳадди аксар) ва манфиатҳои ҷамъиятро умуман таъмин менамояд.

Ҳамин тавр манфиати истеъмолкунанда қувваи ҳаракатдиҳандаи тараққиёти иқтисодии иқтисоди бозории муосир мебошад.

3.4. ИНСОН ДАР НИЗОМИ ИҚТИСОДИ БОЗОРИ.

Дар ҳар як ҷамъият субъекти асосии офаранда инсон мебошад. Меҳнати инсон омили асосии таъсисдиҳӣ ва такрористеҳсоли тамоми боигарии милли баромад мекунад. Бинобар ҳамин шакли аслии боигарӣ инсоне баҳисоб меравад, ки фаъолияти мақсаднокро амалӣ мегардонад. Нишондоди ниҳонии пешравиӣ иҷтимоӣ – иқтисодӣ, ченаки умумии инкишофи инсон ва қонсгардонии эҳтиёҷотҳои он ба ҳисоб меравад.

Бо баробари инкишофи хоҷагидорӣ бозорӣ диққати назарияи иқтисодӣ ба инсон афзоиш меёбад. Зеро дар шароити муосир, инсон на танҳо симои марказии иқтисодӣ бозорӣ ба ҳисоб меравад, инчунин инсон дар шароитҳои низоми иқтисоди бозории муосир бо натиҷаҳои пешбининашавандаи фаъолияти худ дучор мешавад, ки сабаби офатҳои экологӣ шуда метавонанд ва мавҷудияти инсониятро зери ҳатар мегузоранд.

Ҳамаи муаммоҳо ва зиддиятҳои имрӯза, ки дар назди ҷамъият дар соҳаи иқтисодӣ меистанд, мантиқан муаммоҳо ва зиддиятҳои инсон, муносибати ӯ нисбати худ, нисбати дигар одамон ва муҳити иҳота кардаи ӯ мебошанд. Бинобар ҳамин ҳалли бомуваффақияти муаммоҳои муосири характери иҷтимоӣ ва иқтисодӣ дошта бе тадқиқи инсон аз мавқеи умумият, бе омӯзиши хусусиятҳои муайян ва сифатҳои ӯ, бе таҳлили қобилиятҳо ва эҳтиёҷотҳои ӯногун-

шаклии \bar{y} ва инчунин бе муайян намудани шаклҳои ифодаёбии онҳо, имконнопазир аст.

Назарияи иқтисодӣ на ҳама комплексҳои омилҳои бо фаъолияти ҳаётии инсон ва ҷамъият алоқамандбударо дар бар мегирад. Бо вучуди ин фаъолияти иқтисодии одамон ин тавсифи амалигардонии шахсияти инсонӣ буда, асос ва заминаи ҳамаи тарафҳои дигари ҳаёти ҳар як фардро ифода мекунад.

Фаъолияти хоҷагидорӣ инсонро омӯхта, назарияи иқтисодӣ он чизҳоро ҷудо менамояд, ки рафтори одамонро дар низомҳои иқтисодии гуногун дар шароити маҳдудияти захираҳо ва бемаҳдудии эҳтиёҷотҳои инсонӣ маънидод мекунад.

Фаъолияти хоҷагидорӣ инсон бо худ фаъолияти мақсаднокро ифода мекунад. Ин намуди фаъолияти инсон дар ҳисобҳои маълум асос гирифта, барои қонегардонии эҳтиёҷотҳои гуногуни \bar{y} равона карда мешаванд.

Фаъолияти хоҷагидорӣ аз як тараф дар ҳарчи энергия, захираҳо ва ғайраҳо ифода ёфта, аз тарафи дигар бошад дар пурра намудани ин ҳарчҳо ифода меёбад. Инсон кӯшиш мекунад, ки оқилона рафтор кунад, яъне бо воситаи муқоиса намудани ҳарчҳо ва фоидаҳо амал мекунад (дар ин ҷо ҳатогиҳо дар қабули қарорҳо аз эътибор дурр нестанд).

Маълум аст, ки ҳаёт ва фаъолияти инсон пеш аз ҳама аз дунёи моддӣ вобастагӣ доранд. Баъзе неъматҳои моддӣ (ҳаво, об, рӯшноии офтоб) бо ҷуниш миқдор ва шаклҳо мавҷуданд, ки барои инсон ҳамаҷоя ва ҳамавақт дастрасанд. Қонегардонии эҳтиёҷотҳо ба ин неъматҳо ягон ҳел кӯшишро талаб намекунад. Ин неъматҳои озод ва худодод мебошанд. То даме, ки ин шароитҳо мавҷуданд, ин неъматҳо ва эҳтиёҷот ба онҳо предмети кӯшиш ва ҳисобҳои инсон намебошанд.

Лекин қисми зиёди неъматҳои моддӣ хусусияти нодир (камчинӣ) доранд, ки маънои норасоии онҳоро барои

контрастдорони эҳтиётҳои доимо афзоишбанда дар назар дорад. Амман ҳаққи неъматҳо одамонро дар соҳаи иқтисодӣ ба ҳаққадӣ менамоянд.

Азбаски аз ҷидирин (қайчинин) захираҳо некуаҳволии одамон вобастагӣ дорад, бинобар ҳамин аз инсон талаб карда мешавад, ки дар ҷараёни фаъолияти хоҷагидорӣ нисбати ин неъматҳо сарфакорона ва оқилона муносибат карда шавад.

Дар фаъолияти хоҷагидорӣ одамон назарияи иқтисодӣ бар зиннаро ҷудо мекунад: **истеҳсолот** – ҷараёни офаридани неъматҳои моддӣ ва маънавии барои мавҷудият ва инкишофи инсон зарур буда; **тақсимот** – ҷараёни муайян намудани ҳиссаи ҳар як субъекти хоҷагидорӣ дар маҳсулоти истеҳсолшуда; **мубодила** – ҷараёни ҳаракати неъматҳои моддӣ ва хизматҳо аз як субъект ба субъекти дигар ва шакли алоқаи ҳамаҷониби истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагон; **истеъмолот** – ҷараёни истифодабарии натиҷаҳои истеҳсолот барои контрастдорони эҳтиётҳои муайян. Ҳамаи ин зиннаҳо дар алоқамандӣ ва баҳамтаъсиррасонӣ қарор доранд.

Модели инсон дар назарияи иқтисодӣ. Вобаста аз нақши муайянкундаи инсон дар ҷараёнҳои иқтисодӣ, назарияи иқтисодӣ модели инсонро таҳия намудааст. Модели инсон гуфта, тасаввуроти ба шакл дарориро оид ба инсон дар назар дошта мешавад, ки дар низоми иқтисодии муайян амал мекунад. Таҳияи модели инсон бо гуногуншаклии шахсияти инсонӣ, индивидуалии потакрор ва асосноккунии гуногуни фаъолияти ӯ амали карда мешавад.

Моделҳои инсонии характери абстрактӣ дошта нишондодҳои асосиро дар шакли умумӣ ифода мекунанд, ки мақсадҳои фаъолияти иқтисодии шахсиятро тавсиф мекунанд. Дониши ин моделҳо имконият медиҳад, ки на танҳо мавқеъ ва нақши инсон дар иқтисодиёт дар марҳилаҳои гу-

ногуни инкишофи тамаддун баҳо дода шаванд, инчунин имконият медиҳад, ки равияҳои оптималӣ дар сиёсати иқтисодӣ таъсис дода шуда, оқибатҳои ин ё он қарорҳои иқтисодӣ пешнӯи карда шаванд.

Аз байни равияҳои зиёди «моделсозии» инсон инҳоро ҷудо кардан мумкин аст:

1) *моделҳое, ки дар он далели асосии фаъолият ин манфиати шахси худнарастӣ ва неш аз ҳама манфиати ӯлӣ мебошад.* Амалигардонии мақсадҳои шахс дар шароити рақобати озод таъмин карда мешавад. Ба ғайр аз ин, инсон оқилона рафтор мекунад, ӯ кӯшиш мекунад, ки натиҷаи ҳадди аксарро дар шароити харчи ҳадди ақал таъмин намояд (моделҳои аз тарафи мактаби классикии англис, маржиналистон ва неоклассикон таҳия карда шуда);

2) *моделҳое, ки дар онҳо сабаби рафтори инсон дар иқтисодиёт на танҳо кӯшиш ба неъматҳои ӯлӣ, балки унсурҳои характери психологӣ дошта низ мебошанд, ба монанди саховатмандӣ, мақсадҳои бо анъанаҳо вобаста буда ва ғайраҳо.* Дар ин ҳола ба ғайр аз манфиати шахсӣ, манфиати коллективӣ низ пайдо мешавад. Дар ин моделҳо барои нигоҳдории низоми иқтисодӣ дар ҳолати мувозинатӣ даҳлати давлат зарур аст (моделҳое, ки аз тарафи концепсияи кейнсӣ, равияи институтсионализм ва мактаби таърихӣ таҳия карда шуда).

3) *моделҳои ҳолати муосирро инъикоскунанда.* Барои ин моделҳо тағйирёбии сабабҳои фаъолият дар радиҳои афзоиш ёбии аҳамияти амалигардонии на танҳо эҳтиётҳои моддӣ, балки эҳтиётҳои маънавии шахсӣ ҳосанд. Ба моделҳои нав бисёршаклии эҳтиётҳо хос аст, ки асоситаринаш эҳтиёт ба озодӣ ва худифодаёбӣ, худмуайянқунии

маънави, интиҳоби намуди маданият ва назарҳои ҷамъиятӣ – сифти ба ҳисоб мераванд.

Қадам моделҳои инсон аз тарафи мактабҳои мухталифи назарияи иқтисодӣ таҳия гардида буданд?

Намояндагони мактаби классикии англис А.Смит ва Д.Рикардо модели «инсонии иқтисодиро» таҳия намуданд, ки ба чунин иншондоҳо тавсиф карда мешавад:

- *бо нақши муайянкунандаи манфиати шахсӣ дар сабабҳои рафтори иқтисодӣ;*
- *бо салоҳиятҳои (таъминоти ахборот ва зирракии субъекти иқтисодӣ дар фаъолияти худ);*
- *сабаби асосии фаъолияти хоҷагидорӣи инсон дар иқтисоди бозорӣ, таъмини фондаи ҳадди аксар бо назардошти амалҳои саршумули неқуаҳволи мебошад (осонӣ ва душворӣи таҳсил, дилнисандӣ ва ё нописандии кор, ҳтимолияти муваффақият).*

Инсон дар иқтисоди бозорӣ қўшиш мекунад чунин намуди фаъолиятро интиҳоб намояд, ки маҳсулоти бо он истеҳсолшуда нисбат ба маҳсулоти дигар соҳаҳо арзиши баландтарро барои ба даст овардани даромади зиёд таъмин менамояд.

А.Смит таъкид мекард, ки ҳар як инсон «манфиати худро дар назар дошта, манфиатҳои ҷамъиятро дар назар надорад. Танҳо қонуниҳои иқтисодӣ бозорӣ худпарастони амалкунишдари ба низоми ба тартиб даровардашуда муттаҳид месозад. Ҳамин тавр, инсонии иқтисодии А.Смит, ба манфиати шахсии худ қўшиш карда, ба фондаи ҷамъият амал мекунад.

Маржиналистони ба модели «инсонии иқтисодӣ» як қатор иловаҳои заруриро ворид намуданд. Онҳо консепсияи «*инсонии оптимизаторро*» таҳия намуданд. Ххислатҳои асосии «*инсонии оптимизатор*» инҳо мебошанд:

- кӯшиш ба фойданокӣ зиёдтар ва ба хароҷотҳои камтар;
- тағйирнопазирии низоми инфиродии азиятҳо ва мустақилият аз шароитҳои беруна;
- қобилият ба таҳияи мақсадҳо бо воситаи дастрас намудани онҳо ба интихоби вариантҳои оптималӣ;
- дороии пурраи ахборот, ки дарёфти варианти оптималиро фароҳам меоварад;
- ҳиссиёти яқбора ба тағйиротҳои шароитҳои беруна.

Саҳми неоклассикон ба таҳияи модели инсон.

Асосгузори иқтисоди сиёсии неоклассикӣ А.Маршалл дастовардҳои иқтисоди сиёсии классикиро бо дастовардҳои маржинализм омехта кард. Ӯ кӯшиш намуд, ки инсонро абстрактиро бо хусусиятҳои агенти аслии истеҳсолот наздик намояд, рафтори аслии инсонро дар ҳолати мувозинатии қисмӣ, яъне мувоизантии бо қувваи ду сабабҳои себъектони иқтисодӣ таҳлил намуд: кӯшиш ба лаззат (кайфият), ки ҳаҷми талаботро муайян менамояд ва сабаби дасткашӣ аз мушкилиҳои бо меҳнат ва истеъмолати монондашуда алоқаманд буда, ки ҳаҷми пешниҳодро танзим менамояд. Маршалл мафҳуми «фаълияти ҳаёти муътадили ҷамъияти инсониро» ворид намуд. Мувофиқи ақидаи Маршалл – ин тарзи амали пешбинишавандаи аъзоёни ягон ғуруҳи касбӣ дар ҳолатҳои муайян, рафтори одобонаи дуруст, натиҷаи амали номаҳдуди рақобати озод мебошанд.

Намояндагони мактаби таърихии немис (Б.Гилдебранд, К.Книс) бар зидди индивидуализми мактаби классикӣ баромад карда, гумон мекарданд, ки объекти таҳлил барои иқтисодчӣ халқ ба ҳисоб меравад. Агентҳои хоҷагидорӣ аз индивидуализм маҳрум буда ҷомеаҳо ва коллективҳоро бо манфиатҳои ғуруҳӣ ташкил мекунанд. Субъекти рафтори иқтисодӣ дар ин ҷода ҳамчун маҳлуқи боақл инъикос ёфта-

онд, ки ҳамчун таълиқи онҳо, гуруҳи иҷтимоӣ, синф ва ҷамъият дорон эҳтиёҷотҳо мебошанд.

Дар давраи муосир бисёр моделҳои нави субъектони инкишофи иҷтимоӣ – иқтисодӣ таҳия гардидаанд, ки аслияти воқеияти ҷаҳони мекунанд. Ба ин моделҳо дорони таъминот бо истеҳсолот онд ба дунё, сатҳи инсбати баланди таълимӣ ва мадания, бисёршакли ва дигаргуношавии эҳтиёҷотҳо хос аст. Чунин моделҳои инсонии иҷтимоӣ – иқтисодӣ, мавҷудияти ҷамъияти дар принсипҳои демократӣ ва плюралисті асос ёфта, бо алоқаҳои байнигуруҳии инкишофёфта ва сарҳадҳои инкишофёфтаи байни гуруҳҳои ҷамъиятиро дар назар доранд.

Нақши инсон дар низоми иқтисодии ҷамъият. Нақш ва мавқеи инсонро дар низоми муносибатҳои иҷтимоӣ – иқтисодии ҷамъият яхелла муайян намудан номумкин аст. Бо табиати худ инсон дорон сифатҳо ва хусусиятҳо зиёд буда, нақшҳои гуногунро мебозад ва вазифаҳои гуногунро иҷро мекунад. Мувофиқи ин хусусиятҳо инсон дар низоми иқтисодии муосир мавқеъҳои гуногунро ишғол менамояд. Ӯ дар чунин хусусиятҳо баромад карда метавонад:

- *заминани ибтидоӣ ва натиҷа, омилҳои офарандаи бонгарии ҷамъияти;*
- *мақсади истеҳсолот ва натиҷа, нишондоди тараққиёти иқтисодӣ;*
- *истеҳсолкунандаи неъматҳои дар ҷараёни истеҳсолот офарида шуда;*
- *қувваи ҳақиқии муайянкунандаи нешривии иқтисодӣ ва ифтихори ҷамъият.*

Сохтори хусусиятҳои муайянкунандаи инсон. Дар сатҳи муайянкунанда се шаклро фарқ мекунанд, ки аз сифатҳо ва хусусиятҳои асосии ба ботинии дохилии инсон

хос буда, вобастаанд. Сохтори хусусиятҳои муайянкунандаи инсон инҳоро дар бар мегирад:

- қоилият ба меҳнат ва ба истеъмолот;
- қувваи корӣ ва қувваи истеъмолкунанда;
- меҳнат ҳамчун вазифаи қувваи корӣ ва истеъмолот ҳамчун вазифаи қувваи истеъмоли;
- қобилият ба меҳнати зарурӣ ва қобилият ба меҳнати иловагӣ;
- қобилият ба дарккунии характери эҷодкории фаъолияти меҳнати;
- мақсаднокӣ меҳнат ва идоракунӣ бо он барои ноилгардии мақсадҳои оқилона.

Сохтори шаклҳои таърихии инсон. Дар сатҳи таърихӣ он шаклҳо ҷудо карда мешаванд, ки аз шароитҳои аниқии таърихӣ, аз сатҳи тараққиёти қувваҳои истеҳсол-кунанда, дараҷаи инкишофёбии муносибатҳои иҷтимоӣ байни одамон, дараҷаи баркамолии низоми хочагидорӣ бозорӣ вобастагии функционалӣ дорад. Сохтори шаклҳои таърихии инсонро дар намуди зерин ифода қадан мумкин аст:

- инсон ҳамчун махлуқи табиӣ, ҳамчун қисми ҷудонашавандаи табиат;
- намуди ибтидоии инсон;
- инсон аз озодии ҳуқуқӣ маҳрум, гулом;
- инсон намуди крепостной;
- озодии ҳуқуқии шахсият, ки дорони моли «қувваи корӣ» мебошад;
- шахсияти комили ҳаматарафа инкишофётфа – «инсонӣ озод».

Сохтори нақшҳои такрористеҳсолии инсон. Дар сатҳи такрористеҳсолот чунин шаклҳоро ҷудо мекунам, ки аз мавқеи ишғол мекардаи инсон дар низоми тақсимооти

ҷамъиятии меҳнат ва истеҳсолоти ҷамъиятӣ вобастагии функционалӣ доранд. Сохтори нақшҳои такрористеҳсолии инсонро дар чунин намуд ифода кардан мумкин аст:

- инсоне, ки дорои касб ва тахассуси муайян мебошад;
- дар соҳаи муайяни такрористеҳсоли ҷамъиятӣ бо фаъолият машғул буда;
- инсон дар ҷараёни ташкили меҳнат ва истеҳсолот (идоракуни ва ё иҷрокунанда);
- мавқеъи муайянеро дар ин ё он сатҳи сохтори иерархия ишғол мекарда.

Фаъолияти истеҳсоли ва маънавию инсон ҳамавақт дар муҳити муайяни ҷамъиятӣ – иқтисодӣ амалӣ мегардонад, ки дар он қобилият ба меҳнат дар шакли қувваи корӣ ифода меёбад.

3.5. МОЛИКИЯТ ВА МОДЕЛҲОИ ТАШКИЛИИ НИЗОМҲОИ ИҚТИСОДӢ.

Моликият ҳамчун ифодаёбии алоқаҳои иқтисодӣ ва вобастагӣҳо. Мафҳуми моликият дар илм ва ҳаёт дар тӯли садсолаҳои зиёд, то ҳагто ҳазорсолаҳо таъсис ёфта, дар давран муосир низ мафҳуми моликият объекти тадқиқотҳо ва муҳоҳисаҳои зиёд мебошад.

Таъсисёбии моликият дар ҷамъияти ибтидоӣ оғоз ёфта, ҳуқуқи Римӣ бошад мафҳуми моликият ва муносибатҳои иқтисодии бо он алоқаманд бударо, махсусан соҳибӣ кардан, истифодабарӣ ва идоракуниро муайян кард.

Баромади муносибатҳои моликиятӣ ба соҳнаи афкори илмӣ ва ҷамъиятӣ тасодуфӣ намебошад. Дигаргуншавиҳо дар муносибатҳои моликиятӣ бевосита ба ҳаёт ва иқтисодиҳои одамон таъсир расонида, ба манфиатҳои онҳо дахлат мекунад, ки онд ба зарурияти тағйирёбии пояҳои ҷамъиятӣ шаҳодат медиҳанд.

Моликият таалуқдории объектро ба субъекти муайян тавиф менамояд. **Субъекти моликият** (моликиятдор) – ин шахсе, ки имконият ва ҳуқуқи соҳибии объекти моликиятро дорад. **Объекти моликият** – ин ашӯҳои табиат, амволҳо, энергияҳо, ахборотҳо, арзишҳои маънавӣ ва ақлие, ки пурра ва ё бо дараҷаи муайян ба субъект таалуқ доранд.

Инсон зиндагӣ мекунад, натиҷаҳои меҳнатро дар ҳамзистӣ бо дигар одамон истеҳсол ва истифода мебарад. Бо назардошти ҳамаи ин гуфтаҳо қайд кардан мумкин аст, ки моликият – ин муносибат байни одамон аст, ки шакли муайяни азониҳудкунии неъматҳоро, махсусан шакли азониҳудкунии восигаҳои истеҳсолотро ифода мекунад.

Барои тасаввуроти пурра оид ба моликият зарур аст, ки мавқеи моликиятро дар низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ муайян намоем.

Якум, моликият – асоси, фундаменти тамоми низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошад. Аз хосияти шакли моликияти пойдоргашта шаклҳои тақсимог, мубодила ва истеъмолот вобастагӣ доранд.

Дуюм, аз моликият ҳолати гуруҳҳои, синфҳо ва табақаҳои муайяни ҷамъият, инчунин имкониятҳои онҳо барои истифодабарии ҳамаи омилҳои истеҳсолот вобастагӣ доранд.

Сеюм, моликият ин натиҷаи инкишофи таърихист. Шаклҳои он бо назардошти тағйирёбии тарзҳои истеҳсолот иваз мешаванд. Бо вучуди ин қувваи асосии ҳаракатдиҳанда тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда ба ҳисоб мераванд.

Чорум, бо вучуди он, ки дар ҳар як низоми иқтисодӣ шакли асосии махсуси моликият вучуд дорад, лекин дар онҳо дигар шаклҳои моликият ҳамчун ба низоми иқтисодии пешина хос буда, мавҷуданд.

Панҷум, гузариши як шакли моликият ба дигар шаклҳо ба таври таҳаввулӣ (эволюсионӣ) ва роҳи инқилобӣ (революсионӣ), вақе ки шаклҳои нави моликият маҷбуран ҳукмронии худро тасдиқ мекунад, амалӣ шуданиаш мумкин аст.

Ҳамин тавр, *муносибатҳои моликиятӣ бо худ муносибатҳои такрорёбандаи систематикиро ифода мекунад, ки байни одамон ба миён омада, бо ҳуқуқҳои амволии соҳибӣ, идоракунии, истифодабарӣ ва азониҳудкунии воситаҳои истеҳсолот ва натиҷаҳои истифодабарии онҳо алоқа-манданд.*

Таркиби иқтисодии категорияи моликият. Барои дарк намудани маънои категорияи моликият тақсимооти моликият ба воситаҳои истеҳсолот (шароитҳои моддӣ чараёни истеҳсолот) ва ба предметҳои истеъмолоти шахсии аҳолии аҳамияти калон дорад. Танҳо мавҷудияти воситаҳои истеҳсолот дар моликияти субъект аз ҳисоби миқдори онҳо, сифат ва мувофиқияти шароитҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ, ҳиссаи захираҳои моддӣ маҳдуди аз тарафи ин субъект азониҳудкарда мешударо муайян менамоянд. Лекин барои дарк намудани маънои моликият ин гуфтаҳо кифоягӣ намекунад. Мавҷудияти субъекти воситаҳои истеҳсолот дар моликият ин танҳо соҳибии имконияти имкониазир барои азониҳудкунии захираҳои маҳдуд мебошад. Бо ибораи дигар соҳибии воситаҳои истеҳсолот бояд субъекти хочагидорӣ бошад. Аз инҷо маълум мегардад, ки воситаҳои истеҳсолоти ба инсон ва ё ғуруҳ таалуқ дошта бояд дар чараёни такрористеҳсолот иштирок кунанд, яъне молҳои навро бо хусусиятҳои истеъмолии нав ва арзиши иловашуда истеҳсол намоянд.

Дар байни хоҳишҳои ғуноғуншакл ва кушишҳои одамон, ки моҳияти иқтисодии онҳоро инъикос мекунад,

мавқеъи асосиро манфиати соҳибӣ кардан ба боигарии моддӣ ишғол мекунад.

Ин манфиати ба тафаккури одамон воридшуда, ифодаи худро дар пайдоиш ва мавҷудияти ҳиссиёти махсус – ҳиссиёти соҳибӣ, моликиятдор дарёфт мекунад.

Моликият боваринокии инсонро дар таъсири бевосита ба чизҳо ва ҳодисаҳо пайдор карда, одамонро барои нигоҳдорӣ ва истифодабарии оқилонаи объектҳои муҳити ихота карда водор месозад.

Муносибатҳои моликият – ин пеш аз ҳама ҳуқуқ мебошад. Ҳуқуқ барои чӣ? Ҳуқуқ ба соҳибӣ. «Ман соҳибам». «Дар соҳибии ман чизе ҳаст, ки аҳамияти ҷамъиятӣ дорад».

Соҳибӣ – заминаи аввалин ва асосии моликият. Лекин худ ба худ соҳибӣ маънои моликиятро бо маънои пурраи иқтисодиаш дар назар надорад. Соҳибӣ кардан ғайрифайол низ шуда метавонад. Соҳибиро танҳо субъекти моликият муайян мекунад, яъне онро аниқ мекунад.

Соҳибӣ барои он зарур аст, ки имконияти (ҳуқуқи) идоракунии амволро фароҳам меоварад. Бо чунин тарз ибтидои ғайрифайоли моликият ба амали файол мегузарад. Лекин бо соҳибӣ ва идоракунии амвол муносибати моликиятӣ ба маънои иқтисодиаши ғамом намешавад. Соҳибии моликият онро идора мекунад. Ҷу ҳуқуқи фуруҳтан, тӯҳфа кардан ва ё мерос гузоштани моликиятро дорад. Дар ин ҳода ҳоло муносибатҳои истеҳсолӣ амалӣ намегарданд. Дар ҳолати пайдоиши хоҳиши моликиятдор барои истифодабарии амволи худ, ӯ қувваи кориро киро менамояд, онро бо амволи худ бо мақсадҳои истеҳсолӣ алоқаманд мекунад, истеҳсолотро ташкил ва идора мекунад, баъдан натиҷаҳои истеҳсолоти воситаҳои истеҳсолотро азонихуд мекунад.

Ҳамин тавр, ӯ пурра муносибатҳои моликиятиро бо маънои иқтисодии амалӣ метардонад.

Таркиби иқтисодии муносибатҳои моликияти бо худ чиро ифода мекунад?

Якум, ба воситаҳои истеҳсолот қувваи қорӣ дохил карда шудааст, ки барои он фаъолият мекунад. Чараёни истеҳсолот ба миён меояд.

Дуюм, байни моликиятдорони воситаҳои истеҳсолот ва қувваи қорӣ муносибатҳои ҷамъиятӣ (истеҳсоли) ба миён меоянд.

Сеюм, неъматҳои моддӣ ва ё хизматҳои зарурии ҷамъиятӣ офарида мешаванд.

Ҳамин тавр, боз як сатҳи муносибатҳои ҷамъиятӣ оид ба фуруши маҳсулот, истеъмолоти он ва инчунин тақсимоли (азонихудкунии) даромади ба даст омада ба миён меояд.

Мувофиқан, амвол танҳо бо пайдоиши муносибатҳои истеҳсолии ҷамъиятӣ оид ба истифодабарии он ба моликият (бо маънои иқтисодии) мубаддал мешавад.

Ин гуфтаҳо бо мисоли зерин маънидод кардан мумкин аст. Шахс соҳиби мошин буда, бо воситаи он ба қор мееравад ва оилаи худро мекашонад. Хуллас ӯ мошини худро ҳаматарафа истифода мебарад. Ин мошин моликияти шахсии ӯ ба ҳисоб мееравад. Бо мурури замон соҳиби мошин мусофиркашониро оғоз намуд. Яъне ӯ бо баробарии истифодабарии моликият даромадро ба даст овард. Ӯ хизматрасонии нақлиётро оғоз намуд.

Мувофиқан байни соҳиби мошин ва мусофирон муносибатҳои ҷамъиятӣ оид ба хариду – фуруши хизматҳои нақлиётӣ ба миён омад. Ин муносибатҳо дар истифодабарии амволи соҳиби мошин, яъне моликият асос ёфтаанд. Моликияти, ки ба ғайр аз соҳиби он ва оилаи он истифода наме-

шуд, ба моликияти хусусӣ мубаддал шуд, ки акнун аҳамияти ҷамъиятро гирифт.

Шаклҳои моликият ва шаклҳои хоҷагидорӣ. Ҳангоми омӯзиши шаклҳои моликият мо бо базаи гуногуни истиллоҳҳо дучор мешаваем. Барои дастрас будани маводи минбаъда муайян намудани чунин истиллоҳҳо зарур аст: шаклҳои моликият чист, аз рӯи кадом нишондодҳо он муайян карда мешавад ва кадом шаклҳои моликиятро аз ҳамдигар фарқ кардан зарур аст.

Шакли моликият намуди он дар назар дошта мешавад, ки аз рӯи аломати субъекти моликият муайян карда мешавад, яъне шакли моликият таъиноти объектҳои гуногуни моликиятро ба субъекти табиати ягона муайян мекунад.

Мувофиқи ин нишондод, шаклҳои моликияти инфиродӣ, коллективӣ ва ҷамъиятиро аз ҳам фарқ мекунанд.

Субъекти моликияти инфиродӣ ҳамчун шахси воқеӣ дорои ҳуқуқи пурраи идора кардани объектҳои моликияти ба ӯ тааллуқ дошта (дар ҷаҳорҷӯбаи қонун) мебошад. Ҳангоми чунин шакли моликият, моликиятдор медонад, ки ба ӯ чӣ тааллуқ дорад.

Дар ҷаҳорҷӯбаи моликияти инфиродӣ ва характери истифодабарии он аз тарафи моликиятдор, моликияти шахсӣ ва хусусиро аз ҳам фарқ мекунанд.

Дар ҷаҳорҷӯбаи шакли коллективи моликият субъекти он ҳамчун шахсият баромад накарда, бо худ маҷмӯа, ҷамъият ва коллективи моликиятдоронро ифода мекунад. Субъекти моликият дар намуди шахси ӯҳдадор ва ё гурӯҳи шахсон баромад карда меавазад, ки манфиатҳои моликияти ҷамъият ва ё коллективро ифода мекунад.

Моликияти ҷамъиятӣ ҳамчун алтернативаи моликияти хусусӣ баромад мекунад. мантиқи ташкили ҷамъияти инсонӣ

дар асоси моликияти ҷамъиятӣ чунин аст: он дар шакли давлатӣ ва ё умумимиллӣ қорӣ ва амалӣ мегардад. Инчунин ин намуди моликият дар ин ё он шакл яқбора баромад карда метавонад. Гуногуннаклии моликияти ҷамъиятӣ аз эҳтимол дур нест.

Моликияти ҷамъиятӣ ба монанди дигар шаклҳои моликият соҳибӣ, идорақунӣ ва ғайраҳоро дар назар дорад. Агар моликияти хусусӣ фардиқунонида шуда бошад, моликияти ҷамъиятӣ бошад фардӣ нест (шахсият надорад).

Моликияти ҷамъиятӣ ба воситаҳои истеҳсолот ҳамаи аъзоёни ҷамъиятро ҳамчун ҳамсоҳиб баробар мекунад. Ҳамаи аъзоёни ҷамъият моликиятдор мебошанд. Ҳеч кас барои соҳибӣ қардан ҳуқуқи афзалтар надорад. Аммо ягон шахс бояд бо воситаҳои истеҳсолот идора қунад, эҳтиётҳои ҷамъиятиро муайян намояд, яъне таносубҳои истеҳсолотро муайян менамояд. Шахси алоҳида мустақилона ин қорҳоро иҷро қарда наметавонад. Дар ҳамин ҳолат ҷамъияти ба моликияти ҷамъиятӣ оид ба воситаҳои истеҳсолот асос ёфта, аз қарри худ «аппарати идорақуниро» дар ин баробарӣ пайдо менамояд, ки он аз номи халқ – моликиятдори воситаҳои истеҳсолот дар амал соҳибӣ ва идорақуниро амалӣ мегардонад.

Дар таркиби боигарии мамлакат, моликияти шахрвандон, ташкилотҳо ва давлатҳои хориҷӣ вучуд дошта метавонад, ки қисман ва ё пурра ба субъектони хориҷӣ таалуқ дорад. Аз ин лиҳоз моликияти хориҷиро ба шаклҳои моликият дохил қардан мумкин аст.

Таркиби назарияи иқтисодии ҳуқуқҳои моликият. Асоси таъсисёбии назарияи иқтисодии ҳуқуқҳои моликият концепсияи англосоксонӣ баромад мекунад. Маънои ни назария дар он аст, ки ҳар як қарори иқтисодӣ бояд ба маҷмуаи

ҳуқуқҳо таъя қунад, ки барои боз ҳам беҳтар амалигардонии ҳар як лоиҳаи иқтисодӣ заруранд.

Таснифоти моликият, ки аз тарафи ҳуқуқшиноси англис А.Оноре пешкаш шуда буд, нисбатан машҳуртар ба ҳисоб рафта, аз 11 унсур иборат мебошад:

- 1) ҳуқуқи соҳибӣ қардан;
- 2) ҳуқуқи истифодабарӣ;
- 3) ҳуқуқи идорақунӣ;
- 4) ҳуқуқ ба даромад;
- 5) ҳуқуқ ба арзиши капиталӣ, яъне ҳуқуқи мутлақ ба муайян намудани тақдири ояндаи моликият;
- 6) ҳуқуқ ба бехатарӣ, яъне ҳимоя намудан аз мусодира;
- 7) ҳуқуқ ба мерос ва ё васиятнома;
- 8) ҳуқуқ ба бемӯҳлатии соҳибии неъматҳо;
- 9) манъ намудани истифодабарии зараровар;
- 10) ҳуқуқ ба ўҳдадорӣ дар намуди мусодири, яъне имконияти бар ивази қарз гирифтани моликият;
- 11) ҳуқуқ ба характери боқимонда, яъне ҳуқуқ ба мавҷудияти ҷараёнҳо ва институтҳои, ки ҳуқуқҳои вайроншударо барқарор месозанд.

Ғайридавлақигардонӣ ва хусусигардонии моликият.

Омили систематизатсияшудаи иқтисоди бозорӣ моликияти хусусӣ ба воситаҳои истехсолот баромад қарда, механизми асосии он бошад рақобат байни молистехсолқунандагон мебошад.

Моделӣ маъмурӣ – фармондеҳии хоҷагидорӣ намуди шӯравӣ нисбат ба модели ғарбии хоҷагидорӣ бозорӣ самараноқии иқтисодии нисбатан паст дошт, ки аз ҳамин сабаб ислохотҳои бозорӣ дар мамлақатҳои собиқ сотсиолисті ногузир буд.

Дар низоми ин ислоҳотҳо моликияти давлатӣ -- монополӣ ба воситаҳои истеҳсолот асоси ислоҳотҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ дар ин мамлакатҳо гардид.

Умуман, ғайридавлатигардонии моликият, чараёни мураккаб ва аз ҷиҳати иҷтимоӣ ихтилофнок ба ҳисоб меравад, ки фосилаи дарози вақтро талаб менамояд. Ғайридавлатигардонии моликият барои мамлакатҳои собиқ ҷотси-олистӣ чараёни куллан нав ба ҳисоб рафта, барои таҷрибаи ҷаҳонӣ бошад чизи нав набуд.

Ғайридавлатигардонӣ – ин маҷмӯи чораҳо оид ба ислоҳоти моликияти давлатӣ мебошад, ки ба бартараф намудани нақши ниҳоят калони давлат дар иқтисодиёт равона карда шудааст. Лекин, ғайридавлатигардонӣ маънои аз соҳаи иқтисодиёт рафтани давлатро надорад. Истеҳсолоти муосир наметавонад бе танзими давлатӣ инкишоф ёбад.

Ғайридавлатигардонӣ бо чараёни хусусигардонӣ дар алоқамандии зич қарор дорад. Хусусигардонӣ – яке аз равияҳои ғайридавлатигардонии моликият мебошад, ки дар гузаронидани моликияти давлатӣ ба моликияти хусусии шахсони алоҳида ва ё шахсони ҳуқуқӣ ифода меёбад.

Ғайридавлатигардонӣ ва хусусигардонии моликият бо усулҳои гуногун мавҷуд буда метавонанд: дар асоси гузаронидани бепардохти моликият, хариди корхонаҳо бо шароитҳои имтиёзнок, фурӯши сахмияҳо, ба иҷора додани корхонаҳо, фурӯши корхонаҳои хурд дар музоядаҳо (ауксионҳо), озмунҳо ва ё бе ин чараёнҳо.

Таҷриба нишон медиҳад, ки хусусигардонӣ дар ҳолати мавҷуд будани шароитҳои гуногун бомуваффақият шуда метавонад. Пеш аз ҳама ба ин шароитҳои дохил мешаванд: а) мавҷудияти базаи ҳуқуқии боэътимод; б) таъсисдиҳии инфрасохтори бозори инкишофёфта (пеш аз ҳама бозори

фондӣ); в) чараёни дуруст ба роҳ мондани фуруши корхонаҳои давлагӣ; г) баҳодихии пешакии ҳаҷми талабот ба соҳаи хусусигардонида менғудаи иқтисодиёт.

Дар мамлакатҳои бо иқтисодиёти гузариш ва иқтисоди бозории инкишофёфта мақсадҳои хусусигардонӣ гуногунанд.

Тавсифи низомҳои иқтисодӣ. Низоми иқтисодӣ гуфта маҷмӯи нишондодҳои институтсионалӣ, ҳуқуқӣ, техникӣ – технологӣ, психологӣ ва табиӣ – захиравиро бо имкониятҳои истеҳсолии онҳо барои қонеъгардонии эҳтиётотҳо ва амалигардонии манфиатҳои субъектони иқтисодӣ дар назар доранд, ки дар чараёни такрористеҳсолот амал мекунанд.

Ҳар як низоми иқтисодии дар ҷаҳорҷубаи захираҳои маҳдуд ва афзоишёбии эҳтиётотҳо амал кунанда чунин масъалаҳоро ҳал мекунад:

1. **Чӣ истеҳсол кардан?** Ҷамъият наметавонад ҳамаи мол ва хизматҳои заруриро бо миқдори номаҳдуд истеҳсол намояд. Бояд муаммои тақсимоги захираҳои маҳдуд байни молҳои зарури ҳал карда шавад. Афзоиши истеҳсолоти ҳамагуна мол танҳо дар ҳолати кам намудани моли дигар имконпазир аст.

2. **Чӣ тағв истеҳсол кардан?** Ҳар як мол дар ҳолати истифодабарии захираҳо бо комбинатсияҳои гуногун амалӣ шуданаш мумкин аст. Технологияҳои нав нисбат ба меҳнат, ашё, энергия ва ғайраҳо сарфанок мебошанд. Дар назди ҷамъият на танҳо интиҳоби технология, балки интиҳоби шаклҳои оптималии ташкилӣ – ҳуқуқии истеҳсолот меистад.

3. **Барои кӣ истеҳсол кардан?** Муаммои тақсимоги маҳсулоти ҷамъиятӣ яке аз муаммоҳои ҳалталаб мебошад. Аз ҳалли ин муаммо самаранокии иқтисодии низом, мӯътадиллии иҷтимоии он вобастагӣ дорад.

Низомҳои иқтисодии гуногун ин муаммоҳоро ҳархела ҳал мекунад. Тарзи ҳалли ин муаммоҳо нишондоди ҷудо намудани чор моделҳои низомҳои иқтисодӣ мебошад: анъанавӣ, идоракунии марказӣ (маъмурӣ - фармондеҳӣ), бозорӣ ва омехта.

Низоми иқтисодии анъанавӣ бо он тавсиф карда мешавад, ки рафтори одамон ва ҳалли ҳамаи масъалаҳои ҷамъият дар асоси ҳислатҳои мавҷудият, урфу одатҳо ва анъанаҳо амалӣ мегардад. Мисоли чунин низоми иқтисодӣ ҷамъиятҳои инсонии тодавлатии давраи ҷамъияти ибтидоӣ мебошад. Дар шароитҳои муосир ба ин низоми мисол шуда мегардад: қабилаҳои ҳиндуёни амазонӣ, аборигенҳои австралияти ва африқоӣ.

Масъалаҳои ҷи ва ҷи тавр истеҳсол кардан ва ҷи гуна будани нақши шахсият дар истеҳсолот, ҳалли худро бо урфу одатҳо муайян карда мешаванд, ки аз насл ба насл мегузарад. Барои ҷамъияти анъанавӣ пешравии ниҳоят сусти иқтисодӣ ва тақрористеҳсоли маҳдуд хос аст. Шахсияти алоҳида оид ба масъалаҳои истеҳсоли ва оилавию шахсӣ пурра ба ҷамоат итоат мекунад.

Дар айни ҳол дар мамлакатҳои тараққикардаистода инсурҳои иқтисодии анъанавиро мушоҳида кардан мумкин аст. Ҷорӣ намудани навоариҳои техникӣ ва технологӣ дар ин низомиҳо бо зиддияти анъанаҳои мавҷудбуда дучор мешаванд, ки ба мӯътадили ҷамъият хатар мекунад. Масалан, дар мамлакатҳои мусалмонӣ ҷалби занҳо ба истеҳсоли ҷамъиятӣ ба тақсими анъанавии уҳдадорихо дар оила ва мавқеи зан дар ҷамъият муқобил баромад мекунад.

Низоми иқтисодии маъмурӣ – фармондеҳӣ. Тавсифи асосии чунин низоми инҳо мебошанд:

а) монополияи моликияти давлатӣ ба воситаҳои истеҳсолот;

б) усулҳои маъмури – фармондеҳии идорақуни: банақшагирии директивӣ, нархгузорию хароҷоти, тақсими марказонида, фондсозии мақсаднок;

в) сиёсати иқтисодии бо ҳокимияти мутлақи давлатӣ муайян карда шаванда;

Норасогҳои асосии иқтисодии маъмури – фармондеҳӣ ба эътибор нагирифта ва истисноии натиҷаҳои пенсравии илму техника мебошад, ки ба пас намудани хароҷоти истеҳсоли имконият намерод, ва мувофиқан имкониятҳои қонсардонии эҳтиётҳои афзоишбандаро маҳдуд мекард.

Низомии иқтисодии бозорӣ дар моликияти хусусӣ ва ҳалли муаммоҳои иқтисодӣ вобаста аз манфиатҳои шахсӣ ва хусусии ҳар як истеҳсолкунанда асос мегирад. Қарорҳои инфиродӣ бо воситаи рақобати бозорӣ танзим карда мешаванд. Дар натиҷа ҳокимияти иқтисодӣ васеъ паҳн карда мешавад.

Барои иқтисоди бозорӣ инҳо хосанд:

а) фаъолияти самараноки моликияти хусусӣ ва хавас-мандгардонии рақобат аз ғарафи давлат;

б) баҳамтаъсиррасонии талабот ва пешниҳод бо воситаи баҳамтаъсиррасонии фурушандагон ва харидорони захираҳо, молҳо ва хизматҳо;

в) сиёсати давлатии дар демократии иқтисодӣ асос ёфта.

Афзалияти асосии низомии бозорӣ дар он аст, ки рақобати истеҳсолкунандагон ва рақобати истеъмолкунандагон механизми худтанзимшавӣ худинкишофёбиро ҳаракат мебахшанд, ки амалигардонии дастовардҳои пенсравии илм ва техника ва ҳаракатро бо роҳи хароҷоти ҳадди ақал ва фои-

даи ҳади аксар таъмин менамояд. Ҳамаи ин барои консерваторони ҳушёнагон афзоишёбанда имкониятҳои зиёдро фароҳам меоварад.

Иттиҳоди иқтисодии омехта. Дар охири асри ХХІ қисми зиёди давлатҳои дунё зарурият ва мақсаднокии иқтисодиёти дар муносибатҳои бозорӣ асосёфта ро дастгирӣ мекунанд. Лекин бозор барои ҳалли як қатор муаммоҳои бо таъсири ҳамаҷонибаи ҷамъиятӣ, масъалаҳои иҷтимоӣ, муштариҳои иқтисодӣ, инкишофи пешравиҳои илмӣ – техникаӣ ва мувозинати экологӣ алоқаманд бударо қобилияти ҳал кардан надорад. Ин масъалаҳоро давлат ҳал мекунад. Бинобар ҳамин, дар ҳаёти аслии иқтисоди бозорӣ соф вучуд надорад, ғайр дар асл иқтисодиёти омехта мавҷуд аст, ки дар он ҳади масъалаҳои иқтисодӣ дар сатҳи истеҳсолкунандагони хусусӣ бо воситаи бозор амалӣ мегардад. Масъалаҳои аҳамияти ҷамъияти динга бошанд, аз тарафи давлат ҳал карда мешаванд.

МАВЗҶИ 4. ИСТЕҲСОЛОТИ ҶАМЪИЯТӢ – АСОСИ ИНКИШОФИ ҶАМЪИЯТ.

- 4.1. *Истеҳсолот ҳамчун ҷараёни меҳнати ҷамъияти. Унсурҳои оддии ҷараёни меҳнат.*
- 4.2. *Қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолӣ.*
- 4.3. *Муаммои маҳдудияти захираҳо ва номаҳдудии эҳтиётҷотҳо.*
- 4.4. *Омилҳои истеҳсолот.*
- 4.5. *Муаммоҳои комбинатсияҳо, ивазиавӣ ва истифодабарии самараноки омилҳои истеҳсолот.*
- 4.6. *Қонуни камшиавандаи ҳосилнокии (боздеҳи) интиҳои ва афзоиши хароҷоти иловагӣ.*
- 4.7. *Маҳсули истеҳсолот.*

4.1. ИСТЕҲСОЛОТ ҶАМЧУН ҶАРАЁНИ МЕҲНАТИ ҶАМЪИЯТӢ. УНСУРҶОИ ОДДИИ ҶАРАЁНИ МЕҲНАТ

Аҳамияти истеҳсолот дар ҳаёти ҷамъият. Дар ҳама зиннаи тараққиёти инсоният, одамон барои ҳаётгузаронӣ бояд хӯрок, либос ва дигар неъматҳои моддӣ доштанишон лозим аст. Воситаҳои рӯзгузаронии барои инсон зарур буда бояд истеҳсол карда шаванд. Тайёр намудани онҳо дар ҷараёни истеҳсолот амалӣ мегардад, ки дар он одамон захираҳои моддӣ зиёди гуногунро истифода мебаранд.

Истеҳсолот ин ҷараёни баҳамтаъсиррасонии инсон ва табиат бо мақсади офаридани неъматҳои моддӣ ва хизматҳо мебошад. Дар ҷараёни истеҳсолот на танҳо тарз ва намуди тайёр намудани неъматҳо ва хизматҳо, балки мукамалгардиди маънавии ҳуди инсон ба миён меояд.

Одатан истеҳсолоти моддӣ ва ғайримоддиро фарқ мекунанд. Истеҳсолоти моддӣ чунин фаъолияти инсонро дар бар мегирад, ки бо истеҳсоли неъматҳои ва хизматҳои моддӣ алоқаманд аст (саноат, хоҷагии қишлоқ, соҳтмон, хоҷагии-дорӣ)

коммуналӣ, хизматрасонии маишӣ ва ғайраҳо). Истеҳсолоти ғайримоддӣ бо офаридани хизматҳои ғайримоддӣ ва арзишҳои маънавӣ алоқаманд аст (тан-дурустӣ, маориф ва ғайраҳо). Ин ду намуди истеҳсолоти бо ҳам алоқаманд бе мавҷудияти якдигар вучуд дошта наметавонад.

Ҳамин тавр дар ҳар як ҷамъият истеҳсолот барои қонёгардонии эҳтиёҷотҳо хизмат мекунад. Эҳтиёҷотҳо майли асосии фаъолияти истеҳсолот баромад мекунад. Эҳтиёҷотҳо сохтори мураккаб дошта, эҳтиёҷотро ба неъматҳои гуногуни ҳаётӣ, хизматҳо, ҷои истиқомат, инкишофи маънавӣ ва ғайраҳо дар назар доранд.

Дар назарияи иқтисодӣ эҳтиёҷотҳои имконпазир ва пардохтнокро аз ҳам ҷудо мекунад. Эҳтиёҷотҳои имконпазир гуфта, хоҳишҳои принципалии истифодабарии ин ё он неъматро меноманд. Ба эҳтиёҷотҳои пардохтнок танҳо он эҳтиёҷотҳоро дохил мекунад, ки бо даромадҳои пулии асли таъминанд ва ба талаботи харидорӣ мубаддал мешаванд. Барои офаридани неъматҳои барои қонёгардонии эҳтиёҷотҳо зарур буда, ба истеҳсолот захираҳоро ҷалб намудан зарур аст.

Дар назарияи иқтисодӣ мафҳуми «захираҳо» маънои маҷмуаи унсурҳои гуногуни истеҳсолотро дар назар доранд, ки дар ҷараёни офаридани неъматҳо ва хизматҳои моддӣ ва маънавӣ заруранд.

Захираҳои табиӣ – ин қисми маҷмуаи шароитҳои табиӣ мавҷудияти инсон, нишондоди асосии муҳити атроф, ки дар ҷараёни истеҳсолот истифода мешаванд. Захираҳои табиӣ тамомнашаванда ва тамомнашаванда мешаванд, аз ин лиҳоз онҳо ба барқарорнашаванда ва барқарорнашаванда ҷудо мешаванд.

Захираҳои моддӣ бо ҳамаи воситаҳои истеҳсолот ифода карда мешавад, ки ҳуди онҳо натиҷаи истеҳсолоти мебошанд (воситаҳои меҳнат ва ашъи меҳнат).

Захираҳои меҳнатӣ бо қувваи корӣ ифода карда мешаванд, яъне аҳолии дар синни коршоями қарор дошта.

Захираҳои информатсионӣ – ин маълумотҳое, ки барои фаъолияти истеҳсолоти автоматикунонидашуда ва идора кардани он бо воситаи компютер зарур мебошанд.

Истеҳсолот ҳамчун ҷараёни меҳнати ҷамъиятӣ. Истеҳсолот ин на танҳо ҷараёни офаридани неъматҳои барои қонегардонии эҳтиёҷотҳои гуногуни инсон зарур буда, балки такрористеҳсоли ҳуди ҳаёти одмаон мебошад, зеро ҳангоми истеҳсолоти воситаҳои рӯзгузаронии ҳуди одамон амалӣ мегардад ва қобилиятҳои онҳо инкишоф меёбанд.

Дар ҷараёни истеҳсолот меҳнат ва табиат баҳам таъсир мерасонанд. **Меҳнат** – фаъолияти инсонӣ, ки ба офаридани неъматҳои моддӣ ва маънавӣ барои қонегардонии эҳтиёҷотҳои онҳо равона карда мешавад.

Ҷараёни истеҳсолот – ин фаъолияти одамон бо истифодабарии захираҳои гуногун барои офаридани неъматҳои моддӣ ва маънавӣ мебошад.

Ҷараёни истеҳсолот бо мавҷудияти се унсурҳо ғайриимкон аст: ҳуди меҳнат, воситаҳои меҳнат ва ашъи меҳнат. **Меҳнат** ин сарф намудани энергияи ҷисмонӣ, асабӣ ва ақлии инсон бо мақсадҳои истеҳсоли мебошад. **Воситаҳои меҳнат** бо худ маҷмуаи ашъоро дар назар дорад, ки бо воситаи онҳо инсон меҳнат мекунад ва неъматҳои моддиро истеҳсол мекунад. Ба воситаҳои меҳнат мошинҳо, тачҳизотҳо, механизмҳо, энергия ва ғайраҳо дохил мешаванд. **Ашъи меҳнат** ин чизе, ки ба он меҳнати инсонӣ равона карда шудааст, яъне чизҳое, ки аз онҳо неъматҳои моддӣ истеҳсол

карда мешаванд. ба ашӯҳои меҳнат ашӯи хом, масолах ва ғайраҳо дохил мешаванд.

Воситаҳои меҳнат дар якҷоягӣ бо ашӯи меҳнат воситаҳои истеҳсолотро ифода мекунанд. Онҳо аз сабаби аз тарафи одамон офарида шудан ва андӯхт шудан захираҳои истеҳсолкунанда ба ҳисоб рафта, капитал номида мешаванд.

4.2. ҚУВВАҲОИ ИСТЕҲСОЛКУНАНДА ВА МУНОСИБАТҲОИ ИСТЕҲСОЛӢ.

Воситаҳои истеҳсолот (капитал) танҳо қувваи таҷассумёфтаи дониш ба ҳисоб рафта, ҳуди дониш вазифаи қувваи корӣ мебошад. Қувваи корӣ меҳнати зиндари бо ёрии воситаҳои истеҳсолот (меҳнати таҷассумёфта) амалӣ мегардонанд. Қувваи корӣ ва воситаҳои истеҳсолот дар маҷмӯъ қувваҳои истеҳсолкунандаи ҷамъиятро ифода мекунанд. Аммо барои истеҳсоли неъматҳо ва хизматҳои моддӣ воситаҳои истеҳсолот ва қувваи кориро ҳамчун дуомили истеҳсолот бояд алоқаманд кард. Ин яке аз масъалаҳои мушкил ва мураккаб дар ҳар як ҷамъият ба ҳисоб меравад. Зеро ҳислат, шаклҳо ва шароитҳои алоқамандшавӣ аз шаклҳои моликият вобастаги доранд.

Қувваҳои истеҳсолкунанда таркиби моддӣ (ашӯвӣ) истеҳсолоти ҷамъиятӣ, қувваи ҳаракатдиҳандаи он мебошанд. Айнан дараҷаи инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда нурра ва моҳиятан дараҷаи тараққиёти истеҳсолоти ҷамъиятро тавсиф мекунанд. Ин гуфтаҷоро дар назар дошта К.Маркс менависад, ки марҳилаҳои тупогуни иқтисодӣ бо ҷӣ истеҳсол кардан фарқ накарда, балки бо ҷӣ тавр ва бо кадом қувваҳои истеҳсолкунанда истеҳсол кардан фарқ мекунанд. Нишондиҳандаи инкишофи ҳуди қувваҳои истеҳсолкунанда бошад, ҳосилонокӣ меҳнат – нишондиҳандаи интегралӣ ва синтетикӣ дараҷаи пешравӣ онҳо баромад мекунанд.

Аммо қувваҳои истеҳсолкунанда – ин танҳо як тарафи истеҳсолоти ҷамъиятӣ мебошад. Тарафи дигари он – муносибатҳои истеҳсоли мебошанд. Муносибатҳои истеҳсоли дар ҷараёни истеҳсолот байни одамон дар ҳар ду тарафи моликият ба омилҳои истеҳсолот ба миён меоянд: байни кордихандагон ва коргарони кироя. Мувофиқан, маънои муносибатҳои истеҳсоли – ин муносибатҳои моликиятӣ мебошад. Истеҳсолоти ҷамъиятӣ ҳамавақт ҳангоми ҳукмронии ягон шакли моликият амалӣ мегардад. Гуфташ мумкин аст, ки агар қувваҳои истеҳсолкунанда таркиби истеҳсолоти ҷамъиятӣ ба ҳисоб равад, он гоҳ муносибатҳои истеҳсоли бошад шакли ҷамъиятӣ ба ҳисоб меравад, ки дар он ин истеҳсолот амалӣ мегардад. Бинобар ҳамин қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсоли худ ба худ дар алоҳидагӣ вучуд надошта, балки дар якҷоягӣ арзи ҳастӣ мекунад.

Азбаски муносибатҳои истеҳсоли характери фундаменталӣ доранд, яъне муносибатҳои одамонро дар ҷараёни истеҳсолот танзим мекунад, онҳо асоси ҳамаи муносибатҳои боқимондаи ҷамъиятӣ мебошанд.

Муносибатҳои истеҳсоли дар якҷоягӣ бо қувваҳои истеҳсолкунанда, мувофиқи таълимоги К.Маркс, бо худ тарзи истеҳсолотро ифода мекунад. Дар навбати худ тарзи истеҳсолот сохтори ҷамъиятро инъикос мекунад. Муносибатҳои ҷамъиятӣ – ин муносибатҳо байни одамон, ки танҳо бо муносибатҳои истеҳсоли ва иқтисодӣ тамом намешаванд. Ҷамъият дар ҳама соҳаҳои ҳаёт муносибатҳои гуногунро тавлид мекунад: оилавӣ, ҳуқуқӣ, милли, фарҳангӣ, динӣ, сиёсӣ ва ғайраҳо, ки дар маҷмӯъ болосохти ҷамъият номида мешаванд. Пойсугун (базис (сохи иқтисодӣ) ва болосохт (надсгройка) дар ягонагӣ ва алоқаманди қарор доранд. Пойсугуни ҷамъият болосохти онро муайян карда, равиши тараққиёти онро муайян

мекунад. Лекин ягонагии онҳо дар он зоҳир мегардад, ки бо мурури замон болосоҳи ба пойсугун таъсир расонида, нишондодҳои инкишоф ва мукамалгардонии онро муайян менамояд. Мувофиқи назарияи форматсионии К.Маркс, маҷмӯаи сохти иқтисодӣ ва болосоҳт форматсияи ҷамъиятӣ – иқтисодиро ифода мекунад. мувофиқи форматсияҳои ҷамъиятӣ – иқтисодӣ, 5 форматсия аз ҳам ҷудо шудааст: ҷамъияти ибтидоӣ, ғуломдорӣ, феодализм, капиталистӣ ва форматсияи коммунистӣ.

Лекин ба ғайр аз назарияи форматсионӣ назарияи дигар низ вучуд дорад, ки инкишофи таърихӣ инсониятро маънидод мекунад, яъне муносибати тамаддуний. Тамаддун гуфта сохти моддӣ ва маънавии пайдоргаштаи ҳаёти одамонро дар назар доранд, ки хусусиятҳои асосии он дар ҷамъияти додашуда дар гули вақти зиёд тақрористеҳсол карда мешавад. Мувофиқи назарияи инкишофи тамаддуний 7 тамаддум аз ҳам ҷудо карда мешаванд: неолитӣ, ғуломдорӣ шарқӣ, антиқа, феодализм ибтидоӣ, тоиндустриалӣ, индустриалӣ ва пасазиндустриалӣ. Тарафдорони ин назария гумон доранд, ки дар назарияи тамаддуни пойсугун ва болосоҳт, тартиби таъиноти тарафҳои гуногуни он вучуд дошта наметавона, танҳо аҳамияти якхела ва баробарҳуқуқӣ онҳо вучуд дорад.

4.3. МУАММОИ МАҲДУДИЯТИ ЗАХИРАҲО ВА НОМАҲДУДИИ ЭҲТИЁҶОТҲО.

Камёфтӣ захираҳо. Камёфтӣ захираҳо дар маҳдудияти онҳо нисбат ба эҳтиёҷоти афзоишбандии одамон ифода меёбад. Тараққиёти иқтисодӣ имкониятҳои қоньгардонии эҳтиёҷоти одамонро зиёд менамояд. Барои тасдиқи ин гуфтаҳо имкониятҳои истеҳсолии ҷамъияти асри миёна ва муосирро муқоиса кардан кифоя аст. Бо мурури за-

мон муаммои камёфтии захираҳо боз ҳам муҳимтар мегардад, чунки эҳтиёҷотҳои одамон доимо афзоиш меёбанд.

Дар назарияи иқтисодӣ маҳдудияти мутлақ ва нисбии захираҳоро аз ҳам фарқ мекунанд. Маҳдудияти мутлақ нокифоягии захираҳои истеҳсолиро барои қонеъгардонии ҳамаи эҳтиёҷотҳои аъзоёни ҷамъият ифода мекунад. Лекин агар чаҳорҷубаи эҳтиёҷотҳоро маҳдуд намоем, дар ин ҳолат маҳдудияти мутлақи захираҳо нисбӣ мешаванд, зеро барои қонеъгардонии эҳтиёҷотҳои муайян захираҳо нисбатан номаҳдуд мешаванд.

Маҳдудияти мутлақ асосан барои захираҳои табиӣ ва меҳнатӣ хос буда, маҳдудияти нисбӣ бошад барои захираҳои моддӣ, молиявӣ, инфоорматсионӣ ва ғайраҳо хос аст.

Муаммои интиҳоб. Дар натиҷаи маҳдудияти захираҳо дар назди ҷамъият муаммои интиҳоб ба миён меояд. Ҳангоми интиҳоби бехтарини истифодабарии захираҳои маҳдуд зарурияти ба эътибор гирифтани вариантҳои гуногуни истифодаи захираҳои додашуда ва мақсадҳои гуногуни аз тарафи давлат, фирма ва хоҷагиҳои хонавода пешкаш карда мешуда ба миён меояд. Бо муаммои интиҳоб ҳамаи низомҳои иқтисодӣ дар ҳама давру замон дучор мешуданд, зеро ин муаммо характери умумӣ дорад.

Се муаммои фундаменталии иқтисодӣ. Конкретизатсияи муаммои интиҳоб се масъалаи фундаменталии иқтисодӣ мебошад, ки ҳаёти инсонӣ дар назди ҳама гуна ҷамъият новобаста аз сатҳи тараққиёт мегузорад: Чӣ истеҳсол кардан? Чӣ тавр истеҳсол кардан? Барои кӣ истеҳсол кардан?

Чӣ истеҳсол кардан? Ин масъала ҳамавақт дар маркази диққати ҷамъият меистад, чунки ба ин муаммо ба таври оддӣ ҷавоб додан ғайри имкон аст: «Мо ҳамаи неъматҳое, ки ба

онҳо эҳтиёҷот вучуд дорад бо миқдори зарурӣ истеҳсол мекунем». Чамъият ҳамавақт бо маҳдудияти захираҳо дучор шуда, маҷбур мешавад, ки интиҳобро амалӣ гардонад ва аз чизе даст кашад.

Қаҷхаттаи имкониятҳои истеҳсоли. Масъалаи «Чӣ истеҳсол кардан?» бо воситаи қаҷхаттаи имкониятҳои истеҳсоли ҳал карда мешавад. Қаҷхаттаи имкониятҳои истеҳсоли ҳаҷми имконпазири ҳадди аксари истеҳсолотро дар ҳолати истифодабарии пурраи захираҳо дар сатҳи технологияи додашуда дар назар дорад.

Ин модел дар назар дорад, ки мамлакат танҳо ду мол X ва Y – ро истеҳсол мекунад. Масалан, мамлакат дорои захираҳои мебошад, ки имконияти истеҳсоли 45 воҳид моли X ва ё 30 воҳид моли Y – ро таъмин карда метавонад. Агар дар мамлакат иқтидори захиравии худро барои истеҳсоли танҳо моли X равона созад он то ҳ ин мол 45 воҳид истеҳсол карда мешавад. Агар дар мамлакат танҳо моли Y истеҳсол карда шавад, ин мол дар ҳаҷми 30 воҳид истеҳсол карда мешавад.

Инчунин вариантҳои созишии истеҳсоли ҳам соли X ва ҳам моли Y имконпазир аст. Афзоиши якбораи ҳамаи молҳо ва инчунин ҳалли муаммои интиҳоб танҳо дар ҳолати рушди иқтисодӣ, яъне афзоиши иқтидори иқтисодии мамлакат имконпазир аст.

Чӣ тавр истеҳсол кардан? Ҳалли ин масъала бо интиҳоби технологияи муайян ва номгуи зарурии захираҳо алоқаманд аст. Чунки нагиҷаи якхелла бо якҷанд роҳҳо дастрас шуданаш мумкин аст.

Барои кӣ истеҳсол кардан? Ҳалли ин масъала бо муаммои тақсимои маҳсулоти миллии офарида шуда байни субъектони хоҷагидорӣ дар иқтисодиёт алоқаманд аст. Ин тақсимот метавонад чунин амали гардад: баробар; дар асоси

принсипи «мувофиқи меҳнат» ва ё дар вобастагӣ аз саҳми ҳамаи омилҳои истеҳсолот ба истеҳсолот, масалан, аз рӯи муносибии иштироки меҳнат ва капитал дар истеҳсолот.

4.4. ОМИЛҲОИ ИСТЕҲСОЛОТ.

Истеҳсолот – ин коркарди ашёҳои табиат барои истеъмолот ва ё истеҳсолоти минбаъда мебошад. Зарурияти муайян намудани омилҳои истеҳсолот, ки дар офаридани неъматҳо иштирок мекунанд ба миён меояд. Зери мафҳуми омили истеҳсолот унсури зарурӣ ва объекте дарк карда мешавад, ки ба имконият ва натиҷаҳои истеҳсолот таъсири ҳалкунанда мерасонад.

Барои истеҳсолоти ҳама гуна маҳсулот маҷмӯаи муайяни омилҳои истеҳсолот вучуд дорад. Бинобар ҳамин зарурияти таснифоти онҳо, яъне ба гурӯҳҳои калон ҷудо намудани онҳо ба миён меояд. Оид ба таснифоти омилҳои истеҳсолот муносибатҳои гуногун мавҷуданд.

Назарияи марксистӣ ба сифати омилҳои истеҳсолот қувваи корӣ, воситаҳои меҳнат ва ашёи меҳнатро ҷудо намуда, онҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад: *омили шахсии истеҳсолот ва омили ашёвии истеҳсолот.*

Назарияи маржиналистӣ ба таври анъанавӣ чор гурӯҳи омилҳои истеҳсолотро ҷудо мекунад: меҳнат, замин, капитал ва қобилияти соҳибкорӣ.

Замин ҳамчун омили муқаррарӣ мушоҳида карда мешавад. Он натиҷаи фаъолияти инсонӣ намебошад. Ба ин гурӯҳи унсурҳои истеҳсолот боигарии табиат ва қанданиҳои фойданокро дохил мекунанд, ки дар ҷараёни истеҳсолот истифода мешавад, ба он заминҳои қорам, ҷангалҳо ва ғайраҳо дохил мешаванд.

Капитал ҳамчун омили истеҳсолот дар намуди маҷмӯаи неъматҳо баромад мекунад, ки дар истеҳсоли мол ва

хизматҳо истифода бурда мешаванд. Ин дастгоҳҳо, мошинҳо, биноҳои анборӣ, воситаҳои нақлиёт, коммуникация, алоқа ва ғайраҳо мебошанд.

Меҳнат бо фаъолияти ҷисмонӣ ва маънавии инсон дар офаридани неъматҳо ва хизмаграсониҳо ифода меёбад. Маҷмуаи қобилиятҳои шахсият (маълумотнокӣ, таълимоти касбӣ, малака, тандурустӣ) капитали инсониро ташкил мекунад. Чӣ қадаре, ки меҳнати инсон баландхаттисос бошад, ҳамон қадар капитали ӯ баланд мешавад.

Қобилияти соҳибкорӣ. – тарзи махсуси капитали инсонӣ, ки бо фаъолияти инсон оид ба мутобиқатунонӣ ва комбиниронии омилҳои истеҳсолоти боқимонда бо мақсади офаридани неъматҳо ва хизматҳо ифода меёбад. Хусусияти ин гуногуншаклии захираҳои инсонӣ дар қобилият ва хоҳиш дар ҷараёни истеҳсолот дар асоси тичоратӣ қорӣ намудани намудҳои маҳсулоти истеҳсолменӯда, технологияҳо, шаклҳои ташкили бизнес ҳангоми дараҷаи муайяни хавф ва имконияти зарарҳо иборат мебошад. Фаъолияти соҳибкорӣ бо масшабҳо ва натиҷаҳо ба хароҷоти меҳнати баландхаттисос баробар карда мешавад.

Фарқияти муносибатҳои таснифоти омилҳои истеҳсолот дар ҷист?

Муносибати марксистӣ аз он бар меояд, ки омилҳои истеҳсолот ҳамчун категорияи иқтисодӣ равиши иҷтимоии истеҳсолотро муайян менамояд. Дар ибтидои ҷараёни истеҳсолот таркиби синфӣи ҷамъият таъсис ёфта, зарурияти муборизаи синфҳо барои «адолат» асоснок карда мешавад. *Маржиналистон* бошанд омилҳои истеҳсолотро ҳамчун унсурҳои техникӣ – иқтисодӣ мушоҳида мекунанд, ки бе онҳо ҷараёни истеҳсолот ғайриимкон аст.

Маржиналистон зери мафҳуми капитал воситаҳо ва ашёҳои меҳнатро дарк карда, шароитҳои табиатро бошад ба фонди махсус ҷудо мекунанд. *Марксистон* шароитҳои табиат, воситаҳо ва ашёи меҳнатро ба омили ягонаи ашёӣ муттаҳид мекунанд. Агар сухан оид ба шароитҳои махсуси табиӣ дар истеҳсолот равад, он гоҳ хусусияти онҳо бо воситаи рента ба эътибор гирифта мешавад. Ба ақидаи онҳо ин қисми алоҳидаи илми иқтисодӣ мебошад.

Агар *маржиналистон* қобилияти соҳибкориро ҳамчун омили истеҳсолот эътироф кунанд, *марксистон* бошанд онро инъикор мекунанд.

Таснифотҳои қайдкардашудаи омилҳои истеҳсолот пайдоршуда ва доимӣ ба ҳисоб намераванд. Дар назарияи иқтисодии ҷамъияти пасазиндустриалӣ ба сифати омилҳои истеҳсолот инчунин омилҳои *информатсионӣ* ва *экологӣ* ҷудо карда мешаванд.

Бояд дар назар дошт, ки истеҳсолот танҳо дар ҳолати ворид намудани ҳамаи омилҳои истеҳсолот ба ҷараёни истеҳсолот имконпазир аст. Истеҳсоли маҳсулоти муайян ва хизмат номгуӣ муайяни омилҳои истеҳсолотро талаб мекунад.

4.5. МУАММОҲОИ КОМБИНАТСИЯҲО, ИВАЗШАВӢ ВА ИСТИФОДАБАРИИ САМАРАНОКИ ОМИЛҲОИ ИСТЕҲСОЛОТ.

Омилҳои истеҳсолот қобилияти боҳамвобастагӣ мебошанд, ки бо хусусиятҳои гуногуни истеъмолии маҳсулот асос меёбанд. Дар натиҷа, истеҳсоли маҳсулот ва ё неъмат дар ҳолати истифодабарии омилҳои гуногун дар асоси якҷоякунӣ ва таносубҳои гуногуни омилҳои истеҳсолот имконпазир аст.

Чунин ҳамивазшавӣ ва тағйирёбии миқдори барои истеҳсолоти муосир хос аст. Ивазшавии омилҳо на танҳо бо

хусусияти эҳтиёҷотҳо ва хусусиятҳои конструктиви маҳсулот, балки бо маҳдудияти захираҳо аз як тараф ва самаранокии истифодабарии онҳо аз тарафи дигар асоснок карда мешаванд.

Молистеҳсолкунанда (соҳибкор) чунин технологияи истеҳсолотро интихоб мекунад, ки дар он омили истеҳсолоти камёфт ва ё нисбатан арзиши баланд дошта камтар истифода бурда мешавад. Ба туфайли ҳамин ҷиҳат дар ҳаёти ҷамъиятӣ биноҳои бисёррошӯна дар ҳолати маҳдудияти замин, ивазшавандаҳои синтетикӣ, моделҳои зиёди мошинҳои сӯзишвориро сарф кунанда пайдо шудаанд.

Тарзҳои алтернативии ба даст овардани миқдори додашудаи маҳсулот бо воситаи истифодабарии комбинатсияҳои гуногуни захираҳо (омилҳои истеҳсолот) бо функцияи истеҳсолот ифода карда мешавад. Бо ибораи дигар муносибати байни ҳар як номгуи омилҳои истеҳсолот ва ҳаҷми имконпазири ҳадди ақали маҳсулоти истифода мешуда, функцияи истеҳсолиро ифода мекунад. Функцияи истеҳсолӣ вобастагии технологиро байни хароҷот ва барориши маҳсулот ифода мекунад.

Ба сифати тағйирёбандаҳои новобастаи функцияи истеҳсолӣ бузургии омилҳои истифодашаванда ва ба сифати тағйирёбандаҳои вобастагӣ дошта бошад бузургҳои ҳаҷми барориши маҳсулот баромад мекунад.

Ба таври математикӣ функцияи истеҳсолӣ дар намуди зерин баромад мекунад:

$$Q = f(X_1; X_2; X_3 \dots X_n) \quad (4.1)$$

ки дар ин ҷо Q – бузургии ҳаҷми барориши; f – шакли вобастагии функционалӣ байни омилҳои истеҳсолот ва ҳаҷми барориш; X – бузургии омилҳои дар истеҳсолот истифода шаванда.

Шакли мукамалгаштаи функсияи истеҳсоли изокванта мебошад.

Изокванта – қачхагтае, ки имкониятҳои комбинатсияи омилҳои истеҳсолотро нишон медиҳад, ки ҳаҷми доимии (яғнаи) бароришро таъмин мекунад.

Дар модели дуомила (капитал – K ва меҳнат – L) ҳар як изокванта ҳаҷми бароришро (Q) барои ҳар як комбинатсияи алоҳидаи омилҳои истеҳсолот нишон медиҳад. Ҳамаи маҷмӯаи изоквантаҳое, ки оид ба вариантҳои имконпазири амалигардонии истеҳсолот тасаввурот медиҳанд, **картаи (маҷмӯаи) изоквантаҳо** номида мешаванд.

Бузургии, ки миқдори зарурии тағйирёбии як омилро дар вобастагӣ аз тағйирёби воҳиди омили дигар ҳангоми нигоҳдории ҳаҷми барориш ифода менамояд, меъёри интиҳои ивазшавии технологӣ ($MRTS$ – *marginal rate of technical substitution*) номида мешавад.

Бо иборати дигар меъёри интиҳои ивазшавии технологияи капитал бо меҳнат ($MRTS_{LK}$) бузургиро нишон медиҳад, ки онро ҳар як воҳиди меҳнат дар ҳолати таъмини ҳаҷми барориши додашуда иваз карда метавонад. Бузургии он ба нисбяти маҳсулоти интиҳои капитал ба маҳсулоти интиҳои меҳнат ($MRTS_{LK} = \frac{MPK}{MPL}$) баробар аст.

Дар вобастагӣ аз бузургии $MRTS_{LK}$ якҷанд намуди функсияҳои истеҳсолиро аз ҳам ҷудо кардан мумкин аст. Дар назарияи иқтисодӣ аз ҳама ҳам функсияи истеҳсолии машҳурин функсияи Кобб – Дуглас мебошад, ки номи муаллифони худ ногузорӣ карда шудааст:

$$Q = A(K^\alpha L^\beta) \quad (4.2)$$

ки дар ин ҷо A – коэффитсиенти муганосибӣ, ки бузургии он аз K , L ва Q вобаста мебошад; α ва β – коэффитсиентҳои ҷан-

широкие, ки чӣ тавр афзоишҳои маҳсулотро дар ҳолати афзоишҳои омили истеҳсолот ба як воҳид нишон медиҳад.

Махсусияти таҳлили фаъолияти корхона аз давраи вақт вобастагӣ дорад, ки дар тӯли он функцияи истеҳсоли амал мекунад. Одатан давраи кӯтоҳмуддат (дар давоми он омилҳои истеҳсолот доимӣ боқӣ мемонанд) ва давраи дарозмуддатро (марҳилае, ки барои тағйиротҳо дар ҳама омилҳои истеҳсолот кифоя мебошад) ҷудо мекунанд.

Дар дурнамоии дарозмуддат фирма имконияти Натанҳо комбинатсияи омилҳои истеҳсолот, балки тағйирдиҳии миқдори омилҳои истеҳсолоти истифодашавандаро дорад, яъне имконият дорад масштабҳои (ҳаҷми) истеҳсолотро тағйир диҳад.

Тағйирёбии омилҳои истеҳсолот бо таносубҳои ягона ба нагичаҳои гуногун оварда метавонанд.

Таносуби байни тағйирёбии нисбии ҳаҷми хароҷоти омилҳои истеҳсолот ва тағйирёбии нисбии ҳаҷми барориш самара аз масштаб (ҳаҷм) номида мешавад.

Барои функцияи Кобб - Дуглас $Q = A(K^\alpha L^\beta)$ тағйирёбии ҳаҷми барориш аз бузургҳои дараҷавии α ва β вобаста аст.

Агар $\alpha + \beta = 1$ самараи доимӣ (тағйирнаёбанда) аз масштаб вучуд дорад. Яъне ҳангоми афзоиши миқдори омилҳои истеҳсолот, масалан ба 10%, ҳаҷми барориш низ ба 10% афзоиш меёбад.

Агар $\alpha + \beta > 1$ самараи мусбӣ (афзоишёбанда) аз масштаб вучуд дорад. Бо ибораи дигар, ҳангоми афзоиши миқдори омилҳои истеҳсолот ба 10% ҳаҷми истеҳсолот аз 10% зиёдтар афзоиш меёбад.

Агар $\alpha + \beta < 1$ самараи манфӣ (камшаванда) аз масштаб вучуд дорад. Яъне ҳангоми афзоиши миқдори

омилҳои истеҳсолот ба 10%, ҳаҷми барориш аз 10% камтар афзоиш меёбад.

Ҳамин тавр дар вобастагӣ аз характери тағйиребии таносубҳои қайд карда шуда, самараи мусбӣ, доимӣ ва камшаванда аз масштабро фарқ мекунад.

Самараи доимӣ (тағйирнаёбанда) аз масштаб – хусусияти чараёни истеҳсолотест, ки дар он ҳаҷми барориши маҳсулот бо таносубҳои ба хароҷоти омилҳо баробар тағйир меёбад.

Самараи мусбӣ (афзоишёбанда) аз масштаб – хусусияти чараёни истеҳсолотест, ки дар он ҳаҷми барориши маҳсулот бо таносубҳои зиёдтар нисбат ба хароҷоти омилҳои истеҳсолот ба миён меояд.

Самараи манфӣ (камшаванда) аз масштаб – хусусияти чараёни истеҳсолотест, ки дар он ҳаҷми барориши маҳсулот нисбат ба хароҷоти омилҳои истеҳсолот бо таносубҳои камтар афзоиш меёбад.

Амали самара аз масштаб танҳо бо давраи дарозмуддат алоқаманд аст, зеро айнан дар ин давра тағйиребии ҳамаи омилҳои истеҳсолот ба назар мерасад. Бинобар ҳамин характери он бо чунин хусусиятҳо асоснок нест: **якум**, бо амал намудани қонуни камшавандаи боздеҳ (ҳама омилҳои захиравӣ тағйирёбандаанд); **дуюм**, бо шиддатнокии истифодабарии ягон омили алоҳида (тағйирнопазирии таносуби омилҳоро дар назар дорад).

Ба сифати сарчашмаҳои сарфа аз масштаб инҳоро ҷудо кардан мумкин аст:

- амал намудани омили андозадор (истеҳсоли фурузонакҳои 100 ватта хароҷоти 2,5 маротиба зиёдро нисбат ба истеҳсоли фурузонакҳои 40 ватта талаб намекунад);
- афзоиши ҳосилнокӣ аз ҳисоби тақсимоти амиқи меҳнат;

- имкониятҳои калони истифодабарии техника ва технологияҳои нав;
- истифодаи пурраи иқтидорҳои истеҳсоли;
- махсусгардонӣ дар идоракунии;
- реклама ва маркетинг (бозоршиносӣ).

Ба сифати омилҳои ба афзоиши самара аз масштаб зиддият мекарда инҳоро ҷудо кардан мумкин аст:

- афзоиши эҳтимолияти пайдоиши ҷойҳои хурд ва садамаҳо;
- афзоиши мушкилиҳо дар идоракунии ва мутобиқааткунии;
- афзоиши хароҷотҳои нақлиётӣ ва хароҷот барои фуруш;
- афзоиши хароҷотҳои маъмури;
- баландшавии нархҳо ба захираҳо.

4.6. ҚОНУНИ КАМШАВАНДАИ ҲОСИЛНОКИИ (БОЗДЕҲИ) ИНТИҲОӢ ВА АФЗОИШИ ХАРОҶОТИ ИЛОВАӢИ.

Бо баробари афзоиши хароҷот, ҳаҷми маҳсулот то ҳудуди муайян афзоиш меёбад. Маҳсулоти бо ин тарз ба вуҷуд оварда шуда бошад, маҳсулоти интиҳой номидани мешавад. Ин маҳсулот дар асоси ҳосилнокии интиҳойи захираҳо истеҳсол шуда, ҳамчун нисбияти афзоиши маҳсулот ба афзоиши захира муайян карда мешавад.

Агар хароҷот беохир бо афзоишҳои хурд зиёд шавад, он гоҳ маҳсулоти интиҳой ҳосилнокии интиҳойро ифода мекунад. Ҳосилнокии интиҳойи захираҳо бон архи бозори он муқоиса намуда, корхона (фирма) масъаларо оид ба мақсаднокии хароҷоти иловагӣ ҳал менамояд.

Лекин, агар пешравии динамики техникаи таъмин нагардад, дар ин ҳолат ҳар як хароҷоти иловагӣ, масалан, ҳосилнокии

воҳиди меҳнат то рафт паст мешавад. Пастшавии ҳосилнокии ингиҳои меҳнат ва маҳсулоти ингиҳой ба миён меояд.

Чараёни пастшавии қачхаттаи афзоиши ҳосилнокӣ дар назарияи иқтисодӣ ҳамчун қонуни камшавандаи ҳосилнокӣ ва ё камшавии боздеҳ маълум аст.

Бо ибораи дигар, ҳангоми афзоиши як намуди хароҷот ва бузургии доимии дигар хароҷотҳо даврае мерасад, ки дар он миқдори иловагии хароҷоти намуди додашуда ба афзоиши маҳсулоти умумӣ мусоидат намекунад.

Лекин қонуни камшавандаи ҳосилнокиро мутлақ шуморидан зарур нест. Ин қонун ҳангоми мавҷудияти ду шароит амал мекунад:

- доимии ақалан яке аз омилҳои истеҳсолот;
- мавҷуд набудани пешравии илмӣ – техникӣ.

Амал намудани қонуни камшавандаи ҳосилнокии омилҳо нишон медиҳад, ки имкониятҳои афзоиши барориши маҳсулот ҳангоми доимӣ будани ақалан як омил истеҳсолот, маҳдуд аст. Бо вуҷуди ин бояд дар назар дошт, ки дар аввал, қонуни камшавандаи ҳосилнокии омилҳо танҳо дар шароити давраи кӯтоҳмуддат қобили тадбиқ мебошад ва дуоимин, шиддатнокии амал намудани ин қонун бо хусусиятҳои технология дар ҳар як истеҳсолот алоқаманд мебошад.

Истифодабарии технологияҳои нисбатан пешрафта, имконият медиҳад, ки дар чаҳорҷӯбаи давраи кӯтоҳмуддат барориши зиёди маҳсулот бо миқдори омилӣ додашуда ва ё камтар, маъноӣ амал намудани қонуни камшавандаи боздеҳро надошта, танҳо характери таъсири оғро тағйир медиҳад.

4.7. МАҲСУЛИ ИСТЕҲСОЛОТ.

Молистеҳсолкунанда (соҳибкор) имконият дорад, ки комбинатсияҳои гуногуни омилҳои истеҳсолотро истифода

барод. Нишондоди интиҳоби комбинатсияи омилҳои истеҳсолот – ин хароҷоти камтарини истеҳсоли мебошад.

Масъалаи интиҳоби якҷоякунии омилҳои истеҳсолот дар амал чӣ тавр ҳал карда мешавад?

Барои ин нишондиҳандаҳои вобастагии маҳсулотҳои умумӣ, миёна ва интиҳой аз яке аз омилҳои истеҳсолоти тағйирёбанда истифода мешаванд, бо баробари ин таъсири дигар омилҳои доимӣ ба ҳисоб меравад.

Маҳсулоти умумӣ (маҷмӯавӣ) аз омили тағйирёбанда (TP_x) – ин ҳаҷми умумии барориш дар ҳолати додандаи омили тағйирёбанда.

Маҳсулоти миёнаи омили тағйирёбанда (AP_x) – ин ҳаҷми барорише, ки ба воҳиди омили тағйирёбанда мувофиқат мекунад.

$$AP_x = \frac{TP_x}{X} \quad (4.3)$$

Маҳсулоти интиҳойи омили тағйирёбанда (MP_x) – ин афзоиши ҳаҷми маҳсулоте, ки аз ҳисоби афзоиши воҳиди омили тағйирёбанда ба даст оварда мешавад.

$$MP_x = \frac{\Delta TP_x}{\Delta X} \quad (4.4)$$

Истифодабарии афзоиши маҳсулот барои таҳлил аёнӣ истифодабарии пурзӯр мекунад, зеро қисми боқимонади маҳсулоти истеҳсолшуда ба тағйир меонад.

Молистеҳсолкунанда (сохибкор) истифодабарии комбинатсияҳои гуногуни омилҳои истеҳсолотро аз сабаби зарурияти позузирии настиҳавии хароҷоти истеҳсолот пешкаш менамояд. Ин комбинатсияҳо бо воситаи муқоиса намудани нархи бозорӣ ва хароҷот барои тағйир намудани маҳсулоти муайян ҳисоб карда мешаванд.

Ҳамин тавр дар натиҷаи алоқамандкунии омилҳои истеҳсолот маҷмӯаи неъматҳои моддӣ офарида мешавад. Нис-

бияти миқдории ҳаҷми неъматҳои моддӣ (маҳсулот) ба меҳнати барои истеҳсоли онҳо сарф шуда, ҳосилнокии меҳнатро тавсиф мекунад. Мувофиқан, нишондиҳандаи ҳосилнокии меҳнатро дар намуди зерин ифода кардан мумкин аст:

$$X_m = \frac{Q}{L} = \frac{Q}{M} \quad (4.5)$$

(Q – миқдори маҳсулоти офаридашуда дар намуди шайъ ва ё пулӣ; M – хароҷоти меҳнат (масалан, одам -- соат ва ё шумораи коргарони дар истеҳсолоти додашуда машғул шуда).

Нишондиҳандаи меҳнатғунҷоиши маҳсулот, ки нишондиҳандаи баръакси ҳосилнокии меҳнатро ифода мекунад барои таҳлил васеъ истифодабурда мешавад, яъне:

$$\text{Меҳнатғунҷоиши маҳсулот } (M_E) = \frac{L}{Q}$$

Нисбияти миқдории неъматҳои моддӣ (маҳсулот) ба капитал, ки барои истеҳсолот истифода мешавад, нишондиҳандаи боздеҳи капиталро тавсиф мекунад. Мувофиқан, нишондиҳандаи боздеҳи капиталро дар намуди зерин ифода кардан мумкин аст:

$$\text{Боздеҳи капитал } (K_b) = \frac{Q}{K}$$

Инчунин нишондиҳандаи капиталғунҷоиши маҳсулот истифода мешавад, ки баръакси бузургии боздеҳи капиталро ифода мекунад, яъне:

$$\text{Капиталғунҷоиш } (K_E) = \frac{K}{Q}$$

МАВЗҶИ 5. ПИДОИШ ВА ХУСУСИЯТҶОИ АСОСИИ ИСТЕҶСОЛОТИ МОЛӢ. НАЗАРИЯИ ИҚТИСОДИИ МОЛ, АРЗИШ ВА НАРҶ.

- 5.1. Шароитҳои пайдоиш ва хусусиятҳои асосии истеҳсолоти молӣ. Нақши истеҳсолоти молӣ дар инкишофи иқтисодии ҷамъият.
- 5.2. Тавсифи истеҳсолоти молӣ.
- 5.3. Мол ва хусусиятҳои он.
- 5.4. Назарияҳои арзиш, фойданокӣ ва қимат.
- 5.5. Инкишофи шаклҳои арзиш ва пайдоиши пул.

5.1. ШАРОИТҶОИ ПАЙДОИШ ВА ХУСУСИЯТҶОИ АСОСИИ ИСТЕҶСОЛОТИ МОЛӢ. НАҚШИ ИСТЕҶСОЛОТИ МОЛӢ ДАР ИНКИШОФИ ИҚТИСОДИИ ҶАМЪИЯТ.

Аввалин намуди таърихии ташкили иқтисодии истеҳсолот хоҷагидорӣи натуралӣ буд, ки аз давраи пайдоиши инсоният то пайдо шудани тарзи истеҳсолоти капиталистӣ ҳукмронӣ мекард.

Хусусиятҳои асосии хоҷагидорӣи натуралӣ инҳо мебошанд:

1. Концентратсияи ҳаёти иқтисодӣ дар истеҳсолотҳои маҳдуд: обцинаҳо, латифундияи ғулумдорӣ ва хоҷагии феодалӣ. (Латифундия – заминдорӣи калон).

2. Мавҷуд набудани на танҳо бозори ягонаи миллӣ, балки мавҷуд набудани мафҳуми он. Ҳамаи лавозимотҳои зарурӣ дар хоҷагии авониҳуди истеҳсол карда мешуд, бинобар ҳамин дар бозор танҳо барзиёди истеҳсолоти «хонагӣ» фурухта мешуданд. Аз ин ҷо инкишофи насти муносибатҳои молию – пулӣ, алоқаи бевоситаи байни истеҳсолкунанда ва истеъмолкунанда.

3. Алоқаи ноустувор ва тасодуфӣ байни хоҷагӣҳо.

4. Худтаъминкунии хоҷагиро бо лавозимотҳои зурӯӣ: аз нони оддӣ то воситаҳои истеҳсолот, ба ғайр аз молҳои қимматбаҳо.

5. Қисми зиёди маҳсулоти истеҳсол мешуда бевосита барои истеъмолот равона карда мешуд. Андӯхт ниҳоят кам буд, ки натиҷаҳои он дар суръатҳои афзоиши истеҳсолот танҳо дар тӯли садсолаҳо аён гардиданд.

6. Сатҳи пасти инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда, истифодабарии олотҳои муқаррарӣ аз гарафи одамон.

7. Афзалияти истеҳсолоти кишоварзӣ дар истеҳсолоти ҷамъиятӣ.

Мувофиқи гуфтаҳои боло, моҳияти хоҷагидорӣи табириро чунин маънидод кардан мумкин аст: *хоҷагидорӣи табириро чунин хоҷагидорӣест, ки дар он одамон маҳсулотҳоро танҳо барои қонеъгардонӣи эҳтиёҷотҳои худ бе иштирок дар мубодила ва бозор истеҳсол мекунанд.*

Дар шароити хоҷагидорӣи табириро се масъалаи асосӣ ЧӢ, ЧӢ ТАВР ва БАРОИ КӢ – ро соҳибони хоҷагӣ (онҳо низ коргарон) вобаста аз эҳтиёҷотҳои хоҷагии худ ҳал мекарданд.

5.2. ТАВСИФИ ИСТЕҲСОЛОТИ МОӢ.

Бо баробари барҳамхӯрии обҷинаҳо ва инкишофи тақсимои ҷамъиятии меҳнат, бо баробари пайдоиши моликӣ хусусӣ муносибатҳои молико – пулӣ ва бозорӣ пайдо шуда, инкишоф меёбанд, ки дар тӯли ҳазорсолаҳо мукамал гардида пурқувват мешаванд. Муносибатҳои молико – пулӣ ва бозорӣ сабаби асосии вайроншавии феодализм ва пайдоиши хоҷагидорӣи молико дар тарзи истеҳсолоти капиталистӣ асосёфта гаштанд.

Ҳамин тавр, шароити зарурӣ барои пайдоиши истеҳсолоти молико, тақсимои ҷамъиятии меҳнат мебошад, ки дар он мустақилгардӣи истеҳсолкунандагон барои тайёр

намудани молҳои муайян ва махсусгардии иқтисодии истеҳсолкунандагон ба миён омада, дар натиҷа истеҳсолкунанда мустақилона бо маҳсулоти истеҳсол-кардааш идора мекунад, яъне моликиятдори маҳсули худ мегардад.

Ҳоҷагидории молӣ на танҳо аз ҳоҷагидории натуралӣ фарқияти принципаали дорад, балки бо таркиби худ онро инъикор мекунад.

Ҳоҷагидории молӣ бо чунин ҷиҳатҳо ва хусусиятҳои тағйирёбандаи истеҳсолоти ҷамъиятӣ фарқ мекунад:

1. Низоми инкишофёфтаи тақсимоии ҷамъиятии меҳнат, ҳангоме ки ҳар як истеҳсолкунанда барои истеҳсоли ягон маҳсулот алоҳида махсусгардонидани мешавад. Истеҳсолот аз тарафи истеҳсолкунандагони мустақил амалӣ мегардад.

2. Маҳсулотҳо танҳо бо мақсади фурӯш истеҳсол карда мешаванд, ки айнан аз ҳамин сабаб онҳо ба мол мубаддал мегарданд.

3. Муносибатҳои молиро – пулӣ характери умумӣ доранд.

4. Бозорҳои ягонаи миллӣ таъсис меёбанд, мувофиқан мафҳуми меҳнати ҷамъиятӣ пайдо мешавад.

5. Алоқаи байни истеҳсолкунанда ва истеъмолкунанда бо воситаи бозор амалӣ мегардад. Ҳар як маҳсулот мол мешавад, бинобар ҳамин пеш аз истеъмол шудан, он бояд ҷараёни хариду – фурӯшро аз сар гузаронад.

6. Молҳо барои бозори номаълум истеҳсол карда мешаванд.

7. Истеҳсолоти молӣ дар шароити рақобати озод амалӣ мегардад.

8. Қонуни иқтисодии танзимкунандаи инкишофи истеҳсолоти молӣ, яъне қонуни арзиш аниқ ифода меёбад.

Ҳамин тавр, *истеҳсолоти молӣ гуфта, чунин ҳоҷагидориро дар назар доранд, ки дар он маҳсулотҳо барои фурӯш*

истеҳсол карда шуда, алоқаи байни истеҳсол-кунадагон ва истеъмолкунандагон бо воситаи бозор амалӣ мегардад.

5.3. МОЛ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ОН.

Категорияи асосии истеҳсолоти моли, мол мебошад. Оид ба моҳияти мол ақидаҳои гуногун вучуд доранд.

Дар назарияи марксистӣ мол ҳамчун маҳсули меҳнати барои инсон зарур буда ва барои фурӯш таъинот дошта мушоҳида карда мешавад. Аз ин маънидодкунӣ бар меояд, ки :

- мол ин чизест, ки ягон эҳтиёҷоти инсонро қонеъ мегардонад;
- мол ин чизест, ки бо меҳнат алоқаманд аст: масалан, моҳии дар дарё буда барои моҳидор мол нест, лекин баъд аз сарф намудани меҳнат барои моҳидорӣ он ба мол мубаддал мешавад;
- мол чизест, ки барои фурӯш пешбинӣ шудааст.

Дар мактаби иқтисодии австриягӣ (намояндаи машҳури он К.Менгер ба ҳисоб меравад) мол ҳамчун неъматҳои махсуси иқтисодӣ муайян карда мешавад, ки баорони мубодила истеҳсол шудааст.

Эзоҳ: Неъмат – ин ҳама чизҳое, ки дар худ маънои мусбӣи муайяноро дар бар мегирад, ба монанди ашё, ҳодиса, маҳсули меҳнат ва ғайраҳо, ки эҳтиёҷоти инсонро қонеъ мегардонад ва ба манфиатҳо, мақсадҳо ва кӯшишҳои одмано ҷавоб медиҳад. Неъмат ба моддӣ ва ғайримоддӣ ҷудо мешавад. Неъматҳои моддӣ – ин неъматҳои муқаррарии табиат ва маҳсулоти истеҳсолот. Неъматҳои ғайримоддӣ – ин неъматҳое, ки ба инкишофи қобилиятҳои инсон таъсир расонида, дар соҳаҳои ғайриистеҳсолӣ офарида мешаванд. Инчунин неъматҳо ба иқтисодӣ ва ғайрииқтисодӣ ҷудо мешаванд. Неъматҳои иқтисодӣ – ин неъматҳое, ки натиҷаи фаъолияти иқтисодӣ мебошанд. Неъматҳои ғайрииқтисодӣ

(неъматҳои худодод) аз тарафи табиат ба кӯшиши инсон пешкаш карда шудаанд.

Ба неъматҳои иқтисодӣ К. Менгер он неъматхоро дохил мекунад, ки онҳо объект ва ё натиҷаи фаъолияти иқтисодӣ мебошанд ва онҳоро бо миқдори маҳдуд нисбат ба эҳтиёҷотҳо дастрас кардан мумкин аст.

Ягонагии байни маънидодкуниҳои назарияи марксистӣ ва мактаби иқтисодии австриягӣ дар он мебошад, ки дар онҳо мол ҳамчун натиҷаи меҳнат мушоҳида карда мешавад.

Фарқият бошад дар он, ки маънидодкунии мактаби иқтисодии австриягӣ, таносуби байни эҳтиёҷот ба неъмат ва дастрасии ин неъматро ба назар мегирад, назарияи марксистӣ бошад ин хусусиятро ба эътибор намегирад.

Ба фарқияти ин муносибатҳо нигоҳ накарда, аз тарафи ҳар ду назария тасдиқ карда мешавад, ба сифати мол маҳсулотҳои бо меҳнат офаридашуда ва неъматҳои табиӣ бо меҳнат алоқаманд буда, баромад карда метавонанд.

Мол ду хусусият дорад:

- қобилияти қонегардонии ягон эҳтиёҷоти инсон;
- қобилияти ивазшавӣ ба дигар молҳо.

Қобилияти фоиданокии мол барои инсон ва қонегардонии эҳтиёҷоти он арзиши истеъмолии мол номида мешавад.

Арзишҳои истеъмолий таркиби ашёгии боигарии ҷамъиятиро ташкил мекунанд. Як қатор арзишҳои истеъмолий эҳтиёҷотҳои шахсии инсонро қонегардонанд (масалан, хӯрокворӣ, манзили зист, либос, китоб, мусиқӣ ва ғайраҳо), дигар арзишҳои истеъмолий эҳтиёҷотҳои истеҳсолии инсонро қонегардонанд (мошинаҳо ва тачҳизотҳо, ашё ва масолах).

Худи молистеҳсолкунандаро арзиши истеъмолии мол танҳо барои он ба худ ҷалб мекунад, ки он бо қобилияти ивазшавии мол ба дигар молҳо алоқаманд аст.

Қобилияти ивазшавии мол ба дигар молҳо бо таносуби шумораи муайян **арзиши мубодилавии** мол мебошад.

Масъалаи ЧИ дар асоси мубодила хобидааст ва ЧИ таносуби миқдори муайян мекунад, ки бо он як мол ба дигар мол иваз карда мешавад, аввалин маротиба Арасту гузошта буд. Арасту мегуфт, ки «Мубодила бе баробарӣ вучуд дошта наметавонад, баробарӣ бошад бе ҳамандозагӣ вучуд дошта наметавонад». Дар ин ҷо масъалаи характери фундаменталӣ дошта ба миён меояд, ки ибто эквивалентнокии мубодила алоқаманд аст. Иқтисодчиёни гуногун ба масъала ҷавобҳои гуногун пеш кардаанд.

5.4. НАЗАРИЯҲОИ АРЗИШ, ФОИДАНОКӢ ВА ҚИМАТ.

Мувофиқи тарафдорони назарияи меҳнати арзиш, молҳои мубодиллашаванда асоси ягонро дар намуди хароҷоти меҳнат доранд, ки арзишро муайян менамоянд.

Мувофиқи ақидаи тарафдорони назарияи фоида-нокии интиҳой, дар асоси мубодила фоиданокӣ хобидааст.

Намояндагони консепсияи хароҷотӣ арзишро бо хароҷот алоқаманд мекунанд.

Назарияи меҳнати арзиш дар гули асрҳои XVII ва XIX таъсис ёфтааст. Асосҳои ин назария дар корҳои классикони иқтисоди сиёси У.Петти, А.Смит, Д.Рикардо, К.Маркс ифода ёфтаанд.

А.Смит ченаки арзишро вақти корӣ меҳисобид. Д. Рикардо ба сифати ченаки арзиш вақти кории барои истеҳсоли молҳо дар шароитҳои бади истеҳсолот сарф мешуда меҳисобид.

К.Маркс гумон мекард, ки дар асоси арзиш меҳнати ҷамъиятии абстрактӣ ҳобидааст. Бо ақидаи Маркс, меҳнати молистеҳсолкунанда характери духелағӣ дорад. Аз як тараф, ин меҳнати намуди муайян, яъне меҳнати конкретӣ. Аз тарафи дигар, меҳнат ин ҳароҷоти қувваи кори умуман ба ҳисоб рафта, меҳнати абстрактӣ номида мешавад. Айнан ҳамин намуди меҳнат арзишро ба вуҷуд меоварад ва ҳислати умумии меҳнати мутахассисони гуногун мебошад, ки баробар намудани арзишҳои истеъмолии гуногунро бо якдигар имконият медиҳад.

Арзишҳои истеъмолий сифатан аз ҳамдигар фарқ мекунанд, онҳоро муқоиса кардан номумкин аст, зеро онҳо эҳтиёҷотҳои гуногуни одамонро қонеъ мегардонанд. Масалан, чунин саволгузори подуруст аст: чӣ беҳтар – нон ва ё металл? Вале ҳама арзишҳои истеъмолиро як хусусият алоқаманд мекунад: ҳамаи онҳо нағичаи меҳнати инсон мебошанд.

Молҳоро дар бозор мубодила намуда, онҳоро ҳангоми хариду – фурӯш баҳамдигар баробар карда, мо мохиятан меҳнатро баробар мекунем, ки дар онҳо ифода ёфтааст. Молҳо маҳсули меҳнат мебошанд ва танҳо ҳамчун эквивалент мубодила карда мешаванд. Ченаки ҳуди меҳнат бошад вақти кори мегардад, ки барои истеҳсоли мол сарф карда мешавад. Лекин, арзиши мол бо ҳароҷоти вақти кори истеҳсолкунандаи алоҳида не, балки бо ҳароҷоти вақти кори меҳнати ҷамъияти, махсусан бо ҳароҷоти вақти кори зарурии ҷамъияти муайян карда мешавад.

Ҳамин тавр, тарафдорони назарияи меҳнати арзиш, арзишро бо вақти кори зарурии ҷамъияти муайян менамоянд, ки барои истеҳсоли маҳсулот ҳангоми шароитҳои мӯътадили ҷамъиятии истеҳсолот сарф карда мешаванд: дар сатҳи миёнаи малака ва шиддатнокии меҳнат.

Назарияи фоиданокии интиҳой нисбатан аниқтар дар қорҳои намоёндагони мактаби австриягӣ К.Менгер, Е.Бем – Баверк, Л.Валрас, У.Джевонс қорқард шудааст.

Тарафдорони ин назария арзишро вобаста аз баҳодихии субъективии харидор муайян мекунад. Баҳодихии субъективӣ бошад аз ду омил вобаста аст: аз захираи мавҷудбудай неъматӣ додашуда (камёфтӣ) ва аз дараҷаи қоньгардонии эҳтиётҷо бо ин неъмат. Масалан, агар шумо ташна ва дар биёбон қарор дошта бошед, барои шумо яқум пиёлаи об пурқимат аст. Бо баробари ташнашиканӣ фоиданокии ҳар пиёлаи навбатии об барои шумо камтар мешавад. Пиёлаи охири обии истеъмол мешуда барои шумо фоиданокии камтаринро дорад.

Фоиданокии интиҳой – ин фоиданокии иловагӣ, ки истеъмолкунанда аз истеъмоли ҳар як воҳиди иловагӣ мол дастрас мекунад. Фоиданокии интиҳой ба нисбияти тағйирёбии миқдори умумии фоиданокӣ ба тағйирёбии миқдори моли истеъмолшуда баробар аст.

Назарияи фоиданокии интиҳой ва назарияи меҳнати арзиш муқобиланд, лекин ба ҳамдигар зид нестанд. Мантиқан ин баҳодихии объективӣ ва субъективии қимати неъматӣ додашуда мебошад.

Концепсияи хароҷотӣ дар қорҳои Джеймс Мил, Мак – Кулох ва дигарон ифода ёфтааст, ки онҳо арзишро бо хароҷоти истеҳсолот алоқаманд мекунад, яъне бо хароҷотҷо барои воситаҳои истеҳсолот ва пардохти меҳнат.

Муттаҳидкунии ин назарияҳо аз тарафи Бем–Баверк, А.Маршалл, Дж.Кларк, П.Самуэлсон кӯшиш қарда шуда буданд.

Нисбатан кӯшиши А.Маршалл бомувафактар буд, ки дар он ӯ аз ҷустуҷӯи сарчашмаи ягонаи арзиш даст қашида, назарияи фоиданокии интиҳойро бо назарияи талабот ва пешниҳод ва бо назарияи хароҷоти истеҳсолот алоқаманд қард.

Чи хеле дар боло қайд шуда буд, Маршалл гумон дошт, ки назарияи меҳнати арзиш нархро яктарафа муайян менамояд. Ин яктарафагӣ дар он зоҳир мегардад, ки мувофиқи ақидаи тарафдорони назарияи меҳнати арзиш нарх ин ифодаёбии пулии арзиш аст. Инчунин Маршалл назарияи фойданокии интиҳоиро низ яктарафа меҳисобид, ки он дар нархи бозорӣ ифодаёбии баҳодихии субъективии молҳоро аз тарафи истеъмолкунанда мебинад. Барои ҳал намудани ин зиддият кӯшиш ба харҷ дода, Маршалл ба чунин ақида омад: дар чараёни таъсисёбии нархи бозорӣ ба пешниҳоди фурушанда ва ё ба талаботи харидор афзалият додан якхела нодуруст аст. Бинобар ҳамин дар маркази тадқиқот Маршалл таъсисёбии нархҳоро дар бозорҳои моли гуногун дар асоси баҳамтаъсиррасонии талабот ва пешниҳодро гузошт. Бо баробари ин вобастагҳои фундаменталии байни нарх ва талаботу пешниҳод муайян карда шуданд. У нишон дод, ки аҳамияти таъсири талабот ва пешниҳод дар фосилаи вақт тағйир меёбад. Давраҳои лаҳзагӣ, кӯтоҳмуддат, дарозмуддат ва ниҳоят дарозмуддатро ҷудо намуда, Маршалл чунин хулосаҳоро баррасӣ намуд: чи қадаре, ки лаҳзаи вақт дарозмуддат бошад, ҳамон қадар таъсири пешниҳод зиёдтар аст.

Нархи мувозинагӣ мувофиқӣ Маршалл, *ин нархи ҳадди аксаре, ки истеъмолкунанда тайёр аст (вобаста аз баҳодихии субъективии фойданокии мол) пардохт намояд ва ҳамзамон ин нархи ҳадди ақале, ки бо он истеҳсолкунанда розиаст молашро фурушад (вобаста аз сатҳи хароҷот барои истеҳсоли моли доданшуда).*

Қонуни арзиш. Инкишофи истеҳсолоти молӣ дар асоси амал намудани қонуни арзиш ба миён меояд, ки мувофиқи хароҷоти меҳнати зарурии ҷамъиятӣ бо он ҳамаи молҳо бояд истеҳсол ва мубодила карда шаванд. Мувофиқан, қонуни ар-

зиш ин на танҳо қонуни истеҳсолоти молӣ, балки қонуни истеҳсолот низ мебошад. Дар шароитҳои хочагидорӣ бозорӣ қонуни арзиш чунин вазифахоро иҷро мекунад:

Танзимкунандаи таносубҳои истеҳсолоти ҷамъиятӣ. Азбаски нархҳо дар бозор аз таносуби талабот ва пешниҳод вобастаги доранд, бинобар ҳамин агар истеҳсол-кунанда талаботро қонеъ нагардонад, нархи молҳои афзоиш меёбанд. Ин маънои онро дорад, ки истеҳсолкунандагони моли додашударо бо нархҳои баландтар мефурӯхта ҳангоми тағйир наёфтани харочотҳо, фоидаи нисбатан зиёдро ба даст меоваранд. Бо мақсади ба даст овардани фоидаи зиёдтар дигар истеҳсолкунандагон капиталҳои худро ба истеҳсолоти додашуда мегузаронанд ва дар натиҷа ин намуди истеҳсолот тезтар тараққи карда, ба тағйирёбии мутаносибии байни соҳаҳо ва истеҳсолотҳои алоҳида оварда мерасонад. Вақте, ки бозор бо моло пур ва нархҳо паст мешаванд, чоришавии капитал ба дигар соҳа ба миён меояд. Ин гуна ҷараён доимо ба назар мерасад.

Фарқгузорандаи молистеҳсолкунандагон. Азбаски молҳо бо арзиши ҷамъиятӣ фурӯхта мешаванд, бинобар ҳамин истеҳсолкунандагоне, ки арзиши инфиродиашон аз арзиши ҷамъиятӣ баландтар аст, ба рақобат тоб оварда наметавонанд ва муфлис мешаванд. Онҳое, ки молҳои бо хароҷоти аз хароҷоти ҷамъиятӣ пасттар истеҳсол мекунад, фоидаи зиёдеро ба даст оварда, метавонанд истеҳсолоти худро инкишоф диҳанд.

Ҳавасамандгардонандаи инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда. Истеҳсолкунандаи ягон навовариро ворид карда, ки имконияти баланд намудани ҳосилнокии меҳнатро фароҳам меоварад, молҳоро бо арзишҳои инфиродии нисбат ба арзиши ҷамъиятӣ пасттар истеҳсол мекунад ва онҳоро бо арзиши ҷамъиятӣ мефурӯшад. Мувофиқан, нисбат ба дигар истеҳсолкунандагон ӯ фоидаи иловагиро ба даст меоварад.

Ин ҷараён то он даме ба вуҷуд меояд, ки ин навоарӣ дар ҷамъият паҳн нагардад ва ба пастшавии хароҷоти меҳнати зарурӣ ҷамъиятӣ оварда нарасонад. Барои ба даст овардани ғолибӣ иловагӣ минбаъда бояд доимо олотҳои меҳнат, таъини истеҳсолот ва таъриҳи мукамал карда шаванд, яъне кушадон истеҳсолкунанда бояд инкишоф ёбанд.

Ҳамин тавр, гуфтан мумкин аст, ки механизми амал намудани қонуни арзиш ба фарқи байни арзиши инфиродӣ ва ҷамъиятӣ асос гирифтааст.

Аз соҳаи истеҳсолот маҳсули меҳнат ба соҳаи муомилот мегузаранд, ки дар он амал намудани омилҳои бозорӣ оғоз меёбад. Онҳо (омилҳои бозорӣ) камшавӣ ва ё баландшавии нархҳо ба миён меоранд. Дар навбати худ нарх ба талабот ва пешниҳоди молҳо таъсир расонида, ба рафтори харидорон ва фурушандагон низ таъсир мерасонад.

Дар таҷрибаи иқтисодӣ ду муносибати асосӣ ба пайдоршавии нархҳо таъсир ёфтааст: бозорӣ ва хароҷотӣ (истеҳсоли). Ин муносибатҳо пеш аз ҳама бо омилҳои ба таъсирҳои нарх таъсиррасонанда фарқ мекунанд.

Дар ҳолати тарзи бозорӣ омилҳои муайянкунанда таъриҳи бозор, талабот ва пешниҳоди мол ба ҳисоб мераванд. Дар ҳолати тарзи хароҷотӣ дар асоси қорӣ намудани нарх хароҷотҳои истеҳсоли, пеш аз ҳама хароҷотҳои меҳнати бо офаридани мол алоқаманд буда, хобидаанд.

Нархҳо бо як қатор ҷиҳатҳо фарқ мекунанд: дар вобастагӣ аз маҷраи амалиётҳои савдоӣ ва намудҳои моли фурухташуда нархҳои яқинӣ, ҷаҳанна, тарифҳо аз ҳам ҷудо карда мешаванд; дар вобастагӣ аз дараҷаи озодӣ, нархҳо ба мустақкам, устувор, танзимшаванда ва нархҳои бозорӣ ҷудо мешаванд.

Ба ғайр аз ин нархҳои ҷаҳонӣ ва муқоисашаванда (тағйирнопазир) ва инчунин нархҳои «ҳадди ақал (пол)» ва «интиҳо (потолок)» аз ҳам фарқ мекунад. Нархҳои «ҳадди ақал» ва «интиҳо» дар бозор дар ҳолати даҳолати муайян ба нархҳои озод ҷорӣ карда мешаванд. Масалан, дар ҳолати танзими давлатии нархҳо, аз тарафи муассисаҳои нархгузорӣ ва ё нархгузориҳои монополияҳои калон ба маҳсулоти худ. Дар ин ҷо сухан оиди вайроншавии маҷбурии нархи мувозинатӣ меравад.

Нархҳои «ҳадди ақал» ва «интиҳо» бо маънои баръакси таркиби ин мафҳумҳо дарк карда мешавад. Дар назар дошта мешавад, ки нархи «ҳадди ақал» - ин нархи баланд ва нархи «интиҳо» - ин нархи пастарин.

Ҳап дар сари он, ки нархи «ҳадди ақал» - ин ҳудуди поёнии нархҳо мебошад. Аз сатҳи он нарх паст шуда наметавонад, чунки нархи ҳадди ақал баланд мебошад. Нархи «интиҳо» низ чунин ҳудуд дорад, лекин ба тарафи болоравӣ. Азбаски ҳудуди болои нарх ҷорӣ карда мешавад, бинобар ҳамин он нархи аз сатҳи мувозинатӣ пастар мебошад, мувофиқан нарх паст мебошад.

Нархҳои шартномавӣ – нархҳои, ки ҳаҷми онҳо бо муомилаҳои пешакии созишномаи хариду – фуруш муайян карда шудааст.

5.5. ИНКИШОФИ ШАКЛҲОИ АРЗИШ ВА ПАЙДОИШИ ПУЛ.

Ҳумон карда мешавад, ки ҳар як инсон аз хурдсолӣ медонад, ки пул ҷист ва барои ҷӣ он зарур аст, инчунин тасаввур мекунад, ки пулҳо дар иқтисодиёт ва ҳаёт кадом нақшо мебозанд. Бо вучуди ин барои ҷавоби пурраодан ба саволи «Пул ҷист?» на танҳо одамони аз илми иқтисодӣ дур, балки олимони шинохтаи иқтисодӣ низ мушкилӣ мекашанд.

Дар тадқиқоти пайдоиши пул ду муносибат вучуд дорад – субъективӣ ва ё концепсияи оқилона ва объективӣ ва ё концепсияи таҳаввулӣ.

Муносибати субъективӣ гумон дорад, ки пулҳо дар натиҷаи созишнома байни одамон ба миён омаданд, ки оид ба ҳаракати арзиш ва мубодилаи молҳо бо восиати фишанги маҳсус боварӣ ҳосил карда буданд.

Муносибати объективӣ ва концепсияи таҳаввулӣ исбот мекунад, ки пулҳо ин натиҷаи инкишофи тақсимои меҳнат, ки дар ҷараёни он аз номгуӣ зиёди молҳо як мол ҷудо шуд, ки нақши эквиваленти умумиро бозидааст. Чунин концепсияро мактабҳои марксистӣ ва неоклассикӣ дастирӣ мекунад. Ин назария мушоҳидаи аниқро талаб мекунад.

Мувофиқи таълимоти марксизм, барои пурра дарк намудани моҳияти пулҳо, бояд инкишофи шаклҳои арзишро мушоҳида намуд. Чор шакли арзиш маълуманд: оддӣ ва ё тасодуфӣ, пурр ва ё ҷанпа, умумӣ ва пулӣ.

Мубодила бо баробари инкишофи тақсимои ҷамъиятии меҳнат пайдо шудааст. Зарурияти тақсимои ҷамъиятии меҳнат барои мубодила маълум аст. Танҳо бузургиҳои эквивалентӣ ва ё баробар мубодила карда мешаванд. Бо ибораи дигар ду мол барои он мубодила мешаванд, ки арзиши онҳо эквивалент (баробар) мебошанд.

Моли А ба моли Б баробар аст. Дар ин мисол моли А арзиши худро дар моли дигар ифода мекунад, мувофиқан, ин мол дар шакли нисбии арзиш қарор дорад. Моли Б эквиваленти (баробари) арзиши мол баромад мекунад, мувофиқан ин мол дар шакли эквивалентии арзиш қарор дорад.

Шакли арзиши дидабаромадашуда номи шакли оддӣ ва ё тасодуфӣ арзишро гирифтааст. Мушкилии мубодила ҳангоми шакли оддӣ ва ё тасодуфӣ арзиш дар он аст, ки ҳар ду интирокчӣ бояд дар ҷои мубодила дар як вақт ҳузур дошта бошанд. Дар дигар ҳолат мубодила ғайриимкон аст.

Пешравии таърихӣ ва иқтисодӣ нотақрор буда, паҳлӯ ба паҳлӯ мераванд. Дуюм тақсимоти ҷамъиятии меҳнати калон ба миён меояд (қосиби аз заминдорӣ ва чорводорӣ ҷудо шуд). Ин маънои онро дорад, ки маҳсулотҳои ба мол табдил меёфта то рафт зиёд мешаванд. Акнун чорводор метавонад гӯсфандро на танҳо ба ғалла, балки ба матоъ, ба олотҳои меҳнат ва ғайраҳо мубодила намояд. Бо ибораи дигар, ба як мол дигар молҳои баробар карда шуданд.

Мушкилиҳои мубодила боқи мемонанд, лекин як сабуки ба назар мерасад. Миқдори молҳо зиёдтар шуданд, аз ин лиҳоз боз як категорияи бозор тавлид ёфт, ки он интиҳоб мебошад. Лекин дар ин ҳолат мушкилиҳои мубодила низ зиёд шуданд. Шакли арзиши дидабаромадашуда, шакли арзиши *пурра ва ё ҷанпа* ном гирифт.

Инкишофи тақсимоти ҷамъиятии меҳнат давом меёбад. Ҳосилнокии меҳнат афзоиш меёбад. Номгуи молҳо зиёд гашта, доимии мубодила афзоиш меёбад. Дар натиҷа иштирокчиёни мубодила дарк мекунанд, ки агар моли А – ро ба моли Б, ба моли В ва ба моли Г иваз кардан мумкин бошад, беҳтар аст, ки моли А – ро харидорӣ карда баъдан ба он дигар молҳои заруриро дастрас намоянд.

Таърих номи одам ва қабиларо, ки ин ақида пайдо шуда буд дар хотир наборад. Аммо пешравии ниҳоят ҷиддӣ дар тафаккури ҷамъиятӣ ба миён омад, ки оқибатҳои он барои иқтисодӣ ҳамагон надорад. Мубодила ба пойсутуни устувор пойдор шуд. Дар асл танҳо равиши майли мубодила тағйир ёфт, вале натиҷаи он инқилоби ҳақиқӣ дар мубодила мебошад.

Акнун арзиши моли А, ва ё худ моли А ҳамчун эквиваленти арзиши ҳамаи молҳои боқимонда баромад мекунад. Ин шакли арзиш *умумӣ* номида шуда, моли А бошад эквиваленти умумӣ гардид. Арзиши як мол ва арзиши моли дигар миқдоран ҳисобшавандаанд, айнан дар ҳамин афзалияти эквиваленти умумӣ ифода меёбад.

Оҳиста – оҳиста, дар натиҷаи сабабҳои гуногун нақши эквиваленти умумӣ ба як мол мустаҳкам гардид, ки он дар навбаги худ ин вазифаро ба таври монпоӣ иҷро мекунад. Бо вучуди он, ки ин мол ҳамчун моли муқаррарӣ боки мемонад, ифодакунии арзиши молҳои дигар вазифаи асосии он мегардад. Ин вазифа эквиваленти умумиро ба *пул*, ба *категорияи ба ҳамагон маълум* мубаддал мекунад.

Мувофиқан, *пул* – *ин моли махсусест, ки дорои арзиши истеъмолии махсус – қобилияти ба дигар молҳои мубодила шудан ва ё эквиваленти умумӣ буда, шакли арзишии ҳамаи мол ва хизматҳо мебошад.*

Вазифаҳои *пул*. Одатан моҳияти пулро бо воситаи номбар кардани вазифаҳои иҷро мекардаи он тавсиф мекунанд. Вазифаҳои пӯшидои ва асосии пул – *ин воситаи муомилот мебошад*, ки бо воситаи он мубодилаи молҳои ва хизматҳо байни одамон, корхонаҳо ва мамлакатҳо ба миён меояд.

Бо баробари инкишофи муносибатҳои иқтисодӣ лаҳзаи пешаки намудани молҳо ва пардохти онҳо мувофиқат намекардагӣ шуд, ки дар натиҷа ба пайдоиши вазифаи нави *пул ҳамчун воситаи пардохт* сабаб шуда, маънои хариди молро бо пардохти минбаъда дар назар дорад.

Чудо намудани вазифаи пул ҳамчун воҳиди ҳисобӣ, воситаи ченкунӣ ва ё ҳамчун ченаки арзиш мақсаднок аст.

Дар шароитҳои низоми муосири пулӣ ба *вазифаи аидуҳт ва шиҳодорандаи арзиш ва ё воситаи пасандози пул* аҳамияти хоса зоҳир карда мешавад.

Вақте, ки онди вазифаи пулҳои мамлакати додашуда ҳамчун пулҳои ҷаҳонӣ сухан меронанд, одатан имконияти истифодабарии онҳо (пулҳо) дар ҳисобҳои байналхалқӣ дар назар дошта мешавад. Одатан пулҳои мамлакат дар нақши пулҳои ҷаҳонӣ ҳамон вақт баромад мекунанд, ки агар бо худ асъори устувор ва ивазшавандаро ифода кунанд.

Низомҳои металии пулӣ. Бо вучуди он, ки ба сифати пулҳо молҳои гуногун баромад карда метавонанд, ашёи

пулҳо бояд ба чунин галаботҳо ҷавобгӯ бошад: якҷинса, ба хурдашавӣ тобовард, ҷудошаванда, ба ҳама маълум, ихчам ва ғайра. Металлои қиматбаҳо ба ин галаботҳо ҷавобгӯ буда, иҷроиши ин вазифаро онҳо бар дӯши худ гирифтанд.

Дар вобастагӣ аз шумораи металлҳое, ки дар мамлакати мазкур ба сифати эквиваленти умумӣ қабул шуда буданд, *биметаллизм* ва *монометаллизмро* фарқ мекунанд. *Биметаллизм* – низоми пулие, ки дар он нақши эквиваленти умумиро ду метали нодир, тилло ва нуқра мебозанд. *Монометаллизм* – низоми пулие, ки дар он танҳо як металл (тилло ва ё нуқра) ба сифати эквиваленти умумӣ эътироф карда мешавад.

Низомҳои пулии ғайриметаллӣ. Арзонтар кардани муомилоти пулӣ бо роҳи даст кашидан аз пулҳои ҳақиқӣ (пулҳои тиллоӣ ва нуқрагӣ) имконпазир гардид. Аз ҳама ҳам маводи мувофиқ қоғаз ба ҳисоб меравад.

Бо пайдоиши худ нишонаҳои пулӣ аз қоғаз ба пулҳои қоғазӣ ва пулҳои қарзӣ ҷудо мешаванд.

Пулҳои қоғазӣ. Пулҳои қоғазии классикӣ нишона ва намояндаи пулҳои металлӣ гардид. Гардиши пулҳои қоғазӣ дар ўҳдадорӣ ҳокимияти давлатӣ оид ба қабули онҳо бо баробари пулҳои тиллоӣ таъя мекард. Ҳамзамон давлат бо ҳокимияти худ таносубҳои ивазшавии пулҳои қоғазиро ба пулҳои тиллоӣ чорӣ намуд.

Пулҳои қарзӣ бо баробари инкишофи муносибатҳои қарзӣ ба миён омаданд. Ҷисман онҳо одатан нишонаҳои қоғазиро ифода мекунанд, лекин нисбат ба пулҳои қоғазӣ пулҳои қарзӣ дар асоси муомилаҳои қарзӣ пайдо мешаванд. Пулҳои қоғазӣ таъминот надоранд, пулҳои қарзӣ бошанд таъминоти устувор ва ё афзоишбанди доранд ва бинобар ҳамин ба бекурбшавӣ дучор намешаванд.

Пулҳои қоғазӣ ва тангаҳои майда дар якҷоягӣ пулҳои *нақдро* ташкил мекунанд, ки одатан нақдина номида мешаванд. Пулҳои нақд бо худ воситаи пардохти универсалиро ифода мекунанд, ки ба ғаринақд бо осони мубаддал карда

мешаванд, чараёни баръакс бошад мушкилтар шуда метавонад. Аз ҷиҳати психологӣ шакли нақдинаи пулҳо боварино ба соҳиби худ оид ба табиқоти пул таъмин менамоянд, ки дар ҳолати нобоварӣ нисбати давлат ва дигар аъзоёни ҷамъият ниҳоат зарур аст. Оид ба пулҳои нақд нисбат ба пулҳои ғайринақд арз кардан зарур нест. Бинобар ҳамин пулҳои нақд нисбат ба пулҳои ғайринақд поайён мебошанд.

Миқдори асосии воситаҳои пулӣ – ин пулҳои ғайринақдӣ, яъне пулҳои дар ҳисобҳои бонкӣ мавҷуд буда мебошанд. Ба пулҳои ғайринақд пулҳои воситаҳои пулии на танҳо корхонаҳо, ки дар бонкҳо нигоҳ дошта мешавад, дохил мешавад, балки воситаҳои пулии шаҳрвандон низ дохил мешаванд, ки дар ҳисобҳои бонкӣ мавҷуданд.

Пешравии низоми пулӣ дар аксарияти мамлакатҳо дар намуди камшавии ҳиссаи қиёсии муомилоти пулҳои нақд нисбат ба ҳиссаи ҳисобҳои ғайринақдӣ ифода меёбад.

Пулҳои электронӣ. Истифодабарии техникаҳои электронӣ ҳангоми гузаронидани ҳисобҳои ғайринақдӣ ба пайдоиши пулҳои электронӣ сабаб шуд.

Кортҳои пластикӣ. Дар чараёни инкишофи минбаъдаи ҳисобҳои электронӣ кортҳои пластики намудҳои гуногун пайдо шуданд, ки на танҳо аз тарафи аз гарафи фирмаҳо, балки аз тарафи аҳоли низ истифода мешаванд.

**МАВЗҶИ 6. МУНОСИБАТҶОИ БОЗОРИ. МОҶИЯТ,
ВАЗИФАҶО ВА СОҶТОРИ БОЗОР.**

- 6.1. *Муносибатҳои бозорӣ. Таҳаввули афкорҳо оид ба бозор.*
- 6.2. *Соҳтори бозор. Вазифаҳо ва нақши бозор дар истеҳсолоти ҷамъиятӣ.*
- 6.3. *Инфрасоҳтори бозор.*
- 6.4. *Субъектони асосии иқтисоди бозорӣ.*
- 6.5. *Моделҳои иқтисодӣ бозорӣ.*

**6.1. МУНОСИБАТҶОИ БОЗОРИ. ТАҶАВВУЛИ
АФКОРҶО ОИД БА БОЗОР.**

Муносибатҳои бозорӣ. Алоқаҳои иқтисодӣ ҳаракати маҳсулотро аз истеҳсолкунанда ба истеъмолкунанда таъмин менамояд, яъне мубодила байни истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагон ба миён меояд. Чунин ҷараёнҳои мубодилавӣ бо тақсимошти ҷамъиятии меҳнат асос гирифтаанд, ки аз як тараф истеҳсолкунандагонро аз рӯи намуди фаъолияти меҳнатӣ аз ҳам ҷудо мекунад ва аз тарафи дигар алоқаҳои устувори функционалиро байни онҳо тавлид мекунад. Ҷиҳати яқум ба маҳсурияти иқтисодӣ, ба мустақил-гардии хоҷагидорӣ ҳар як истеҳсолкунанда сабаб шуда, асоси иқтисодии таъсисёбии субъектони муносибатҳои бозорӣ баромад мекунад. Ҷиҳати дуҷум бошад ба ҷараёнҳои мубодилавӣ мубаддал мегардад, ки дар асоси эквивалентӣ бо воситаи хариду – фуруш ба миён меояд. Дар натиҷа заминаҳои иқтисодии мубаддалшавии истеҳсолкунандаи оддӣ ба субъекти муносибатҳои бозорӣ таҷассум меёбад ва истеҳсолот характери молӣ пайдо мекунад. Ҷараёнҳои мубодилавии муносибатҳои молию – пулӣ шакли муносибатҳои бозориро мегирад.

Ба ғайр аз муомилот муносибатҳои бозорӣ инҳоро дар бар мегиранд:

- муносибатҳои бо иҷраи корхонаҳо ва дигар сохторҳои иқтисодӣ алоқаманд буда, ки алоқаи байни ду субъект-тон дар асоси бозори амали мегардад;
- қараёни киро намудан ва истифодабарии қувваи корӣ бо воситаи биржаи меҳнат;
- муносибатҳои қарзӣ ҳангоми додани қарз бо фоизи муайян;
- қараёни амал намудани инфрасохтори идоракунии бозорӣ, ки биржаҳои молӣ, фонди ва дигар ҷузъҳои дар бар мегирад.

Сарҳадҳои муносибатҳои бозорӣ. Дар назарияи бозорӣ ба муайян намудани сарҳадҳои амал намудани муносибатҳои бозорӣ аҳамияти зарурӣ дода мешавад. Ҳангоми муҳокимаи ин масъала шартӣ муайянкунанда таъсисҳои хароҷот дар соҳаи мубодила мебошад. Хароҷотҳои, ки бо фуруш ва истеъмоли молҳо дар шароитҳои бозорӣ алоқаманданд, К.Маркс хароҷотҳои соф номид. Дар адабиёти иқтисодии ғарб хароҷоти соҳаи мубодила номи «хароҷотҳои трансаксиониро» гирифтааст. Ин мафҳумро иқтисодчи америкоӣ Р.Коуз ворид намудааст.

Асосноккунии назариявии хароҷотҳои соҳаи муомилот амалан ба ҳалли муаммои таносубҳои қонунҳои истехсолот ва қонунҳои тақсимот мансуб доништа шуда, онҳо метавонанд ба таври автономӣ ва ё қонуни яқум вобаста аз қонуни дуюм вучуд дошта бошанд. Агар қараёни истехсолотро аз қараёни тақсимот новобаста гӯем, он гоҳ хароҷотҳои трансаксионӣ бояд ба нол баробар шаванд. Лекин, дар асл хароҷотҳои трансаксионӣ ҳеҷ гоҳ ба нол баробар намешаванд. Мувофиқан, тақсимот ба қараёни истехсолот таъсири бевосита мерасонад, ки бо воситаи механизми бозорӣ амалӣ мегардад. Барои қорӣ намудани сатҳи чунин таъсирот бояд теоремаи А.Смит ва Р.Коузро дида бароем.

Торемаи Смит, ва ё теоремаи мубодила дар назар дорад, ки мубодилаи ихтиёрӣ ба ҳар ду тарафҳо манфиат дорад. Бо воқитаи ин теорема алоқаи бозор, тақсимои меҳнат ва самаранокии истеҳсолот чорӣ карда мешавад. Инкишофи муносибатҳои бозорӣ ва таъмини манфиатҳо дар ҷараёни мубодила бо фаъолияти оқилонаи соҳибкорӣ дастрас мешавад, ки дар натиҷаи махсусгардонии дар тақсимои меҳнат асос ёфта, ба миён меояд. Аз ҳисоби ҳамин афзоиши ҳаҷми истеҳсолот ва масштабҳои мубодила ба вучуд меояд. Васеъшавии соҳаи фуруши молҳо бо афзоиши хароҷотҳои трансаксионӣ ҳамрадиқ аст. Бо вучуди ин ҷараёни зиддиятӣ ба миён меояд. Аз як тараф хароҷотҳо аз ҳисоби махсусгардонӣ кам мешаванд, ва аз тарафи дигар аз ҳисоби васеъшавии сарҳадҳои муносибатҳои бозорӣ хароҷотҳои трансаксионӣ афзоиш меёбанд. Дар натиҷа манфиатҳо аз тақсимои меҳнат аз ҳисоби афзоиши хароҷотҳои трансаксионӣ ба нол оварда шуданаш мумкин аст. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки сарҳадҳои муносибатҳои бозорӣ, ки дар ҷаҳорҷубаи он манфиатҳо аз тақсимои меҳнат бо хароҷотҳои трансаксионӣ муқоиса карда мешаванд, ба сифати сарҳади байни субъектони муносибатҳои бозорӣ баромад мекунанд.

Моҳияти теоремаи Коуз дар он аст, ки агар ҳуқуқҳои моликиятӣ аниқ муайян шуда бошанд, он гоҳ натиҷаҳои мусбӣ ва ё манфӣ байни тарафҳои манфиатдор бе даҳолати давлат ҳал шуда метавонанд. Ин теорема дар он асос меёбад, ки хароҷотҳои трансаксионие, ки дар ҷараёни истифодабарии моликият ба миён меоянд, ба хароҷоти бо амалнамудани он алоқаманд буда ва хароҷотҳои иловагӣ оид ба мутобиқати тақсимои моликият аз тарафи давлат байни тарафҳои манфиатдор, ҷудо мешаванд. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки васеъшавии сарҳадҳои муносибатҳои бозорӣ ба монетаи дуқбага дучор мешавад. Монетаи якум, бевосита бо харо-

ҷотҳо оид ба васеъшавии соҳаи амал намудани тартиботи моликияти хусусӣ (анклави тартиботи муоликияти хусусӣ) алоқаманд аст. Монеъаи дуҷум бошад, бо хароҷотҳо оид ба кӯмаки давлат барои мутобиқати тақсимот, алоқаманд мебошад. Дар ин ҳолат хароҷотҳо зуд афзоиш меёбанд, ки ногузир ба маҳдудшавии сарҳадҳои муносибатҳои бозорӣ сабаб мешавад. Барои пешгирӣ кардани хароҷотҳои иловагӣ оид ба мутобиқаткунӣ, тарафҳо муаммои ба миён омадаро бо роҳи созишнома пинҳонӣ ҳал намуда, аз ҳисоби ин имконияти васеъкунии сарҳадҳои фаъолияти худро ба даст меоваранд.

Муносибатҳои бозорӣ дар ҳолати шароитҳои муайян амал мекунанд. То ба наздикӣ дар мамлакатҳои ИДМ, аз он ҷумла Тоҷикистон чунин шароитҳои хоҷагидорӣ амал мекарданд, ки инкишофи муносибатҳои бозориро боз дошта, бо пазоми моносубъективии хоҷагидорӣ алоқаманд буданд, ки барои истифодабарии моликияти ягонаи давлатӣ, батартибандозии чараёнҳои истеҳсолӣ – иқтисодӣ дар макросатҳ, маҳдудсозии озодии иқтисодии хоҷагидорӣ дар микросатҳ, таъиноти таъминоти моддӣ ва молиявии ҳамаи сохторҳои хоҷагидорӣ ба усулҳои марказонидашуда, таъинот доштанд.

Дар давраи муосир ин маҳдудиятҳо ба таври формалӣ бартараф карда шудаанд. Лекин ба ҷои онҳо дигар маҳдудиятҳо ва омилҳо ба миён омаданд, ки дар намуди андозҳои балеанд, озодии соҳибкории савдогарӣ, васеъшавии иқтисодӣ пинҳонӣ, сохторҳои криминалӣ, коррупсия ва ғайраҳо баромад мекунанд. Ҳамаи инҳо ба фаъолияти истеҳсолӣ – хоҷагидорӣ таъсири манфӣ расонида, ба пастишавии суръати истеҳсолот оварда мерасонад.

Вобаста ба ин ҳолатҳо интиҳоби шароитҳои амалигардонии оқилонаи муносибатҳои бозориро таъмин мекарда, аҳамияти калон пайдо мекунанд. Чунин шароитҳоро ба ду

гурӯҳ чудо кардан мумкин аст. Якум бо чорӣ намудани шароитҳои умумии хоҷагидорӣ алоқаманд аст, ки алоқаҳои бозориро таъмин менамоянд. Ба инҳо дохил мешаванд:

- амалигардонии гуногунишаклии моликият;
- демократизатсияи истеҳсолот дар ҳолати нигоҳдории танзимкунандаҳои давлатӣ;
- таъсисдиҳии инфрасохтори бозорӣ.

Гурӯҳи дуюми омилҳо маҷмӯи чораҳоро дар бар мегирад, ки бо коркарди қонунгузории ҳуқуқӣ ва қабули муқарраротҳои иқтисодӣ оиди гузариш ба усулҳои бозорӣ хоҷагидорӣ алоқаманданд.

Шартҳои пайдошавии бозор. Шартҳои асосии пайдошавии бозор инҳо мебошанд:

- **шарти якум** – тақсимооти ҷамъиятии меҳнат ва маҳсусгардии истеҳсолкунандагон;
- **шарти дуюм** – маҳсурияти иқтисодии истеҳсолкунандагоне, ки дар қабули қарори хоҷагидорӣ мустақилияти автономӣ ва пурра доранд;
- **шарти сеюм** – ҳалли муаммои хароҷотҳои трансаксионӣ, хароҷотҳо дар соҳаи мубодила, ки бо гузариши ҳуқуқӣ моликият алоқаманд мебошанд;
- **шарти чорум** – мустақилияти истеҳсолкунанда, озодии соҳибкорӣ, озодии мубодилаи захираҳо ва гайраҳо.

Таҳаввули афкорҳо нисбат ба бозор. Бозор – яке аз категорияҳои паҳншудаи иқтисодии назарияи иқтисодӣ мебошад. Мафҳуми бозор бисёрҷабҳа ва гуногун мебошад, бинобар ҳамин онро бо як маъно тавсиф кардан ниҳоят қори мураккаб мебошад.

Дар аввал бозор ҳамчун ҷои савдои чакана, мавзеи савдои мушоҳида карда мешуд. Ин маънидокунии аз ҳама ҳам маҳдуди бозор мебошад, ки дар давраи вайроншавии

чамъияти ибтидоӣ пайдо шуда буда, ки дар он давра мубодила байни чамъиятҳо шакли мубодилаи молиро гирифта дар ҷой ва вақти муайян амалӣ мегашт.

Бо баробари илқишофи тақсимоии чамъиятии меҳнат ва илқишофи истеҳсолоти моли мафҳуми «бозор» маънидодкунии мураккабро пайдо мекард, ки дар адабиёти иқтисодии ҷаҳони илғимӣ ёфтааст. Иқтисодчии франсуз А.Курно (1801 – 1877) гумон мекард, ки «бозор – ин мавзеи аниқӣ бозорӣ намебошад, ки дар он ашёҳо хариду – фурӯш карда мешаванд, балки бозор ин минтақае, ки дар он муомилаҳои фурӯшандагон ва харидорон байни ҳамдигар чунон озоданд, ки ягон мол тамоюли баробаршавии содда ва зудро надорад». Дар ин муайянкунии бозор тавсифи мавзеии он то ҳол вуҷуд дошта, танҳо ба он ҷиҳатҳои нав илова карда шудаанд.

Дар илқишофи минбаъдаи имкониятҳои ҷудошавии ҷараёни хариду – фурӯш сохтори нави истеҳсолоти чамъиятӣ, яъне соҳаи муомилот таъсис меёбад, ки барои иҷро кардани вазифаҳои махсуси муайяни мубодила таъинот дорад. Дар натиҷа мафҳуми нави бозор ҳамчун шакли мубодилаи молию – пулӣ, яъне муомилот ба миён меояд. Чунин муайянкунии бозор дар адабиёти иқтисодии Россия васеъ паҳн гаштааст.

Агар бозорро аз тарафи субъектони муносибатҳои бозорӣ мушоҳида кунем, он гоҳ муайянкунии нави бозор ҳамчун маҷмуаи харидорон (Ф.Котлер «Асосҳои маркетинг») ва ё гуруҳҳои одамони ба муносибатҳои зиччи қорӣ дучор мешуда ва оиди ягон мол муомилаҳоро амалӣ гардонанда (А.Маршалл «Принсипҳои иқтисоди сиёсӣ») ба миён меояд.

Лекин чунин муайянкунии бозор нопурра мебошад, чунки тамоми маҷмуаи субъектони муносибатҳои бозорро (истеҳсолкунандагон, истеъмолкунандагон ва миёнаравон) ва

муносибатҳои истеҳсолот, тақсимот, истеъмолотро дар соҳаи муомилот дар бар намегирад.

Бо баробари пайдоиши мол «қувваи корӣ» бозор характери умумӣ пайдо мекунад. Дар натиҷа бозор ба истеҳсолот ворид мешавад: хариди на танҳо воситаҳои истеҳсолот, балки қувваи корӣ шартӣ истеҳсолот мегардад.

Мафҳуми бозор ҳамчун унсурӣ такрористеҳсоли маҳсулоти умумии ҷамъиятӣ мушоҳида карда мешавад. Дар натиҷа чунин муайянкунӣҳои бозор ба миён меоянд, ба монанди «бозор – ин маҷмуаи муносибтаҳои иқтисодӣ, ки бо воситаи онҳо муомилоти маҳсулоти ҷамъиятӣ дар шакли молию – пулӣ ба миён меояд» ва ё «соҳаи фуруши қисми маҳсулоти умумии ҷамъиятӣ, ки дар он муносибатҳои иқтисодӣ оид ба истеҳсолот ва истеъмолати неъматҳои моддӣ ба тарзи истеҳсолот додани мувофиқ ба миён меоянд». Дар адабиёти иқтисодии таълимии Россия маънидодкунӣ бозор ҳамчун низоми муносибатҳои иқтисодии фурушандагон ва харидорон нисбатан камтар паҳн гардидааст.

Ҳангоми муайян намудани моҳияти муносибатҳои бозорӣ бояд дар назар дошт, ки мафҳуми «бозор» аҳамияти духела дорад. Якум, бо маънои тоҷаш бозор маънои фурушро дорад, ки дар соҳаи мубодила ва муомилот ба вуҷуд меояд. Дуюм, бозор – ин низоми муносибатҳои иқтисодӣ байни одамон мебошад, ки чараёнҳои истеҳсолот, тақсимот, мубодила ва истеъмолотро дар бар мегирад. Бозор ба сифати механизми мураккаби амал намудани иқтисодӣ баромад мекунад.

Амал намудани иқтисоди бозорӣ мавҷудияти унсурҳои муайяно дар назар дорад, ки дар маҷмӯъ низоми бозориро ташкил мекунад. Унсурҳои асосии иқтисоди бозорӣ инҳо мебошанд:

- 1) истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагон;
- 2) маҳсурияти (обособленность) иқтисодӣ, ки бо гуногунишакли моликият асос гирифтааст;
- 3) нархҳо;
- 4) талабот ва пешниҳод;
- 5) рақобат;
- 6) инфрасохтори бозор.

Мувофиқан, **бозор** – ин низоми комили муносибатҳои иқтисодӣ байни фурушандагон ва харидоро, ки дар алоқамандӣ бо таъсисёбии нархҳои озоди вобаста аз таносубҳои талабот ва пешниҳод ба амал меояд.

6.2. СОХТОРИ БОЗОР. ВАЗИФАҶО ВА НАҚШИ БОЗОР ДАР ИСТЕҲСОЛОТИ ҶАМЪИЯТӢ.

Сохтори бозор, намудҳои бозор ва таснифоти онҳо.
Сохтори бозор – ин сохтори дохили, ҷойгиршавӣ, тартиби унсурҳои алоҳидаи бозор, вазни қиёсии онҳо дар ҳаҷми умумии бозор мебошад. маҷмӯаи ҳамаи бозорҳои ба унсурҳои алоҳида дар асоси нишондодҳои гуногун ҷудо карда шуда, низоми бозорҳоро ташкил мекунад. Бозорро ҳамчун санги яклухт тасвир кардан мумкин нест. Дар асл бозор сохтори мураккаб дорад ва муносибатҳои бозорӣ дар бозорҳои намудҳои гуногун ба миён меоянд. Чунин **намудҳои бозорро** ҷудо кардан мумкин аст:

- 1) бозори молҳои истеъмолий;
- 2) бозори меҳнат;
- 3) бозори замин;
- 4) бозори капитал.

Бозорҳоро аз рӯи чунин нишондодҳо таснифот кардан мумкин аст:

1. **Аз рӯи таъиноти иқтисодии объектҳои муносибатҳои бозорӣ:**

- бозори неъматҳо ва хизматҳо;
- бозори воситаҳои истеҳсолот;
- бозори қоғазҳои қимматнок;
- бозори қувваи корӣ.

2. Аз рӯи гурӯҳи молҳо:

- бозори молҳои истеъмолӣ;
- бозори молҳои таъиноти истеҳсолӣ – техникӣ дошта;
- бозори ашё ва масолах.

3. Аз рӯи мавқеъи минтақавӣ:

- бозори маҳаллӣ;
- бозори минтақавӣ;
- бозори миллӣ;
- бозори ҷаҳонӣ.

4. Аз рӯи намудҳои субъектони муносибатҳои бозорӣ:

- бозори савдои яклухт;
- бозори савдои чакана;
- бозори хариди давлатӣ.

Сегментатсияи (ба қисмҳо ҷудо намудани) бозорҳо.

Намудҳои асосии бозор ба суббозорҳо, сегментҳои бозорӣ ҷудо мешаванд. Сегментатсияи бозор тақсимои истеъмолкунандагони моли доданударо ба гурӯҳҳои алоҳида дар назар дорад, ки ба мол талабҳои гуногун изҳор мекунад. Сегментатсия аз рӯи ҷиҳатҳои гуногун амалӣ шуда метавонад:

1. Географӣ:

- аз рӯи минтақаҳо;
- аз рӯи ҷудошавии маъмурӣ;
- аз рӯи зичии аҳоли;
- аз рӯи шароитҳои иқлимӣ.

2. Демографӣ:

- аҳоли аз рӯи синну сол;

- аҳолӣ аз рӯи ҷинс;
- ҳаҷми онҳо;
- аз рӯи ситҳи даромад;
- аз рӯи таркиби касбӣ;
- аз рӯи ситҳи маълумотнокии;
- аз рӯи таъиноти динӣ;
- аз рӯи таркиби миллӣ.

3. Иҷтимоӣ:

- гуруҳбандии аҳоли аз рӯи таркиби иҷтимоӣ;
- аз рӯи тарзи ҳаёт;
- аз рӯи сифатҳои шахсӣ.

4. Рафторӣ:

- дастрасии мол характери тасодуфӣ дорад;
- ҷустуҷӯи манфиат ҳангоми хариди молҳо – моли балан-дсифат, хизматрасонии хуб ва нархҳои паст;
- ҳолати мизоҷи доимӣ;
- муносибати ҳаяҷоновар нисбат ба мол.

Нақши бозор дар истеҳсолоти ҷамъиятӣ бо ҳолатҳои зерин асоснок карда мешавад:

1) пешкаш намудани маълумот ба истеҳсолот бо воситаи алоқаҳои баръакс оиди ҷӣ, дар кадом ҳаҷм ва бок адом сохтор бояд истеҳсол кард;

2) баробар кардани талабот ва пешниҳод, таъмини мувозинати иқтисодӣ;

3) моли истеҳсолкунандагонро мувофиқи самаранокии фаволият ва мақсаднокии қоньгардонии талаботи бозорӣ ҷудо намудан;

4) нақши «санитарии» бозор бо берун кардани корхонаҳои рақобатнопазир ва қатъ кардани истеҳсолоти кӯҳна шуда.

Афзалиятҳо ва норасогиҳои иқтисоди бозорӣ. Иқтисоди бозорӣ дорои афзалиятҳои калон мебошад, ба монанди:

1. Иқтисоди бозорӣ ба гуруҳи низомҳои худтанзимшаванда дохил мешавад. Бозор ба шароитҳои тағйирёбанда қобилияти мутобиқшавӣ ва наздикшавиро дорад.

2. Дар иқтисоди бозорӣ мукаммалии низом ва сохтори дохилии он нигоҳ дошта мешавад. Ба тағйиротҳои муҳити беруна эътино карда, бозор ҳамзамон худ ба худ асосҳоеро барои мутақаддиргардонии инкишофи ҷамъиятӣ таъсис медиҳад. Тасодуфи нест, ки мамлакатҳо бо иқтисоди бозорӣ тараққикарда, одатан аз ҷиҳати сиёсӣ низ мутақаддир ба ҳисоб мераванд.

3. Дастоварди калони иқтисоди бозорӣ – ин самаранокии он мебошад. Ҳам барзиёди ва ҳам камчинии (дефитсити) неъматҳо тамоюл ба бартарафшавӣ мустақил доранд. Масалан, моли дар ҳаҷми барзиёд истеҳсолшуда, харидори худро дарёфт намекунад, нархи онро бояд паст намуд. Ин ҳолат истеҳсолотро зараовар мекунад, дар натиҷа ин намуди истеҳсолот кам гашта барзиёдии мол охиста – охиста аз байн меравад. Айнан мавҷуд набудани барзиёди ва ё камчинӣ оид ба самаранокии низом шаҳодат медиҳанд: ҳамаи захираҳои мавҷуд буда танҳо барои истеҳсоли неъматҳои зарурӣ ва дар ҳаҷми зарури истифода мешавад.

4. Дар иқтисоди бозорӣ озодии иқтисодӣ ҳукмрон аст. Ба сифати соҳибкор ва ё истеъмолкунанда ҳар як шахс озод аст. Ин ҳолат ибтикори хусусиро инкишоф дода, барои тараққиёт такони мусбӣ мебахшад. Ин чараён бо барорбари васеъгардии озодӣ шиддат меёбад. Барои хатогиҳо худ ҳар як шахс мустақилона ҷавоб медиҳад.

Лекин, иқтисоди бозорӣ норасогиҳои низ дорад, ки одатан давоми афзалиятҳои он ба ҳисоб мераванд. Онҳо чунинанд:

1. Нобаробарӣ дар тақсими даромадҳо ба нобаробарии иқтисодӣ ва ҷамънавини ҳокимияти иқтисодӣ дар дасти гурӯҳҳои алоҳидан ҷамъият сабаб мегардад. Чунин нобаробарӣ ҳамчун финанти пурқуввати ҳавасмандгардонӣ ба меҳнат ва соҳибкори хизмат мекунад. Вале ҷамъовариҳои бонтарӣ дар баъзе ҳолатҳо аз сарҳодҳои имконпазир гузашта, дар иқтисоди бозорӣ таркишҳои иҷтимоиро тавлид мекунад.

2. Бесарусомонӣ ва ғайримуташиққилии чараёнҳои иқтисодӣ ба унсурҳои ғайрисамаранокӣ оварда расонида, ба аз даст додани омилҳои истеҳсолот сабаб мешавад. Азбаски ҳар як соҳибкор ба таври автономӣ қарор қабул менамояд, бинобар ҳамин хавф ва номуайяни ҳамрадифи тараққиёти иқтисоди мегарданд.

3. Васеънавини истеҳсолот ва корхонаҳо ба барбодраши рақобат ва механизмҳои бозорӣ оварда мерасонанд. Маълум аст, ки дар рақобат пурқувватгарин ғолиб мебарояд. Аз ин лиҳоз корхонаҳои калон бозорҳои навро забт карда, истеҳсоли худро васеъ мегардонанд, ва дар ягон лаҳза барон ӯ рақиб боқӣ наместонад. Яъне рақобат ба инкишофи ҳодисаҳо оварда мерасонад, ки корхонаҳо барҳам меҷӯранд ва механизмҳои бозорӣ амали худро қатъ мегардонанд.

6.3. ИНФРАСОХТОРИ БОЗОР.

Аввалин маротиба истиллоҳои «инфрасохтор» дар таҳлили иқтисодӣ ҳамчун ифодакунандаи объектҳо ва таҷдидоти истеҳсолаи шуда буд, ки қобилиятҳои қувваҳои мусаллаҳро ғамгин мекарданд (ибтидои асри XX). Истиллоҳои «инфрасохтор» аз калимаи латинии *infra* – *поён* ва *structura* – *сохтор, ҷойгиршавӣ* пайдо шудааст.

Инфрасохтор – таркиби зарурии низоми мукамал мебошад. Инфрасохтор бо худ қисми таркибии сохтори умумии ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсиро ифода мекунад, ки хислати

итоатӣ ва ёрирасон дошта, ғаъолияти хоҷагидорӣи муъта-
дили иқтисодӣ ва ё низоми сиёиро таъмин менамояд.

Чараёни таъсисёбии инфрасохтор ба сифати соҳаи
мустақили истеҳсолоти ҷамъиятӣ як ҷанд марҳиларо аз сар
гузаронид, ки бо шоҳаҳои калони тақсимои ҷамъиятии
меҳнат алоқаманд мебошад.

Имрӯзо **инфрасохтори истеҳсолӣ**, ки истеҳсолотро
таъмин менамояд (нақлиёт, алоқа, савдои яклухт ва ғайраҳо),
инфрасохтори иҷтимоӣ – маҷмӯаи соҳаҳои хизматрасонӣ
(нақлиёт ва алоқа оид ба хизматрасонӣ ба аҳоли, маориф,
тандурустӣ, таъминоти иҷтимоӣ ва ғайраҳо) ва инчунин **ин-**
фрасохтори бозорро аз ҳам ҷудо мекунам.

Инфрасохтори бозор – ин маҷмӯаи шаклҳои ташкилӣ
– ҳуқуқие, ки ҳаракати мол ва хизматҳо ва муомилаҳои хари-
ду – фуруш ро амали мегардонанд ва маҷмӯаи институтҳо,
низоми хизматҳо, корхонаҳое, ки ба бозор барои иҷро наму-
дани вазифаҳои муайян оид ба таъмини тартиботи амалку-
нии он хизмат мерасонанд.

Унсурҳои асосии инфрасохтори бозори муосир – ин:

- биржаҳо (молӣ, ашёӣ, фондӣ, асъорӣ) ва миёнаравии таш-
кили ба расмият даровардашудаи онҳо;
- музоядаҳо (ауксионҳо), ярмаркаҳо ва дигар шаклҳои таш-
кили миёнаравии ғайрибиржавӣ;
- низоми қарзӣ ва бонкҳои тиҷоратӣ;
- низоми эмиссионӣ ва бонкҳои эмиссионӣ;
- низоми танзимкунии шугли аҳоли ва марказҳои мусои-
даткунии давлатӣ ва ғайридавлатӣ ба шугл (биржаи
меҳнат);
- низоми андоз ва нозироти андоз;
- низоми сугуртакунӣ хавфи тиҷоратӣ хоҷагидорӣ ва
ширкатиҳои сугуртавӣ;

- оҷонсии махсуси рекламавӣ, марказҳои информатсионӣ ва оҷонсии вазорати ахбороти омма;
- налитаҳои савдои, дисар муассисаҳои ҷамъиятӣ, ихтиёрӣ ва давлатӣ;
- низоми гумрук;
- интифоқҳои касбӣ ва коргарони кироӣ;
- комплексҳои тиҷоратӣ – намоишӣ;
- низоми маълумоти миёна ва олии иқтисодӣ;
- ширкатҳои аудиторӣ;
- ширкатҳои машваратӣ;
- фондҳои ҷамъиятӣ ва давлатӣ, ки барои ҳавасмандгардонии фаъолияти корӣ таъинот доранд;
- минтақаҳои махсуси соҳибкорӣ.

Барои муайян намудани нақш ва вазифаҳои биржаҳо махсусан истода мегзарем.

Биржа – ин шакли таъкилии савдои яқлухт бо молҳои стандартии оммавӣ ва намуди амалиётҳои систематикӣ оид ба хариду – фурӯши асъор, қувваи корӣ ва қоғазҳои қимматнок. Имрузҳо биржаҳо дар шакли муассисаҳои саҳомии давлати баромад мекунад.

Ҳамаи муомилаҳои биржаро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст:

1) муомилаҳои бомӯҳлат бо молҳои асли. Чунин муомилаҳо, муомилаҳои форвардӣ ном гирифтаанд;

2) муомилаҳои фючерсӣ бо молҳои, ки ҳангоми амалигардонии муомилаҳо мавҷуд нестанд;

3) муомилаҳо бо мукофотпулӣ (оптсион) ба пардохткунанда ҳуқуқи интихоби иҷро намудан ва ё иҷро накардани ўҳдадорихоро дар ҷаҳорҷубаи мӯҳлати дар сохишнома қайд шуда, имконият медиҳад. Пардохткунандаи мукофотпулӣ метавонад фурӯшанда баромад кунад (яъне молро ба хари-

дори дигар бон архи баландтар мефурушад) ва ё харидор баромад кунад (молро бо нархи нисбатан пастар харидорӣ намуда, фоидаро ба даст меоварад);

4) амалиётҳои суғуртавӣ ва ҳечкунӣ ду намуд доранд: а) фуруши шартномаҳои биржавӣ (ҳечкунии кӯтоҳ) ва б) хариди шарномаҳои биржавӣ (ҳечкунии дурудароз).

Дар биржа маклер, брокер, дилер, «бик» ва «медвед» амал мекунад.

Маклер – шахсе, ки дар биржа ҷой дошта, муомилаҳоро бо дархости мизочон амалӣ мегардонад.

Брокер – миёнараве, ки ба амалигардонии муомилаҳо байни тарафҳо мусоидат менамояд.

Дилер – мафҳуми умумикардашудаи шахс ва фирмае, ки бо азнавфуруштани молҳо машғуланд.

«**Бик**» - савдогареро дар назар дорад, ки ба баландшавии нархи молҳо кӯшиш мекунад.

«**Медвед**» - савдогареро дар назар дорад, ки ба пастшавии нархи молҳо кӯшиш мекунад.

6.4. СУБЪЕКТОНИ АСОСИИ ИҚТИСОДИ БОЗОРИ.

Хоҷагиҳои хонавода ҳамчун субъекти иқтисоди бозорӣ. Оила ва ба таври васеъ хоҷагиҳои хонавода дар иқтисоди бозорӣ воҳиди иқтисодиро ифода мекунад, ки аз як ва ё якчанд шахс иборат буда, мустақилона қарор қабул мекунад ва барои қонеъгардонии ҳадди аксари эҳтиёҷотҳои худ кӯшиш менамоянд, соҳибони ягон омили истехсолот (одатан қувваи корӣ) буда, истехсол ва такрористехсоли «капитали инсониро» таъмин менамоянд.

Хоҷагиҳои хонавода иқтисоди бозориро бо омилҳои истехсолот (меҳнат, капитал, замин ва қобилияти соҳибкорӣ) таъмин намуда, онҳоро ба бозори захираҳо пешкаш карда бар ивази онҳо даромади пулӣ мегиранд, ва даромади бадаст

овардашударо барои дастрас кардани мол ва хизматҳо (харочотҳои истеъмоли) бо мақсади қонеъгардонии эҳтиётҳои худ сарф мекунад.

Фирма (корхона) ҳамчун истеъмолкунандаи захираҳо ва пешкашкунандаи маҳсулоти тайёр. Калимаи «фирма» ба шумораи истилоҳҳои паҳншуда дохил мешавад. Ин истилоҳ дар ҳолатҳои ҳаёти, ҳангоми тасдиқ намудани таъсуроти устувор, баландсифат ва обрӯи фаъолият истифода мешавад. Дар забони англисӣ низ калимаи firm маънои мустақкам, устувор ва боваринокро дорад.

Фирма (корхона) бо худ зиннаи хоҷагидорию ифода мекунад, ки манфиатҳои худро бо воситаи истеҳсол ва фурӯши молу хизматҳо бо роҳи комбинатсияи омилҳои истеҳсолот амалӣ мегардонад.

Давлат ҳамчун субъекти иқтисоди бозорӣ. Давлат дар иқтисодиёт бо ду сифат иштирок мекунад: яқум, ба сифати қувваи танзимкунанда, дуҷум, ба сифати субъекти хоҷагидорӣ мустақил.

Танзими давлатии иқтисодиёт – ин таъсири давлат ба фаъолияти субъектони хоҷагидорӣ ва вазъияти бозорӣ бо мақсади таъмини шароитҳои мӯътадил барои амал намудани механизми бозорӣ ва ҳалли муаммоҳои экологиву иҷтимоӣ мебошад. Танзими давлатӣ шаклҳои гуногун дорад: бучетӣ – андозӣ, пулию – қарзӣ, маъмури.

Мақсадҳои иқтисодии давлат дар низоми хоҷагидорӣ муносири бозорӣ аз инҳо иборат мебошад:

1. *Рушди иқтисодӣ* – афзоишёбии ҳаҷми истеҳсоли неъматҳои моддӣ, баландшавии сифати онҳо ва таъмини сатҳи баланди зиндагонӣ.

2. *Самаранокӣ иқтисодӣ* – ба дастовардани натиҷаҳои баландтар ҳангоми харочотҳои ҳадди ақали захираҳои маҳдуди мавҷуд буда.

3. *Шугли пурраи аҳолии қобили меҳнат дошта* – таъмини ҳамаи хоҳишмандон бо ҷои корӣ мувофиқи эҳтиёҷотҳо ва таҳассусҳои онҳо.

4. *Сатҳи мӯътадили нархҳо* барои он зарур аст, ки баландшавӣ ва ё пастшавии қидди сатҳи умумии нархҳо иқтисодиёт номӯътадил гардонид, мушкилиҳои зиёдеро дар фаъолияти иқтисоди ба миён меорад, ки бо таваррум ва дефлятсия алоқаманданд.

5. *Озодии иқтисодӣ* – мавзеи ҳуқуқӣ, ки дар он соҳибкорон ва субъектони хоҷагидорӣ иқтисоди бозорӣ дар фаъолияти худ дорои озодӣ мебошанд.

6. *Тақсимоти боадолатонаи даромадҳо*. Аз мавқеи иқтисоди бозорӣ даромадҳои дар натиҷаи мубориҷаи рақибона ба даст оварда шуда, боадолат ба ҳисоб мераванд. Бо вучуди ин ягон гурӯҳи шахрвандон дар ҷамъияти тамаддунӣ ҳангоми мавҷуд будани табақаҳои бойи ҷамъият, набояд дар сатҳи қашшоқӣ қарор дошта бошанд.

7. *Таъминоти иқтисодӣ* – таъминоти воситаҳои рӯзгузаронӣ барои маъҷубон, корношоямон, пиронсолон ва камбизоатон аз ҳисоби воситаҳои бучети давлатӣ ва фондҳои гуногуни хайрия ва иҷтимоӣ.

8. *Тавозуни савдо* таносуби оқилонаи содирот ва воридот ва инчунин тавозуни муомилаҳои байналхалқии молиявиро дар назар дорад.

9. *Беҳтар намудани муҳити атроф*.

Дар боло қайд шуда буд, ки давлат дар иқтисодиёт ба сифати субъекти мустақилонаи хоҷагидорӣ амал мекунад, ки бо худ сектори давлатиро дар иқтисодиёт ифода мекунад.

Сектори давлатӣ бо маънои анъанавиаш, пеш аз ҳама маҷмӯаи корхонаҳои давлатиро ифода мекунад. Дар 30 – 40

соли охир ҳодисаи нав – таъсисёбии корхонаҳо ва ширкатҳои давлатию – хусусӣ пайдо шуд.

6.5. МОДЕЛҲОИ ИҚТИСОДИ БОЗОРИ.

Низомҳои бозорӣ ва равиши инкишофи онҳо аз мавқеи географӣ, мавҷудияти захираҳои табиӣ, шароитҳои инкишофи таърихӣ, анъанаҳои аҳоли ва урфу одатҳои онҳо, сатҳи тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда ва сохтори иҷтимоии ҷамъият вобастагӣ доранд.

Чунин моделҳои иқтисоди бозориро ҷудо кардан мумкин аст.

Моделҳои америкой. Ин модел «моделҳои капитализми либералӣ» номида мешавад. Хусусиятҳои хоси ин модел инҳо мебошанд: вазни қиёсии хурди моликияти давлатӣ; нақши ҳадди ақали танзимкунии давлатӣ. Дар ИМА шиоре паҳн ғаштааст: «давлате иқтисодиётро бисёр танзим мекунад, ки агар ба иқтисодиёт камтар даҳолат кунад»; ҳавасмандгардонии ҳаматарафаи соҳибкорӣ; фарқгузориҳои аҳоли ба сарватмандон ва камбизоатон; фарқияти калон дар сатҳи музди меҳнат, ки фарқияти 110 – каратаи музди меҳнати сардори фирма ва коргари оддӣ ба назар мерасад; сатҳи имконпазири сатҳи зиндагонии гурӯҳҳои камбизоати аҳоли.

Моделҳои японӣ. Таъсисёбии модели муосири хоҷагидорӣ дар шароитҳои махсуси тараққиёти мамлакат ба миён омадааст. Аз харочотҳои ҳарбӣ даст кашида, Япония харочотҳои худро барои «ба мақсадҳои сулҳ», пеш аз ҳама барои васеъкунии иқтисоди иқтисодии худ дар саноат истифода бурд. Ба хусусиятҳои асосии модели японӣ инҳо дохил мешаванд: сатҳи баланди даҳолати давлат ба равияҳои асосии иқтисодиёти миллӣ; тартибдиҳии нақшаҳои стратегии 30 – сола оид ба раҳо додани иқтисодиёт аз ҳолати бӯҳронӣ ва таъсисдиҳии истеҳсолотҳои самаранок; паҳншавии васеи кирои якумраи

коргарон ба фирмаҳое, манфиатҳои умумӣ доранд; фарқияти наонқадар ҷиддӣ дар сатҳи музди меҳнат; таъиноти иҷтимоӣ.

Моделҳои немисӣ. Ин модел бо таркиби иҷтимоӣ – иқтисодии худ ба моделҳои японӣ наздик аст. Архитектори асосии иқтисодиёти бозорӣ иҷтимоӣи Германия, Людвиг Эрхард мебошад, ки дар китоби худ принсипҳои асосии иқтисодиёти нави немисро қушода додааст. Хусусиятҳои фарқкунандаи моделҳои немисии иқтисодии бозорӣ инҳо мебошанд: таъсири пурқуввати давлат ба иқтисодиёт, ки асосан ҳангоми ҳал кардани муаммоҳои иҷтимоӣ ифода меёбад; Германия дар ибтидои солҳои 70 - ум яке аз аввалин шуда принсипи банақшагирии нишондиҳандаҳои асосии макроиқтисодиро ҷорӣ намуд. Дар ин ҷо принсипи ҳамкории иҷтимоӣ амалӣ карда шуд, ки иштироки коргарони корхонаҳоро дар моликияти он дар назар дошт; фарқият дар музди меҳнат ба монанди моделҳои японӣ наонқадар калон буда, фарқияти 23 – каратаи музди меҳнати сардори фирма ва коргари оддӣ мавҷуд мебошад (дар Япония ин фарқият 17 – карата мебошад).

Моделҳои шведӣ. Хусусиятҳои фарқкунандаи ин модел инҳо мебошанд: таъиноти иҷтимоӣ, пастишавии нобаробарии амвоӣ, ғамхорӣ нисбати табақаҳои аҳолии камбизоат. Дар баъзе ҳолат моделҳои шведиро, моделҳои дуҷуми сотсиализм меноманд. Давлат дар таъмини муътадилӣ иқтисодӣ ва азнавтақсимкунии даромадҳо фаъолона иштирок мекунад. Барои моделҳои шведӣ сатҳи пасти бекорӣ хос аст. Дар Шветсия сатҳи сектори давлатӣ дар иқтисодиёт нисбатан зиёд аст.

Моделҳои франсузӣ хусусиятҳои фарқкунандаи ҷидди надоранд. Ин модел нисбат ба моделҳои америкой ва немисӣ миёна ба ҳисоб меравад. Дар моделҳои франсузӣ нақши танзимкунии давлат калон аст. Дар Франция аз соли 1947 нақшаҳои панҷсола тартиб дода мешаванд, ки характери индикативӣ доранд. Барои моделҳои франсузӣ масштабҳои ка-

лони фаъолияти соҳибқории мустақими давлатӣ, даҳолати ҳаматарафаи давлат ба ҷараёни ғуншаваии капитал хос аст.

Модели Кореяи Ҷанубӣ. Хусусияти хоси фарқкунандаи модели Кореяи Ҷанубӣ даҳолати танзмикунии давлат ба тараққиёти иқтисодӣ мебошад. Ин даҳолат чунин фишангҳои иқтисодиро дар бар мегирад: банақшагирии тараққиёти иқтисодӣ; амал намудани монополияи давлатӣ дар соҳаи молиявӣ – қарзӣ; танзими соҳаи берунииқтисодӣ ба хавсамандгардонии содирот ва маҳдудсозии воридот равона шуда буд ва инкишофи истеҳсолоти азониҳуди дастгирӣ карда мешуд. Истифодабарии чунин механизмҳо дар ҷараёни тараққиёти иқтисодӣ ба Кореяи Ҷанубӣ имконият дод, ки дар муддати кӯтоҳ аз мамлакати қафмонда ба мамлакати тараққикардаи индустриали мубаддал гардид.

Модели хитой. Ислоҳоти иқтисодӣ Хитой аз табaddулотҳо дар хоҷагии қишлоқ оғоз ёфт. Дар ин соҳа гузариш аз «коммунаҳои халқӣ», ҳамчун субъектони асосии хоҷагидорӣ, ба низоми пудрати оилавӣ ба амал омад. Ин ҷараён соли 1984 ба итмом расид. Ислоҳот дар шаҳрҳо соли 1984 оғоз ёфтанд. Ҳангоми интиҳоби модели тараққиёти иқтисодӣ олимони хитой «модели омехтаро» коркард намуданд, ки вариантҳои он дар Венгрия ва Чехословакия амалӣ карда шуданд. Моҳияти ин модел дар он аст, ки механизми бозорӣ дар шароитҳои танзми давлатӣ амал мекунад. Мавҷудияти танзими давлатӣ ба мукамалгардонии иқтисодӣ нақшаи мусондат менамояд ва мутобиқати манфиатҳои сетаарафҳоро – давлат, корхона ва коргари алоҳидаро таъмин мекунад. Ин маънои идоракунии нақшагиро дар макросатҳ дар назар дошта, дар сатҳи микроиқтисод бошад танзми бозорӣ ва амал намудани бозорҳои гуногунро дар назар дорад, ки аз тарафи давлат танзим карда мешаванд.

Дар саноат дар натиҷаи ислоҳотҳои иқтисодӣ, механизми хоҷагидорӣ нав пайдо шуд, ки дар истифодабарии

шаклҳои гуногуни моликият ва усулҳои хоҷагидорӣ асос ёфтааст. Бо вучуди ин шаклҳои ҷамъиятии моликият нақши калон бозида истодаанд.

Истифодабарии таҷрибаи ҷаҳони амал намудани бозор дар иқтисодиёти Тоҷикистон. Иқтисодиёти Тоҷикистон дар давраи гузариш қарор дорад. Лекин, иқтисодиёти Тоҷикистон – ин иқтисодиёти гузариши нав мебошад, ки аз иқтисодиётҳои гузариши анъанавӣ фарқ дорад, чунки пойдоршавии иқтисоди бозорӣ баъд аз барҳамхӯрии иқтисодиёти маъмурӣ – фармондеҳӣ ба миён омада истодааст. Бо баробари ин Тоҷикистон аз худи ҷараёни трансформатсия – шикасти низоми иқтисодии кӯҳна ва пойдоршавии низоми иқтисодии нав, зарар дида истодааст. Мавҷудияти бозорҳои инкишофёфта бошад, ки шартҳои ҳатмии фаъолияти мӯътадили иқтисоди бозорӣ мебошанд, дар мамлакат дар зиннаи таъсисёбӣ қарор доранд.

Ҳолати бозорӣ молҳои истеъмоли нишон медиҳад, ки нисбат ба давраи шӯравӣ, он пурратар гардида, номгуӣ васеи молхоро дар бар мегирад, яъне муаммои норасоӣ бартараф шуда, рақбати фаъолнокии фурушандагон ба назар мерасад.

Бо вучуди ин, бозори мол ва хизматҳои истеъмоли норасоигҳои ҷиддӣ дорад. Яқум, дар бозори истеъмолии Тоҷикистон афзалияги молҳои воридотӣ ба назар мерасад. Дуюм, соҳибкории қалобӣ ба ворид намудани молҳои пасифат аз хориҷи кишвар сабаб мешавад, ки аз сабаби мавҷуд набудани истеҳсолати дохилӣ ва паст будани даромади аҳоли харидорони худро меёбанд.

Бозори молҳои инвеститсионӣ дар ҳолати ниҳоят ногувор қарор дорад. Қисми зиёди захираҳои ашёӣ содирот карда мешаванд. Дар шароити пастии фаъолнокии инвеститсионии талабот ва молҳои инвеститсионӣ умуман паст аст. Эҳтиётҳои зарурии иқтисодиёти ҷумҳурӣ ба молҳои инвеститсионӣ аз ҳисоби воридот қонёгардонидани мешаванд.

Бозори меҳнат аз норасогиҳои сохторӣ дар иқтисодиёт зара дида истодааст. Пӯшидашавии аксарияти корхонаҳо ва камшавии ҳаҷми истеҳсоли дар корхонаҳои амалкунанда, пеш аз ҳама саноат, ба бекории ҳаҷман калон мусоидат намуданд. Бинобар ҳамин дар бозори меҳнат пешниҳоди кувваи корӣ нисбат ба талабот зиёд аст.

Инкишофи фаъолро бозори амволи ғайриманқул ба даст овард: биноҳои истиқомати, истеҳсоли ва офисӣ хариду – фурӯш ва ба иҷора дода мешаванд. Қитъаҳои замин ҳоло объекти хариду – фурӯш шуда наметавонанд. Дар ин ҷода иҷора васеъ паҳн гаштааст.

Бозори молиявӣ дар ҷумҳурӣ дар марҳилаи таъсисёбӣ қарор дорад, бинобар ҳамин дар айни замон нопурра аст. Нисбатан соҳаи пулию – қарзӣ инкишоф ёфтааст. Норасогии ҷидди ин соҳа дар он аст, ки бонкҳо хоҳиши маблағгузориҳои сектори аслиро надоранд. Норасогии калони бозори молиявӣ ҷумҳури мавҷуд набудани бозори қоғазҳои қимматноки мукамал мебошад.

МАВЗҶИ 7. РАҚОБАТ ВА БОЗОР.

- 7.1. *Моҳияти рақобат ҳамчун категорияи иқтисодӣ.*
- 7.2. *Вазифаҳои рақобат.*
- 7.3. *Намудҳои рақобат.*
- 7.4. *Рақобати дохилисоҳавӣ ва байнисоҳавӣ.*

7.1. МОҲИЯТИ РАҚОБАТ ҲАМЧУН КАТЕГОРИЯИ ИҚТИСОДӢ.

Рақобат ҳамчун унсур бозор. Омили нисбатан пурқуввате, ки шароитҳои умумии фаъолияти ин ё он бозорро муайян менамояд, дараҷаи инкишофи муносибатҳои рақобатӣ мебошад.

Рақобат унсур асосии иқтисодӣ бозорӣ мебошад. рақобат ҳамзамон муҳите мебошад, ки дар он низомии иқтисодии додашуда ворид шуда, берун аз он вучуд дошта наметавонад.

Айнан рақобат ягонагии амал намудани унсурҳои механизми бозориро бо воситаи муттаҳидкунии субъектони хоҷагидорӣ таъмин менамояд. Бе рақобат иқтисоди бозорӣ вучуд дошта наметавонад, зеро бе рақобат бозор вазифаҳои навовариро иҷро карда наметавонад, ибтидои эҷодкории субъектони бозорро муайян карда наметавонад, бинобар ҳамин рақобат қувваи ҳаракатдиҳандаи пешравиҳои инсоният ба ҳисоб меравад.

Ҳар як субъект дар бозор мувофиқи манфиати иқтисодии шахсии худ амал мекунад. Манфиатҳои тамаъкоронаи шахсии субъектони хоҷагидорӣ метавонанд фаъолияти мӯътадили хоҷагии бозориро вайрон созад ва ба зарари манфиатҳои иҷтимоӣ ва иқтисодии ҷамъият амал намояд. Дар роҳи инкишофи номусоиди ҳодисаҳо рақобат монетаи асосӣ ба ҳисоб меравад. Дар шароити рақобат манфиати шахсии иқтисодии як субъект бо кӯшиши дигар субъект оиди дастраскунии ман-

фиати зиёдтар дучор мешавад. Барои дастрас намудани ғолибият дар муборизаи рақибона, хароҷотҳо ва нархи маҳсулотҳо пасг шуда, сифати онҳо баланд мегардад ва истеҳсоли молҳои ба талаботи истеъмолкунандагон ҷавобгӯ буда афзоиш меёбад. Бо ибораи дигар, рақобат ҳамчун пурракунанда ва муқобилият бар зидди худпарастии соҳибкорӣ баромад мекунад. Рақобат фатъолияти хоҷагидорӣ соҳибкорро ба манфиати тамоми ҷамъият равона месозад.

Рақобат аз давраи пайдоиши бозор яке аз шартҳои асосии мавҷудияти он ба ҳисоб рафта, аҳамияти хосаро бо баробари пайдоиш ва таъсисёбии бозорҳои миллий пайдо кардааст, ки дар он истеҳсолоти молӣ тамоми иқтисодиётро фаро гирифта, муносибатҳои молиқу – пулӣ характери умумиро гирифтааст.

Рақобат бо ду хусусият тавсиф карда мешавад:

1) мавҷудияти шумораи зиёди истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагони мустақил амалкунандаи моли аниқ дар бозор.

2) озодии воридшавӣ ва тарккунии бозор аз тарафи истеҳсолкунандагон ва харидорон.

Ин чӣ маъно дорад?

Якум, мавҷудияти шумораи кифоягии зиёди истеҳсолкунандагон ва харидорони мустақил дар назар дорад, ки ягон харидор ва ё фурӯшанда наметавонад талабот ва ё пешниҳодро ба чунин миқдори мол ва хизматҳо пешкаш намояд, ки ба таври ҷидди ба мувозинагии бозорӣ таъсир расонад. Аз ин ҷо бармеояд, ки парокандашавии ҳокимияти иқтисодӣ ба миён меояд. Паҳнгардии васеи ҳокимияти иқтисодӣ, ки бо шарофати рақобат ба миён меояд, имкониятҳои истеҳсолкунандагон ва харидоронро барои суистеъмол аз ин ҳокимият маҳдуд мекунад.

Дуюм, воридшавии озодона ва баромадани озодона аз он дар назар дорад, ки барои афзоиш ва ё камшавии истеҳсоли моли намуди додашуда, ягон маҳдудияти характери ташкили ва ҳуқуқӣ дошта набояд мавҷуд бошад. Айнан ҳамин хусусият чандирӣ ва мутобиқшавии иқтисодиётро таъмин менамояд, барои нигоҳдории самаранокӣ ва мутобиқшавӣ ба тағйирёбии хоҳиши истеъмолкунандагон ва технологияҳои нав ва ғайраҳо кӯмак мерасонад.

Мафҳуми рақобатро бо чунин тарз маънидод кардан мумкин аст:

Рақобат (аз калимаи латинии *concurrere* – *рубарӯшавӣ* гирифта шудааст) – ин мубориза байни иштирокчиёни иқтисоди бозорӣ барои шароитҳои беҳтарини истеҳсолот, харид ва фуруши молҳо.

Инчунин дигар маънидодкуниҳои рақобат мавҷуданд, ки нисбатан мухтасар мебошанд.

Рақобат (аз нуқтаи назари иқтисодӣ) таносуби баҳамвобастагӣ ва мубориза байни субъектони бозор.

Ҳамин тавр, рақобат, аз як тараф – ин муборизаи иқтисодӣ барои дастрас намудани натиҷаҳои беҳтарин дар соҳаи фаъолият, муборизаи молистеҳсолкунандагон барои шароитҳои беҳтарини хоҷагидорӣ, ба даст овардани фоидаи ҳадди аксар мебошад. Аз тарафи дигар, рақобат унсури механизми бозориест, ки амали якҷояи субъектони бозориро дар истеҳсолот, фуруши молҳо ва дар соҳаи маблағгузорӣ таъмин менамояд.

Дар натиҷаи рақобат натавонӣ ба ҳамаи ҳабиб – ҳарифони хушбахти боигарии худро афзун намуда, балки мағлуб шудагон низ ҳастанд. Бо ҷараёни рақобат чунин тарафҳои манфии ифодагардани онро алоқаманд мекунад: муфлисшавӣ, камбизоатшавии қисми аҳоли, бекорӣ, номуътадилӣ, фарқгузорӣ, ноадолатии иҷтимоӣ, таваррум, таъсисёбии монополияҳо ва ғайраҳо.

7.2. ВАЗИФАҲОИ РАҚОБАТ.

Рақобат барои ба итирокчиёни бозор пешкаш намудани ҳукукҳои функсионалӣ иқтисодӣ ва озодӣ таъинот дорад:

- озодии *файолияти соҳибкорӣ*;
- озодии *интиҳоби истеъмолкунанда*;
- озодии *интиҳоби ҷои қорӣ*.

Моҳияти рақобат ба монанди дигар ҳодисаҳо дар вазифаҳои иҷро мекардаи он ифода меёбад. Дар адабиёти иқтисодӣ асосан чунин вазифаҳои рақобатро аз ҳам ҷудо мекунанд:

- *танзимкунии*;
- *аллокатсионӣ* (аз калимаи англисии *allocation* гирифта шуда, маънои *қоидаркуниро дорад*);
- *навоҳирӣ*;
- *мутобиқшавӣ*;
- *тақсимотӣ*;
- *назоратӣ*.

1. Вазифаи танзимкунии. Вазифаи асосии рақобат буда, дар дараҷаи муайян панҷ вазифаи боқимандаи рақобатро муттаҳид мекунад.

Вазифаи танзимкунии ҳамон хусусияти рақобат мебошад, ки афзалияти иқтисодӣ бозориро аз иқтисодӣ нақшагӣ (фармондеҳӣ) муайян менамояд.

Вазифаи танзимкунии рақобат дар ҳисоб намудани хароҷотҳои зарурии ҷамъияти барои истеҳсолот ҳар як намуи мол ифода меёбад, яъне молистеҳсолкунандагон бояд муайян намоянд, ки дар истеҳсолот бо кадом хароҷотҳо амал намояд. Вазифаи мазкури рақобат бо шарофати амал намудани қонуни арзиш ва бо воситаи механизмҳои он амалӣ гардонидани мешавад. Айнан ҳамин конкретизатсияи ақидаи

А.Смит (ақидаи «дасти ноаён») мебошад, ки ба ӯ шарафи ҷаҳониرو овардааст.

Дар ҳамагуна ҷамъият дар ҳама давраҳо нигоҳдории мувозинатии байни эҳтиёҷотҳои одамон ва имкониятҳои қонеъгардонии онҳо, инчунин зарурияти тақсимои имкониятҳои истеҳсолии (захираҳои) ҷамъият барои соҳаҳои алоҳида вобаста аз аҳамияти инфиродӣ ва ҷамъиятии онҳо дар маддӣ бояд истад.

Дар иқтисоди бозорӣ чунин тақсимот (танзимкунӣ) ба таври стихиявӣ ба амал меояд. Лекин ин номуташаккилӣ ба қонуниятҳои муайян итоат мекард ва мекунад. Агар гуем, ки талабот ба нон қонсӯ нагардидааст, мувофиқи қонун ва қачхаттаи талабот, нархи нон баланд мешавад. Ин ҳолат ба истеҳсолкунандагон оид ба фойданокии (самаранокии) истеҳсолоти нон гувоҳӣ медиҳад. Озодии воридшавӣ ва беруншавӣ аз бозор, зиёдшавии захираҳоро (пулҳо, қувваи корӣ, воситаҳои истеҳсолот ва ғайраҳоро) барои истеҳсоли нон аз ҳисоби воридгардӣ аз дигар соҳаҳо, таъмин менамояд. Пешниҳоди нон афзоиш меёбад ва мувофиқи қонун ва қачхаттаи пешниҳод, нархи нон паст мешавад. Агар истеҳсоли нон дар миқдори мувозинатии мол муъгадил нагардад, дар ин ҳолат нархи нон пастшавиро давом дода, метавонад аз сатҳи пастар аз сатҳи мувозинатӣ қарор гирад. Агар аз ин соҳаҳо капитал аз ҳад зиёд равона гашта ба пастшавии пешниҳод аз сатҳи талабот оварда расонад, дар ин ҳолат нархи молҳои ин соҳаҳо аз сатҳи мувозинатӣ баландтар мешавад.

2. *Вазифаи аллокатсионии* рақобат пеш аз ҳама дар таъсисёбии бозори мукамал дар тамоми территорияи мамлакат, дар ҷаҳорҷӯбаи хоҷагии миллӣ ифода меёбад. Яъне рақобат оҳиста – оҳиста дар масштаби хоҷагии миллӣ қувваҳои истеҳсолкунандаро баробар ва самаранок ҷойгир мекунад.

Вазифаи аллокатсионии рақобат ба равона сохтани омилҳои истеҳсолот ба он соҳаҳое, ки истифодабарии онҳо барои истеъмолкунандагон зарур аст мусоидат намуда, истифодабарии сарфакоронаи онҳоро дар корхонаҳои алоҳида таъмин менамояд.

3. *Вазифаи навоариш* рақобат, умуман дар молиягузори ва хавасмандгардонии ПИТ ифода меёбад. Субъектҳои бозор кӯшиш мекунад, ки дастовардҳои илм ва техникаро ба истеҳсолот аввалин шуда қорӣ намоянд. Рақобат бояд ба қорӣ намудани усулҳои нави истеҳсолие, ки имконияти пастишавии хароҷот, коркард ва қорӣ намудани маҳсулотҳои нави босифатро таъмин менамоянд, мусоидат кунад.

Ҳар як қанфӣёт дар илм ва техника ба таври конкретӣ дар технологияи сарфакорона ва маҳсулоти истеҳсоли амалӣ карда мешавад. Ин ҳам бошад, сарфаи захираҳои маҳдуд мебошад, ба баландшавии самаранокии истеҳсолот мусоидат мекунад.

Қустуқуи навоариҳо оҳиста – оҳиста ба ташкили тадқиқотҳои илмӣ ва молиягузориҳои онҳо аз тарафи ҳуди субъектҳои бозор мегузарад. Аз ин лиҳоз рақобат ҳаракатдиҳандаи пешарвии техникӣ мегардад.

4. *Вазифаи мутобикшавии* рақобат дар баландшавии мутобикшавии субъектҳои хоҷагидорӣ ба вазъияти доимӣ дигаргуншавандаи бозор, ба ҷиҳатҳои гуногуни он, ба низоми андозӣ, ба таварруми имконпазир, ба анъанаҳо ва урфу одатҳои динию миллӣ, амалӣ карда мешавад.

5. *Вазифаи тақсимотии* рақобат махсусан дар амалигардиди он дар муҳити истеъмолкунандагон – ҳам истеъмолкунандаи инфиродӣ ва истеҳсоли ба миён меояд. Рақобат дар муборизаи онҳо барои ба даст овардани суммаи зиёдтари маҷмӯи неъматҳои моддӣ ва хизматҳои ифода меёбад, ки дар хоҷагии миллӣ дар шароитҳои нисбатан беҳтар истеҳсол карда шудаанд.

Асоси чунин мубориза дар он аст, ки моҳиятан маҳсулоти миллии истеҳсолшуда – маҳсулоти тайёр тақсим карда шуда, шарти тақсимоти он бошад на танҳо бо омилҳои иқтисодӣ, балки бо омилҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва ғайраҳо муайян карда мешавад.

6. Вазифаи назоратии рақобат пеш аз ҳама, дар роҳ надодан ба ҳукмронии монополии корхонаҳои калон дар бозор ифода меёбад. Рақобат шакл ва моделҳои рақобати номукамалро маҳдуд намуда, онҳоро дар чаҳорҷӯбаи муайян ҷо ба ҷо мекунад. Дар ин ҷода рақобат ба механизмҳои пурқуввати институтсионалӣ, махсусан ба қонунгузориҳои зиддӣтрестӣ таъяс мекунад. Назорат аз болои шакл ва усулҳои рақобати номукамал бошад, бо воситаи қонунгузориҳои ҷиноятӣ амалӣ мегардад, чунки чи хеле ки усулҳои рақобати ноадолатона амал кунанд, ҳамон хел шакл ва усулҳои амалигардии вазифаи назоратии он низ ба назар мерасад.

Ҳамин тавр, самаранокии иқтисоди бозорӣ бо рақобат таъмин карда шуда, ибтидои худтанзимшавии бозор низ бо ин механизм муайян ва асоснок карда мешавад. Бозори худтанзимшаванда ин натиҷаи амал намудани механизми рақобат мебошад.

7.3. НАМУДҲОИ РАҚОБАТ.

Шарти асосии мавҷудияти бозор ва амалгардонии вазифаҳои он ба ҳисоб рафта, рақобат шаклҳои гуногунро мегирад, ки ҳар яки онҳо фишанги амалкунандаи танзими иқтисодиёт мебошанд.

Се намуди рафтори рақобатиро ҷудо мекунанд: **креативӣ, мутобиқшаванда, таъминкунанда.**

Ҳангоми намуди креативии рафтори рақобатӣ, рақибон тавоноӣ ва энергияи эҷодкории худро ба таъсисдиҳии қисмати нави бозор (молҳои нав, технологияҳои

нав, тарзи нави ташкил ва идоракунии истеҳсолот, шаклҳои нави тақсимот, реклама ва (фуруш) равона месозанд, ки афзалиятҳои дар намуди рақибон таъмин менамоянд.

Намуди креативии рафтори рақобатӣ аз ҳама ҳам намуди эҷодвори ва созидагӣ буда, ба монанди дигар намуҳои рақобат моҳити рақобатро ифода мекунад. Айнан намуди креативии рақобат дар асоси рақобати мукамал (соф) хобидааст.

Рақобати мутобиқшаванда дар ҳустуҷуи ҷиддии навоариҳо ва пешвогӣ дар ҷорӣ намудани онҳо нисбат ба рақибон ифода меёбад. Ин намуди рақобат дар нусхабардории дастовардҳои рақибон ва дар муддати кӯтоҳ ҷорӣ намудани онҳо ифода меёбад.

Рақобати таъминкунанда дар кӯшиши соҳибкор барои нигоҳдории мавқеъҳои баланди дар бозор ноилгашта барои дурнамоии дарозмуддат ифода меёбад. Ин амал аз ҳисоби баланд намудани сифати маҳсулот, тағйирдиҳии номгуӣ он, хизматрасонии баъд аз фурушии иловагӣ ва ғайраҳо ба вуҷуд омаданаш мумкин аст.

Самараи мусбии рақобат аз шароитҳои вобастааст, ки дар он амал менамояд, яъне миқдори рақибон, дараҷаи кунуди иқтисодиёт ва озодии иқтисодӣ. Вобаста ба ин рақобати мукамал ва номукамалро фарқ мекунанд.

Рақобати мукамал ҳангоми чунин шароитҳо ба миён меояд:

- шумораи зиёди фирмаҳои хурд вуҷуд доранд, ки дар бозор маҳсулоти якҷинсоро пешкаш мекунанд, бо баробари ин барои истеъмолкунанда харидани мол аз кадом фирма фарқият надорад;
- ҳиссаи ҳар як фирма дар ҳаҷми умумии пешниҳоди бозорӣ ҷунун хурд аст, ки ҳар қарори он оид ба баландкунӣ ва ё

пасткунии нарх ба нархи мувозинати бозорӣ таъсир намерасонад;

- воридшавии фирмаҳои нав ба соҳа ягон монеъгӣ ва маҳдудият надорад, яъне воридшавӣ ва беруншавӣ аз соҳа мутлақо озод аст;
- барои дастрасии ахборот оиди ҳолати бозор, нархи молҳо ва захираҳо, хароҷотҳо, сифати молҳо, техникаи истеҳсолот ва ғайраҳо барои ҳамагуна фирмаҳо маҳдудият вучуд надорад.

Афзалият ва норасогӣҳои рақобати мукаммал. Ҳама шартҳои дар боло дидабаромадашудаи рақобати мукаммал чунон устуворанд, ки ба он ягон бозори дар амал вучуддошта мувофиқат карданаш душвор аст. То ҳатто бозорҳои ба рақобати мукаммал монанд, қисман ба шартҳои он ҷавобгӯ мебошанд. Масалан, биржаҳои ашёӣ нисбатан пурра ба шартҳои аввала (якҷинсии маҳсулот) ҷавобгӯ буда, ба шартҳои дуюм ва сеюм бо мушкилӣ мувофиқат мекунанд. Бо вучуди ин биржаи ашёӣ ба мукаммалии дастрасии ахборот пурра қонё гардонида наменавад. Ҳамин тавр, рақобати мукаммал консепсияи абстрактӣ мебошад.

Бо вучуди ин рақобати мукаммал қимати амали ва методологӣ дорад. Модели бозори рақобати мукаммал имконият медиҳад, ки оид ба принципҳои амал намудани фирмаҳои зиёди хурди маҳсулоти якҷинса мефурухта ва мувофиқан дар шароитҳои ба рақобати мукаммал наздик амал мекарда, баҳо дода шавад. Рақобати мукаммал аҳамияти калони методологӣ дорад, чунки имконият медиҳад, ки мантиқи рафтори фирмаҳо (бо назардошти фарзияҳои калони ҳолати бозори асли) дарк карда шавад. Ин усул барои бисёр илмҳо мансуб аст. Масалан, дар физика як қатор мафҳумҳои дар фарзият сохта шуда истифода мешаванд (гази

идеали, ҷинси сиёҳи идеали, муҳаррики идеали, мавҷуд набудани соиш, гумнавини гармӣ ва ғайраҳо), ки дар шакли пурра дар ҷаҳони асли мавҷуд нестанд, вале ҳамчун модели мувофиқ барои таъбири он баромад мекунад.

Рақобати мукамал ноиннагардиданист. Ба он танҳо наздик шудан мумкин аст. Бо назардошти ҳиссаи муайяни шартҳо, рақобати то миёнаи асри XIX вуҷуддоштаре мукамал ҳисобидан мумкин аст.

Аз ниммаи дуоми асри XIX зери таъсири ПИТ чараёни шиддатёбии консентрастсияи истеҳсолот ба миён меояд, ки ба таъсисёбии корхонаҳои калон ва азимҷусса, яъне монополияҳо оварда мерасонад.

Мақсади монополия – ба даст овардани даромади ҳадди аксари имконпазир бо воситаи назорат аз болои нарх ва ё ҳаҷми истеҳсолот дар бозор. Воситаи дастрасгардии мақсад нархи монополий мебошад, ки ғоидаро аз сатҳи муқаррарӣ зиёдтар таъмин менамояд.

Монополияҳо бо роҳи якҷояшавии як чанд ширкатҳо таъсис ёфта, чунин шаклҳо ташкили доранд:

картел – муттаҳидшавӣ дар асоси созишнома оиди квотаи (миқдори) маҳсулоти истеҳсол мешуда ва ҷудо намудани бозори фуруш;

синдикат – муттаҳидшавӣ бо мақсади ташкили фуруши якҷояи маҳсулот;

трест – монополияе, ки дар он ҳам истеҳсолот ва ҳам фуруши маҳсулоти фирмаҳои ба он дохил шаванда муттаҳид карда мешаванд;

консерн – монополия бо маркази ягонаи молиявии фирмаҳои соҳаҳои гуногуни ба он дохил шаванда, ки технологияи умумӣ доранд;

конгломерат – муттаҳидшавие, ки дар воридшавии корпоратсияҳои калони бо фирмаи асосӣ алоқаҳои истеҳсоли ва технологӣ надошта асос гирифтааст.

Пайдоиши монополияҳо рақобатро номукамал мегардонад.

Рақобати номукамал – ин чунин рақобат, ки дар ин ё он дараҷа бо маҳдудияти назарраси соҳибқорӣ озод алоқаманд мебошад.

Барои рақобати номукамал миқдори наонқадар зиёди фирмаҳо дар ҳар як соҳаи соҳибқорӣ ва имконияти таъсиррасонии ягон гуруҳи соҳибқорон (ва ё як соҳибқор) ба вазъияти бозорӣ хос мебошад.

Ҳангоми рақобати номукамал барои воридшавии соҳибқорони нав ба бозорҳои аниқ монетаҳои устувор вучуд дошта, ивазшавандаҳои наздики маҳсулотҳои аз тарафи истеҳсолкунандагони имтиёзнок истеҳсол карда мешуда вучуд надорад.

Рақобати номукамал ба чор намуд ҷудо мешавад: рақобати монополӣ, дуополия, олигополия ва монополияи соф.

Ҳангоми **рақобати монополӣ** дар бозор миқдори зиёди фурушандагон ва харидорон боқӣ мемонад. Лекин ҳодиса нав – фарқгузори маҳсулот ба миён меояд, яъне мавҷудияти чунин хусусиятҳои маҳсулот, ки онро аз молҳои монанд фарқ мекунонад. Ба чунин хусусиятҳо дохил мешавад: сифати баланди маҳсулот, борпечи (упоковка) зебо, шароитҳои хуби фуруш, ҷойгиршавии судманди мағоза, сатҳи баланди хизматрасонӣ ва ғайра. Дар чунин афзалиятҳо буда, соҳиби маҳсулоти фарқкунанда дар дараҷаи муайян монополист шуда, имконияти ба нарх таъсиррасониданро дорад. Азбаски ҳаҷми фуруши ҳар як фурушанда нисбатан калон нест, ва фирма – монополистҳо миқдоран зиёданд, бинобар

ҳамин ҳар яке онҳо аз болои нархи бозорӣ назорати маҳдуд дорад. Амман дар ҳамин хусусият ҷиҳати фарқкунандаи рақобати монополия нӯфада меёбад.

Дуополия – истеҳсоли намуди додашудаи маҳсулот дар ду фирма амалӣ гардида, маҳсулоти якҷинса истеҳсол карда мешавад.

Олигополия – бо чунин бозор пенн карда мешавад, ки дар он якҷанд фирмаҳо амал мекунанд. Барои олигополия мавҷудияти маҳсулоти якҷинса ва ё фарқкунанда хос буда, ҷиҳати асосӣ бошад, қорӣ намудани нарх аз руи принципӣ пеннвоӣ мебошад. Ин принцип дар назар дорад, ки аксарияти фирмаҳо кӯшиш мекунанд, ки тарқрибан нархҳоро ба монанди нархи фирмаи нисбатан пурқуввати ин бозор қорӣ намоянд.

Рақобати олигополия мавҷудияти якҷанд фирмаҳои калонро дар бозор барои қабули қарор оид ба нархи маҳсулоти худ дар назар дорад. Ҳодисаи баръакси олигополия, *олигонсония* мебошад, ки мавҷудияти якҷанд харидоронро дар бозор дар назар дорад.

Монополияи соф дар бозор дар ҳолате ба назар мерасад, ки агар дар он танҳо як фурӯшанда бе мавҷудияти рақиб амал намояд. Хусусияти он дар он аст, ки фурӯшанда метавонад нархро дар ҳудудҳои калон тағйир диҳад, нархи ҳадди аксар бошад танҳо бо талаботи қобили пардохт маҳдуд мешавад. Агар дар бозор танҳо як харидор мавҷуд бошад, он гоҳ чунин рақобат *монополия* номида мешавад. Дар шароити монополия одатан фурӯшанда бурд карда, дар шароити монополия бошад афзалият ба харидор дода мешавад. *Монополияи соф* ва *монополияи соф* ҳодисаҳои нисбатан камёб мебошанд.

Нархҳои монополия. Механизми мувозинатӣ дар ҳолати нархҳои монополия. Дар шароити рақобати озод нархҳо зери таъсири талабот ва пешниҳод таъсис меёбанд.

Ҳангоми монополия ин чараён нисбатан мураккаб мегардад. Дар чараёни афзалиятҳои монополия ҳамчояшавии танзими стихиявии бозорӣ бо идоракунии ба вучуд меояд, ки аз тарафи монополияҳо ва давлат амалӣ мегарданд.

Агар монополия ҳуқуқ ба фуруши молро ба даст орад, он гоҳ ӯ кӯшиш мекунад, ки молҳоро бисёртар фурухта миқдори фоидаи ҳадди аксарро таъмин намояд. Лекин, фуруши ҳар як воҳиди иловагии мол бо баробари қонеъгардонии талабот даромади камтарро таъмин менамояд. Барои фурухтани воҳиди иловагии мол, бояд нарх пасгтар карда шавад, чунки қобилияти харидории бозор имкониятҳои маҳдуд дорад. Бо баробари ин монополия мол бо нархи аз ҳама баланд не, балки бо нархе мефурушад, ки он таносуби ҳаҷми фуруш ва нархро барои воҳиди мол ва ба даст овардани фоидаи ҳадди аксари умумӣ таъмин менамояд.

Сарҳадҳои нархҳои монополий бо рақобати бозорӣ ҷорӣ карда мешаванд. Сарҳади болоӣ бо таносуби сатҳи нархҳо ва ҳаҷми истеҳсолот муайян карда мешавад, ки он фоидаи баланди монополиро таъмин менамояд. Ин гуфтаҳо дар мисоле дида мебароем, ки оид ба қонуниятҳои асосии нархгузориҳои монополий тасаввурот медиҳанд (ҷадвали 7.1).

Ҷадвали 7.1

Таъсисҳои нархҳои монополий

Ҳаҷми маҳсулот (воҳид)	Ҳарочот барои воҳиди маҳсулот (сомонӣ)	Ҳарочотҳои умумӣ (сомонӣ)	Нарх як воҳид маҳсулот (сомонӣ)	Даромади умумӣ аз фуруш (сомонӣ)	Фоида (сомонӣ)
100	25	2500	40	4000	1500
200	25	5000	35	7000	2000
300	25	7500	30	9000	1500
400	25	10000	28	11200	1500

Чӣ хеле, ки аз қадвали 7.1. маълум мегардад, ҳангоми пастишавии нарх ва афзоиши ҳаҷми оптималии миқдори мол дар сатҳе ҷойгир мешавад, ки дар он фоида ҳадди аксар мегардад. Дар мисоли мо чунин миқдори мол, 200 воҳид мебошад. Зеро дар ин ҳаҷм даромади аз ҳама зиёд дар ҳаҷми 2000 сомонӣ дастрас карда мешавад. Бо баробари ин нархи воҳиди маҳсулот дар ҳаҷми 35 сомонӣ сарҳади болоии нархи монополӣ мегардад.

Сарҳади поёнии нархи монополӣ – ин нархи пастарине мебошад, ки дар сатҳи он фоидаи иловагии аз сатҳи муқаррарӣ зиёд ба нол баробар мешавад. Ҳиссаи фоидаи монополӣ дар нархи мол бо ҳаҷми чандирнокии талабот ба маҳсулоти монополият алоқаманд аст. Ин нишондиҳанда индекси Лернер номида шуда, бо чунин формула муайян карда мешавад:

$$E = \frac{P_m - P_{pm}}{P_m} \quad (7.1)$$

ки дар ин ҷо: E – чандирнокии талабот; P_m – нархи монополӣ; P_{pm} – нархи рақобати мукамал.

Механизми бозори мувозинатӣ дар ҳолати нархҳои монополӣ. Ҳангоми таъсисёбии мувозинатии бозорӣ дар шароити нархҳои монополӣ бояд чунин заминаҳо ба назар гирифта шаванд:

- Монополия дар ҳолате ба миён меояд, ки агар дар натиҷаи сабабҳои гуногун дар бозори молӣ, истеҳсолкунандаи ягона дар намуди фирма – монополист ва ё муассисаи якчанд фирма – монополистон бо роҳи шартнома байни онҳо ва амал намудани онҳо ба сифати фирмаи ягона пайдо шавад.

- Дар бозор миқдори зиёди истеъмолкунандагони моли додашуда вучуд дорад, ки ягонтои онҳо ба таъсисёбии нархи бозорӣ таъсири қиддӣ расонида наметавонад.

• Бо шарофати хусусиятҳои истеҳсолот, вазни қиёсии хароҷотҳои фирма – монополист нисбатан камтар буда, ҳаҷми истеҳсолот бошад зиёд аст, ки ба фирма имконият медиҳад, ки рақибонро аз бозор берун созад ва бозорро ба пуррагӣ забт намояд.

• Истеъмолкунандагони алоҳида барои таъсиррасонӣ ба нарх имконият надоранд ва маҷбуранд ба нархҳои аз тарафи монополист пешкаш шуда мутобиқ шаванд. Дар навбати худ монополист чунин ҳаҷм ва нархро интихоб мекунад, ки дар сатҳи онҳо молҳо бо назардошти фоидаи ҳадди аксар ба пуррагӣ фурухта мешаванд.

Мувофиқан, ҳангоми таҳлили бозори монополӣ танҳо рафтори фирма – монополист дар бозор бояд мушоҳида карда шавад.

Монополияи муқаррарӣ – намуди истеҳсолоте, ки ҳамаи корхонаҳоро ва аҳолиро бо хизматҳои иқтисодии зарурӣ таъмин намуда (таъминоти об, газ, қувваи барқ, хизматрасонии коммуналӣ ва ғайраҳо), ба муборизаи рақибонаи фирмаҳои хусусӣ роҳ наметаҳд ва бо воситаи идоракунии хочагидорӣ сарфакорӣ зиёдеро таъмин менамояд.

Муносибатҳои муосир ба маънидодкунии муаммоҳои рақобати мукамал ва номукамал. Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар бисёр қорҳои илмӣ афзалияти иқтисодиёт бо «рақобати озод» инъикос ёфта буд. Дар ин давра аз як тараф мафҳумҳои «рақобати озод» ва «рақобати мукамал» ҳаммаъно шуморида шуда, аз тарафи дигар мафҳумҳои «монполия» ва «номукаммалии механизми бозорӣ» низ ҳаммаъно ҳисобида мешуд. Истиллоҳи «номукамал» дар номукамалӣ ва ғайрисамаранокӣ аз ҳисоби вайроншавии механизми баробаркунии фоидаҳо дарк карда мешуд.

Дартар, истиллоҳи «рақобати номукаммал» маънои номукаммалии иқтисодиро гум кард, чунки намояндагони назарияи рақобати номукаммал монополияро ҳамчун шароити истеҳсолоти оммавӣ мушоҳида мекарданд, ки бо афзоиши ҳосилнокии меҳнат ва камшавии хароҷоти истеҳсолот ҳамрадиқ буданд. «Номукаммалӣ» дар асл танҳо аз мавқеи иҷтимоӣ эътироф карда мешуд. Номукаммалӣ нисбати истеҳсолкунандагони ғайримонополистӣ ифода меёфт.

Дар шароитҳои муосир «рақобати номукаммал» асосан барои тавсифи сектори ғайримонополигашта истифода мешавад. П.Самуэлсон соҳаҳои ғайримонополиро «бемор» номид, ки бо капитали хурд, хароҷоти баланд пур карда шуда ва бо фоидаҳои паст арзи вучуд доранд. П.Самуэлсон қайд мекунад, ки «афсус, ки дар бисёр соҳаҳои бемор рақобати бозорӣ аз ҳолати мукаммалӣ дур аст. Оқибатҳои иқтисодии чунин шакли рақобати номукаммал нисбат дар ҳолати монополияи пурра бадтар шуда метавонад».

Дж.Гелбрейт ба сифати рақобати номукаммал, монополияҳои «инкишофнаёфтаи» ибтидои асри XX –ро мешуморад, ки дар шароити бизнеси хурд амал мекарданд. Ӯ гумон мекунад, ки рақобат характери мукаммалро дар ҳолати гузариш ба ҳукмронии монополияҳои «инкишофнаёфтаи» муосир мегирад, ки онҳо, ба ақидаи ӯ, барои фоидаи ҳадди аксар не, балки барои тъмини ҳавфи ҳадди ақал ва дастрасии суръатҳои устувори афзоиш кӯшиш мекунанд.

7.4. РАҚОБАТИ ДОХИЛИСОҲАВӢ ВА БАЙНИСОҲАВӢ

Рақобат дар шаклҳои гуногун баромад карда, бо тарзҳои гуногун амалӣ мегардад.

Рақобат метавонад дохилисоҳавӣ ва байнисоҳавӣ бошад. *Рақобати дохилисоҳавӣ* – мубориза байни корхонаҳои як соҳаи додашуда барои шароитҳои беҳтари истеҳсолот ва

фуруши маҳсулот мебошад. Айнан ҳамин шакли рақобат лаҳзаи ибтидоӣ дар тамоми механизми низоми бозорӣ мебошад. Ин шакли рақобат ба заминаҳои асосии низоми бозорӣ таъя мекунад: мавҷудияти моликияти хусусӣ, озодии соҳибкорӣ, озодии воридшавӣ ба соҳа ва озоди барои беруншавӣ аз соҳа ва ғайраҳо. Бо ибораи дигар, рақобати дохилисоҳавӣ – ин мусобиқа байни соҳибкорони бо истеҳсол ва фуруши маҳсулоти якхела ва ё ивазшаванда мебошад.

Ин намуди рақобат ба забткунӣ ва нигоҳдории мақеъи мусоид дар бозор равона карда шудааст, яъне барои маҷбур кардани харидор барои дастрас кардани моли фирмаи додшуда таъинот дорад. Барои ин бояд молҳо бо нархҳои пасти фарӯхта шаванд. Барои зарар надидан аз ин амал ва ба даст овардани фоида, бояд харочотҳо барои истеҳсолот ва фуруш паст карда шаванд.

Воситаи асосии дастрасгардани ин гуфтаҳо мукамалгардонии техника ва технологияи истеҳсолот, таъкили он ва баланд намудани таҳассуснокии коргарон ба ҳисоб меравад. Дар ин ҷо рақобати сарфакорӣ захираҳои моддӣ низ амал мекунад: аз ҷиҳати иқтисодӣ зарур аст, ки ашё ва масолеҳи арзон, технологияҳои масолеҳсарфакунанда ва энергиясарфакунанда истифода бурда шаванд.

Рақобати байнисоҳавӣ – мубориза байни соҳибкоро, ки воситаҳои худро ба соҳаи маҳсулотҳои гуногун истеҳсол мекарда гузоштаанд. Дар ин ҷо низ самараи мусобиқа мавҷуд аст.

Ҳар як соҳибкор натиҷаҳои фаъолияти худро бо машаққат баҳо медиҳад. Нишондоди асосии чунин баҳодиҳӣ – ин **меъёри фоида** мебошад, ки муқоиса намудани натиҷаҳо ро бо харочотҳои имконият медиҳад. Меъёри фоида дар ҷаҳорҷубаи соҳаҳои гуногун бо бисёр сабабҳо якхела намешавад.

Соҳибкоро, ки нисбатан ба фоидаи кам муваффақ шуданд, хоҳиши муқаррарии аз дигар соҳибкорои соҳаҳои дигар оқиб намониданро пайдо мекунанд. Барои амалигардонии ин хоҳиши худ зарур аст, ки корхонаҳои худро барои

истеҳсоли маҳсулотҳои дигар азнавтаҷҳизононанд ва ё воситаҳоро аз саҳмияҳои як соҳа ба саҳмияҳои соҳаи дигар гузаронанд.

Гузариши капитал ва бо баробари ин гузариши қувваи кори аз як соҳа ва соҳаи дигар ба миён меояд, ки тағйирдиҳии доимии сохтори соҳавии хоҷагиро таъмин менамояд.

Як шакли рақобат аз дигарани бо воситаи амалигардии он фарқ карда шуданиш мумкин аст. Бо баробари ин рақобати **нархӣ** ва **ғайринархиро** фарқ мекунанд.

Рақобати нархӣ бо воситаи тағйирдиҳии нархҳо бо мақсади самаранок истифодабарии вазъияти бозорӣ амалӣ гардонидани мешавад. Вобаста аз вазъият ва дараҷаи мустақамии кори худ, рақиб метавонад нархи баланди монополиро истифода барад, ки ба ӯ фоидаи баланди монополиро таъмин менамояд ва ё барои берун кардани рақибон аз бозор нархи пастӣ монополиро истифода барад.

Рақобати нархӣ байни истеҳсолкунандагони мол ва хизматҳо дар соҳаи хароҷоти истеҳсолот ба миён меояд. Мубориза байни рақибон дар соҳаи паст кардани хароҷотҳои истеҳсолот аз ҳисоби технологияҳои беҳтарин, баланд кардани ҳосилнокии меҳнат, ташкил ва идоракунии хуби истеҳсолот ба миён меояд, ки ба пастшавии нархи мол ва хизматҳо бе расонидани зарар ба номгӯй ва сифати онҳо мусоидат мекунад.

Ҳангоми рақобати нархӣ истеҳсолкунандагон ба талабот бо воситаи нарх таъсир мерасонанд. Нархро дар асоси хуб дошидани омилҳои талабот, сохтори хароҷот ва ахборот оид ба бозор бо осони тағйир додан мумкин аст.

Дар **рақобати ғайринархӣ** воситаҳои истифода мешаванд, ки ба нарх вобастагӣ надоранд. Рақобати ғайринархӣ аз рӯи шакл нисбатан шиддатнок ва ғуногун мебошад. Ба воситаҳои рақобати ғайринархӣ сифати маҳсулот, реклама, ташкили намоишҳо ва ярмаркаҳо дохил мешаванд.

Ҳангоми рақобати ғайринархӣ истеҳсолкунандагон ба ҷиҳатҳо ва хусусиятҳои фарқкунандаи маҳсулоти худ таъя

мекунад. Шакли рақобати ғайринархии фарқкунандагии маҳсулот аҳамияти калон дорад.

Натиҷаи чуни рақобат имконияти интиҳоби истеъмолкунанда аз номгуи зиёди молҳои якеллаи сифатҳои гуногун мебошад.

Азбаски рақобат ғайринархӣ аст, бинобар ҳамин истеҳсолкунандагон дар қачхаттаи талабот ҳаракат накарда, балки ҳаракати худ қачхаттаро ба тарафи рост ва ё чап ба миён меоранд.

Дар таҷрибаи муносибатҳои бозорӣ рақобати **адолатона** ва **ноадолатона** аз ҳам фарқ мекунад.

Рақобати адолатона – ин чуни рақобатест, ки дар он меъёрҳои ҳуқуқӣ ва одобии муносибат бо ҳарифон риоя карда мешавад.

Рақобати ноадолатона ҷосусии техникӣ, қалб намудани мутахассисон, тобӣ намудани коргарони рақиб, рекламаи бардурӯғ, истифодабарии худсаронаи тамғаи молӣ, нусхабардорӣ ороиши зоҳирии моли фирмаи дигар ва ғайраҳоро дар назар дорад.

МАВЗУИ 8. МЕХАНИЗМҲОИ АМАЛКУНАНДАИ БОЗОР

- 8.6. *Механизми бозорӣ: мафҳум, моҳият ва унсурҳои ҳамкории онҳо.*
- 8.7. *Талабот – унсурҳои механизми бозорӣ.*
- 8.8. *Пешниҳод – унсурҳои механизми бозорӣ.*
- 8.9. *Нархи мувозинатӣ ва мувозинатии ҳаҷми талабот ва пешниҳод.*

8.1. МЕХАНИЗМИ БОЗОРӢ: МАФҲУМ, МОҲИЯТ ВА УНСУРҲОИ ҲАМКОРИИ ОНҲО.

Механизми бозорӣ – ин механизми алоқамандкунанда ва боқамалалкунандан унсурҳои асосии бозор: пешниҳод, талабот ва нарҳҳо мебошад. Хусусияти механизми бозорӣ дар он аст, ки ҳар як унсурҳои он бо нарҳ алоқаи лич дорад, ки фишанги асосии таъсиррасонанда ба талабот ва пешниҳод мебошад. Истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагон дар ҷараёни тақсмоти ҷамъиятӣ мехнат ҳангоми истеҳсол ва истеъмоли молҳо тљъис меёбанд. Истеъмолот ба шахсӣ ва истеҳсолӣ ҷудо мешавад. Ҳангоми истеъмолати шахсӣ, молҳо аз соҳаи истеҳсолот баромада барои қонебардории эҳтиётҳои шахсии аҳолии истифода мешавад. Истеъмолати истеҳсолӣ ҳамчун давоми ҷараёни истеҳсолот баромад мекунад, ки дар он мол барои коркарди минбаъда аз тарафи дигар истеҳсолкунанда истифода мешавад. Дар ин ҳолат алоқамандии байни истеҳсолкунанда ва истеъмолкунанда ба сифати мубодилаи натиҷаҳои фаъолияти фода меёбад. Дар иқтисоди бозорӣ ин ҳолат бо хусусияти доими фарқ карда, дар асоси махсусгардонӣ ва дар шакли муомилаҳои яқлухти бозорӣ ба миён меоянд.

Бар иқтисоди бозорӣ истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагон дар фаъолияти иқтисодии худ мувофиқи нишондодҳои бозор – талабот, пешниҳод ва нарҳи мувозинатӣ амал мекунад. Ҳолати иқтисодии истеҳсол-

кунандагон ва истеъмолкунандагон, фурушандагон ва харидорон аз вазъияти бозорӣ вобастааст, ки зери ғаъсири омилҳои зиёд тағйир меёбанд.

Вазъияти бозор – ин маҷмӯаи шароитҳои иқтисодие, ки дар бозор дар лаҳзаи вақти муайян ба миён меояд, ки ҳангоми он чараёни фуруши мол ва хизматҳо амалӣ мегардад. Вазъияти бозорро бо нишондиҳандаҳои иқтисодӣ муайян мекунанд, ки ҳолати бозорро тавсиф мекунанд: таносуби талабот ва пешниҳод, сатҳи нархҳо, ҳаҷми бозор, имкониятҳои пардохтнокии истеъмолкунандагон, ҳолати захираҳои молӣ ва ғайраҳо.

Муносибати илмӣ ба механизми бозорӣ зарурияти дарккунии қонунҳоеро дар назар дорад, ки дар асоси амал намудани он хобидаанд. Ба чунин қонунҳо, қонуни арзиш, қимат, фоиданокӣ, талабот ва пешниҳод, рақобат, фоида ва ғайраҳо дохил мешаванд, ки бо воситаи намудҳои гуногуни нархҳо амалӣ мегарданд: нархҳои мубодилаи эквивалентӣ, нархҳои мувозинаг ва монополӣ, нархҳои фарқгузориҷа, нархҳои минтақавӣ ва дигар намуди нархҳо.

Нарх унсури асосии механизми бозорӣ мебошад. Нарх дар натиҷаи талабот ва пешниҳод таъсис меёбад, ки таносуби онҳо вобаста аз вазъияти мавҷудбуда тағйир меёбад. Ба ғайр аз ин нархҳо соҳаи амал намудани муносибатҳои бозориро барои моли додашуда муайян менамоянд, ки дар минтақаи географии додашуда истеҳсол карда шудааст. Сарҳадҳои ин соҳа бо харочотҳои трансаксионӣ, яъне харочотҳои муомилоти бо мубодила алоқаманд буда муайян карда мешаванд.

Зиннаҳои марказии механизми бозорӣ талабот ва пешниҳод мебошад. Талабот дар бозор дар намуди эҳтиёҷот ба молҳо баромад мекунанд. Истеъмолкунандагон метавонанд ин молҳоро ҳангоми нархҳои пайдоршуда ва даромадҳои

пули муайин харидорӣ намоянд. Талабот ба сифати рағбат ба истифодабарии усулҳои нисбатан сарфақунандаи истеҳсолот ва истифодабарии самаранокии захираҳо баромад мекунад. Талабот ва пешниҳод унсурҳои зарурии механизми бозорӣ мебошанд, ки алоқаи доимиро байни истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагони ҷеъматҳои моддӣ таъмин менамоянд.

Маҳсурияти иқтисодӣ, ки бо шаклҳои моликияти хусусӣ ва омеҳта дар асоси идоракунии воҳидҳои истеҳсоли асоснок гардидаанд барои иқтисоди бозорӣ аҳамияти зарурӣ доранд.

Дар механизми бозорӣ ба рақобат нақши ҳалкунанда мансуб аст. Рақобат таъмини Ҷоидаи ҳаққи аксарро таъмин карда, дар ин асос васеънавиҳои ҳаққи истеҳсолотро низ таъмин менамояд. А. Смит рақобатро «дасти ноаён» - и бозор номидаст, ки бо шарофати он мақсадҳои худпарастии шахсонӣ алоҳида ба Ҷоидаи тамоми ҷамъият мубаддал мегардад. Ба ғайр аз ин, унсурҳои ҷудонашавандаи иқтисоди бозорӣ инфрасохтори бозор маҳсуб меёбад.

Механизми бозорӣ ҳамчун механизми маҷбурӣ амал мекунад. Механизми бозорӣ соҳибкорони ба ноилгардии мақсадҳои худ кӯшиш мекарданд маҷбур месозад, ки ба Ҷоидаи истеъмолкунандагон низ амал намоянд.

Чӣ тавр ин ҳолат ба миён меояд? Мисолеро бо моли сархаридор овардан мумкин аст. Тасаввур мекунем, ки талабот аз пешниҳод зиёд аст ($D > S$). Мувофиқи таносуби талабот ва пешниҳод нарх баланд буда, соҳибкорон на танҳо Ҷоида, балки Ҷоидаи иловагиро ба даст меоваранд. Лекин дар бозор шумораи зиёди талаботи қонеънагангта мавҷуд мебошад. Дар назди соҳибкорон интиҳоб (альтернатива) ба миён меояд: васеъкунии истеҳсолот ва пасг кардани нарх ва ё нигоҳдории нархи баланд то он даме, ки рақибон ҳиссаи бозорро забт

карда мизочонро аз худ мекунанд ва бо баробари ин фоидаи иловагӣ ва фоидааро аз онҳуд метардонанд. Ин хатар истеҳсолкунандагонро водор месозад, ки ҳаҷми истеҳсолоти моли додашударо васеъ намоянд.

Дар бозор муомилаҳо бо назардошти хавф ва хатар амалӣ карда мешаванд. Барои чӣ? Чунки дар бозор ҳама метарсад, ки фиреб нахӯрад. Ҳама мехоҳад молҳоро қиматтар фурухта, бо нархҳои пасттар харидорӣ намояд. Хавф дар он аст, ки истеҳсолкунанда кӯшиш мекунад талаботро пешниҳод намояд, онро таъсис диҳад ва маҳсулотро бо нархҳои баландтар истеҳсол намояд. Дар ин лаҳза у бо хавфи пешгирии рақибон дучор шуда, метавонад капиталро ба истеҳсолоти молҳои камхаридор равона созад ва молҳоро нисбат ба талабот зиёд истеҳсол карда, онҳоро бо нархҳои пасттар фурушад.

8.2. ТАЛАБОТ – УНСУРИ МЕХАНИЗМИ БОЗОРИ.

Мафҳуми талабот. Талаботи харидорон ба ин ё он мол ва хизматҳо зерин таъсири эҳтиёҷотҳо, яъне зерин таъсири кӯшиши инсон ба таъмин намудани шароитҳои бехтарини ҳаёт, таъсис меёбад. Эҳтиёҷотҳо хислати инфиродӣ дошта, зерин таъсири як қатор омилҳо таъсис меёбанд, ки шароитҳои мавҷудияти инсонро муайян мекунанд, яъне:

- эҳтиёҷотҳои шахсии инсон (масалан, эҳтиёҷот ба либоси гарм бо иқлими мамлакат, дараҷаи солимии инсон ва рағбати инсон муайян карда мешавнд);

- эҳтиёҷотҳои оила ва шахсони наздик (эҳтиёҷот ба таълимоти бачагон ва рағбати пайдошавии он аз сатҳи тараққиёти ҷамъият ва мавқеи ишғол мекардаи шахс дар ҷамъият вобаста аст);

- эҳтиёҷот ба мудофиаи миллӣ, ки аз мавқеи давлат дар миқёси байналхалқӣ вобаста аст.

Бо вучуди ин аз номгуи зиёди эҳтиёҷотҳои инсон, илми иқтисодӣ дар дабати аввал ба эҳтиёҷотҳои бо даромадҳои пулӣ имконпазир мустаҳкам буда аҳамият медиҳад. Бо иборати дигар илми иқтисодӣ бо талаботи пардохтнок сару кор дорад.

Ҳамин тавр, талабот – ин хоҳиш ва қобилияти харидорон оиди бадастоварии молҳои дар бозор мавҷуд буда, мебошад. Ҳаҷми талабот бошад – ин миқдори молҳое, ки харидорон мехоҳанд ва тайёранд бо нархи додашуда дар фосилаи вақти муайян дастрас намоянд.

Тавсифи асосии талабот, *ҳаҷми талабот* ва *нархи талабот* ба ҳисоб меравад.

Ҳаҷми талабот бо худ миқдори молро дар назар дорад, ки истеъмолкунанда тайёр аст бо нархи муайян дар фосилаи вақти муайян харидорӣ намояд.

Нархи талабот – ин нархи ҳадди аксаре, ки харидор тайёр аст барои миқдори муайяни мол пардохт намояд.

Байни ҳаҷми талабот ва нархи талабот вобастагии муайяни функционалӣ (миқдорӣ) вучуд дорад. Ин вобастагӣ дар намууди қонуни талабот ифода меёбад.

Қонуни талабот дар назар дорад, ки ҳаҷми талабот ба мол дар ҳолати пастшавии нархи он зиёд мешавад ва баръакс, яъне талабот аз нарх дар вобастагии чаппа қарор дорад. Бо иборати дигар, қонуни талабот нишон медиҳад, ки байни нархи талабот ва ҳаҷми талабот алоқаи баръакс вучуд дорад. Қонуни талабот, яке аз қонуноҳои фундаменталии иқтисоди бозорӣ ба ҳисоб меравад. Заминаҳои асосии пойдоргардии он чунин ҳолатҳо ба ҳисоб меравад:

1) пастшавии нархҳо ба афзоиши миқдори харидорон оварда мерасонад, ки барои онҳо ин мол дастрас мешавад;

2) як истеъмолкунанда метавонад миқдори зиёди моли арзоншударо харидорӣ намояд. Дар назарияи иқтисодӣ ин ҳодисаро одатан самараи даромад меноманд, зеро пастшавии нарх ба зиёдшавии даромади истеъмолкунанда монанд аст;

3) моли арзоншуда қисми талаботро ба худ мекашад, ки акси ҳол барои дастрас кардани дигар молҳо равона шуданаш мумкин буд. Ин ҳодиса дар назарияи иқтисодӣ самараи ивазшавӣ номида мешавад.

Аз ин гуфтаҳо маълум мегардад, ки қонуни талабот алоқаи баръаксро байни нарх ва ҳаҷми маҳсулоти харидорӣ мешуда ҷорӣ мекунад. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки нарх омили асосии муайянкунандаи ҳаҷми талабот мебошад.

Бояд талаботи инфиродӣ ва талаботи бозориро аз ҳам фарқ намуд. *Талаботи инфиродӣ* – ин талабот ба мол ва хизматҳо, ки аз тарафи истеъмолкунандагони алоҳида баён карда мешавад. *Талаботи бозорӣ* – ин талаботе, ки ба мол ва хизматҳо аз тарафи ҳамаи истеъмолкунандагони бозори ин мол баён карда мешавад. Агар талаботи инфиродиро бо d_{ij} ва моли додашударо бо I ва харидорро бо j , ишора намоем, он гоҳ талаботи бозориро бо баробарии зерин ифода кардан мумкин аст:

$$Q_i = \sum_{j=1}^n d_{ij} \quad (8.1)$$

ки дар ни ҷо Q_i – талаботи бозорӣ; n – миқдори харидорон дар бозор.

Қаҷхаттаи талаботи инфиродӣ, ба монанди қаҷхаттаи талаботи бозорӣ ҳамшавии баръакс дорад, яъне вобастагии чаппи байни талабот ва нархро ифода карда, шакли равон надошта, балки намуди зиннагӣ дорад. Сабаби чунин шакл доштани қаҷхаттаи талаботи бозорӣ дар инҳо аст.

Барои водор намудани инсон оид ба харидорӣ намудани ду қулула рашани маска ба ҷои як қулула, пасткардани нарх инсбат ба сатҳи муқаррарӣ кифоя нест. Яъне, агар қулулаи 200 граммаи равшан ба ҷои 6 сомонӣ, 5,90 сомонӣ шавад, баъдан 5,60 сомонӣ, ҳамаи ин тағйиребиҳо хоҳиши харидори аниқро барои дукаррата зиёд намудани ҳаҷми харид водор карда наметавонанд. Лекин дар лаҳзаи муайян (фарз мекунем, ҳангоми нархи равшан ба 4 сомонӣ баробар шудан), харидор бо зиёд намудани ҳаҷми харид риоя мекунад. Дар намуди графӣки ҷаҳиши талабот, «зинна» ба миён меояд. Азбаски ҳудуди ҳиссиёти истеъмолкунандагон гуногунанд, бинобар ҳамин қачхатгаҳои зиннагии талаботи инфироиди якдигарро раван мекунанд ва дар натиҷа қачхатгаи равони талаботи бозори таъсис медиҳанд.

Тарзҳои инъикосёбии талабот вобаста аз нарх. Агар тасаввур кунем, ки ҳамаи омилҳои талабот ба ғайр аз нарх дар давраи мушоҳидашаванда тағйир намёбанд, он гоҳ вобастагии талаботро аз нарх дар намуди ҷадвали талабот, ба таври аналитикӣ ва графӣки ифода кардан мумкин аст.

Ҷадвали талабот – ин ҷадвале, ки миқдори моли харидоришударо бо нархҳои гуногун дар фосилаи вақти муайян нишон медиҳад (ҷадвали 8.1).

Ҷадвали 8.1.

P	1	2	3	4	5	6	7
Q	30	25	20	15	10	5	0

Тарзи аналитикӣ дар шавишти функцияи талабот вобаста аз нарх дар намуди формулаи математикӣ ифода меёбад.

$$Q_D = f(P) \quad (8.2)$$

Лекин дар чунин намуди умумӣ ин формула вобастагии ҷапкаи байни талабот ва нархро ифода карда наметавонад.

Бинобар ҳамин, ҳангоми истифодабарии амалии формула, онро бояд аниқтар намуд. Агар байни P ва Q вобастагии ҳаттӣ вучуд дошта бошад, он гоҳ ба намуди умумӣ баробарии функсияи талабот аз нарх чунин намуд дорад:

$$Q_D = a - bP \quad (8.3)$$

ки дар ин ҷо a ва b – коэффитсиентҳои рақамӣ.

Барои маълумотҳои ҷадвали 8.1 ин баробарӣ чунин намуд дорад:

$$Q_D = 35 - 5P \quad (8.4)$$

Тарзи графикӣ. Ҳатти талаботро ба таври графикӣ бо роҳи ба график гузаронидани маълумотҳои ҷадвали талабот ва ё бо истифодаи алоқаи аналитикӣ ифода намудани вобастагӣ тасвир кардан мумкин аст. График нишон медиҳад, ки ҳатти талабот D ҳамшавии баръакс дорад. Ҳамшавии қачхаттаи талабот қонуни талаботро ифода мекунад: бо нархҳои баландтар истеъмолкунандагон молҳоро нисбат ба нархҳои пасттар, камтар харидорӣ мекунанд ва баръакс.

Дар ин ҳолат ҳаракат дар қачхаттаи талабот (аз як нуқта ба нуқтаи дигар) ба миён меояд, ки тағйироти миқдори молро дар назар дорад, ки ба он истеъмолкунандагон талаботро баён карда буданд, дар натиҷа тағйирёбии нархи мол ба миён меояд.

Агар ҳамаи омилҳои муайянкунандаи талабот, ба ғайр аз нархи мол ва хизматҳо доимӣ бошанд, он гоҳ тағйирёбии нархи мол ва ё хизмат тағйирёбии ҳаҷми талабот ба миён меояд.

Омилҳои ғайринархии талабот. Омилҳои нархӣ асосӣ буда, лекин омилҳои яғонаи ба талабот таъсиррасонанда намебошад. Аз байни омилҳои ғайринархии муайянкунандаи ҳаҷми талабот, инҳоро қайд кардан зарур аст:

1) даромадҳои истеъмолкунандагон (I) – афзоиши даромадҳои истеъмолкунандагон ба афзоиши талабот ба мо-

лу хизматҳо сабаб шуда, пастшавии даромадҳо бошад ба камшавии талабот ба молу хизматҳо оварда мерасонад;

2) нархи молҳои ивазшаванда (P_s) – (молҳо – субститутҳо, яъне молҳои табиноти якхела дошта: рафтани маска ва маргарин, гӯшти гусфан ва гӯшти гов ва ғайраҳо) афзоиши нархи молҳо ба ивазшавии ин молҳо бо молҳои ивазшаванда сабаб мешавад ва баръакс;

3) нархи молҳои пурракунанда (P_c) – (молҳо, ки якҷоя истифода мешаванд: мошин ва бензин, фурузонак ва батарея, ракетка ва тӯби теннисӣ ва ғайраҳо) пастшавии нархи молҳои пурракунанда ба афзоиши талаботи моли додашуда оварда мерасонад ва баръакс;

4) реклама (A) – афзоиши рекламадиҳии ягон мол, одатан афзоиши талаботро ба ин мол оварда мерасонад;

5) мӯд, рағбат ва дархостҳои истеъмолкунандагон (T) – мӯди пайдошудаистодаи ягон мол ва ё хизмат афзоиши талаботро ба ин мол ва ё хизмат ба миён меорад ва баръакс;

6) тағйирёбиҳои мавсимӣ дар талабот (N). Талабот ба молҳои мавсимӣ (либоси зимистона, китобу дафтар дар арафаи соли тахсил, гул барои иду айёмҳо ва ғайраҳо) ҳамавақт афзоиш меёбад;

7) пешбинихои харидорон (W) – агар харидорон дар оянда балеҷдшавии нархи ягон молро пешбинӣ кунанд, онҳо кӯнине мекунад, ки ин молро пешакӣ харидорӣ намоянд, яъне талабот ба ин молҳо афзоиш меёбад;

8) омилҳои боқимонда (B).

Бо назардошти ин омилҳои функсияи умумии талаботро дар намуди зерин ифода кардан мумкин аст:

$$Q_D = f(P; I; P_s; P_c; A; T; N; W; B) \quad (8.5)$$

Ифода намудани ин тағйирёбандаҳои зиёд дар графика дутарафа ғайриимкон аст. Лекин таъсири онҳоро ба таври дигар

ба эътибор гирифташ мумкин аст. Ҳангоми тағйирёбии омилҳои ғайринархӣ талабот тағйирёбии ҳуди талабот ба миён меояд (афзоиш ё ба камшавӣ), ки бо ҳаракати ҳуди қачхаттаи талабот ба тарафи рост (ҳангоми афзоиш ё ба талабот) ва ё ба тарафи чап (ҳангоми камшавии талабот) ифода меёбад.

Ҳамин тавр, тағйирёбӣ дар талабот ва тағйирёбии ҳаҷми талаботро бояд фарқ кард. Тағйирёбӣ дар ҳаҷми талабот дар натиҷаи тағйирёбии нархҳо ба миён омада, тағйирёбӣ дар талабот бошад дар натиҷаи тағйирёбии омилҳои ғайринархӣ ба вуҷуд меояд.

Барои муайян намудани таъсири ин ё он омил ба ҳаҷми талабот, таъсири дигар омилҳоро бояд абстраксия намуд (истисно кардан), яъне принсипи «дар ҳолати шароитҳои баробар» - ро истифода бурдан лозим аст. Барои ин бояд ҳамаи нишондодҳо ба ғайр аз омилҳои таҳлилшаванда бетағйир гузошта шаванд.

Мафҳуми чандирнокӣ. Ҳиссиёти харидорон ва фурӯшандагон ба тағйирёбии вазъияти бозорӣ, махсусан ба тағйирёбии нарх аз рӯи шиддатнокии худ метавонад гуногун бошад. Маълум аст, ки харидорон ба пастшавии нархи мошин ва атриёти франсузӣ ба таври гуногун ҳиссиёт карда, ба пастшавии нархи нон ва шир умуман дигар ҳел ҳиссиёт мекунанд. Дар ҳолати яқум ҳаҷми фурӯш метавонад мохиятан афзояд, дар ҳолати дуқум бошад камтар тағйир ёбад.

Чандирнокӣ гуфта, дараҷаи ҳиссиёти як тағйирёбандаи иқтисодӣ нисбат ба тағйирёбии дигар тағйирёбандаи иқтисодӣ ба як фоиз мебошад.

Мафҳуми додашуда аз нуқтаи назари амалӣ ниҳоят муҳим аст. Масалан, амалигардонии сиёсати нархӣ оқилонаи фирма бе дарк намудани он, ки пастшавии нархи телевизорҳо ва ё мошинаи чомашӯӣ ба ҳаҷми фурӯш таъсир расонида, би-

нобар ҳамин ба ҳаҷми даромад аз фуруш низ таъсир мерасонад. Ҳисоб намудани тағйирёбии ҳаҷми фуруш ва ё хариди ин ё он мол ҷавобан ба тағйирёбии нарх ба таври гуногун, масалан миқдоран бо воҳид, тонна ва ё воҳидҳои пулӣ амалӣ карда шудани мумкин аст. Аммо ҳамаи ин муносибатҳо ахбороти иловагиро талаб намуда, ҳуди онҳо натиҷаи комили пурраро таъмин намекунанд.

Масалан, хулоса оиди он, ки афзоиши нархи ҳасиб ба 3 сомонӣ камшавии ҳаҷми фурушро ба 10 тонна оварда расонид, бе маънидокунии иловагӣ ягон асос надорад. Оё тағйирёбии нарх калон буд? Агар ин ҳолат соли 1998 ба миён омада бошад, вақте ки нархи ҳасиб 1000 рубл ва зиёда аз он буд, тағйирёбӣ калон нест. Лекин агар ин ҳолат дар ибтидои солҳои 2002 – ум ба миён омада бошад, ки дар ин давра нархи ҳасиб 8 – 10 сомонӣ буд, дар ин ҳолат чунин тағйирёбӣ калон аст. Инчунин пастшавии ҷиддии ҳаҷми фуруш низ номаълум аст. Агар ҳаҷми фуруши ибтидоӣ 20 тонна бошад ва ё 400 тонна бошад хулосаҳо гуногун хоҳанд шуд.

Баҳодиҳии чандирнокӣ бо ҳисоби фоиз имконият медиҳад, ки зиддиятҳои дар боло қайд шуда бартараф карда шуда, нишондиҳандаи ягона барои ҳама ҳодисаҳо сохта шавад. Чунин нишондиҳандаро **коэффитсиенти чандирнокӣ** меноманд. Ин коэффитсиент ҳамчун нисбияти тағйирёбии фоизи як бузургӣ ба тағйирёбии фоизи дигар бузургӣ муайян карда мешавад.

Чандирии талабот аз рӯи нарх. Вобастагии тағйирёбии талабот аз тағйирёбии нарх чандирнокии талабот аз рӯи нарх номида мешавад. Одатан чунин вариантҳои чандирии талаботро аз рӯи нарх фарқ мекунанд:

1) талаботи чандир ($E_n > 1$), ҳолате, ки дар он пастшавии наонқадар ҷиддии нарх ба афзоиши зиёди ҳаҷми фуруш оварда мерасонад;

2) чандирии ягонаи талабот (талаботи яккачандир) ($E_d=1$), ҳолате, ки дар он тағйирёбии нарх бо ифодаёбии фоиз, ба тағйирёбии фоизи ҳаҷми фуруш баробар аст;

3) талаботи ғайричандир ($E_d<1$) ҳолате, ки дар он нарх паст мешавад, вале тағйирёбии қиддии ҳаҷми фуруш ба миён намеояд;

4) талаботи мутлақо чандир ($E_d=\infty$), ҳолате, ки дар он нарх паст шуда, ҳаҷми фуруш номаҳдуд зиёд мешавад;

5) талаботи мутлақо ғайричандир ($E_d=0$), ҳолате, ки дар он ҳангоми пастшавии нарх, ҳаҷми фуруш тағйир намеёбад.

Анаакун қоидаҳои асосӣ ва ё омилҳои чандирии талаботро аз рӯи нарх муайян намудан мумкин аст:

Қоидаи 1. Чӣ қадаре, ки мол ивазшаванда дошта бошад, ҳамон қадар талабот ба ин мол чандирнок мебошад, чунки тағйирёбии нархҳои молҳои ивазшаванда ва ивазкунанда ҳамавақт имконияти интихоб намудани моли арзонро дар назар дорад. Мавҷуд набудани молҳои ивазшаванда чандирнокии мутлақ ва ё талаботи мутлақо ғайричандирро ба миён меорад. Масалан, барои намак моли ивазшаванда вучуд надорад, бинобар ҳамин дар ҳар як сатҳи нарх, талаботи ба намак наонқадар қиддӣ тағйир меёбад. Лекин, агар нархи ягон тамғаи шампун баланд шавад, дар ин ҳолат бисёре аз харидорон ба хариди шампуни тамғаи дигар мегузаранд.

Қоидаи 2. Чӣ қадаре, ки эҳтиёҷотҳо зарур бошанд, ҳамон қадар чандирнокии талабот ба ин мол хурд мешавад. Масалан, чандирии талабот ба нон нисбат ба чандирии талаботи шустушӯи кимёвӣ пасттар аст.

Қоидаи 3. Чӣ қадаре, ки вазни қиёсии хароҷот ба моли додашуда дар хароҷотҳои истеъмолкунанда зиёд бошад, ҳамон қадар чандирнокии талабот баланд аст. Бо баробари ин бояд дар назар дошт, ки ин қоида дар ҳолати доимии амал намуда-

ни омили додашуда ва аҳамияти маҳсулот барои истеъмолку-
нанда иҷро карда мешавад. Масалан, хамираи дандоншӯи ба-
рои истифодаи доимӣ бо миқдори муайян дастграс карда шуда,
хароҷот барои он бошад наонқадар зиёд аст. Бинобар ҳамин
баландшавии нархи ин мол ба тағйирёбии талаботи он оварда
намерасонад. Лекин, агар нархи гӯшт, ки маҳсулоти хӯрокворӣ
ба ҳисоб меравад, баланд шавад, талабот ба он паст мешавад,
зеро хароҷот барои дастграс кардани гӯшт дар бучети оилавӣ
нисбатан калон аст. Ин ҳолат метавонад ба ҳаҷми коэффитси-
енти чандирнокӣ ба таври ҷиддӣ таъсир расонад.

Қоидаи 4. Чӣ қадаре, ки дастграсии мол маҳдуд бошад,
ҳамон қадар чандиркии талабот ба ин мол паст мешавад. Ин
ҳолати норасоӣ (дефитсит) мебошад. Аз ҳамин сабаб
фирмаҳои монополист барои ба миён овардани норасоӣ
кӯшиш мекунанд, чунки ин чароён имконияти баланд карда-
ни нархро ба миён меорад.

Қоидаи 5. Чӣ қадаре, ки дараҷаи қонёгардонии
эҳтиёҷот баланд бошад, ҳамон қадар чандирии талабот паст
мешавад. Масалан, агар ҳар як аъзои оила соҳиби мошин бо-
шад, он гоҳ харидани боз як мошин танҳо дар ҳолати ниҳоят
пастшавии нарх имконпазир мегардад.

Қоидаи 6. Чӣ қадаре, ки мол маҷмӯавӣ (агрегатсия) шу-
да бошад, ҳамон қадар чандирии талабот паст мешавад. Бо
баробари ин зери мафҳуми маҷмӯавӣ, имконияти муттаҳид-
кунии мол бо дигар молҳо ба гуруҳҳои васеъшаванда дар на-
зар дошта шудааст.

1. Панири ғудохташудаи «Виола» дар мағозаи «Пайкар».
2. Панири ғудохташудаи «Виола».
3. Панири ғудохташуда.
4. Панир.
5. Маҳсулоти ширӣ.

Дар мисоли додашуда дараҷаи маҷмуаи мӯл афзоиш меёбад. Талабот ба мӯли нисбатан маҷмуаи мӯл, яъне маҳсулотҳои шири чандирии нисбатан хурд дорад.

Қоидаи 7. Талабот бо мурури вақт нисбатан чандирии зиёд пайдо мекунад. Ин гуфтаҳо бо он маънидод карда мешаванд, ки барои гузариши истеъмоли мӯл аз истеъмоли маҳсулоти ибтидоӣ ба истеъмоли мӯлҳои нав, вақт лозим аст. Ба ғайр аз ин, ҳангоми баланҷшавии нархҳои баъзе мӯл ва хизматҳо (хона, нақлиёт) барои интихоби вариантҳои нави ивазшаванда фосолаи вақт лозим аст. Айнан ҳамин тавр корхонаҳо ҳангоми, масалан, баланҷшавии нархи нафт, газ ва ғайраҳо рафтор мекунанд, онҳо яқбора талаботро ба мӯлҳои додашуда кам намекунанд, зеро барои азнавсозии истеҳсолот, тағйирдиҳии технология, ҷустуҷӯи сарчашмаҳои нави даромад, ба онҳо вақт лозим аст.

Бузургии чандирнокии талабот. Чандирнокии талаботро аз рӯи нарх бо воситаи коэффитсиенти чандирнокӣ, бо формулаи зерин муайян намудан мумкин аст:

$$E_D = \frac{\text{тағйирёбии } Q \text{ бо фоиз}}{\text{тағйирёбии } P \text{ бо фоиз}} = \frac{\Delta Q}{Q} \div \frac{\Delta P}{P} \quad (8.6)$$

Одатан талабот барои мӯлҳои қимматбаҳо аз рӯи нарх чандир мебошад – ҷавохирот, мӯина, мошин, телевизор, мошинҳои ҷомашӯй, компютери фардӣ ва ғайраҳо. Талабот ба мӯлҳои эҳтиётоти ҳаррӯзаи бо нархҳои нисбатан паст ғайричандир мешавад – нон, картошка, либос, пойафзол, нақлиёти оммавӣ ва ғайраҳо.

Чандирии талабот аз рӯи даромад маънои иқтисодии зарурӣ дорад. Ин нишондиҳанда ҳиссиёти талаботро ҳангоми тағйирёбии даромади истеъмоликунандагон ҳисоб намуда,

нишон медиҳад, ки то ҷи андоза талабот ҳангоми тағйирёбии даромади истеъмолкунанда ба як фоиз тағйир меёбад.

Чандирпокии талабот аз рӯи даромадро ҳамчун нисбияти тағйирёбии фоизи ҳаҷми талабот нисбат ба тағйирёбии фоизи даромад (I) муайян кардан мумкин аст:

$$E_I = \frac{\Delta Q}{\Delta I} \div \frac{I}{Q} \quad (8.7)$$

Азбаски истеъмолкунанда талаботро ба молҳои гуногун ҳангоми тағйирёбии даромад ҳархела дигаргун мекунад, бинобар ҳамин нишондиҳанда низ метавонад бузургии ҳархелаи мусбӣ ва манфӣ дошта бошад. Масалан, агар истеъмолкунанда ҳаҷми харидро ҳангоми афзоиши даромад зиёд гардонад, дар ин ҳолат чандирпоки аз рӯи даромад мусбӣ мешавад ($E_I > 0$). Дар чунин ҳолат сухан пеш аз ҳама оиди моли муқаррарии стандартӣ меравад. Масалан, оид ба чуфти иловагии пойафзол, ки онро харидор метавонад ҳангоми афзоишёбии даромад дастрас намояд. Агар афзоиши талабот аз афзоиши даромадро тезтар ба миён ояд ($E_I > 1$), он гоҳ чандирии баланди талабот аз рӯи даромад вучуд дорад. Чунин ҳолат бо талабот ба молҳои истифодабариашон дурудароз, масалан, мошин ва ё компютерҳои фардӣ меравад, ки барои хариди онҳо одамон қарз мегиранд ва ё пасандозхоро сарф мекунад.

Лекин ҳодисаи баръакс низ имконпазир аст, ки дар он бузургии коэффициентҳои чандирпоки аз рӯи даромад манфӣ мегардад ($E_I < 0$). Ин ҳолат барои молҳои пастсифат (навъҳои пасти ҳасибҳо, сигарет, маргарин ва ғайраҳо) ба миён омадани мумкин аст, яъне он молҳо, ки истеъмолкунандагон дар ҳолати даромади афзоишёфтаи стода бо воситаи ивазкунӣ бо молҳои нисбатан баландсифат, камтар харидорӣ мекунад.

Чандирии мутақобилаи талабот. Ҳиссиёти истеъмолкунандагон ба тағйирёбии нарх аз нархи молҳои дигар вобастагӣ дорад. Вобастагии чандирии талабот ба як неъмат нисбат ба тағйирёбии нархи неъматҳои дигар, чандирнокии мутақобила номида мешавад. Ин намуди чандирнокии ҳиссиёти талабот ба моли Х-ро ҷавобан ба тағйирёбии нархи моли Y нишон медиҳад. Коэффитсиенти чандирнокии талабот бо формулаи зерин муайян карда мешавад:

$$E_D = \frac{\text{тағйирёбии } Q_X \text{ бо фоиз}}{\text{тағйирёбии } P_Y \text{ бо фоиз}} \times \frac{P_Y}{Q_X} \div \frac{P_Y}{Q_X} \quad (8.8)$$

Чандирнокии мутақобилаи талабот мавҷудияти алоқаро дар истеъмомолоти молҳои додасуда нишон медиҳад.

Агар $E_{XY} > 0$ бошад, яъне бо баробари афзоиши нархи моли Y талабот ба моли X афзоиш ёбад, он гоҳ ин гуна молҳо ивазшаванда (молҳои субститут) мебошанд. Афзоиши нархи гушти мурғ харидоронро маҷбур мекунад, ки ба истеъмоли моҳии нисбатан арзон гузаранд.

Агар $E_{XY} < 0$ бошад, яъне баландшавии нархи моли Y ба камшавии талаботи моли X сабаб шавад, он гоҳ ин гуна молҳо пуррақунанда мебошанд, масалан, афзоиши нархи фотопленка талабот ба фотоаппаратҳоро кам мекунад.

Агар $E_{XY} = 0$ бошад, яъне тағйирёбии нархи яке аз молҳо ба тағйирёбии миқдори талаботи моли дигар сабаб нашавад, он гоҳ ин гуна молҳо бо ҳам вобаста нестанд. Масалан, баландшавии нархи мошин ба миқдори намаки истеъмомолчуда таъсир намерасонад.

8.3. ПЕШНИҲОД – УНСУРИ МЕХАНИЗМИ БОЗОРИ.

Азбаски бозор, пеш аз ҳама баҳамтаъсиррасонии харидорон ва фурушандагон аст, бинобар ҳамин мантиқи амалигардонии таҳлили рафтори харидорони дар тарафи талабот истодаро бояд бо таҳлили рафтори фурушандагони

пешниҳоди мол ва хизматҳоро дар бозор муайянкунанда нурра намудан зарур аст.

Пешниҳод чист? Пешниҳод истиллоҳи хулосавие мебошад, ки рафтори фурушандагонро дар бозор тавсиф намуда, тайёрии соҳибдоронро барои фуруши миқдори муайяни молро деданшударо бо нархи назаррас дар фосилаи вақти муайяни ифода мекунад. Тавсифҳои асосии пешниҳод ҳаҷми пешниҳод ва нархи пешниҳод мебошад.

Ҳаҷми пешниҳоди мол бо худ миқдори молро дар назар дорад, ки онро фурушандагон тайёранд бо нархи муайян ва дар фосилаи вақти муайян фурушанд.

Нархи пешниҳод – ин нархи ҳадди ақале, ки бо он фурушандагон розиянд миқдори муайяни молро фурушанд.

Ҳаҷми ҳаҷми пешниҳод ва нархи пешниҳод вобастагии функционалии (миқдории) муайян вучуд дорад, ки дар намуди қонуни пешниҳод ифода меёбад.

Қонуни пешниҳод дар назар дорад, ки ҳаҷми пешниҳоди мол дар ҳолати баланшавии нархи он афзоиш меёбад ва баръакс, ҳаҷми пешниҳоди мол дар ҳолати пастшавии нархи он кам мешавад. Ҳамин тавр, мантиқи қонуни пешниҳод дар он аст, ки байни нархи пешниҳод ва ҳаҷми пешниҳод алоқаи (вобастагии) рост вучуд дорад.

Бояд пешниҳоди инфиродӣ ва бозориро аз ҳамдигар фарқ кард. Пешниҳоди **инфиродӣ** – ин пешниҳоди мол аз тарафи фурушандаи алоҳида дар бозор буда, **пешниҳоди бозорӣ** бошад, ин пешниҳоди мол аз тарафи ҳамаи фурушандагон мебошад.

Тарзҳои тасвирунии пешниҳод вобаста аз нарх. Агар фарз кунем, ки ҳамаи омилҳои пешниҳод, ба ғайр аз нархи мол дар давраи мушоҳидашаванда тағйир намеёбанд, он гоҳ вобастагии пешниҳодро аз нарх дар намуди чадвали

пешниҳод, ба таври аналитикӣ ва графיקи тасвир кардан мумкин аст.

Чадвали пешниҳод – ин чадвале, ки кадом миқдори мол бо нархҳои гуногун дар фосилаи вақти муайян фурухта мешаванд, нишон медиҳад (ҷадвали 8.2).

Ҷадвали 8.2.

P	1	2	3	4	5	6	7
Q	0	5	10	15	20	25	30

Тарзи аналитикӣ дар ишора намудани функсияи пешниҳод вобаста аз нарх дар намуди формулаи математикӣ ифода меёбад:

$$Q_S = f(P) \quad (8.9)$$

Лекин дар ин шакли умумӣ ин формула вобастагии ростии байни пешниҳод ва нархро ифода карда наметавонад.

Агар байни P ва Q вобастагии хаттӣ вучуд дошта бошад, он гоҳ дар намуди умумӣ функсияи пешниҳод вобаста аз нарх чунин намуд дорад:

$$Q_S = aP + b \quad (8.10)$$

ки дар ин ҷо *a* ва *b* – коэффитсиентҳои ададӣ.

Баробарии функсия, ки вобастагии байни P ва Q – ро (ҷадвали 8.2) тавсиф мекунад, чунин намуд дорад:

$$Q_S = 5P - 5 \quad (8.11)$$

Тарзи графיקӣ. Хатти пешниҳодро ба таври графיקӣ бо чунин тарз ифода кардан мумкин аст: ба график маълумоти ҷадвали пешниҳод гузаронида мешавад ва ё вобастагӣ бо воситаи алоқаи аналитикӣ сохта мешавад. График нишон медиҳад, ки хатти пешниҳод S ҳамшавии мусбӣ (хатти ба боло ҳаракаткунанда) дорад. Ҳамшавии қачхаттаи пешниҳод қонуни пешниҳодро ифода мекунад, ки оиди афзоиши пешниҳоди мол дар ҳолати баландшавии нарх ва баръакс шаҳодаг медиҳад.

Омилҳои ғайринархӣ пешниҳод. Ба ғайр аз нарх ба ҳаҷми пешниҳод омилҳои ғайринархӣ низ таъсир мерасонанд. Ба онҳо дохил мешаванд:

1. Имкониятҳои техникӣ истеҳсолкунанда, характери технологияи истифодашаванда (**K**).
2. Нархи захираҳои истифодашаванда (**P_R**).
3. Андозҳо ва доғатсияҳо (**T, S**).
4. Пешбиниҳои фурушандагон (**W**).
5. Нархи дигар молҳо (**P_n**).
6. Миқдори фурушандагон (**N**).
7. Дигар омилҳо (**B**).

Бо назардошти ин омилҳо функсияи пешниҳод намуди зеринро мегирад:

$$Q_S = (P, K, P_R, T, S, W, P_n, N, B) \quad (8.12)$$

Бояд тағйирёбии дар пешниҳод ва тағйирёбии ҳаҷми пешниҳодро фарқ кард. Агар ҳама омилҳои муайянкунандаи пешниҳод, ба ғайр аз нархи мол ва хизматҳо доимӣ бошанд, он гоҳ ҳангоми тағйирёбии нархи мол ва ё хизмат тағйирёбии ҳаҷми пешниҳод ба миён меояд. Дар ин ҳолат ҳаракат дар қачқатгаи пешниҳод ба назар мерасад. Ҳангоми тағйирёбии омилҳои ғайринархӣ, тағйирёбии ҳуди пешниҳод (камшавӣ ва ё афзоишёбӣ) ба миён меояд. Ин чараён дар ҳаракати ҳуди қачқатгаи пешниҳод ба тарафи чап (ҳангоми камшавии пешниҳод) ва ё ба тарафи рост (ҳангоми афзоишёбии пешниҳод) ифода меёбад.

Чандирнокии пешниҳод. Ҳиссиёти ҳаҷми пешниҳод ба тағйирёбии нархи бозорӣ чандирнокии пешниҳодро нишон медиҳад. Ин нишондиҳандаро ҳамчун дараҷаи тағйирёбии миқдори мол ва хизматҳои барои фуруш пешкаш шаванда ҷавобан ба тағйирёбии нархи бозорӣ муайян кардан мумкин аст.

Чандирнокии пешниҳод бо ёрии коэффитсиенти чандирнокӣ чен карда мешавад. Ин коэффитсиент ҳамчун нисбияти тағйирёбии фоизии миқдори моли пешкашиаванда ба тағйирёбии фоизии нарх ҳисоб карда мешавад. Формулаи ҳисоб намудани коэффитсиенти чандирнокии пешниҳод аз рӯи нарх (E_s) чунин намуд дорад:

$$E_s = \frac{\text{тағйирёбии } Q \text{ бо фоиз}}{\text{тағйирёбии } P \text{ бо фоиз}} = \frac{\Delta Q}{Q} \div \frac{\Delta P}{P} \quad (8.13)$$

Вариантҳои гуногуни пиддапӯкии чунин тағйирёбихоро ба яке аз ҳодисаҳои асосии зерин мансуб доништан мумкин аст:

- пешниҳоди чандирнок;
- пешниҳоди ғайричандир;
- пешниҳоди яккачандир.

Ба ғайр аз ин чандирнокии пешниҳод метавонад бузургҳои ҳудудӣ дошта бошад – пешниҳоди мутлақо чандир ва пешниҳоди мутлақо ғайричандир.

Омилҳои чандирии пешниҳод. Ба чандирнокии пешниҳод омилҳои гуногун таъсир мерасонанд:

- омилҳои вақт;
- нархи ашё ва масоҳат;
- сатҳи музди меҳнат;
- мизони фоиз;
- мавҷудияти иқтидорҳои истеҳсолии захиравӣ;
- ҳислати маҳсулот.

Барои чандирнокӣ омилҳои вақт аҳамияти калон дорад, яъне даврае, ки дар он истеҳсолкунандагон имконият доранд ҳаҷми пешниҳодро ба тағйирёбии нарх мувофиқ намоянд. Одатан се давраи вақтро аз ҳам ҷудо мекунанд:

1) давраи кӯтоҳгарини бозорӣ, ки ниҳоят кӯтоҳ аст, ки истеҳсолкунандагон ба тағйирёбии талабот ва нарх бо тезӣ таъсир карда навишташонанд. Дар ин давра ҳама омилҳои истеҳсолот доими мебошад ва бинобар ҳамин ҳаҷми пешниҳод доими аст;

2) давраи кӯтоҳмуддат, ин даврае, ки дар он иқтидорҳои истеҳсоли бетағйир боқӣ мемонанд, лекин шиддатнокии истифодабарии онҳо тағйир меёбанд, яъне як қатор омилҳои истеҳсолот тағйирёбанда мешаванд – ашё, масолах, қувваи корӣ ва ғайраҳо;

3) давраи дарозмуддат, даврае, ки дар он барои тағйирёбии иқтидорҳои истеҳсоли, ташкили корхонаҳои нав нивониш пайдо шуда, ҳамаи омилҳои истеҳсолот тағйирёбанда мешаванд.

8.4. НАРХИ МУВОЗИНАТӢ ВА МУВОЗИНАТИИ ҲАҶМИ ТАЛАБОТ ВА ПЕШНИҲОД.

Тавсифи ҳолати мувозинатии бозор. Ҳолати мувозинатии иқтисодӣ бо он тавсиф карда мешавад, ки ягон субъекти иқтисодӣ барои тағйирёбии он бо ёрии воситаҳои дар ихтиёр дошта манфиатдор нест.

Дар адабиёти иқтисодӣ мувозинатии қисмӣ, умумӣ ва аслиро фарқ мекунад. **Мувозинатии қисмӣ** – ин мувозинатие, ки дар бозорҳои моли инфиродӣ пойдор карда мешавад. **Мувозинатии умумӣ** – ин мувозинатие, ки ҳамчун низоми ягонан баҳамалоқаманд баромад мекунад, ки аз тарафи тамоми ҷараёнҳои бозорӣ дар асоси қонуни рақобати озод таъсис дода шудаанд. **Мувозинатии асли** – ин мувозинатӣ дар сатҳи макроиқтисодӣ, ки дар шароитҳои аслии бозор, дар ҳолати рақобати номукамал ва омилҳои берунаи ба бозор таъсиррасонанда пойдор карда мешавад.

Моделҳои зиёди мувозинатии макроиқтисоди вучуд доранд. Ба шумораи моделҳои асоситарин инҳоро дохил кардан мумкин аст: «Ҷадвали иқтисодии Ф.Кенэ», «Схемаи такрористеҳсоли оддии К.Маркс», «Моделҳои мувозинатии умумии иқтисодии Л.Валрас», «Моделҳои хароҷот – барориши В.Леонтев», «Механизми мувозинатии Маршал».

Ф.Кенэ аввалин шуда кушиши тасвир кардани ҷараёни такрористеҳсол ва гардиши маҳсулоти маҷмуавии ҷамъиятро амалӣ гардондааст. Ҷараёни такрористеҳсол, мувофиқи шартҳои «Ҷадвали иқтисодӣ» аз панҷ амал иборат аст:

- моликиятдорон ба як млрд. ливр (воҳиди пулҳои Франсияи ҳамонвақта) аз синфи истеҳсолкунанда молҳои истеъмолиро меҳаранд. Дар натиҷа 1/5 маҳсулоти кишоварзӣ фурухта мешавад;
- моликиятдорон ба 1 млрд. ливр аз синфи бемаҳсул маҳсулотҳои саноатиро харидорӣ мекунанд;
- синфи бемаҳсул ба пулҳои аз моликиятдорон ба даст оварда аз синфи истеҳсолкунанда молҳои истеъмолиро харидорӣ мекунанд (1/5 маҳсулоти кишоварзӣ);
- синфи истеҳсолкунанда ба даромади аз синфи бемаҳсул ба даст оварда аз худи онҳо олотҳои меҳнатро харидорӣ мекунанд;
- синфи бемаҳсул аз синфи истеҳсолкунанда ашён кишоварзиро барои тайёр намудани маҳсулоти саноати харидорӣ мекунанд.

Умуман дар ҷараёни гардиш байни синфҳо дар ҳаҷми 3 млрд. ливр маҳсулоти кишоварзӣ ва дар ҳаҷми 2 млрд. ливр маҳсулоти саноатӣ фурухта шуд. Маҳсулоти дар дасти синфи истеҳсолкунанда дар ҳаҷми 2 млрд. ливр боқи монда аз тарафи худи онҳо барои рӯйпушкунии донаҳои сарфшуда ва истеъмолот истифода мешаванд.

К. Маркс тамоми тақрористеҳсоли ҷамъиятиро ба ду ҷузъ ҷудо намуд: ҷузъи I – истеҳсоли воситаҳои истеҳсолот; ҷузъи II – истеҳсоли молҳои истеъмолӣ. Ҳангоми тақрористеҳсоли оддӣ мубодилаи маҳсулот байни ду ҷузъҳо дар асоси се шартӣ амаликунии маҳсулоти ҷамъиятӣ ба миён меояд:

$$1) I(v + m) = IIc;$$

$$2) Ic + IIc = I(c + v + m);$$

$$3) I(v + m) + II(v + m) = II(c + v + m)$$

Модели «харочот - барориш». В.Леонтев дар асоси ақидаҳои Л.Валрас оид ба мувозинатии макроиқтисодӣ тавозуни байнисоҳавии «харочот - барориш»-ро таҳия намуд. Маънои модели «харочот - барориш» дар мушоҳидаи ду нуқтаи назари соҳаҳои гуногун ва секторҳои иқтисодӣ ифода мешавад: аз як тараф, ҳамчун истеъмолкунандагони маҳсулот, аз тарафи дигар ҳамчун истеҳсолкунандагони ин ё он намуди мол ва хизмат барои истеъмоли худ ва эҳтиёҷотҳои дигар соҳаҳо ва секторҳои иқтисодӣ. Сохтори шохмотмонанди тавозун риоя намудани ҳолатҳои мувозинатиро таъмин намуда, натиҷаҳои сатр ва сутунҳои ҳамном байни худ баробаранд. Чадвали шохмотмонанди «харочот – барориш» алоқаи байни ҳаҷми талаботи ниҳоиро ба маҳсулот бо назардошти соҳа, аз як тараф ва аз тарафи дигар сохтори соҳавии бавуҷудовардани захираҳои маҳсулоти барои ба пуррагӣ қонёгардонии талабот зарур бударо ифода мекунад. Аввалин чадвали «харочот – барориш» аз тарафи В.Леонтев соли 1936 барои ИМА бо назардошти 41 соҳаи иқтисодӣ тартиб додашуда буд. Дар давраи муосир ҷунин чадвалҳо барои 400 соҳаҳо тартиб дода мешаванд.

Мувозинатӣ дар иқтисодиёти нақшагӣ. Дар иқтисодиёти нақшагӣ мувозинатӣ бо қонунҳои умуман дигар пойдор мешавад. Дар низоми иқтисодиёти нақшагӣ алоқаи хоҷагидорӣ байни ду моликиятдорони хусусӣ ба амал наомада,

балки байни давлат ва субъектони ба он итоаткунанда амалӣ карда мешавад. Давлат нарххоро мустақкам мегардонад, ва агар нархи мустақкамганга мувозинатии талабот ва пешниҳодро ифода накунад, дар ин ҳолат норасогӣ ба миён меояд.

Дар шароитҳои иқтисодии нақшагӣ, ба ҷои нархҳои тағйирёбандаи бозорӣ ҳаҷми истеҳсолот ва истеъмолот баромад карда, ба ҷои молҳои ҷисмонӣ номгуӣ маҳсулотҳо пайдо шуда, муомилаҳои молӣ бо механизмҳои кулан дигар иваз карда мешаванд. Маркази иқтисодӣ истеҳсолот ва истеъмолотро баробар мекунад. Дар хоҷагидорӣ асли миллионҳо номгуӣ маҳсулотҳо истеҳсол ва истеъмолад карда мешаванд. Барои ҳама номгуӣ ин молҳо марказ бояд мувозинатиро таъмин намояд. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки мувозинатӣ дар иқтисодии нақшагӣ ҳамон қадар пурратар аст, агар бюрократия истеҳсол ва истеъмоли номгуӣ молҳоро зиёдтар назорат кунад.

Лекин, мавқеъҳои номгуӣ миллионҳоанд. Бинобар ҳамин маълум аст, ки назорати номгуӣ пурра шуда наметавонад. Мувофиқан, норасогӣ ҳамчун шакли махсуси номувозинатӣ дар иқтисодии нақшагӣ баромад мекунад.

Мувозинатии бозорӣ. Мувозинатии бозорӣ чунин ҳолати бозорро дар назар дорад, ки дар он дар сатҳи муайяни нарх талабот ба пешниҳод баробар аст.

Чӣ хеле ки таҳлили пешина нишон дод, омӯзиши талабот ва пешниҳод дар алоҳидагӣ имконият медиҳад, ки қонуниятҳои мутобиқшафии бузургиҳои онҳо ба сатҳҳои гуногуни нархҳо муайян карда шаванд. Лекин, дар бозор дар ҳар як лаҳзаи вақт наҳама сатҳҳои нарх, балки танҳо як сатҳи он ҷорӣ карда мешавад. Саволе ба миён меояд, ки бо чӣ ҳаҷми нарх муайян карда мешавад? Барои ҷавобгузорӣ ба ин

савол бояд таҳлили якҷояи талабот ва пешниҳод гузаронида шавад, яъне амали якҷояи онҳо тадқиқ карда шавад.

Агар мо чадвалҳои талабот ва пешниҳодро дар алоҳидаги дида бароем (чадвалҳои 8.1 ва 8.2), он гоҳ мебинем, ки дар ҳар як сатҳи нархҳо ҳаҷми талабот ва пешниҳод, одатан фарқияти калон доранд. Лекин, танҳо як нарх вуҷуд дорад, ки дар он миқдори моле, ки фурушандагон тайёранд фурушанд ба миқдори моли мехаридаи харидорон мувофиқат мекунад. Ба ин ақида дар натиҷаи ҳал намудани системаи баробариҳо омадан мумкин аст. Масалан, бо воситаи ҳал намудани баробариҳои зерин: $Q_D = 35 - 5P$ ва $Q_S = 5P - 5$, мо ҷисби якхеларо, яъне 4-ро ба даст меорем.

Вобаста ба ин бояд қайд намуд, ки тавсири графӣки бо мақсадҳои назариявӣ нисбатан осонтар аст, чунки он имконият медиҳад, ки на танҳо нархи умумии талабот ва пешниҳод дарёфт карда шавад, балки қонуниятҳои бо он алоқаманд бударо аёнтар ифода намояд.

Мувофиқати маънавияти харидорон ва фурушандагонро дар график нуқтаи бурриши қатъаҳои талабот ва пешниҳод тавсиф менамояд. Нуқтаи мазкурро одатан нуқтаи мувозинатӣ меноманд, чунки дар он талабот айнан бо пешниҳод баробар аст. Нарх ва ҳаҷми ба ин нуқта мувофиқро нархи мувозинатӣ ва ҳаҷми мувозинатӣ меноманд. Хуллас, нархи мувозинатӣ – ин нархи ягонае, ки ба шартҳои зерин мувофиқат мекунад:

$$P_E = P_D = P_S \quad (8.14)$$

ки дар ин ҷо: P_E – нархи мувозинатӣ; P_D – нархи талабот; P_S – нархи пешниҳод.

Дар ин сатҳи нарх дар бозор баробарии миқдори мол ва хизматҳои талабшаванда ва пешкашшаванда низ баробар мешаванд:

$$Q_E = Q_D = Q_S \quad (8.15)$$

ки дар ин ҷо: Q_E – ҳаҷми мувозинатӣ; Q_D – ҳаҷми талабот; Q_S – ҳаҷми пешниҳод.

Лекин, дар ҳамагуна сатҳи нарх ҳаҷми пешниҳод ва талабот мувофиқат намекунанд. Агар нарх аз сатҳи мувозинатӣ балеанд бошад ($P_1 > P_1$), дар ин ҳолат барзиёдии пешниҳод ба миён меояд ($Q_S > Q_D$), агар нарх аз сатҳи мувозинатӣ паст бошад ($P_2 < P_1$), он гоҳ барзиёдии талабот ва ё норасоии (дефитсити) пешниҳод ба назар мерасад, яъне миқдори пешниҳод аз миқдори талабот хурд аст ($Q_S < Q_D$).

Нархи мувозинатие, ки дар натиҷаи амал намудани қувваҳои рақобатии бозор ба миён меояд, вазифаҳои асосиро дар иқтисодиёт иҷро мекунад:

вазифаи ахборотӣ – бузургии он барои ҳамаи субъектони иқтисоди бозорӣ ҳамчун нишона баромад мекунад;

вазифаи меъёргузорӣ – нарх тақсимоти молҳоро бо воситаи ишорат (огохкунӣ) меъёргузорӣ менамояд, яъне харидоронро оид ба дастрасии моли додашуда ва ҳаҷми харидорӣ карда мешудаи он дар сатҳи даромади додашуда хабардор мекунад. Инчунин нарх ба истехсолкунанда низ бо воситаи муқоисакунии хароҷоти истехсоли бо нарх таъсир расонида, ҳамзамон талаботи истехсолкунандаро ба омилҳои истехсолот меъёргузорӣ менамояд;

вазифаи ҳавасмандгардонӣ – нарх истехсолкунандагонро барои васеъкунӣ ва ё маҳдудкунии истехсолот, иваз намудани технология ва номгуӣ мол водор месозад, то ки

хароҷотҳои онҳо бо нарх мувофиқат карда, фоидаи муайяно таъмин намояд.

Барзиёдии истеъмолкунанда ва барзиёдии истеҳсолкунанда. Ин мафҳумҳоро ба назарияи иқтисодӣ А.Маршалл ворид намудааст. Барзиёдии истеъмолкунанда – ин фарқи байни нархи талабот, яъне нархи ҳадди аксаре, ки истеъмолкунандагон тайёранд барои миқдори муайяни мол пардохт намоянд ва нархе, ки онҳо дар ҳақиқат дар сатҳи нархи мувозинатӣ пардохт кардаанд. Бо ибораи дигар, дар бозор харидоре ҳастанд, ки тайёранд нархи аз сатҳи мувозинатӣ баландро пардохт намояд, лекин дар асл онҳо нархи мувозинатиро пардохт мекунад. Ин фарқият барзиёдии истеъмолкунандаро ташкил мекунад. Барзиёдии истеҳсолкунанда – ин фарқи байни нархи бозорие, ки истеҳсолкунанда барои моли худ ба даст овардааст ва он нархе, ки бо он ӯ тайёр буд моли худро фурушад. Бо ибораи дигар, дар бозор истеҳсолкунандагоне ҳастанд, ки тайёранд моли худро бо нархи аз сатҳи мувозинатӣ пасттар фурушанд.

Чамъи барзиёдии истеъмолкунандагон ва истеҳсолкунандагон манфиати чамъиятиро тавсиф мекунад, ки дар натиҷаи мавҷудияти мувозинатии бозорӣ ба миён меояд. Манфиати чамъиятӣ ҳодисаи зарурии иқтисодиро нишон медиҳад: нархи мувозинатии бозорӣ ба агентҳои бозорӣ имконият медиҳад, ки амалҳои худро мувофиқат кунанд ва созишномаи тарафайн ба миён ояд. Бо баробари ин шартҳои савдо то даме ислоҳ карда мешаванд, ки дар сн ин маҷмӯаҳо мувозинат нашаванд, яъне то даме ки талабот бо пешниҳод баробар нашавад. Мувозинатии рақибона имконият медиҳад, ки афзалияти ҳадди аксар барои ҳар ду иштирокчиёни муносибатҳои бозорӣ таъмин карда шавад. Бо шарофати нархи мувозинатӣ харидорон бисёртар молҳоро бо нархҳои пасттар нисбат ба хошиши

Дар ин сатҳи нарх дар бозор баробарии миқдори мол ва хизматҳои талабшаванда ва пешкашшаванда низ баробар мешаванд:

$$Q_E = Q_D = Q_S \quad (8.15)$$

ки дар ин ҷо: Q_E – ҳаҷми мувозинатӣ; Q_D – ҳаҷми талабот; Q_S – ҳаҷми пешниҳод.

Лекин, дар ҳамагуна сатҳи нарх ҳаҷми пешниҳод ва талабот мувофиқат намекунанд. Агар нарх аз сатҳи мувозинатӣ баланд бошад ($P_1 > P_1$), дар ин ҳолат барзиёдии пешниҳод ба миён меояд ($Q_S > Q_D$), агар нарх аз сатҳи мувозинатӣ паст бошад ($P_2 < P_1$), он гоҳ барзиёдии талабот ва ё норасоии (дефитсита) пешниҳод ба назар мерасад, яъне миқдори пешниҳод аз миқдори талабот хурд аст ($Q_S < Q_D$).

Нархи мувозинатие, ки дар натиҷаи амал намудани қувваҳои рақобатии бозор ба миён меояд, вазифаҳои асосиро дар иқтисодиёт иҷро мекунад:

вазифаи ахборотӣ – бузургии он барои ҳамаи субъектони иқтисоди бозорӣ ҳамчун нишона баромад мекунад;

вазифаи меъёргузорӣ – нарх тақсимои молҳоро бо воситаи ишорат (огоҳкунӣ) меъёргузорӣ менамояд, яъне харидоронро оид ба дастрасии моли додашуда ва ҳаҷми харидорӣ қарда мешудаи он дар сатҳи даромади додашуда хабардор мекунад. Инчунин нарх ба истехсолкунанда низ бо воситаи муқоисакунии хароҷоти истехсоли бо нарх таъсир расонида, ҳамзамон талаботи истехсолкунандаро ба омилҳои истехсолот меъёргузорӣ менамояд;

вазифаи ҳавасмандгардонӣ – нарх истехсолкунандагонро барои васеъкунӣ ва ё маҳдудкунии истехсолот, иваз намудани технология ва номгуӣ мол водор месозад, то ки

харочотҳои онҳо бо нарх мувофиқат карда, фоидаи муайянро таъмин намояд.

Барзиёдии истеъмолкунанда ва барзиёдии истеҳсолкунанда. Ин мафҳумҳоро ба назарияи иқтисодӣ А.Маршалл ворид намудааст. Барзиёдии истеъмолкунанда – ин фарқи байни нархи талабот, яъне нархи ҳадди аксаре, ки истеъмолкунандагон тайёранд барои миқдори муайяни мол пардохт намоянд ва нархе, ки онҳо дар ҳақиқат дар сатҳи нархи мувозинатӣ пардохт кардаанд. Бо ибораи дигар, дар бозор харидоре ҳастанд, ки тайёранд нархи аз сатҳи мувозинатӣ баландро пардохт намояд, лекин дар асл онҳо нархи мувозинатиро пардохт мекунад. Ин фарқият барзиёдии истеъмолкунандаро ташкил мекунад. Барзиёдии истеҳсолкунанда – ин фарқи байни нархи бозорие, ки истеҳсолкунанда барои моли худ ба даст овардааст ва он нархе, ки бо он ӯ тайёр буд моли худро фурушад. Бо ибораи дигар, дар бозор истеҳсолкунандагоне ҳастанд, ки тайёранд моли худро бо нархи аз сатҳи мувозинатӣ пасттар фурушанд.

Чамъи барзиёдии истеъмолкунандагон ва истеҳсолкунандагон манфиати чамъиятиро тавсиф мекунад, ки дар натиҷаи мавҷудияти мувозинатии бозорӣ ба миён меояд. Манфиати чамъиятӣ ходисаи зарурии иқтисодиро нишон медиҳад: нархи мувозинатии бозорӣ ба агентҳои бозорӣ имконият медиҳад, ки амалҳои худро мувофиқат кунанд ва созишномаи тарафайн ба миён ояд. Бо баробари ин шартҳои савдо то даме ислоҳ карда мешаванд, ки дар сн ин маҷмӯаҳо мувозинат наҷаванд, яъне то даме ки талабот бо пешниҳод баробар наҷавад. Мувозинатии рақибона имконият медиҳад, ки афзалияти ҳадди аксар барои ҳар ду иштирокчиёни муносибатҳои бозорӣ таъмин карда шавад. Бо шарофати нархи мувозинатӣ харидорон бисёртар молҳоро бо нархҳои пасттар нисбат ба хоҳиши

Дар ин сатҳи нарх дар бозор баробарии миқдори мол ва хизматҳои талабшаванда ва пешкашшаванда низ баробар мешаванд:

$$Q_E = Q_D = Q_S \quad (8.15)$$

ки дар ин ҷо: Q_E – ҳаҷми мувозинатӣ; Q_D – ҳаҷми талабот; Q_S – ҳаҷми пешниҳод.

Лекин, дар ҳамагуна сатҳи нарх ҳаҷми пешниҳод ва талабот мувофиқат намекунанд. Агар нарх аз сатҳи мувозинатӣ баланд бошад ($P_1 > P_E$), дар ин ҳолат барзиёдии пешниҳод ба миён меояд ($Q_S > Q_D$), агар нарх аз сатҳи мувозинатӣ паст бошад ($P_2 < P_E$), он гоҳ барзиёдии талабот ва ё норасогии (дефитсита) пешниҳод ба назар мерасад, яъне миқдори пешниҳод аз миқдори талабот хурд аст ($Q_S < Q_D$).

Нархи мувозинатие, ки дар натиҷаи амал намудани қувваҳои рақобатии бозор ба миён меояд, вазифаҳои асосиро дар иқтисодиёт иҷро мекунад:

вазифаи ахборотӣ – бузургии он барои ҳамаи субъектони иқтисоди бозорӣ ҳамчун нишона баромад мекунад;

вазифаи меъёргузорӣ – нарх тақсимои молҳоро бо воситаи ишорат (огоҳкунии) меъёргузорӣ менамояд, яъне харидоронро оид ба дасграсии моли додашуда ва ҳаҷми харидорӣ карда мешудаи он дар сатҳи даромади додашуда хабардор мекунад. Инчунин нарх ба истехсолкунанда низ бо воситаи муқоисакунии хароҷоти истехсоли бо нарх таъсир расонида, ҳамзамон талаботи истехсолкунандаро ба омилҳои истехсолот меъёргузорӣ менамояд;

вазифаи ҳавасмандгардонӣ – нарх истехсолкунандагонро барои васеъкунӣ ва ё маҳдудкунии истехсолот, иваз намудани технология ва номгуӣ мол водор месозад, то ки

харочотҳои онҳо бо нарх мувофиқат карда, фоидаи муайянро таъмин намояд.

Барзиёдии истеъмолкунанда ва барзиёдии истеҳсолкунанда. Ин мафҳумҳоро ба назарияи иқтисодӣ А.Марцалл ворид намудааст. **Барзиёдии истеъмолкунанда** – ин фарқи байни нархи талабот, яъне нархи ҳадди аксаре, ки истеъмолкунандагон тайёранд барои миқдори муайяни мол пардохт намоянд ва нархе, ки онҳо дар ҳақиқат дар сатҳи нархи мувозинатӣ пардохт кардаанд. Бо ибораи дигар, дар бозор харидоре ҳастанд, ки тайёранд нархи аз сатҳи мувозинатӣ баландро пардохт намояд, лекин дар асл онҳо нархи мувозинатиرو пардохт мекунад. Ин фарқият барзиёдии истеъмолкунандаро ташкил мекунад. **Барзиёдии истеҳсолкунанда** – ин фарқи байни нархи бозорие, ки истеҳсолкунанда барои моли худ ба даст овардааст ва он нархе, ки бо он u тайёр буд моли худро фурӯшад. Бо ибораи дигар, дар бозор истеҳсолкунандагоне ҳастанд, ки тайёранд моли худро бо нархи аз сатҳи мувозинатӣ пасттар фурӯшанд.

Чамъи барзиёдии истеъмолкунандагон ва истеҳсолкунандагон манфиати чамъиятиро тавсиф мекунад, ки дар натиҷаи мавҷудияти мувозинатии бозорӣ ба миён меояд. Манфиати чамъиятӣ ҳодисаи зарурии иқтисодиро нишон медиҳад: нархи мувозинатии бозорӣ ба агентҳои бозорӣ имконият медиҳад, ки амалҳои худро мувофиқат кунанд ва созишномаи тарафайн ба миён ояд. Бо баробари ин шартҳои савдо то даме ислоҳ карда мешаванд, ки дар сн ин маҷмӯаҳо мувозинат нашлаванд, яъне то даме ки талабот бо пешниҳод баробар нашлавад. Мувозинатии рақибона имконият медиҳад, ки афзалияти ҳадди аксар барои ҳар ду иштирокчиёни муносибатҳои бозорӣ таъмин карда шавад. Бо шарофати нархи мувозинатӣ харидорон бисёртар молҳоро бо нархҳои пасттар нисбат ба хоҳиши

пешинаи дастрас кардани мол мол бо нархи баландтар харидорӣ карданд, истехсолкунандагон бошанд бисёртар молхоро бо нархҳои нисбатан баланд аз нархи пастаре, ки ба он розӣ буданд, фурухтанд.

Дар назарияи иқтисодӣ натиҷаҳои ин ҳодиса аз мавқеи самаранокии Парето (1848 – 1923) баҳо дода мешаванд. Парето принсипи муносибро (оптимальность) таҳия намуд, ки чунин маънидод карда мешавад: некуаҳволии ҳадди аксар ва ё фойданокии умумӣ дар чунин шароит дастрас карда мешавад, ки дар он кӯшиши баланд намудани некуаҳволии шахсони алоҳида ба пастшавии сатҳи зиндагонии ягон аъзои ҷамъият оварда нарасонад. Ба ақидаи В.Парето, ин принсип дар шароити рақобати номаҳдуд амалӣ шуда метавонад.

Бо ибораи дигар, тақсимои захираҳо бо воситаи механизми нархҳо, агар дигар тақсимои имконпазири бехтарнамудани некуаҳволи вучуд надошта бошад, самаранокии Парето номида мешавад.

Чи хеле ки дар адабиёти иқтисодӣ аз нуқтаи назари таъмини шароити мусоид қайд карда мешавад, ин шароит наонқадар зарур бошад ҳам, нокифоя мебошад, азбаски чунин тақсимои ноадолатона, ки ҳангоми он боигарӣ дар даст гурӯҳи муайян қарор гирифта, тақдири гурӯҳҳои бокимонда камбизоати мебошад. Бо вучуди ин чунин тақсимои мувофиқи Парето дар ҳолати мавҷуд набудани тарзҳои бехтар намудани ҳолати камбизоатон аз ҳисоби сарватмандон, оптималӣ мебошад.

Алоқаи байни самаранокӣ мувофиқи Парето ва мувозинатии рақибона дар таҳлили иқтисодӣ бо воситаи ду теоремаҳои фундаменталӣ маънидод карда мешаванд.

Теоремаи якуми назарияи иқтисодии некуаҳволи чуни насти: агар бозори озод мавҷуд бошад, дар ин ҳолат иқтисодиёт захираҳоро самаранок тақсим мекунад. Бо ибораи дигар: ҳар як мувозинатии рақобатнок мувофиқи Парето самаранок мебошад.

Теоремаи дуҷуми назарияи иқтисодии некуаҳволи тасдиқ мекунад, ки барои ҳар самаранокии Парето дар тақсимои захираҳо чунин варианти азнавтаскимкунии онҳо вучуд дорад, ки ин тақсимо аз нуқтаи назари самаранокии Парето тақсимои нави захираҳо дар шароити мувозинатии рақобатнок ба ҳисоб меравад.

Дар асл нархҳои аслии бозорӣ на ҳамавақт бо нархи мувозинатӣ мувофиқат мекунад, яъне бозор ҳамавақт аз ҳолати мувозинатӣ дур аст. Маълум аст, ки ҳеҷ кас ба истехсолкунанда барои қори намудани нарх дар ҳаҷми 25% аз сатҳи мувозинатӣ баландтар ҳалал намерасонад. Мо муайян намудем, ки одатан харидороне ёфт мешаванд, ки ба ин нарх розӣ ҳастанд.

Лекин, бозор ба ҳолати мувозинатӣ қўшиш мекунад. Бо ибораи дигар ҳолати мувозинатии бозорӣ ба ҳолати устуворӣ майл дорад. Ин тасдиқкунӣҳоро бо воситаи мушоҳида намудани ҳолатҳои вайроншавии мувозинатии бозорӣ асоснок кардан мумкин аст.

Моделҳои аввалини назариявии мувозинатии умумӣ дар шароитҳои бозори классикӣ аз тарафи иқтисодчии швейтсарӣ Л.Валрас (1834 – 1910) ҳамчун назарияи мувозинатии умумии рақобатӣ қоркард шуда буд. Моделҳои аз тарафи Л.Валрас пешкаш шуда шаклан модели макроиқтисодӣ буда, лекин таркибан дар нишондиҳандаҳои микроиқтисодӣ асос гирифтааст, ки рафтори истехсолкунандагони алоҳида ва истехсолкунандагони молҳоро дар бозор тавсиф мекунад. Моделҳои Валрас дар ис-

тифодабарии нархҳои мувозинат асос мегирад, ки онҳо мувозинатии талабот ва пешниҳодро таъмин менамоянд. Фарз мекунем, ки дар натиҷаи амал намудани ягон қувваҳои бозорӣ, нарх аз сатҳи мувозинатӣ баланд шуд. Чунин ҳолат ба пайдоиши барзиёдии мол оварда мерасонад, яъне дар сатҳи пойдоршудаи нарх қисми фурушандагон моли худро фурухта наметавонанд. Тарзи ҳақиқии раҳои аз ин ҳолат барои фурушандагон ин паст кардани нархҳо мебошад, ки ба афзоиши ҳаҷми фуруш оварда мерасонад, чунки харидорон бо нархҳои пастшуда талаботҳои худро зиёд мекунанд. Маълум аст, ки чараёни пастшавии нарх ва афзоиши ҳаҷми фуруш то он лаҳзаи пойдоршавии нархи мувозинатӣ давом мекунад, ки бо он фурушандагон метавонанд ҳамаи молҳои пешкаш мекунанд фурушанд ва баъдан рағбати онҳо барои паст кардани нархҳо аз байн меравад. Дар ҳолати баръакс, яъне тағйирёбии нарх аз сатҳи мувозинатӣ ба тарафи пастшавӣ, афзоиши ҳаҷми талабот ба миён омада, норасоии (дефитсита) мол ба вучуд меояд. Бо нархҳои нисбатан паст барои ҳамаи истеъмолкунандагон мол намерасад ва фурушандагон вобаста аз шароити ба миён омада молҳоро бо нархҳои баландтар мефурушанд. Чунин чараён то лаҳзае давом мекунад, ки дар он мувозинатии талабот ва пешниҳод дастрас карда шавад.

Муносибати нисбатан дигарро барои маънидодкунии механизми пойдоркунии мувозинатии бозорӣ иқтисодчии англис А.Маршалл истифода бурдааст. Ӯ гумон мекард, ки фурушандагон ба вайроншавии мувозинатии бозорӣ мутаассир шуда, нархҳоро тағйир надода, ҳаҷми пешниҳодро тағйир медиҳанд. Мантиқи ҳаёлотии Маршалл чунин аст. Дар ҳамагуна ҳаҷми истеҳсолоти аз сатҳи мувозинатӣ кам, нархи пешниҳод аз нархи талабот пасттар аст. Ин ҳолат барои фурушандагон фоидаовар аст, зеро онҳо молҳои худро бо

нархи талабот ба фуруш гузошта, фоидаи зиёдеро ба даст меоранд. Чунин ҳолати фоидаовар фирмаҳоро мачбур мекунад, ки истеҳсолотро зиёд гардонанд. Дар натиҷа пешниҳод афзоиш ёфта, нархҳо оҳиста – оҳиста то сатҳи мувозинатӣ паस्त мешавад.

Айнан бо ҳамин тарз, вақте ки ҳаҷми аслии истеҳсолот аз сатҳи мувозинатӣ зиёд мешавад, нархи пешниҳод аз нархи талабот баланд мешавад. Ин ҳолат маънои онро дорад, ки молҳо бо нархи талабот, яъне аз арзиши асли камтар фурухта мешаванд. Маълум аст, ки дар чунин ҳолат хоҳишмандон барои истеҳсоли ин гуна мол кам мешавад. Дар натиҷа пешниҳод то сатҳи мувозинатӣ кам шуда, нархҳо бошанд оҳиста – оҳиста то сатҳи мувозинатӣ баланд мешаванд.

Хуллас, муносибати Л.Валрас ва муносибати А.Маршалл ба ҳолати мувозинати аслияти бозорро инъикос карда, амал намудани ҳар яки онҳо дар марҳилаи муддати муайян ифода меёбад.

Масалан, тағйирёбии нархҳо (механизми Л.Валрас) ба пайдоравии мувозинатӣ дар марҳилаи кӯтоҳ мусоидат мекунад. Дар шароите, ки молҳо бо миқдори муайян истеҳсол карда шудаанд, мутобиқаткунонии ҳаҷми пешниҳод ба ҳаҷми талабот танҳо бо воситаи тағйирдиҳии нарх имконпазир аст. Бо ибораи дигар, ҳаҷми истеҳсолот дар чунин шароит додашуда мебошанд, нархҳо бошанд тағйирёбандаанд.

Тағйирёби ҳаҷми пешниҳод (механизми Маршалл), баръакс дар марҳилаи дарозмуддат баромад мекунад. Дар шароити марҳилаи дарозмуддат барои қонеъгардонии ҳама гуна ҳаҷми талабот ҷорӣ намудани иқтидорҳои нави истеҳсоли имконпазир аст. Дар ин ҳолат ба даст овардани фоида зарур аст. Дар чунин шароитҳо нарх нишонаи асосӣ мегардад, ки аз диққатҷалбкунандагии кадом андозаи васеъшавӣ ва

ё маҳдудшавии истеҳсолот вобаста мебошад. Бо ибораи дигар, нарх ҳамчун додашуда ва пешниҳоди мол ҳамчун тағйирёбанда баромад мекунад.

Функсияи талабот ва пешниҳоди Л.Валрас чунин намуд дорад:

$$Q_D = f(P) \quad (8.16)$$

$$Q_S = f(P) \quad (8.17)$$

шарти мувозинатӣ бошад чунин баробарӣ баромад мекунад:

$$Q_D = Q_S \quad (8.18)$$

Функсияи талабот ва пешниҳоди А.Маршалл чунин намуд дорад:

$$P_D = f(Q) \quad (8.19)$$

$$P_S = f(Q) \quad (8.20)$$

шарти мувозинатӣ бошад чунин баробарӣ баромад мекунад:

$$P_D = P_S \quad (8.21)$$

Назарияи иқтисодии муосир функсияҳои талабот ва пешниҳоди Л.Валрас ва тасвирҳои графикаи ин функсияҳо аз тарафи А.Маршалл пешкаш шуда истифода мебарад, ки ба натиҷаҳои таҳлили баҳамтаъсиррасонии талабот ва пешниҳод таъсир намерасонад.

Моделҳои тортонашакл. Ба ғайр аз моделҳои пойдоршавии мувозинатии бозории дар боло қайд шуда, боз як моделе мавҷуд аст, ки механизми таъсисёбии нархи мувозинатиро мефаҳмонад. Чунин модел, модели тортонашакл ба ҳисоб меравад. Нисбат ба моделҳои мушоҳида шуда, ин модели динамикӣ мебошад, ки омили вақтро ба назар мегирад. Бо ибораи дигар, ин модел чараёни таъсисёбии мувозинатии бозориро дар шароитҳои мушоҳида мекунад, ки дар он ҳиссиёти иштирокчиёни муомилаҳо ба тағйирёбии шароитҳои бозор дар фосилаи вақт паҳн карда шудааст.

Барои мисол одатан соҳаҳои гуногуни хоҷагии кишрокро мегиранд. Фарз мекунем, ки истеҳсолкунандаи нахи пахта ба нархи бозорӣ нишон гирифта буд, ки бо он нахи пахтаро дар соли чорӣ фурухта буданд. Ҷу маҷудияти нархи пойдоршударо дар оянда пешбинӣ карда, ҳаҷми истеҳсоли нахи пахтаро барои соли оянда дар асоси ин нарх муайян мекунад. Фарз мекунем, ки бозор аз ҳолати мувозинатӣ баромад. Талабот ба нахи пахта кам шуда, бо нархи соли гузашта харидорон ҳамон қадар нахи пахтаро мисли пештара харидорӣ намекунанд. Барои фурухтани миқдори нахи пахтаи истеҳсолшуда, истеҳсолкунанда маҷбур мешавад нархро то сатҳи нархи талабот барои миқдори маҷбур будаи нахи пахта паст намояд. Лекин чунин нархи паст як қатор истеҳсолкунандагонро маҷбур месозад, ки ин бозорро тарк намоянд. Пешниҳод кам шуда, дар бозор норасоӣ ба миён омада, нархҳо баланд мешаванд. Дар навбати худ ин ҳолат васеънавию пешниҳодро (аз сатҳи пештара камтар) ба миён меорад. Дар оянда ин чараён бо схемаи додашуда амалӣ мегардад ва дар натиҷа бо давраҳои спирали маҳдудшавандаи нархи мувозинатӣ, истеҳсолкунандагон нархи мувозинатиро дарёфт мекунанд. Ҳамаи ин гуфтаҳо дар назар дорад, ки ҷудошавӣ аз ҳолати мувозинатӣ бо мурури замон хурд мешавад, яъне низоми бозорӣ ба ҳолати мувозинатӣ майл мекунад.

Лекин, модели торгонашакл ба монанди дигар моделҳо, ҳолати аслиро соддатар мекунад. Дар асл интиҳоби ҳаҷми пешниҳод барои соли оянда ба мутобиқнавию механикӣ ба шароитҳои нархӣ дар соли гузашта пойдор шуда, асос намегирад. Иштирокчиёни бозор кӯшиш мекунанд, ки ҳолатҳоро пешлӯи кунанд, баъзеи онҳо (пеш аз ҳама фирмаҳои монополист) имконият доранд ба ҳолатҳо таъсир расонанд. Инчунин қачхатҳои талабот ва пешниҳод

бетағйир намомонанд Зери таъсири омилҳои ғайринархӣ онҳо ҷунбиши доимиро хис мекунад.

Бо вучуди ин, модели тортонашакл бо муносибати умумии худ ба мувозинатии бозорӣ фоидаовар аст, зеро нишон медиҳад, ки бозор на дар ҳама ҳолатҳо ба таври автоматӣ мувозинатиرو ҷорӣ мекунад.

Мувозинатии бозорӣ ва давлат. Ҳолатҳои маълуманд, ки мувофиқи онҳо агар бозор қобилияти ба ҳолати мувозинатӣ бо воситаи механизмҳои азониҳудӣ баргаштанро дошта бошад, он гоҳ танзими иловагии бозор аз тарафи давлат зарурият надорад. Агарчи мувозинатӣ номуътадил бошад, яъне бозор қобилияти мустақилонаи баргаштан ба ҳолати мувозинатӣ надошта бошад, он гоҳ даҳолати ғабӯлонаи давлат ба низоми бозорӣ зарур аст.

Воқеъияти аслии иқтисодии бозорӣ муосир ҷуни наст, ки дар асл ягон мамлакате вучуд надорад, ки дар он ин ё он шакли даҳолати давлат ба ҷараёнҳои нархгузорӣ амалӣ нагашта бошад.

Шаклҳои даҳолати давлат ба нархгузорӣ. Варианти нисбатан паҳнраштаи ҷунин даҳолати давлат инҳо мебошанд: **якум**, назорати давлатӣ аз болои нархҳо; **дуум**, ҷорӣ намудани андозҳо ва пешкаш намудани субсидияҳо.

Назорати давлатӣ аз болои нархҳо. Нархҳои мувозинатии ҷорӣ шуда, бо назардошти як қатор ҳолатҳо на ҳама вақт ба ҷамъият мувофиқ аст. Даҳолати давлатӣ дар ин ҳолат метавонад шакли маҷбурии (қонунии) ҷорӣ намудани нархҳои устуворро гирад, ки ду намуд доранд:

- *вақте, ки нархҳои мувозинатӣ ба ҷамъият ниҳот баланд пешкаш карда мешаванд, давлат нархҳои аз стаҳи мувозинатӣ пасттарро (нархҳои ҳадди аксар ва ё нархҳои болоӣ) ҷорӣ мекунад;*

- вақте, ки нархи мувозинатӣ ниҳоят паст бошад, дар ин ҳолат ба таври қонуни нархи аз сатҳи мувозинатӣ баландтар (нархи ҳадди ақал ва ё нархи поёни) ҷорӣ карда мешавад.

Оқибатҳои устуворкунии нархҳо. Ҷорӣ намудани нархҳои устувор ба вайроншавии мувозинати бозори ба мо маълум, яъне ба барзиёди ва ё ба норасогӣ оварда мерасонад:

- агар нархҳои устувор аз сатҳи мувозинатӣ паст бошанд, норасогии молҳо ба миён меояд;
- агар нархҳои устувор аз сатҳи мувозинатӣ баланд бошад, барзиёдии молҳои ба миён меояд.

Дар ҳар ду ҳолатҳо, ҳангоми нархгузори озод бозор метавонад механизми рақоиро аз ҳолати номувозинатӣ дарёфт намояд. Вақте, ки нархҳо қонунан устувор карда шуданд, он гоҳ амал намудани қувваҳои рақобатӣ маҳдуд карда мешаванд, ва барои ҳал намудани муаммоҳои ба миён омада даҳолати давлат зарур аст.

Дигар оқибати ҷорӣ намудани нархи ҳадди аксар (ҳамрадифи норасогӣ) бозори пинҳонӣ (сиёҳ) мебошад. Сабабҳои мавҷудияти ин бозор бо он маънидод карда мешавад, ки қисми шаҳрвандон тайёранд барои дастрас кардани моли камёфти дар савдои расмӣ вучуд надошта, бар иловаи нархи аз тарафи давлат ҷоришуда нархи иловагиро пардохт намоянд. Ба амал ҳолатҳои гуногун сабаб шуда метавонанд – аз даромадҳои зиёд то ҳолатҳои фавқулода, ки дар ҳаёти ҳар шахс ба миён омаданаш мумкин аст. Баъдан оқибатҳои ногузирӣ занҷирбанд ба вучуд меояд. Фарз мекунем, ки истехсолкунандагони аз тарафи давлат назоратшаванда, барои баланд намудани нархи интиҳой қарор қабул карда наметавонанд, лекин онҳо метавонанд ҳаҷми истехсолотро маҳдуд на-

моянд. Айнан ҳамин ҳаҷми маҳсулоти устувор ба бозори пинҳонӣ дастрас мегардад, ки бо фуруши молҳои камёфт сару кор дорад. Дар натиҷа, мувозинатӣ дар бозори пинҳонӣ ҳангоми нархи баландтар нисбат ба нархи мувозинатии бозори озод дастрас карда мешавад. Аммо сабаби даҳолати давлат айнан нархи мувозинатии баланд буд. Бо ибораи дигар, бозори пинҳонӣ – ин нишонаи шикасти сиёсати давлатии маҳдудкунии нархҳо мебошад.

Тарзҳои зиддият ба норасоӣ. Давлат метавонад норасогиро дар шароитҳои нархҳои устувор бо ду роҳ баратараф созад:

- 1) зиёд намудани пешниҳод то ҳаҷми мувозинатӣ аз ҳисоби харидҳои иловагии моли додасуда аз хориҷи кишвар;
- 2) кам кардани талабот ба мол бо роҳи қорӣ намудани ягон маҳдудиятҳо, ба ғайр аз маҳдудкунии пулӣ, ба монанди маҳдудкунии ҳаҷми харидҳо.

Андозҳо ва мувозинатии бозорӣ. Андозҳо ба нархи моли фурухта мешуда дохил карда шуда, мувофиқан ба нархи мувозинатӣ таъсир мерасонанд. Оқибатҳои қорӣ намудани андозҳо барои бозор ниҳоят калон буда метавонанд. Айнан чунинанд таъсири андозҳои (моли) ғайримустақим, хусусан, андоз аз арзиши иловашуда (ААИ, НДС), бочҳои гумрукӣ ва аксизҳо барои як қатор гурӯҳи молҳо. Механизми пардохти ин андозҳо дар назар дорад, ки харидор нархи молро бо назардошти иловаҳо дар намуди андозҳои ғайримустақим пардохт мекунад, фурушанда бошад суммаи ба бузургии андоз баробарро ба бучети давлатӣ месупорад.

Умуман таҳлили таъсири андозҳо ба ҳолати мувозинатӣ оддӣ аст: мувозинатии иқтисодӣ то қорӣ намудани андоз ва баъд аз қорӣ намудани он мушоҳида карда шуда, фарқияти ба даст омада имконият медиҳад, ки таъсири андоз муайян

карда шавад. Фарз мекунем, ки ҳолати ибтидоии бозори ягон мол, бо таъсиррасонии талабот ва пешниҳод, таъсисёбии нархи мувозинатӣ ва ҳаҷми мувозинатӣ тавсиф карда мешавад. Фарз мекунем, ки ҳукумат барои мол андозро дар ҳаҷми T сомонӣ барои ҳар як воҳид қорӣ кард. Қорӣ намудани андоз таъсиррасонии нави байни талабот ва пешниҳодро ба миён меорад, ки ба он нархи мувозинатии пастшуда ва ё баландшуда мувофиқат мекунад. Ин маънои онро дорад, ки харидор маҷбур аст барои мол нархи баландтарро нисбат ба пештара пардохт намояд. Вале фурушанда низ бурд намекунад, чунки аз ҳар як воҳиди моли фурухта шуда u бояд маблағи андозро ба давлат пардохт намояд. Дар натиҷа нархи фуруш баъд аз тарҳ намуани андоз, ба нархи нисбат ба нархи мувозинатии пештара пастар баробар мешавад.

ҚИСМИ Ш. НАЗАРИЯИ МИКРОИҚТИСОД

Мавзӯи 9. Назарияи рафтори истеъмолкунанда.

Мавзӯи 10. Бозори омилҳои истеҳсолот.

Мавзӯи 11. Соҳибкорӣ ва фоида.

Мавзӯи 12. Хароҷоти истеҳсолот, моҳият ва сохтори он.

Мавзӯи 13. Фирма дар низоми муносибатҳои бозорӣ.

МАВЗҶИ 9. НАЗАРИЯИ РАФТОРИ ИСТЕЪМОЛКУНАНДА.

- 9.1. *Маржинализм ва назарияи рафтори истеъмолкунанда.*
- 9.2. *Кардинализм: фоиданокии интиҳоии неъматҳо ва мувозинати истеъмолкунанда.*
- 9.3. *Ординализм: категорияи афзалиятҳои истеъмолкунанда.*

Истеъмолкунандагон ва фирмаҳо субъектони асосии иқтисоди бозорӣ мебошанд. Онҳо талабот ва пешниҳодро дар бозори мол ва хизматҳо таъсис дода, бо вучуди ин дар чараёни қорӣ намудани нархи мувозинат баҳамтаъсир мерасонанд.

Фирма барои ба даст овардани фоидаи ҳадди аксар кӯшиш мекунад ва барои ин хоҷагидорӣ худро бо назардошти талабот ба маҳсулоти истеҳсол мешуда, нархи захираҳо ва дигар омилҳои зиёд амалӣ мегардонад.

Истеъмолкунанда мақсади қонеъгардонии ҳадди аксари эҳтиёҷотҳои худро дорад, яъне ба даст овардани фоиданокии ҳадди аксар аз истеъмоли мол ва хизматҳои харида шуда, вобаста аз даромади мавҷуд буда, шавқу ҳаваси шахсӣ ва бо назардошти нархҳои бозорӣ ба ин мол ва хизматҳо.

Назарияи рафтори истеъмолкунанда аз он бар меояд, ки истеъмолкунандагон – ин одамоне, ки дорои озода буда, ба онҳо психологияи рафтори истеъмоли хос аст, онҳо дорои майд ба шавқу ҳавасҳо дар чараёни қабули қарор оид ба харидорӣ намудани молҳои истеҳсолшуда мебошанд. Бо баробари ин истеъмолкунандагон барои неъматҳои истеҳсолшуда имкониятҳои маҳдуди пулӣ доранд.

Таҳлили рафтори истеъмолкунанда дар чунин фарзҳои асос мегирад:

- рафтори истеъмолкунанда оқилона мебошад, яъне ӯ бо даромадҳои пулии худ чунон идора мекунад, ки го ки аз харчи он қонеъгардонии зиёдеро дастрас кунад;

- истеъмолкунанда низоми пойдоргаштаи шавку ҳавасхоро нисбати мол ва хизматҳо дорад;
- ҳамаи мол ва хизматҳои, ки ба истеъмолкунандагон пешкаш карда мешаванд, нарх доранд, ки омили камчиниро ифода мекунад;
- нишондоди асосии рафтори истеъмолкунанда фоиданокии ин ё он мол ва хизмат баромад мекунад.

Рафтори истеъмолкунанда – ин чараёни таъсисёбии талаботи истеъмолкунандагон ба мол ва хизматҳои гуногун бо назардошти даромад ва шавку ҳаваси онҳо мебошад.

9.1. МАРЖИНАЛИЗМ ВА НАЗАРИЯИ РАФТОРИ ИСТЕЪМОЛКУНАНДА.

Маржинализм, ҳамчун мактаби илмӣ иқтисодӣ дар охири асри ХХ бар муқобили мактаби иқтисоди сиёсии классикӣ ба миён омада, дорои як қатор хусусиятҳо мебошад. Аз ҳама ҳам чиҳати асосии маржинализм дар он аст, дар ҷаҳорҷӯбаи он аввалин шуда қонунҳои психологии рафтори истеъмолкунандагони неъматҳои бозорино ва концепсияи фоиданокии интиҳои неъматҳои моддино таҳия намулдааст. Маржинализм ва қисми таркибии он – назарияи рафтори истеъмолкунанда дар қоидае асос меёбад, ки дар он таҳлили чараёнҳои иқтисодӣ, аз он ҷумла чараёнҳои истеъмоли неъматҳо бояд аз дарёфти ҳавасҳои субъективӣ ва фоиданокии неъматҳо оғоз ёбад.

Фоиданокии неъматҳо. Истилоҳи «фоиданокӣ» аввалин маротиба ба гардиши илмӣ аз тарафи файласуфи англис И.Бентам (1748 – 1832) ворид карда шуда буд. Лекин ҳуди ӯ ва дигар иқтисодчиёни ҳамон давра алоқаи байни қимати мол ва фоиданокии аз истеъмоли он ба даст оварда мешуда-ро дарк карда натавонистанд. Танҳо ба А.Смит муяссар гардид, ки алоқаи байни қимати мол ва фоиданокии аз ис-

теъмоли он ба даст оварда мешударо фаҳмонида диҳад. А.Смит фарқияти байни «қимат дар истеъмолот» (фоиданоки) ва «қимат дар мубодиларо» қушода дод. Иқтисодчии англис У.Джевонс (1835 – 1882) соли 1862 консепсияи фоиданокии интиҳоиро пешкаш карда, исбот намуд, ки ба нархи бозорӣ фоиданокии интиҳой дахл дорад, набалки фоиданокии умумӣ.

Фоиданокии неъматҳо – ин самараи истеъмолии онҳо, мавҷудияти чунин хусусиятҳо ва сифатҳо, ки дархостҳои субъективии конкретии одамонро қонеъ мегардонад. Фоиданокӣ ба ҳамагуна неъматҳо хос аст – ба неъматҳои иқтисодӣ ва ҳам ба неъматҳои ғайрииқтисодӣ, агар онҳо ҳамчун объекти истеъмолати истеҳсоли ва истеъмолати инфиродии одамон баромад кунанд.

Қимати неъматҳо. Қимат – ин андозаи фоиданокии неъмат. Маълум аст, ки қобилияти қонеъгардонии эҳтиётҳои инсонии неъмат на танҳо тарафи сифатӣ, балки тарафи миқдориро низ дорад. Таоми бад ҳамон эҳтиётоти инсонро қонеъ мегардонад, ки таоми хуб низ қонеъ гардонида метавонад. Лекин маълум аст, ки қимати (андозаи фоиданокии) таоми хуб нисбат ба таоми бад баландтар аст. Аз ин ҷо хулосае бар меояд, ки неъматҳои нисбатан фоиданок бояд нархи баландтар дошта бошад. Лекин ин ҳолат на ҳамавақт риоя карда мешавад. Масалан, об ва алмосро мегирем. Нархи обе, ки фоиданокиаш барои ҳар як организми зинда, аз он ҷумла барои инсон бебаҳост, одатан ба нол майл мекунад. Бо баробари ин мо медонем, ки бриллиантҳо, ки барои ҳаёти инсон фоиданокии пасттар доранд, нархи ниҳоят баланд доранд. Сабаб чунин парадокс (ачоибот) дар чист? Ин парадокс аз тарафи А.Смит ҳамчун «парадокси об ва алмос» қайд шуда буд.

Чен намудани қимат ва ё дараҷаи фоиданокии неъмат. Чӣ тавр бояд қимати неъмат чен карда шавад? Бо чӣ дараҷаи фоиданокии онҳо муайян карда мешавад? Дарёфти ҷавоб ба ин саволҳо таърихи дурудароз дошта, то давраи муосир онҳо ба гуруҳи назарияҳои мураккаби иқтисодӣ шомиланд. Гузориши мақсадҳои рафтори истеъмолии шахс ҳамавақт субъективӣ аст: дар ин чода нишондодҳои баҳодиҳии объективӣ ва ченкунӣҳои миқдории аниқ вучуд надоранд. Мувофиқан, қимати неъмат низ номуайян мегардад.

Дар ҳал намудани масъалаҳои мураккаби рафтори истеъмолкунанда ду равияи асосӣ таъсис ёфтаанд. Яке аз онҳо – **кардинализм** мебошад, ки дар фарзияти имкониятҳои аниқ чен намудани фоиданокии неъмат ва бо ин мақсад истифодабарии воҳидҳои миқдории гипотетии фоиданокӣ – ютилҳо асос мегирад. Равия дигар – **ординализм** мебошад, ки равияи нисбатан муосир ба ҳисоб рафта, диққати худро ба афзалиятҳои истеъмолот ҷалб менамояд. Дар ин равия диққат на ба андозаи мутлақи фоиданокӣ, балки ба афзалиятҳои нисбии навбатӣ дода мешавад, ки мувофиқи он дар тафаккури инсон молҳо вобаста аз зарурияти аввалин дараҷа то молҳои наонқадар зарур ба тартиб дароварда мешаванд. Ординалистон чадвали афзалиятҳои неъматҳоро таҳлил намуда, як қатор аксиомахоро қорӣ мекунад, ки барои рафтори истеъмолкунанда намунавӣ мебошанд. Ҳангоми интиҳоб аз байни вариантҳои алтернативии интиҳоби неъматҳо, харидор талаботро мувофиқи сатҳи некуаҳволии худ (имкониятҳои бучетӣ) баён мекунад ва бо тасаввуротҳои субъективии худ оид ба фоиданокии ҳади аксари неъматҳои дастрасшаванда амал мекунад.

9.2. КАРДИНАЛИЗМ: ФОИДАНОКИИ ИНТИҲОИИ НЕЪМАТҲО ВА МУВОЗИНАТИИ ИСТЕЪМОЛКУНАНДА.

Барои баҳодихии миқдории дараҷаи қонеъгардонии истеъмолкунанда аз молҳои харидашуда, кардиналистон нишондихандаи шартиро, яъне нишондихандаи фоидаҳои неъматҳоро истифодаб мебаранд, ки ибто ҳарфи U (аз калимаи англисии *Utility* - *фоиданокӣ*). Бо ибораи дигар, кардиналистон фарз мекунад, ки иқтисодчиён аниқ медонанд, ки кадом дараҷаи қонеъгардониро истеъмолкунанда дар натиҷаи харид ба даст овардааст.

Фоидаҳои умумӣ. Кардиналистон гумон дорад, ки истеъмолкунанда бо баробари пайдарҳамии харидорӣ намулдани миқдори зиёдатии неъматҳои иқтисодӣ кӯшиш мекунад, ки барои худ маҷмуаи фоидаҳои умумиро зиёд намояд. Ҷамъи фоидаҳои аз маҷмуаи воҳидҳои неъматӣ муайяни пайдарпай ба дастовардашуда, фоидаҳои умумӣ номида шуда, бо TU ишора карда мешавад.

Ҳангоми амалӣ гардонии пайдарҳамии хариди як намуди мол ҳар як воҳиди иловагии хариди навбатии неъматӣ додашуда ба истеъмолкунанда қонеъгардонии нисбатан қамро нисбат ба пешатар таъмин менамояд. Сабаби ин ҳолат характери иқтисодӣ надошта, балки характери психологӣ дорад. Инсон чунон сохта шудааст, ки барои либоси яқум, таоми аввалин, телевизор и аввалин, барои хонаи аввалин, нисбат ба ду юмин, саюмин ва ғайра бештар хурсанд мешавад. Аввалин маротиба хусусияти қонеъгардонии субъективии эҳтиётҳои одамонро Г.Госсен навишта буд. Хусусиятҳои қараёни субъективии соҳаи харидҳои молии додашуда қонуни яқуми Госсен ва ё қонуни қамшавандаи фоидаҳои интиҳой номида мешавад.

Фоиданокии интиҳой (MU) – ин фоиданокие, ки истеъмолкунанда аз истифодабарии воҳиди иловагии неъматӣ додашуда ба даст меорад. Ин ченаки назариявӣ (яъне MU) дар назарияҳои кардинализм ҳамчун нишондоди ба таври субъективӣ аз тарафи истеъмолкунанда муайян мешудаи қимати неъматӣ иқтисодӣ, баромад мекунад. Андозаи фоиданоӣ аз дастрас намудани воҳиди иловагии неъматӣ метавонад ниҳоят хурд бошад, вале мавҷудияти он фоиданокии умумии маҷмӯавии хариди моли мазкурро зиёд мекунад. Лекин, чӣ хеле ки қайд шуда буд, ҳангоми афзоишҳои фоиданокии умумӣ, ҳамзамон камшавии фоиданокии интиҳойи ҳар як воҳиди иловагии неъматӣ яқинан ба миён меояд. Мисоли классикӣ: ташнашиканӣ ва қонегардонии ташнагӣ аз якумин пиёлаи об аз пиёлаи дуюм, сеюм ва ғайра зиёдтар мешавад.

Қонуни камшавандаи фоиданокии интиҳой. Мохияти қонуни додашударо бо чунин тарз маънидод кардан мумкин аст: агар истеъмоли молҳои дигар бетағйир боқи монад, он гоҳ фоиданокии интиҳойи моли додашуда бо баробари афзоиши истеъмоли он дар чаҳорҷубаи давраи муайян вақт кам мешавад.

Қонуни камшавандаи фоиданокиро дар намуди ҷадвали тасвир кардан мумкин аст (ҷадвали 9.1).

Ҷадвали 9.1.

Намунаи шартии камшавии фоиданокии интиҳой

Q	TU	MU
0	-	-
1	4	4
2	7	3
3	9	2
4	10	1
5	10	0

Чӣ хеле, ки аз чадвали 9.1 маълум мегардад, зиёдшавии миқдори неъматҳо бо афзоиши фоиданокии умумӣ ҳамрадиқ мебошад. Фоиданокии интиҳои ҳамчун фарқи байни андозаи бузургҳои ададии фоиданокии умумии навбатӣ ва гузашта ҳисоб карда мешавад, нишон медиҳад, ки фоиданокии интиҳои ҳар як воҳиди иловагии миқдори афзоишфтаи неъматҳо кам мешавад ва ҳангоми истеъмоли 5-ум воҳиди мол то андозаи 0 баробар мешавад. Баъд аз дастрас намудани фоиданокии интиҳои нули неъмат, истеъмоли он аз ҷиҳати иқтисодӣ ғайрисамаранок мегардад, чунки фоиданокии умумӣ аз ҳамин лаҳза афзоишбиро новобаста аз миқдори моли истеъмоли мешуда қатъ мегардонад. Қонуни камшавандаи фоиданокии интиҳои неъматҳо дар намуди графикҳо низ ифода шуданиш мумкин аст.

Мувозиатагии истеъмолкунанда. Чӣ тавр қонуни камшавандаи фоиданокии интиҳӣ дар рафтори истеъмолкунанда инъикос мегардад? Барои ҷавоби ин савол бояд дар назар дошт, ки дар бозори асли:

- *танҳо як мол нею, балки мол ва хизматҳои зиёд мавҷуданд;*
- *пул вуҷуд дорад, яъне ҳар як мол нарх дорад;*
- *даромади пулии истеъмолкунанда, яъне бучети шахсии ӯ маҳдуд аст, бинобар ҳамин истеъмолкунанда ҳамаи неъматҳои дар бозор вуҷуддоштаре харида наметавонад ва дар назди ӯ муаммои интиҳоб меистад.*

Ба ғайр аз ин бояд дар назар дошт, ки истеъмолкунанда барои дастрас намудани фоиданокии ҳадди аксар аз харидҳои худ кӯшиш мекунад. Маҳдудияти бучети шахсӣ ва кӯшиши тақсимоли оқилонаи он бо назардошти нархҳои мавҷудбуда, харидорро барои интиҳоб водор месозад: як неъматро харидорӣ карда, аз дигар даст кашидан. Аз алтернативаҳои зиёд истеъмолкунанда чунин вариантҳо ва таносубҳои неъматҳоро интиҳоб мекунад, ки онҳо ба фоиданокии пешбаривандаи харидҳои бо имкониятҳои бучети шахсӣ муайяншаванда мувофиқат кунад.

Фоиданокии неъмат бо пулҳои барои он пардохт шуда мукоиса карда мешавад. Агар u боварӣ дошта бошад, ки фоиданокии неъмат бо нархи он мувофиқат мекунад, он гоҳ истеъмолкунанда неъматро додасударо харидорӣ мекунад. Хамин тавр ин чараён то баробаршавии фоиданокии интиҳоеи молҳои харида шаванда давом мекунад. Худи истеъмолкунанда дар ҳолати мувозинатӣ қарор мегирад. Мувофиқан, шартӣ мувозинатии истеъмолкунанда баробарии фоиданокии интиҳоеи молҳои дастрасшаванда ба ҳисоб меравад. Қоидаи фоиданокии ҳадди аксар дар чунин тақсимоти даромади истеъмолкунанда ифода меёбад, ки дар он воҳиди пулии охири барои дастрас намудани ҳама намудҳои мол сарфшаванда бояд фоиданокии интиҳоеи якхеларо таъмин намояд. Дар ҳамин гуфтаҳо маънои қонуни Госсен ифода меёбад, ки чунин аст: фоиданокии ҳадди аксарро аз истеъмоли номгуӣ муайяни молҳои истеъмолкунанда ҳангоми шартӣ баробарии фоиданокии интиҳоеи ҳамаи неъматҳои истеъмолшуда дастрас мекунад.

Масалан, фарз мекунем, ки ягон истеъмолкунанда даромадро дар ҳаҷми 350 сомонӣ дорад. U танҳо ду молро харидорӣ мекунад – моли X ва моли Y . Фоиданокии интиҳоеи ин молҳо дар қадвали 9.2 оварда шудаанд.

Қадвали 9.2.

Интиҳоби моли X ва Y , ки фоиданокии ҳадди аксарро таъмин менамояд

Q (воҳид)	MU (моли X) (P=50с. Барои воҳид)		MU (моли Y) (P=100с. Барои воҳид)	
	MU	Барои 1с.	MU	Барои 1с.
1	5	0,1	9	0,09
2	4	0,08	6	0,06
3	3	0,06	5	0,05
4	2	0,04	3	0,03
5	1	0,02	1	0,01

Аз ҷадвали 9.2 маълум мегардад, ки Ҷоиданокии зиёдтарро дастрас намудани моли Y таъмин менамояд, лекин нархи он чунон аст, ки истеъмолкунанда дар ҷаҳорҷӯбаи бучети худ ин амалро тадбиқ карда наметавонад. U маҷбур аст, ки ин молҳои комбинатсия кунонад, яъне истеъмолкунанда бояд ҳисоб намояд, ки ҳар як мол барои U кадом Ҷоиданокиро барои як сомонӣ таъмин менамояд. Маълум аст, ки таносуби Ҷоиданокии ду мол тағйир меёбад. Чӣ хеле ки маълумоти ҷадвали 9.2 нишон медиҳад, Ҷоиданокии ҳадди аксарро комбинатсияи истеъмоли се воҳид моли X ва ду воҳид моли Y таъмин менамояд. Дигар комбинатсияҳои молҳо ба қоидаи Ҷоиданокии ҳадди аксари онҳо ҷавоб намедиҳад ва ё аз ҷаҳорҷӯбаи имкониятҳои бучетии истеъмолкунанда берун мебарояд.

Ҳамин тавр мувозинагии истеъмолкунанда танҳо дар ҳолати баробар шудани Ҷоиданокии интиҳои ҳамаи молҳои дастрас шуда ба воҳиди хароҷотҳои онҳо (MU/P) таъмин мегардад.

Дар шакли аналитикӣ Ҷоиданокии умумии ҳадди аксарро чунон тасвир кардан мумкин аст:

$$\frac{MU_1}{P_1} = \frac{MU_2}{P_2} = \dots = \frac{MU_n}{P_n} = \lambda \quad (9.1)$$

ки дар ин ҷо: $MU_1 \dots MU_n$ – Ҷоиданокии интиҳои неъматҳои дастрас шаванда; $P_1 \dots P_n$ – нархи неъматҳои харидорӣ шаванда; λ – Ҷоиданокии интиҳои пулҳо.

Ин баробарию чунон маънидод кардан мумкин аст. Нисбияти $\frac{MU_x}{P_x}$ бо худ афзоиши Ҷоиданокии умумиро ҳангоми зиёдшавии хароҷоти истеъмолкунанда барои харидани моли « X » ба як сомонӣ ифода мекунад. Маълум аст, ки

дар ҳолати беҳтарини истеъмолкунанда чунин муносибатҳо бояд ба якдигар баробар шаванд.

Бо ибораи дигар, харидор талаботро то он даме баён мекунад, ки дар он фоиданокии интиҳой ба ҳисоби як воҳиди пулии барои моли додашуда сарфшуда ба фоиданокии интиҳои воҳиди пулии барои дастрас кардани моли дигар сарфшуда баробар нашавад.

Ҳамин тавр, баробарии $\frac{MU_x}{P_x} = \frac{MU_y}{P_y}$ нишон медиҳад, ки дар ҳолати мувозинатӣ (яъне дар андозаи додашудаи даромад ва нархи молҳо) фоиданокии аз воҳиди пулии охирини барои дастрас намудани ягон мол, новобаста аз он, ки барои кадом мол он сарф шудааст якхела аст. Ин ҳолат қонуни дуюми Госсен ном гирифтааст.

Ҳамин тавр, нарх имконият медиҳад, ки фоиданокии интиҳои ҳар як истеъмолкунанда дар алоҳидагӣ чен карда шавад, зеро фоиданокии интиҳои воҳиди пулии истеъмолкунандагони гуногун якхела нест. Шарти мувозинати шахси сарватманд ва шахси камбизоат гуногунанд. Лекин таносубҳои байни фоиданокии интиҳои молҳои аз тарафи онҳо дастрасшаванда якхела аст, чунки нархи ҳар як мол барои ҳама якхела аст. Агар формулаи фоиданокии ҳадди аксари дар боло қайдшударо дар намуди $\frac{MU_x}{MU_y} = \frac{P_x}{P_y}$ ифода кунем, за ин ҷо қайд кардан мумкин аст, ки таносуби байни фоиданокии интиҳои ду неъмат ба таносуби нархҳои ба онҳо мувофиқ баробар аст. Мувофиқан, фоиданокии интиҳои «n» неъматҳо байни ҳуб бо он таносубҳои қарор доранд, ки нархи онҳо мувофиқат мекунанд. Ин гуфтаҳо барои ҳама истеъмолкунандагон ҳос аст.

Аҳамият ва маҳдудияти кординализм. Қўшишҳои дар асл чен намудани андозаи мутлақи фоиданокӣ муваффақ на-

градидоаст. Асбобе мавҷуд нест, ки бо воситаи он ин амалро иҷро кардан мумкин бошад. Бо баробари ин ягон асос вучуд надорад, ки истеъмолкунандагон дар асл чунин чараёнро амалӣ гардонида тавонанд. Ченкунии фойданокии умумӣ ва интиҳой бо ютилҳо то ҳол шартӣ боқи мондааст. Бисёр ақидаҳои кардинализм ба тафтиши амалӣ мувофиқат намекунанд, бинобар ҳамиш новобаста аз таърихи дурударози мавҷудияти ин равия, ақидаҳои он ҳамчун гипотеза боқи мондаанд. Бо вучуди ин, таҳлили дар чаҳорҷубаи кардинализм гузаронидашудаи чараёни таъмини фойданокии умумии ҳадди аксар аз тарафи истеъмолкунанда, ба назарияи иқтисодӣ таъсири ҷиддӣ расонида, го ҳол ҳамчун модели оддии ифодакунандаи рафтори истеъмолкунанда баромад мекунад.

9.3. ОРДИНАЛИЗМ: КАТЕГОРИЯИ АФЗАЛИЯТҲОИ ИСТЕЪМОЛКУНАНДА.

Муносибати методологии ординалистон ба омӯзиши рафтори истеъмолкунанда дар батартибдорорӣ аз рӯи аҳамияти (муқоисакунии тартибии) фойданокии неъмат аз тарафи харидор асос мегирад. Новобаста аз он, ки харидор фойданокии неъматҳои дастрас мекардашро аниқ ҳисоб карда наметавонад, ӯ қобилият дорад, ки неъматҳои мавҷудбударо ба сафи (тартиби) муайян бо назардошти зарурияти мол қарор диҳад.

Барои муайян намудани қонуниятҳои рафтори истеъмолкунанда ординалистон ба аксиомаҳо, яъне ба қоидаҳои маълуми исбот талаб намекарда, таъя мекунанд.

Аксиомаҳои ординализм. Аксиомаи ординалистон принципҳои умумии таъсисёбии афзалиятҳои истеъмолиро инъикос мекунанд.

Аксиомаи «нопуррагӣ» дар назар дорад, ки: дар шароитҳои муайян (аз он ҷумла дар шароити нархҳои якхела)

барои харидор миқдори зиёди неъматӣ додашуда нисбат ба миқдори ками он афзалият дорад. Бо баробари ин молҳои босифат нисбат ба молҳои пастсифат афзалият доранд ва ғайра.

Аксиомаи «**рефлекснокӣ**» дар назар дорад, ки: агар ду номгуӣ неъматҳои якхела бошанд, он гоҳ фоидаҳои онҳоро баҳо дода, харидор бад набудани ҳар яки онҳоро эътироф мекунад.

Аксиомаи «**батартибии пурра**» дар назар дорад, ки ҳангоми мавҷудияти ду номгуӣ неъматҳои гуногун, истеъмолкунанда қобилият дорад, ки онҳоро вобаста аз афзалиятҳои худ ба тартиб гузорад ва ё онҳоро баробар эътироф кунад.

Аксиомаи «**транзитивнокӣ**» дар назар дорад, ки агар харидор ба номгуӣ молҳои В номгуӣ А-ро ва ба номгуӣ С номгуӣ В-ро афзалтар шуморад, он гоҳ ӯ номгуӣ молҳои А-ро барои номгуӣ С афзалтар меҳисобад. Мувофиқан, агар номгуӣ молҳои А барои харидор ба номгуӣ В баробар бошад, номгуӣ молҳои В ба номгуӣ С, аз ин лиҳоз номгуӣ молҳои А ва С барои ӯ баробаранд.

Аксиомаи «**мустақилият**» дар назар дорад, ки қонеъгардонии эҳтиёҷотҳои истеъмолкунанда аз миқдори неъматҳои истеъмолмекардаи ӯ вобаста буда, аз миқдори неъматҳои аз тарафи дигар истеъмолкунандагон истеъмол мешуда вобаста нест.

Дар маҷмӯъ аксиомаҳои номбар шуда, имконият медиҳанд, ки давомнокии якхела ва батартибдарории имконпазири таносуби неъматҳои муайян кардашуда, муқоиса намудани ҳуфтиро ҳангоми номгуӣ харидории онҳо фароҳам меоварад.

Дар назарияи ординалистии тартибӣ мафҳуми «**фоиданокӣ**» маънои афзалиятро дорад: вақте, ки номгуӣ

молҳои «А» нисбат ба номгӯи молҳои «В» афзалгар ба ҳисоб мееравад, дар ин ҳолат дар назар дошта мешавад, ки номгӯи молҳои «А» барои истеъмолкунандаи додашуда фоиданокии зиёдтарро нисбат ба номгӯи молҳои «В» дорад. Таҳлили афзалиятҳои як номгӯи молҳо бо дигар номгӯи молҳо бо воситаи **каҷхаттаҳои бефарқиятӣ** амалӣ мегардад.

Каҷхаттаҳои бефарқиятӣ. Каҷхаттаҳои бефарқиятӣ оид ба афзалиятҳои истеъмолкунандаи моли X ва Y ахборот медиҳад. Бо ибораи дигар, каҷхаттаҳои бефарқиятӣ нишон медиҳанд, ки истеъмолкунанда чиро бо даромади муайяни нулӣ дастграс кардан мехоҳад. Каҷхаттаҳои бефарқиятӣ комбинатсияҳои имконпазири молҳои X ва Y нишон медиҳанд, ки ба истеъмолкунанда ҳаҷми баробари коньгардонии эҳтиётро ва ё фоиданокиро фароҳам меоварад. Мувофиқан, ба истеъмолкунанда комбинатсияҳои ин молҳо, ки онро y истеъмоли мекунад фарқият надорад.

Ҳангоми мушоҳидакунии рафтори истеъмолкунанда бо воситаи каҷхаттаҳои бефарқиятӣ саволе ба миён меояд, аз кадом миқдори як мол барои дастграс намудани воҳиди иловагии моли дигар харидор тайёр аст даст кашад?

Ҷавоби ин савол бо воситаи меъёри интиҳоии ивазшавӣ (MRS) амалӣ мегардад. Меъёри интиҳоии ивазшавӣ (MRS) нишон медиҳад, ки дар кадом ҳудудҳо истеъмолкунанда тайёр аст як молро бо моли дигар барои дастграс намудани фоиданокии якхелла иваз намояд. Меъёри интиҳоии ивазшавии неъмат бо формулаи зерин муайян карда мешавад:

$$MRS = \frac{\Delta X}{\Delta Y}, \text{ дар ҳолати } U = const. \quad (9.2)$$

Барои оид ба дархостҳои истеъмолкунандаи аниқ тасаввурот пайдо намудан, одатан маҷмуи каҷхаттаҳои бефар-

қиятиро тасвир мекунанд, ки **картаи қачхаттаҳои бефарқиятӣ** номида мешаванд.

Картаи қачхаттаи бефарқияти имконият медиҳад, ки дар як график алоқамандии се тағйирёбанда нишон дода шаванд: миқдори як мол, миқдори моли дигар ва фоидаҳои.

Рафтори истеъмолкунандаро бо воситаи қачхаттаҳои бефарқиятӣ таҳлил намуда, тадқиқотчиён чунин ҷиҳатҳои асосии онҳоро қайд мекунанд:

1) қачхаттаи бефарқияти, ки нисбат ба дигар қачхаттаи бефарқиятӣ болотар ва ростар ҷойгир шудааст, бо худ номгуи молҳои афзалтарро ифода мекунад, ки ба он фоидаҳои зиёдтар мувофиқат мекунад;

2) қачхаттаҳои бефарқиятӣ ҳеҷ вақт якдигарро наметуранд ва ба ҳам намерасанд, ин хусусият аз аксиомаи «транзитионокӣ»-и харидор бар меояд, ки мувофиқати афзалиятҳои кафолат медиҳад;

3) қачхаттаҳои бефарқиятӣ ҳамавақт ҳамшавии баръаксдоранд, ки аз аксиомаи «нопурагӣ» бармеояд, яъне миқдори зиёди мол нисбат ба миқдори камтар афзалият дорад;

4) ҳамшавии мутлақи қачхаттаи бефарқиятӣ хангоми ҳаракат дар он ба рост ва ба поён кам мешавад (қачхатта аз ибтидои координат камоншакл аст).

Лекин, қачхаттаҳои бефарқиятӣ нишон намедиҳад, ки кадом номгуи молҳои истеъмолкунандаро барои худ вобаста аз маҳдудияти захираҳои худ нисбатан афзалтар меҳисобад. Барои тасвир намудани номгуи молҳои зиёд барои истеъмолкунандаро хатти буҷетӣ истифода мешавад.

Имкониятҳои буҷетӣ ва хатти буҷетӣ. Ҳаҷми хароҷотҳои (буҷети) истеъмолкунандаро ба ҳосили зарби миқдори молҳои харидани он ба нархи онҳо баробар аст. Ин нишондиҳанда муаммои ченшавӣ ва ё ченнашавии фоидаҳои ба назар намегирад, бинобар ҳамин адолатнокии худро дар ҷаҳати муносибати ориданизм ба таҳлили рафтори

истеъмолкунанда низ нигоҳ медорад. Имкониятҳои бучетӣ намуди хатти бучетиро дошта, ба даромади шахсии пулии истеъмолкунанда мувофиқат мекунад, ки дар ҳолати нархҳои бозории додашуда барои дастрас намудани неъматҳои истеъмолий истифода мешаванд.

Хатти бучетӣ комбинатсияҳои гуногуни ду молро нишон медиҳад, ки дар ҳолати ҳаҷми даромади пулии додашуда дастрас шуданаш мумкин аст. Маҳдудиятҳои бечетии истеъмолкунандаро дар намуди баробарии зерин тасвир кардан мумкин аст:

$$I = P_x X + P_y Y \quad (9.3)$$

ки дар ин ҷо: I - даромади истеъмолкунанда, ки барои хариди молҳои X ва Y ба пуррагӣ сарф карда мешавад.

Маънои маҳдудияти бучетӣ дар он аст, ки даромади истеъмолкунанда ба ҷамъи хароҷотҳои y барои хариди молҳои X ва Y баробар аст. Масалан агар нархи моли $X - 1,0$ сомонӣ ва нархи моли $Y - 1,5$ сомонӣ бошад, он гоҳ истеъмолкунанда комбинатсияҳои имконпазири ин молҳоро дар сатҳи даромади 12 сомонӣ мувофиқи маълумоти ҷадвали 9.3 харидорӣ карда метавонад.

Ҷадвали 9.3.

Воҳиди моли Y ($P=1,5$ сомонӣ)	Воҳиди моли X ($P=1,0$ сомонӣ)	Ҷамъи хароҷот
8	0	12 (=12+0)
6	3	12 (=9+3)
4	6	12 (=6+6)
2	9	12 (=3+9)
0	12	12 (=0+12)

Дар яке аз ду ҳолатҳои канорӣ, истеъмолкунанда метавонист даромади худро барои хариди 8 воҳид моли Y сарф намояд, дар ин ҳолат барои дастрас намудани моли X даромади y боқӣ намонд. Аз истеъмоли 2 воҳид моли Y даст кашӣ-

да \bar{y} 3 сомони ро сарфа карда метавонад 6 воҳид моли X ва 3 воҳид моли Y (ва бо дигар варинатхоро) харида метавонад.

Ҳангоми тасвири графикаи хатти буҷетӣ, ин қачхаттаи нишон медиҳад, ки ҳамшавии он намуди баръакс дорад, зеро аз нисбияти нархи моли X (P_x) ва нархи моли Y (P_y) вобаста аст:

$$\frac{P_x}{P_y} = \frac{1 \text{ сомонӣ}}{1,5 \text{ сомонӣ}} = \frac{2}{3} \quad (9.4)$$

Чи хеле, ки маълумоти ҷадвали 9.3 нишон медиҳанд, маҳдудияти буҷетӣ миқдори дастрасии моли X ва Y –ро ба рои истеъмолкунанда дар сатҳи нархи додашуда ва даромади мавҷудбуда муайян мекунад. Миқдори ҳадди аксари моли Y дар ҳолати $X=0$ ва $Y=I/P_y$ харидорӣ кардан мумкин аст; миқдори ҳадди аксари моли X-ро бошад дар ҳолати $Y=0$ ва I/P_x дастрас кардан мумкин аст. Таносуби нархии $\frac{P_x}{P_y}$ арзиши

алтернативии арзиши моли X-ро чен карда, меёри ивазшавии моли Y-ро бо моли X муайян мекунад.

Агар хатти буҷетиро тасвир намоем, он гоҳ ҳар як нуқтаи хатти буҷетӣ чунин миқдори моли Y ва моли X-ро нишон медиҳад, ки онҳоро истеъмолкунанда бо даромади 12 сомонӣ харидорӣ карда метавонад, ба шарте, ки ҳамаи ин даромад барои молҳои додашуда сарф шуда, нархи онҳо тағйир намеёбанд.

Ҷойгиршавии хатти буҷетӣ аз инҳо вобаста аст:

- аз ҳаҷми даромади пулӣ;
- аз тағйирёбии нархи молҳо.

Хатти буҷетӣ метавонад ба чап ва ё рост ҳаракат кунад. Ҳаракати хатти буҷетӣ ба тарафи рост афзоиши имкониятҳои буҷетиро барои дастрас намудани номгуӣ молҳои фоиданокии зиёдтар дошта дар назар дорад. Баръакс, ҳаракати хатти буҷетӣ ба чап пастишавии сатҳи даромадро

дар назар дошта, камшавии дастрас намудани ин молҳоро дар назар дорад.

Рағибии ҳаракати хатти бучетӣ аз тағйирёбии даромади асли вобаста аст, ки некуаҳволии одамонро муайян мекунад. Дар навбати худ, даромади асли афзоиш ёфта метавонад: 1) дар ҳолати афзоишёбии даромадҳои номиналӣ ва бетағйирии нархи молҳо; 2) дар ҳолати тағйир наёфтани даромади номиналӣ ва пастшавии нархи молҳо.

Мувозинатии истеъмолкунанда. Мувозинатии истеъмолкунанда дар нуқтаи расиши хатти бучетӣ бо қачхаттаи бефарқиятӣ дастрас мегардад. Бо баробари ин шартҳои расиши қачхаттаи бефарқиятӣ ва хатти бучетӣ барои фоиданокии ҳадди аксар чунин ҳолатҳоро талаб мекунад: 1) хароҷот бояд ба даромад баробар бошанд ва 2) метёри ивазшавии интиҳой (MRS) бояд ба таносуби нархҳои молҳои X ва Y баробар бошад.

Қачхаттаи Энгел – таносуби байни даромади пулӣ ва миқдори неъматҳои дастрасшударо ифода карда, бо қачхаттаи талабот монандӣ дорад, чунки он таносубҳои байни омилҳои заруриро ба назар мегирад, ки ба талабот ва ҳаҷми неъматҳои дастрасшуда таъсир мерасонанд.

Самараи даромад ва самараи ивазшавӣ. Самараҳои даромад ва ивазшавӣ яқдигарро пурра мекунанд. Онҳо қобилат ва хоҳиши истеъмолкунандаро барои хариди миқдори зиёди моли муайян бо нархи пасттар нисбат ба нархи баланд водор месозанд. Мувофиқан, ҳиссиёти талаботи истеъмолии бо тағйирёбии неъматҳои харидашаванда алоқаманд буда, аз самараи даромад ва самараи ивазшавӣ иборат мебошад. **Самараи даромад** – ин тағйирёбии ҳаҷми талабот дар натиҷаи тағйирёбии даромади асли ва ё афзоишёбӣ ва ё пастшавии нарх мол мебошад. **Самараи**

ивазшавӣ – ин тағйирёбии ҳаҷми талабот ба моли додашуда, ки аз сабаби азнавтақсимкунӣ ба фоидаи он дар натиҷаи афзоиш ва ё пастшавии нархи моли додашуда мебошад.

Самараҳои даромад ва ивазшавӣ якдигарро пурра мекунад. Онҳо қобилат ва хоҳиши истеъмолкунандаро барои хариди миқдори зиёди моли муайян бо нархи пастгар нисбат ба нархи баланд водор месозанд. Лекин ҳодисаҳои имконпазиранд, ки дар он пастшавии нархи молҳо ба камшавии ҳаҷми талабот оварда намерасонад ва ё ҳангоми баландшавии нархи мол ҳаҷми талаботи онро кам намекунад. Чунин молҳоро, молҳои Гиффен меноманд (бо номи олими англис, ки ин ҳодисаро тадқиқ карда буд).

МАВЗҶҶИ 10. БОЗОРИ ОМИЛҶОИ ИСТЕҶСОЛОТ.

- 10.1. *Муаммоҳои умумии талабот ба захираҳои иқтисодӣ.*
- 10.2. *Бозори меҳнат ва музди меҳнат.*
- 10.3. *Бозори капитал ва фоиш.*
- 10.4. *Бозори захираҳои замин ва рентаи замин.*

10.1. МУАММОҶОИ УМУМИИ ТАЛАБОТ БА ЗАХИРАҶОИ ИҚТИСОДӢ.

Маълум аст, ки истеҳсолот – ин чунин соҳаи фаъолияти хоҷагидорӣи одамон мебошад, ки дар он бевосита хароҷоти захираҳои маҳдуди иқтисодӣ бо мақсади ба даст овардани неъматҳои зарурӣ амалӣ гардонида мешаванд. Захираҳое, ки дар чараёни истеҳсолот иштирок мекунанд, омилҳои истеҳсолот номида мешаванд.

Назарияи иқтисодии муосир чор гуруҳи омилҳои истеҳсолотро аз ҳам ҷудо мекунад – захираҳои инсонӣ (меҳнат), захираҳои табиӣ (замин), капитал ва қобилиятҳои соҳибкорӣ. Вазифаи соҳибкорӣ дар он аст, ки се омилҳои истеҳсолоти номбурдаро ба таври самаранок ва оқилона алоқаманд намояд. Иҷроиши ин вазифа аз баромади соҳибкор (фирма) ба бозори омилҳои истеҳсолот оғоз меёбад.

Дар бозори омилҳои истеҳсолот ба сифати фурушандагон метавонанд хоҷагиҳои хонавода, дигар фирмаҳо ва ё давлат баромад карда, ба сифати харидорон бошад намагакт фирмаҳо баромад мекунанд.

Пеш аз оғоз намудани ягон намуди фаъолият фирма бояд оид ба миқдори зарурии омилҳои истеҳсолот тасаввурот дошта бошад. Миқдори омилҳои истеҳсолоти зарурӣ бо ифодаёбии пулӣ, ҳаҷми талаботро ба захираҳо ифода мекунад. Саволе ба миён меояд: аз ҷӣ ҳаҷми талабот ба захираҳо вобаста аст?

Талабот ба захираҳо ҳамчун талаботи ҳосилавӣ. Рафтори фирма дар шароити иқтисоди бозорӣ ба як прин-

сип итоат мекунад: *молеро истеҳсол кардан зарур аст, ки онро фурӯхтан мумкин аст, барои фурӯши моли истеҳсолишуда қўшиши кардан лозим нест.* Бинобар ҳамин танҳо барои конейгардонии талабот ба маҳсулоти худ, фирма захираҳоро меҳарад. Бо ибораи дигар бозор ба таври объективӣ аввалиндараҷагии талабот ба моли тайёр ва дуюминдараҷагии талабот ба захираҳои иқтисодиро чорӣ мекунад. Барои ҳамин ҳам тавсифи асосии талабот ба захираҳо хусусияти ҳосилагии он ба талаботи маҳсулоти ниҳой мебошад.

Таъсисёбии талабот ба захираҳо. Азбаски таъмини фоидаи ҳадди аксар мақсади асосии фирма мебошад, бинобар ҳамин ҳаҷми талабот ба захираҳои иқтисодӣ аз тарафи фирма вобаста аз мақсади асосии он муайян карда мешавад. Мантиқи ҳалли ин масъала принципан бо оптимизатсияи ҳаҷми истеҳсолот якхела аст. Фоидаи ҳадди аксар он гоҳ дастрас мешавад, ки агар даромади интиҳой бо хароҷотҳои интиҳой баробар шавад (**қоидаи $MR=MC$**). Фарқият танҳо дар он аст, ки ҳангоми оптимизатсияи ҳаҷми истеҳсолот масъалаи то кадом ҳаҷм васеъ намудани барориш ҳал карда мешуд, дар ҳолати додашуда бошад, ҳаҷми зарурии омилҳои истеҳсолоти алоҳида муайян карда мешавад.

Аниқтараш, ҳаҷми талабот ба захираҳо аз се нишондиҳанда вобаста аст:

- 1) аз ҳосилнокии (боздеҳи) захираи додашуда, яъне чи қадар маҳсулоти тайёрро бо истифодаи як воҳид захира истеҳсол кардан мумкин аст;
- 2) аз нархи моле, ки бо воситаи ин захира истеҳсол карда шудааст;
- 3) аз нархи ҳуди захира ва мувофиқан аз хароҷотҳои, ки корхона барои дастрас намудани он сарф менамояд.

Таносубҳои оптималии истифодабарии захираҳо. Муайян намудани таносубҳои хариди омилҳои истеҳсолоти гуногун, ба монанди меҳнат, капитал, замин ва ғайраҳо аз тарафи фирма зарурияти аввалиндараҷа дорад, зеро як натиҷаи истеҳсолотро бо истифодабарии комбинатсияҳои гуногуни омилҳои истеҳсолот дастрас кардан мумкин аст. Масалан, як ҳосилро бо воситаи истифодабарии қитъаи калони замин бо истифодаи меҳнат ва техникаи кам (диққати махсус ба омил замин дода мешавад) ва бо истифодабарии қитъаи хурди замин бо истифодаи нуриҳои минералӣ ва коркарди писбатан хуби он (диққати махсус ба меҳнат ва капитал дода мешавад) дастрас кардан мумкин аст.

Нишондоди самаранокии истифодабарии омилҳои истеҳсолот ин ҳосилнокии (боздеҳи) омилҳои истеҳсолот мебошад. Дар нисбияти миқдори ин нишондод бо формулаи зерин муайян карда мешавад:

$$RP = \frac{MRP}{P} \quad (10.1)$$

ки дар ин ҷо: RP – ҳосилнокии (боздеҳи) омилҳои додасҳудаи истеҳсолот; MRP – маҳсулоти интиҳои пулии омилҳои истеҳсолоти додасҳуда; P – нархи омилҳои истеҳсолоти додасҳуда.

Бо вучуди ин фирма ҳамавақт он захираро интиҳоб мекунад, ки барои он ин андоза калонтар бошад. Лекин, воҳидҳои иловагии омилҳои истеҳсолоти самаранокро харидорӣ намуда, фирма боздеҳи ин омилро кам мекунад (қонуни камшавандаи боздеҳ амал мекунад) ва мувофиқан самаранокӣ низ паст мешавад. Маълум мегардад, ки ин чараён то он даме давом мекунад, ки дар он самаранокии истифодабарии омилҳои истеҳсолоти беҳтарин (ва ё омилҳои бадтарин) бо самаранокии омилҳои истеҳсолоти боқимонда баробар нашавад. Яъне то даме, ки чунин баробарӣ пойдор нагардад:

$$\frac{MRP_1}{P_1} = \frac{MRP_2}{P_2} = \dots = \frac{MRP_n}{P_n} \quad (10.2)$$

Фирма хариди ҳар як захирано мувофиқи қоидаи $MRP=MRC$ оптимизатсия мекунад. Вале хароҷотҳои интиҳои хариди захираҳо ба нархи он баробаранд, яъне $MRP=MRC=P$. Ин ҳолатро ба эътибор гирифта, формулаи ифода намударо бо чунин тарз навишташ мумкин аст:

$$\frac{MRP_1}{P_1} = \frac{MRP_2}{P_2} = \dots = \frac{MRP_n}{P_n} = 1 \quad (10.3)$$

Ҷоидаи ҳадди аксар бо истифодабарии омилҳои истеҳсолот бо чунин ҳаҷм ва таносубҳои таъмин мегардад, ки дар он маҳсулоти интиҳои пулии аз истифодаи онҳо ба вуҷуд овардашуда ба нархи омилҳои истеҳсолоти мувофиқ баробар бошад.

10.2. БОЗОРИ МЕҲНАТ ВА МУЗДИ МЕҲНАТ.

Пеш аз ҳама афкорҳои назариявии мактабҳои асосии илми иқтисодиро ба маънидодкунии бозори меҳнат ва механизми амал намудани он дида мебароем.

Фаҳмиши марксистии музди меҳнат ва истисмори меҳнат. Дар назарияи иқтисодӣ К.Маркс, ки танҳо ба назарияи меҳнати арзиш такя мекунад, капитализм тавсифи васеъкардашударо гирифта, ба сифати низомии истисмори меҳнати қироя танқид гирифтааст. Мувофиқи назарияи К.Маркс, капитализм аз лаҳзае оғоз меёбад, ки дар он ба сифати моли махсуси бозорӣ меҳнат нею, балки қувваи қироя инсон мубаддал мешавад. Қувваи қироя инсон гуфта, қобилияти инсон ба меҳнат фаҳмида мешавад, ки айнан ҳамин хусусиятро капиталист (соҳиби воситаҳои истеҳсолот) аз қорғар меҳарад.

Қувваи корӣ ҳамчун мол ду хусусият дорад: арзиш ва арзиши истеъмоли. **Арзиши қувваи корӣ** ба арзиши ҳамаи воситаҳои барои мавҷудият ва такрористеҳсоли (барқарор намудани) қобилияти коргар ба меҳнат баробар аст. Музди меҳнат бо худ ифодаёбии пулии арзиши моли қувваи кориро инъикос мекунад. **Арзиши истеъмолии қувваи корӣ** дар қобилияти аҷоиби офаридани арзиши нав аз тарафи коргари кироя бо меҳнати зиндаи худ ифода меёбад, ки аз ҳаҷми арзиши худ зиёдтар арзишро ба вучуд меоварад.

Ҳамин тавр, арзиши молҳои аз тарафи коргар ба вучуд оварда мешуда ба ду қисм чудо мешавад:

- 1) ба арзиши қувваи корӣ эквивалент, яъне хароҷотҳое, ки коргар дар шакли музди меҳнат ба даст меоварад;
- 2) арзиши изофа, ки бебозгашт аз тарафи капиталист азониҳуд карда мешавад.

Лекин ин гуфтаҳои маъноӣ онро надорад, ки назарияи марксистии арзиши изофа ягонаи назарияи дурусти маънидодкунии тарафҳои манфии капитализм мебошад. Капитализми ибтидоие, ки объекти тадқиқоти К Маркс буд, дар ҳақиқат ҳам бо сатҳи пасти зиндагонии аҳоли ва қӯшиши аксарияти капиталистон барои ба даст овардани ғоида зиёд фарқ мекард, ки дар он мубодилаи бозорӣ мавқеъи худро ба мубодилаи фиребгарона дода, азхудкунии меҳнати бегона ва сев паҳн гашта буд. Бозори меҳнат ва муносибатҳои меҳнатӣ дар мамлакатҳои тараққикардаи ҷаҳони капитализм, ки дар онҳо ба гуруҳҳои васеи аҳоли сатҳи зиндагонии баланд таъмин карда шудааст, оид ба нодурустии монандкунии низоми коргарони кироя ва истисмор шаҳодат медиҳанд.

Назарияи неоклассикӣ оид ба бозори меҳнат. Маъноӣ муносибати неоклассикӣ дар он аст, ки бозори меҳнат ба монанди дигар бозорҳо дар асоси механизми

нархӣ амал мекунад. Яъне танзимкунандаи асосии бозорӣ музди меҳнат мебошад. Айнан бо воситаи он талабот ба меҳнат ва пешниҳоди он танзим карда шуда, мувозинатии онҳо нигоҳ дошта мешавад. Агар ягон қувваҳои ғайрибозорӣ ба механизми нархӣ даҳолат кунанд (иттифоқҳои касаба, давлат) ва ё агар дар бозор ахбороти зарурӣ мавҷуд набояд, он гоҳ дар чунин бозор маҳдудиятҳо ва монеаҳои гуногун пайдо мешаванд.

Муносибати кейнсӣ ба бозори меҳнат. Нисбат ба неоклассикон, кейнсчиён гумондоранд, ки бозори меҳнат дар ҳолати номувозинатии доимӣ ва фундаменталӣ қарор дорад, зеро нархи қувваи корӣ (музди меҳнат) устувор буда, тағйирнопазир аст, махсусан ба сӯи камшавӣ. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки музди меҳнат ба сифати фишанги баробаркунии бозор баромад карда наметавонад. Азбаски музди меҳнат танзимкунандаи бозор ба ҳисоб намеравад, он гоҳ чунин танзимкунанда бояд аз берун ворид карда шавад. Чунин танзимкунанда аз тарафи давлат ворид карда мешавад, ки маҷмуаи талаботро ҳаракат мекунад ва чунин номувозинати бартараф карда метавонад. Ҳамин тавр, талабот ба қувваи корӣ, мувофиқи муносибати кейнсӣ бо тағйирёбии нархҳои бозорӣ меҳнат танзим нашуда, балки бо маҷмуаи талабот, яъне бо ҳаҷми истеҳсолот танзим карда мешавад.

Моделҳои монетарии бозори меҳнат. Монетаристон ба монади кейнсчиён аз мавҷудияти нархҳои устувор ба қувваи корӣ ва бо баробари ин аз заминаи ҳаракати яқравиягӣ ба сӯи баландшавӣ бармеоянд. Барои баробар кардани бозори меҳнат монетаристон истифодабарии фишанҳои сӯсати пулиро – қарзии бонки марказиро пешкаш мекунад, ба монанди: мизони ҳисобии фоиз, меъёри захираи ҳатмӣ, амалиётҳо дар бозори қушод.

Институтсионалистон оид ба бозори меҳнат. Дар асоси концепсияи мактаби институтсионализм оид ба бозори меҳнат муносибати макроиқтисодӣ нахобида, балки муносибат аз нуқтаи назари фарқиятҳои касбӣ ва соҳавӣ дар сохтори қувваи корӣ ва сатҳҳои мувофиқи музди меҳнат хобидааст.

Бозори меҳнат ва музди меҳнат. Қисми зиёди аҳоли барои таъмин намудани худ бо воситаҳои рӯзгузаронӣ, хизматҳои меҳнатии худро бо назардошти пардохти пулии муайян, яъне музди меҳнат пешкаш мекунанд. Ин қисми аҳоли моли махсусро, яъне қувваи кориро мефурушад. Барои амалигардонии хариду – фуруши қувваи корӣ бозори махсус, яъне бозори меҳнат вучуд дорад.

Бозори меҳнат тарз, механизмҳои ҷамъиятӣ ва ташкилотҳоро дар бар мегирад, ки ба фурушандагон (коргарони киро) барои дарёфти кор ҷароғат фароҳам оварда, барои харидорон (кордихандагон) киро намудани коргаронро таъмин менамояд, ки барои амалигардонии фаъолияти истеҳсолӣ, тичоратӣ ва ғайраҳо заруранд.

Арзиши қувваи корӣ – ин ифодаёбии арзиши мол, яъне қувваи корӣ ва ё нархи меҳнат мебошад. Музди меҳнат бо арзиши воситаҳои рӯзгузаронии барои тақрористеҳсоли қувваи корӣ зарурбуда муайян карда мешавад. Ба арзиши қувваи корӣ арзиши воситаҳои рӯзгузаронии барои таъмини оилаи коргари кироя дохил карда мешавад.

Омилҳои, ки ба арзиши қувваи корӣ таъсир мерасонанд. Омилҳои ба арзиши қувваи корӣ таъсиррасонанда ба омилҳои пасткунанда ва афзоишдиҳандаи арзиши қувваи корӣ ҷудо мешаванд. Ба омилҳои пасткунандаи арзиши қувваи корӣ афзоиши ҳосилнокии меҳнати ҷамъиятӣ ва ҷалбшавии занҳо ва бачагон ба ҷараёни истеҳсолот дохил мешаванд. Ба омилҳои афзоиши арзиши қувваи кориро ба

миён меоварда, афзоиши тахассуснокии коргарони кироя, васеънавию эҳтиёҷоти аъзоёни оилами онҳо ба мол ва хизматҳо нав, афзоиши шиддатнокии меҳнат.

Музди меҳнат. Музди меҳнат – ин даромад дар шакли пулиест, ки аз тарафи коргари кироя бар ивази хизматҳои муайяни меҳнатӣ ба даст оварда мешавад. Бояд қайд намуд, ки бо баробари зарурияти муайян намудани ҳаҷми музди меҳнати коргар ба даст меоварада муайян намудани миқдори мол ва хизматҳое, ки ба ин музди меҳнат ба даст оварда мешавад аҳамияти калон дорад. Бинобарҳамин бояд музди меҳнати номиналӣ ва аслиро аз ҳам фарқ кардан зарур аст. Музди меҳнати асли миқдори мол ва хизматҳоро дар назар дорад, ки ба ин музди меҳнати номиналӣ ба даст оварда мешавад. Бо назардошти шартҳои баробаршаванда таносуби ин андозаҳоро ҳосил кардан мумкин аст:

$$W_r = \frac{W_n}{P} \quad (10.4)$$

ки дар ин ҷо W_r – музди меҳнати асли; W_n – музди меҳнати номиналӣ; P – сатҳи нархҳои мол ва хизматҳои истеъмолий.

Ҳаҷми ҳадди ақали музди меҳнат бояд миқдори лозимаи воситаҳои ҳаётан муҳимро барои такрористеҳсоли захираҳои меҳнатӣ таъмин намояд. Ҳаҷми музди меҳнати меҳнати ҳадди ақал бо роҳи ҳисобкунӣ аз рӯи ҳадди ақали рӯзгузаронӣ муайян карда мешавад.

Музди меҳнат бо низоми тарифӣ танзим карда мешавад, ки он ҷадвали тарифӣ, мизони тарифӣ ва тахассуснокии меҳнатро дар бар мегирад.

Шаклҳои музди меҳнат. Музди меҳнат ду шакл дорад: вақтбай ва корбай. **Музди меҳнати вақтбай** – ин пардохти пулии хизмати меҳнати коргари кироя мебошад, ки вобаста аз миқдори вақти коркардаи он (соат, рӯз, ҳафта, моҳ) пар-

Институтсионалистон оид ба бозори меҳнат. Дар асоси концепсияи мактаби институтсионализм оид ба бозори меҳнат муносибати макроиқтисодӣ нахобида, балки муносибати аз нуқтаи назари фарқиятҳои касбӣ ва соҳавӣ дар сохтори қувваи корӣ ва сатҳҳои мувофиқи музди меҳнат хобидааст.

Бозори меҳнат ва музди меҳнат. Қисми зиёди аҳолии барои таъмин намудани худ бо воситаҳои рӯзгузаронӣ, хизматҳои меҳнати худро бо назардошти пардохти пулии муайян, яъне музди меҳнат пешкаш мекунанд. Ин қисми аҳолии моли махсусро, яъне қувваи кориро мефурӯшад. Барои амалигардонии хариду – фурӯши қувваи корӣ бозори махсус, яъне бозори меҳнат вучуд дорад.

Бозори меҳнат тарз, механизмҳои ҷамъиятӣ ва таққилоқҳо дар бар мегирад, ки ба фурӯшандагон (коргарони кироӣ) барои дарёфти кор шароит фароҳам оварда, барои харидорон (кордихандагон) киро намудани коргаронро таъмин менамояд, ки барои амалигардонии фаъолияти истеҳсоли, тижоратӣ ва ғайраҳо заруранд.

Арзиши қувваи корӣ – ин ифодаебии арзиши мол, яъне қувваи корӣ ва ё парчи меҳнат мебошад. Музди меҳнат бо арзиши воситаҳои рӯзгузаронии барои тақрористеҳсоли қувваи корӣ зарурбуда муайян карда мешавад. Ба арзиши қувваи корӣ арзиши воситаҳои рӯзгузаронии барои таъмини оилаи коргари кироӣ дохил карда мешавад.

Омилҳои, ки ба арзиши қувваи корӣ таъсир мерасонанд. Омилҳои ба арзиши қувваи корӣ таъсиррасонанда ба омилҳои пасткунанда ва афзоишдиҳандаи арзиши қувваи корӣ ҷудо мешаванд. Ба омилҳои пасткунандаи арзиши қувваи корӣ афзоиши ҳосилнокии меҳнати ҷамъиятӣ ва ҷалбнавии занҳо ва бачагон ба ҷараёни истеҳсолот дохил мешаванд. Ба омилҳои афзоиши арзиши қувваи кориро ба

миён меоварда, афзоиши тахассуснокии коргарони кироя, васеъшавии эҳтиёҷотиҳои аъзоёни оилами онҳо ба мол ва хизматҳо нав, афзоиши шиддатнокии меҳнат.

Музди меҳнат. Музди меҳнат – ин даромад дар шакли пулиест, ки аз тарафи коргари кироя бар ивази хизматҳои муайяни меҳнатӣ ба даст оварда мешавад. Бояд қайд намуд, ки бо баробари зарурияти муайян намудани ҳаҷми музди меҳнати коргар ба даст меоварада муайян намудани миқдори мол ва хизматҳое, ки ба ин музди меҳнат ба даст оварда мешавад аҳамияти калон дорад. Бинобарҳамин бояд музди меҳнати номиналӣ ва аслиро аз ҳам фарқ кардан зарур аст. Музди меҳнати асли миқдори мол ва хизматҳоро дар назар дорад, ки ба ин музди меҳнати номиналӣ ба даст оварда мешавад. Бо назардошти шартҳои баробаршаванда таносуби ин андозаҳоро ҳосил кардан мумкин аст:

$$W_r = \frac{W_n}{P} \quad (10.4)$$

ки дар ин ҷо W_r – музди меҳнати асли; W_n – музди меҳнати номиналӣ; P – сатҳи нархҳои мол ва хизматҳои истеъмолий.

Ҳаҷми ҳадди ақали музди меҳнат бояд миқдори лозимаи воситаҳои ҳаётан муҳимро барои такрористеҳсоли захираҳои меҳнатӣ таъмин намояд. Ҳаҷми музди меҳнати меҳнати ҳадди ақал бо роҳи ҳисобкунӣ аз рӯи ҳадди ақали рӯзгузаронӣ муайян карда мешавад.

Музди меҳнат бо низоми тарифӣ танзим карда мешавад, ки он ҷадвали тарифӣ, мизони тарифӣ ва тахассуснокии меҳнатро дар бар мегирад.

Шаклҳои музди меҳнат. Музди меҳнат ду шакл дорад: вақтбай ва қорбай. **Музди меҳнати вақтбай** – ин пардохти пулии хизмати меҳнати коргари кироя мебошад, ки вобаста аз миқдори вақти коркардаи он (соат, рӯз, ҳафта, моҳ) пар-

ҳамин ҳолат фоидаи фирма афзоиш меёбад. Барои ҳамин ҳам шарти фоидаи ҳадди аксари истехсолкунандагон ҳангоми киро намудани меҳнат чунин намуд дорад:

$$MRP_L = W \quad (10.8)$$

Аз ин ҷо хулоса бар меояд, ки MRP қачхаттаи талабот ба меҳнاتро ифода мекунад (ҷадвали 10.1).

Ҷадвали 10.1

Мисоли ҳисоб намудани ифодаёбии пулии маҳсулоти интиҳории меҳнат (MP_L) барои фирма дар шароити рақобати мукамал

I.	TP (воҳид)	MP_L (воҳид)	$MR=P$ (с)	$MRP_L=MP_L \times MR$, (с)
0	-	-	-	-
1	1400	1400	5	7000
2	2200	800	5	4000
3	2700	500	5	2500
4	3000	300	5	1500
5	3200	200	5	1000
6	3320	120	5	600

Боз як бори дигар қайд мекунем, ки қачхаттаи талабот ба меҳнат ҳамшавии манфӣ дорад. Қачхаттаи пешниҳод дар ҷамъият умуман шакли оддиро дорад бо баробари афзоиши музди меҳнат пешниҳоди меҳнат зиёд мешавад.

Қачхаттаи пешниҳод ба меҳнати конкретӣ бошад маҳсулияти муайян дорад, ки аз хусусияти бозори меҳнати конкретӣ бармеояд. Ин маҳсулият дар он аст, ки коргар худаш дар бисёр ҳолатҳо хислати корро муайян мекунад, ки ба ӯ писанд аст.

Назарияи иқтисодӣ ин ҳолатро бо он маънидод мекунад, ки коргар то лаҳзаи муайян вақти кориро аз ҳисоби кам намудани вақти истироҳат барои ба даст овардани музди

меҳнати зиёдтар афзоиш медиҳад. Чунин афзоиши пешниҳоди меҳнат номи «самараи ивазшавиро» гирифтааст. Бо баробари ин лаҳзае мерасад, ки баъд аз он коргар барои баланд намудани музди меҳнати худ манфиатдор нашуда, вақти истироҳатро зиёд мекунад. Чунин камшавии пешниҳоди меҳнат дар шароити афзоиши музди меҳнат номи «самараи даромадро» гирифтааст. Мувофиқан, қачхаттаи пешниҳоди меҳнати конкретӣ дар худ таъсири самараи ивазшавӣ ва самараи даромадро ҳис мекунад.

Ҳамин тавр хулоса баровардан мумкин аст, ки на ҳама вақт афзоиши музди меҳнат афзоиши пешниҳоди меҳнати конкретиро ба миён меоварад ва бинобар ҳамин қачхаттаи пешниҳоди меҳнати конкретӣ аз қачхаттаи оддии меҳнат бо шакли худ фарқ мекунад.

Мизони мувозинати музди меҳнат. Мизони мувозинати музди меҳнат дар бозори меҳнат ва сатҳи мувозинати шуғли меҳнати конкретӣ дар нуқтаи бурриши қачхаттаи талабот ва қачхаттаи пешниҳоди меҳнат муайян карда мешавад.

Дар нуқтаи мувозинатӣ ҳам барзиёди ва ҳам норасоии қувваи корӣ вучуд надорад (талабот айнан ба пешниҳод баробар аст). Ин ҳолат маънои онро дорад, ки на бекорӣ ва на норасоии қувваи корӣ вучуд надорад. Мувозинатӣ характери устувор дошта, алоқаҳои мутақобила вайроншавии онҳоро ҳомӯш мекунад. Баландшавии нархи меҳнат ба афзоиши пешниҳод ва камшавии талабот ба меҳнат оварда мерасонад. Дар натиҷа барзиёдии пешниҳоди қувваи корӣ ба миён меояд. Қисми хоҳишмандони кор мекарда ҷои холии кориро дарёфт намекунанд ва рақобат оғоз ёфта, дар ҷараёни он коргарон ба музди меҳнати пасттар розӣ мешаванд, то ки бо кор машғул шаванд. Оҳиста – оҳиста нархи меҳнат то сатҳи ибтидоӣ паст мешавад.

ҳамин ҳолат ғоидаи фирма афзоиш меёбад. Барои ҳамин ҳам шартӣ ғоидаи ҳадди аксари истеҳсолкунандагон ҳангоми киро намудани меҳнат чунин намуд дорад:

$$MRP_L = W \quad (10.8)$$

Аз ин ҷо хулоса бар меояд, ки MRP қачхаттаи талабот ба меҳнатро ифода мекунад (ҷадвали 10.1).

Ҷадвали 10.1

Мисоли ҳисоб намудани ифодаёбии пулии маҳсулоти интиҳои меҳнат (MP_L) барои фирма дар шароити рақобати муқаммал

L	TP (воҳид)	MP_L (воҳид)	$MR=P$ (с)	$MRP_L=MP_L \times MR$, (с)
0	-	-	-	-
1	1400	1400	5	7000
2	2200	800	5	4000
3	2700	500	5	2500
4	3000	300	5	1500
5	3200	200	5	1000
6	3320	120	5	600

Боз як бори дигар қайд мекунем, ки қачхаттаи талабот ба меҳнат ҳамшавии манфӣ дорад. Қачхаттаи пешниҳод дар ҷамъият умуман шакли оддиро дорад бо баробари афзоиши музди меҳнат пешниҳоди меҳнат зиёд мешавад.

Қачхаттаи пешниҳод ба меҳнати конкретӣ бошад махсусияти муайян дорад, ки аз хусусияти бозори меҳнати конкретӣ бармеояд. Ин махсусият дар он аст, ки коргар худаш дар бисёр ҳолатҳо ҳислати корро муайян мекунад, ки ба ӯ писанд аст.

Назарияи иқтисодӣ ин ҳолатро бо он маънидод мекунад, ки коргар то лаҳзаи муайян вақти кориро аз ҳисоби кам намудани вақти истироҳат барои ба даст овардани музди

меҳнати зиёдтар афзоиш медиҳад. Чунин афзоиши пешниҳоди меҳнат номи «самараи ивазшавиро» гирифтааст. Бо баробари ин лаҳзае мерасад, ки баъд аз он коргар барои баланд намудани музди меҳнати худ манфиатдор нашуда, вақти истироҳатро зиёд мекунад. Чунин камшавии пешниҳоди меҳнат дар шароити афзоиши музди меҳнат номи «самараи даромадро» гирифтааст. Мувофиқан, қачхаттаи пешниҳоди меҳнати конкретӣ дар худ таъсири самараи ивазшавӣ ва самараи даромадро ҳис мекунад.

Ҳамин тавр хулоса баровардан мумкин аст, ки на ҳама вақт афзоиши музди меҳнат афзоиши пешниҳоди меҳнати конкретиро ба миён меоварад ва бинобар ҳамин қачхаттаи пешниҳоди меҳнати конкретӣ аз қачхаттаи оддии меҳнат бо шакли худ фарқ мекунад.

Мизони мувозинати музди меҳнат. Мизони мувозинати музди меҳнат дар бозори меҳнат ва сатҳи мувозинатии шуғли меҳнати конкретӣ дар нуқтаи бурриши қачхаттаи талабот ва қачхаттаи пешниҳоди меҳнат муайян карда мешавад.

Дар нуқтаи мувозинатӣ ҳам барзиёди ва ҳам норасоии қувваи корӣ вучуд надорад (талабот айнан ба пешниҳод баробар аст). Ин ҳолат маънои онро дорад, ки на бекорӣ ва на норасоии қувваи корӣ вучуд надорад. Мувозинатӣ характери устувор дошта, алоқаҳои мутақобила вайроншавии онҳоро хомӯш мекунад. Баландшавии нархи меҳнат ба афзоиши пешниҳод ва камшавии талабот ба меҳнат оварда мерасонад. Дар натиҷа барзиёдии пешниҳоди қувваи корӣ ба миён меояд. Қисми хоҳишмандони кор мекарда ҷои холии кориро дарёфт намекунанд ва рақобат оғоз ёфта, дар ҷараёни он коргарон ба музди меҳнати пасттар розӣ мешаванд, то ки бо кор машғул шаванд. Оҳиста – оҳиста нархи меҳнат то сатҳи ибтидоӣ паст мешавад.

Махсусан бояд қайд намуд, ки мувозинатӣ бе ягон таъсири беруна дастрас мешавад: ҳар як фирма ҳамон миқдор коргаронро киро менамояд, ки барои дастрас намудани фоидаи ҳадди аксар зарур аст ва бинобар ҳамин фирма барои вайронкунии ин мувозинатӣ манфиатдор нест.

Дар таҷрибаи асли дар бозори меҳнат риоя намудани ин принципҳои рақобати мукамал кам ба назар мерасад. Бо вучуди ин бозорҳои меҳнати ба рақобати мукамал наздик вучуд доранд, аз он ҷумла дар Тоҷикистон.

Бозори меҳнати Тоҷикистон, ки ҷараёни мураккаби пойдоршавиро аз сар гузаронида истодааст, як қатор бандҳоро (сегментҳоро) дорад, ки дар ҷаҳорҷубаи онҳо хислатҳои рақобати мукамал афзалияти худро нишон медиҳанд. Бо назардошти як қатор шартҳо ба ин бозорҳо, бозори фурӯшандагон, сохтмончиён, ронандагон, фаррошон, коргарон – таъмиргарони гуногун, коргарони ёрирасон ва ғайраҳоро дохил кардан мумкин аст. Талабот дар ин ҷо аз тарафи фирмаҳои зиёди хурду миёна баён карда шуда, пешниҳод бошад аз тарафи массаи зиёди коргарони номуташаккил баён карда мешавад, ки дорои чунин касбҳои нисбатан сода мебошанд. Бо ибораи дигар ба монанди дар ҳолати рақобати мукамал ҳам талабот ва ҳам пешниҳод бисёранд ва ҳаҷман хурданд.

Новобаста аз гуфтаҳои боло, барои бозори меҳнати муосир хоҳ дар шароитҳои иқтисодии бозории тараққикарда ва хоҳ дар шароитҳои иқтисодии гузариш пеш аз ҳама рақобати номукамал хос аст.

Рақобати номукамал дар бозори меҳнат. Барои бозори меҳнат рақобати номукамал бештар хос аст. Ин ҳолат асосан зерин таъсири фаъолияти иттифоқҳои касаба, ки онҳо дар тарафи пешниҳоди меҳнат мавҷуд буда, ба мизони музди меҳнат таъсир мерсонанд ва сохибкоре, ки дар тарафи та-

лаботи меҳнат вучуд дошта ба мизони музди меҳнат бо воситаи талабот таъсир мерасонанд пайдор мегардад.

Иттифоқҳои касаба ҳамчун монополист амал намуда, соҳибкорон бошанд ҳамчун монополист амал мекунанд, яъне иттифоқҳои касаба ҳамчун як фурушанда ва соҳибкорон ҳамчун як харидор баромад мекунанд.

Ҳар дуи ин қувваҳои монополӣ нархи меҳнатро чорӣ мекунанд. Барои баробар намудани нархи меҳнат низоми шартномаҳои коллективӣ вучуд дорад.

Ҳолатеро дар бозори меҳнат мушоҳида мекунем, ки дар он иттифоқҳои касаба мавҷуд нестанд ва кордиханда бошад як фирма (ва ё якчанд фирмаҳои ба ассотсиатсия муттаҳид-шуда) баромад мекунад. Чунин бозори меҳнат бозори монополистӣ ба ҳисоб меравад.

Монополистӣ дар бозори меҳнат. Монополистӣ мавҷудияти як харидорро дар бозор дар назар дорад. Мувофиқан, монополистӣ дар бозори меҳнат маънои мавҷудияти танҳо як харидори қувваи кориро дорад. Дар чунин бозор як кордиханда ба миқдори зиёди коргарони кирои мустақил амалкунанда мутақобилият мекунад.

Ба нишонаҳои асосии монополистӣ дохил мешаванд:

- 1) ҷамъшавии қисми асосии (ва ё ҳамаи) машғул будагон ба соҳаи намуди меҳнати муайян ба як фирма;
- 2) пурра мавҷуд набудани ҳаракатнокии коргароне, ки имконияти аслии иваз намудани кордихандаро ҷангоми фуруши меҳнати худ надоранд;
- 3) аз тарафи монополист (ягона кордиханда) чорӣ намудани назорат аз болои нархи меҳнат бо мақсади ғайриқонунии ҳадди аксар.

Дар мисоли шартии монополистӣ чунин ҳолат ба назар мерасад (ҷадвали 10.2).

Махсусан бояд қайд намуд, ки мувозинатӣ бе ягон таъсири беруна дастрас мешавад: ҳар як фирма ҳамон миқдор коргаронро киро менамояд, ки барои дастрас намудани фоидаи ҳадди аксар зарур аст ва бинобар ҳамин фирма барои вайронкунии ин мувозинатӣ манфиатдор нест.

Дар таҷрибаи асли дар бозори меҳнат риоя намудани ин принципҳои рақобати мукамал кам ба назар мерасад. Бо вучуди ин бозорҳои меҳнати ба рақобати мукамал наздик вучуд доранд, аз он ҷумла дар Тоҷикистон.

Бозори меҳнати Тоҷикистон, ки чараёни мураккаби пойдоршавиро аз сар гузаронида истодааст, як қатор бандҳоро (сегментҳоро) дорад, ки дар чаҳорҷӯбаи онҳо хислатҳои рақобати мукамал афзалияти худро нишон медиҳанд. Бо назардошти як қатор шартҳо ба ин бозорҳо, бозори фурушандагон, сохтмончиён, ронандагон, фаррошон, коргарон – таъмиргарони гуногун, коргарони ёрирасон ва ғайраҳоро дохил кардан мумкин аст. Талабот дар ин ҷо аз тарафи фирмаҳои зиёди хурду миёна баён карда шуда, пешниҳод бошад аз тарафи массаи зиёди коргарони номуташаккил баён карда мешавад, ки дорои чунин касбҳои нисбатан сода мебошанд. Бо ибораи дигар ба монанди дар ҳолати рақобати мукамал ҳам талабот ва ҳам пешниҳод бисёранд ва ҳаҷман хурданд.

Новобаста аз гуфтаҳои боло, барои бозори меҳнати муосир хоҳ дар шароитҳои иқтисодии бозорӣ тараққикарда ва хоҳ дар шароитҳои иқтисодии гузариш пеш аз ҳама рақобати номукамал хос аст.

Рақобати номукамал дар бозори меҳнат. Барои бозори меҳнат рақобати номукамал бештар хос аст. Ин ҳолат асосан зери таъсири фаъолияти иттифокҳои касаба, ки онҳо дар тарафи пешниҳоди меҳнат мавҷуд буда, ба мизони музди меҳнат таъсир мерсонанд ва соҳибкоре, ки дар тарафи та-

лаботи меҳнат вучуд дошта ба мизони музди меҳнат бо воситаи талабот таъсир мерасонанд пайдор мегардад.

Иттифоқҳои касаба ҳамчун монополист амал намуда, соҳибкорон бошанд ҳамчун монополист амал мекунанд, яъне иттифоқҳои касаба ҳамчун як фурушанда ва соҳибкорон ҳамчун як харидор баромад мекунанд.

Ҳар дуи ин қувваҳои монополӣ нархи меҳнатро қорӣ мекунанд. Барои баробар намудани нархи меҳнат низоми шартномаҳои коллективӣ вучуд дорад.

Ҳолатро дар бозори меҳнат мушоҳида мекунем, ки дар он иттифоқҳои касаба мавҷуд нестанд ва кордиханда бошад як фирма (ва ё якчанд фирмаҳои ба ассотсиатсия муттаҳид-шуда) баромад мекунад. Чунин бозори меҳнат бозори монополистӣ ба ҳисоб меравад.

Монополистия дар бозори меҳнат. Монополистия мавҷудияти як харидорро дар бозор дар назар дорад. Мувофиқан, монополистия дар бозори меҳнат маънои мавҷудияти танҳо як харидори қувваи кориро дорад. Дар чунин бозор як кордиханда ба миқдори зиёди коргарони кироии мустақил амалкунанда мутақобилият мекунад.

Ба нишонаҳои асосии монополистия дохил мешаванд:

1) ҳамҷамаии қисми асосии (ва ё ҳамаи) машғул будагон ба соҳаи намуди меҳнати муайян ба як фирма;

2) пурра мавҷуд набудани ҳаракатнокии коргароне, ки имконияти аслии иваз намудани кордихандаро ҳангоми фуруши меҳнати худ надоранд;

3) аз тарафи монополист (ягона кордиханда) қорӣ намудани назорат аз болои нархи меҳнат бо мақсади фоидаи ҳадди аксар.

Дар мисоли шартии монополистия чунин ҳолат ба назар мерасад (ҷадвали 10.2).

яи дутарафа дар бозори меҳнат чӣ хел мешавад? Ба ин савол ҷавоб додан душвор аст ва назарияи иқтисодӣ ба ин савол ҷавоб дода наметавонад. Пеш аз ҳама музди меҳнат дар сатҳи байни талаб мекардаи монопсония ва монополия қорӣ мешавад. Дар натиҷаи ин ҳодиса, дар шароити монополияи дутарафа мизони музди меҳнат ва сатҳи шуғл ба сатҳҳои рақобатнок наздик мешаванд.

Танзими давлатии бозори меҳнат. Танзими давлатии бозори меҳнат – ин маҷмуаи чораҳои иқтисодӣ, қонунӣ, маъмурий ва ташкилие, ки ба ҳавасмандгардонии афзоиши шуғл, тайёрӣ ва аз навтайёркунии коргарон, мусоидатнамоӣ ба кирои коргарони кироӣ, қорӣ намудани низомии суғуртаи иҷтимоӣ аз бекорӣ ва таъмини ҳатмии нафақа равона карда шудааст.

10.3. БОЗОРИ КАПИТАЛ ВА ФОИЗ.

Қисми таркибии бозори омилҳои истеҳсолот, бозори капитал ва активҳои капитали мебошад. Калимаи «капитал» аз калимаи латинии *capitalis* – асосӣ гирифта шудааст. Ҳамчун омили истеҳсолот, капитал ҳамагуна захираҳои истеҳсолиро муттаҳид мекунад – дастгоҳҳо, гачҳизотҳо, олоҷҳо, технологияҳои навтарин, маҳсулотҳои барномавӣ ва ғайраҳо, ки аз тарафи одамон барои амалигардонии истеҳсолоти неъматҳои иқтисодӣ бо мақсади ба даст овардани фоида, офарида шудаанд.

Капитал маънидодкунии зиёд дорад. Меркантилистон мафҳуми капиталро аз соҳаи муомилот бароварда онро ба капитали пулӣ мансуб меҳисобиданд. Онҳо гумон доштанд, ки капитал – ин тилло ва пулҳои мебошанд, ки ҷамъи онҳо дар соҳаи муомилот афзоиш меёбад. Физиократҳо ба сифати капитал воситаҳои меҳисобиданд, ки ба заминдорӣ гузошта шуда буданд. Классикони англис мафҳуми капиталро ба соҳаи саноат низ паҳн мекарданд.

А.Смит капиталро бо ду маъно тавсир мекард: ҳамчун захираҳои барои истеҳсолоти минбаъда зарур буда (ҳамчун шароитҳои абадӣ ва муқаррарии истеҳсолот) ва ҳамчун қувваи бо меҳнат фармоишшаванда. Бо ин мафҳум аз рӯи таълимоти А.Смит ин категория дар истеҳсолоти оддии молӣ мавҷуд набуда, балки дертар пайдо мешавад.

Д.Рикардо маънидодкунии А.Смитро оид ба мафҳуми капитал дастгирӣ мекард – ҳамчун воситаи истеҳсолот ва ҳамчун категорияи муқаррарии абадӣ (то ҳатто ҷӯбдасти шикорчии ибтидоӣ, ба ақидаи Д.Рикардо капитал ба ҳисоб мерафт). Ӯ гумон дошт, ки капитал – ин қисми боигарии мамлакат, ки дар истеҳсолот истеъмоли карда шуда аз таом, либос, олотҳо, мошинаҳо ва ғайраҳо иборат мебошад, ки барои ҳаракат бахшидани меҳнат заруранд.

Маънидодкунии марксистии капитал. К.Маркс капиталро ҳамчун ҳодисаи мураккаб мушоҳида мекард. Капитал бо маънои васеъаш тамоми низоми муносибатҳои истеҳсолии ҷамъияти буржуазиро дар бар мегирад: ҳам муносибати байни капиталистон ва коргарони кироӣ ва ҳам муносибати байни худи капиталистонро оид ба тақсимоли арзиши изофа. Капитал бо маънои маҳдудаш ололи истисмори коргари кироӣ мебошад.

К. Маркс се маънидодкунии капиталро пешкаш мекунад: **якум**, капитал – ин арзиши худафзоишбанд. Чунин маънидодкунии капитал аз формулаи умумии капитал бармеояд: $P - M - P'$, ки дар ин ҷо P' – ин арзиши ибтидоии капитал (P) ва арзиши иловашуда мебошад; **дуум**, капитал – ин чиз набуда, балки муносибати иқтисодии муайяни ҷамъиятӣ буда, дар чизҳо ифода ёфтааст ва ба он хислати махсуси ҷамъиятиро додаст (мошинаҳо, биноҳо, пулҳо ва ғайраҳо хангоми истифодабарии махсуси онҳо ба капитал мубаддал

яи дутарафа дар бозори меҳнат чӣ хел мешавад? Ба ин савол ҷавоб додан душвор аст ва назарияи иқтисодӣ ба ин савол ҷавоб дода наметавонад. Пеш аз ҳама музди меҳнат дар сатҳи байни талаб мекардаи моносония ва монополия қорӣ мешавад. Дар натиҷаи ин ҳодиса, дар шароити монополияи дутарафа мизони музди меҳнат ва сатҳи шуғл ба сатҳҳои рақобатнок наздик мешаванд.

Танзими давлатии бозори меҳнат. Танзими давлатии бозори меҳнат – ин маҷмуаи чораҳои иқтисодӣ, қонунӣ, маъмурӣ ва ташкилие, ки ба ҳавасмандгардонии афзоиши шуғл, тайёри ва аз навтайёркунии коргарон, мусоидатнамои ба кирои коргарони кироя, қорӣ намудани низоми суғуртаи иҷтимоӣ аз бекорӣ ва таъмини ҳатмии нафақа равона карда шудааст.

10.3. БОЗОРИ КАПИТАЛ ВА ФОИЗ.

Қисми таркибии бозори омилҳои истеҳсолот, бозори капитал ва активҳои капиталӣ мебошад. Калимаи «капитал» аз калимаи латинии *capitalis* – асосӣ гирифта шудааст. Ҳамчун омили истеҳсолот, капитал ҳамагуна захираҳои истеҳсолиро муттаҳид мекунад – дастгоҳҳо, таҷҳизотҳо, олотҳо, технологияҳои навтарин, маҳсулотҳои барномавӣ ва ғайраҳо, ки аз тарафи одамон барои амалигардонии истеҳсолоти неъматҳои иқтисодӣ бо мақсади ба даст овардани фоида, офарида шудаанд.

Капитал маънидодкунии зиёд дорад. Меркантилистон мафҳуми капиталро аз соҳаи муомилот бароварда онро ба капитали пулӣ мансуб меҳисобиданд. Онҳо гумон доштанд, ки капитал – ин тилло ва пулҳои мебошанд, ки ҷамъи онҳо дар соҳаи муомилот афзоиш меёбад. **Физиократҳо** ба сифати капитал воситаҳоро меҳисобиданд, ки ба заминдорӣ гузошта шуда буданд. Классикони англис мафҳуми капиталро ба соҳаи саноат низ паҳн мекарданд.

А.Смит капиталро бо ду маъно тавсир мекард: ҳамчун захираҳои барои истеҳсолати минбаъда зарур буда (ҳамчун шароитҳои абадӣ ва муқаррарии истеҳсолот) ва ҳамчун қувваи бо меҳнат фармоишшаванда. Бо ин мафҳум аз рӯи таълимоти А.Смит ин категория дар истеҳсолати оддии молӣ мавҷуд набуда, балки дертар пайдо мешавад.

Д.Рикардо маънидодкунии А.Смитро оид ба мафҳуми капитал дастгирий мекард – ҳамчун воситаи истеҳсолот ва ҳамчун категорияи муқаррарии абадӣ (то ҳатто ҷӯбдасти шикорчии ибтидоӣ, ба ақидаи Д.Рикардо капитал ба ҳисоб мерафт). Ӯ гумон дошт, ки капитал – ин қисми боигарии мамлакат, ки дар истеҳсолот истеъмол карда шуда аз таом, либос, олотҳо, мошинаҳо ва ғайраҳо иборат мебошад, ки ба рои ҳаракат бахшидани меҳнат заруранд.

Маънидодкунии марксистии капитал. К.Маркс капиталро ҳамчун ҳодисаи мураккаб мушоҳида мекард. Капитал бо маънои васеъаш тамоми низоми муносибатҳои истеҳсолии ҷамъияти буржуазиро дар бар мегирад; ҳам муносибати байни капиталистон ва коргарони кироя ва ҳам муносибати байни худи капиталистонро оид ба тақсимоти арзиши изофа. Капитал бо маънои маҳдудаш олати истисмори коргари кироя мебошад.

К. Маркс се маънидодкунии капиталро пешкаш мекунад: **якум**, капитал – ин арзиши ҳудафзоишбанд. Чунин маънидодкунии капитал аз формулаи умумии капитал бармеояд: $P - M - P'$, ки дар ин ҷо P' – ин арзиши ибтидоии капитал (P) ва арзиши иловашуда мебошад; **дуҷум**, капитал – ин чиз набуда, балки муносибати иқтисодии муайяни ҷамъиятӣ буда, дар чизҳо ифода ёфтааст ва ба он хислати махсуси ҷамъиятиро додаст (мошинаҳо, биноҳо, пулҳо ва ғайраҳо хангоми истифодабарии махсуси онҳо ба капитал мубаддал

мешаванд, яъне хангоми алоқамандшавӣ бо коргари кироя); **сеюм**, капитал – ин ҳаракат, чараёни гирдгардиш аст. Онро танҳо ҳамчун ҳаракат дарк кардан мумкин аст, набалки ҳамчун чизи дар оромӣ қарор дошта.

Дар назарияи иқтисодии муосир чунин маънидодкунии васеъ ва объективонаи капитал вучуд дорад:

Якум, дар ифодаёбии элементарии худ капитал ин ҳам мол ва ҳам пул, арзиш ва ҳамагуна неъмат мебошад, ки ба гардиши хоҷагидорӣ равона карда мешаванд. Бе мавҷудияти воситаҳои истеҳсолот ва ё бе мавҷудияти захираҳои зарурии пулӣ фаъолияти соҳибқориро оғоз кардан ғайриимкон аст.

Дуюм, капитал – ин арзиши оддӣ набуда, балки арзиши пешпардохт (авансшуда) мебошад, ки инкор намудани истифодабарии таъчилаго барои неъмати шахсӣ ба манфиати кор дар назар дорад. Лекин хавфи аз даст додани арзиши пешпардохтшуда ва пурра шикастхурӣ монади ба даст овардани фоида намебошад.

Сеюм, худ ба худ арзиши пешпардохтшуда ин ҳоло капитал намебошад, чунки дар натиҷаи фаъолияти хоҷагидорӣ даромадҳои ба даст овардашуда танҳо хароҷотҳои истеҳсолотро рӯйпуш карда метавонанд. Гумон кардан мумкин аст, ки капитал танҳо дар ҳолате ба миён меояд, ки агар арзиш иловашуда (изофашуда) офарида шавад, яъне агар он фоидаро ба миён оварад. Танҳо дар ин ҳолат капитал ҳамчун арзиши худизофашаванда мушоҳида карда мешавад.

Чорум, капитал бо ифодаёбии пурраи худ танҳо дар ҳолате ба миён меояд, ки агар он пурра аз арзиши изофашуда иборат бошад. Ин ҳолате мебошад, ки дар он ҳамаи арзиши ибтидои пурра харҷ карда мешавад ва бебозгашт бо арзиши азхудшуда, яъне фоида азониҳуд карда мешавад.

Панҷум, капитал – ин арзиши оддӣ ва ё арзиши худизофашаванда набуда, балки арзиши ҳаракаткунанда мебошад. Чӣ қадаре, ки гардиши арзиш пешпардохтшуда бо суръат бошад, ҳамон қадар капитали камтар барои ноилгардии мақсади гузошташуда лозим аст.

Назарияи иқтисодӣ чунин шаклҳои капиталро фарқ мекунад: капитали ҷисмонӣ (техникӣ); капитали молиявӣ (пулӣ); капитали ҳуқуқӣ; капитали инсонӣ.

Капитали ҷисмонӣ – ин маҷмӯаи воситаҳои моддӣ, ки дар давраҳои (фазаҳои) гуногуни тақрористеҳсолот истифода шуда, ҳосилнокии меҳнаторо баланд мекунад (дастгоҳҳо, биноҳо, мошинаҳо, компютерҳо ва ғайраҳо).

Капитали молиявӣ – ин маҷмӯаи воситаҳои пулӣ ва қоғазҳои қимматнок бо нархҳои муайян.

Капитали ҳуқуқӣ – маҷмӯаи ҳуқуқҳои идоракунии бо як қатор арзишҳо, ки ин гуна ҳуқуқҳо ба соҳибони он даромад-ро ба хароҷоти мувофиқи меҳнат фароҳам меоварад.

Капитали инсонӣ – ин қобилиятҳои таҳассуснокӣ, касбӣ, ҷисмонӣ ва маънавии инсон мебошад.

Капитали пулӣ – ин капитал аз ибтидо дар шакли пулӣ баромад мекунад. Вазифаи капитали пулӣ дар офаридани шароитҳои зарурӣ барои алоқамандкунии омилҳои истеҳсолот ифода меёбад.

Капитали истеҳсолӣ – вазифааш дар таъкил, идоракунии ва алоқамандкунии самараноки омилҳои истеҳсолоти ба даст овардашуда ба мақсади ба даст овардани арзиши зиёдтар зоҳир мегардад, яъне ба даст овардани арзиши иловашуда (фоида).

Капитали молӣ – ин вазифа дар фуруши мол ва хизматҳои мавҷуд буда ба мақсади мубаддаллашавии капитали молӣ ба капитали пулӣ зоҳир мегардад. Ҳамин тавр, давра ба

бунд расида, капитал ба шакли ибтидоии худ – ба шакли пулӣ бар мегардад, яъне гирдгардиши капитал ба вучуд омад.

Мувофиқан, гирдгардиши капитал – ин чунин ҳаракати капитал мебошад, ки дар он капитал зиннаҳои гуногунро гузашта ба он шакле бармегардад, ки бо он ҳаракати худро оғоз карда буд. Формулаи гирдгардиши капитал намуди спирали беохирро мегирад:

$$П — М ... П ... Т^1 — П^1.$$

Чудокунии капитал ба асосӣ ва гардон. Унсурҳои гуногуни капитали ҷисмонӣ дар ҷараёни истеҳсолот ба таври гуногун рафтор мекунад. Як қисми он дар давоми давраи дарозмуддат (бино, иншоот, таҷҳизот) истифода шуда, қисми дигараш бошад (ашё, маълумот) як маротиба истифода мешаванд. Бинобар ҳамин капитали ҷисмонӣ ба асосӣ ва капитали гардон ҷудо мешавад. Чудокунии капитал ба асосӣ ва гардон вобаста аз гузаронидани арзиши он ба арзиши мол ва хизматҳои офаридашаванда амалӣ гардонида мешавад.

Капитали асосӣ – ин капитале, ки дар ҷараёни истеҳсолот дар тӯли як чанд сиклҳои истеҳсоли иштирок карда, арзиши худро ба арзиши маҳсулоти офаридашаванда қисм ба қисм аз рӯи хӯрдашавӣ мегузаронад. Ҳар як унсури капитали асосӣ мӯҳлати қонунан муайян шудаи хизматро дорад, ки мувофиқи он корхонаҳо (фирмаҳо) арзиши ба мол ва хизматҳо гузаронидашударо дар шакли ҷиссаҷудокунӣҳои амортизатсионӣ тун мекунад. Мувофиқан, рӯйпӯшкунии капитали асосии истеъмолшуда аз фонди амортизатсионии аз ҳисоби ҷиссаҷудокунӣҳои амортизатсионӣ таъсисёфта амалӣ гардонида мешавад. Ҷиссаҷудокунӣҳои амортизатсионӣ бо худ натиҷаи хӯрдашавии воситаҳои меҳнатро ифода карда, барои барқароркунии онҳо, яъне таъмини коршоямии онҳо ва

ё пурра иваз намудани онҳо бо дигар воситаҳои меҳнат дар назар дорал.

Иқтисодчиён ду шакли хӯрдашавии капитали асосиро фарқ мекунанд: ҷисмонӣ (моддӣ) ва маънавӣ.

Хӯрдашавии ҷисмонӣ дар чараёни ҳуди истехсолот ва зери таъсири қувваҳои табиат ба миён омада, камшавии арзиши истеъмолии он ба вучуд меояд. Ҳаҷм ва ё андозаи хӯрдашавии ҷисмонӣ аз дараҷаи сарбории капитали асосӣ, сифати масолеҳе, ки аз он капитали асосӣ сохта шудааст, доимии капитали асосӣ, шароитҳои табиӣ – иқлимие, ки дар он капитали асосӣ истифода мешавад, вобастагӣ дорад.

Хӯрдашавии маънавӣ – ин беқурбнашавии капитали асосӣ дар натиҷаи камшавии арзиши воситаҳои меҳнат ва пайдоиши воситаҳои меҳнати нисбатан нав мебошад. Хӯрдашавии маънавӣ ду намуд дорад:

- бо афзоиши ҳосилнокии меҳнат воситаҳои меҳнати додашуда арзонтар ва бо арзиши камтар такрористехсол мешаванд;
- мошинҳо бо арзиши додашуда истехсол карда мешаванд, вале аз ҷиҳати техникӣ мукамалтар, маҳсулноктар ва фоиданоктар.

Чӣ қадаре, ки суръати инкишофи пешравии илму техника баландтар бошад, ҳамон қадар сатҳи хӯрдашавии маънавӣ баланд мешавад.

Чамъ ва меъёри амортизатсия. Нисбияти арзиши капитали асосӣ ба мӯҳлати хизмати он (T) чамъи амортизатсияи капитали асосиро дар давоми як сол ташкил мекунад, яъне:

$$A = \frac{K_{ac}}{T} \quad (10.9)$$

Нисбияти чамъи ҳиссачудокуниҳои амортизатсионӣ ба арзиши капитали асосӣ бо ифодаёбии фоиз, меъёри аморти-

иқтисаро ифода мекунад. Меъёри амортизатсия бо чунин формула муайян карда мешавад:

Капитали гардон – ин ашё, масолахҳо, барқ, об ва ғайраҳо буда, дар сикли истехсолӣ танҳо як маротиба иштирок мекунанд ва арзиши худро пурра ба арзиши мол ва хизматҳои офаридамешуда мегузаронанд.

Ҳангоми фуруши мол, пулҳои барои ин унсурҳои капитали гардон харҷшуда пурра ба корхона (фирма) баргардонида мешаванд ва боз барои дастрас намудани омилҳои истехсолот истифода мешаванд. Харочотҳо барои капитали асосӣ базудӣ баргардонида намешаванд, барои ин чараён соҳҳо ва то ҳатто даҳсолаҳо лозиманд. Ба ғайр аз ин ташкили истехсолоти нав бе маблағзории капитали ба биноҳо, иншоотҳо ва тачҳизотҳои ғайриимкон аст. Вале инкишофи минбаъдаи корхона (фирма) бо азнавкунии унсурҳои капитали асосӣ алоқаманд аст.

Бо назардошти ҳолатҳои дар боло қайд шуда, дар амал намудани бозори капитали асосӣ омили вақт аҳамияти заруриро пайдо мекунад.

Дар ҳақиқат ҳам, фаъолияти ҳар як фирма – истехсолкунанда бо зарурияти амалигардонии маблағзории капитали ва инвеститсияҳо – харҷкунии воситаҳои пулӣ дар лаҳзаи додашуда бо мақсади ба даст овардани даромади муайян дар оянда алоқаманд аст. Барои қабул намудани қарори дуруст оид ба хариди тачҳизот ва ё сохтмони корхонаи нав ба фирма муқоиса намудани харочоти дар пешистода бо боздеҳи дар оянда таъмин мегардида зарур аст.

Дар ин ҷо ҳолати принципали дар он аст, ки ҳангоми харочотҳо ва даромадҳои бо инвеститсияҳо алоқаманд буда, чаҳорҷубаҳои гуногуни вақт мавҷуданд. Харочотҳоро бояд дар вақти ҳозира амалӣ кард, вале даромадҳо аз ин харочотҳо дар оянда ба миён меоянд. Мувофиқан, барои қабули қарори

асоснокшуда бояд арзиши қорӣ бо арзиши оянда муқоиса карда шавад.

Аз нуқтаи назари иқтисодӣ, маблағҳои якхеллаи чаҳорҷӯбаҳои гуногуни вақтӣ дошта аз ҳамдигар ҳаҷман фарқ мекунад. Мавҷудияти вариантҳои фоиданоки инвестициякунии воситаҳои пулӣ дар иқтисодиёт имконияти ба даст овардани даромадро аз ҳамагуна маблағҳои дар айни замон мавҷуд буда имконият медиҳад. Даромадҳои давраҳои оянда бошанд то воридшавии аслии худ фоидаи иловагиро таъмин карда наметавонанд.

Масалан, 1000 сомоние, ки шахс ба 1 январи соли 2009 дар даст дошт, ба бонк гузошта шуданаш мумкин буд, ба доллар иваз шуданаш мумкин буд, ба саҳмияҳои ягон бонки тижоратӣ гузошта шуданаш мумкин буд ва ғайраҳо. Агар маблағгузориҳо фоидаовар шаванд, масалан дар аввали соли 2010, 1000 сомонӣ ба 1500 сомонӣ мубаддал мешаванд. Бо баробари ин айнан ҳамин маблағ дар ҳаҷми 1000 сомонӣ, ки гирифтани он танҳо дар 1 январи соли 2010 имконпазир аст, дар тӯли соли 2009 ба ягон дирам зиёд намешавад. Бо ибораи дигар, агар мо ҳар ду маблағро дар 1 январи соли 2010 муқоиса намоем, он гоҳ мебинем, ки купюраи пулии ҳозира ба якуним маротиба нисбат ба чунин купюраи дертар ба даст оварда шуда арзишноктар аст (1500 сомонӣ нисбат ба 1000 сомонӣ).

Муқоиса намудани маблағҳои пулии дар вақтҳои гуногун ба даст оварда мешуда бо воситаи **дисконткунӣ** имконпазир аст.

Моҳияти дисконткунӣ. Худи калимаи *дисконт* маънои *кам кардан (тахфив)*, *нигоҳдориро* дорад. Назарияи молия тасдиқ мекунад, ки пулҳои оянда ҳамавақт аз пулҳои ҳаминруза арзонтаранд ва натавонанд аз ҳисоби таваррум. Пулҳое, ки соҳибкорон имрӯз соҳибӣ мекунад, метавонанд ба ягон фаъолият маблағгузорӣ карда шаванд ва даромад оваранд, вале агар онҳо даромадро баъд аз як сол ба даст оваранд, он гоҳ ин имконият аз даст дода мешавад. Аз ин ҷо

маълум мегардад, ки дисконткунӣ – ин усуле мебошад, ки дар гузаронидани даромади оянда (ва ё харочотҳои оянда) ба арзиши ҳозираи онҳо асос меёбад.

Ҳангоми дидабаромадани мисоли пешина муайян шуда буда, ки як маблағи пулии лаҳзаи ҳозира нисбат ба оянда қимати зиёдтарро дорад. Бинобар ҳамин барои таъмини муқоисакунии даромадҳои ҳамаҷониба ва оянда бояд даромади ояндаро ба тарафи камшавӣ тағйир дод. Мувофиқан, қараёни дисконткунӣ дар кам намудани даромади оянда ифода меёбад. Барои муайян намудани нишондодҳои миқдорӣ ин камшавӣ механизми таъсисёбии даромадҳои ояндаро мушоҳида намудан зарур аст.

Мисол: фарз мекунем, ки соҳибкор дар уҳдадорӣ худ 100000 сомонӣ дорад. Бо баробари ин имконияти маблағгузорӣ маблағи додашуда ба ҳисоби бонкӣ бо 10% солона мавҷуд аст. Дар ин ҳолат арзиши ояндаи маблағи инвестиция мешуда дар ҳаҷми 100000 сомонӣ баъд аз як сол 110000 сомониро ташкил мекунад, яъне $100000 \times (1+0,1) = 110000$; баъд аз 2 сол – 121000 сомонӣ, яъне $100000 \times (1+0,1)^2 = 121000$; баъд аз 3 сол даромади соҳибкор 133100 сомониро ташкил мекунад, яъне $100000 \times (1+0,1)^3 = 133100$.

Мувофиқан, дар намуди умумӣ формулаи ҳисоб намудани даромади оянда чунин аст:

$$TR_t = PDV \times (1 + r)^t \quad (10.11)$$

ки дар ин ҷо: TR_t – даромади умумии t – ум сол; PDV – арзиши ҳамаҷониба; t – шумораи солҳо; r – мизони фоиз.

Аз мисоли дидабаромадашуда маълум мегардад, ки ҳангоми ҳисоб намудани арзиши (қимати) ояндаи пулҳои имрӯза фоизи мураккаб истифода мешавад. Фоизи мураккаб – ин ҳисоб намудани фоиз ба фоиз мебошад. Маълум мегардад, ки чӣ қадаре ки мизони фоиз баланд бошад муҳлати

ҳисоб намудани фоиз дароз бошад, ҳамон қадар арзиши (қимати) ояндаи пулҳои имрӯза (FV) зиёдтар мешавад.

Барои сода намудани ҳисоб арзиши оянда инвесторон ва одамони пасандозкунанда, метавонанд «Қоидаи 70» - ро истифода баранд, ки мӯҳлати муайян намудани думаротибазиед-шавии пулҳоро дар ҳолати мизони фоизи додашуда бо ҳисоби якқаратаи фоиз дар як сол имконият медиҳад. Барои ин амал бояд рақами 70-ро ба мизони фоиз тақсим кардан лозим аст. Дигар қонуниятҳои эмпирикии «қоидаи 7 - 10» мебошад. Мувофиқи ин қоида, ду маротиба зиёдшавии маблағ дар давоми 10 сол ҳангоми мизони фоиз ба 7 баробар будан ва ё дар давоми 7 сол ҳангоми мизони фоиз ба 10 баробар будан ба миён меояд.

Арзиши ҷорӣ дисконтшуда. Бо воситаи формулаи ҳисоби даромади ояндаи инвеститсияҳои имрӯза инчунин масъалаи баръаксро ҳал намудан мумкин аст: ҳисоб намудани арзиши даромади оянда:

$$PDV = \frac{TR_t}{(1+r)^t} \quad (10.12)$$

ва ё

$$PDV = TR_t \times K_d$$

ки дар ин ҷо: $K_d = \frac{1}{(1+r)^t}$ - коэффитсиенти дисконткунӣ.

Андозаи PDV -и дар натиҷаи зарб намудани даромади умумии оянда ба коэффитсиенти дисконткунӣ ҳосилшударо, арзиши ҷорӣ дисконтиронии даромади оянда низ меноманд, чунки коэффитсиенти дисконтиронӣ баробар намудани арзишҳои оянда ва ҷориро имконият медиҳад. Азбаски андозаи рақамии коэффитсиенти дисконтиронӣ ҳамавақт аз як кам аст, аз ҳамин сабаб баробарӣ аз ҳисоби камшавии даромади умумии оянда ба андозаи ба мизони андоз баръакс ба миён меояд.

PDV – и лоиҳаи инвеститсионӣ. То ин дам мо ҳолатро мушоҳида карда будем, ки дар он воситаҳои пулӣ ба муҳлати дароз инвеститсия шуда, ҳамаи даромадҳо бошанд ҳангоми ба итмом расидани он дастрас карда мешаванд. Дар лоиҳаҳои инвеститсионии асли одатан схемаи дигар ба назар мерасад: даромадҳо мутаносибан дар давоми тамоми муҳлати амалигардии лоиҳа ворид мешаванд.

Масалан: фирма меҳодад хатти технологиро харидорӣ намояд, ки он 5 сол хизмат мекунад. Ҳамасола фирма дар натиҷаи истифодабарии он фоидаи софро ба даст меорад, ки сол ба сол бо чунин тарз тақсим карда мешавад: соли 1-ум – 400 воҳиди пулӣ, 2-ум – 450, 3-ум – 500, 4-ум 440, 5-ум 350 воҳиди пулӣ.

Баъд аз 5 сол фирма фоидаи софро дар ҳаҷми 2140 воҳиди пулӣ ба даст оварда, хатти технологияи фарсудашударо ба технологияи нав иваз мекунад. Аз ин ҷо маълум шуданиш мумкин, ки барои фирма харидани ин хатти технологӣ бо нархи аз арзиши фоидаи умумӣ зиёд набуда, яъне бо нархи 2140 воҳиди пулӣ фоидаовар аст.

Арзиши ҷорӣи дисконтронии (PDV) хатти технологиро дар шароити мизони фоиз ба 15% баробар будан муайян мекунем:

$$PDV = \frac{400}{1,15} + \frac{450}{1,15^2} + \frac{500}{1,15^3} + \frac{440}{1,15^4} + \frac{350}{1,15^5} = 1442,7$$

Аз ин ҷо маълум мегардад, ки барои харидани хатти технологӣ фирма метавонад назид аз 1442,7 воҳиди пулӣ сарф намояд.

Дар намуди умумӣ формулаи арзиши дисконтшудаи ҷорӣ барои лоиҳаи дар тӯли t – солҳо давомёбанда чунин намуд дорад:

$$PDV_{\text{лоиха}} = PDV_1 + PDV_2 + PDV_3 + \dots + PDV_t \quad (10.13)$$

PDV –и даромади устувор дар давраи беохир. Боз як ҳолати зарурӣ ин вақте, ки даромад андозаи доимӣ дошта миқдори номаҳдуди солҳо пардохт карда мешавад. Дар намуди соф чунин ҳолат барои як қатор намудҳои қоғазҳои қимматнок одатӣ мебошад, ба монанди вомбаргҳои (облигатсияҳои) бемӯҳлат ва саҳмияҳои имтиёзнок. Ҳангоми барориши онҳо қайд карда мешавад, ки маблағи муайяно ба ягон фирма маблағгузорӣ намуда, инвестор ҳуқуқ ба даромади устуворро дар муддати амал намудани ин фирма ба даст меорад. Формула барои муайян намудани андозаи он чунин аст:

$$PDV_{\text{лоихаи беохир}} = \frac{TR_{\text{const}}}{r} \quad (10.14)$$

Нишондоди самаранокии (асоснокии) иқтисодии лоихаи инвеститсионӣ. Бо воситаи ҳисоби PDV амалигардонии намуди муқоисакунии хароҷотҳои амалӣ гардида ва дар давраҳои гуногун даромадҳои ба даст оварда шуда имконият медиҳанд, ки самаранокии маблағгузориҳо дуруст баҳо дода шуда, лоихаи инвеститсионии нисбатан фойданок интихоб карда шавад. Нишондиҳандае, ки дурустии фойданокии лоихаи инвеститсиониро баҳо медиҳад, арзиши софи дисконтиронӣ (NDV) номида мешавад:

$$NDV = PDV - I \quad (10.15)$$

ки дар ин ҷо: I – ҳаҷми инвеститсияҳо; NDV – арзиши софи дисконтиронӣ.

Ин формула нишон медиҳад, ки инвеститсияҳо дар ҳолати зиёд будани даромадҳои ба даст оварда мешуда нисбат ба маблағгузориҳои истехсолӣ фойдаовар мешавад, яъне ҳангоми бузургии мусбӣ нишондиҳандаи арзиши софи дисконтиронӣ (NDV). Мувофиқан, агар $NDV > 0$ бошад, он гоҳ инвеститсиякунӣ фойдаовар аст; ҳангоми $NDV < 0$ будан

инвеститсиякунӣ зараровар аст; агар $NDV=0$ бошад, он гоҳ ба фирма амалигардонии инвеститсия фарқият надорад.

Ҳисоб намудани арзиши софи дисконтиронӣ (NDV) барои ҳалли масъалаи мураккаб ва ҳамзамон ҳаётан муҳими дар назди фирма истодаро оид ба интиҳоби лоиҳаи беҳтарини инвеститсионӣ мусоидат мекунад.

Мисол: Фарз мекунем, ки лоиҳаи пешбинишаванда аз корхона маблағгузории инвеститсиониро барои таҷҳизот дар ҳаҷми 20 ҳазор сомонӣ талаб мекунад, ки он дар тӯли 4 сол пурра рӯйпӯш карда мешавад. Даромади умумӣ (TR) (бо назардошти ҳиссачудокуниҳои амортизатсионӣ) дар солҳои 1 – ум ва 2 – ум 5 ҳазор сомонӣ, солҳои 3 – ум ва 4 – ум 8 сомониро ташкил мекунад. Фоиданокии лоиҳаро бо назардошти мизони фоизи бонкӣ дар сатҳи 10% муайян кардан лозим аст.

Бо ибораи дигар арзиши софи дисконтирониро (NDV) муайян кардан лозим аст, яъне бояд даромадҳои умумии ояндаи (TR) ба давраи чорӣ мубаддал карда шударо (PDV) ва инвеститсияҳои талаб мешударо муқоиса намудани лозим аст.

Ҳалли масъала чунин аст:

$$\begin{aligned}
 NDV &= PDV - I = 5000 \times \frac{1}{(1+0,1)} + 5000 \times \frac{1}{(1+0,1)^2} + \\
 &+ 8000 \times \frac{1}{(1+0,1)^3} + 8000 \times \frac{1}{(1+0,1)^4} - 20000 = \\
 &= 20172,2 - 20000 = 172,2
 \end{aligned}$$

Ҳамин тавр, ҳисобҳо нишон медиҳанд, ки $NDV>0$ аст, ки имконияти ба даст овардани даромади зиёдтарро нисбат ба гузоштани пулҳо ба бонк таъмин менамояд. Лекин бояд ба он ҳолат аҳамият дод, ки барои қабул намудани чунин қарори дуруст усули дисконткунӣ истифода шуд. Агар мо нодуруст амал намуда бошем ва ба намуди содда даромадҳоро дар солҳои гуногун чамъ кунем, дар ин ҳолат лоиҳа ниҳоят фоидаовар ба ҳисоб мерафт ($5000+5000+8000+8000=26000$). Тасав-

вуроте пайдо шуданиш мумкин аст, ки ба амалигардоии ин лоиҳа розӣ шуда, мо фоидаро дар ҳаҷми 6000 сомонӣ ба даст меорем. Дар амал фоида танҳо 172,2 сомони ро ташкил мекунад, яъне лоиҳа дар ҳудуди имконпазир ҷойгир аст.

Мувозинатӣ дар бозори капитали асосӣ. Омилҳои талабот ба захираҳои инвеститсионӣ. Дар боло муайян шуда буд, ки нишондоди асосноккунии иқтисодии лоиҳаи инвеститсионӣ андозаи мусбии арзиши софи дисконткунӣ мебошад ($NDV > 0$).

Андозаи NDV аз се омил вобаста аст:

1) сатҳи даромади пешбинишаванда TR (алоқаи мусбии мустақим – чӣ қадаре ки даромад зиёд бошад, ҳамон қадар лоиҳаи инвеститсионӣ диққатҷалбкунанда аст);

2) сатҳи фоиз r (вобастаи чаппа – баландшавии мизони фоиз диққатҷалбкунандагии лоиҳаро пасттар мекунад);

3) андозаи арзиши капиталгузори зарурӣ I (вобастагии чаппа – лоиҳаҳои калон ҳаҷм диққатҷалбкунандагии пасттар доранд).

Ҳангоми зарурияти якхеллаи ҳамаи се омилҳои дар боло қайд шуда, нисбатан универсалиш, ки ба фаъолияти ҳамаи фирмаҳо таъсир мерасонад ин омилҳои дуюм – мизони фоиз мебошад. Зеро ҳам даромади пешбинишаванда ва ҳам арзиши лоиҳа инфиродӣ буда, аз бисёр ҳолатҳои конкретӣ вобастаанд: аз хусусияти соҳавӣ, аз сифати идоракунии ва дараҷаи рақобатпазирии ҳар як фирма.

Бо вучуди ин мизони фоиз барои иқтисодиёт ягона аст. Айнан барои ҳамин назарияи иқтисодӣ дигар омилҳоро аз эътибор соқит накарда, фаъолнокии инвеститсиониро бо сатҳи мизони фоизи мамлакат алоқаманд мекунад.

Қаҷҳаттаи талаботи инвеститсионӣ. Байни талаботи инвеститсионии фирма (D) ва мизони фоиз (r) алоқаи мута-

носиби баръакс вучуд дорад. Дар ҳолати мизони фоизи баландтар талабот ба инвеститсияҳо кам мешавад ва баръакс дар ҳолати мизони фоизи пасттар талабот ба инвеститсияҳо зиёд мешавад.

Механизми таъсири мизони фоиз ба фаъолнокии инвеститсионӣ дар чунин хусусиятҳо иборат мебошад. Новобаста аз он, ки фирма ҳангоми инвеститсиякунӣ кадом воситаҳоро истифода мебарад (воситаҳои худӣ ва ё қарзӣ) мизони фоизи бозорӣ барои он ба сифати хароҷот баромад мекунад, ки онро бояд ҳангоми амалигардонии лоиҳаи инвеститсионӣ рӯйпуш кард.

Дар ҳолате, ки агар фирма воситаҳоро аз берун ҷалб намояд, он гоҳ кор соддатар мешавад. Фоиз ҳамчун пардохт барои истифодабарии воситаҳои қарзӣ дар намуди хароҷотҳои берунаи фирма баромад мекунад. Чӣ қадаре, ки мизони фоиз баланд бошад, ҳамон қадар лоиҳаҳои инвеститсионии кам ёфт мешаванд, ки чунин даромаднок бошанд, то ки хароҷотҳоро барои пардохти фоиз рӯйпуш карда тавонанд. Дар солҳои ислоҳот қариб ҳама корхонаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ин мушкилот дучор шуданд, махсусан бо оқибатҳои ташфишоваз: молиягузории лоиҳаҳои инвеститсионӣ аз ҳисоби қарзҳо бо мизонҳои ниҳоят баланди фоизӣ дар Тоҷикистони муосир ғайриимкон аст.

Агар аз тарафи фирма воситаҳои худӣ ҷалб шуда бошанд, он гоҳ мизони фоиз шакли хароҷотҳои дохилро мегирад. Дар ин ҳолат фоиз даромади аз даст додашуда аз пешкаш намудани захираҳои инвеститсионӣ ба дигар иштирокчиёни бозор баромад мекунад. Чӣ қадаре, ки мизони фоиз баланд бошад, ҳамон қадар майли гузоштани пулҳо ба бонк мавҷуд аст (яъне ба қарз пешкаш намудани захираҳои инвеститсионӣ ба дигар субъектҳои бозор) ва дасткашӣ аз

инвеститсияҳо. Дар ҳақиқат ҳам дар ин ҳолат зарурати сарфи захираҳо ва қувва барои амалӣ гардонии лоиҳаи инвеститсионӣ зарурат надорад, зеро бе ягон қўшиш даромади зиёдтарро бо воситаи нигоҳдории пулҳо дар ҳисоби бонкӣ ба даст овардан мумкин аст.

Ҳаракати қачхаттаи талабот инвеститсионӣ. Мизони фоизро доништа, ҳамавақт ҳаҷми инвеститсияҳоро мувофиқи қачхаттаи талаботи фирма ба захираҳои инвеститсионӣ муайян намудан мумкин аст. Лекин ҳолати ҳуди қачхаттаи талабот ва ҳаракати он асосан бо ду омил дигар муайян карда мешавад – сатҳи даромади пешбинишаванда ва андозаи арзиши воситаҳои барои амалигардонии лоиҳаи инвеститсионӣ зарур буда.

Афзоиши даромаднокии пешбинишуда қачхаттаи талаботро ба захираҳои инвеститсионӣ ба тарафи рост ба миён меорад, ки бе тағйирёбии мизони фоиз афзоиши ҳаҷми инвеститсияҳоро ба миён меорад. Беҳтаршавии дурнамоии лоиҳаҳои инвеститсионӣ, махсусан ҳангоми гузариши фирма ба рушди иқтисодӣ ба миён меорад. Ба ин чараён, инчунин якҷанд чораҳои сиёсати давлатӣ мусоидат мекунад, масалан, пастшавии андозҳо. Баръакс, афзоиши арзиши лоиҳаҳои инвеститсионӣ қачхаттаи талаботро ба тарафи чап ҳаракат медиҳад. Чунин самара қиматшавии захираҳои инвеститсиониро ба миён меорад.

Қачхаттаи пешниҳод ба капитали инвеститсионӣ. Агар талабот ба капитали инвеститсионӣ аз тарафи фирмаҳо баён карда шавад, он гоҳ пешниҳоди воситаҳои қарзии (капитали қарзӣ) барои хариди захираҳои капитали зарур, ҳам аз тарафи фирмаҳо ва ҳам аз тарафи хоҷагиҳои хонавода таъсис меёбад.

Качхаттаи пешниҳоди капитали қарзӣ ҳамшавии мусбӣ дорад. Чӣ қадаре, ки мизони фоиз ба капитали қарзӣ баланд бошад, ҳамон қадар пешниҳоди капитали қарзӣ зиёд мешавад.

Ба пешниҳоди капитали қарзӣ фирмаҳо ва истеъмолкунандагон (хоҷагиҳои хонавода) таъсир мерасонанд.

Фирмаҳо дар ҳолати мавҷуд будани барзиёдии пулҳо, ки онҳоро ҳуди онҳо истифода бурда наметавонанд, метавонанд ба сифати қарздиҳанда баромад кунанд. Сабабҳои пайдоиши чунин барзиёдӣ инҳо мебошанд:

1) ҳиссаҷудокунииҳои амортизатсионии барои дар оянда истифода бурдан;

2) фоидаи софи фирма, ки онро ҳуди онҳо истифода бурда наметавонанд;

3) кам намудани истеҳсолот аз ҳисоби пасг шудани талабот ба маҳсулоти тайёри фирма ва озоднавии қисми воситаҳои гардон. Бо баробари ин чӣ қадаре, ки мизони фоиз баланд бошад, ҳамон қадар дар фирмаҳо пулҳои барзиёд пайдо шуда, пешниҳоди капитали қарзӣ аз тарафи фирмаҳо зиёд мешавад.

Дар истеъмолкунандагон (хоҷагиҳои хонавода) низ барзиёдии пулҳо ба миён омаданаҷ мумкин аст, ки онҳо ба сифати пешниҳоди капитали қарзӣ баромад карда наметавонанд.

Сабабҳои пайдоиши барзиёдии пулҳои дар хоҷагиҳои хонавода пасандозҳои мебошанд, ки онро истеъмолкунандагон дар чунин ҳолатҳо пайдо мекунанд:

1) барои ғункунӣ бо мақсади дар оянда харидорӣ намудани неъматҳои қиматбаҳо;

2) ғункунӣҳои кӯтоҳмуддат бо мақсади дастрас намудани неъматҳои арзиши наонқадар калон дошта ва ё барои саёҳат ва истироҳат;

3) пасандозҳои дарозмуддат (барои давраи пиронсолӣ).

ба даст оварда мешуда ба андозаи қарзи пешкашшуда ҳисоб карда мешавад:

$$r = \frac{R}{M} \times 100\% \quad (10.16)$$

ки дар ин ҷо: r – мизони фоиз; R – даромади солона аз қарзи додашуда; M – маблағи қарзи додашуда.

Байни мизони фоизи пулӣ (номиналӣ) ва мизони фоизи аслий фарқият вучуд дорад. Мизони фоизи пулӣ (номиналӣ) ин нисбияти маблағи фоиз бо ифодаёби воҳидҳои пулӣ ба маблағи қарз. Агар мизони фоизи номиналиро аз беқурбшавии пул дар натиҷаи афзоиши умумии сатҳи нархҳо, яъне таваррум озод кунем, он гоҳ мизони фоизи аслиро барои капитал ҳосил мекунем. Мувофиқан, мизони фоизи аслий ба мизони номиналии фоиз бе назардошти сатҳи таваррум (суръати афзоиши сатҳи умумии нархҳо) баробар аст.

Агар мизони фоизи номиналӣ аз сатҳи таваррум баланд бошад, он гоҳ мизони фоизи аслий бузургии мусбӣ мешавад (ва баръакс). Ҳангоми мизони аслии мусбӣ, амалигардонии инвеститсияҳо аз нуқтаи назари иқтисодӣ самаранок аст, вале дар ҳолати манфи будани мизони фоизи аслий қатъ гардонидани инвеститсияҳо мантиқан дуруст аст.

Ҳамин тавр, ҳангоми қабул намудани қарори инвеститсионӣ, айнан мизони фоизи аслий ба капитали қарзӣ аҳамияти муайянкунанда дорад.

Ба бузургии мизони фоиз чунин омилҳо таъсир мерасонанд:

1. **Хавф.** Чӣ қадаре ки қарздиханда аз имконияти барнагардидани қарз хавотир бошад, ҳамон қадар мизони фоиз баланд мешавад ва баръакс.

2. **Мӯҳлати қарз.** Чӣ қадаре, ки мӯҳлати қарз дароз бошад, ҳамон қадар имкониятҳои аздастдодашудаи (харочот-

дон алтернативии) қарзгиранда ва хавфи барнагардонидани қарз зиёдтар мешавад. Бинобар ҳамин қарздиҳанда ин гуна хароҷотҳоро бо баланд намудани мизони фоиз рӯйпӯш мекунад. Лекин мизони фоиз ҳангоми қарздиҳии дарозмуддат нааст шуда мегавонанд, махсусан агар қарз ба сохтмони нав, азнавқунии техника ва ғайраҳо равона шуда бошад. Барои чунин мақсадҳо бонкҳо қарзҳои имтиёзнок пешкаш мекунад, давлат бошад чунин қарздиҳиро дастгирӣ мекунад.

3. Ҳаҷми қарз. Мизони фоиз дар шароитҳои муайян ба қарзҳои ҳаҷми хурд дошта баландтар мебошад, зеро хароҷотҳои маъмури – идоракунии барои ҳамагуна қарзҳои яхселаанд.

4. Андозбандӣ. Азбаски якҷанд шаклҳои қарз ва мувофиқан даромад аз қарзҳо низ андозбандӣ мешаванд, бинобар ҳамин қарздиҳанда андози додангударо ба таркиби андоз ҳамроҳ мекунад, ки аз ин сабаб мизони фоиз ба андозаи андоз зиёд мешавад.

5. Дарачаи монополизатсияи бозори капитали қарзӣ. Чӣ қадаре, ки миқдори ками бонкҳо фаъолият кунанд, ҳамон қадар мизони фоиз баланд мешавад ва баръакс.

Фоизро ҳам бо маънои маҳдуд ва ҳам бо маънои васеъ мушоҳида кардан мумкин аст. Дар боло фоиз бо маънои маҳдуд дида баромада шуда буд. Мувофиқи маънои васеъаш фоиз даромаде мебошад, ки дар натиҷаи иситфодабарии омили «капитал» ба даст оварда мешавад. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки фоиз ҳамчун пардохт барои қарз (яъне фоиз бо маънои маҳдудаш) ҳодисаи махсуси даромад аз омили «капитал» буда, капитал аз як шахс ба шахси дигар дар шакли пулӣ пешкаш карда мешавад.

Масъалаи марказӣ ҳангоми маънидодкунии фоиз бо маънои васеъаш сарчашмаи фоиз мебошад. Ҷавоби мактабҳои гуногуни иқтисодӣ оиди ин масъала яхела нест.

Назарияҳои асосии пайдоиши фоиз. Якҷанд муносибатҳои назариявӣ оид ба сабабҳои таъсисёбии фоиз мавҷуд аст:

1) муносибати марксистӣ ба категорияи фоиз дар асоси назарияи арзиши иловашуда;

2) маънидодкунии фоиз дар ҷаҳорҷубаи назарияи ҳосилнокии софи капитал;

3) муносибати психологӣ ба дарк намудани фоиз ҳамчун қисми назарияи фойданокӣ интиҳой.

Маънидодкунии марксистии фоиз. Мувофиқи маънидодкунии фоиз, арзиши иловашудае, ки бо худ меҳнати пардохт наҷудаи коргаронро дар назар дошта, сарчашмаи таъсисёбии фоиз мебошад. Лекин дар намуди фоиз на ҳама арзиши иловашуда, бақли қисми он пардохт карда мешавад. Одатан соҳибкор капиталро барои амалигардонии фаъолияти соҳибкорӣ ба қарз мегирад. Фойдаи дар ҷараёни истеҳсолот ба даст оварда шуда ба ду қисм ҷудо мешавад. Як қисми он дар шакли даромади соҳибкорӣ ба соҳибкор боқи монда, қисми дигараш бошад ба қарздиханда барои истифодабарии капитал пардохт карда мешавад. Аз ин ҷо гуфтан мумкин аст, ки дар ин қисмат маънидодкунии марксистии фоиз аз бисёр ҷиҳатҳо ба маънидодкунии маҳдуди он мувофиқат мекунад.

Гузариш ба маънидодкунии васеъи фоиз дар тавсири марксистӣ аз мушоҳидаи капиталисти шахсан дар идоракунии корхона иштирок намекарда, яъне ранте, ки ба даромад аз қоғазҳои қиматнок ва ё амонатҳои бонкӣ зиндагӣ мекарда оғоз меёбад. Ҳамин тариқ ҷудо намудани ду мафҳум ҷорӣ карда мешавад: **капитал – моликият ва капитали амалку-**

нанда. Фоиз – ин даромад аз капитал – моликият буда, даромади соҳибкорӣ бошад ин мукофотпулӣ аз капитали амалкунанда мебошад, ки аз тарафи капиталист вобаста аз фаъолияти ташкилии ӯ барои пешбарии бизнес аз худ карда мешавад. Аз нуқтаи назари васеъ, фоизро натавонанд қарздиҳанда (капиталисти қарздиҳанда), инчунин соҳибкори капитали худро дар истеҳсолот истифода баранда низ ба даст меорад, зеро чунин соҳибкор дар як шахсият капиталист – моликиятдорро ва капиталисти амалкунандаро муттаҳид мекунад. Ҳамин тавр, фоиз ҳамчун шакли универсалии даромади капитал – моликият баромад мекунад.

Азбаски ба даст овардани фоиз аз капиталист – моликиятдор ягон кӯшишхоро талаб намекунад, бинобар ҳамин ин шакли капитал аз тарафи марксистон натавонанд ҳамчун капитали истисморӣ, балки ҳамчун паразитӣ танқид карда мешуд.

Фоиз ҳамчун маҳсули ҳосилнокии софи капитал. Дар тасавури иқтисодии америкӣ И.Фишер, фоиз дар натиҷаи мубодилаи маблағи неъматҳои қорӣ ба маблағи зидтгари неъматҳои оянда ба миён меояд. Дар натиҷаи истифодабарии маҳсулноки капитал, самаранокии истеҳсолот баланд мешавад, ки ба васеъшавии барориши маҳсулоти ниҳой оварда мерасонад. Чунин афзоиши барориш фоиз мебошад.

Ҳақиқатан ҳам писбат ба меҳнат ва замин, капитал омилҳои истеҳсолот намебошад. Капитал бо меҳнати инсон аз ашёҳои табиат офарида мешавад. Харчи захираҳо барои офаридани капитал ҳаптои истифодабарии он дар ҷараёни истеҳсолот, бо ҳаҷми зиёдагии сарфаи захираҳо рӯйпӯш карда мешавад. Айнан ҳамин фарқиятро ҳосилнокии софи капитал меноманд ва миқдоран бо фоиз чен мекунанд.

Фоиз ҳамчун пардохт барои боздорӣ. Мувофиқи ақидаи тарафдорони назарияи фойданокии интиҳӣ, фоиз дар

натиҷаи дархости психологии вақт ба миён меояд. Инсон чунон сохта шудааст, ки барои \bar{y} қимати неъматҳои ҳозира ҳамавақт аз қимати ҳамин хел неъматҳо дар оянда баланҷтар аст.

Айнан ҳамин одамонро водор месозад, ки пулҳоро ба қарз гиранд ва барои он нархи муайяно дар намуди фоиз пардохт намоянд. Бинобар ҳамин фоиз ин рӯйпӯшкунӣ барои даст кашидан аз истеъмоли чорӣ мебошад. Нисбияти маблағи пулие, ки ба маблағи пули қарзгирифташуда чамъ карда мешавад, мизони фоизро гашкил мекунад. Нишонаи мустақими чунин маънидодкунӣ фоиз, усули дисконткунӣ мебошад, ки муносибати маҳсулноқ ба тадқиқот капитал ба ҳисоб меравад.

Омезиши (синтези) ҳосилнокии софи капитал ва фоиданокии интиҳой. Маънидодкунӣ фоиз ва капитал бо назардошти назарияи ҳосилнокии софи капитал ва фоиданокии интиҳой нисбатан машҳуртар аст.

Назарияи ҳосилнокии софи капитал ҳодисаро аз тарафи талабот ба капитал инъикос мекунад. Соҳибқоре, ки капитали қарзиро истифода мебарад, метавонад фоизро танҳо дар ҳолати самаранок будани истифодаи он пардохт мекунад, яъне дар ҳолате, ки дар асл ҳосилнокии капитал аён гардида бошад. Назарияи фоиданокии интиҳой, дар навбати худ ҳодисаро аз тарафи пешниҳоди капитал инъикос мекунад. Барои шахсе, ки капитали худро ба истифодаи дигарон пешкаш мекунад, ин муомила дар ҳақиқат ҳам дасткашӣ аз истеъмоли чориро дар назар дошта, дар намуди фоиз рӯйпӯшкуниро талаб мекунад.

П. Самуэлсон гумон мекунад, ки муайян намудани кадоме аз назарияҳо дуруст аст, дар чунин ҳолат ягон маъно надорад, ба монанди он ки кадоме аз лезвияҳои қайчӣ қоғазро

мебурад. Маълум аст, ки барои амал намудани муътадили бозор ҳам пешниҳод ва ҳам талаботи капитал зарур аст.

10.5. БОЗОРИ ЗАХИРАҶОИ ЗАМИН ВА РЕНТАИ ЗАМИН.

Маънидодкунии маҳдуд ва васеъи омили замин. Бо маънои маҳдудаш омили замин худи заминҳои қорам дар қарда мешаванд. Дар як қатор соҳаҳо, масалан, дар хочагии қишлоқ, хочагии ҷангал, сохтмон, дар иқтисодиёти шаҳрҳо айнан масоҳатҳои замин аҳамияти аввалиндараҷа доранд.

Бо маънои васеъаш омили замин ҳама захираҳои табиӣ дар ҷараёни истехсолот истифодашавандаро дар назар дорад. Масалан дар саноати истихроҷ, ҳангоми сохтмони нуруғҳои барқии обӣ ва ғайраҳо, замин натавонанд ҳамчун масоҳат, балки бо он захираҳои, ки бо он алоқаманд аст, омили беҳамто ба ҳисоб меравад.

Захираҳои барқароршаванда ва барқарорнашаванда. Захираҳои табиӣ барқароршаванда – ин захираҳои, ки бо баробари истифодабарии зерин таъсири ҷараёнҳои табиӣ ва ё қўшишҳои бошууроноии инсон (энергияи офтобӣ, гирдгардиши об дар табиат, нигоҳдории сағҳи оксиген дар атмосфера бо воситаи растаниҳо) барқарор мешаванд. Захираҳои барқарорнашаванда – ин захираҳои, ки баъд аз истеъмоли пурраи онҳо барқарор қардан номумкин аст (масалан, қонҳои қанданиҳои фойданок).

Бозори захираҳои табиӣ барқароршаванда ва барқарорнашаванда фарқиятҳои кулӣ доранд. Агар механизми иқтисодии амалигардии бозори захираҳои табиӣ барқароршаванда бо муносибатҳои рентавие, ки дар ҷараёни истифодабарии онҳо ба миён меояд, алоқаманд бошад, барои захираҳои барқарорнашаванда маҳдудият хос аст.

Хусусиятҳои замин ҳамчун омилҳои истеҳсолот. Чудо намудани замин ба омилҳои махсуси истеҳсолот соҳиби илмҳои физиократҳо мебошад. Махсусан замин ҳамчун омилҳои истеҳсолот аз инҳо иборат аст:

1) замин нисбат аз дигар омилҳои истеҳсолот муҳлати номаҳдуди хизмат дошта, аз рӯи хоҳиш такрористеҳсолнашаванда аст;

2) бо пайдоиши худ замин омилҳои табиӣ буда, на балки маҳсули меҳнати инсон аст;

3) замин ба ҷойивазкунӣ, гузаштани озодона аз як соҳаи истеҳсолот ба дигар соҳаи истеҳсолот, аз як корхона ба дигар корхона мутобиқ нест, яъне он ҳаракатнопазир аст.

4) замин дар ҳолати кишлоқ, дар ҳолати самаранок истифодабарӣ на танҳо хӯрда намешавад, балки ҳосилнокии худро баланд мекунад.

Замин ҳамчун захираи барқароршаванда бо маънои маҳдуд. Захираи зарурии барқароршаванда маҳсулнокии замин ба ҳисоб меравад. Айнан ҳамин захира барои истеҳсоли кишоварзӣ ҳамчун база ба ҳисоб меравад: ҳамасола дар майдонҳо ҳосил рӯёнида шуда, ҷамъоварӣ карда мешавад, соли оянда бошад замин барои истеҳсол намудани маҳсулотҳои барои инсон зарур тайёр мегардад. Бинобар ҳамин дар назарияи иқтисодии бозори захираҳои барқароршаванда, назарияи бозори замин бо маънои маҳдудаш зарурӣ ба ҳисоб меравад.

Хусусиятҳои сектори аграрии иқтисодиёт. Хусусияти якум дар он аст, ки он дар заминдорӣ асос ёфта, замин бошад омилҳои такрористеҳсолнашавандаи истеҳсолот бо маънои васеъаш ба ҳисоб меравад. Такрористеҳсоли замин аз сабаби пайдоиши табиӣ онҳо ба назар расиданаш мумкин аст. Хусусияти дуюм дар муносибатҳои иқтисодӣ байни

соҳибони замин (заминдорон), соҳибкорон (истифодабарандагони замин) ва коргарони кироя зоҳир мегардад. Дар ин ҷо заминдор ва истифодабарандаи заминро фарқ кардан зарур аст. Заминдор заминро ба соҳибкор ба иҷора медиҳад, ки он дар ин замин истехсолотро ташкил мекунад. Албатта бо фаъолияти кишоварзӣ ҳуди заминдор низ машғул шуда мегардад. Дар ин ҳолат заминдор ва истифодабарандаи замин дар як шахсият муттаҳид карда мешаванд ва муносибатҳои иқтисодӣ соддатар мешаванд. **Хусусияти сеюм** дар таъсисёбии арзиш ва нархи маҳсулоти сектори аграрӣ ифода меёбад. Азбаски замин дар ҳама ҷой маҳдуд аст, бинобар ҳамин ба гардиши хоҷагидорӣ қитъаҳои бади онҳо аз нуқтаи назари ҳосилнокӣ ҷалб карда мешавад, зеро барои ҷамъият ин қитъаҳои замин аз нуқтаи назари иқтисодӣ зарур мебошанд. Аз ҳамин лиҳоз ҷамъият бояд хароҷоти истехсолкунандагонро дар ин қитъаҳои бади замин руйпуш кунад.

Субъектони бозори аграрӣ. Дар боло қайд шуда буд, ки муносибатҳои иқтисодӣ дар сектори аграрӣ байни соҳибони замин, истифодабарандагони он ва коргарони кироя ба миён меояд. Мувофиқан, субъектони бозори аграрӣ заминдорон, истифодабарандагони замин ва коргарони кироя ба ҳисоб мераванд.

Рентаи замин. Ҷалб намудани замин ба сифати омили истехсолот категорияи рентаи заминро ҳамчун пардохт барои ин захира ба миён меорад. Даромаде, ки аз тарафи соҳиби замин (моликиятдор) ва истифодабарандаи замин (иҷорагиранда) дастрас карда мешавад рентаи замин номида мешавад. Рентаи замин бо ду шакли асосӣ ифода меёбад – рентаи фарқкунанда (дифференсиалӣ) ва соф ва ё рентаи мутлақ.

Гуногунсифатии қитъаҳои замин. Қитъаҳои замин аз рӯи сифат қулан фарқ мекунад. Яке аз онҳо барои инкишофи хоҷагии қишлоқ мусоидат карда, дар минтақаҳои аз ҷиҳати табиӣ – иқлимӣ мувофиқ ҷойгир буда, қисми дигари онҳо дар шароитҳои нисбатан бадтари табиӣ ҷойгиранд. Инчунин заминҳо аз рӯи ҷойгиршавиашон фарқ мекунад. Масалан, баъзеи онҳо дар назди шаҳрҳои калон ва роҳҳои мағистралӣ ҷойгир шуда, дигар заминҳои коркардшуда дар минтақаҳои дурдаст ҷойгиранд. Бо вучуди ин фонди заминӣ маҳдуд аст, яъне замин умуман ва қитъаҳои замини сифати муайян масштабҳои маҳдуд доранд.

Рентаи фарқкунанда (дифференсиалӣ). Пайдоиши он дар камёфтӣ заминҳои худ ва зарурати истифодабарии заминҳои нисбатан бад асос мегирад. Бо баробари ин рентаи фарқкунандаро меҳнати барои истеҳсоли маҳсулот дар заминҳои категорияи бадтар аз байни тамоми заминҳои ба гардиши хоҷагӣ ҷалбшуда зарур буда ба вучуд меоварад. Мувофиқи хароҷотҳо дар қитъаҳои бади замин нархҳои маҳсулотҳои кишоварзӣ таъсис меёбанд. Агар шароитҳо барои рӯйпӯшкунӣ хароҷотҳои дар қитъаҳои бади замин сарфшуда мавҷуд набошад, ҳеҷ қасб ин гуна заминро коркард намекард. Ҳамин тавр, онҳое, ки заминҳои хубро истифода мебаранд хароҷотҳои камтар доранд ва дар натиҷа баъд аз фуруши маҳсулот барзиёдии муайяно дар даст доранд, ки даромади фарқкунанда номида мешавад. Ин даромад ҳангоми гузаштанаш ба соҳиби замин шакли рентаи фарқкунандаро мегирад. Бо ибораи дигар, азбаски даромади барзиёдӣ дар натиҷаи фарқияти ҳосилнокии замин ба миён меояд, бинобар ҳамин онро дар назарияи иқтисодӣ даромади фарқкунанда ва ё рентаи фарқкунанда меноманд.

Механизми истеҳсоли рентаи фарқкунанда дар ҷадвали 10.3 нишон дода шудааст.

Ҷадвали 10.3.

**Механизми таъсисёбии рентаи фарқкунанда
(дифференсиалӣ)**

Қитъаи замин				Нархи истеҳсолот 1сентнер			Нархи истеҳсоли ҳамаи маҳсулот		
				Инфироӣ	Ҷамъиятӣ		Инфироӣ	Ҷамъиятӣ	
1	500	40	10	54	54	0	540	540	0
2	500	40	12	45	54	9	540	648	108
3	500	40	15	36	54	18	540	810	270

Аз ҷадвали 10.3 маълум мегардад, ки соҳибони заминини масоҳаташ хурдтар рентаи фарқкунандаро дастрас намекунад. Ин маънои онро надорад, ки онҳо заминро ба иҷора аз нуқтаи назари муҳаббат ба инсоният пешкаш мекунанд. Албатта не.

Якун, онҳо иҷорапулиро барои замин, барои истифодабарии иншоотҳои хоҷагидорӣ дар он мавҷуд буда, яъне низомҳои обёрӣ ва ғайраҳо ба даст меоранд. Дуюм, бо назардошти таъминоги техникӣ, энергетикӣ ва дигар олотҳои меҳнат дар хоҷагии қишлоқ, ҷалб намудани заминҳои ҳосилнокиашон пасттар ва дигар омилҳо, нархи ҷамъиятии истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ нисбат ба нархи инфиродии истеҳсоли ба-ландтар аст. Бо баробари ин дар ҳама мамлакатҳои тараққиқардаи индустриалӣ ва инчунин дар мамлакатҳои қафомонда, хоҷагии қишлоқ аз давлат маблағгузорӣ карда мешавад.

Ҳамаи ин ба фермерон имконият медиҳад, ки рентаро ба соҳибони қитъаҳои бади замин пардохт кунанд.

Рентаи фарқкунандаи (дифференсиалии) I ва II. Сабабҳои асоси таъсисёбии рентаи фарқкунандаи I он афзалиятҳои мебошанд, ки қитъаи замин аз рӯи ҳосилнокӣ ва ё аз рӯи ҷойгиршавӣ дорад. Дар ин ҳолат он заминҳо ба ҳисоб мешаванд, ки аз бозорҳои фуруш дургар ҷойгиранд.

Ба ғайр аз ин, азбаски рентаи фарқкунандаи I натиҷаи истифодабарии омили муқаррарии истеҳсолот мебошад, бинобар ҳамин он дар ҳама ҷо таъсис меёбад, ки дар он чунин омил мавҷуд аст: дар сохтмон, дар соҳаҳои саноати истихроҷ ва ғайраҳо.

Бо баробари ҳосилнокии табиӣ замин, мафҳуми ҳосилнокии иқтисодӣ низ вучуд дорад. Ин мафҳум бо маблағгузориҳои пайдарпаии капитал ба замин алоқаманд буда, роҳи интенсивии тараққиёти истеҳсоли кишоварзиро ифода мекунад. Дарачаи интенсивнокӣ дар хоҷагиҳо гуногун аст. Маблағгузориҳои иловагии пайдарпай бо самаранокӣҳои гуногун амалӣ карда мешаванд. Хоҷагиҳои маблағгузориҳоро самаранок истифодабаранда ва истеҳсолоти интенсивнокиро амалӣ мекарда, даромади иловагиро ба даст меоранд, яъне рентаи фарқкунандаи II.

Рентаи мутлақ (соф). Дар шароитҳои иқтисоди бозорӣ ягон қитъаи замин, то ҳатто замини бад, аз тарафи соҳиби он ба иҷора бепул пешкаш карда намешавад. Ҳамзамон дар заминҳои бад низ хоҷагиҳои иҷоравӣ бояд имконияти рӯйпӯш намудани харочотҳо ва ба даст овардани даромади барои пардохти иҷорапулӣ, пардохти андозҳо, васеъшавии истеҳсолот ва таъмини фоидаи муқаррарӣ кифоя мекарданд. Ин мушкилот бо воситаи рентаи мутлақ (соф) ҳал карда мешавад. Рентаи мутлақ (соф) натиҷаи пешниҳоди

гайричандири замин дар шароити мавҷудияти моликияти хусусӣ ба замин мебошад.

Аз як тараф, моликияти хусусӣ ба замин муҳочирати озодонаи капиталро ба сектори аграрии иқтисодиёт дар назар надорад (заминро бе иҷозати соҳиби он истифода бурдан мумкин нест). Аз тарафи дигар, андозаи замини барои истифодабарии кишоварзӣ маҳдуд аст, яъне қитъаҳои иловагиро ба манфиати заминдорон аз ягон ҷо дастрас кардан мумкин нест.

Дар чунин шароитҳо дар заминдорон имконияти талаб намудани иҷорапулӣ аз ҳамагуна қитъаҳои замин пайдо шуда, иҷорагирандагон бошанд, барои ҷорӣ намудани нархҳои баланд ба маҳсулоти кишоварзӣ имконият доранд, то ки имконияти пардохт намудани иҷорапулиро дошта бошанд.

Бо ибораи дигар, рентаи мутлақ (соф) – ин андозаи маҳсусест, ки бо он заминдорон бо воситаи иҷорагирандагон аз тамоми ҷамъият ин андозаи маҳсусро меситонанд. Бо баробарии ин рентаи мутлақ (соф) бо худ механизми иқтисодиро ифода мекунад, ки муносибати оқилонро ба захираи табиӣ маҳдуд, яъне замин таъмин менамояд.

Тақсимооти рентаи замин. *Рентаи фарқкунандаи I* пурра ба заминдор таалуқ дорад, зеро ӯ иҷорапулиро вобаста аз сифати қитъаи замин муайян мекунад. *Рентаи фарқкунандаи II* натиҷаи кӯшишҳои истеҳсолии иҷорагирианда буда, ба худи ӯ баъд аз пардохти андоз аз даромад боқӣ мемонад. Ин ҷараён то ба итмом расидани мӯҳлати шартнома ба назар мерасад. *Рентаи мутлақ (соф)* аз тарафи заминдор дар шакли иҷорапулӣ аз худ карда мешавад. Барои ӯ ин намуди рента ба сифати мукофотпулӣ барои соҳиби қардан ба захираи мутлақо маҳдуд мебошад.

Рента ва иҷорапулӣ. Иҷорапулӣ – ин мукофот барои истифодабарии замин, ки ба заминдор падохт карда мешавад. Асоси иқтисодии иҷорапулӣ рента мебошад. Бо баробарии ин миқдоран рента ва иҷорапулӣ фарқ мекунад. Яқум,

наҳама намудҳои рента ба иҷорапулӣ дохил мешаванд. Масалан, рентаи фарққунанди II – умро иҷорагиранда ба заминдор пардохт намекунад. Дуюм, иҷорапулӣ ҳамчун андоза барои пешкаш намудани қитъаи муайяни замин барои иҷора мебошад ва одатан пардохтҳои ғайрирентавиро дар бар мегирад. Одатан қитъаи замин бо сохтмонҳои дар он мавҷуд буда ба иҷора дода мешавад. Пардохт барои ин қисматҳо аз нуқтаи назари назарияи иқтисодӣ бояд ҳамчун фоиз мушоҳида карда шавад, зеро дар ин ҳолат барои истифодабарӣ омилҳои капитал дода мешавад, на балки замин.

Мувозинатӣ дар бозори замин. Азбаски пешниҳоди замин аз сабаби маҳдудияти он мутлақо ғайричандир аст, бинобар ҳамин тасвири он дар график намуди амудӣ дорад. Бо баробари ин талабот ба замин бо андозаи маҳсулоти интиҳой бо ифодаёбии пулӣ муайян карда мешавад, ки иҷорагиранда метавонад дар натиҷаи истифодабарии омилҳои замин дар истеҳсолоти худ ба даст орад. Дар график қатъаи талабот ба замин бо ҳамшавии баръакс ифода карда мешавад. Бурриши ин ду хат сатҳи мувозинатии иҷорапулиро чорӣ карда, ҳаҷми замини истифодамешударо муайян намекунад, зеро дар ҳама гуна шароитҳо ҳаҷми замини истифодамешуда ба пешниҳоди он баробар аст.

Агар андозаи иҷорапулӣ аз сатҳи мувозинатӣ баланд бошанд, он гоҳ миқдори иҷорагирандагон, ки қобилияти пардохт намудани онро доранд кам мешавад. Талабот ба замин кам шуда, камшавии иҷорапулиро то сатҳи мувозинатӣ оварда мерасонад. Агар иҷорапулӣ аз сатҳи мувозинатӣ берун шавад, он гоҳ хоҳишмандони иҷорагирандаи замин аз пешниҳоди он зиёд шуда, рақобат байни иҷорагирандагон барои қитъаҳои замин пурзӯр мешавад. Ин ҳолат баландшавии иҷорапулиро то сатҳи мувозинатӣ оварда мерасонад.

Нархи замин. Дар низоми бозорӣ ҳамагуна омилҳои истеҳсолоте, ки даромади муайяно таъмин мекунад – ин мол мебошад, бинобар ҳамин замин ҳам ҳамчун мол хариду – фурӯш карда мешавад. Замин ҳамчун мол ирратсионалӣ буда, дар асл худи замин нею, балки даромад аз замин (рента) хариду –фурӯш карда мешавад. Нархи бозории замин бевосита бо иҷорапулии таъмин мекардаи он алоқаманд аст, зеро заминро аз даст дода соҳиби он хоҳиш дорад андозаи дисконтиронии ҳама иҷорапулиҳои ояндаро ба даст орад. Лекин иҷорапулиҳо дар ҳолати додашуда ба ояндаи дур мегузаранд. Бинобар ҳамин ҳангоми дисконтиронӣ бояд формулаи арзиши ҷории дисконшуда барои давраи беохир истифода шавад. Айнан аз рӯи ҳамин гуфтаҳо формулаи ҳисоб намудани нархи заминро чунин ифода кардан мумкин аст:

$$P_z = \frac{TR_{const}}{r} = PDV_{беохир} \quad (10.17)$$

ки дар ин ҷо: P_z – нархи замин; TR_{const} – андозаи иҷорапулии солона; r – мизони фоиз.

Масалан, агар иҷорапулии солона ба 5000 сомонӣ барои 1га замин баромад буда, фоизи бонкӣ 10% солона бошад, он гоҳ нархи замин ба 50000 сомонӣ баромад мешавад. Ин маънои онро дорад, ки агар харидори замин ин маблағи пулии 50000 сомониро ба бонк гузорад, он даромаддеро дастрас мекунад, ки чунин даромадро соҳиби замин низ ба даст меоварад. Заминдор низ заминро дар ҳамин шартҳо мефурӯшад.

Ҳамин тавр, нархи бозории замин – ин иҷорапулии капитализатсияшуда мебошад, яъне арзиши дисконшудаи имрӯзаи иҷорапулиҳои оянда.

МАЗЪЎИ 11. СОҲИБКОРӢ ВА ФОИДА.

- 11.1. *Моҳият ва шаклҳои соҳибкорӣ.*
- 11.2. *Таъсисёбии капитали соҳибкорӣ ва гардиши он.*
- 11.3. *Фоида ва вазифаҳои он.*
- 11.4. *Фоидаи муқаррарӣ ва иқтисодӣ.*
- 11.5. *Сарчашмаҳои фоидаи иқтисодӣ.*

Дар адабиёти муосир ба соҳибкорӣ ҳамчун ба захираи зарурӣ ақидае пойдор гаштааст, ки омилҳои истеҳсолоти боқимондари ба ҳаракат дароварда, саҳми худро дар тараққиёти бомуваффақиятонаи иқтисодӣ мегузорад.

11.1. МОҲИЯТ ВА ШАКЛҲОИ СОҲИБКОРӢ.

Соҳибкорӣ бо худ як намуди кӯшишро оид ба ташкил ва идоракунии бо мақсади ноилгардӣ ба натиҷаҳои беҳтаринро аз тарафи фирма ифода мекунад. Соҳибкорӣ қисми ҷудонашавандаи хоҷагии бозорӣ буда, хусусияти асосии фарқкунандаи он рақобати озод мебошад.

Ба инкишофи таърихии соҳибкорӣ нигоҳ накарда, маънидодкунии муосири он дар давраи пайдоиш ва инкишофи капитализм ба миён омадааст. Танҳо дар арафаи асрҳои XIX – XX иқтисодчиён аҳамияти ҳалкунандаи соҳибкориро барои пешрабии иқтисодиёт эътироф намуданд. А.Маршалл ба се омилҳои классикии истеҳсолот – меҳнат, капитал ва замин омилҳои чорумро, яъне ташкилотро дохил намуд, Й. Шумпетер бошад дар китоби «Назарияи тараққиёти иқтисодӣ» (соли 1912) ба ин омилҳои номи муосирро, яъне соҳибкориро гузошт.

Й.Шумпетер ба сифати соҳибкор чунин ташкилотчиӣ истеҳсолотро номгузорӣ кард, ки он роҳҳои навро дарёфт намуда, тарзҳои нави ҷо ба ҷо намуданро амалӣ мегардонад:

Ҷихатҳои асосии соҳибкорӣ, ки онро аз дигар шаклҳои фаъолияти хоҷагидорӣ фарқ мекунонад ин: мутсақилият, босалоҳиятнокӣ, ибтикоркорӣ, хавф, мутаҳаррикӣ ва инкишофёбӣ, ҷустуҷӯи фаъолони қарорҳои самаранок. Бо ифодаи кӯтоҳ соҳибкориро бо воситаҳои принципҳои он ҷусти тавсир кардан мумкин аст:

1) таъинот ба инсон – ӯ қимати асосии ҳам корхона ва ҳам ҷамъият мебошад;

2) хизмати беғаразона ба харидор. Корхона барои харидор фаъолият карда, бо шарофати он арзи вучуд дорад;

3) таъсисёбӣ ва нигоҳдории муҳити фарҳангии фирма, муҳити таовунӣ, ҳурмати ҳамдигар, анъанаҳои демократӣ, риоя намудани меъёрҳои рафтори боодобона;

4) кӯшиши доимии пешравӣ. Пешгузаштан аз рақибон. Истифодабарии ҳадди аксари афзалиятҳои муҳити рақибонад.

Дар шароити иқтисодии бозорӣ соҳибкорон нақши махсусро бозида, ҳамзамон хусусияти фаъолияти соҳибкорӣ ҳамчун омилҳои истеҳсолот инъикос меёбад.

Махсусияти фаъолияти соҳибкорӣ дар инҳо зоҳир мегардад:

1) соҳибкор на танҳо омилҳоро дар ҷараёни истеҳсолот алоқаман мекунад, балки оид ба роҳҳои нави алоқамандкунии онҳо кӯшиш ба харҷ медиҳад;

2) соҳибкор на танҳо ба корхона роҳбарӣ мекунад, балки оид ба идоракунии он қарорҳои гуногун қабул мекунад;

3) соҳибкор на новариҳоро ҷорӣ мекунад ва барои хавфи иқтисодӣ ӯҳдадор аст.

Бинобар ҳамин Й.Шумпетер менависад, ки «соҳибкор гуфта мо субъектони хоҷагидориро дар назар дорем, ки ва-

зифаи онҳо амалигардонии комбинатсияҳои нав мебошад, ки ҳамчун унсури фаъоли онҳо баромад мекунад».

Вазифаҳои соҳибкор. Ба вазифаҳои соҳибкор Й.Шумпетер инҳоро дохил мекунад:

- 1) таъсис додани неъматҳои нави ба истеъмолкунанда номаълум бо сифатҳои нави;
- 2) қорӣ намудани тарзи истеҳсолоти нави ба соҳаи додасуда номаълум;
- 3) забт намудани бозори нави фуруш ва ё истифодабарии васеи бозори пешгара;
- 4) истифодабарии аниқии ва ё масолеҳи нимгайёри нави;
- 5) қорӣ намудани тарзи нави ташкили кор, масалан, монополия ва ё баръакс аз байн бурдани он.

Дертар Г.Брифс ва Р.Коуз боз як вазифаи зарурии соҳибкорро муайян намуданд – назорат аз болои нархҳо ва хароҷотҳо, инчунин таносуби оқилонаи онҳо.

Ҳамин тавр, дар адабиёти муосири иқтисодӣ ба соҳибқорӣ ҳамчун захираи зарурии иқтисодӣ, ки омилҳои боқимондари ба ҳаракат мебарорад ва муваффақияти иқтисодӣ саҳми босазо мегузорад, муносибати ягона пайдор гардид.

Муҳити соҳибқорӣ. Соҳибқорӣ дар муҳити муайяни иҷтимоӣ – иқтисодӣ дар сатҳи макроиқтисодӣ амалӣ мегардад. Дар поён равиҷи асосии муҳити иҷтимоӣ – иқтисодӣ оварда мешаванд.

Муҳити иқтисодӣ – соҳибкор бояд донанд, ки дар кадом давраи (фазаи) сикли иқтисодӣ, иқтисодиёти мамлакат қарор дорад, ҳолати савдои беруна чи гунааст, бекорӣ ва таваҷҷуҳ дар кадом сатҳ қарор дорад, устувории низоми андозӣ, сатҳи зиндагонии аҳоли.

Ҳолати сиёсӣ – боварӣ ба ҳукумат ва муътадили он, муносибати ҳукумат ба сектори хусусӣ ва ҷамъиятӣ.

Муҳити иҷтимоӣ – муътадили иҷтимоӣ дар ҷамъият, ҳифзи иҷтимоии аҳоли, мутобиқати сиёсати иҷтимоӣ.

Муҳити фарҳангӣ – чӣ қадаре, ки сатҳи тараққиёти фарҳанг ва маданият баланд бошад, ҳамон қадар соҳибқорӣ пешбининишуда муътадил аст.

Муҳити ҳуқуқӣ – соҳибқорӣ танҳо дар ҳолати қонунозории устувор ва муътадил инкишоф ёфта метавонад.

Муҳити техникӣ – технологӣ, яъне ҳолати корҳои налим – тадқиқотӣ ва соҳаҳои истеҳсолоти илмӣ дар мамлакат.

Шакл ва намудҳои фаъолияти соҳибқорӣ. Субъектҳои соҳибқорӣ неш аз ҳама шахсони хусусӣ (ташкилкунандагон-и истеҳсолоти шахсӣ, оилавӣ ва ё истеҳсолоти ҳаҷман калонтар) ба шумор меравад. Фаъолияти чунин соҳибқорон ҳам дар асоси меҳнати худ ва ҳам бо воситаи меҳнати ҷалбшуда амалӣ карда мешавад. Фаъолияти соҳибқорӣ инчунин аз тарафи тӯрӯҳи шахсони бо муносибатҳои шартиномавӣ ва манфиатҳои иқтисодӣ алоқаманд, амалӣ шуданиш мумкин аст. Субъектҳои соҳибқорӣ тӯрӯҳӣ ҷамъиятҳои сахомӣ, тӯрӯҳҳои иҷоравӣ, кооперативҳо ва ғайраҳо баромад мекунанд. Дар баъзе ҳолатҳо ба субъектҳои соҳибқорӣ давлатро дар шахсиятҳои органҳои муайян низ дохил мекунанд. Ҳамин тавр дар иқтисодиёти бозорӣ се шакли фаъолияти соҳибқорӣ мавҷуд аст: **давлатӣ, тӯрӯҳӣ, хусусӣ.**

Вобаста аз таркиби фаъолияти соҳибқорӣ ва бо назардошти зиннаҳои асосии ҷараёни тақрористеҳсол (истеҳсолот, тақсимот, мубодила ва истеъмолот), чунин намудҳои соҳибқориро фарқ мекунанд: **истеҳсолӣ, тижоратӣ, молиявӣ, суғуртавӣ, миёнаравӣ.**

Соҳибқорӣ истеҳсолӣ ба намуди аз ҳама ҳам зарур ва мураккаби фаъолияти соҳибқорӣ мансубият дорад. Ин намуди соҳибқорӣ ба зудӣ ба монанди дигар намудҳои

соҳибкорӣ фоидаро таъмин намекунад ва бинобар ҳамин барои оғози фаъолияти соҳибкорӣ наонқадар диққатҷалбкунанда мебошад. Дар асоси соҳибкорию истеҳсоли офарида ниҳмагҳои моддӣ ва маънавӣ хобидааст.

Дар соҳибкорию тичоратӣ, соҳибкор дар нақши савдогар, тичоратчӣ баромад мекунад, зеро ӯ молҳои тайёрро мефурушад, ки аз дигарон харидорӣ карда буд. Байни соҳибкорӣ дар соҳаи истеҳсолот ва дар соҳаи мубодила алоқаи зич ба назар мерасад.

Соҳибкорию молиявӣ – ин намуди махсуси соҳибкорию тичоратӣ, ки дар он ба сифати ашёи хариду – фуруш пулҳо, ашёи хориҷӣ, қоғазҳои қиматнок баромад мекунад, ки ба харидор фурухта ва ё ба қарз дода мешавад.

Соҳибкорию суғуртавӣ дар он аст, ки соҳибкор ба суғуртакунанда бо пардохти муайян зарари имконпазири амвол, ҳаёт ва ғайраҳоро дар натиҷаи сар задани ҳодисаи нохуш рӯйпӯш мекунад.

Миёнаравӣ бо он тавсиф карда мешавад, ки соҳибкор маҳсулотро истеҳсол намекунад, бо савдои мол, қоғазҳои қиматнок машғул набуда, танҳо хизматҳои миёнаравиро ба ҷо меорад. Миёнарав барои амалигардии муомилаҳо бо воситаи муттаҳидкунии намудҳои гуногуни фаъолияти соҳибкорӣ ба як занҷири амалиёти соҳибкорӣ мусоидат мекунад.

Омилҳои соҳибкорӣ. Фаъолияти соҳибкорӣ бо худ маҷмӯаи амалҳои соҳибкорро дар назар дорад, ки пай дар пай ва ё ҳамрадиқ дар давоми давраи пурраи фаъолият ба миён меоянд: аз маблағгузорию ибтидоӣ то гирифтани фоида. Ҳамчун намудани фаъолияти хоҷагидорӣ, соҳибкорӣ омилҳои истеҳсолотро ба монанди замин, капитал ва меҳнат истифода мебарад. Ба таври аниқтар барои амалигардонии фаъолияти соҳибкорӣ воситаҳои асосӣ (биноҳо, таҷҳизотҳо,

моншнҳо ва дастгоҳҳо, воситаҳои нақлиёт), воситаҳои гардон (ашё, масолах, энергия, воситаҳои пулӣ) заруранд.

11.2. ТАЪСИСЁБИИ КАПИТАЛИ СОҲИБКОРӢ ВА ГАРДИШИ ОН.

Дар тӯли фаъолияти худ, соҳибкор инвеститсияҳоро амалӣ мегардонад, ки хусусият ва сарчашмаҳои он аз давраи фаъолияти ӯ вобастагӣ доранд.

Барои ташкили фаъолияти соҳибкорӣ дар зиннаҳои ибтидоии он маблағгузориҳои ибтидоӣ заруранд. Вобаста ба ин капитали ибтидоиро фарқ мекунанд, ки бо худ маблағи капитали ибтидоиро ва хароҷотҳои қориро барои зиннаҳои аввалини истеҳсолот дар назар дорад. Капитали ибтидоӣ барои бақайдгирии корхона, кушодани ҳисоби бонкӣ, хариди бино ва ё иҷораи он, таъмир ва ё азнавесозии бино, хариди моншнҳо, таҷхизотҳо, асбобҳо, патент, литзензияҳо ва ғайраҳо сарф карда мешавад. Хароҷотҳои қорӣ бошанд хариди ашё, масолах, иҷорапулӣ, музди меҳнат, ҳиссаҷудоқунӣ ба фонди иҷтимоӣ ва ғайраҳоро дар назар дорад.

Маблағгузориҳои капиталро ба ягон соҳаи иқтисодиёт амалӣ гардонида, соҳибкор мақсад мегузорад, ки зудтар фойдаро ба даст оварад. Вале як маротиба фойдаро дастрас карда, ӯ кӯшиш мекунад, ки боз фойдаро ба даст оварад, ки барои ин мақсад ба ӯ зарур аст, ки чараёни такрористеҳсолро ба ҷо оварад.

Ҳаракати мутасилии капитал дар соҳаҳои истеҳсолот ва муомилот, такрорёбии пай дар пайи гирдгардиш, онро ба гардиши капитал мубаддал мекунад. Воҳиди ченкунии як гардиш, яъне даврае, ки дар фосилаи он ба корхона арзиши пешпардохт баргардонида мешавад, рӯз мебошад.

Нишондиҳандаи миқдори гардишҳо дар фосилаи муайяни вақт суръати гардиши капитал мебошад:

$$n = \frac{T}{t} \quad (11.1)$$

ки дар ин ҷо n – миқдори гардиш дар давоми сол; T – миқдори рӯзҳо дар давоми сол; t – давомнокии як гардиш, рӯзҳо.

Масалан: агар капитал дар давоми 8 моҳ як маротиба гардиш кунад, он гоҳ гардиш дар давоми сол ба 1,5 баробар мешавад ($n = \frac{360}{240} = 1,5$).

Давомнокии як гардиш бо нисбияти шумораи рӯзҳои дар давоми сол (T) ба миқдори гардиш (n) муайян карда мешавад:

$$t = \frac{T}{n} \quad (11.2)$$

Ғункунии ибтидоии капитал. Чӣ хеле, ки аз гуфтаҳои боло маълум мегардад, капитал як маротиба ба миён омада, дар оянда аз рӯи арзиш афзоиш меёбад. Вале барои дастрас намудани афзоиши арзиш дар оянда, имрӯз зарур аст, ки маблағи муайяни капитал мавҷуд бошад. Ҳақиқатан ҳам, барои таъсис додани дӯкони косибӣ ва ё мағоза маблағгузори ибтидоӣ зарур аст, ки инсон дар сатҳи миёнаи зиндагонӣ қарор дошта одатан ин гуна маблағи пулиро надорад. Аз кучо воситаҳои ибтидоӣ гирифта мешаванд.

Дар механизми ғуншавии ибтидоии капитал қисмҳои *азнавтақсимкунӣ* ва *амонатиро* аз ҳам ҷудо мекунам. Ғуншавии ибтидоии капитал одатан аз ҳисоби азнавтасимкунии боигарӣ дар ҷаъмият амалӣ гардонида мешавад. Қисми наонқадар зиёди аҳолие, ки саривақт ба шароитҳои иқтисодии капиталистӣ мутобиқ гаштаанд, базудӣ сарватманд гашта, аҳолии боқимондае, ки барои нигоҳдории шаклҳои рафтори иқтисодии пешина кӯшиш кардаанд, ба камбизоатӣ майл карданд. Айнан ҳамин механизми дар амал

мӯҷуддонтаи ғункунии ибтидоии капиталро равияи марксизм махсусан қайд мекунад.

Механизми амонатии ғункунии ибтидоии капитал (аз тарафи марксизм инъикор карда мешавад) бо дигаршавии таъиноти истифодабарии даромади шахсӣ аз истеъмолот ба пасандоз алоқаманд мебошад.

Дар рӯзҳои мо чунин психологияро дар соҳибкорони хурди мамлакат мушоҳида кардан мумкин аст. Аз рӯи ҳисобҳои мо, онҳо шахсони нисбатан сарватманд ба ҳисоб мераванд, вале сарф намудани пулхоро барои худ имконият надоранд, зеро ҳама воситаҳои барои мустақамгардонии бизнес равона сохтан лозим меояд. Чунин мавқеъ низ натиҷаҳои худро медиҳанд.

Дар таърихи аслии иқтисодӣ ҳар ду механизми ғункунии ибтидоии капитал мавҷуданд. Лекин тараққиёти он мамлакатҳо бомуваффақ буд, ки дар онҳо механизми азнав-тақсимкунӣ мавқеъи асосиро нибат ба механизми амонатӣ ишғол карда буд.

Сарчашмаҳои дохилӣ ва берунии капитали соҳибкорӣ. Сарчашмаҳои рӯйпӯшкунии капитали ибтидоӣ ва пур намудани воситаҳои корхона ҳам воситаҳои худӣ (дохилӣ) ва ҳам воситаҳои қарзӣ (беруна) баромад карда метавонанд. Ба сарчашмаҳои дохилии капитали соҳибкорӣ фоида аз фаъолияти асосӣ, фоида аз амалиётҳои молиявӣ, дигар намудҳои даромадҳо, фонди оинномавӣ, фонди амортизатсионӣ, даромад аз фуруши амволи ва ғайраҳо дохил мешаванд. **Сарчашмаҳои берунаи капитали соҳибкорӣ** дохил мешаванд: қарзҳо, пасивҳои устувор, қарзҳои кредиторӣ.

Самаранокии капитали соҳибкорӣ. Баланд намудани самаранокии истифодабарии омили капитал ба сифати ра-

вияи зарурии афзоиши ҳаҷми истеҳсолот бо хароҷоти ками захираҳои истеҳсолӣ барои воҳиди маҳсулоти истеҳсол-меншуда баромад мекунад.

Самаранокии истифодабарии капитали соҳибкориҳо бо воситаи як қатор нишондиҳандаҳои умумӣ ва хусусӣ муайян намудан мумкин аст. Дар поён як қатор нишондиҳандаҳои ҳулосагии самаранокии истифодабарии капиталҳои асосӣ ва гардонро дида мебароем.

Барои муайян намудани дараҷаи самаранокии истифодабарии капитали асосӣ нишондиҳандаи **боздеҳи капитал** истифода мешавад. Ин нишондиҳанда ҳамчун нисбияти арзиши маҳсулоти дар давоми сол истеҳсол шуда ба арзиши миёнасолаи капитали асосӣ муайян карда мешавад. Боздеҳи капитал нишон медиҳад, ки боздеҳи умумӣ аз истифодабарии ҳар як воҳиди пулии ба капитали асосӣ гузошта шуда чи гуна аст.

Умуман боздеҳи аз капитал аз таносуби ҳосилнокии меҳнат ва таъминотнокии меҳнат бо капитал вобаста аст.

11.3. ФОИДА ВА ВАЗИФАҲОИ ОН.

Фоида ҳамчун категорияи иқтисодӣ. Фоида – ин категорияи иқтисодӣ мебошад, ки натиҷаҳои ниҳони фаъолияти хочагидорӣ корхонаҳои алоҳида, соҳа ва иқтисодиёти мамлакатро умуман ифода мекунад. Фоида яке аз мавқеъҳои марказиро дар низоми умумии фишангҳои арзишии иқтисоди бозорӣ ишғол мекунад. Фоида устувории иқтисодии фирмаро таъмин намуда, мустақилияти пурраи молиявии онро кафолат медиҳад.

Дар шароити бозор фоида ҳалли масъалаҳои **чӣ, чӣ тавр ва дар кадом ҳаҷм** амалӣ гардонидани мешавад. Бинобар ҳамин ҳар як истеҳсолкунандаи мол ва хизматҳоро масъалаи дар кадом ҳаҷми моли истеҳсолшуда ва ё бо кадом нархи мол

фоидаи ҳадди аксарро дастрас кардан мумкин аст, ҳамавақт ба худ чалб мекунад.

Назарияи фоида дар таълимотҳои ҳама иқтисодчиёни машҳур аз давраи пойдоршавии мактаби классикӣ ифода худро ёфтааст.

Аввалин маънидодкунандагони фоида меркантилистон ба ҳисоб мераванд, ки пайдоиши фоида дар соҳаи муомилот ва савдои беруна алоқаманд мекарданд, ки дар натиҷаи фуруши молҳо бо нархҳои нисбатан балантар ба вучуд меояд.

Физиократҳо гумон доштанд, ки фоида танҳо дар хоҷагии қишлоқ ба миён меояд, ки дар он таъсири табиат ба афзоиши арзишҳои истеъмоли оварда мерасонад, ки аз арзиши хароҷоти истеҳсоли зиёдтар аст.

Адам Смит ва **Давид Рикардо** ақидаро оид ба таъсисдиҳии арзиши изофа дар соҳаҳои истеҳсолоти моддӣ асоснок намуданд. А.Смит фоидаро ҳамчун тарҳ намудани меҳнати коргар аз маҳсулот ба манфиати капиталист муайян мекард.

Аз рӯи таълимоти К.Маркс, фоида – ин шакли дигаргуншудаи арзиши иловашуда мебошад, ки аз тарафи капитали пешпардохт офарида шуда, сарчашмаи арзиши иловашуда бошад, ба фикри ӯ меҳнати коргарони кироя мебошад.

Дар илми иқтисодии муосир чунин назарияҳои фоидаро ҷудо кардан мумкин аст:

- фоида ин натиҷаи амал намудани капитал ҳамчун омили ҳар як истеҳсолот мебошад, яъне *назарияи капитали истеҳсоли*;
- фоида – ин мукофоти капиталист барои боздоштани истеъмоли капитали шахсӣ, барои хавфи пешбинӣ намудани самара аз воситаҳои ба истеҳсолот гузошта шуда, яъне *назарияи боздорӣ*;

- фоида ҳамчун даромади меҳнатӣ аз фаъолияти соҳибкорӣ дар ҳама намудҳои он;
- фоида ҳамчун натиҷаи мавҷудияти монополия.

Чи хеле, ки дар боло қайд шуда буд қобилияти соҳибкорӣ яке аз омилҳои таркибии истеҳсолот буда, вазифаи он дар алоқамандкунии дигар омилҳои истеҳсолот – меҳнат, капитал ва замин ифода меёбад, ки барои истеҳсоли мол ва хизматҳо, қабули қарорҳои асосии бо фаъолияти соҳибкорӣ алоқаманд буда, амалигардонии навоариҳо ва ғайраҳо зарур аст. Табиист, ки соҳибкор дар натиҷаи иҷроиши ин вазифаҳо барои гирифтани даромад, яъне фоида кӯшиш мекунад. Бинобар ҳамин фоида дар иқтисодиёти бозорӣ ба сифати мукофоти соҳибкорӣ баромад мекунад.

Дар фирма фаъолиятбаранда фоида вазифаҳои муайянро иҷро мекунад, ки аз байни онҳо асоситаринаш инҳо мебошанд:

- **тақсимогӣ** – таъсисдиҳии фондҳои воситаҳои пулӣ, ки молиягузори барномаҳои барои амалигардонӣ қабул шударо таъмин менамоянд, сохтори оптималии капиталро нигоҳ медорад, хавфи муфлисшавиро то ҳадди ақал паст мекунад;
- **ҳавасмандгардонӣ** – паст намудани хароҷоти истеҳсоли, чорӣ намудани навоариҳо ва мукамалгардониҳои техники.

Бо назардошти аввалин фоидаро ҳамчун фарқи байни нархи фурӯши мол ва хароҷотҳои истеҳсолоти он мушоҳида кардан мумкин аст. Аз ҷиҳати мақсад ва асоси ташкил намудани соҳибкорӣ, фоида асоси моддии онро ташкил мекунад. Аз ҳисоби фоида, фирма чараёни истеҳсолотро мукамалгардонида, маблағгузориҳои капиталиро амали мегардонад, ва эҳтиётҳои иҷтимоиро молиягузорӣ мекунад.

Омилҳои, ки фоидаро муайян мекунад ба чор гуруҳ ҷудо намудан мумкин аст:

1. **Омилҳои таъсисдиҳанда.** Ба ин гуруҳ дохил мешаванд: даромад аз фуруши молҳо, корҳо ва хизматҳо; даромад аз фуруши активҳои дигар, ба монанди захираҳои моддӣ ва активҳои ғайримоддӣ; даромад аз фуруши воситаҳои асосӣ; даромад аз иштироки ҳиссагӣ дар дигар корхонаҳо; даромадҳо аз сахмияҳо, вомбаргҳо ва дигар қоғазҳои қиматнок; барзиёдии ҷаримаҳо ва пеняҳои гирифташуда аз ҷаримаҳо ва пеняҳои пардохта шуда.

2. **Омилҳои баҳамтаъсиррасонанда.** Ба ин гуруҳи омилҳои дохил мешаванд: гардишнокии воситаҳои гардон; нархҳо, тарифҳо, ғункуниҳо; мизони фоиз ба қарзҳо; андоз ва мизонҳои андоз; арзиши аслии маҳсулот; ҳосилнокии меҳнат; боздеҳи капитал; таъминнокӣ бо капитал.

3. **Омилҳои тақсимотӣ:** фоида ба бучет ва фондҳои ғайрибучетӣ равона карда мешавад; ба бонкҳо барои рӯйпуш намудани қарзҳо ва пардохти фоизҳо равона карда мешавад; дар корхона боқӣ мемонад; дигар омилҳои тақсимотӣ.

4. **Омилҳои истифодабарӣ:** ғункунӣ (инкишофи истеҳсоли ва илмӣ); эҳтиётҳои иҷтимоӣ; рӯйпуш намудани зарарҳо ва дигар харочотҳо; молиягузорию капиталӣ; истеъмолот (пардохти дивидендҳо, фоизҳо, ёрии моддӣ ва ғайраҳо).

11.4. Фоидаи муқаррагӣ ва иқтисодӣ.

Чунин намудҳои фоидаро фарқ мекунанд:

1. **Фоидаи иқтисодӣ** бо худ фарқи байни даромади умумии аз фуруши мол ва хизматҳо ба даст оварда шуда ва маҷмуи харочотҳои муҳосиботӣ ва дохили (алтернативӣ) нишон медиҳад.

2. **Фоидаи муҳосиботӣ** дар натиҷаи аз ҷамъи даромади аз фуруш ба даст оварда шуда тарҳ намудани харочотҳои муҳосиботӣ ба миён меояд. Бинобар ҳамин фои-

даи муҳосиботӣ аз ғоидаи иқтисодӣ ба андозаи хароҷотҳои дохилӣ (алтернативӣ) калон аст.

3. **Ғоидаи муқаррарӣ** нишон медиҳад, ки дар корхона хароҷотҳои муҳосиботӣ ва дохилӣ (алтернативӣ) рӯйпӯш шуда, соҳибкор бошад даромадҳо ба даст меорад, ки ба андозаи ҳадди ақали рӯйпӯшкунандаи кӯшишҳои соҳибкорӣ баробар аст. Бо ибораи дигар, ғоидаи муқаррарӣ – ин ғоидаи иқтисодии нулӣ – хароҷоти алтернативии истифодабарии қобилияти соҳибкорӣ мебошад. Вақте, ки фирма танҳо ғоидаи муҳосиботиро дастрас кунад, он гоҳ даромади ӯ пурра ба рои рӯйпӯш намудани ҳама хароҷотҳои фирма равона карда мешавад. Ин ғоида аз нуқтаи назари софи иқтисодӣ ғоида намебошад, чунки ғоидаи иқтисодӣ аз баҳодиҳии иқтисодӣ, тижорати захираҳои дар ҷараёни истеҳсолот ҷалбшуда ва муқоисакунии онҳо бо натиҷаҳои ноилгардида дар шакли пулӣ ба миён меояд.

Таносуби ғоидаи муқаррарӣ, иқтисодӣ ва муҳосиботӣ. Барои дастрас намудани ғоидаи муҳосиботӣ, ба фирма кифоя аст, ки даромадҳо аз хароҷотҳои муҳосиботӣ калон бошад. Бинобар ҳамин мавҷудияти ғоидаи мусбӣи муҳосиботӣ оид ба музаффарияти ибтидоии фирма шаҳодат медиҳад. Мавҷуди ин ғоида танҳо оид он шаҳодат медиҳад, ки фирма зарар намебинад, муфлис намешавад. Бо баробари ин соҳибкорон метавонанд аз соҳаҳои ғоидаи муҳосиботиашон камтар, капиталро ситонида гиранд.

Барои аз соҳа нарафтани соҳибкорон андозаи ғоидаи муҳосиботӣ бояд бо андозаи ғоидаи муқаррарӣ баробар бошад, (яъне хароҷотҳои муҳосиботиро рӯйпӯш наояд). Ғоидаи иқтисодӣ танҳо дар он соҳибкор (корхона) ба миён меояд, ки даромади он аз хароҷотҳои аён ва ноаён калон бошад. Бинобар ҳамин оид ба корхонаи ғоидаи муқаррарӣ ба

даст меоварда гуфтан мумкин аст, ки он фоида иқтисодии нулиро ба даст меорад.

Фоидаи иқтисодии мусбӣ ҳамавақт аз фоидаи муқаррарӣ калон аст. Ин ҳолат ҷоришавии капиталро ва қобилиятҳои соҳибкориро ба фирмаи мувофиқ ва ё соҳа ҳавасманд мегардонад, ки дар онҳо даромаднокӣ нисбат аз сатҳи миёна иқтисодӣ баландтар аст.

Ин ақидаро ба таври дигар ҳам маънидод кардан мумкин аст. Фоидаи муҳосиботӣ – ин нишондиҳандаи мутлақи (муқоисавӣ намебошад) фаъолияти корхона мебошад, ки мавҷудияти фоида ва ё зарархоро нишон медиҳад. Ин нишондиҳанда оид ба ҳолати корхона нисбат ба дигар фирмаҳо маълумот намедиҳад. Фоидаи муқаррарӣ оиди он шаҳодат медиҳад, ки бизнеси додашуда нисбат ба дигар соҳаҳои иқтисодӣ бад нест. Мавҷудияти фоидаи иқтисодии мусбӣ маънои онро дорад, ки корхонаи додашуда нисбат ба дигар корхонаҳо захираҳо аз он ҷумла қобилияти соҳибкориро оқилонатар истифода мебарад. Ҳамин тавр, айнан фоидаи мусбӣ иқтисодӣ нишондиҳандаи аниқи самаранокӣ фаъолияти корхона мебошад.

11.5. САРЧАШМАҲОИ ФОИДАИ ИҚТИСОДӢ.

То ин дам ҳангоми таҳлили фаъолияти соҳибкорӣ фарз карда шуд, ки фаъолияти соҳибкор аз фаъолияти менеджер, муҳандис, ҳуқуқшинос, иқтисодчӣ ва дигар мутахассисони барои фаъолияти худ музди меҳнат мегирифта ягон фарқият надорад. Лекин айнан фоидаи иқтисодӣ, ки ба хароҷот дохил намешавад, бо худ барзиёдиро аз фоидаи муқаррарӣ нишон медиҳад, ба соҳибкор ҳамчун даромади омилӣ тааллуқ дорад. Бинобар ҳамин сабабҳое, ки мавҷудияти фоидаи иқтисодӣ ва сарчашмаҳои онро асоснок мекунанд, бо хусусияти фаъолияти

соҳибкорӣ алоқаманд карда мешаванд (дигар намудҳои меҳнат ба сифати даромад музди меҳнатро ба вучуд меоранд).

Лекин махсусияти фаъолияти соҳибкорӣ дар иқтисодиёти статикӣ не, балки дар иқтисодиёти динамикӣ, инкишофёбанда кушода дода мешавад. Дар иқтисодиёти динамикӣ омилҳои ҳаҷми талабот ва пешниҳодро муайян мекарда тағйир меёбанд.

Ҳамин тавр, фоидаи иқтисодии нулӣ ва ё муқаррарӣ натиҷаи иқтисодиёти статикӣ ва рақобати озоди намуди соф мебошад. Лекин дар иқтисодиёти асли ҳолати статикӣ ва рақобати озоди соф вучуд надорад, чунки ҳамавақт дараҷаи номукаммалии рақобат (монополизатсияи бозор) вучуд доштад, иқтисодиёт ҳамавақт дар ҳолати динамикӣ қарор дорад, зеро шумораи аҳоли тағйир меёбад, сарчашмаҳои нави ашё дарёфт карда мешаванд, илм ва техника инкишоф меёбад, эҳтиётҳои нав пайдо мешаванд. Бо ибораи дигар ҳар як ҳолати рақобатии бозор дар натиҷаи низоми иқтисодии динамикӣ одатан бо номуайянии тавсиф карда мешавад.

Айнан ҳамин номуайянии бозор, аз як тараф ва монополизатсияи бозор аз тарафи дигар, фоидаи иқтисодиро тавлид мекунад, ки аз тарафи соҳибкорони алоҳида ҳамчун даромади баризофагӣ ба даст оварда мешавад.

Якчанд сабабҳои пайдоиши ин даромади иловагиро ҷудо кардан мумкин аст.

Якум, фоидаи иқтисодиро ҳамчун мукофот барои хавфи соҳибкорӣ, аниқтараш хавфи суғуртанашваанда дидан мумкин аст, ки бо номуайянии иқтисоди бозории динамикӣ алоқаманд аст.

Дуюм, фоидаи иқтисодиро ҳамчун мукофоти соҳибкор барои навоарӣ дидан мумкин аст.

Сеюм, сарчашмаи фоидаи иқтисодӣ метавонад дорогии ҳокимияти монополӣ дар бозор баромад кунад.

Шарти фоидаи ҳадди аксар. Фоида (Pr) одатан ҳамчун фарқи байни даромад ва хароҷотҳои умумӣ муайян карда мешавад. Даромади умумӣ – ин $TR=P \times Q$ мебошад. Хароҷотҳои умумӣ – ин $TC=FC+VC$ мебошад. Мувофиқан, фоида – ин $Pr=TR-TC$ мебошад.

Лекин бояд дар назар дошт, ки истехсоли ҳар як воҳиди иловагии маҳсулот ҳамзамон хароҷотҳои умумиро ба андозаи хароҷоти интиҳой зиёд мекунад ва даромади умумиро ба андозаи даромади интиҳой зиёд мекунад.

$$MC = \frac{\Delta TC}{\Delta Q}; MR = \frac{\Delta TR}{\Delta Q} \quad (11.3)$$

Агар фирма ҳаҷми истехсолотро зиёд кунад, он гоҳ фоидаи умумӣ зиёд мешавад, лекин го ҳудуди муайян, то он даме, ки даромади интиҳой аз хароҷоти интиҳой зиёд бошад. Вақте, ки MC аз MR зиёд мешавад фоида кам мешавад.

Мувофиқан, шарти фоидаи ҳадди аксар: даромади интиҳой ба хароҷоти интиҳой баробар аст, яъне $MR=MC$.

Бо ибораи дигар, фирма васеъ намудани истехсолотро то он дам давом медиҳад, ки агар шарти $MR=MC$ риоя карда шавад. Лекин ин мувозинатии ноустувор аст, ва фирма бояд кӯшиш намояд, ки шарти $MR > MC$ риоя карда шавад, чи қадаре, ки фарқи байни MR ва MC калон бошад, ҳамон қадар фирма рақобатпазир аст.

Шарти тартиби дуҷум барзиёдии устувори даромади умумӣ аз андозаи хароҷотҳои тағйирёбанда мебошад. Агар даромади умумӣ ба хароҷотҳои тағйирёбанда баробар ва ё хурдтар бошад, он гоҳ фирма бояд фаъолияти худро қатъ гардонад.

Мувофиқан, ҳаракати фирма ба ҳолати баробар будан ва ё хурд будани даромади умумӣ аз хароҷотҳои тағйир-

соҳибкорӣ алоқаманд карда мешаванд (дигар намудҳои меҳнат ба сифати даромад музди меҳнатро ба вучуд меоранд).

Лекин махсусияти фаъолияти соҳибкорӣ дар иқтисодиёти статикӣ не, балки дар иқтисодиёти динамикӣ, инкишофёбанда кушода дода мешавад. Дар иқтисодиёти динамикӣ омилҳои ҳаҷми талабот ва пешниҳодро муайян мекарда тағйир меёбанд.

Ҳамин тавр, фоидаи иқтисодии нулӣ ва ё муқаррарӣ натиҷаи иқтисодиёти статикӣ ва рақобати озоди намуди соф мебошад. Лекин дар иқтисодиёти асли ҳолати статикӣ ва рақобати озоди соф вучуд надорад, чунки ҳамавақт дараҷаи номукаммалии рақобат (монополизатсияи бозор) вучуд доштад, иқтисодиёт ҳамавақт дар ҳолати динамикӣ қарор дорад, зеро шумораи аҳоли тағйир меёбад, сарчашмаҳои нави ашё дарёфт карда мешаванд, илм ва техника инкишоф меёбад, эҳтиётҳои нав пайдо мешаванд. Бо ибораи дигар ҳар як ҳолати рақобатии бозор дар натиҷаи низоми иқтисодии динамикӣ одатан бо номуайянии тавсиф карда мешавад.

Айнан ҳамин номуайянии бозор, аз як тараф ва монополизатсияи бозор аз тарафи дигар, фоидаи иқтисодиро тавлид мекунад, ки аз тарафи соҳибкорони алоҳида ҳамчун даромади баризофагӣ ба даст оварда мешавад.

Якчанд сабабҳои пайдоиши ин даромади иловагиро ҷудо кардан мумкин аст.

Якум, фоидаи иқтисодиро ҳамчун мукофот барои хавфи соҳибкорӣ, аниқтараш хавфи суғуртанашваанда дидан мумкин аст, ки бо номуайянии иқтисоди бозории динамикӣ алоқаманд аст.

Дуюм, фоидаи иқтисодиро ҳамчун мукофоти соҳибкор барои навоарӣ дидан мумкин аст.

Сеюм, сарчашмаи фоидаи иқтисодӣ метавонад дорогии ҳокимияти монополӣ дар бозор баромад кунад.

Шарти фоидаи ҳадди аксар. Фоида (Pr) одатан ҳамчун фарқи байни даромад ва хароҷотҳои умумӣ муайян карда мешавад. Даромади умумӣ – ин $TR=P \times Q$ мебошад. Хароҷотҳои умумӣ – ин $TC=FC+VC$ мебошад. Мувофиқан, фоида – ин $Pr=TR-TC$ мебошад.

Лекин бояд дар назар дошт, ки истехсоли ҳар як воҳиди иловагии маҳсулот ҳамзамон хароҷотҳои умумиро ба андозаи хароҷоти интиҳой зиёд мекунад ва даромади умумиро ба андозаи даромади интиҳой зиёд мекунад.

$$MC = \frac{\Delta TC}{\Delta Q}; MR = \frac{\Delta TR}{\Delta Q} \quad (11.3)$$

Агар фирма ҳаҷми истехсолотро зиёд кунад, он гоҳ фоидаи умумӣ зиёд мешавад, лекин то ҳудуди муайян, то он даме, ки даромади интиҳой аз хароҷоти интиҳой зиёд бошад. Вақте, ки MC аз MR зиёд мешавад фоида кам мешавад.

Мувофиқан, шарти фоидаи ҳадди аксар: даромади интиҳой ба хароҷоти интиҳой баробар аст, яъне $MR=MC$.

Бо ибораи дигар, фирма васеъ намудани истехсолотро то он дам давом медиҳад, ки агар шарти $MR=MC$ риоя карда шавад. Лекин ин мувозинатии ноустуввор аст, ва фирма бояд кӯшиш намояд, ки шарти $MR>MC$ риоя карда шавад, чи қадаре, ки фарқи байни MR ва MC калон бошад, ҳамон қадар фирма рақобатпазир аст.

Шарти тартиби дуҷум барзиёдии усгувори даромади умумӣ аз андозаи хароҷотҳои тағйирёбанда мебошад. Агар даромади умумӣ ба хароҷотҳои тағйирёбанда баробар ва ё хурдтар бошад, он гоҳ фирма бояд фаъолияти худро қатъ гардонад.

Мувофиқан, ҳаракати фирма ба ҳолати баробар будан ва ё хурд будани даромади умумӣ аз хароҷотҳои тағйир-

ёбанда ин бонги хатар мебошад, ки аз тарафи роқабат баён карда мешавад.

Мувофиқи қоидаи якум, даромади умумӣ TR бояд аз хароҷотҳои умумӣ TC калон бошад. Чи қадаре, ки даромади умумии фирма (TR) зиёд бошад, ҳамон қадар он дар бозори рақобатнок устувор аст.

Барои муайян намудани ҳаҷми маҳсулот, ки фоидаи ҳадди аксарро таъмин менамояд, чунин таҳлили интиҳоиро (маржиналиро) амалӣ мегардонем. Азбаски $Pr=TR-TC$ мебошад, бинобар ҳамин $\Delta Pr=\Delta TR=\Delta TC$ аст. Дар ҳолати афзоишҳои ҳаҷми маҳсулот ба як воҳид бояд: $TR=MR$, $TC=MC$, $\Delta Pr=MR=MC$.

Ҳамин тавр, фоидаи ҳадди аксар метавонад дар чунин ҳаҷми истеҳсолот дастрас карда шавад, ки дар он даромади умумӣ TR аз хароҷоти умумӣ TC ба андозаи ҳадди аксар зиёд бошад.

Фоидаи монополӣ ва шартҳои таъсисҳои он. Фоидаи монополӣ – ин фарқи байни нархи монополӣ ва хароҷотҳои истеҳсоли. Соҳибкор фоидаи монополиро дар ҳолат ба даст меорад, ки агар монополист бошад ва бозорро назорат карда, рақибонро ба он роҳ надихад ва ё истеҳсоли маҳсулотро ҳангоми баландшавии нарх маҳдуд намояд.

Асоси фоидаи монополӣ кам намудани ҳаҷми истеҳсолот, нархҳои баланд ва азнавтақсимкунии захираҳо мебошанд. Даромаде, ки дар натиҷаи таъсисдиҳии норасогии (дефитсита) сохтаи омилҳои истеҳсолот дастрас карда мешавад ба фоидаи монополӣ низ дохил кардан мумкин аст.

Мушкилоги ба даст овардани фоидаи монополӣ дар давраи дарозмуддат бо сабабҳои зерин душвор мегардад:

- 1) дар давраи дарозмуддат тағйирдиҳии бемонетагии хароҷотҳои доимӣ имконпазир аст;
- 2) дар давраи дарозмуддат талабот ба ҳама мол чандирии калон дорад;

3) дар давраи дарозмуддат фирма бояд безарар фаъолият кунад;

4) фирма бояд аз бозор берун шавад, агар дар тӯли давраи дарозмуддат харочотҳои миёнаро рӯйпӯш карда на-тавонад;

5) истеъмолкунандае, ки бо баландшавии нархҳо дучор мешавад, талаботро то сатҳи қачхагтаи талаботи дароз-муддат кам мекунад, дар сатҳи нархҳои баланд фоидаи монополист нисбат дар ҳолати нархи қорӣ мувозинатии дарозмуддат камтар мешавад.

Фирма – монополист метавонад чунин стратегияҳои дастрас кардани фоидаи монополиро истифода барад:

1) фоидаи монополии кӯтоҳмуддатро дар натиҷаи баланд кардани нархҳо то кам шудани талабот таъмин намояд;

2) чараҳои камшавии фоидаро бо воситаи ҳаракат ба поён дар қачхагтаи талабот боз дорад, то даме ки фирмаҳои нав ба бозори додасуда бо моли монанд ворид шаванд;

3) бо имконияти пайдо шудани рақибон дар бозори додасуда баъд аз ворид намудани моли нав розӣ шудан;

4) қорӣ намудани нархи назаррасе, ки барои фоидаи ҳадди аксар кифоя намекардагӣ бо мақсади маҳдуд намудани пайдоиши рақибони имконпазир;

5) истифодбарии дискриминатсияи нархӣ, яъне қорӣ намудани нархҳои гуногун ба як моли додасуда, бе ягон фарқият дар харочотҳо;

6) ба даст овардани фоидаи монополӣ берун аз монополия бо роҳи қорӣ намудани нархҳо ба ашёи ибтидоӣ, инчунин бо роҳи ташкили истеҳсолот дар дигар мамлакатҳо бо арзиши пастгари қувваи қорӣ.

МАВЗҶИ 12. ХАРОҶОТИ ИСТЕҲСОЛОТ, МОҲИЯТ ВА СОХТОРИ ОН.

- 12.1. *Табиати хароҷот: муҳосиботӣ, алтернативи, айён ва ноайён, хароҷотҳои иқтисодӣ.*
- 12.2. *Хароҷот дар давраи кӯтоҳмуддат.*
- 12.3. *Хароҷот дар давраи дарозмуддат.*
- 12.4. *Назарияи хароҷот.*

Ҳаёт нишон медиҳад, ки натиҷаҳо ба хароҷотҳо ғайриимконанд. Истеҳсоли мол ва хизматҳо бевосита ба хароҷотҳое алоқаманданд, ки ба худ хароҷотҳоро барои омилҳои истеҳсолот дар назар доранд.

Оид ба омӯзиш ва мушоҳида намудани хароҷотҳои истеҳсолот як чанд муносибатҳо вучуд доранд. **Якум**, мушоҳида намудани хароҷоти истеҳсоли аз мавқеи иҷтимоӣ – иқтисодӣ. Аз ин нуқтаи назар чамбият ба хароҷот харҷҳои ҳама гуна меҳнати зинда ва меҳнати таҷассумёфтаро дохил мекунад, ки дар арзиши маҳсулоти тайёр ифода ёфтаанд. Хароҷотҳои корхона ба худ натиҷаи чараёни такрористеҳсолро ифода карда, хароҷоти пулии корхонаро барои дастрас намудани воситаҳои истеҳсолот ва пардохти музди меҳнат инъикос меkunанд. **Дуюм**, муносибатҳои иқтисодӣ ва муҳосиботӣ ба муайян намудани хароҷоти корхона мавҷуд аст. Ҳангоми муносибати муҳосиботӣ хароҷот ба худ харъи аслии омилҳои истеҳсолотро барои офаридани миқдори муайяни маҳсулот ба нархҳои харидорӣ онҳо дар назар дорад. Хароҷоти корхона дар ҳисоботҳои муҳосиботӣ ва омӯрӣ дар намуди арзиши аслии маҳсулот баромад мекунад.

Маънидодкунии иқтисодии хароҷоти истеҳсоли ба маҳдудияти захираҳо ва имкониятҳои истифодабарии алтернативии онҳо асос мегирад. Хароҷоти алтернативӣ – ин арзиши ҳама захираҳо барои истеҳсолоти додастуда мебошад.

12.1. ТАБИАТИ ХАРОҶОТ: МУҲОСИБОТӢ, АЛТЕРНАТИВӢ, ЛИЁН ВА НОАЁН, ХАРОҶОТҶОИ ИҚТИСОДӢ.

Масъалаи марказии омӯзиши хароҷотҳо муайян намудани усулҳои ҳисоб намудани қимати захираҳои дар истеҳсолот сарф мешуда мебошад. Назарияи иқтисодӣ ин масъаларо бо воситаи ҳисоб намудани хароҷотҳои муҳосиботӣ ва хароҷотҳои алтернативӣ (хароҷотҳои имкониятҳои аз даст додашуда) ҳал менамояд.

Хароҷотҳои муҳосиботӣ, моҳият ва сохтори онҳо.

Қимати омилҳои дар истеҳсолот истифодашуда, пеш аз ҳама бо нархҳои онҳо ифода ёфта метавонад, ки фирма бо ин нарх онҳоро дар бозор дастрас карда буд. Бо баробари ин ҳама пардохтҳо барои харид ҳатман дар ҳуҷҷатҳои муҳосиботӣ инъикос мегарданд. Чунин тарзи баҳодихии хароҷотҳои муҳосиботӣ номида шуда, хароҷотҳои бо воситаи он баҳо додашуда бошанд хароҷотҳои муҳосиботӣ номида мешаванд. Барои аниқтар намудани ҳолати дар боло қайд шуда қисмҳои асосии хароҷотҳои муҳосиботиро овардан мумкин аст: хароҷотҳои моддӣ, хароҷот барои парохти музди меҳнат, ҳиссаҷудокуниҳо барои эҳтиётҳои иҷтимоӣ, амортизатсия, дигар хароҷотҳо (масалан, пардохтҳои комиссияӣ ба бонк аз рӯи хизматрасонии хазинагӣ ва бонкӣ, фоиз барои қарзҳо, иҷорапулиҳо ва ғайраҳо).

Андозаи хароҷотҳои муҳосиботӣ. Ҳаҷми аниқи хароҷотҳои муҳосиботӣ барои муайян намудани фаъолияти фирма аҳамияти калон дорад, зеро нишон медиҳад, ки фирма фоидаовар аст ва ё зараровар. Барои ин хароҷотҳои муҳосиботиро бо ҳаҷми даромадҳои (ки аз тарафи муҳосиботи фирма баҳисоб гирифта мешавад) фирма муқоиса намудан лозим аст.

Маҳдудияти усули муҳосиботӣ. Сатҳи харочотҳои муҳосиботӣ на ҳама вақт имконият медиҳад, ки оид ба вазъияти кори фирма баҳои дуруст дода шавад. Масалан, ҳисоби аниқи харочотҳо танҳо дар ҳолате имконпазир аст, ки агар захираҳои сарфшуда бо нархи бозории онҳо баҳо дода шаванд. Баҳодиҳии бо воситаи усули муҳосиботӣ ба роҳ мондашудаи харочоти захираҳои капитали ба меъёрҳои қонуни, яъне субъективона қорӣ шудаи ҳиссаҷудокуниҳои амортизатсионӣ таъя мекунад. Ҳаҷми ин ҳиссаҷудокуниҳо на ҳама вақт ба ҳурдашавии аслии унсурҳои капитали асосӣ мувофиқат мекунад. Мисоли дигар: дар иқтисоди бозории муосир, махсусан дар ҷамъиятҳои дар гузариш буда, чунин сохтори фиребгарӣ васеъ паҳн гаштааст: хариди захираҳо аз «фирмаҳо - дӯстон» бо нархҳои баланд ва ё фуруши маҳсулот ба ин гуна фирмаҳо бо нархҳои пастар. Дар натиҷаи чунин фиребгарӣ пулҳо бо осонӣ ба ҳисобҳои ғимаҳои дӯстона мегузаранд.

Боз як норасоии усули муҳосиботиҳои ҳисоб намудани харочотҳо дар он аст, ки он танҳо харочоти он омилҳои истеҳсолотро дар бар мегирад, ки фирма аз берун дастрас мекунад. Лекин, як қатор омилҳои истеҳсолот дар ҳуди фирма мавҷуд буда метавонанд, бинобар ҳамин онҳо харидорӣ кардан зарур нест. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки харочотҳои бо омилҳои мавҷуда алоқаманд буда, новобаста аз он ки онҳо вучуд доранд, дар ҳуҷҷатҳои муҳосиботӣ ифода намеёбанд.

Харочотҳои айён ва ноайён. Ба харочотҳои айён он пардохтҳои дохил мешаванд, ки фирма ўҳдадор аст ба дастрас- кунандаи берунаи захираҳо бипардозад, ин харочотҳо бо харочотҳои муҳосиботӣ мувофиқат мекунанд. Ба харочотҳои ноайён харчи захираҳои дохил мешаванд, ки барои онҳо пардохт амалӣ нашудааст, зеро онҳо моликияти ҳуди

фирма мебошанд, масалан иҷорапулӣ (агар бинои ба фирма таалуқ дошта ба иҷора дода шавад).

Хароҷотҳои алтернативӣ ва ё иқтисодӣ. Мувофиқи концепсияи хароҷотҳои имкониятҳои аз даст додашуда, хароҷотҳои алтернативӣ – ин қимати неъматҳои дигар, ки дар ҳолати истифодабарии тарзи бехтарини омилӣ истеҳсолоти додашуда нисбат ба дигар тарзҳои имконпазири мавҷуд буда дастрас кардан мумкин аст. Масалан: бизор Х ин омилӣ истеҳсолоте, ки барои истеҳсолоти якчанд неъматҳо истифода мешавад. Агар омилӣ истеҳсолоти додашуда ҳангоми истеҳсоли неъматҳои А истифода шавад, он гоҳ онро барои истеҳсоли неъматҳои В истифода бурдан ғайриимкон аст. Агар маълум бошад, ки неъматҳои В-ро бо нархи 100000 сомонӣ фуруҳтан мумкин аст, он гоҳ маълум мешавад, ки нархи «дасткашидан» аз истеҳсоли он анҳан бо ҳамин маблағ чен карда шуда, ба ҳамин ҳаҷми фирма хароҷоти имкониятҳои аз дастдодашударо дорад, зеро фирма моли А – ро истеҳсол кардааст. Яъне хароҷотҳо (бо маънои даромадҳои аз даст додашуда), ки истифодабарии омилӣ истеҳсолот барои истеҳсоли неъматҳои А алоқаманд аст 100000 сомони ро ташкил намуд.

Лекин хароҷотҳои алтернативиро бо миқдори пулӣ ифода кардан ниҳоят душвор аст. Дар шароитҳои истеҳсолоти бисёрмоли ва ҳолатҳои зуд тағйирёбанда тарзи бехтарини истифодабарии омилҳои истеҳсолоти мавҷудбуда душвор аст. Дар шароитҳои иқтисодии бозорӣ чунин интихобро ҳуди соҳибкор ҳамчун сабабгор ва ташкилкунандаи истеҳсолот амалӣ мегардонад. Бо баробари ин даромад аз имкониятҳои аз дастдодашуда ва мувофиқан ҳаҷми хароҷотҳои алтернативӣ ҳамавақт гипотетӣ мебошанд. Масалан, оиди хароҷотҳои алтернативии истеҳсолоти неъматҳои А, ки 100000 сомони ро таш-

кил намуд қайд карда, мо аз эҳтимолияти фуруҳта шудани неъматӣ В бо ҳамин нарх асос гирифта будем.

Харочотҳои алтернативӣ ва интиҳоби иқтисодӣ.
Харочотҳои алтернативӣ – ин миқдори пулҳое, ки бояд барои ҷудо намудани омили конкретии истеҳсолот аз истеҳсоли неъматӣ В ва истифодабарии он барои истеҳсоли неъматӣ А мебошад.

Ҳис намудани ҳамин андоза таркиби савдои байни тарафхоро ташкил мекунад, ки оид ба амалигардии муомила ба миён меояд. Фурушанда қушиш мекунад, ки нархро баланд кунад, лекин u тайёр аст нархро то баробар шудани он ба харочотҳои алтернативӣ паст кунад, яъне ба ҳамон маблағе, ки u аз дигар мизоҷон гирифтани буд. Дар навбати худ харидор нархи пастро дархост карда, лекин тайёр аст онро то баробар шудани харочотҳои алтернативии тарзҳои дигари харчи воситаҳо (нархи хариди моли монанд аз дигар фурушандагон ва ё моли ивазшаванда) баланд намояд.

Чунин тавсири харочотҳои алтернативӣ низ фоидаовар аст: харочотҳои алтернативӣ – ин даромад аз тарзҳои нисбатан беҳтарин ва дасткашидан аз дигар тарзҳои истифодабарии дасткашидаи захираҳо мебошад.

Мисол. Фарз мекунем, ки ягон инвестор ду варианти истифодабарии капитали худро дорад:

- 1) маблағгузори барои азнавтҷаҳизонидани фабрикаи рӯймолбофии ш. Хучанд;
- 2) харидани вомбаргҳои давлатӣ.

Тасаввур мекунем, ки инвестор варианти якумро интиҳоб кард. U барои истифодабарии технологияи нав патент гирифта, таҷҳизоти муосирро харидорӣ намуд ва коргарони таҳассуснокро киро намуд. Ҳангоми ҳисоб намудани харочотҳо инвестор бояд натавонад харочотҳои бо истифода-

барии омилҳои истеҳсоли харидорӣ мешуда, инчунин даромади аздастдоданишударо, яъне хароҷоти алтернативии бо идоракунии капитал алоқаманд бударо, яъне даромаде, ки аз ҳисоби хариди вомбарӣҳои давлатӣ дастрас кардан мумкин буд бояд ба ғътибор гирад. Айнан дар чунин ҳаёлҳо сабабҳои барои ҷӣ бонкҳои Тоҷикистон ба соҳаҳои саноат қарз намедиханд пинҳон аст.

Хароҷотҳои алтернативӣ ва омилӣ вақт. Концепсияи хароҷотҳо омилӣ вақтро инкор мекунад. Он хароҷотро аз рӯи натиҷаҳои муомилаҳои амалӣ шуда баҳо медиҳад. Ҳангоми муайян намудани хароҷотҳои алтернативӣ дарк намудани он зарур аст, ки самара аз ин ё он тарзи истифодабарии омилҳои истеҳсолот метавонад дар давраҳои гуногун ифода ёбад. Бинобар ҳамин интихоби алтернативӣ одатан бо ҷавоби саволи ҷӣ беҳтар аст алоқаманд аст: фоидаи ҷорӣ аз қоғазҳои қимматнок бар зарари оянда ва ё зарарҳои ҷорӣ баҳри фоидаҳои оянда.

Хароҷотҳои алтернативӣ ва ҳисоби хароҷотҳои ноайён. Нисбат ба усули муҳосиботӣ, концепсияи хароҷотҳои алтернативӣ бо баҳодихии худ ҳам хароҷотҳои айён ва ҳам ноайёнро дар бар мегирад. Он даромаде, ки фирма метавонад аз истифодаи алтернативии омилҳои истеҳсолот дастрас намояд, танҳо дар ҳолати амалигардонии хароҷотҳои айён ва ноайён имконпазир аст. Дар мисоли дар боло оварда шуда, барои истеҳсоли неъматӣ В замини ба фирма дахл дошта истифода мешавад, ки барои он пардохти иҷорапулӣ лозим нест. Танҳо дар ҳолати тайёри оид ба ҳар ду намуди хароҷот истеҳсолот ва ба даст овардани даромад имконпазир мегардад. Бинобар ҳамин муносибати иқтисодӣ нисбат ба муҳосиботи пурратар мебошад.

Хароҷотҳои алтернативӣ ва самаранокӣ иқтисодӣ. Барои хоҷагидорӣ бозорӣ алтернативнокӣ ва интихоб

хислатҳои хос мебошанд. Захираҳои истифодабарии нисбатан фоидаоварро ҷустуҷӯ доранд. Пуррагардии бозор бо мол ва хизматҳои ниёзи мардум, натиҷаи устувори хароҷотҳои алтернативии низоми бозорӣ мебошад.

Концепсияи хароҷотҳои алтернативӣ фишанги амалкунанда дар қабули қарорҳои самараноки иқтисодӣ мебошад. Баҳодиҳии хароҷоти омилҳои истеҳсолот дар ин концепсия дар асоси муқоиса намудан бо тарзи аз ҳама ҳам самараноки истифодабарии захираҳои маҳдуд амалӣ гардонидани мешавад.

Хароҷотҳои трансаксионӣ – ин хароҷотҳои фирма барои ҷустуҷӯи ахборот, амалигардонии гуфтушунидҳо, хароҷотҳои намоёндагӣ мебошад. Хусусияти хоси фарқкунандаи хароҷотҳои трансаксионӣ аз он иборат мебошад, ки онҳо ба ҷараёни истеҳсолот муносибати бевосита надоранд. Лекин фирмаи муосир бе хароҷотҳои трансаксионӣ вучуд дошта наметавонад, чунки ин хароҷотҳо дар муборизаи рақибона воситаи пурқувват мебошанд.

Хароҷотҳои истеҳсолот дар давраҳои кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат. Ба ҳисоби хароҷотҳои истеҳсолот омилҳои вақт – даврае, ки дар он баҳодиҳии хароҷотҳои амалӣ гардида ва даромадҳои ба даст оварда шуда ба миён меояд, таъсири назаррас мерасонад. Аз ин лиҳоз хароҷотҳои истеҳсолотро бояд дар давраҳои кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат дар алоҳидагӣ таҳлил намуд. Қайд кардан зарур аст, ки истифодабарии ин мафҳумҳо набояд бо лаҳзаҳои муайяни вақт вобаста карда шаванд. Вобаста ба ҳар як соҳаи ин мафҳумҳо дар фосилаи васеъ тағйир меёбанд. Бинобар ҳамин барои ҷудо намудани давраҳои кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат нишондоди тағйирнопазирӣ ва ё тағйирёбии шароитҳои истеҳсолот истифода мешавад.

Агар шароитҳои истеҳсолот, технология бетағйир боки монда, иқтисодии корхона доимӣ бошад, он гоҳ сухан оид ба таҳлили хароҷоти истеҳсолоти корхона дар давраи кӯтоҳмуддат меравад. Давраи дарозмуддат бо тағйиротҳои шароитҳои амал намудани корхона тавсифи шуда, бо азнавташкилкунӣ ва азнавсозии истеҳсолот алоқаманд аст. Дар ин ҳолат ҳама намудҳои хароҷот тағйир меёбанд, ки ҳамчун натиҷаи баҳодихии арзишии ҳар як захираи истифодашаванда баромад мекунанд. Дар натиҷа, ҳама намуди хароҷот бузургии тағйирёбанда мешавад. Бо ибораи дигар нишондоди тақсимооти давраҳои кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат вақт набуда, бақли мавҷудият (дар давраи кӯтоҳмуддат) ва ё мавҷуд набудани (дар давраи дарозмуддат) ҷудо намудани омилҳои истеҳсолот ба доимӣ ва тағйирёбанда мебошанд, ки вобаста ба ин хароҷотҳо ба тағйирёбанда ва доимӣ ҷудо мешаванд.

12.2. ХАРОҶОТ ДАР ДАВРАИ КҶТОҶМУДДАТ.

Омилҳои истеҳсолот вобаста аз дараҷаи ҳаракатнокии худ фарқ мекунанд. Баъзеи онҳоро дар ҳолати зарурати истеҳсоли фирма метавонад нисбатан тезтар зиёд намояд. Масалан, киро намудани коргарони нав, хариди масолах, сӯзишворӣ ва дигар унсурҳои капитали гардонро ба зудӣ ҷалб кардан мумкин аст. Бо вучуди ин чунин омилҳои истеҳсолот низ ҳастанд, ки барои зиёд намудани ҳаҷми онҳо вақти нисбатан зиёдтар зарур аст. Масалан, қитъаҳои замин, майдонҳои истеҳсоли, дастгоҳҳо ва таҷҳизотҳо. Чунин омилҳои истеҳсолот доимӣ номида мешаванд.

Фарқиятҳои байни омилҳои истеҳсолии доимӣ ва тағйирёбандаи дар давраи кӯтоҳмуддат мавҷуд буда ҷудо намудани хароҷотҳо ба доимӣ ва тағйирёбанда ба миён меоранд.

Хароҷотҳои доимӣ (FC). Сарчашмаи хароҷотҳои доимӣ хароҷотҳо барои омилҳои истеҳсолоти доимӣ мебошанд, ки

дар тӯли давраи кӯтоҳмуддат бетағйир боқӣ мемонанд. Бинобар ҳамин хароҷотҳои доимӣ аз ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот вобастагӣ надоранд. Албатта ин ҳолат таъсири хароҷотҳои доимиро ба чараёни истеҳсолот паст намекунад. Барои тасдиқ номбар намудани намудҳои хароҷотҳои доимӣ кифоя аст. Ба он бисёр хароҷотҳои дохил мешаванд, ки сатҳи технологияи истеҳсолотро муайян мекунад. Ин хароҷотҳои капитали асосӣ дар намуди ҳиссаҷудокуниҳои амортизатсионӣ, пардохтҳои иҷоравӣ, хароҷотҳои барои корҳои илмӣ – тадқиқотӣ ва ғайраҳо.

Хароҷотҳои тағйирёбанда (VC). Сарчашмаи хароҷотҳои тағйирёбанда хароҷотҳои омилҳои истеҳсолоти тағйирёбанда мебошанд. Таркиби асосии ин хароҷотҳо унсурҳои капитали гардон мебошанд. Онҳо аз хароҷотҳо барои дастрас намудани ашё, масолах, маводҳои пурракунада ва маҳсулотҳои нимтайёр, пардохти музди меҳнат ба коргарони истеҳсоли иборат мебошанд.

Тағйирёбии (динамикаи) хароҷотҳои тағйирёбанда. Дар давраи кӯтоҳмуддат тағйирот дар ҳаҷми истеҳсолот бо камшавӣ ва ё афзоиш ёбии хароҷотҳои омилҳои истеҳсолоти тағйирёбанда алоқаманд мебошанд. Бинобар ҳамин хароҷотҳои тағйирёбанда бо баробари афзоиш ёбии хароҷотҳои омилҳои тағйирёбандаи истеҳсолот афзоиш меёбанд. Бо баробари ин хусусияти ҷунин афзоиш ёбӣ аз боздеҳи омилҳои истеҳсолоти тағйирёбанда вобаста аст, аниқтараш аз он, ки ҷунин боздеҳ афзуншаванда, доимӣ ва ё камшаванда аст.

Вақте, ки маҳсулот истеҳсол карда намешавад, хароҷотҳои тағйирёбанда ба нол баробаранд, лекин бо баробари афзоиши ҳаҷми маҳсулоти истеҳсол мешуда онҳо афзоиш меёбанд. Дар аввал, вақте, ки истеҳсолот бо ҳаҷмиҳои наонқадар калон амалӣ гардонида мешаванд, хароҷотҳои

тағйирёбанда бо сурътаи тез афзоиш меёбанд. Дар ҳолати васеъшавии минбаъдаи истеҳсолот омили сарфа аз ҳаҷм амал мекунад ва афзоиши хароҷотҳои тағйирёбанда сусттар мешавад. Баъдан хароҷотҳои тағйирёбанда бо суръати баланшавӣ нисбат ба афзоиши маҳсулот афзоиш меёбад. Ин ҳолат бо амал намудани қонуни камшавандаи боздеҳ маънидод карда мешавад.

Сабаби камшавии боздеҳ дар чист? Ҳама омилҳои истеҳсолот дар маҷмӯъ кор мекунанд, бинобар ҳамин риоя намудани таносуби муайяни байни онҳо зарур аст. Зиёдшавии як омили истеҳсолот ҳангоми тағйирнаёфтани дигар омилҳои дар шароите, ки омилҳо байни худ мувофиқ гардонда шуда буданд, ноганосубиро ба миён меорад. Шумораи коргарон ба миқдори таҷҳизот, миқдори таҷҳизот ба маёдонҳои истеҳсоли ва ғайраҳо мувофиқат намекунад. Дар чунин шароитҳои афзоиши як намуди омилҳои истеҳсолот афзоиши назарраси натиҷаро таъмин намекунад. Боздеҳи омили истеҳсолот кам мешавад.

Умуман қонуни камшавандаи боздеҳ бо чунин тарз ба миён меояд: *«Афзоиши барориши маҳсулоти муайян аз ҳисоби афзоиши ҳар як омили тағйирёбанда дар ҳолати доимӣ будани дигар омилҳо аз ягон ҳаҷм оғоз карда кам мешавад».*

Мисол. Фарз мекунем, ки бо баробари истифодабарии маҷмӯи омилҳо 200 воҳид маҳсулот истеҳсол карда мешавад. Яке аз омилҳои истеҳсолотро, масалан қувваи кориро зиёд мекунем, шумораи коргаронро пай дар пай ба 20 коргар зиёд мекунем (ки дар аввал ба 100 нафар баробар буд). Дигар омилҳои истеҳсолотро бетағйир боқӣ мемонем. Натиҷаҳои истеҳсолот дар намуди миқдори воҳиди маҳсулоти истеҳсол шуда аз дигар нишондиҳандаҳо аз ҷадвали 12.1 аён мегардад.

Ҷадвали 12.1.

L	100	120	140	160	180	200
Q	200	235	260	275	285	290
AQ	-	35	25	15	10	5
Q/L	2	1,96	1,86	1,72	1,58	1,45

Чӣ хеле, ки аз ҷадвали 12.1 маълум мегардад, барориши маҳсулот (даромад) ҳангоми афзоишҳои яке аз омилҳои истеҳсолот ба таври номутаносиб нисбат ба афзоиши ин омилҳои истеҳсолот афзоиш меёбад, яъне камшавии афзоиши барориш ва даромаднокӣ ҷой дорад. Ҳамин тавр ҳосилнокии ин омилҳои истеҳсолот ба назар мерасад. Вобастагии мушоҳида шаванда моҳияти қонуни камшавандаи боздеҳро (даромаднокиро) нишон медиҳад.

Ба тавсифи хароҷотҳои тағйирёбандаи истеҳсолот гуфтаҳои зеринро илова намудан мумкин аст. Хароҷотҳои тағйирёбанда – ин хароҷотҳое, ки онҳоро соҳибкор идора карда метавонад, зеро ҳаҷми онҳо дар давраи кӯтоҳмуддат бо роҳи тағйирёбии ҳаҷми истеҳсолот дигаргун мешавад.

Хароҷотҳои умумӣ (ТС). Ҷамъи хароҷотҳои доимӣ ва тағйирёбанда хароҷотҳои умумии давраи кӯтоҳмуддатро ташкил мекунад ($ТС=FC+VC$). Дар сатҳи ба нол баробар будани ҳаҷми истеҳсолот хароҷотҳои умумӣ ба ҳаҷми хароҷотҳои доимӣ баробаранд. Ҳангоми афзоиши ҳаҷми истеҳсолот хароҷотҳои умумӣ ба ҳаҷми хароҷотҳои тағйирёбанда зиёд мешаванд.

Хароҷотҳои умумии миёна (АТС). Фишанги пурқуввати таҳлили иқтисодӣ омӯзиши хароҷотҳои миёна ва ё хароҷотҳо барои ҳар як воҳиди маҳсулот мебошад.

$$АТС = \frac{ТС}{Q} \quad (12.1)$$

Хароҷотҳои доимии миёна (AFC). Хароҷотҳои доимии миёна бо харчи омилаҳои истеҳсолати доимӣ ва ё хароҷотҳои доимӣ ба ҳисоби воҳиди маҳсулати истеҳсол мешуда тавсиф карда мешавад.

$$AFC = \frac{FC}{Q} \quad (12.2)$$

Байни хароҷоти доимии миёна AFC ва маҳсулати миёнаи омили доимӣ APK вобастагии баръакс вучуд дорад:

$$AFC = \frac{FC}{Q} = \frac{P_k \times K}{Q} = \frac{P_k}{AP_k} \quad (12.3)$$

ки дар ин ҷо P – нархи воҳиди омили доимӣ; K – миқдори омили доимӣ;

Дар ҳақиқат ҳам, $AFC = \frac{FC}{Q}$; $FC = P_k \times K$.

Тасвири графикаи хароҷоти доимии миёна AFC шакли гиперболаро дошта, ба таври асимптотикӣ ба тирҳои абсисса ва ордината наздик мешавад. Ҳангоми зиёдшавии ҳаҷми истеҳсолот хароҷоти доимии миёна (AFC) паст мешавад. Ин ҳодисаро тақсимоти хароҷотҳои доимӣ меноманд.

Хароҷотҳои тағйирёбандаи миёна (AVC). Ин хароҷотҳо барои харчи захираҳои тағйирёбанда ба ҳисоби истеҳсоли воҳиди маҳсулот мешавад. Хароҷотҳои тағйирёбандаи миёна бо воситаи нисбияти хароҷотҳои тағйирёбанда ба ҳаҷми маҳсулати истеҳсолшуда муайян карда мешавад:

$$AVC = \frac{VC}{Q} \quad (12.4)$$

Байни хароҷоти тағйирёбандаи миёна ва маҳсулати миёнаи омили тағйирёбанда AP_v вобастагии баръакс вучуд дорад:

$$AVC = \frac{P_L}{AP_L} \quad (12.5)$$

ки дар ин ҷо: P_L – нархи воҳиди омили тағйирёбанда.

Дар ҳақиқат ҳам $AVC = \frac{VC}{Q}$; $VC = P_L \times L$, ки дар ин ҷо

L – миқдори омили тағйирёбанда; $AP_L = \frac{Q}{L}$.

Ҳамин тавр:

$$AVC = \frac{VC}{Q} = \frac{P_L \times L}{Q} = \frac{P_L}{AP_L} \quad (12.6)$$

Динамикаи хароҷотҳои тағйирёбандаи миёна бо тағйирёбии боздеҳ аз омили тағйирёбандаи истехсолот алоқаманд аст. Вобастагии баръакси хароҷотҳои тағйирёбандаи миёна (AVC) ва маҳсулоти миёнаи омили тағйирёбанда барои чунин ҳулосаҳо имконият медиҳад:

- агар маҳсулоти миёнаи омили тағйирёбанда зиёд шавад, он гоҳ хароҷотҳои тағйирёбандаи миёна бояд паст шавад;
- агар маҳсулоти миёнаи омили тағйирёбанда кам шавад, он гоҳ хароҷотҳои тағйирёбандаи миёна зиёд мешавад.

Ҳамин тавр, дар ҳолати ивазшавии бевоситаи боздеҳи камшаванда, хароҷотҳои тағйирёбандаи миёна дар аввал кам мешавад, баъдан ба ҳадди ақал мерасанд, ки ба ҳадди аксари маҳсулоти миёнаи омили тағйирёбанда мувофиқат мекунад, ба зиёдшавӣ оғоз мекунад.

Агар барои истехсолот боздеҳи доимӣ хос бошад, он гоҳ дар ин ҳолат хароҷотҳои тағйирёбандаи миёна тағйир намеёбад.

Хароҷотҳои умумии миёна (ATC). Хароҷотҳои умумии миёна хароҷотҳои омилҳои тағйирёбанда ва доимии истехсолотро тавсиф мекунад, ки бо он воҳиди маҳсулот истехсол карда мешавад. Хароҷоти умумии миёна бо воситаи

нисбияти хароҷотҳои умумӣ ба ҳаҷми маҳсулоти умумӣ муайян карда мешавад:

$$ATC = \frac{TC}{Q} \quad (12.7)$$

Азбаски $TC=FC+VC$ мебошад, бинобар ҳамин:

$$ATC = \frac{TC}{Q} = \frac{FC + VC}{Q} = \frac{FC}{Q} + \frac{VC}{Q} = AFC + AVC \quad (12.8)$$

Ҳаҷми хароҷоти умумии миёна барои соҳибкор аҳамияти хосаро дорад, зеро бо воситаи муқоиса намудани он бо нархи воҳиди маҳсулоти истеҳсол мешуда, ӯ метавонад фоидаи худро аз ҳар як воҳиди маҳсулоти истеҳсолшуда муайян намояд.

Дар тағйирёбии хароҷоти умумии миёна хусусиятҳои тағйирёбии ҳам хароҷотҳои доимии миёна ва ҳам хароҷотҳои тағйирёбандаи миёна ифода мекунанд. Ин хусусият бо он дарк карда мешавад, ки хароҷотҳои умумии миёна бо худ ҳамчун хароҷотҳои миёнаи доимӣ ва хароҷотҳои тағйирёбандаи миёнаро дар бар мегирад ($ATC=AFC+AVC$). Агар тағйирёбии хароҷоти умумии миёнаро ба таври графикӣ тасвир кунем, он гоҳ мебинем, ки графики ATC ба монанди графики AVC дар аввал кам мешавад ва баъдан зиёд мешавад, яъне қачхаттаи ATC шакли параболаро дорад. Бо баробари ин ҳангоми афзоишҳои ҳаҷми истеҳсолот қачхаттаи ATC бо қачхаттаи AVC наздик мешавад, чунки бо баробари афзоиши ҳаҷми истеҳсолот AFC кам шуда, масоҳати байни ATC ва AVC хурдтар мешавад.

Бояд қайд намуд, ки андозаи ҳадди ақали хароҷотҳои умумии миёна ба ҳаҷми зиёди истеҳсолот мувофиқ буда, набалки барои андозаи ҳадди ақали хароҷотҳои тағйирёбандаи миёна мувофиқат мекунад. Ин ҳолат бо чунин гуфтаҳо

маънидод карда мешавад: дар аввал афзоиши хароҷотҳои тағйирёбандаи миёна бо пастшавии хароҷотҳои доимии миёна рӯйпӯш мешаванд, дар натиҷа хароҷотҳои умумии миёна пастшавиро давом мекунад. Лекин дар ҳолати афзоишҳои минбаъдаи истеҳсолот зиёдшавии хароҷотҳои тағйирёбандаи миёна пастшавии хароҷотҳои тағйирёбандаи миёнаро боз медорад, бинобар ҳамин хароҷотҳои умумии тағйирёбанда ба зиёдшавӣ оғоз мекунад.

Хароҷотҳои интиҳой (МС). Хароҷотҳои интиҳой бо худ тағйирёбии хароҷотҳои умумиро дар назар доранд, ки бо истеҳсоли воҳиди иловагии маҳсулот алоқаманд аст.

$$MC = \frac{\Delta TC}{\Delta Q} \quad (12.9)$$

ки дар ин ҷо: Δ - афзоиш.

Азбаски андозаи хароҷотҳои доимӣ тағйирнопазир аст, хароҷотҳои интиҳой аз рӯи формулаи зерин ҳисоб шуданашон мумкин аст:

$$MC = \frac{\Delta VC}{\Delta Q} \quad (12.10)$$

Ҳамин тавр, хароҷотҳои интиҳой суръати афзоиши хароҷотҳои тағйирёбандаро ҳангоми афзоишҳои ҳаҷми истеҳсолот тавсиф мекунад.

Барои соҳибкор нишондиҳандаи хароҷотҳои интиҳой ҳамчун нишондоди зарурӣ ҳангоми интиҳоби ҳаҷми фоидаовари истеҳсолот баромад мекунад, зеро хароҷотҳои интиҳой андозаи хароҷотҳоро нишон медиҳад, ки фирма дар ҳолати афзоиш додани истеҳсоли маҳсулот ба як воҳид ба ҷо меорад ва ё баръакс аз кадом ҳаҷми хароҷот ӯ озод мешавад, агар аз истеҳсоли воҳиди маҳсулот даст кашад. Тағйирёбии хароҷотҳои интиҳой бо тағйирёбии боздеҳ аз омили

тағйирёбандаи истехсолот вобаста аст. Дар ҳолати боздеҳи афзоишёбанда ва афзоиши маҳсулоти интиҳой харочотҳои интиҳой паст шуда, ҳангоми боздеҳи камшаванда ва камшавии маҳсулоти интиҳой, харочотҳои интиҳой зиёд мешаванд. Ҳамин тавр, ҳангоми тавсири графикӣ қачхаттаи харочотҳои интиҳой дар аввал кам мешавад ва баъдан ба ҳадди аксар мерасанд, ки ба ҳадди аксари маҳсулоти интиҳой мувофиқ аст, сипас ин харочотҳо афзоиш меёбанд. Лекин агар барои истехсолот боздеҳи доимӣ аз ҳаҷм мувофиқ бошад, он гоҳ харочотҳои интиҳой бузургии доимӣ доранд.

Алоқаи харочотҳои миёна ва интиҳой. То даме, ки харочотҳои истехсоли воҳиди иловагии маҳсулот, яъне харочотҳои интиҳой аз харочотҳои тағйирёбандаи миёнаи воҳиди маҳсулоти пенина хурд аст, афзоиши барориши маҳсулот андозаи харочотҳои тағйирёбандаи миёнаро паст мекунад. Агар харочотҳои интиҳой аз харочотҳои тағйирёбандаи миёнаи маҳсулоти пенина зиёд бошад, он гоҳ харочотҳои тағйирёбандаи миёна афзоиш меёбанд. Ҳангоми мушоҳида намудани тавсири графикӣ дидан мумкин аст, ки қачхаттаи AVC ба нуқтаи бурриш бо қачхаттаи MC наздик шуда, баъд аз аз он гузаштан афзоиш меёбад, андозаи ҳадди ақали AVC бошад дар нуқтаи бурриш дастрас карда мешавад.

Чунин фикрронихо вобаста ба харочотҳои умумии миёна ATC ба ҳулосае меоранд, ки қачхаттаи MC қачхаттаи ATC –ро дар нуқтаи ба андозаи ҳадди ақали харочотҳои умумии миёна мувофиқ буда мебурад.

Ҳаҷми истехсолоте, ки ба харочотҳои умумии миёнаи ҳадди ақал мувофиқат мекарда, нуқтаи оптимуми технологӣ номида мешавад. Ин нуқта он вақт дастрас мешавад, ки агар

таносуби омилҳои истеҳсолоти тағйирёбанда ва доимӣ аз нуқтаи назари техникӣ оптималӣ аст.

12.3. ХАРОҶОТ ДАР ДАВРАИ ДАРОЗМУДДАТ.

Нисбат ба давраи кӯтоҳмуддат, ки дар давоми он омилҳои истеҳсолоти аз тарафи фирма истифода шаванда ба доимӣ ва тағйирёбанда ҷудо мешаванд, давраи дарозмуддат бо тавсиф карда мешавад, ки масъалаи барориши ин ё он ҳаҷми маҳсулотро фирма метавонад бо воситаи тағйирдиҳии ҳама омилҳои истифодабаранда амалӣ гардонад. Азбаски ҳама омилҳои истеҳсолот тағйирёбанда мешаванд, бинобар ҳамин фирма кӯшиш мекунад, ки ҳаҷми истеҳсолотро бо баробари нигоҳдории хароҷотҳои ҳадди ақали воҳиди маҳсулот васеъ гардонад. Бо баробари ин қайд намудан зарур аст, ки дар давраи дарозмуддат хароҷотҳои доимӣ вучуд надошта, хароҷотҳои тағйирёбандаи миёна бошанд ба хароҷотҳои умумии миёна баробаранд. Бинобар ҳамин вобаста ба давраи дарозмуддат танҳо як мафҳум – хароҷотҳои миёна истифода бурда мешавад.

Азбаски дар шароитҳои давраи дарозмуддат ҳама омилҳои истеҳсолот тағйирёбанда, ҳаракатноканд, бинобар ҳамин омилҳои ҳалқунандаи муайян мекардаи рафтори хароҷотҳои умумии миёна дар ин давра, ҳаҷми истеҳсолот мебошад. Фирма барои мутобиқшавӣ ба талаботи бозорӣ метавонад ҳаҷми истеҳсолоти худро бо воситаи тағйирдиҳии мутаносибии ҳама омилҳои истеҳсолоти истифодашаванда тағйир диҳад.

Муқаррарист, ки ҳангоми афзоиши ҳаҷми истеҳсолот ҳаҷми барориш (мувофиқан хароҷотҳои умумӣ) зиёд мешаванд. Лекин характери афзоишбӣ ҳаҷми истеҳсолот метавонад гуногун бошад. Чи хеле ки қайд шуда буд, ҳангоми тағйирёбии ҳаҷми истеҳсолот се ҳолат имконпазир аст:

1) ҳаҷми истеҳсолот нисбат ба миқдори омилҳои истеҳсолот тезтар афзоиш меёбад;

2) ҳаҷми истеҳсолот баробар бо миқдори омилҳои истеҳсолот афзоиш меёбад;

3) ҳаҷми истеҳсолот нисбат ба миқдори омилҳои истеҳсолот сусттар афзоиш меёбад.

Ин фарқият дар таносуби афзоиши барориш ва омилҳои истеҳсолот дар назарияи иқтисодӣ номи самара аз ҳаҷмро гирифтааст.

Самара аз ҳаҷм. Таносуби (коэффитсиенти) тағйирёбии ҳаҷми истеҳсолот ҳангоми тағйирёбии миқдори омилҳои истеҳсолоти истифодашаванда самара аз ҳаҷм номида мешавад.

Самара аз ҳаҷм метавонад мусбӣ бошад, вақте ки ҳаҷми истеҳсолот нисбат ба миқдори омилҳои истеҳсолот тезтар афзоиш ёбад; самараи доимӣ аз ҳаҷм дар назар дорад, ки ҳаҷми истеҳсолот бо дараҷаи баробар бо миқдори омилҳои истеҳсолот зиёд шавад; самараи манфӣ аз ҳаҷм он вақт ба назар мерасад, ки агар ҳаҷми истеҳсолот нисбат ба афзоиши миқдори омилҳои истеҳсолот сусттар зиёд шавад.

Самара аз ҳаҷм – ин ҳодисаи давраи дарозмуддат мебошад. Ин ҳодисаро бо қонуни боздеҳи камшаванда ҳаммаъно ҳисобидан хато аст. Қонуни боздеҳи камшаванда ҳодисаи давраи кӯтоҳмуддат мебошад, ки дар он омилҳои истеҳсолоти кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат баҳамтаъсир мерасонанд.

Харочотҳои миёнаи дарозмуддат. Дар давраи дарозмуддат фирма имконият дорад, ки таҷҳизоти навро чорӣ намояд, истеҳсолотро аз ҳисоби сохтани сеҳҳои нав васеъ кунад, техникаи навро азхуд кунад, инфрасохтори истеҳсолиро пурра иваз намояд ва ғайра. Бинобар ҳамин ҳангоми васеъшавии фирма тағйирёбии харочотҳои умумии миёна ба миён меояд.

яд, ки онҳо дар аввал аз ҳисоби самара аз ҳаҷм кам мешаванд ва баъдан дар натиҷаи пастишавии самара аз ҳаҷм хароҷотҳо ба сатҳи ҳадди ақали худ мерасанд (АТС). Дар ҳолати тавсирӣ графикӣ дидан мумкин аст, ки чунин қачхатҳо ба миқдори ҳаҷмҳои истеҳсолоти тадқиқшаванда баробаранд. Ин ҳаҷмҳои истеҳсолотро иваз намуда, фирма аз як қачхаттаи хароҷотҳои миёнаи давраи кӯтоҳмуддат ба дигараш мегузарад. Нуқтаҳои ҳадди ақали ин қачхатҳои хароҷотҳои умумиро дар давраи кӯтоҳмуддат алоқаманд карда, хароҷотҳои умумии миёнаи давраи дарозмуддатро ҳосил кардан мумкин аст (LАТС).

Сарфа ва носарфагӣ аз ҳаҷми истеҳсолот. Ҳангоми мавҷудияти самараи мусбӣ аз ҳаҷми истеҳсолот оид ба сарфа аз ҳаҷми истеҳсолот гуфта, ҳангоми мавҷуд набудани самара ва ё мавҷудияти боздеҳи доимӣ аз омилҳои истеҳсолот оиди самараи доимӣ аз ҳаҷми истеҳсолот сухан меронанд. Дар ҳолати самарии баръакс аз ҳаҷми истеҳсолот оид ба мавҷудияти носарфагӣ сухан меронанд.

Омилҳои сарфа ва носарфагӣ аз ҳаҷмҳои истеҳсолот. Омилҳои сарфакорӣ – махсусгардонии омилҳои истеҳсолот, чараёнҳои технологӣ, истифодабарии комплекси ашё, масолеҳ ва бартарафкунии партовҳо. Омилҳои носарфакорӣ аз ҳаҷм – омилҳои самараи мусбӣ аз ҳаҷм дар ҳолати аз ҳад зиёд намудани онҳо бар муқобили худ меистанд, яъне омилҳои носарфакорӣ аз ҳаҷм мешаванд.

Ҳаҷми оптималии корхонаҳо. Нишондоди самаранокии ҳаҷмҳои корхонаҳо, ҳаҷми оптималии онҳо (ва ё то ҳадди ақал самаранок) ба ҳисоб меравад. Ҳаҷми оптималии корхона – ин ҳаҷми корхона, ки хароҷотҳои миёнаи дарозмуддати ҳадди ақалро таъмин менамоянд.

12.4. НАЗАРИЯИ ХАРОҶОТ.

Хароҷотхоро классикони иқтисоди сиёсӣ низ тадқиқ карда буданд. А. Смит мафҳуми хароҷотҳои мутлақро ворид намуд. Д. Рикардо – муаллифи назарияи хароҷотҳои муқоисавӣ. Зери мафҳуми «хароҷот» онҳо хароҷоти миёнаи ҷамъиятиро барои воҳиди маҳсулот дарк мекарданд.

Дар назарияи иқтисодӣ ду концепсияи хароҷотҳо пешкаш шудаанд: марксистӣ ва неоклассикӣ.

К. Маркс ба таҳлили хароҷотҳои истеҳсолот дар иқтисоди бозорӣ диққати калон зоҳир мекард. Лекин хароҷотҳои истеҳсолотро К. Маркс асосан аз мавқеъи таъсисёбии арзиши изофа ва ғоида мушоҳида мекард. К. Маркс характери духелатии хароҷотҳои истеҳсолотро дар шароити капитализм асоснок мекунад. Ҷ хароҷотҳои капиталистии истеҳсоли мол ва хароҷоти меҳнати зарурии ҷамъиятиро барои истеҳсолотро ҷудо мекард. Мувофиқи концепсияи марксистӣ, хароҷотҳои истеҳсолот – ин арзиши моле, ки ба капиталист таалуқ дорад, махсусан ҷамъи хароҷотҳо барои дастрас намудани воситаҳои истеҳсолот ва қувваи корӣ (капитали доимӣ ва тағйирёбанда), яъне ин хароҷотҳои моддии истеҳсоли ва хароҷотҳо барои музди меҳнат. Аз байни хароҷотҳои махсуси капиталистӣ, Маркс хароҷотҳои аслии истеҳсолотро ҷудо мекунад, ки ба арзиши пурраи мол, яъне $C+V+m$ баробар аст. Хароҷотҳои аслии истеҳсолот бо худ хароҷотҳои ҷамъиятиро ифода мекунанд, яъне арзиши молро аз нуқтаи назари ҷамъият.

Хароҷотҳои ҳақиқӣ ва ё ҷамъиятии истеҳсолот аз хароҷоти капиталист ба андозаи арзиши иловашуда m зиёд аст. «Маркс менависад, ки арзиши мол барои капиталист ва арзиши худӣ истеҳсолот бузургиҳои гуногунанд... Арзиши мол ба-

рои капиталист бо харочотҳои капитал чен карда шуда, арзиши ҳақиқи бошад бо харочоти меҳнат чен карда мешавад».

Дар характери духелагии харочоти истеҳсоли К.Маркс мавҷудияти зиддияти аслиро байни меҳнат ва капитал мушоҳида мекунад. Ин ҳолат ба К. Маркс барои исбот намудани сарчашмаи арзиши изофа танҳо меҳнати зинда мебошад, зарур буд. Ҷоида капиталист бошад – ин нисбияти арзиши изофа ба тамоми капитали пешпардохт мебошад.

Дар асоси концепсияи муосири харочотҳои истеҳсолот назарияи неоклассикӣ хобандааст, ки асоси фундаменталии онро ақидаҳои назариячиёни Ҷоидаҳои интиҳӣ, яъне маржиналистон ташкил мекунад. Дар маржиналистон харочотҳои истеҳсолот ҳамчун ҳодисаи психологӣ муайян карда мешавад, ки дар Ҷоидаҳои интиҳӣ асос гирифтааст. Мувофиқи ақидаи маржиналистон, нархи омилҳои истеҳсолоти аз тарафи фирма пардохт карда мешуда бо Ҷоидаҳои интиҳӣ муайян карда мешавад, ки он аз нуқтаи назари фурушанда муайян карда мешавад. Мафҳуми харочот дар назарияи иқтисодии маржинализм ба корхонаи алоҳида таалуқ дорад, ки харочот ва даромади он ҳамчун функция аз ҳаҷми истеҳсолот мушоҳида карда мешаванд.

Назариячи австриягӣ Ф. Визер назарияи субъективии харочотҳои имкониятҳои алтернативиро коркард намуд, ки мувофиқи он харочотҳои ҳақиқии моли додасуда ба Ҷоидаҳои интиҳӣ болоии он неъматҳо баробар аст, ки ҷамъият метавонист дар шароити истифодабарии дигаргуни захираҳои истеҳсоли ба даст оварад.

Концепсияҳои неоклассикӣ харочоти истеҳсолотро ҳамчун ҷамъи харҷҳо (доимӣ ва тағйирёбанда) барои дастрас намудани омилҳои истеҳсолот мушоҳида мекунад.

Дар даҳсолаҳои охир назарияи хароҷотҳои трансаксионӣ васеъ паҳн гардид, ки аз тарафи намоёндагон ин неонинституционализм коркард шудааст. Ба хароҷотҳои трансаксионӣ асосан хароҷотҳои муомилотро дохил мекунад, яъне хароҷотҳои барои фуруши мол (реклама, нигоҳдории бозорҳо ва ғайраҳо).

Ҳамин тавр, чунин мавқеъҳои асосии назарияи муосири хароҷотҳои истеҳсолотро ҷудо намудан мумкин аст:

1) назарияи муосири хароҷотҳо аз он бармеояд, ки барои соҳибкор ба даст овардани даромад барои ҳама хароҷотҳо новобаста аз он ки аз кадом ҳисоб онҳо ба миён меояд, гирифтани даромад зарур аст;

2) назарияи муосири хароҷот вобаста аз манфиатҳои соҳибкор ҷудо намудани хароҷотҳоро ба хароҷотҳои истеҳсолӣ ва муомилот ба фарқияти мавҷуд будаи байни онҳо нигоҳ накарда ба эътибор намегирад;

3) назарияи муосири хароҷот даромади (фоидаи) соҳибкоро, ҳамчун пардохти меҳнати соҳибкор шуморида ба хароҷотҳои истеҳсолот дохил мекунад;

4) назарияи муосири хароҷоти истеҳсолот аз камёфтҳои захираҳои истифодашаванда ва имкониятҳои истифодабарии алтернативии онҳо бар меояд.

Таркиби мафҳуми «нархи истеҳсолот» дар назарияи марксистӣ ва хароҷотҳои «иқтисодии» неоклассикон. Дар назарияи иқтисодии марксистӣ ҳолате тасдиқ карда мешавад, ки мувофиқи он дар шароитҳои истеҳсолоти капиталистӣ дар натиҷаи рақобати байнисоҳавӣ нархи истеҳсолот таъсис меёбад, ки аз хароҷоти истеҳсолот ва меъёри миёнаи фоида иборат аст. Дар натиҷаи ҳаракати капитал аз як намуни истеҳсолот ба дигараш, ҳар як капитал фоидаи ба андозаи худ баробарро дастрас мекунад. Пастшавии меъёри фоида аз

андозаи миёнаи он ба чоришавии капитал аз соҳа оварда мерасонад. Зиёдшавии фоида аз сатҳи миёна ба даст овардани фоидаи барзиёдиро дар назар дошта, капиталро ба соҳа ҷалб мекунад. Он чизе, ки дар назарияи марксистӣ фоидаи барзиёдӣ номида шудааст, дар адабиёти муосири иқтисодӣ ба таври гуногун номгузорӣ карда мешавад. Фоидаи аз сатҳи муқаррарӣ зиёд фоидаи иқтисодӣ ва ё фоидаи барзиёдӣ, ё ин ки барзиёдӣи истеҳсолот ва ё ба таври одди фоида номида шаданаш мумкин аст.

Мавқеъи аз назарияи марксистӣ фарқкунандае, ки дар назарияи иқтисодии муосир паҳн гардидааст, дар он аст, ки хароҷотҳои истеҳсолот, хароҷотҳои айён, ноайён ва фоидаи муқаррариро дар бар мегирад.

МАВЗҶИ 13. ФИРМА ДАР НИЗОМИ МУНОСИБАТҶОИ БОЗОРИ.

- 13.1. Табиати фирма.
- 13.2. Рафтори фирма дар шароити рақобати мукаммал.
- 13.3. Фирма дар шароити рақобати номукаммал.

Дар иқтисодиёти муосир зиёда 40 млн. фирма мавҷуд аст, ки 99% онҳо ба соҳаи бизнеси хурд ва миёна мансубият доранд. Тақрибан 50 % онҳо дар ИМА амал мекунанд. Дар Тоҷикистон ҳамагӣ 45 ҳазор корхона мавҷуданд, аз он ҷумла корхонаҳои бизнеси хурд 1700 ва ё 3,8%. Дар поён мо чи тавр таносубҳои байни бозор ва фирмаҳо ба миён меояд, мушоҳида мекунем. Лекин дар аввал масъалаҳои таъсисёбии фирмаҳоро таҳлил намуда, муайян менамоем, ки дар иқтисодиёт онҳо кадом вазифаро иҷро мекунанд.

13.1. ТАБИАТИ ФИРМА.

Сабабҳои пайдошавии фирма. Дар адабиёти илмӣ маънидодкуноҳои гуногуни сабабҳои пайдоиши фирма вучуд дорад. Масалан, А. Смит ва баъдан К.Маркс гумон доштанд, ки фирмаҳо (мануфактураҳо, фабрикаҳо) дар натиҷаи кооператсияи коргарон дар асоси тақсимои меҳнат пайдо шуданд. Иқтисодчи америкоӣ Ф. Найт гумон дорад, ки фирмаҳо дар натиҷаи кӯшиши субъектони бозорӣ барои таъмини хавфҳо ва номуайяноҳои ҳадди ақал пайдо шудаанд.

Маънидодкунии нисбатан саҳеҳи сабабҳои падоиши фирмаҳоро иқтисодчи дигари америкоӣ Р.Коуз додаст. Маънои консепсияи Р. Коуз нисбат ба пайдоиши фирма дар инҳо мебошад: фирма ҳамчун агенти иқтисодӣ дар алоқамандӣ бо гаронии координатсияи бозорӣ пайдо мешавад. Дар шароитҳои моликияти хусусӣ, фирма хароҷоти мубодилаи бозориро, ки онҳоро дар акси ҳол истехсолкунан-

дағони инфиродии ба чунин ташкилот муттаҳиднашуда дар дӯш доштанд, кам мекунад.

Табиати фирма. Фирма ҳамчун сохтори хоҷагидорӣ ва ҳамчун категорияи иқтисодӣ дар тӯли давраи дарози инкишофёбии муносибатҳои бозорӣ мохиятан таҳаввул ёфтааст. Дар аввал мафҳуми фирма «номи савдоии» тичоратчиро дошт. Ҳозир бошад ин истиллоҳ институтро дар назар дорад, ки омилҳои истеҳсолотро ба маҳсулот мубаддал мекунад. Дар адабиёти дарсӣ фирма ҳамчун ташкилоти муайян, субъекти иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ дарк карда мешавад, ки бо фаъолияти истеҳсоли машғул буда, дорои мустақилияти хоҷагидорӣ дар ҳалли масъалаҳои **чӣ, чӣ тавр ва барои кӣ истеҳсол кардан ва бо кадом нарх фуруҳтан** мебошад.

Бозори ва фирма тарзҳои алтернативии ташкили фаъолияти иқтисодӣ мебошанд. Дар ҳақиқат ҳам ба бозор чунин хислатҳо хосанд, ба монанди: маҳсусгардонии омилҳои истеҳсолот бо ин ё он моликиятдор; ҳукмронии алоқаҳои ғайримустақим байни одамон бо воситаи нархҳо ва пулҳо; истифодабарии ҳавасмандгардонӣҳои иқтисодӣ (моддӣ), ба монанди муттаҳидшавии омилҳои истеҳсолот; ҳукмронии шаклҳои бевоситаи алоқаҳо байни коркунон; усули якаидоракунии маъмурий.

Ҷиҳатҳои, ки фирма ва бозорро тавсиф мекунанд, нишон медиҳанд, ки бозор – ин соҳаи координатсияи бетартиби амалҳои иштирокчиёни он буда, фирма бошад – ин қисматҳои координатсияи мақсаднок байни одамон мебошад. Бар муқобили бозор фирмаҳо бо худ низоми нақшагӣ ва ё иерархиро ифода мекунанд, ки дар он ҳама масъалаҳои асосиро соҳибони фирма ҳал мекунанд.

Фирма ҳамчун низоми иерархӣ. Фирма ҳамчун низоми пурраи батартибдароварда шуда фаъолият мекунад, ки

дар дохили он принципи итоат намудани хизматчиёни фирма ба супоришоти идоракунанда амал мекунад. Омӯзиши иқтисоди бозори қобилияти нотакрори бозорро бо тарзи стихиявӣ оптимизатсиякунонии фаъолияти иқтисодиро нишон медиҳад. Ногузир масъалае ба миён меояд: барои чӣ бо баробари тартиби стихиявӣ тартиби иерархии ташкилот бо муваффақият амал мекунад? Чавоби ин саволро бо сол қабл Р. Коуз дар мақолаи машҳури худ «Табиати фирма» (соли 1937) дода буд. Чӣ хеле, ки дар боло қайд шуда буд, дар муайян намудани сабабҳои пайдоиши фирма дар назарияи Р. Коуз нақши асосиро кам намудани хароҷотҳои мубодила, яъне хароҷотҳои трансаксионӣ мезананд. Онҳо дар ҷараёни фаъолияти хоҷагидорӣ пайдо шуда, хароҷотҳоро барои тайёркунӣ ва амалигардонии муомилаҳо дар бар мегиранд.

Хароҷотҳои трансаксионӣ. Барои амалигардонии фаъолияти истеҳсоли фирма хароҷотҳои истеҳсолиро ба ҷо меорад. Лекин, ба ғайр аз ин хароҷотҳо, фирма инчунин хароҷотҳои ғайриистеҳсолиро низ амалӣ мегардонад, ки хароҷотҳои трансаксионӣ номида мешаванд. Ин хароҷотҳо бо он алоқаманданд, ки ба фирма зарур аст:

- ҳамкорони имконпазирро интихоб намуда, оиди онҳо маълумот ҷамъ кунад (таркиби ахбороти хароҷотҳо);
- ҳамкорони имконпазирро дар Ҷоидаоварии муомила боварӣ кунонад (ба ин хароҷот комплекси қўшишҳои маркетингӣ ва рекламавӣ дохил мешаванд);
- амалигардонии гуфту-шунидҳо, бастании шартномаҳо (хароҷотҳо барои ҳуди муомилаҳо);
- кафолати иҷроиши шартномаро таъмин намудан (хароҷотҳои иҷроиши нопурраи муомилаҳо).

Ҳамин тавр, дар шароити бозор интихоби тарзи аниқи ташкили иқтисодӣ бо ҳаҷми хароҷотҳои трансаксионӣ муай-

дағони инфиродии ба чунин ташкилот муттаҳиднашуда дар дӯш доштанд, кам мекунад.

Табиати фирма. Фирма ҳамчун сохтори хоҷагидорӣ ва ҳамчун категорияи иқтисодӣ дар тӯли давраи дарозии инкишофёбии муносибатҳои бозорӣ моҳиятан таҳаввул ёфтааст. Дар аввал мафҳуми фирма «номи савдоии» тичоратчиро дошт. Ҳозир бошад ин истиллоҳ институтро дар назар дорад, ки омилҳои истеҳсолотро ба маҳсулот мубаддал мекунад. Дар адабиёти дарсӣ фирма ҳамчун ташкилоти муайян, субъекти иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ дарк карда мешавад, ки бо фаъолияти истеҳсоли машғул буда, дорои мустақилияти хоҷагидорӣ дар ҳалли масъалаҳои **чӣ, чӣ тавр ва барои кӣ** истеҳсол кардан ва бо **кадом нарх фуруҳтан** мебошад.

Бозори ва фирма тарзҳои алтернативии ташкили фаъолияти иқтисодӣ мебошанд. Дар ҳақиқат ҳам ба бозор чунин хислатҳо хосанд, ба монанди: махсусгардонии омилҳои истеҳсолот бо ин ё он моликиятдор; ҳукмронии алоқаҳои ғайримустақим байни одамон бо воситаи нархҳо ва пулҳо; истифодабарии ҳавасмандгардониҳои иқтисодӣ (моддӣ), ба монанди муттаҳидшавии омилҳои истеҳсолот; ҳукмронии шаклҳои бевоситаи алоқаҳо байни коркунон; усули якаидоракунии маъмурий.

Чихатҳое, ки фирма ва бозорро тавсиф мекунанд, нишон медиҳанд, ки бозор – ин соҳаи координатсияи бетартиби амалҳои иштирокчиёни он буда, фирма бошад – ин қисматҳои координатсияи мақсаднок байни одамон мебошад. Бар муқобили бозор фирмаҳо бо худ низоми нақшагӣ ва ё иерархиро ифода мекунанд, ки дар он ҳама масъалаҳои асосиро соҳибони фирма ҳал мекунанд.

Фирма ҳамчун низоми иерархӣ. Фирма ҳамчун низоми пурраи батартибдароварда шуда фаъолият мекунад, ки

дар дохили он принципи итоат намудани хизматчиёни фирма ба супоришоти идоракунанда амал мекунад. Омӯзиши иқтисоди бозорӣ қобилияти нотақрори бозорро бо тарзи стихиявӣ оптимизатсиякунонии фаъолияти иқтисодиро нишон медиҳад. Ноғузир масъалае ба миён меояд: барои чӣ бо баробари тартиби стихиявӣ тартиби иерархии ташкилот бо муваффақият амал мекунад? Ҷавоби ин саволро 60 сол қабл Р. Коуз дар мақолаи машҳури худ «Табиати фирма» (соли 1937) дода буд. Чӣ хеле, ки дар боло қайд шуда буд, дар муайян намудани сабабҳои пайдоиши фирма дар назарияи Р. Коуз нақши асосиро кам намудани хароҷотҳои мубодила, яъне хароҷотҳои трансаксионӣ мебозанд. Онҳо дар ҷараёни фаъолияти хоҷагидорӣ пайдо шуда, хароҷотҳоро барои ғайёркунӣ ва амалигардонии муомилаҳо дар бар мегиранд.

Хароҷотҳои трансаксионӣ. Барои амалигардонии фаъолияти истеҳсоли фирма хароҷотҳои истеҳсолиро ба ҷо меорад. Лекин, ба ғайр аз ин хароҷотҳо, фирма инчунин хароҷотҳои ғайриистеҳсолиро низ амалӣ мегардонад, ки хароҷотҳои трансаксионӣ номида мешаванд. Ин хароҷотҳо бо он алоқаманданд, ки ба фирма зарур аст:

- ҳамкорони имконпазирро интихоб намуда, оиди онҳо маълумот ҷамъ кунад (таркиби ахбороти хароҷотҳо);
- ҳамкорони имконпазирро дар ғайриистеҳсолиро муомила боварӣ қунонад (ба ин хароҷот комплекси кӯшишҳои маркетингӣ ва рекламавӣ дохил мешаванд);
- амалигардонии гуфту-шунидҳо, бастанӣ шартномаҳо (хароҷотҳо барои ҳуди муомилаҳо);
- кафолати иҷроиши шартномаро таъмин намудан (хароҷотҳои иҷроиши нопурраи муомилаҳо).

Ҳамин тавр, дар шароити бозор интихоби тарзи аниқӣ ташкили иқтисодӣ бо ҳаҷми хароҷотҳои трансаксионӣ муай-

ба намуди дуҷум, яъне ширкати таовунӣ бо ӯҳдадории маҳдуд афзалият медиҳанд. Ин шакли ширкати таовунӣ нисбатан паҳнганта мебошад. Ширкати таовунии бо ӯҳдадории маҳдуд дар паҳн намудани ӯҳдадориҳо танҳо ба капитали корхона асос мегирад. Дар ҳолати муфлисшавии корхона иштирокчиёни он танҳо бо аъзоҳои худ, ки ба корхона гузошта буданд, хавф мекунад.

Шакли омехтаи ширкати таовунӣ. Пайдоиши ин шакли ширкати таовунӣ бо инкишофи саноат ва савдо, саёҳатҳои баҳрии бо хавфи калони аз даст долани капитали гузошташуда алоқаманд аст. Ин шакли ширкати таовунӣ инҳоро дар бар мегирад: 1) иштирокчиёни пурра, ки ба фаъолият роҳбарӣ мекунанд ва пурра ба ҳама ӯҳдадориҳои корхона ҷавобгӯ мебошанд; 2) пайгузони, ки ӯҳдадориҳои онҳо бо ҳаҷми аъзоҳои маҳдуд аст. Ин шакли ташкили ширкати таовунӣ имконият медиҳад, ки капитали корхона базудӣ аз ҳисоби иштирокчиёни беруна зиёд карда шавад. Чунин тарази ташкили кор ба иштирокчиёни худ ғайрихубро кафолат дода, онҳоро аз муфлисшавии пурра эмин меорад.

Ҳама шаклҳои корхонаҳои дар боло қайд шуда (корхонаи инфиродӣ, ширкати таовунӣ) бо худ корхонаҳои бизнеси хурдро ифода мекунанд. Имрӯзҳо бизнеси хурд – ин сектори инкишофёбандаи ҳамагуна иқтисодии бозорӣ мебошад.

Корхонаҳои бизнеси хурд тағйирёбанда ва зуд мутобиқшаванда мебошанд. Онҳо ба наовариҳои маҳсулоти истеҳсол мекарда зуд мутобиқшаванда буда, барои истеҳсоли маҳсулотҳои ғайристандартӣ, аҷоиб, талаботи фарқкунандаи истеъмолкунандаро ба эътибор мегирифта, бо осонӣ ва бо маблағи кам азнавтаҷҳизонидашаванда ва бо капитали кам фаъолият баранда маҳсуб меёбанд. Баъзе корхонаҳои бизнеси хурд, ба монанди фирмаҳои венчурӣ ва хавфнок нисбатан

корхонаҳои навоваранда мебошанд, ки навовариҳои техники инкилобиро ба вучуд меоваранд.

Бизнеси калон: ҷамъиятҳои саҳомӣ. Ширкатҳои калонро одатан бо «бо бриллианти чом (карона)» -и хоҷагии мамлакатҳои тараққикарда монанд мекунад. Чунки шумораи ками онҳо бо аҳамияти калони онҳо барои иқтисодиёт рӯйпуш карда мешавад. Ҳақиқатан ҳам, ҳиссаи корхонаҳои хурд дар шумораи умумии ширкатҳо хурд аст (аз 0,1% дар Франция то 2% дар ИМА). Лекин аз тарафи онҳо қисми зиёди маҳсулоти мамлакат истеҳсол карда мешавад – тақрибан 50%.

Самаранокии баланди ширкатҳои калон ба инҳо таъя мекунад: 1) дар сарфа аз ҳаҷми истеҳсолот; 2) дар паст намудани хароҷотҳои доимии истеҳсолот; 3) дар паст намудани хароҷотҳои трансаксионии беруна, ки махсусан дар соҳаҳои техникаи мураккаб дошта ва илмталаб калон аст.

Ҷамъияти саҳомӣ (ҶС). Шакли ташкилии асосии бизнеси калон ҷамъияти саҳомӣ мебошад. Фаъолияти ҶС дар муттаҳидшавии капитали иштирокчиёни корхона асос меёбад. Шаҳодатномаи капитали гузошташуда ба фирма саҳмия мебошад. Саҳмия ба соҳиби худ, яъне саҳмиядор ҳуқуқи гирифтани даромад ва иштирок дар идоракунии ҶС фароҳам меоварад.

Дар ҶС муттаҳидшавии капиталҳо шахсони маҳдуд ба монанди ширкати таовунӣ нею, балки муттаҳидшавии капитали доираи васеъ талаб карда мешавад. Айнан барои ҳамин ба соҳибкорони воҳидӣ ташкил намудани истеҳсолоти калон ғайриимкон аст.

Намудҳои ҷамъиятҳои саҳомӣ. Ду намуди ҷамъиятҳои саҳомиро ҷудо мекунад: 1) ҷамъияти саҳомии пӯшида (ҶСП); 2) ҷамъияти саҳомии кушод (ҶСК).

ҶСП бо худ корхонаеро дар назар дорад, ки капитали он байни шахсони маҳдуд тақсим карда шудааст: аъзоёни

коллективи меҳнатӣ; саҳмгузори корхона. Саҳмияҳо метавонанд аз як шахс ба шахси дигар танҳо бо розигии аксарияти саҳмиядорон гузарад. Барои ҷамъияти саҳомии намуди пӯшида вобастагии байни дорандаи саҳмия ва иҷро намудани ягон вазифаи истехсоли аз тарафи саҳмиядор вучуд дорад. Бо назардошти ин маҳдудиятҳо интихоби шакли ҶСП воридаи озодонаи капиталро мушкил гардонида, харида гирифтани фирмаро бо воситаи харидорӣ намудани саҳмияҳо кафолат намереҳад.

Саҳмияҳои ҶСК бо воситаи бақайдгирии озод паҳн карда мешаванд. Харидани саҳмия ва саҳмиядор шуданро ҳар як шахс имконият дорад. Саҳмияҳои ҶСК озодона фурухта мешаванд. Бо мақсади дастрас намудани ахборот ба саҳмиядорон оид ба фаъолияти корхона, ки ба саҳмиядорон зарур аст, ҶСК ӯҳдадор аст ҳамасола тавозуни (баланси) муҳосиботӣ, ҳисобот оид ба фоида ва истифодабарии онро ҷоп намояд.

Идоракунии ҷамъияти саҳомӣ. Соҳибони ҷамъияти саҳомӣ саҳмиядорон, яъне дорандагони саҳмия мебошанд. Вале бо ин моликият аз рӯи дархости саҳмиядорон менечерон – идоракунандагони кирои идора мекунанд, ки моликиятдор намебошанд. Дар Тоҷикистон низоми идоракунии ҷамъиятҳои саҳомӣ се сатҳро дар бар мегирад: 1) ҷамъомади умумии саҳмиядорон; 2) шӯрои директорон; 3) органи иҷроия.

Пакети назоратии саҳмияҳо. Пакетҳои назоратӣ гурӯҳи миқдори саҳмияҳоро меноманд, ки он имконияти назорати пурраро аз болои фаъолияти ҶС фароҳам меоварад. Барои дар ҷамъомад овозҳои ба овозҳои зиёд ноил гардидан, назариявӣ бояд ба 50% саҳмияҳо ва ҷамъ 1 саҳмия соҳиб будан лозим аст. Ба ғайр аз пакети назоратии саҳмия нақши заруриро пакети пӯшидашавандаи саҳмия низ мебозад. Агар

пакети назоратии саҳмия гузаронидани қарори аз тарафи соҳибии мислдори зиёди саҳмия (ё ин ки маҷмӯи гуруҳҳои соҳибон) таъмин намояд, пакети пӯшидашавандаи саҳмия ҳимояи маърифатҳои соҳибони капитали наонқадар калонро кафолат медиҳад. Соҳибони пакетҳои нисбатан калонтар (одатан на кам аз 25% саҳмияҳо), то ҳатто дар ҳолати назорати набудани онҳо, ҳуқуқ доранд ба қарорҳои барои онҳо зараровар муқобил бароянд.

Афзалият ва норасогиҳои ҶС. Афзалияти зарурии ҶС чи ҳолд, ки қайд шуда буд, ин имконияти ҷалб намудани захираҳои назарраси молиявии барои истехсолоти калон зарур ҳангоми ҳаҷми мавҷуд будаи иқтисодӣ мебошад. ҶС – ин ширкати бо уқуддорихон маҳдуд мебошад, бинобар ҳамин дар ҳолати муфасслави корхона, саҳмиядор танҳо маблағи ба ин корхона гузонидашро аз даст медиҳад. Ин ба саҳмиядорон паст намудани хавфи ҳангоми нигоҳдории имкониятҳои фоидаҳои калон кафолат медиҳад. Аз ин маҳдудияти хавфи маблағи воситаҳои пули пешаки муайян шуда ҶС ба шакли самаранокӣ маблағгузори муваффақ мекунад.

Бо вуҷуди ин ҷамъияти саҳомӣ як қатор норасогиҳо дорад: ташкил ва барҳамдиҳии ширкати саҳомӣ харочотҳои зиёдро талаб мекунад; сохтори мураккаби ташкилии ҶС ба бюрократизатсия мусоидат мекунад; фоидаи ширкат ду маротиба андозбандӣ мешавад – бори аввал ҳамчун фоидаи корхона, бори дуюм бошад аз дивидендҳои саҳмиядорон.

Холдинг бо худ ташкилотро ифода мекунад, ки фаъолияти як қатор фирмаҳоро бо шарофати соҳибӣ қардан ба саҳмияҳои онҳо назорат мекунад. Идоракунии фирмаҳои саҳомӣ бо воситаи пакетҳои назоратии саҳмияҳо, яъне бо воситаи холдинг ин шакли ташкилиро барои таъсисдиҳии

фирмаҳои ягонаи аз ҷузҳои ҳуқуқии мустақил иборат буда, осон мекунад.

Фирмаи дар болои пирамидаи ширкатҳо қарор доштаи ба ҳолдиг дохил шаванда, ширкатҳои модарӣ номида шуда, фирмаҳои ба он итоат мекарда бошад ширкатҳои духтарӣ номида мешаванд. Ширкатҳои духтарӣ дар маҷмӯъ метавонанд ба саҳмияҳои ширкатҳои наберагӣ ва ғайра соҳибӣ кунанд. Бо шарофати мавҷудияти пакети назоратии коғазҳои қиматнок, ширкати ҳолдингӣ имконияти амалигардонии сиёсати ягонро дошта, инчунин метавонад аз болои риоя намудани манфиатҳои тамоми ҳолдинг назорати ягона барад.

Шаклҳои корхонаҳои давлатӣ. Одатан дар иқтисодиёти бозорӣ фаъолияти тичоратӣ хусусӣ мебошад. Лекин дар баъзе ҳолатҳо ба сифати соҳибкор давлат низ баромад мекунад. Одатан соҳибкориҳои давлатӣ дар чунин соҳаҳо ба назар мерасад: 1) дар соҳаҳои, ки аҳамияти онҳо барои бехатарии мамлакат ҳаётан муҳиманд; 2) монополияҳои муқаррарӣ, то ки ба пайдоиши монополияи хусусӣ дар ин соҳа монеа гузоштан; 3) дар корхонаҳои зараровар, зеро ин корхонаҳо диққати сектори хусусиро ба худ ҷалб намекунад.

Соҳибкориҳои давлатӣ дар ду шакли асосӣ баромад мекунад: 1) корхонаҳои, ки пурра ба моликияти давлатӣ мансубанд. Амволи ин корхонаҳо ҷудо нашаванда мебошад, яъне ба қисмҳои ҷудо шуда наметавонад (саҳмияҳо, пайҳо ва ғайраҳо). Бинобар ҳамин ин корхонаҳоро одатан унитарӣ (аз калимаи латинӣ – ягона, бутун) меноманд; 2) корхонаҳои, ки зери назорати давлат бо воситаи соҳиби қардан бо пакети назорати саҳмияҳо. Бо маънои гомаш ин корхонаҳо ҷамъиятҳои саҳомии оддӣ мебошанд, лекин ҳуқуқи қабули қарор дар дасти давлат аст.

13.2. РАФТОРИ ФИРМА ДАР ШАРОИТИ РАҚОБАТИ МУКАММАЛ.

Фирмаи рақобатнок. Фирмаи рақобатнок, аниқтараш фирмаи рақобатноки мукаммал гуфта, фирмаеро дар назар доранд, ки он нархи маҳсулоти худро ҳамчун додашуда аз ҳаҷми маҳсулоти мефурухтаи он вобаста набуда қабул мекунад. Чунин фирмаро нархгиранда ва ё «прайстейкер» меноманд. Рафтори рақобатии онро ҳамчун мутобикшаванда тавсиф кардан мумкин аст. Фирма хароҷотҳо ва ҳаҷми истеҳсолотро ба таъиноти асосии худ, ки аз берун додашудааст, яъне нархи бозорӣ мутобиқ месозад.

Хусусиятҳои қачхаттаи талаботи фирмаи рақобатноки мукаммал. Дар шароитҳои рақобати мукаммал фирма – нархгиранда метавонад маҳсулоти худро бо нархи бозории мавҷуд буда, ва ё бо нархи пастар фурушад. Ин ба талабот таъсир мерасонад. Дар ҳар як сатҳи нархӣ аз нархи бозорӣ баъдан, талабот ба нол баробар мешавад, зеро харидор ба дастрас намудани мол нисбат ба нархи қобили пардохт манфиатдор нест.

Бо нархи мавҷудбудаи бозорӣ фирма метавонад ҳама миқдори молҳоро фурушад. Чунки дар шароити рақобати мукаммал молҳои якҷинса истеҳсол карда мешаванд, ки одатан барои харидорон ивазшавандаи мутлақ ба ҳисоб мераванд.

Паст намудани нарх аз нархи бозорӣ талботро зиёд мекунад ва ҳаҷми пешниҳод метавонад то беохир зиёд шавад, лекин он бо ҳаҷми хурди истеҳсолот маҳдуд аст. Ба ғайр ин ҳангоми пастшавии нарх даромад аз фуруш кам мешавад.

Ҳамин тавр, талабот ба маҳсулоти фурушандаи алоҳида мутлақо чандир аст. Бинобар ҳамин ҳангоми тасвири графикаи талабот ба маҳсулоти фирмаи рақобатнок, қачхаттаи талабот ҳамчун хатти уфуқи (горизонталӣ) ишора карда мешавад.

Қаҷхаттаи талаботи бозорӣ (соҳавӣ). Маҷмӯи фирмаҳои якҷинсаи маҳсулоти якхела истеҳсол мекарда, соҳаро тапшик мекунад. Ҳама фирмаҳои соҳа ба ҳаҷми умумии пешниҳод ва нархи бозорӣ таъсир мерасонанд. Дар ин шароит ҳаҷми талабот дар ҳамагуна сатҳои нарх гуногун аст. Бинобар ҳамин қаҷхаттаи талаботи соҳавӣ қаҷхаттаи ба поён ҳаракаткунандаи талабот мебошад.

Рафтори фирмаи рақобатнок қонуниятҳои ба даст овардани даромадро дар назар дорад. Илми иқтисодӣ даромади фирмаро дар се намуд ҳисоб мекунад: даромади умумӣ (TR), даромади миёна (AR), даромади интиҳӣ (MR).

Нишондоди бевоситаи фаъолияти фирмаи рақобатнок дар назар дорад, ки даромади миёна дар ҳамагуна ҳаҷми барориш ба як бузургӣ – нархи мол баробар аст, дар ин сатҳ даромади интиҳӣ низ қарор дорад. Масалан, агар нархи як дона нон дар бозор ба 1 сомонӣ баробар бошад, он гоҳ нонвойи ҳамчун рақобатноки мукамал амал кунанда новобаста аз ҳаҷми фурӯш ҳам 10 дона ва ҳам 100 дона нонро бо нархи мавҷуд буда мефурӯшад. Дар ин шароитҳои ҳар як нони иловагии фурӯшга шуда ба нонвой 1 сомонӣ даромад (даромади интиҳӣ) меорад. Айнан ҳамин даромад ба ҳисоби миёна аз фурӯши ҳар як донаи нон (даромади миёна) дастрас карда мешавад.

Ҳамин тавр, байни даромади миёна, даромади интиҳӣ ва нарх баробарӣ таъмин карда мешавад ($AR=MR=P$). Бинобар ҳамин қаҷхаттаи талаботи фирмаи рақобатноки мукамал ҳамзамон қаҷхаттаи даромади миёна ва интиҳӣ он мебошад. Даромади умумӣ бошад, бо тағйирёбии барориши маҳсулот мутаносибан тағйир меёбад. Бо ибораи дигар вобастагии хаттии рост мавҷуд аст: $TR=PQ$.

Фарқияти давраи кӯтоҳмуддат аз дарозмуддат. Давраи кӯтоҳмуддат аз дарозмуддат бо ду ҳолат фарқ мекунад: 1) дар давраи кӯтоҳмуддат ҳаҷми иқтидорҳои истеҳсоли бетағйир мемонад, дар давраи дарозмуддат бошад истеҳсолкунанда метавонад ба ҳамагуна омилҳои истеҳсоли тағйирот ворид намояд. 2) дар давраи кӯтоҳмуддат шумораи фирмаҳо дар бозор бетағйир мемонад, дар давраи дарозмуддат бошад шумораи фирмаҳо дар бозор тағйир ёфта метавонад.

Шартҳои мувозинати фирмаи рақобатнок дар давраи кӯтоҳмуддат. Шарти мувозинати фирмаи рақобатноки мукаммали таъмини фоидаи ҳадди аксар (агар фирма зараровар бошад – таъмини зарари ҳадди ақал) мебошад. Яъне мақсади фирма дар ин бозор дастрас намудани фоидаи умумии ҳадди аксар, ё ин ки фарқияти калонтари байни даромади умумӣ ва хароҷотҳои умумӣ $TR > TC$ мебошад. То зиёд шудани ин андоза, яъне то даме, ки ҳар як воҳиди маҳсулоти истеҳсол мешуда афзоиши фоидаи умумиро таъмин мекунад, истеҳсолот бояд давом дода шавад. Ҳангоме, ки агар воҳиди иловагии маҳсулот зараровар шуда, фоидаи умумӣ ба камшавӣ гузашта кунад, истеҳсолот бояд боздошта шавад.

Воҳиди иловагии маҳсулот дар ҳолате ба назар мерасад, ки агар нархи он аз хароҷотҳои интиҳории истеҳсолот калон бошад: $P > MC$. Истеҳсолот зараровар мешавад, агар нархи маҳсулот аз хароҷоти интиҳой хурд шавад: $P < MC$. Мувофиқан, андозаи ҳадди аксари фоидаи умумӣ дар ҳолати баробарии нарх (барои фирмаи рақобати мукаммали он бо даромади интиҳой мувофиқат мекунад) ва хароҷотҳои интиҳой таъмин карда мешавад: $P = MC$.

Ҳамин тавр, шарти мувозинати фирмаи рақобатноки мукаммали, ки бо фоида дар давраи кӯтоҳмуддат амал мекунад баробарии хароҷотҳои интиҳой ва нарх (даромади

Қаҷхаттаи талаботи бозорӣ (соҳавӣ). Маҷмӯи фирмаҳои якҷинсаи маҳсулоти якхела истеҳсол мекарда, соҳаро таъкил мекунад. Ҳама фирмаҳои соҳа ба ҳаҷми умумии пешниҳод ва нархи бозорӣ таъсир мерасонанд. Дар ин шароит ҳаҷми талабот дар ҳамгуна сатҳи нарх гуногун аст. Бинобар ҳамин қаҷхаттаи талаботи соҳавӣ қаҷхаттаи ба поён ҳаракаткунандаи талабот мебошад.

Рафтори фирмаи рақобатнок қонуниятҳои ба даст овардани даромадро дар назар дорад. Илми иқтисодӣ даромади фирмаро дар се намуд ҳисоб мекунад: даромади умумӣ (TR), даромади миёна (AR), даромади интиҳӣ (MR).

Нишондоди бевоситаи фаъолияти фирмаи рақобатнок дар назар дорад, ки даромади миёна дар ҳамгуна ҳаҷми барориш ба як бузургӣ – нархи мол баробар аст, дар ин сатҳ даромади интиҳӣ низ қарор дорад. Масалан, агар нархи як дона нон дар бозор ба 1 сомонӣ баробар бошад, он гоҳ нонвойи ҳамчун рақобатноки муқамал амал қунанда новобаста аз ҳаҷми фуруш ҳам 10 дона ва ҳам 100 дона нонро бо нархи мавҷуд буда мефурушад. Дар ин шароитҳои ҳар як нони иловагии фурушга шуда ба нонвой 1 сомонӣ даромад (даромади интиҳӣ) меорад. Айнан ҳамин даромад ба ҳисоби миёна аз фуруши ҳар як донаи нон (даромади миёна) дастрас карда мешавад.

Ҳамин тавр, байни даромади миёна, даромади интиҳӣ ва нарх баробарӣ таъмин карда мешавад ($AR=MR=P$). Бинобар ҳамин қаҷхаттаи талаботи фирмаи рақобатноки муқамал ҳамзамон қаҷхаттаи даромади миёна ва интиҳӣ он мебошад. Даромади умумӣ бошад, бо тағйирёбии барориши маҳсулот мутаносибан тағйир меёбад. Бо ибораи дигар вобастагии ҳаттии рост мавҷуд аст: $TR=PQ$.

Фарқияти давраи кӯтоҳмуддат аз дарозмуддат. Давраи кӯтоҳмуддат аз дарозмуддат бо ду ҳолат фарқ мекунад: 1) дар давраи кӯтоҳмуддат ҳаҷми иқтидорҳои истеҳсоли бетағйир мемонад, дар давраи дарозмуддат бошад истеҳсолкунанда метавонад ба ҳамагуна омилҳои истеҳсоли тағйирот ворид намояд; 2) дар давраи кӯтоҳмуддат шумораи фирмаҳо дар бозор бетағйир мемонад, дар давраи дарозмуддат бошад шумораи фирмаҳо дар бозор тағйир ёфта метавонад.

Шарти мувозинатии фирмаи рақобатнок дар давраи кӯтоҳмуддат. Шарти мувозинатии фирмаи рақобатноки мукамал таъмини фоидаи ҳадди аксар (агар фирма зараровар бошад – таъмини зарари ҳадди ақал) мебошад. Яъне мақсади фирма дар ин бозор дастрас намудани фоидаи умумии ҳадди аксар, ё ин ки фарқияти калонтари байни даромади умумӣ ва хароҷотҳои умумӣ $TR > TC$ мебошад. То зиёд шудани ин андоза, яъне то даме, ки ҳар як воҳиди маҳсулоти истеҳсол мешуда афзоиши фоидаи умумиро таъмин мекунад, истеҳсолот бояд давом дода шавад. Ҳангоме, ки агар воҳиди иловагии маҳсулот зараровар шуда, фоидаи умумӣ ба камшавӣ оғоз кунад, истеҳсолот бояд боздошта шавад.

Воҳиди иловагии маҳсулот дар ҳолате ба назар мерасад, ки агар нархи он аз хароҷотҳои интиҳории истеҳсолот калон бошад: $P > MC$. Истеҳсолот зараровар мешавад, агар нархи маҳсулот аз хароҷоти интиҳой хурд шавад: $P < MC$. Мувофиқан, андозаи ҳадди аксари фоидаи умумӣ дар ҳолати баробарии нарх (барои фирмаи рақобати мукамал он бо даромади интиҳой мувофиқат мекунад) ва хароҷотҳои интиҳой таъмин карда мешавад: $P = MC$.

Ҳамин тавр, шарти мувозинатии фирмаи рақобатноки мукамале, ки бо фоида дар давраи кӯтоҳмуддат амал мекунад баробарии хароҷотҳои интиҳой ва нарх (даромади

интиҳой) мебошад, барои он ки ин баробарӣ ба фирма фоидаи умумии ҳадди аксарро таъмин мекунад.

Дар давраи кӯтоҳмуддат фирма метавонад бо зарар фаъолият кунад, чунки гирифтани фоида дар оянда интизор мешавад. Лекин дар назди фирма интиҳоб меистад: истехсол кардани миқдори муайяни маҳсулот ва ё муваққатан бастанги истехсолот. Қабули қарор аз он вобаста аст, ки таносуби нарх ва хароҷотҳои миёна чӣ гуна мешавад. Агар нарх аз хароҷотҳои тағйирёбандаи миёна баланд бошад ($P > AVC$), он гоҳ даромади аз ҳар як воҳиди маҳсулот ба даст оварда мешуда хароҷотҳои тағйирёбандаро ба пуррагӣ ва қисми хароҷотҳои доими рӯйпӯш мекунад. Азбаски хароҷотҳои доимӣ бояд ҳамавақт пардохт карда шаванд (то ҳатто дар ҳаҷми нулии истехсолот), мантиқи давом додани истехсолот барои қисман рӯйпӯш намудани онҳо вучуд дорад. Агар нарх аз хароҷотҳои тағйирёбандаи миёна паст бошад ($P < AVC$), он гоҳ на хароҷотҳои доимӣ ва на хароҷотҳои тағйирёбанда ба пуррагӣ рӯйпӯш намешаванд. Бинобар ҳамин дар ин ҳолат боздоштани истехсолот беҳтар аст. Агар фирма ҳолати пардохт намудани хароҷотҳои доимиро дошта бошад, он гоҳ ӯ метавонад дар бозор боқӣ монда, барои давом додани истехсолот дар ҳолати баланд шудани нарх тайёр шуданаш лозим аст.

Ҳамин тавр, шартҳои боздоштани истехсолот аз тарафи фирмаи рақобатноки мукамал дар давраи кӯтоҳмуддат баробарии нарх ба ҳадди ақали хароҷотҳои тағйирёбандаи миёна мебошад: $P = \min. AVC$.

Качхаттаи пешниҳоди фирмаи рақобатноки мукамал дар давраи кӯтоҳмуддат. Качхаттаи пешниҳод вобастагии функционалии ҳаҷми пешниҳодро аз тағйирёбии нархи бозорӣ ифода мекунад. Дар ҳамагуна сатҳи нархҳо фирма фоидаи

ҳадди аксар ва ё зарарҳои ҳадди ақалро то нуқтаи мувозинатии $MC=P$ истеҳсолотро амалӣ гардонид, таъмин менамояд.

Ҳамин тавр, агар нарх тағйир ёбад, он гоҳ мувофиқан ҳолати мувозинатӣ низ тағйир ёфта, тағйирёбии мувозинатӣ инқоният медиҳад, ки тағйирёбии ҳаҷми мувозинатии истеҳсолот муайян карда шавад. Мувофиқан, вобастагии байни тағйирёбии нарх ва тағйирёбии ҳаҷми барориши маҳсулот бо маҷмуъаи нуқтаҳои мувозинатӣ муайян карда мешавад. Азбаски манфиатҳои корхона талаб мекунад, ки истеҳсолот то нуқтаи баробарии хароҷотҳои интиҳой бо нарх давом дода шавад, бинобар ҳамин қачхаттаи хароҷотҳои интиҳои фирман рақобатнок дар давраи кӯтоҳмуддат ҳамзамон қачхаттаи пешниҳоди ӯ барои ин давра ба ҳисоб меравад.

Ҳамин тавр, қачхаттаи пешниҳоди фирма дар давраи кӯтоҳмуддат намуди ба боло ҳаракаткунандаро дошта, бо қисмати қачхаттаи хароҷотҳои интиҳои, ки аз нуқтаи ҳадди ақали хароҷотҳои тағйирёбандаи миёна болотар, мувофиқат мекунад.

Қачхаттаи пешниҳоди бозорӣ (соҳавӣ). Аз қачхаттаҳои пешниҳоди фирмаҳои алоҳида қачхаттаи пешниҳоди соҳаи рақобатнок сохта мешавад. Агар дар бозор якчанд фирмаҳо амал кунанд, он гоҳ ҳаҷми пешниҳоди соҳа дар ҳар як нарх ба ҳамин ҳаҷми пешниҳоди ҳама фирмаҳо баробар аст. Ин маънои онро дорад, ки намуди қачхаттаи пешниҳоди соҳа ва ё пешниҳоди бозорӣ бо воситаи ҳамин намудани пешниҳоди миқдори зиёди беохири фирмаҳои рақобатноки мукамал муайян карда шуда, бо худ қачхаттаро ифода мекунад, ки ҳамшафии мусбӣ дорад.

Қачхаттаи пешниҳоди соҳаи рақобатноки мукамал дар давраи дарозмуддат. Нарх ва намуди қачхаттаи

пешниҳоди соҳавии дарозмуддат аз тағйирёбии нархи омилҳои истеҳсолот вобаста аст.

Агар нархи омилҳои истеҳсолот тағйир наёбад, он гоҳ соҳа метавонад бе таъсири нарх ва харочот васеъ шавад. Васеъшавӣ ва ё маҳдудшавии соҳа танҳо ба ҳаҷми истеҳсолот таъсир расонида, ба нарх таъсир намерасонад. Чунин ҳолат он гоҳ ба миён меояд, ки агар талаботи соҳаи додануда ба омилҳои истеҳсолот танҳо қисми ҳаҷми умумии талаботро дар бозори омилҳои истеҳсолоти анъанавӣ ғашкил кунад.

Агар нархҳо ба омилҳои истеҳсолот баланд шавад, ин маънои онро дорад, ки соҳаи мазкур омилҳои махсусро истифода мебарад, ки миқдори он маҳдуд аст. Дар ин ҳолат васеъшавии пешниҳоди соҳавӣ ва ҷалбкунии фирмаҳои нав ба ин истеҳсолот талаботро ба ин омилҳои истеҳсолот зиёд карда, мувофиқан нархи онҳоро низ баланд мекунад. Бинобар ҳамин харочотҳои дарозмуддати фирмаҳо афзоиш меёбанд ва мувофиқан нархи маҳсулоти тайёр низ баланд мешавад.

Агар нархи омилҳои истеҳсолот паст шаванд, қачхатгаи пешниҳоди дарозмуддат шакли хамшавии баръаксро мегирад. Ин чараён он гоҳ ба миён меояд, ки агар натавонад афзоиши миқдор балки афзоиши ҳаҷми фирмаҳои ба соҳа воридшаванда ба миён ояд. Корхонаҳои нисбатан калон метавонад миқдори зиёди омилҳои истеҳсолот бо нархҳои нисбатан пасттар дастрас намояд. Дар ин ҳолат харочотҳои миёнаи дарозмуддат паст мешаванд ва дар натиҷа нархи низ паст мешавад.

Ҳамин тавр, пешниҳоди дарозмуддати соҳаи рақобатноки мукамал аз тағйирёбии нархи омилҳои истеҳсолот вобаста буда, метавонад намуди чандирии мутлақ, қачхатгаи ба боло ҳаракаткунанда ва ба поён ҳаракаткунандаро дошта бошад.

13.3. ФИРМА ДАР ШАРОИТИ РАҚОБАТИ НОМУКАММАЛ.

Қонуниятҳои умумии бозорҳои рақобати номукамал. Рақобати номукамал – ин ҳолати иқтисодие, ки дар он ақалан як ҷиҳати рақобати мукамал риоя карда намешавад. Дар шароити рақобати номукамал фирма дар нақши рақибӣ номукамал дорои ҳокимияти муайян аз болои нарх мебошад.

Номи худро бозори рақобати номукамал дар натиҷаи амал намудани номукамалии механизмҳои рақобат ва механизмҳои стихиявии худтанзимшавии бозор (дасти ноаёни бозор) гирифтааст.

Нишонаҳои асосии рақобати номукамал инҳо мебошанд: 1) ҳиссаи калони бозор ба истехсолкунандагони алоҳида мансуб аст; 2) мавҷудияти монетаҳои воридшавӣ ба соҳа; 3) гуногунҷинсии маҳсулотҳо; 4) номукамалии ахбороти бозорӣ.

Нишондоди рақобати номукамал ин пастшавии қарзҳои талабот ва нарх бо баробари афзоиши барориши маҳсулот аз тарафи фирма мебошад. Аз ин лиҳоз, агар дар шароитҳои рақобати мукамал ҳаҷми барориши маҳсулоти фирма ба сатҳи нархҳо таъсир намерасонад, он гоҳ дар шароитҳои рақобати номукамал чунин таъсирот вучуд дорад. Айнан дар ҳамин ҳусусият маънои қонуниятҳои умумии якуми бозори рақобати номукамал ифода меёбад.

Маънои иқтисодии ин қонуният дар он аст, ки ҳаҷми зиёди маҳсулотро дар ҳолати рақобати номукамал фирма танҳо дар натиҷаи паст шудани нарх фурухта метавонад.

Дар асл, ҳангоми рақобати мукамал новобаста аз ҳаҷми маҳсулоти истехсолкардаи фирма нарх якхела боқӣ мемонад, бинобар ҳамин ҳаҷми онҳо нисбат ба ғунҷоиши бозор хурд аст. Баръакс, мавҷудияти алоқа байни ҳаҷми

истеҳсолот ва сатҳи нархҳо ба аҳамияти фирма дар ҳаҷми бозор шаҳодат медиҳад.

Алоқаи баръакси ҳаҷми истеҳсолот ва нарх оқибатҳои зарури иқтисодӣ дорад. Яъне ҳокимияти ҳуди монополисти пурқувват бар бозор мутлақ намебошад. Оё монополист метавонад даромадҳои худро аз ҳисоби баландшавии нарх таъмин намояд? Ҷавоби ин савол мусбӣ мебошад. Лекин то лаҳзаи муайян. Баландшавии минбаъдаи нарх ғайрисама-ранок аст, чунки бо нархҳои баландшуда истеъмолкунандагон чунон миқдори ками маҳсулотро харидорӣ мекунад, ки даромади умумӣ кам мешавад. Баландшавии номуътадили нархҳо даромадхоро кам мекунад.

Қонуниятҳои дуҷониби бозори рақобати номукамал мавҷудияти ҳудуди афзоиши даромади умумии фирма (TR) мебошад. Чи хеле, ки маълум аст андозаи даромади умумӣ ба ҳосили зарби нарх ва ҳаҷми маҳсулоти фурӯхташуда баробар аст: $TR=PQ$.

Дар ҳолати рақобати мукамал нархҳо доимӣ мебошанд, бинобар ҳамин бо баробари афзоиши истеҳсолот ҳосили PQ беаҳдуд зиёд мешавад. Дар шароитҳои рақобати номукамал бошад ҳолати дигар ба назар мерасад: бо баробари афзоиши истеҳсолот нархҳо паст мешаванд, яъне як зарбкунанда зиёд гашта, дигараш кам мешавад. Ҳаҷми ниҳоят зиёди истеҳсоли маҳсулот даромади зиёдро таъмин намекунад, зеро маҳсулоти истеҳсолшуда бо нархи нисбатан пасттар фурӯхта мешавад. Бо ибораи дигар, қачхаттаи даромади умумӣ (TR) дар ҳолати рақобати номукамал ҳадди ақали худро дорад. Ҳаҷми истеҳсоли хурд ва ҳам калон даромади камро таъмин мекунад.

Қонуниятҳои сеҷониби умумии бозорҳои рақобати номукамал пастшавии босуръати даромади интиҳои фирма

нисбат ба пастшавии нархи маҳсулоти он мебошад. Сабаби чунин тағйирёбии даромади интихоиро бо воситаи мисоли оддии адади дарк намудан мумкин аст (ҷадвали 13.1).

Ҷадвали 13.1.

Тағйирёбии (динамикаи) даромади фирма дар шароити рақобати номукаммал

Q	P	TR	MR
1	10	10	10
2	9	18	8
3	8	24	6

Мукоисакунии оддии нарх ва даромади интиҳой нишон медиҳад, ки дар ҳама ҳолатҳо, ба ғайр аз воҳиди якуми маҳсулот, $P > MR$. Дар назари аввал ба назар расиданиш мумкин аст, ки қонуниятҳои сеюми бозорҳои рақобати номукаммал бо худ ҳодисаи наонқадар зарурро ифода мекунад: яке аз нишондиҳандаҳои иқтисодӣ (MR) ба монанди бозори рақобати мукаммал тағйир намедиҳад. Лекин, агар дар ёд дошта бошем, даромади интиҳой дар натиҷаи амал намудани қоидаи $MR=MC$ омили зарурии муайянкунандаи ҳаҷми истеҳсолот мебошад, он гоҳ маълум меградад, ки барои чӣ тағйирёбии (динамикаи) даромади интиҳой ва шартҳои мувозинати бозори фирма кулан дигаргун мешаванд.

Рафтори фирма дар шароитҳои рақобати монополистӣ. Рақобати монополистӣ – ин рақобат бо унсурҳои монополизм мебошад, ки бо кӯшиши дастрас намудани хусусияти хоси маҳсулот алоқаманд мебошад. Бо ибораи дигар, рақобати монополистӣ чунин модели фосилавии бозор номида мешавад, ки барои он чунин хислатҳои таснифоти хосанд:

1) таъинот ба дархостҳои гуногуни истеъмолкунандагон, бинобар ҳамин ин гуна бозорро, бозори маҳсулоти фарқкунанда меноманд;

2) миқдори зиёди фирмаҳои амалкунанда, ки имконияти созишнома оиди кам намудани истеҳсолот ва тағйирдодани нархро надоранд;

3) мавҷуд набудани монеаҳои калон барои воридшавӣ ба соҳа. Фирмаҳои хурд, ки барои ин бозор хосанд ин гуна монеаҳоро гузошта наметавонанд;

4) фурушанда дар қарорҳои худ нисбати нарх ва ҳаҷми истеҳсолот бо дараҷаи муайян ҳиссиёти имконпазири рақибонро ба эътибор мегирад, чунки ҳар яки онҳо молҳои гуногунро истеҳсол карда, барои ҷалб намудани харидорони яқдигарро қобилият надоранд.

Чи хеле ки дар боло қайд карда шуд, рақобати монополистӣ дар худ ҷиҳатҳои монополия ва рақобати мукамалро инъикос мекунад. Чунин ҳамзистиро бо чунин тарз маънидод кардан мумкин аст. Хусусияти рақибии монополистӣ дар он аст, ки дар давраи кӯтоҳмуддат u бо афзалиятҳои монополист истифода бурда, дар давраи дарозмуддат бошад u чунин афзалиятро аз даст медиҳад. Аз ин ҷо бармеояд, ки формулаи рафтори рақибии монополистӣ дар давраи кӯтоҳмуддат чунин намуд дорад: $P > MR = MC < AC$. Дар давраи дарозмуддат, азбаски бозор монополиро аз даст медиҳад ин формула намуди зеринро мегирад: $P = MC = MR = AC$.

Рафтори фирма дар шароити олигополия. Олигополия бо худ сохтори номукаммали бозориро ифода мекунад, ки дар он талаботи соҳавӣ бо миқдори муайяни истеҳсолкунандагон қонеъ гардонида мешавад. Маҳсулоти аз тарафи олигополия истеҳсол шаванда, метавонад ҳам стандартӣ ва ҳам фарқкунанда бошад. Нишонаи намунавии бозори олигополӣ инҳо мебошанд:

1) миқдори ками фирмаҳо, ки қобилияти пур кардани бозорро доранд;

- 2) мавҷудияти монеъаҳои зиёд барои воридшавӣ ба соҳа;
- 3) стратегияи фирма бо назардошти ҳиссиёти рақибон таҳия мегардад;
- 4) нархҳо дар бозори олигополӣ нисбатан устуворанд;
- 5) бозори олигополӣ майли иштирокчиёни онро ба амалҳои муташаккилона ва ё созишнома пинҳонӣ ҳангоми чори намудани нарх инъикос мекунад. Дар чунин ҳолат бозори олигополӣ ба бозори монополияи соф мубаддал мешавад.

Чунин созишномаҳо, созишномаҳои картелӣ ном гирифтаанд. Ин гуна созишномаҳо одатан ба камшавии истеҳсолот ва тағйирёбии нарх оварда мерасонанд, бинобар ҳамин одатан ин созишномаҳо конунан манъ карда шуда, ҳамчун созишномаи пинҳонӣ амал мекунад. Картели кушоду равшан ва пинҳонӣ, моҳиятан ба соҳтори монополӣ мубаддал мегардад, ки бо қоидаҳои бозори монополӣ бо таъинотҳои стратегияи он амал мекунад:

$$P > MC = MR > AC \quad (13.1)$$

Созишномаҳои картелӣ аз сабаби муборизаи рақибона байни иштирокчиёни он ноустувораанд. Бо мурури замон ин иштирокчиён метавонанд дидабаромадани шартҳои созишномаро барои дастрас намудани мавқеъҳои нисбатан фоидавтар талаб кунанд: дидабаромадани квотаҳо ва ё ҳиссаҳои бозор. Инчунин пайдошавии иштирокчиёни нави бозор имконпазир аст, ки шартҳои нави фаъолиятро талаб мекунад.

Моделҳои пешвогии нарх, қачхаттаи талаботи шикаста ва модели А. Курно. Дар боло қайд шуда буд, ки яке аз ҷиҳатҳои намунавии бозори олигополӣ ин устувории нархҳо мебошад. Ба саволи, барои чӣ чунин аст, ҷавоби аниқ дар моделҳои пешвогии нарх, қачхаттаи талаботи шикаста ва дар модели А. Курно дода шудааст.

Моделҳои пешвогии нарҳо амал намудани фирмаҳои дар созишномаи пинҳонӣ шомил набуда ва мустақилона амалкунандаро нишон медиҳад. Нархро дар бозор пешво, яъне фирмаи аз ҳама калон муайян мекунад. Ин гуна фирма сатҳи нархро муайян мекунад, ки натавонад ба худӣ, балки ба дигар иштирокчиёни бозор низ мувофиқ аст. Дар акси ҳол мубоизаҳои шиддатноки нарҳӣ имконпазиранд, ки аз он ҳама зарар мебинанд.

Моделҳои қачхаттаи талаботи шикаста аз он бар меояд, ки равиши муборизаи рақибона аз афзунӣ ҳисса дар бозор вобаста аст: чи қадаре, ки ҳиссаи фирма дар бозори калон бошад, ҳамон қадар фирма бойтар аст. Баландашавии нарх харидоронро маҷбур мекунад, ки ба рақиб рӯ оваранд, ки дар натиҷа ҳиссаи фирмаҳои рақиб дар бозор ба таври автоматӣ зиёдтар мешавад. Бинобар ҳамин агар рақиб нархро баланд кунад, он гоҳ фурушандагони боқимонда амали ӯро такрор намеkunанд, дар натиҷа рақиб харидорони худро аз даст медиҳад.

Дар ҳолати паст шудани нарх ба фурушандагони боқимонда зарур мешавад, ки барои нигоҳдории ҳиссаи бозор чунин рафтор кунад, лекин ҳамаи онҳо қисми даромадро аз даст медиҳанд. Фирмаҳо маҷбуранд тарзи ғанигардонии даромадро ба тағйирдиҳии нарх истифода баранд.

Моделҳои А. Курно устувории нарҳоро дар бозори дуополия (ду фурушанда) бо воситаи таҳлили чандири қачхаттаи талабот маънидод мекунад. Ин модел аз он бармеояд, ки фирма нархро барои зиёд намудани ҳаҷми фуруш таъхир то он даме паст мекунад, ки даромад аз зиёд намудани ҳисса хароҷотҳои ба пастшавии нарх алоқаманд бударо рӯйпуш намояд. Ҳангоми дастрас шудани нуқтаи чандирнокии нарҳӣ ягона пастшавии нарх бефоида мешавад. Чунин ҳолат дар рақиб низ ба миён меояд.

Дар натиҷа ҳар ду иштирокчии бозор ҳам ҳаҷми истеҳолог ва ҳам сатҳи нархро нигоҳ медоранд.

Рафтори фирма дар шароитҳои монополияи соф. Дар назарияи иқтисодии муосир монополияи соф гуфта чунин ҳолати рақобатии бозор фаҳмида мешавад, ки он ба чунин ҷиҳатҳо ҷавобгӯ мебошад:

1) дар соҳа танҳо як фирма амал мекунад, бинобар ҳамин мафҳуми «фирма» ва «соҳа» ҳаммаъноанд;

2) фирма аз болои нарх назорати пурра ва мутлақ дорад, ва ё ҳокимияти пурраи бозориро дорад, чунки маҳсулоти аз тарафи фирма истеҳсолшуда бо худ ҳама моли дар соҳа пешниҳод шударо ифода мекунад. Ин маънои онро дорад, ки фирма метавонад нархи маҳсулоти худро баланд намуда, ҳамзамон талабот ба маҳсулотро аз даст надихад. Ин гуна фирма нархдиҳанда ҳисобида мешавад;

3) воридшавии фирмаҳои дигар ба соҳа ғайриимкон аст;

4) маҳсулоти фирма/соҳа ивазшавандагии наздик надорад;

5) қатъатан талаботи фирма/соҳа ҳамшавии манфӣ дорад.

Моҳияти ҳокимияти монополӣ. Ҳокимияти монополӣ – хусусияти бозори ғайрирақобатист. Ҳокимияти монополӣ дар ҷорӣ намудани шартҳои фурӯш ба харидоро аз ҳисоби кам намудани ҳаҷми фурӯш, таъсисдиҳии норасогии сунъии маҳсулот бо мақсади баланд намудани нарх, боздоштани пешравиҳои илмӣ – техникӣ ва беҳтар намудани сифати маҳсулот барои сарфа намудани инвеститсияҳо. Ба ҳокимияти бозорӣ, бозори барои воридшавии капиталҳои нав пӯшида мусоидат мекунад.

Ҳокимияти монополӣ дар ҳолати чандирнокии пасти мол аз рӯи нарх он гоҳ ба миён меояд, ки агар харидорон молро бо нархҳои баланд шуда харидорӣ намоянд. Ченаки ҳокимияти бозорӣ индекси Лернер мебошад, ки айнан чунин

интиҳои низ калонгар аст. Инчунин нархи монополист аз хароҷотҳои миёна низ (АС) калонгар мебошад, чунки монополист имконияти ба даст овардани фоидаи монополиро дорад, ки барои бозори рақобати мукамал дастнорас аст. Бо баробари ин хароҷотҳои интиҳои аз хароҷотҳои миёна зиёд шуда наметавонад, дар акси ҳол афзоиши истехсолот ғайрисамаранок мегардад. Самаранокӣ дар ҳолате имконпазир аст, ки агар хароҷотҳои интиҳои нисбат ба хароҷотҳои миёна андозаи хурд дошта бошанд, яъне $MC < AC$. Бинобар ҳамин формулаи васеъкардашудаи шароитҳои беҳтарини бозори монополияи соф чуни насл: $P > MR = MC < AC$.

Оид ба ҳагоҳҳои намунавӣ нисбати рафтори монополист.

1. Монополият ҳамавақт дар баланд намудани нарх манфиатдор аст. Дар чунин нуқтаи назар ҳолате аз назар дур мешавад, ки дар маҷмӯи стратегияи монополист нақши намӯёнро ба даст овардани даромади иловагӣ аз зиёд намудани ҳаҷми фурӯш мебошад. Дар бозори пуррашуда амалигардонии чунин стратегия дар ҳолати паст намудани нарх имконпазир аст.

2. Монополист ҳамавақт ба фоиданокии баланди воҳиди маҳсулот кӯшиш мекунад. Чунин рафтор ба принципи даромади ҳадди аксар зиддият мекунад, ки он дигар стратегияро дар назар дорад – афзоиши зиёди миқдори умумии фоида.

3. Монополисти соф ҳамавақт фоидаи монополиро ба даст меорад. Дар ҳақиқат ӯ метавонад ғайрисамаранок фаъолият кунад ва то ҳагто муфлис шавад.

Монополист ва дискриминатсияи нархӣ. Дискриминатсияи нархӣ фурӯши молҳо ва хизматҳои якхеларо ба харидорони гуногун бо нархҳои ҳархела дар назар дорад. Якчанд намудҳои дискриминатсияи нархиро фарқ мекунанд. Намуди якуми дискриминатсияи нархӣ фурӯши молро бо

нархи талаботи он дар назар дорад. Агар ин намуди дискриминатсия амалӣ карда шавад, он гоҳ қачхаттаи даромади интиҳои бо қачхаттаи талабот мувофиқ мешавад ($MR=D$). Мувофиқан, зери таъсири қоидаи $MR=MC$ барориши маҳсулот дар чунин монополия бо сатҳи рақобати баробар мешавад. Ҳамаҷунан, Ҷоида бошад дар ҳаҷмиҳои додашуда ба миён намерояд, чунки яқум, ҳар як харидор нархи ҳадди аксарро пардохт намудааст, кипардохти он барои Y имконпазир буд ва дуҷум, миқдори харидорон зиёд мешавад, ба ин миқдор ҳама шахсони қобилияти рӯйпӯшкунии хароҷоти интиҳоиро дошта ва Ҷоидаи ҳадди ақалро барои фурушанда таъмин мекарда дохил мешаванд. Лекин чунин намуди дискриминатсияи нархи абстраксия мебошад, чунки монополист имконияти аниқ муайян намудани маблағи интиҳии пардохт мекардаи харидорро барои воҳиди мол надорад. Ба ғайр аз ин монополист барои маҷбур сохтани харидорон барои пардохти нархи муқарраршуда имконият надорад.

Амалигардонии аслии дискриминатсияи нархӣ одатан ба ду намуд чуло мешавад. Намуди яқум: монополист, молҳоро бо нархҳои гуногун мефурушад, лекин ҳар як харидори миқдори якхелаи молро харидорӣ мекарда барои он нархи якхеларо пардохт мекунад. Дар ҳолати намуди дуҷуми дискриминатсияи нархӣ монополист молҳоро ба шахсони гуногун бо нархҳои ҳархела мефурушад, лекин ҳар як воҳиди маҳсулоти ба ин шахсон фурухта шуда, ҳамавақт нархи якхеларо дорад.

Масъалаи ин намудҳои дискриминатсияи дар ҳаёт мушоҳида шаванда ягона аст – муайян намудани мизоҷоне, ки қобилияти зиёдтар пардохт карданро доранд. Вале онҳо ин навифаро бо усулҳои гуногун ба ҷо меоранд. Ҳангоми амалигардонии намуди яқуми дискриминатсияи нархӣ ба принципи бисёртар мехарӣ – камтар пардохт мекуни хос аст. Ҳангоми

дискриминатсияи нархӣ намуди дуҷум дигар приисиг амал мекунад: камбизоатон камтар пардохт мекунанд.

Х – ғайрисамаранокӣ. Яке аз хусусиятҳои рафтори бозории монополист х – ғайрисамаранокӣ мебошад. Ин истиллоҳ аз адабиёти рус ибтидо мегирад. Имконияти артиши руссия ва франсияро тасвир намуда Л.Толстой дар китоби «Чанг ва сулҳ» ба ғайр аз омилҳои моддӣ ва шахсӣ (миқори чангиён, ва силоҳбадастии онҳо) омили Х-ро чудо мекунад, яъне тайёрии маънавии артишро. Мавҷудият ва ё мавҷуд набудани омили Х самаранокӣро муайян мекунад, ки бо он қувваҳои моддӣ ва инсонӣ истифода мешаванд. Дар натиҷа артиши хурд бо яроқҳои камтар метавонад қувваи барзиёди душманро шикаст бидиҳад.

Бо шарофати иқтисодии америкой Х.Либенстайн ин истиллоҳ нисбат ба монополия васеъ истифода шуд. Дар дигар намудҳои бозор қобилияти чангии «артиши иқтисодӣ»-ро дар сатҳи боло рақибон нигоҳ медоранд. Масалан, агар фирма харочотҳои худро то сатҳи ҳадди ақали имконпазир паст накунад, он гоҳ маҳсулоти \bar{y} нисбат ба маҳсулоти рақибон қиматтар мешавад.

Дар ҳолати монополия ин маҳдудкунандаи муқаррарӣ аз байн меравад, зеро монополист рақиб надорад. Айнан барои ҳамин барои фирма – монополистон пастшавии самаранокӣ истифодабарии захираҳо хос аст. Ҳама харочотҳои нодаркор – аз музди меҳнати коргари танбал, то утоқҳои кори менечерони болоӣ, бо осонӣ ба харочотҳои дохил шуданашон мумкин аст. Умуман Х-ғайрисамаранокӣ гуфта хоҷагидорӣ нооқилонро дар назар доранд, ки ба зиёдшавии харочотҳо аз сатҳи объективонаи бозор баландтар оварда мерасонад.

ҚИСМИ IV. НАЗАРИЯИ МАКРОИҚТИСОД

- Мавзӯи 14. Нишондиҳандаҳои асосии макроиқтисодӣ.
Низоми ҳисобгирии миллӣ (НҲМ).
- Мавзӯи 15. Маҷмӯи талабот ва маҷмӯи пешниҳод.
- Мавзӯи 16. Истеъмомот, пасандоз, инвеститсияҳо ва таъсири онҳо ба ҳаҷми МУД.
- Мавзӯи 17. Мувозинати макроиқтисодӣ.
- Мавзӯи 18. Рушди иқтисодӣ.
- Мавзӯи 19. Тараққиёти сиклии иқтисодиёт.
- Мавзӯи 20. Шуғл ва бекорӣ. Назарияи капитали ишонӣ.
- Мавзӯи 21. Сиёсати иқтисодии давлат.
- Мавзӯи 22. Низоми пулию -- қарзӣ.
- Мавзӯи 23. Бозори қоғазҳои қимматнок.
- Мавзӯи 24. Таваррум ва танзими зиддитаваррумӣ.
- Мавзӯи 25. Низоми молиявӣ ва танзими молиявӣ.
- Мавзӯи 26. Маҷмӯи даромадҳои аҳоли ва сиёсати иҷтимоии давлат.
- Мавзӯи 27. Сиёсати макроиқтисодӣ: муносибатҳои алтернативӣ.

дискриминатсияи нархӣ намуди дуюм дигар принцип амал мекунад: камбизоатон камтар пардохт мекунад.

Х – ғайрисамаранокӣ. Яке аз хусусиятҳои рафтори бозори монополист х – ғайрисамаранокӣ мебошад. Ин истиллоҳ аз адабиёти рус ибтидо мегирад. Имконияти артиши русия ва франсияро тасвир намуда Л.Толстой дар китоби «Чанг ва сулҳ» ба ғайр аз омилҳои моддӣ ва шахсӣ (миқори чангиён, ва силоҳбадастии онҳо) омилҳои Х-ро ҷудо мекунад, яъне тайёрии маънавии артишро. Мавҷудият ва ё мавҷуд набудани омилҳои Х самаранокиро муайян мекунад, ки бо он қувваҳои моддӣ ва инсонӣ истифода мешаванд. Дар натиҷа артиши хурд бо яроқҳои камтар метавонад қувваи барзиёди душманро шикаст бидиҳад.

Бо шарофати иқтисодчии америкоӣ Х.Либенстайн ин истиллоҳ нисбат ба монополия васеъ истифода шуд. Дар дигар намудҳои бозор қобилияти чангии «артиши иқтисодӣ»-ро дар сатҳи боло рақибон нигоҳ медоранд. Масалан, агар фирма харочотҳои худро то сатҳи ҳадди ақали имконпазир паст накунад, он гоҳ маҳсулоти ӯ нисбат ба маҳсулоти рақибон қиматтар мешавад.

Дар ҳолати монополия ин маҳдудкунандаи муқаррарӣ аз байн меравад, зеро монополист рақиб надорад. Айнан барои ҳамин барои фирма – монополистон пастшавии самаранокӣ истифодабарии захираҳо хос аст. Ҳама харочотҳои нодаркор – аз музди меҳнати коргари танбал, то уюқҳои кори менечерони болоӣ, бо осонӣ ба харочотҳои дохил шуданишон мумкин аст. Умуман Х-ғайрисамаранокӣ гуфта хоҷагидорӣ ноқилонро дар назар дорад, ки ба зиёдшавии харочотҳо аз сатҳи объективонаи бозор баландтар оварда мерасонад.

ҚИСМИ IV. НАЗАРИЯИ МАКРОИҚТИСОД

- Мавзуи 14. Нишондиҳандаҳои асосии макроиқтисодӣ.
Низоми ҳисобгирии миллий (НҲМ).
- Мавзуи 15. Маҷмӯи талабот ва маҷмӯи пешниҳод.
- Мавзуи 16. Истеъмолот, пасандоз, инвеститсияҳо ва таъсири онҳо ба ҳаҷми МУД.
- Мавзуи 17. Мувозинати макроиқтисодӣ.
- Мавзуи 18. Рушди иқтисодӣ.
- Мавзуи 19. Тараққиёти сиклии иқтисодиёт.
- Мавзуи 20. Шуғл ва бекорӣ. Назарияи капитали инсонӣ.
- Мавзуи 21. Сиёсати иқтисодии давлат.
- Мавзуи 22. Низоми пулию -- қарзӣ.
- Мавзуи 23. Бозори қоғазҳои қимматнок.
- Мавзуи 24. Таваррум ва танзими зиддитаваррумӣ.
- Мавзуи 25. Низоми молиявӣ ва танзими молиявӣ.
- Мавзуи 26. Маҷмӯи даромадҳои аҳоли ва сиёсати иҷтимоии давлат.
- Мавзуи 27. Сиёсати макроиқтисодӣ: муносибатҳои алтернативӣ.

**МАВЗҶИ 14. НИШОНДИҲАНДАҶОИ АСОСИИ
МАКРОИҚТИСОДӢ. НИЗОМИ ҲИСОБИИ
МИЛЛӢ (НҲМ).**

- 14.1. *Мафҳуми такрористеҳсолоти ҷамъиятӣ*
- 14.2. *Гирдгардиши маҳсулот, даромадҳо ва хароҷотҳо дар иқтисодиёти миллӣ*
- 14.3. *Нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ ва усулҳои ҳисоб намудани онҳо*
- 14.4. *МУД – нишондиҳандаи марказии НҲМ*

14.1. МАФҲУМИ ТАКРОРИСТЕҲСОЛОТИ ҶАМЪИЯТӢ

Макроиқтисод ҳамчун қисми назарияи иқтисодӣ.

Макроиқтисод қонуниятҳои амал намудани умуман иқтисодиётро омӯхта, амали яққояи агентҳои иқтисодиро байни ҳамдигар дар бозорҳои иқтисодӣ тадқиқ мекунад. Бо баробари ин иқтисодиёт ҳамчун маҷмуи ҷараёнҳои иқтисодӣ ва ҳодисаҳо бо нишондиҳандаҳои онҳо баромад мекунад.

Аввалин маротиба истиллоҳи «макроиқтисод»-ро дар мақолаи худ соли 1933 олим – иқтисодчӣ – математики норвегӣ Рагнар Фриш истифода бурдааст. Лекин ба таври муфассал назарияи макроиқтисоди муосир аз кори фундаменталии Ч. М. Кейнс ибтидо мегирад. Соли 1936 китоби ӯ «Назарияи умумии шуғл, фоиз ва пул» ба чоп расид. Дар китоби худ Кейнс асосҳои таҳлили макроиқтисодӣ гузошт ва дар натиҷа, модели макроиқтисодии кейнсӣ ба миён омад.

Зарураги омӯзиши макроиқтисод дар инҳо мебошад:

- он на танҳо ҳодисаҳо ва ҷараёнҳои макроиқтисодиро нишон медиҳад, балки қонуният ва вобастагии байни онҳоро муайян намуда, алоқаҳои сабабӣ – оқибатиро дар иқтисодиёт тадқиқ мекунад;
- дониши вобастагиро ва алоқаҳои макроиқтисодӣ имконият медиҳад, ки ба ҳолати мавҷуд будани иқтисодӣ баҳо дода шу-

да, барои беҳтар намудани он аз тарафи ҳукумат чи бояд кардро муайян менамояд, яъне макроиқтисод имконият медиҳад, ки принсипҳои сиёсати иқтисодӣ коркарда шаванд;

- Доирани микроиқтисод пешвӣ намудани дигаргуниҳои ҷараёнҳо дар оянда имконият медиҳад, яъне пешбинӣ кардани ағраи маҳол иқтисодиро амали мегардонад.

Дар баҳани ҷараёнҳои иқтисодӣ, макроиқтисод ҳамон принсипҳои (усулҳои) истифода мебарад, ки оиди онҳо ҳангоми омӯзиши усулҳои назарияи иқтисодӣ гуфта шуда буданд.

Бояд қайд намуд, ки принсипи асосии таҳлили макроиқтисодӣ агрегиронӣ баромад мекунад, чунки омӯзиши вобастагӣҳо ва қонуниятҳои иқтисодӣ дар сатҳи иқтисодиёт умуман танҳо дар ҳолати мушоҳида намудани маҷмӯъ ва агрегат имконпазир аст.

Агрегиронӣ бо худ муттаҳид намудани унсурҳои алоҳидро ба умумӣ, ба агрегат, ба маҷмӯъа дар назар дорад. Агрегиронии имконият медиҳад, ки агентҳои макроиқтисодӣ (субъектҳо), бозорҳои макроиқтисодӣ, вобастагӣҳои макроиқтисодӣ, нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ ҷудо карда шаванд.

Субъектони (агентҳои) макроиқтисодӣ – хоҷагӣҳои хонавода, фирмаҳо, давлат, сектори хориҷӣ.

Хоҷагӣҳои хонавода соҳибони захираҳои иқтисодӣ (меҳнат, замин, капитал ва қобилиятҳои соҳибкорӣ) буда, харидорони асосии мол ва хизматҳо, пасандозкунандагони асосӣ ва бинобар ҳамин қарздиҳандагони асосӣ баромад мекунанд.

Фирмаҳо – агенти иқтисодие, ки мақсади фаъолияти иқтисодии онҳо таъмини фоидаи ҳадди аксар мебошад. Онҳо ҳамчун истехсолкунандагони асосии мол ва хизматҳо, харидорони захираҳои иқтисодӣ, яъне молҳои инвеститсионӣ, қарзгирандагони асосӣ дар иқтисодиёт баромад мекунанд.

Давлат – маҷмӯи муассисаҳо ва ташкилотҳои давлатӣ, ки дорони ҳуқуқи сиёсӣ ва қонунии таъсиррасонӣ ба ҷараёнҳои

иқтисодӣ ва танзими иқтисодиёт мебошанд. Давлат ҳамчун истеҳсолкунандаи неъматҳои ҷамъиятӣ, харидори мол ва хизматҳо, азнавтақсимкунандаи даромади миллий баромад мекунад.

Сектори хориҷӣ – агенти маҷмӯавӣ, ки ҳама мамлакатҳои боқимондаи ҷаҳонро муттаҳид мекунад, ки бо онҳо мамлакати мазкур бо воситаи муносибатҳои иқтисодии байналхалқӣ ҳамкорӣ мекунад. Илова намудани сектори хориҷӣ иқтисодиёти кушодро тавлид мекунад.

Бозорҳои макроиқтисодӣ – бозори мол ва хизматҳо; бозори молиявӣ (бозори активҳои молиявӣ); бозори захираҳои иқтисодӣ; бозори асъор.

Муаммоҳои макроиқтисод. Макроиқтисод муаммоҳои барои тамоми иқтисодиёт дахл доштаре тадқиқ карда, бо нишондиҳандаҳои маҷмӯавӣ ба монанди маҳсулоати умумии дохилӣ, даромади миллий, маҷмӯаи талабот, маҷмӯаи пешниҳод, истемолоти умумӣ, инвестицияҳо, сатҳи умумии нархҳо, стаҳи бекорӣ, қарзи давлатӣ ва ғайраҳо сару кор дорад.

Муаммоҳои асосие, ки макроиқтисод меомӯзад инҳо мебошанд:

- рушди иқтисодӣ, омилҳо ва суръати он;
- сикли иқтисодӣ ва сабабҳои он;
- шуғл ва бекорӣ;
- сатҳи умумии нархҳо ва таваррум;
- сатҳи мизони фоиз ва муомилооти пулӣ;
- ҳолати буҷети давлатӣ ва молиягузориҳои касри буҷет;
- ҳолати тавозуни пардохт ва қурби асъор.

Моҳият ва бисёрҷабҳагии тақрористеҳсоли ҷамъиятӣ. Хусусияти фарқкунандаи иқтисодиёт дар он аст, ки он хислати мутассил амалкуниро дорад. Бо вучуди ин таркиби муносибатҳои иқтисодӣ низ тағйиротҳои куллиро аз сар мегузаронад. Лекин ҳуди амал намудани иқтисодиёт, ба тағйиротҳо нигоҳ накарда, ба ягон дақиқа боз дошта наме-

шавад: инсоният истеҳсолот, тақсимоҷ, мубодила ва истеъмоли неъматҳои иқтисодиро давом медиҳад. Тадқиқоти ин ҷараён дар ҷаҳони иқтисодӣ ҳамчун тадқиқоти муаммои тақрористеҳсолоти ҷамъияти маълум аст.

Аз ин ҷо бармеояд, ки тақрористеҳсолот – ҷараёни мутасили худшинохори ва худтақрорёбии ҷаҳолнокии иқтисодиро дар ҷаҳонҷубан мамлакатҳои алоҳида ва ё хоҷагии ҷаҳонӣ умуман ифода мекунад. Бо ибораи дигар, барои мавҷудоти ҷаҳони иқтисодӣ он бояд воситаҳои меҳнат, предмети меҳнат ва қувваи кориго на танҳо ҳамчун унсурҳои истеҳсолот, балки ҳамчун муносибатҳои иқтисодӣ тақрористеҳсолот қунад.

Дар иқтисодиёти бозорие, ки дар тақсимоҷи ҷамъиятии меҳнат ва маҳсулгардонии иқтисодии истеҳсолкунандагон асосёфта, тақрористеҳсолот дар ҳолате имконпазир аст, ки дар он ҳама молҳо ғуруҳга шаванд, ҳама воситаҳои истеҳсолот ва ашёҳои истеъмолот барқарор карда шаванд. Ин шарт риоя намудани мутаносибиҳои муайяни хоҷагии халқро дар назар дорад.

Аввалин маротиба ба чунин ҳулоса иқтисодчии франсуз Ф. Кенэ омад. Модели тақрористеҳсоли ӯ бо назарияи синфҳо алоқаи зич дорад, ки вобаста аз иштироки онҳо дар офаридаи ва азхудкардани маҳсулоти соф ҷудо карда мешаванд. Саҳми Кенэ дар он аст, ки тақрористеҳсолотро ӯ на танҳо ҳамчун тақрористеҳсоли неъматҳои моддӣ, балки ҳамчун тақрористеҳсоли синфҳо, яъне тақрористеҳсоли муносибатҳои пешбини карда буд. Назарияи тақрористеҳсоли Кенэ аввалин кӯшиши мушоҳида намудани ҷараёни истеҳсолот дар масшави ҷамъият буд.

Қисматҳои асосии назарияи тақрористеҳсоли капитали ҷамъиятии К. Маркс. Ҷараёни тақрористеҳсолот дар

масштаби ҷамъият мавқеъи заруриро дар назарияи иқтисоди К. Маркс ишғол мекунад. Ӯ назарияи такрористеҳсоли капитали ҷамъиятиро таҳия намуд, ки он се назарияи баҳамалоқамандро дар бар мегирад:

- назарияи абстрактии фуруш;
- назарияи даромади миллӣ;
- назарияи бӯхронҳои иқтисодӣ.

Ҷабҳаҳои асосии назарияи капитали ҷамъиятии К. Маркс аз инҳо иборат аст:

1) истеҳсоли неъматҳои моддӣ дар ҳама ҷамъият ҷараёни мутасили такрорёбанда ва ё такрористеҳсолшаванда аст;

2) такрористеҳсоли капитали ҷамъиятӣ ҳамчун ҳаракати он дар соҳаи истеҳсолот ва дар соҳаи муомилот баромад мекунад. натиҷаи чунин ҳаракат дар маҳсулоти умумии ҷамъиятӣ ифода ёфта, ҳуди капитали ҷамъиятӣ бошад – ин маҷмӯи капитали инфиродӣ, ки бо ҳамдигар бо воситаи механизми бозорӣ алоқаманд мебошад.

3) ҷараёни такрористеҳсолот – ягонагии се ҷараёнҳо: такрористеҳсоли маҳсулоти ҷамъиятӣ, қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсоли;

4) такрористеҳсол ҳама чор фазаҳои истеҳсоли ҷамъиятиро дар бар мегирад: ҳуди истеҳсолот, тақсимот, мубодила ва истеъмолот. Ҳамаи ин фазаҳо дар алоқамандӣ қарор доранд;

5) шартҳои инкишофи прогрессивии ҷамъият такрористеҳсоли васеъ мебошад, ки дар техникаи мошинӣ асос ёфтааст. Сарчашмаи васеъшавӣ (ғунқунӣ) арзиши иловашуда мебошад;

6) шартҳои мутасилии истеҳсолоти ҷамъияти офаридан ва мавҷудияти захираҳои моддӣ, инчунин захираҳои ҷамъиятӣ дар ҳаҷми солонаи маҳсулот мебошад;

7) такрористеҳсолот таносуби байни сохтори истеҳсолот ва сохтори эҳтиётҳои ҷамъиятиро, яъне мутаносибии муайяно дар назар дорад;

8) тамоми такрористеҳсоли чамъиятӣ ба ду ҷузъ ҷудо мешавад: I – истеҳсоли воситаҳои истеҳсолот; II – истеҳсоли ашёҳои истеъмолӣ. Инкишофи ҷузъи якум афзалияти зиёдтар дорад.

Такрористеҳсолоти васеъ дар назар дорад, ки қисми маҳсулоти офарида шуда ва маҳсулоти иловашуда ба афзоишҳои захираҳои моддӣ ва меҳнатӣ бо мақсади васеъ намудани ҳаҷми истеҳсолот ва зиёд намудани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти чамъиятӣ равона карда мешавад. Дар чунин ҳолат маҳсулоти иловашуда ба фонди истеъмолӣ ва фонди андӯхт ҷудо мешавад.

Ҳамин тавр, агар ҳангоми такрористеҳсоли оддӣ тамоми маҳсулоти иловашуда ба мақсадҳои истеъмолӣ истифода шавад, яъне пурра истеъмол карда шавад, ҳангоми такрористеҳсоли васеъ қисми маҳсулоти иловашуда барои истеъмолот равона шуда, қисми боқимондаан барои зиёд намудани захираҳо (воситаҳои истеҳсолот ва қувваи корӣ) равона карда мешавад.

Шартҳои фуруш дар ҳолати такрористеҳсоли васеъ. Фуруши маҳсулотҳои ҷузъҳои I ва II – уми истеҳсолоти чамъиятӣ аз он бар меояд, ки:

- ҷузъи I – ум барои эҳтиётҳои худ қисми воситаҳои истеҳсолотро нигоҳ медорад. Қисми боқимондаи маҳсулот, ки бо худ воситаҳои истеҳсолотро ифода мекунад дар ҷузъи I – ум фурухта наменшавад. Ин қисми маҳсулоти ҷузъи I – ум барои мубодила бо маҳсулоти ҷузъи II – ум бо мақсади ба даст овардани ашёҳои барои \bar{y} зарур пешбинӣ шудааст;
- ҷузъи II – ум барои истеъмолоти худ қисми ашёҳои истеъмолиро нигоҳ медорад. Қисми боқимонади маҳсулот дар шакли нагуралии аз ашёҳои истеъмолӣ

иборат буда дар ин чузъ фуруҳта нашуда, балки барои мубодила бар ивази воситаҳои истеҳсолоти дар ӯҳдадории чузъи I – ум мавҷуд буда ва барои \bar{u} зарур буда, равона карда мешавад.

Аз ин лиҳоз, барои фуруҳта тавонистани маҳсулоти худ ва харидорӣ намудани воситаҳои истеҳсолоти зарур ва қувваи корӣ аз тарафи ҳама соҳибкорон ва барои харидорӣ карда тавонистани молҳои истеъмолий аз тарафи ҳуди соҳибкорон ва коргарон, риоя намудани чунин таносубҳои байни ду чузъи истеҳсолоти ҷамъиятӣ зарур аст:

- 1) $I(v + m) > II c$;
- 2) $I(c + v + m) > I c + II c$;
- 3) $II(c + v + m) < I(v + m) + II(v + m)$.

Намуд, нишонаҳо ва нишондиҳандаҳои такрористеҳсолоти ҷамъиятӣ. Намудҳои такрористеҳсолот гуногун буда, бо нишонаҳои зиёд тавсиф карда мешавад. Асосан чунин ду нишонаҳо маълуманд:

1) хислати истифодабарии захира ва даромади дастрасшуда. Мувофиқи ин нишона чунин намудҳои такрористеҳсолот ҷудо карда мешаванд: **оддӣ, васеъ, ва камшаванда**;

2) тавсифи сифатии омилҳои истеҳсолот ва амал намудани онҳо. Мувофиқи ин нишона, такрористеҳсоли **экстенсивӣ, интенсивӣ ва омехтаро** аз ҳам ҷудо мекунамд.

Такрористеҳсоли васеъи экстенсивӣ бо худ шакли ибтидоии такрористеҳсоли намуди васеъро ифода мекунад, ки маънои афзоиши ҳаҷми истеҳсолотро аз ҳисоби ҷалб намудани омилҳои истеҳсолоти иловагӣ дар асоси техникаи пешина ва дар ҳолати сатҳи мавҷудбудаи таҳасуснокии коргарон дар назар дорад.

Такрористеҳсоли васеъи намуди интенсивӣ васеъшавии истеҳсолотро бо роҳи истифодаи беҳтар ва нисба-

тан пурраи омилҳои истеҳсолот дар асоси дастовардҳои илм ва техника, тағйирёбии сифатии онҳо дар назар дорад.

Такрористеҳсоли васеъи намуди омехта васеънавию иқтидорҳои истеҳсолиро дар натиҷаи афзоишёбии миқдори омилҳои истеҳсолоти истифодашаванда ва мукамалгардонии ҳама унсурҳои қувваҳои истеҳсолкунанда (воситаи меҳнат, ашёи меҳнат ва қувваи корӣ) дар назар дорад.

Лекин, бояд кайд намуд, ки барои мақсадҳои баланд намудани самаранокии иқтисодиёт намуди интенсивии такрористеҳсолоти васеъ афзалиятҳои дурнамоӣ дорад. Барои таъмин намудани роҳи интенсивии инкишофёбии истеҳсолот чунин чорабиниҳо заруранд:

- азнавшамудани техника ва модернизатсияи истеҳсолот;
- истифодабарии беҳгари ҳама захираҳо;
- несправихои афзалиятнок дар сохтори соҳавии истеҳсолот;
- баланд намудани таҳассуснокии кадрҳо;
- устувор намудани ингизоми меҳнатӣ, пурзур намудани ҳавасмандӣ ба меҳнат;
- мукамалгардонии идоракунии;
- оқилона ташкил намудани фаъолияти беруниикти-содӣ.

Ҳама чорабиниҳои номбурда ҳангоми амалигардонӣ, омилҳои баланд намудани самаранокии иқтисодии иқтисодиёти миллиро ифода мекунанд.

Самаранокии иқтисодӣ натиҷаи тамоми такрористеҳсоли ҷамъиятиро тавсиф мекунад. Аз нуқтаи назари иқтисодиёти миллий, чунин ҳолати иқтисодиёт самаранок ба ҳисоб меравад, ки дар он эҳтиёҷотҳои ҳама аъзоёни ҷамъият дар ҳолати захираҳои маҳдуди додашуда пурра қонеъ гардонида шавад.

Бо ибораи дигар самаранокии иқтисодиёти миллий – чунин ҳолати иқтисодиёт, ки дар он баланд намудани дараҷаи қонеъгардонии эҳтиёҷотҳои ақалан як шахс бе бад

намудани ҳолати дигар аъзои ҷамъият имконнопазир аст. Чуни ҳолат самаранокии – Паретто номида мешавад.

14.2. ГИРДГАРДИШИ МАҲСУЛОТ, ДАРОМАДҲО ВА ХАРОҶОТҲО ДАР ИҚТИСОДИЁТИ МИЛЛӢ

Агрегиронии агентҳои иқтисодӣ ва агрегиронии бозорҳо ба агрегиронии алоқамандҳои макроиқтисодӣ имконият медиҳад, яъне омӯзиши қонуниятҳои рафтори агентҳои макроиқтисодӣ дар бозорҳои макроиқтисодӣ. Ин чараён бо воситаи модели гирдгардиши маҳсулот, хароҷотҳо ва даромадҳо амалӣ мегардад.

Дар аввал модели дусектораро дида мебароем, ки дар он иқтисодиёт танҳо аз хоҷагиҳои хонавода ва фирмаҳо ва ду бозор – бозори мол ва хизматҳо ва бозори захираҳои иқтисодӣ иборат аст.

Хоҷагиҳои хонавода, мол ва хизматҳоро харидорӣ мекунад (талаботро ба мол ва хизматҳо баён мекунад), ки ин мол ва хизматҳоро фирмаҳо истеҳсол карда, ба бозори мол ва хизматҳо пешкаш мекунад (пешниҳоди мол ва хизматҳоро, яъне маҳсулоти умумиро таъмин мекунад). Барои истеҳсол намудани мол ва хизматҳо, фирмаҳо захираҳои иқтисодиро харидорӣ мекунад – меҳнат, замин, капитал ва қобилияти соҳибкорӣ (ба захираҳои иқтисодӣ талаботро баён мекунад), ки соҳибони онҳо хоҷагиҳои хонавода мебошанд (пешниҳоди захираҳои иқтисодиро таъмин мекунад). Ҷоришавиҳои моддӣ бо ҷоришавиҳои пулӣ алоқаманд мешаванд. Мол ва хизматҳоро харидорӣ карда, хоҷагиҳои хонавода барои онҳо пардохтҳоро ба ҷо меоранд. Бо ин амалиёт онҳо барои фирмаҳо даромад аз фурушро таъмин мекунад, ки дар натиҷаи худ ин даромадҳоро фирмаҳо ба хоҷагиҳои хонавода ба сифати даромадҳои омилӣ маҳсусан барои музди меҳнат, рента, фоида ва фоида барои омили қобилияти соҳибкорӣ пардохт

мекунад, ки дар маҷмӯъ даромади миллиро ташкил мекунад. Даромадҳои ба дастовардари хоҷагиҳои хонавода барои хариди мол ва хизматҳо (маҳсулоти умумӣ) сарф мекунад.

Ҳамин тавр, даромад ва хароҷотҳо ба таври даврагӣ ҳаракат мекунанд. Даромади ҳар як агенти иқтисодӣ харҷ карда шуда, ба даромади дигар агенти иқтисодӣ мубаддал мешавад, ки асоси хароҷоти он мебошад. Афзоишҳои хароҷотҳо ба афзоиши даромадҳо сабаб шуда, афзоишҳои даромадҳо бошад зиёдшавии минбаъдаи хароҷотҳоро ба миён меорад. Бинобар ҳамин ин модел, модели гирдгардиш ном гирифтааст. Ҷоришавиҳои моддӣ муқобили ақрабаки соат ҳаракат карда, ҷоришавиҳои пулӣ бошад мувофиқи ақрабаки соат ҳаракат мекунад. Талабот ба мол ва хизматҳо ва захираҳои иқтисодӣ мувофиқи ақрабаки соат ҳаракат карда, пешниҳод бошад муқобили ақрабаки соат ҳаракат мекунад.

Аз таҳлили модели дусектории иқтисодӣ чунин хулосаҳо бармеоянд:

- арзиши ҳар як ҷоришавии моддӣ ба андозаи ҷоришавии пулӣ баробар аст;
- арзиши маҳсулоти умумӣ (ҳаҷми барориш) ба андозаи даромади умумӣ (миллӣ) баробар аст;
- хароҷотҳои умумӣ (маҷмӯи талабот) ба маҷмӯи барориш (маҷмӯи пешниҳод) баробар аст;
- даромади умумӣ ба хароҷотҳои умумӣ баробар аст.

Маълум аст, ки хоҷагиҳои хонавода оқилона рафтор мекунанд. Ин маънои онро дорад, ки онҳо барои хариди мол ва хизматҳо наҳама даромади худро сарф мекунанд. Қисми даромади худро хоҷагиҳои хонавода пасандоз мекунанд, бо баробари ин пасандозҳо бояд даромад оваранд. Фирмаҳо бошанд ба воситаҳои иловагӣ барои васеъшавии истеҳсолот, яъне ба воситаҳои қарзӣ эҳтиёҷот доранд. Ин ҳолат зарурияти

пайдошавии бозори молиявиро ба миён меорад, ки дар он пасандозҳои хоҷагиҳои хонавода ба захираҳои инвестиционии фирмаҳо мубаддал мешавад. Мубаддалшавии пасандозҳои хоҷагиҳои хонавода ба захираҳои инвестиционии фирмаҳо бо ду роҳ ба миён меояд:

- хоҷагиҳои хонавода пасандозҳои худро ба миёнаравҳои молиявӣ (пеш аз ҳама ба бонкҳо) месупорад, ки фирмаҳо дар навбати худ аз онҳо қарз мегиранд;
- хоҷагиҳои хонавода пасандозҳои худро барои хариди қоғазҳои қимматнок, ки фирмаҳо мебароранд сарф намуда, ҳамзамон фирмҳоро бо захираҳои инвестиционӣ таъмин мекунанд.

Дар ҳолати яқум алоқаи байни хоҷагиҳои хонавода ва фирмаҳо бо воситаи бозори пулӣ амалӣ гардида, дар ҳолати дуҷум бошад бовоситаи бозори қоғазҳои қимматнок амалӣ мегардад.

Аз ин лиҳоз гуфтан мумкин аст, ки хароҷоти хоҷагиҳои хонавода барои хариди мол ва хизматҳо – хароҷотҳои истеъмоли (C – consumption spending) бо хароҷотҳои инвестиционии фирмаҳо (I – investment spending) пурра карда мешавад. Баробарии даромади умумӣ ва маҳсулоти умумӣ барои он нигоҳ дошта мешавад, ки дар макроиқтисод даромади умумӣ (миллӣ) ва маҳсулоти умумӣ (барориш) бо як ҳарф ишора карда мешаванд – Y (yield). Андозаи маҳсулоти умумӣ айниятан ба андозаи хароҷотҳои умумӣ (E - expenditures) баробар аст:

$$E = Y \quad (14.1)$$

Хароҷотҳои умумӣ дар модели иқтисодии дусектора аз хароҷотҳои истеъмолии хоҷагиҳои хонавода (C) ва хароҷотҳои инвестиционии фирмаҳо (I) иборат аст:

$$E = C + I \quad (14.2)$$

Даромади умумӣ бошад аз истеъмолот (C) ва пасандозҳо (S) иборат мебошад:

$$Y = C + S \quad (14.3)$$

Азбаски харочотҳои умумӣ (E) айниятан ба даромади умумӣ (Y) баробар аст, он гоҳ:

$$C + I = C + S \quad (14.4)$$

ва мувофиқан, инвеститсияҳо айниятан ба пасандозҳо баробаранд:

$$I = S \quad (14.5)$$

Инвеститсияҳо ва пасандозҳо дар иқтисодиёт нақшҳои гуногунро мебозанд. Инвеститсияҳо бо худ инексияҳоро ба иқтисодиёт ифода карда, пасандозҳо бошад мусодираро аз иқтисодиёт дар назар доранд. Инексияҳо – ин ҳама воситаҳое, ки чоришавии харочотҳоро зиёд мекунад, дар навбати худ харочотҳо на ба инексия ва на ба мусодира дохил мешаванд. Мусодираҳо – ин воситаҳое, ки қараёни харочотҳоро кам мекунад ва мувофиқан даромадҳоро низ кам мекунад. Афзоиши инвеститсияҳо харочотҳои умумиро (маҷмӯи талаботро) зиёд намуда, даромадҳои иловагиро барои истеҳсолкунандагон таъмин менамояд ва афзоиши маҳсулоти умумиро (бароришро) ҳавасманд мегардонад. Афзоиши пасандозҳо харочотҳои умумиро кам карда, метавонад ба камшавии истеҳсолот сабаб шавад. Дар иқтисодиёти мувозинат инексияҳо айниятан ба мусодираҳо баробаранд.

Ба таҳлил дохил намудани давлат модели дусектории иқтисодиётро ба сесектора мубаддал мекунад, ки пайдоиши алоқамандҳои нави макроиқтисодӣ дорад.

Якум, давлат хариди мол ва хизматҳоро амалӣ мегардонад (G – government spending), ки барои нигоҳдории сектори давлатии иқтисодиёт, таъмини истеҳсолоти неъматҳои ҷамъиятӣ, иҷро намудани вазифаҳо оид ба танзими иқтисодиёт ва идоракунии мамлакат заруранд.

Бо вучуди ин музди меҳнати хизматчиёни давлатӣ ҳамчун пардохт барои захираи иқтисодӣ дар бозори захираҳо мушоҳида нашуда, балки ҳамчун пардохт дар бозори мол ва хизматҳо мушоҳида карда мешавад.

Харди давлатии мол ва хизматҳо маҷмӯи талаботро ба маҳсулоти дар иқтисодиёт истеҳсолшуда зиёд мекунад.

Дуҷом, давлат ҳамагонро барои андозсупорӣ (T-taxes) маҷбур мекунад, ки сарчашмаи асосии даромади буҷети давлатӣ мебошад. Лекин аз навтақсимкунандаи даромад баромад карда, давлат на танҳо андзҳоро гуи мекунад, балки трансфертҳоро низ пардохт мекунад (Tr).

Трансфертҳо – пардохте, ки хоҷагиҳои хонавода ва фирмаҳо бебозгашт аз давлат мегиранд. Пардохтҳои трансфертии давлат барои хоҷагиҳои хонавода – ин пардохтҳои гуногуни иҷтимоӣ (нафақа, идрорпулӣ, ҷубронпулӣ барои бекорӣ, ҷубронпулӣ барои корношоямӣ, ҷубронпулӣ барои камбизоатон ва ғайра) мебошанд. Трансфертҳои барои фирмаҳо – ин субсидияҳо мебошанд.

Сеҷом, вобаста аз ҳолати буҷети давлатӣ, давлат метавонад дар бозори молиявӣ ҳамчун қарздиҳанда ва ё қарзгиранда баромад кунад.

Барои модели сесектори иқтисодиёт ҳама хулосаҳои барои модели дусектора гуфташуда мувофиқат мекунанд, яъне маҳсулоти умумӣ ба даромади умумӣ баробар буда, хароҷотҳои умумӣ ба даромади умумӣ баробар аст, инчунин инексияҳо ба мусодираҳо баробаранд.

Лекин хароҷотҳои умумӣ акнун аз се нишондод иборатанд: истеъмолот (C), инвеститсияҳо (I) ва хариди давлатӣ (G):

$$E = C + I + G \quad (14.6)$$

Даромади умумӣ аз ба истеъмолот (C), пасандозҳо (S) ва андозҳои соф (Tn) иборат аст:

$$Y = C + S + Tn \quad (14.7)$$

Андозҳои соф бо худ фарқи байни андозҳо (T) ва трансфертҳо (Tr) ифода мекунад:

$$Tn = T - Tr \quad (14.8)$$

Хариди давлатии мол ва хизматҳо инексия буда, андозҳои соф бошанд мусодира аз ҷараёни хароҷотҳо ва даромадҳо мебошад. Бинобар ҳамин формулаи баробарии инексияҳо ва мусодираҳо чунин намуд дорад:

$$I + G = S + Tn \quad (14.9)$$

Таҳлили модели сесекториали иқтисодӣ (модели иқтисодӣи пӯнида) нишон медиҳад, ки даромади умумӣ (милли) (Y) ҳамчун даромадҳои омили мебошад, ки аз тарафи таҳлили захираҳои иқтисодӣ (хоҷагиҳои хонавода) дастрас карда шудааст, аз даромади ихтиёри (Yd), ки хоҷагиҳои хонавода бо хоҳиши худ сарф карда метавонанд фарқ дорад. Даромади ихтиёри аз даромади шахси ба андозан андозҳо (T), ки хоҷагиҳои хонавода ба давлат пардохт мекунад ва андозан трансфертҳо (Tr), ки давлат ба хоҷагиҳои хонавода пардохт мекунад фарқият дорад. Бинобар ҳамин, барои тарҳ намудани андозҳо бояд дар аввал трансфертҳо ҳамчун карда шаванд:

$$Yd = Y - T + Tr \quad (14.10)$$

ва ба яқбора андозҳои софро тарҳ намудан лозим аст:

$$Yd = Y - Tn \quad (14.11)$$

Даромади ихтиёрии хоҷагиҳои хонавода барои истеъмоли (хароҷотҳои истеъмоли) ва пасандозҳо истифода мешаванд:

$$Yd = C + S \quad (14.12)$$

Ҳамроҳ намудани сектори хориҷӣ ба модели гирдгардиш модели иқтисодӣи кушодро медиҳад, ки маънои баҳисобгирии алоқаҳои иқтисодӣи миллиро бо иқтисодӣҳои дигар мамлакатҳо дар назар дорад, ки пеш аз ҳама бо воситаи содирот ва воридоти мол ва хизматҳо ифода меёбад.

Азбаски дар меодели гирдгардиш танҳо чоришавиҳои пулӣ ифода ёфтаанд, бинобар ҳамин содирот гуфта даромад аз содирот ва воридот гуфта хароҷотҳо барои воридотро фаҳмидан лозим аст.

Таносуби содирот ва воридот дар тавозуни пардохт ифода меёбад. Агар хароҷотҳо барои воридот аз даромадҳои содиротӣ зиёд бошад ($Im > Ex$), он гоҳ ин ҳолат ба касри тавозуни пардохт мувофиқ аст. Молигузории касри тавозуни пардохт аз ҳисоби қарзи беруна рӯйпӯш карда шуда, бо чунин роҳҳо амалӣ шуда метавонад:

1) фуруши активҳои молиявии хориҷӣ (қоғазҳои қимматноки хусусӣ ва давлатӣ – саҳмияҳо ва вомбаргҳо) ва воридшавии воситаҳои пулӣ ба мамлакат аз ҳисоби пардохти ин қоғазҳои қимматнок;

2) қарзгирии бевосита аз дигар мамлакатҳо ва аз ташкилотҳои молиявии байналхалқӣ.

Дар натиҷа дар бозори молиявии мамлакат воридшавии воситаҳои пулӣ аз сектори хориҷӣ ба миён меояд, ки он воридшавии капитал номида шуда, мамлакат қарзгирандаи ин капитал баромад мекунад.

Агар даромад аз содирот аз хароҷот барои воридот зиёд бошад ($Ex > Im$), он гоҳ барзиёдии (профитсита) тавозуни пардохт ба назар расида, барориши капитал аз мамлакат ба миён меояд, зеро дар ин ҳолат хориҷиён ба мамлакати мазкур активҳои молиявии худро мефурушанд (қарз мегиранд) ва воситаҳои пулии барои пардохт намудани содирот зарур бударо дастрас мекунанд.

$$Xn = Ex + Im \quad (14.13)$$

Хароҷотҳои умумии ҳама агентҳои макроиқтисодӣ – хоҷагиҳои хонавода, фирмаҳо, давлат ва сектори хориҷро бо формулаи зерин ифода кардан мумкин аст:

$$E = C + I + G + Xn \quad (14.14)$$

Даромадҳои умумиро бошад бо чунин формула ифода кардан мумкин аст:

$$Y = C + S + Tn \quad (14.15)$$

Азбаски хароҷотҳои умумӣ айниятан ба даромади умумӣ баробаранд ($E=Y$), он гоҳ:

$$C + I + G + Xn = C + S + Tn \quad (14.16)$$

Ин формула айнияти асосии макроиқтисодӣ номида мешавад.

Барои аз айнияти асосии макроиқтисодӣ формулаи айнияти инверсияҳо ва мусодираҳоро ҳосил намоем, бояд дар назар доштан, ки дар нишондиҳандаи содироти соф хароҷоти (талаботи) сектори хориҷӣ ба маҳсулоти мамлақати мазкур ифода мегардад, ки қисми тарғибии хароҷотҳои умумӣ буда, ҷараёни хароҷотҳо ва даромадҳоро зиёд мекунад ва инчунин содироти соф мусодира – воридотро ифода мекунад, ки берунравии қисми даромади умумиро аз мамлақат дар назар дорад. Бинобар ҳамин барои модели чорсектории иқтисодиёт ин формула чунин намуд дорад:

$$C + I + G + Ex = C + S + Tn + Im \quad (14.17)$$

Модели гирдгардиш ҳама намуди алоқамандӣҳо ва вобастагӣҳоро дар иқтисодиёт нишон медиҳад. Аз ин ҷо хулоса бармеояд, ки макроиқтисод қонуниятҳои рафтори агентҳои макроиқтисодиро дар бозорҳои макроиқтисодӣ меомӯзад.

14.3. НИШОНДИҲАНДАҲОИ МАКРОИҚТИСОДӢ ВА УСУЛҲОИ ҲИСОБ НАМУДАНИ ОНҲО

Ҳама ҷараёнҳои макроиқтисодӣ дар асоси моделсозӣ омӯхта мешаванд. **Модели макроиқтисодӣ** – ин ифода намудани формалқунонидашудаи (графикӣ ва ё алгебравӣ) ҷараёнҳо ва ҳодисаҳои иқтисодӣ бо мақсади муайян намудани

алоқаҳои асосии байни онҳо мебошад. Барои моделсозӣ хусусиятҳои асосии ҷараёни тадқиқшавандаро ба эътибор гирифта, аз омилҳои дуҷумладарачаи ба ҷараёни тадқиқшаванда таъсир расонанда фикран истисно (абстрагиронӣ) карда мешаванд.

Моделҳо ду намуди тағйирёбандаҳоро дар бар мегиранд: экзогенӣ ва эндогенӣ. **Тағйирёбандаҳои экзогенӣ** – ин тағйирёбандаҳое, ки аз берун муайян карда мешаванд. Тағйирёбандаҳои экзогенӣ бузургиҳои мустақил, новобаста номида шуда, тағйирёбии онҳо тағйирёбии автономӣ номида мешаванд. **Тағйирёбандаҳои эндогенӣ** – ин тағйирёбандаҳое, ки дар дохили модел таъсис меёбанд. Тағйирёбандаҳои эндогенӣ тағйирёбандаҳои вобаста мебошанд.

Тағйирёбандаҳои макроиқтисодӣ ба ду гурӯҳ нишондиҳандаҳо ҷудо мешаванд: нишондиҳандаҳои ҷоришавӣ ва захираҳо. **Ҷоришавӣ** – ин нишондиҳандае, ки миқдорро дар давраи муайяни вақт (дар макроиқтисодӣ одатан як сол) тавсиф мекунад. Ба нишондиҳандаҳои ҷоришавӣ инҳо дохил мешаванд: барориши умумӣ, даромади умумӣ, истеъмолот, инвеститсияҳо, барзиёди (профитсити) буҷети давлатӣ, содирот ва ғайраҳо. Ҳама нишондиҳандаҳои дар модели гирдгардиш ифода ёфта, нишондиҳандаҳои ҷоришавӣ мебошанд (беҳуда онҳоро модели ҷоришавии даврагӣ наменоманд). **Захира** – ин нишондиҳандае, ки миқдорро дар лаҳзаи муайян тавсиф мекунад. Ба нишондиҳандаҳои захиравӣ инҳо дохил мешаванд: боигарии миллӣ, боигарии шахсӣ, захираи капитал, миқдори бекорон, иқтисодии истеҳсолӣ.

Нишондиҳандаҳои натиҷаи фаъолияти иқтисодӣ умулан дар сатҳи хоҷагии халқ, миллӣ, ки дар НХМ инъикос мегарданд, одатан нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ номида мешаванд. Онҳо ба нишондиҳандаҳои умумӣ ва ниҳой (соф) ҷудо мешаванд. Дар НХМ нишондиҳандаҳои умумӣ аз нишондиҳандаҳои соф ба андозаи истеъмоли капитали асосӣ (амортизатсия) фарқ мекунад.

Ниёми нишондиҳандаҳои асосии макроиқтисодии истеҳсоли маҳсулот ва хизматҳо, таъсисёбӣ, тақсимог ва истифодабарии даромадҳо, ки дар таҷрибаи омории байналхалқӣ истифода шуда дар НҲМ коркард мешаванд, чунин нишондиҳандаҳоро дар бар мегирад:

- 1) Барориши умумӣ (БУ) (ин нишондиҳанда асоси ҳисоб намудани арзиши умумии иловашуда (АУИ) ба ҳисоб меравад);
- 2) Маҳсулоти умумии дохилӣ (МУД);
- 3) Маҳсулоти софи дохилӣ (МСД);
- 4) Даромади миллӣ (ДМ);
- 5) Даромади умумии миллӣ (ДУМ);
- 6) Даромади софи миллӣ (ДСМ);
- 7) Даромади умумии миллии ихтиёрий (ДУМИ);
- 8) Даромади софи миллии ихтиёрий (ДСМИ);
- 9) Фоидаи умумии иқтисодиёт (ФУИ);
- 10) Фоидаи софи иқтисодӣ (ФСИ);
- 11) Пасандозҳои умумии миллӣ (ПУМ);
- 12) Пасандозҳои софи миллӣ (ПСМ);
- 13) Андӯхти умумӣ (АУ);
- 14) Боигарии миллӣ.

Барориши умумӣ (БУ) арзиши умумии маҳсулотҳо ва хизматҳоро ифода мекунад, ки дар давраи ҳисоботи истеҳсол карда шудаанд. Дар таҷрибаи байналхалқӣ БУ нишондиҳандаи бахшдиҳандаи фаъолияти иқтисодӣ набуда, балки ба сифати маълумоти аввалиндарача барои ҳисоб намудани АУИ хизмат мекунад. Барориш бо нархҳои ҷорӣ дар асоси маълумотҳо оид ба маҳсулотҳои фурухташуда ва арзиши истеҳсолоти баитмом наразида, инчунин захираҳои маҳсулоти тайёр ҳисоб карда мешавад.

Маҳсулоти умумии дохилӣ (МУД) – арзиши ҳама маҳсулотҳо ва хизматҳо, ки дар минтақаҳои иқтисодии мамлақати мазкур дар ин ё он давра истеҳсол карда шудаанд ба ғайр аз арзиши истеъмолоти фосилавӣ (ИФ). МУД бо назар-

дошти савдои беруна бо истеъматҳои моддӣ ва хизматҳо бо чунин усулҳо ҳисоб шуданаш мумкин аст: 1) истеҳсоли; 2) тақсимои; 3) усули истифодабарии ниҳои.

Маҳсулоти софи дохилӣ (МСД) иқтисодии истеҳсоли иқтисодиётро ифода мекунад, чунки ин нишондиҳанда танҳо инвестицияҳои софро дар бар гирифта, арзиши капитали истеъмолшударо, яъне амортизатсияро дар бар намегирад. Бинобар хамин, барои ҳосил намудани МСД, аз ҳаҷми МУД арзиши капитали истеъмолшударо, яъне амортизатсияро тарҳ намудан лозим аст:

$$МСД = МУД - А \quad (14.18)$$

Даромади миллӣ (ДМ) – ин даромади умумӣ, ки аз тарафи соҳибони захираҳои иқтисодӣ ба даст оварда шудааст. ДМ – ро бо воситаи аз МСМ тарҳ намудани андозҳои ғайримустақим ($ДМ = МСМ - Андозҳои ғайримустақим$) ва ё бо роҳи ҷамъ намудани ҳама даромадҳои омилӣ ($ДМ = Музди меҳнат + Мизони фоиз + Иҷорапулӣ + Даромад аз моликият + Фоидаи корхонаҳо$) ҳисоб намудан мумкин аст.

Даромади умумии миллӣ (ДУМ) – нишондиҳандае, ки бар ивази маҳсулоти умумии миллии НҲМ соли 1993 ворид карда шудааст. Ин нишондиҳанда бо худ МУД бо нархҳои бозорӣ ҳисобшуда, ҷамъи даромадҳои меҳнатӣ ва даромадҳои соҳибқорие, ки аз хориҷӣ кишвар ба даст оварда шудааст ва тарҳи хамин даромадҳое, ки ба дигар мамлакатҳо пардохт шудаанд, ифода мекунад.

Даромади софи миллӣ (ДСМ) бо нархҳои бозорӣ дар натиҷаи тарҳ намудани истеъмоли капитали асосӣ (амортизатсия) аз даромади умумии миллӣ (ДУМ) муайян карда мешавад:

$$МСД = ДУМ - А \quad (14.19)$$

Даромади умумии миллии ихтиёрӣ (ДУМИ) даромади аслиро ифода мекунад, ки барои истеъмолати ниҳой ва пасандозҳои миллат истифода мешавад, яъне сарчашмаи ҳама даромадҳо, истеъмолат ва пасандозҳо мебошад, ки барои таракқиёти минбаъдан иқтисодӣ ва афзоишёбии боигарии миллии заруранд. ДУМИ ба нишондиҳандаи МУД чамъи (тарҳи) бақии софи баъзи иқтисодиёти милли ва сектори хориҷи, андозҳо ба истеҳсолот ва воридот, субсидияҳо, пардохти меҳнат, даромадҳои аз моликият ва даромади соҳибкорӣ, амалиётҳои суғуртавӣ аз ҳодисаҳои нохуш ва дигар трансфертҳои ҷорӣ баробар аст.

Даромади софи миллии ихтиёрӣ (ДСМИ) ба ДУМИ тарҳи истеъмоли капитали асосӣ, яъне амортизатсия баробар аст:

$$ДСМИ = ДУМИ - А \quad (14.20)$$

Ғоидаи умумии иқтисодиёт (ФУИ) он қисми арзиши иловашударо ифода мекунад, ки ба истеҳсолкунанда баъд аз тарҳ намудани хароҷотҳои бо пардохти музди меҳнати коргарони кироя алоқаманд буда ва андозҳои соф ба истеҳсолот ва воридот боки мемонад.

Умуман ФУИ ба чамъи ғоидаи умумии соҳаҳо (ФУИС) ва ё секторҳои иқтисодиёт (ФУИсектор) баробар аст:

$$ФУИ = \sum ФУИС = \sum ФУИсектор \quad (14.21)$$

Инчунин ФУИ ба чамъи ғоидаи софи иқтисодиёт (ФСИ) ва истеъмоли капитали асосӣ (амортизатсия) баробар аст:

$$ФУИ = ФСИ + А \quad (14.22)$$

Ғоидаи софи иқтисодиёт (ФСИ) – нишондиҳандаи макроиқтисодие, ки ҳамчун фарқи байни ғоидаи умумии иқтисодӣ ва истеъмоли капитали асосӣ (амортизатсия) муайян карда мешавад:

$$ФСИ = ФУИ - А \quad (14.23)$$

ФСИ ба ғайр аз тарзи қайд шуда, ҳамчун фарқи байни арзишҳои умумии иловашудаи соҳаҳои иқтисодӣ ва ҷамъи пардохти музди меҳнат (ММ) бо назардошти ҳиссаҷудокуниҳо ба суғуртаи иҷтимоӣ, андозҳои соф (АС) ва истеъмоли капитали асосӣ (амортизатсия) муайян шуданиш мумкин аст:

$$\begin{aligned} \text{ФСИ} &= (\sum \text{БУ} - \sum \text{ИФ} - (\sum \text{ММ} + \sum \text{АС} + \sum \text{А})) = \\ &= \sum \text{АУИ} - (\sum \text{ММ} + \sum \text{АС} + \sum \text{А}) \end{aligned} \quad (14.24)$$

Пасандозҳои умумии миллӣ (ПУМ) – қисми ДУМИ, ки барои истеъмоли нисбӣ истифода намешавад. ПУМ ба ҷамъи пасандозҳои умумии ҳама секторҳои иқтисодӣ (ПУс) баробар аст:

$$\text{ПУМ} = \sum \text{ПУс} \quad (14.25)$$

Пасандозҳои софи миллӣ (ПСМ) ба фарқияти байни ПУМ ва истеъмоли капитали асосӣ (амортизатсия) баробар аст:

$$\text{ПСМ} = \text{ПУМ} - \text{А} \quad (14.26)$$

Андӯшти умумӣ ҳамчун унсури МУД адӯшти умумии капитали асосӣ, афзоиши капитали гардон ва хароҷотҳо барои дастрас намудани ашёҳои қиматбаҳоро (маҳсулотҳои зарғарӣ ва ғайраҳо) дар бар мегирад. Андӯшт метавонад дар намуди соф низ ҳисоб карда шавад, яъне бе назардошти истеъмоли капитали асосӣ (амортизатсия).

Боигарии миллӣ (БМ) – ин маҷмӯи захираҳо ва дигар амволҳои мамлакат, ки барои истеҳсоли молҳо, хизматрасониҳо ва таъмини ҳаёти инсон имконият фароҳам меорад. Дар асл дар ин ҷо сухан оид ба баҳодихии арзиши тамоми боигарии мамлакат меравад.

Ба таркиби БМ махсусан инҳо дохил мешаванд:

1. Амволи такрористеҳсол нашаванда:

- заминҳои кишоварзӣ ва ғайрикишоварзӣ;
- қанданиҳои ғоиданок;
- пайкараҳо ва меъморӣҳои тарихӣ;

2. Амволи такрористехсолшаванда:
 - активҳои истеҳсоли (капитали асосӣ ва гардон);
 - активҳои ғайриистеҳсоли (амвол ва захираҳои хоҷагии хонавода ва ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ);
3. Амволҳои ғайримоддӣ:
 - моликияти зеҳнӣ (патентҳо, тамғаҳои савдоӣ, объектҳои ҳуқуқи муаллифӣ ва ғайраҳо);
 - капитали инсонӣ (маҳсулоти соҳаи хизматрасонӣ, маҳсусан маориф, тандурустӣ, ҳуқуқшиносӣ, саломатии аҳоли, маҳораҳои касбӣ ва ғайраҳо).
4. Бақияи уҳдадорҳои амволӣ ва талабҳо ба мамлакатҳои хориҷӣ.

Ба диққатҷалбкунандагии назариявии нишондиҳандаи БМ нигоҳ накарда, ҳисоб намудани амалии пурраи он дар ягон мамлакати дунё ҳоло амалӣ гардонида нашудааст. Чунки баҳодихии амволи ғайриистеҳсоли ва баҳодихии амволи ғайримоддӣ бо мушкилиҳои зиёд алоқаманд аст. Аз ҳамин сабаб, баҳодихии БМ одаган танҳо он қисмҳоро дар бар мегирад, ки арзиши онҳо дар асоси таҷрибаи хоҷагидорӣ муайян шудааст мумкин аст.

Алоқамандии нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ дар зиннаҳои гуногуни сикли такрористехсолот бо чунин тарз ифода ёфтани мумкин аст:

1. Маҳсулоти умумии дохилӣ.
2. Истеъмоли капитали асосӣ (амортизатсия).
3. Маҳсулоти софи дохилӣ (сатри 1 – сатри 2).
4. Даромадҳои резидентон аз шуғл ва моликият, ки аз хориҷа ба даст омадаанд.
5. Даромадҳои нерезидентон аз шуғл ва моликият, ки дар мамлакати мазкур ба даст оварда шудааст.
6. Даромади софи миллӣ (сатри 3+сатри 4 – сатри 5).
7. Даромади умумии миллӣ (сатри 1+сатри 4 – сатри 5).
8. Трансфертҳои қорӣ аз хориҷа (бақия).

9. Даромади миллии ихтиёрӣ (сатри 7+сатри 8).
10. Истеъмомоти ниҳой.
11. Пасандозҳои миллӣ (сатри 9 – сатри 10).
12. Трансфертҳои капитали аз хориҷа (бақия).
13. Андӯхти умумии капитали асосӣ ва гардон (инвеститсияҳо).
14. Хариди замин, активҳои ғайримоддӣ (бақия).
15. Қарзҳои соф (сатри 11+сатри 12 – сатри 13 – сатри 14.).

14.4. МУД – НИШОНДИҲАНДАИ МАРКАЗИИ НҲМ

Низоми ҳисобҳои маҳсулот ва даромади миллӣ дар охири солҳои 20 – ум аз тарафи гуруҳи иқтисодчиёни америкой бо роҳбарии Саймон Кузнетс коркард шудааст. Мамлакатҳои ИДМ, НҲМ – ро аз соли 1993 сар карда истифода мебаранд.

НҲМ – ин маҷмӯи қоидаҳои ҳисоби ҷаъолияти иқтисодӣ, ки аз ҷиҳати байналхалқӣ эътироф гашта, ҳама алоқаҳои макроиқтисодиро ифода намуда, ҳамкориҳои иқтисодӣҳои миллиро бо иқтисодиёти байналхалқӣ ифода мекунад.

Агар соддатар гӯем НҲМ – ин маҷмӯи нишон-диҳандаҳои омории макроиқтисодӣ, ки андозаи маҳсулоти (барориши) умумӣ ва даромади умумиро тавсиф мекунад, ки баҳодихии ҳолати иқтисодиёти мамлакатро имконият медиҳад.

Асоси назариявии НҲМ модели гирдгардиши маҳсулот, харочотҳо ва даромадҳо хизмат мекунад.

МУД (GDP) – ин маҷмӯи арзишҳои ҳама мол ва хизматҳои ниҳоние, ки дар иқтисодиёт (дар дохили мамлакат) дар давоми як сол истеҳсол карда шудааст.

Ин маънидодкунӣ МУД – ро ба намуди содда тасвир мекунад, лекин дар асл ҳангоми ҳисоб намудани он мушкилотҳо ба миён меоянд. Бинобар ҳамин дар аввал қисмҳои алоҳидаи ин муайянкуниро дида мебароем.

«МУД – ин маҷмӯи...»

МУД – ин нишондиҳандаи агрегиронӣ мебошад, ки ҳаҷми умумии истеҳсолот, барориши умумиро тавсиф мекунад.

«МУД – ин арзиши бозории...»

Ба ҳамагон маълум аст, ки дар иқтисодиёт нисбат ба арифметика «себҳоро ба афлесун, керосинро бо мехҳо» ҳам намудан мумкин нест. Лекин ҳангоми ҳисоб намудани МУД айнан ҳамин ҳолат ба назар мерасад, яъне ҳам намудани молҳои гуногунчинса ба як нишондиҳандаи иқтисодӣ. Бар-тараф намудани ин мушкилотро истифодабарии нархҳои бозорӣ имконият медиҳад. Нархи бозори миқдори пулҳоро, ки истеъмолкунанда тайёр аст ба ин ё он мол пардохт намояд ифода мекунад. Масалан, агар як дона себ нисбат ба як дона афлесун ду маротиба арзонтар бошад, он гоҳ саҳми афлесун ба МУД нисбат ба себ ду маротиба зиёд аст.

«...ҳамаи...»

МУД бояд то қадри имкон мол ва хизматҳои истеҳсол ва фурӯхташударо ба пуррагӣ дар бар гирад.

«...ниҳой...»

Ҳама маҳсулоти дар иқтисодиёт истеҳсол шуда, ба ниҳой ва фосилавӣ чудо мешавад. **Маҳсулоти ниҳой** – ин маҳсулоте, ки ба истеъмомоти ниҳоии ҳама агентҳои макроиқтисодӣ равона шуда, барои коркарди минбаъдаи истеҳсоли ва ё азнавфурӯштан таъиног надорад. **Маҳсулоти фосилавӣ** ба ҷараёни минбаъдаи истеҳсолот ва ё азнавфурӯшӣ равона карда мешавад. Ба маҳсулоти фосилавӣ ашё, масолах, маҳсулотҳои нимтайёр ва ғайраҳо дохил мешаванд. Ҳамроҳ намудани арзиши маҳсулоти ниҳой ба МУД имконият медиҳад, ки ҳисоби дукаррати бартараф карда шавад. Азбаски арзиши маҳсулоти ниҳой бевосита ҳисоб шудани мумкин нест, зеро аз рӯи намуди зоҳирӣ муайян намудани ниҳой ва ё фосилавӣ

будани ин ё он мол ғайриимкон аст, бинобар ҳамин онро аз рӯи арзиши иловашуда ҳисоб мекунад.

Ҷадвали 14.1.

Мисоли муайян намудани арзиши иловашуда

	Арзиши фуруш, сомонӣ	Арзиши маҳсулоти фосилавӣ, сомонӣ	Арзиши иловашуда, сомонӣ
Пахта	5	0	5
Нахи пахта	8	5	3
Ресмон	17	8	9
Матӯъ	25	17	8
Курта	30	25	5
Ҳамагӣ	85	55	30

Ҳамин тавр, арзиши аз тарафи ҳар як истеҳсолкунанда иловашуда ба фарқи байни даромад аз фуруш ва арзиши ашё ва масолеҳе (маҳсулоти фосилавие), ки аз дигар истеҳсолкунандагон харидорӣ шуда буданд баробар буда, бо худ саҳми софи ҳар як истеҳсолкунандаро дар ҳаҷми умумии барориш ифода мекунад.

АИ фирма=Даромад аз фуруш – Арзиши ашё ва масолеҳ.

Ҳама харочотҳои дохилии фирма (барои пардохти музди меҳнат, амортизатсия, иҷораи капитал, иҷораи бино ва ғайраҳо), инчунин фоидаи фирма ба арзиши иловашуда дохил карда мешаванд.

Бинобар ҳамин арзиши маҳсулоти ниҳой ҳангоми ҳисоб намудани МУД бо арзиши иловашуда ҳисоб карда шуда, ҳамчун ҷамъи арзишҳои аз тарафи ҳама истеҳсолкунандагони иқтисодиёт иловашуда муайян шуданаш мумкин аст.

Арзиши умумии маҳсулоти ниҳой=Ҷамъи АИ ҳама фирмаҳо.

Инчунин арзиши умумии маҳсулоти ниҳой ҳамчун фарқи байни арзиши умумии фурушҳо дар иқтисодиёт ва арзиши умумии маҳсулотҳои фосилави муайян шуданаш мумкин аст:

Арзиши умумии маҳсулоти=АИ умумӣ=Арзиши умумии фуруши умумӣ – Арзиши умумии маҳсулоти фосилавӣ.

«...мол ва хизматҳо...»

МУД ҳам истехсоли маҳсулотҳои моддӣ (хӯрокворӣ, либос, автомобилҳо), ҳам хизматрасониҳоро дар бар мегирад. Ҳама пардохтҳо, ки бар ивази мол ва хизматҳо амалӣ намегарданд ба арзиши МУД дохил карда намешаванд. Ба чунин пардохтҳо, пардохтҳои трансфертӣ ва пардохтҳо ба рои муомилаҳои ғайриистехсоли дохил мешаванд.

Пардохтҳои трансфертӣ ба хусусӣ ва давлатӣ ҷудо шуда, бо худ тӯҳфаро дар назар доранд. Трансфертҳои хусусӣ – ин пардохтҳо ва ё тӯҳфаҳо, ки шахсони алоҳида ба ҳамдигар медиҳанд. Трансфертҳои давлатӣ – ин пардохтҳои давлат ба хоҷагиҳои хонавода аз руи низоми таъминоти иҷтимоӣ ва ба фирмаҳо дар намуди субсидияҳо. Трансфертҳо ба арзиши МУД дохил карда намешаванд.

«...истехсолшуда...»

Дар МУД мол ва хизматҳои аз нав истехсолшуда дохил карда шуда, молҳое, ки дар соҳаи пешина истехсолшуда ва соли чорӣ фурухта шуда ба эътибор гирифта намешаванд.

«...дар дохили мамлакат...»

МУД арзиши маҳсулотҳоро дар бар мегирад, ки дар сарҳади мамлақати додашуда истехсол карда шудаанд. Агар шаҳрванди Тоҷикистон муваққатан дар Россия кор кунад, натиҷаи меҳнати ӯ қисми МУД –и Россия мегардад. Агар шаҳрванди Россия дар Тоҷикистон соҳиби корхона бошад, он гоҳ маҳсулоти ин корхона ба МУД Тоҷикистон дохил карда шуда, ба МУД –и Россия дохил карда намешавад. Айнан бо ҳамин хусусият МУД аз МУМ фарқ мекунад.

Миқдори МУД аз МУМ ба андозаи даромади софи омилӣ аз хориҷа – ДСО фарқ мекунад.

ДСО=Даромад аз омилҳои милли дар дигар мамлакатҳо – Даромад аз омилҳои хориҷӣ дар дохили мамлақати додасишуда.

Вобаста ба гуфтаҳои боло принципҳои, ки ҳангоми муайян намудани МУД гузошта шудаанд, қайд мекунем:

- роҳ надодан ба ҳисоби дукаррата;
- баҳисобгирии танҳо андозаи барориши умумиро тағйир меода ва ба эътибор нагирифтани натиҷаҳои азнавтақсимкунии даромадҳо;
- инъикосҳои танҳо маҳсулоти дар соли чорӣ истеҳсолшуда.

Усулҳои ҳисоб намудани МУД. Барои ҳисоб намудани МУД се усул истифода шуданаша мумкин аст:

- аз рӯи хароҷотҳо (усули истифодабарии ниҳой);
- аз рӯи даромадҳо (усули тақсимотӣ);
- аз рӯи арзиши иловашуда (усули истеҳсолӣ).

Истифодабарии ин усулҳо натиҷаи якхеларо медиҳад, зеро чӣ хеле, ки аз модели гирдгардиш бар меояд, дар иқтисодиёт даромади умумӣ айниятан ба андозаи хароҷотҳои умумӣ баробар буда, андозаи арзиши иловашуда айниятан ба арзиши маҳсулоти ниҳой баробар аст. Бо баробари ин андозаи арзиши маҳсулоти умумӣ ин ҳамзамон ҳамъи хароҷотҳои истеъмолкунандагони ниҳой барои хариди мол ва хизматҳо (маҳсулоти умумӣ) мебошад.

Ин хулосаро бо воситаи маълумотҳои ҷадвали 14.2 ифода кардан мумкин аст.

Мисоли муайян намудани арзиши иловашуда

	Арзиши фуруш, сомонӣ	Арзиши маҳсулоти фосилавӣ, сомонӣ	Арзиши иловашуда, сомонӣ
Пахта	5	0	5
Нахи пахта	8	5	3
Ресмон	17	8	9
Матоб	25	17	8
Курга	30	25	5
Ҳамагӣ	85	55	30

Курга ба харидор ба 30 сомонӣ фурухта шуд, яъне хароҷот барои хариди маҳсулоти ниҳой ба 30 сомонӣ баробар буда, чамъи даромади ҳама агентҳо 30 сомониро тапқил кард (5 сомонии деҳқон+3сомонии заводи пахтагозақунӣ (8-5)+9 сомонии фирма ресмонканиӣ (17-8)+8 сомонии фирмаи бофандагӣ (25-17)+5 сомонии фирма дӯзандагӣ (30-25); арзиши умумии иловашуда низ ба 30 сомонӣ (5+3+9+8+5). Ҳамин тавр ҳама тарзҳои ҳисоб набудани МУД натиҷаи ягонро, яъне 30 сомониро ҳосил мекунад.

Усули ҳисоб намудани МУД аз рӯи хароҷотҳо. МУД – и аз рӯи хароҷотҳо ҳисоб карда шуда, чамъи хароҷотҳои ҳама агентҳои макроиқтисодиро ифода мекунад, ки аз чунин унсурҳо иборат мебошад: хароҷоти хоҷагиҳои хонавода (хароҷотҳои истеъмолий); хароҷотҳои фирмаҳо (хароҷотҳои инвеститсионӣ); хароҷотҳои давлат (хариди давлатии мол ва хизматҳо); хароҷотҳои сектори хориҷӣ (хароҷотҳо барои содироти соф).

Хароҷотҳои истеъмолий (C – consumption spending) – ин хароҷоти хоҷагиҳои хонавода барои хариди мол ва хизматҳо. Хароҷотҳои истеъмолий инҳоро дар бар мегирад:

- харочот барои истеъмолати қорӣ – барои хариди молҳои истифодабариашон кӯтоҳмуддат, ки камтар аз як сол хизмат мекунад (лекин либос новобаста аз мӯҳлати истифодабариаш ба истеъмолати қорӣ дохил мешавад);
- харочот барои молҳои истифодабариашон дарозмуддат, ки зиёда аз як сол хизмат мекунад (мебел, техникаи маишӣ, автомобил ва ғайраҳо), бо вучуди ин харочотҳо барои хариди хона ба харочотҳои истеъмолий дохил нашуда, балки ба харочотҳои инвеститсионӣ дохил мешаванд;
- харочот барои хизматҳо (ҳаёти муосирро бе мавҷудияти хизматрасониҳои гуногун тасаввур кардан номумкин аст, бо баробари ин ҳиссаи харочотҳо барои хизматрасониҳо дар ҷамъи харочотҳои истеъмолий доимо афзоиш меёбад).

Харочотҳои инвеститсионӣ (I – investment spending)

– ин харочотҳои фирмаҳо барои хариди молҳои инвеститсионӣ, яъне молҳое, ки захираи капиталро нигоҳ медоранд ва васеъ мегардонанд. Харочотҳои инвеститсионӣ инҳоро дар бар мегирад:

- инвеститсияҳо ба капитали асосӣ, ки аз харочотҳои фирмаҳо барои хариди таҷҳизотҳо ва барои сохтмони саноатӣ (биноҳои истеҳсолий, иншоотҳо ва ғайраҳо) иборат мебошанд;
- инвеститсияҳо барои захираҳои молию – моддӣ, ки захираҳои ашё ва масолеҳро дар бар мегирад, ки барои таъмини чараёни мутасили истеҳсолот заруранд; истеҳсолоти тотамом, к ибо технологияи чараёни истеҳсолот алоқаманд аст; захираҳои маҳсулоти тайёр вале ба фуруш нарафта.

Хусусиятҳои инвеститсияҳо ба захираҳо дар он аст, ки дар МУД андозаи захираҳои молию – моддӣ нею, балки андозаи тағйирёбии захираҳо дар давоми сол ба эътибор гирифта мешавад.

Дар НҲМ (мувофиқан дар макроиқтисод) инвеститсия ҳифта танҳо харочотхоро барои хариди молҳои инвеститсионӣ ва захираҳои молию – моддиро меноманд. Дигар намунаи харочотҳо, ки дар оянда даромад оварда метавонанд (масалан хариди қоғазҳои қимматнок, молҳои қадима, маҳсулотҳои фарҳагӣ ва ғайраҳо) ба инвеститсияҳо дохил намешаванд, зеро онҳо танҳо гузаронидани ҳуқуқи моликиятиро ба активҳои мавҷуд буда ва ё азнавфурухтани онҳоро дар назар дорад.

Мувофиқи ин хусусиятҳои амалигардонии капитали асосӣ, инвеститсияҳо ба умумӣ, соф ва барқароршаванда ҷудо мешаванд.

Дар ҷараёни истифодабарӣ капитали асосӣ хӯрда шуда, ҷамъшавиро, яъне барқароршавиро талаб мекунад. Қисми инвеститсияҳо, ки барои барқарор намудани хӯрдашавии капитали асосӣ равона карда мешавад, инвеститсияҳои барқароршаванда буда, арзиши истеъмоли капитал ва ё амортизатсия (А) номнда мешаванд.

Инвеститсияҳои соф бо худ инвеститсияҳои иловагиро ифода мекунад, ки ҳаҷми капитали фирмаро зиёд мекунад. Онҳо асосан васеънамии истеҳсолот, афзоиши ҳаҷми барориш мебошанд.

Инвеститсияҳои соф = инвеститсияҳои соф ба капитали асосӣ + инвеститсияҳои соф барои сохтмони манзил + инвеститсияҳо барои захираҳо.

Инвеститсияҳои умумӣ = инвеститсияҳои соф + амортизатсия (арзиши капитали истеъмолишуда).

Ҷудо намудани инвеститсияҳо ба инвеститсияҳои соф ва амортизатсия танҳо ба капитали асосӣ хос аст. Инвеститсияҳо барои захираҳо – ин инвеститсияҳои соф мебошанд.

Аз рӯи шакли моликият инвеститсияҳо ба хусусӣ, яъне инвеститсияҳои фирмаҳои хусусӣ ва давлатӣ ҷудо мешаванд. Дар НҲМ ба харочотҳои инвеститсионӣ танҳо инвеститсияҳои

хусусӣ дохил карда шуда, инвестицияҳои давлатӣ бошанд ба хариди давлатии мол ва хизматҳо дохил карда мешаванд.

Ба ғайр аз ин ба сифати инвестиция дар НХМ танҳо инвестицияҳои дохилӣ, яъне инвестицияҳои дохилӣ, ки ба иқтисодиёти миллии мамлакати додашуда амалӣ шудаанд ба эътибор гирифта шуда, инвестицияҳои хориҷӣ, яъне инвестицияҳои дохилӣ, ки шаҳрвандони мамлакат ба иқтисодиёти дигар кишварҳо амалӣ кардаанд дохил карда намешавад.

Хариди давлатии мол ва хизматҳо (G – government spending) инҳоро дар бар мегирад:

- истеъмоли давлатӣ, ки ба он дар аввал хароҷотҳо барои нигоҳдории муассисаҳо ва ташкилотҳои давлатиро дохил мекунад, ки танзими иқтисодиёт, бехатарӣ ва тарғибот, идоракунии сиёсӣ, инфрасохтори иҷтимоӣ ва истеҳсолиро таъмин мекунад, дуҷумла ба ин хароҷотҳо барои пардохти хизматрасониҳои коргарони сектори давлатӣ дохил карда мешавад;
- инвестицияҳои давлатӣ, яъне хароҷотҳои инвестиционии корхонаҳои давлатӣ.

Бояд мафҳумҳои «хариди давлатии мол ва хизматҳо» ва «хароҷоти давлатӣ» аз ҳам фарқ карда шавад. Мафҳуми хароҷоти давлатӣ пардохтҳои трансфертӣ ва пардохтҳои фоизхоро барои вомбаргҳои давлатиро дар бар мегирад, ки онҳо дар МУД ба ҳисоб гирифта намешаванд.

Содироти соф (X_n – net export) бо худ фарқи байни даромадҳои аз содирот ва хароҷотҳои мамлакат барои вориҷотро ва мувофиқан бақияи тавозуни савдори ифода мекунад.

Ҳамин тавр МУД аз рӯи хароҷот $= C + I_{gross} + G + X_n$.

Усули ҳисоб намудани МУД аз рӯи даромад. Ҳамаи ин усул МУД ҳамчун ҷамъи даромадҳои соҳибони захираҳои

иқтисоди мушоҳида карда мешавад, яъне ҷамъи даромадҳо аз ҷониби миллӣ.

Даромадҳои миллии омили – ин:

- **музди меҳнати коргарони ва хизматчиёни фирмаҳо** – даромад аз омили «меҳнат». Музди меҳнати хизматчиёни давлатӣ ба ин нишондиҳандаи дохил карда намешавад, чунки он аз воситаҳои бучети давлатӣ пардохт карда шуда, натиҷаи азнавтақсимкунии даромади миллӣ ва қисми хариди давлатӣ буда, даромади омили намебошад;
- **пардохти иҷоравӣ (иҷорапулӣ) ва пардохтҳои рентавӣ** – даромад аз омили замин, ки пардохтҳои аз тарафи соҳибони амволи ғайриманқул (қитъаҳои замин, биноҳои истиқоматӣ ва ғайраҳо) ба даст оварда мешавад. Агар соҳиби амволи ғайриманқул қисми биноро ба иҷора диҳад, он гоҳ дар НҲМ даромадҳое, ки ӯ аз пурра ба иҷора додани бино дастрас карда метавонист ба эътибор гирифта мешаванд. Ин даромадҳоро шартан иҷорапулии ҳисобшуда номида шуда, ба ҷамъи умумии пардохтҳои рентавӣ дохил карда мешаванд;
- **пардохтҳои фоизӣ ва фоиз** – даромад аз омили капитал, ки ҳама пардохтҳои фирмаҳои хусусиро ба хоҷагиҳои хонавода барои истифодабари капитал амалӣ мегардонанд (аз он ҷумла барои вомбаргҳои худ). Фоизҳое, ки барои вомбаргҳои давлатӣ пардохт карда мешаванд, ба ин нишондиҳанда дохил карда намешаванд, зеро ин пардохтҳо натиҷаи азнавтақсимкунӣ буда, барои офаридани даромади милӣ ягон саҳм намегузоранд;
- **фоида** – ин даромад аз омили қобилиятҳои соҳибкорӣ. Дар НҲМ, мувофиқи фарқият дар шаклҳои ташкилӣ – ҳуқуқии фирмаҳо фоидаи чунин фирмаҳоро аз ҳам фарқ мекунанд;
- **фоидаи сектори ғайрикорпоративии иқтисодиёт**, ки фирмаҳои инфиродно дар бар мегирад, ки дар капитали

азонихудӣ асос ёфта, ин намуди фоида даромади моликиятдорон номида мешавад;

- фоидаи сектори корпоративии иқтисодиёт, ки дар шакли саҳоми (капитали саҳоми) асос ёфтааст. Ин намуди фоида, фоидаи корпоратсияҳо номида шуда, ба се қисм ҷудо мешавад: андоз аз фоидаи корпоратсияҳо, дивидендҳо, ки корпоратсияҳо ба саҳмиядорони худ пардохт мекунад ва фоидаи тақсимнашуда, ки яке аз сарчашмаҳои дохилии молиягузорию инвеститсияҳои соф буда, асоси васеъшавии истеҳсолот мебошад.

Чамъи даромадҳои омилҳои миллии ба худ даромади миллиро ифода мекунад.

Ба ғайр аз даромадҳои омилӣ дар МУД аз рӯи даромадҳо ҳисоб мешуда боз ду унсуро ба эътибор гирифта лозим аст, ки даромади соҳибони захираҳои иқтисодӣ мебошад (ин унсурҳо ба арзиши ҳама молҳо дохил карда мешавад):

- андозҳои ғайримустақим ба бизнес, ки бо худ қисми нархи мол ва ё хизматро ифода мекунад;
- амортизатсия (арзиши капитали истеъмолшуда), ки онро бояд ҳангоми ҳисоб намудани МУД ба эътибор гирифта лозим аст, зеро он аз арзиши ҳамагуна мол ҷамъ карда мешавад.

Ба даромади миллии андозҳои ғайримустақимро ҷамъ карда, мо маҳсулоти софи дохилиро (МСД) ҳосил мекунем. Ба МСД арзиши капитали истеъмолшударо (амортизатсияро) ҷамъ карда, мо маҳсулоти умумии дохилиро (МУД) ҳосил мекунем.

Усули ҳисоб намудани МУД аз рӯи арзиши иловашуда. Ҳангоми ин усули ҳисобкунӣ МУД бо роҳи ҷамъкунии арзишҳои иловашудаи ҳамаи соҳаҳо ва намудҳои истеҳсолот муайян карда мешавад. Лекин барои баҳодихии МУД бо нархҳои бозорӣ ин амал нокифоя аст. Бояд инчунин андозҳои соф ба эътибор гирифта шаванд, ки ба арзиши

иловашудаи соҳаҳои иқтисодӣ дохил карда нашудаанд ва бонд субсидияҳо барои молҳоро тарҳ намуд, ки ба арзиши иловашуда дохил карда шудаанд. Ба чунин андозҳо аз маҳсулот пенн аз ҳама андоз ба воридот ва андоз ба арзиши иловашуда дохил мешаванд. Субсидияҳо ба маҳсулот (ба тағйр аз субсидияҳо ба воридот) баръакс ба арзиши иловашудаи соҳаҳо дозил шудааст, бинобар ҳамин ин нишондиҳанда аз ҷамъи ниҳой тарҳ карда шудани лозим аст.

МУД – и номиналӣ ва аслӣ. МУД –е, ки бо нархҳои соли қорӣ ифода ёфтааст, МУД номиналӣ номида мешавад. Нишондиҳандаи номиналии МУД барои муқоиса намудани даврагӣ дар дохили мамлакат ва муқоисаи байнимамлакатиро имконият намедихад. Ба андозаи МУД номиналӣ тағйирёбии сатҳи нархҳо, яъне ҷараёни таваррум таъсир мерасонад.

Муқоиса намудани МУД дар давраҳои гуногуни вақт дар ҳолате имконпазир мешавад, ки агар МУД бо нархҳои тағйирнаёфта ифода ёбад. МУД бо нархҳои тағйирнаёфта ифода шуда МУД аслӣ номида мешавад.

Аз ин лиҳоз, МУД номиналӣ – ин МУД, ки бо нархҳои соли қорӣ ҳисоб карда шудааст.

МУД аслӣ – ин МУД, ки бо нархҳои муқоисавӣ, бон архии соли базавӣ ҳисоб карда шудааст. Формулаи муайян намудани МУД аслӣ:

$$\text{МУДаслӣ} = \frac{\text{МУД номиналӣ}}{\text{Сатҳи умумии нархҳо}} \quad (14.27)$$

Сатҳи умумии нархҳо – ин нишондиҳандаи агрегиронӣ, ки ҳамчун индекси нархҳо ҳисоб карда мешавад.

МУД номиналии соли базавӣ ба МУД аслии соли базавӣ баробар аст.

Сатҳи умумии нархҳо дар соли базавӣ ба як баробар аст (мувофиқан индекси нархҳо ба 100% баробар аст).

Дар формулаҳо бо индекси t соли қорӣ ифода карда шуда, бо индекси 0 бошад соли базавӣ ифода карда мешавад. Аз ҳамин лиҳоз P^1 – нархи ҳар як намуди моли ба сабасти бозории соли қорӣ дохил шаванда ифода карда шуда, бо P^0 – нархи ҳама намуди молҳои ба сабасти бозории соли базавӣ дохил шаванда ифода карда мешавад. Бо ишораи q^1 – миқдори ҳама намуди молҳои ба сабасти бозории соли қорӣ дохил шаванда ва бо q^0 – миқдори ин молҳо дар соли базавӣ ифода карда мешаванд.

Агар тағйирёбии фоизи МУД номиналӣ ва аслий ва сатҳи умуми нархҳо (яъне таваррум) маълум бошанд, он гоҳ таносуби байни ин нишондиҳандаҳо чунин аст: тағйирёбии МУД аслий бо фоиз айниятан ба тағйирёбии ҳаҷми МУД номиналӣ бо ифодаи фоиз тарҳи тағйирёбии сатҳи умуми нархҳо бо фоиз баробар аст, яъне:

$$AY^R(\text{бо } \%) = AY^N(\text{бо } \%) - AP(\text{бо } \%) \quad (14.30)$$

Масалан, агар МУД номиналӣ ба 7% зиёд шуда, суръати таваррум 4% ташкил кунад, он гоҳ МУД аслий ба 3% зиёд мешавад. Бояд дар назар дошт, ки ин формула танҳо дар ҳолати паст будани саръати тағйирёбиҳо – то 10% истифодашаванда буда, дар навбати аввал, ҳангоми тағйирёбиҳои наонқадар калони стаҳи умуми нархҳо, яъне таварруми паст истифодашаванда аст.

Дефлятори МУД дар асоси арзиши сабасти бозори мол ва хизматҳои дар иқтисодиёт дар давоми сол истехсол шуда ҳисоб карда мешавад. Аз нуқтаи назари омор, дефлятори МУД ҳамчун индекси Пааце (IP) баромад мекунад.

Дефлятори МУД – ин нисбияти МУД номиналӣ ба МУД аслий, ки ба 100 зарб зада мешавад:

$$\text{Дефлятори МУД} = \frac{\text{МУД номиналӣ}}{\text{МУД аслий}} \quad (14.31)$$

Дефлятори МУД соли базавии ҳамчун индекси нархҳо ҳисоб шуда, ба 100% баробар буда, ҳамчун сатҳи нархҳо бошад ба як баробар аст.

Барои муайян намудани сатҳи умумии нархҳо ва суръати таваррум дефлятори МУД ва ИНИ истифода шуданиш мумкин аст, лекин ИНИ инчунин барои ҳисоб намудани суръати тағйирёбии арзиши ҳаёт ва сатҳи камбизоати хизмат мекунад.

Суръати таваррум (π) ба нисбияти фарқи сатҳи нархҳои (масалан дефлятори МУД) соли ҷорӣ ва соли гузашта ба сатҳи нархҳои соли гузашта бо ифодаи фоиз баробар аст:

$$\pi = \frac{\text{Дефлятори МУД}_t - \text{Дефлятори МУД}_{t-1}}{\text{Дефлятори МУД}_{t-1}} \times 100\% \quad (14.32)$$

ки дар ин ҷо t – соли ҷорӣ, $(t-1)$ – соли гузашта.

Суръати тағйирёбии арзиши зиндагии аҳоли (ИАХ) ба монанди хамин ҳисоб карда шуда, лекин бо истифодабарии ИНИ амалӣ мегардад:

$$\text{ИАХ} = \frac{\text{ИНИ}_t - \text{ИНИ}_{t-1}}{\text{ИНИ}_{t-1}} \times 100\% \quad (14.33)$$

Вобаста аз баландшавӣ ва ё пастшавии сатҳи умумии нархҳо (одатан бо воситаи дефлятор муайян карда мешуда) барои давраи вақти аз базавӣ то соли ҷорӣ гузашта, МУД номиналӣ метавонад аз МУД асли кам ва ё зиёд бошад. Агар дар ин давра сатҳи умумии нархҳо баланд шавад, яъне дефлятори $\text{МУД} > 1$ шавад, он гоҳ МУД асли аз номиналӣ хурд мешавад. Дар чунин ҳолат амалиёти дефлиронӣ (паст намудани сатҳи нархҳои соли ҷорӣ то сатҳи нархҳои соли базавӣ) гузаронида мешавад. Агар дар давраи аз соли базавӣ то соли ҷорӣ сатҳи нархҳо паст шавад, яъне дефлятори $\text{МУД} < 1$ шавад, он гоҳ МУД асли аз номиналӣ калон мешавад. Дар чунин ҳолат амалиёти инфлиронӣ (баланд намудани сатҳи нархҳои соли ҷорӣ то сатҳи нархҳои соли базавӣ) гузаронида мешавад.

Ҳамин тавр, инфлиронӣ ва дефлиронӣ – ин як амалиёт буда, имконият медиҳад, ки МУД асли аз МУД номиналӣ бо воситаи тақсим намудани МУД номиналӣ ба дефлятор ҳосил карда шавад, ки метавонад аз як калон (дефлиронии нархҳои молҳои истеъмолий) ва ё як хурд (инфлиронӣ) бошад.

Индексҳои нархҳои зарурӣ. Аз намудҳои зиёди нархҳо дар макроиқтисод одатан индекси нархҳои истеъмолий (ИНИ) ва индекси нархҳои истеҳсолкунанда (ИНИс) истифода мешавад.

Ҳам индекси нархҳои истеъмолий ва ҳам индекси нархҳои истеҳсолӣ аз нуқтаи назари омор ҳамчун индексҳои бо ҳаҷмҳои соли базавӣ, яъне ҳамчун индекси Ласпейрес (L) ҳисоб карда мешаванд. Азбаски ҳисоб намудани ин ҳаҷмҳо чараёни дуру-дароз ва хароҷоти калонро галаб мекунад, бинобар ҳамин ин индексҳои ҳамасола нею, балки як маротиба барои панҷсола ҳисоб карда мешаванд.

Табиноги асосии ИНИ ин баҳодиҳии динамикаи нархҳо ба молҳои истеъмолий мебошад. Асоси ҳисоб намудани ИНИ индексҳои инфиродии нархҳои чакана ба молҳои истеъмолий ва тарифҳо ба хизматҳои пулакии аҳоли хизмат мекунад.

Низомии индекси нархҳои истеҳсолӣ, индекси нархҳоро ба маҳсулотҳои саноатӣ, кишоварзӣ, соҳтмон ва ғайраҳо дар бар мегирад.

МАВЗҶҶИ 15. МАЧМҶҶИ ТАЛАБОТ ВА МАЧМҶҶИ ПЕШНИҶОД

- 15.1. *Маҷмӯи талабот ва омилҳои он.*
- 15.2. *Маҷмӯи пешниҳод дар моделҳои классикӣ ва кейнсӣ.*
- 15.3. *Маҷмӯи пешниҳод дар давраҳои кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат.*
- 15.4. *Шокҳои маҷмӯи талабот ва маҷмӯи пешниҳод.*

15.1. МАЧМҶҶИ ТАЛАБОТ ВА ОМИЛҶҶОИ ОН.

Маҷмӯи талабот ва таркиби он. Дар макроиқтисод мафҳумҳои асосӣ ин маҷмӯи талабот (AD – aggregate demand) ва маҷмӯи пешниҳод (AS – aggregate supply) мебошанд. Баҳамтаъсиррасонии байни онҳо бо воситаи модели $AD - AS$ муайян карда мешавад, ки модели асосии ибтидоӣ барои таҳлили мувозинати макроиқтисодӣ мебошад. Бо воситаи ин модел омӯзиши муаммоҳои ҳаҷми умумии истеҳсолот, таваррум, рушди иқтисод ва муайян намудани таъсири сиёсати иқтисодӣ ба ҳолати иқтисодӣ миалӣ имконпазир аст.

Маҷмӯи талабот (AD) ин ҷамъи талаботҳои ҳама агентҳои макроиқтисодӣ (хоҷагиҳои хонавода, фирмаҳо, давлат ва сектори хориҷӣ) ба мол ва хизматҳои ниҳой мебошад.

Мувофиқан, таркиби маҷмӯи талабот аз инҳо иборат мебошад:

- талаботи хоҷагиҳои хонавода – талаботи истеъмолий (consumption demand – C);
- талаботи фирмаҳо – талаботи инвестиционӣ (investment demand – I);
- талабот аз тарафи давлат – хариди давлатии мол ва хизматҳо (government spending – G);
- талаботи сектори хориҷӣ – содироти соф (demand for net export – X_n).

Вобаста аз ин гуфтаҳо, формулаи маҷмӯи талабот ҷу-
нин намуд дорад:

$$AD = C + I + G + Xn \quad (15.1)$$

Формулаи қайд шуда ба формулаи ҳисоб намудани
МУД аз рӯи хароҷот монанд аст. Фарқият дар он аст, ки фор-
мулаи МУД ҷамъи хароҷотҳои аслии агентҳои макроиқти-
содиро ифода мекунад, ки онҳо дар давоми сол амали гардо-
нидаанд, формулаи маҷмӯи талабот бошад хароҷотҳои пеш-
бинишудаи агентҳои макроиқтисодиро ифода мекунад.

Омилҳое, ки ба маҷмӯи талабот таъсир мерасонанд.
Андозаи маҷмӯи талабот (AD) ҳаҷми МУД аслиро, яъне
миқдори мол ва хизматҳоро ифода мекунад, ки ба онҳо аз
тарафи ҳама агентҳои макроиқтисодӣ дар ҳамагуна сатҳҳои
имконпазири нархҳо талабот баён карда мешавад. Бо ибораи
дигар маҷмӯи талабот ҷамъи хароҷотҳоро ба мол ва
хизматҳои ниҳой ифода мекунад, ки дар мамлакат истехсол
карда шудаанд. Чӣ қадаре, ки сатҳи умумии нархҳо баланд
бошад, ҳамон қадар андозаи маҷмӯи талабот (AD) кам меша-
вад, яъне хароҷотҳои пешбинишудаи агентҳои макроиқти-
содӣ барои хариди мол ва хизматҳои ниҳой камтар мешавад.

Мувофиқан, вобастагии маҷмӯи талабот (AD) аз сатҳи
умумии нархҳо баръакс буда, ба таври графикӣ метавонад
дар намуди қатъаттаи ҳамшавии манфӣ дошта ифода ёбад.

Бояд дар назар дошт, ки қатъаттаи маҷмӯи талабот
(AD) таносуби бузургиҳои маҷмӯавиро ифода мекунад. Ма-
салан, баландшавии сатҳи умумии нархҳо (дефлятори МУД)
баландшавии нархи ҳама молҳоро дар иқтисодиёт дар назар
надошта, метавонад дар шароите, ки нархи як қатор молҳо
паст шуда, нархи баъзе молҳо бошад баланд шудан ва ё
бетағйир мондани нархи дигар молҳо ба миён ояд.

Бинобар ҳамин ҳамшавии баръакси қачхатгаи маҷмӯи талабот (AD) наметавонад бо воситаи самараҳои маънидодкунандаи ҳамшавии мағфрии қачхатгаҳои талаботи инфиродӣ ва ё бозорӣ, яъне бо самараҳои ивазшавӣ ва самараи даромад фаҳмонида шавад. Масалан, ивазшавии молҳои нисбатан қиматбаҳо бо молҳои нисбатан арзон ба андозаи маҷмӯи талабот (AD) таъсир расонида наметавонад, чунки маҷмӯи талабот, талаботро ба ҳама мол ва хизматҳои ниҳони дар иқтисодиёт истеҳсолшуда, яъне ба ҳаҷми МУД асли ифода карда, камшавии ҳаҷми талабот ба як мол бо воситаи зиёдшавии ҳаҷми талаботи моли дигар рӯйпӯш карда мешавад.

Омилҳои нархӣ маҷмӯи талабот. Ҳамшавии баръакси қачхатгаи маҷмӯи талабот бо чунин сабабҳои маънидод карда мешавад.

Якум, амал намудани самараи боигарии асли ва ё самараи захираҳои аслии пулӣ – самараи Пигу. Айнан Пигу ба илми иқтисодӣ мағфуми «захираҳои аслии пулиро» ворид намудааст. Боигарии асли ва ё захираҳои аслии пулӣ гуфта, нисбияти боигарии номиналии молиявии шахсро (M) дар назар доранд, ки дар шакли пулӣ ба сатҳи умумии нархҳо (P) ифода меёбад:

$$\text{Захираҳои аслии пулӣ} = \frac{M}{P} \quad (15.2)$$

Захираи аслии пулӣ қобилияти боигарии номиналии ғунҷудаи шахсро ифода мекунад, ки он пулҳои нақд ва қоғазҳои қиматнокро дар бар мегирад.

Самараи Пигу дар инҳо зоҳир мегардад: агар сатҳи нархҳо (P) баланд шавад, он гоҳ қобилияти харидории боигарии номиналӣ (M), яъне андозаи захираҳои аслии пулӣ (M/P) паст мешавад. Ин ҳолат маъни онро дорад, ки ба ҳамон маблағи захираҳои пулӣ миқдори ками мол ва хизматҳоро нисбат ба пештара харидорӣ кардан мумкин аст. Дар ин ҳолат одамон

худро нисбатан камбизоат ҳис карда, хароҷотҳои истеъмолиро (C) кам мекунад, азбаски талаботи истеъмоли қисми маҷмӯи талабот мебошад, он гоҳ андозаи маҷмӯи талабот кам мешавад. Самараи Пигуро бо воситаи занҷири мантиқи тасвир қардан мумкин аст:

$$P \uparrow \quad M/P \downarrow \quad C \downarrow \quad AD \downarrow \quad (15.3)$$

Дуюм, амал намудани самараи мизони фоиз, ва ё самараи Кейнс. Маънои ин самара чунин аст: агар сатҳи нархҳо (P) баланд шавад, он гоҳ талаботи номиналӣ ба пулҳо (M_D) зиёд мешавад, чунки ба одамон барои хариди молҳои қиматтаншта пулҳои зиёдтар лозим мешавад. Одамон аз ҳисобҳои бонкии худ пулҳои худро мегиранд, дар натиҷа ҳангоми тағйир наёфтани пешниҳоди пулҳо имкониятҳои бонкҳо барои қарздиҳӣ кам шуда, захираҳои қарзӣ қиматтар мешаванд, нархи пулҳо (нархи қарзҳо), яъне мизони фоиз (R) баланд мешавад. Қиматшавии қарзҳое, ки пеш аз ҳама фирмаҳо барои хариди молҳои инвестиционӣ мегиранд, ба камшавии ҳаҷми талаботи инвестиционӣ (I) оварда мерасонад, ки қисми маҷмӯи талабот буда, ҳамзамон маҷмӯи талабот низ кам мешавад. Самараи Кейнсро дар намуди занҷири мантиқи ифода қардан мумкин аст:

$$P \uparrow \quad M_D \uparrow \quad R \uparrow \quad \downarrow \quad AD \downarrow \quad (15.4)$$

Ба ғайр аз ин баландшавии мизони фоиз хароҷотҳои истеъмолиро низ кам мекунад, зеро қарзҳоро на танҳо фирмаҳо, балки хоҷагиҳои хонавода низ (қарзҳои истеъмоли) махсусан барои хариди молҳои истифодашон дарозмуддат мегиранд. Аз ҳамин сабаб баландшавии мизони фоизи қарзи ба камшавии талаботи истеъмоли оварда мерасонад.

Сеюм, амал намудани самараи харидҳои воридотӣ ва самараи содироти соф – самараи Манделла – Флеминг. Маънои ин самара дар он аст, ки агар сатҳи нархҳо (P) дар

мамлакат баланд шавад, он гоҳ молҳои ин мамлакат барои шаҳрвандони хориҷӣ қиматтар мешаванд ва бинобар ҳамин содирот кам мешавад. Молҳои воридотӣ бошанд нисбатан барои шаҳрвандони мамлакати додашуда арзонтар мешаванд ва бинобар ҳамин воридот зиёд мешавад. Дар натиҷа содироти соф (X_n) кам мешавад. Азбаски содироти соф қисми маҷмӯи талабот мебошад, бинобар ҳамин ҳаҷми маҷмӯи талабот кам мешавад. Самараи Манделла – Флеминг дар намуди занҷири мантиқӣ ифода шуданиш мумкин аст:

$$P \uparrow \quad Ex \quad \downarrow \quad Im \quad \uparrow \quad X_n \quad \downarrow \quad AD \quad \downarrow \quad (15.5)$$

Ҳамин тавр, вобастагии байни сатҳи нархҳо ва андозаи маҷмӯи талабот баръакс буда, мувофиқан қачхаттаи маҷмӯи талабот ҳамшавии баръакс дорад.

Се самараи мушоҳида шуда таъсири омилҳои нархи ро (тағйирёбии сатҳи умумии нархҳо) дар ҳолати тағйир наёфтани омилҳои ғайринархӣ ба маҷмӯи талабот нишон дода, ҳаракатро дар қачхаттаи талабот (AD) ба миён меорад.

Омилҳои ғайринархӣ маҷмӯи талабот. Ба маҷмӯи талабот (AD) омилҳои ғайринархӣ низ таъсир мерасонанд. Лекин омилҳои ғайринархӣ ба андозаи маҷмӯи талабот таъсир нарасонида, балки ба ҳуди маҷмӯи талабот таъсир мерасонанд. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки андозаи маҷмӯи талабот дар ҳар як сатҳи нархҳо тағйир ёфта, ҳаракати ҳуди қачхаттаи маҷмӯи талабот ба миён меояд. Агар зерин таъсири омилҳои ғайринархӣ маҷмӯи талабот афзоиш ёбад, он гоҳ маҷмӯи талабот ба тарафи рост ва агар кам шавад ба тарафи чап ҳаракат мекунад.

Ба омилҳои ғайринархӣ маҷмӯи талабот (AD) омилҳои, ки ба ҳар як таркиби хароҷотҳои умумӣ таъсир мерасонанд, дохил мешаванд. Онҳо дида мебароем:

Омилҳои, ки ба хароҷотҳои умумӣ истеъмоли таъсир мерасонанд:

1. *Сатҳи некуаҳволи ва ё ҳаҷми боигарӣ (Ω)*. Чи қадаре, ки сатҳи некуаҳволи баланд бошад, яъне ҳаҷми боигари баланд бошад (тағйирёбии он дар ҳолати додашуда бо тағйирёбии нарх вобастагӣ надорад), ҳамон қадар хароҷотҳои истеъмоли ва мувофиқан маҷмӯи талабот зиёд шуда, қачхаттаи AD ба тарафи рост ҳаракат мекунад. Дар акси ҳол ин қачхаттаи ба тарафи чап ҳаракат мекунад. Таъсири тағйирёбии сатҳи некуаҳволиро ҳамчун омили найринархӣ, ки қачхаттаи маҷмӯи талаботро (AD) ба миён меорад, бояд аз самараи боигарии асли фарқ намуд, ки он омили нархӣ ба ҳисоб рафта ҳаракат дар қачхаттаи маҷмӯи талаботро ба миён меорад.

2. *Сатҳи даромади қорӣ (yield, income - Y)*. Афзоиши сатҳи даромад ба зиёдшавии истеъмолот оварда мерасонад ва бинобар ҳамин ба зиёдшавии маҷмӯи талабот сабаб мешавад (ҳаракати қачхаттаи AD ба тарафи рост).

3. *Пешбиниҳои истеъмолкунандгон, ки инҳоро дар бар мегирад:*

3.1. *пешбини тағйирёбии даромад дар оянда (expected income - Y^e)* – агар шахс афзоишёбии даромадро дар оянда пешбинӣ карда бошад, он гоҳ \bar{y} истеъмолотро дар лаҳзаи додашудаи вақт зиёд мекунад, ки ба афзоиши маҷмӯи талабот (AD) оварда мерасонад (ҳаракати қачхаттаи AD ба тарафи рост);

3.2. *пешбини тағйирёбии сатҳи нархҳо (expected inflation - π^e)* – агар одамон баландшавии сатҳи нархҳоро пешбинӣ кунанд, он гоҳ онҳо талаботи худро ба мол ва хизматҳо зиёд мекунад, то ки мол ва хизматҳоро бо нархҳои нисбатан пастар дар ҳолати додашуда дастрас кунанд (дар ин ҳолат психологияи таваррумӣ амал мекунад), ки ба афзоиши маҷмӯи талабот AD сабаб шуда, қачхаттаи AD – ро ба тарафи рост ҳаракат медиҳад;

3.3. *андозҳо (taxes - T_x)*. Афзоиши андозҳо ба камшавии даромади ихтиёрӣ (Y_d) оварда мерасонад, ки қисми он

ба истеъмолот равона карда мешавад. Мувофиқан, ин ҳолат ба камшавии маҷмуи талабот ва ҳаракати қачхаттаи AD ба тарафи чап оварда мерасонад;

3.4. трансфертҳо (transfert – Tr). Афзоиши трансфертҳо дар ҳолати тағйир наёфтани андозҳо зиёдшавии даромади шахси ва ихтиёриро ба миён меорад, бинобар ҳамин хароҷотҳои истеъмоли афзоиш ёфта, маҷмуи талабот AD зиёд мешавад, ки ҳаракати қачхаттаи AD – ба тарафи рост ба миён меорад;

3.5. сатҳи қарздорӣ хоҷагиҳои хонавода (debt - D). Чи қадаре, ки дараҷаи қарздорӣ баланд бошад, ҳамон қадар ҳиссаи калони даромадро хоҷагиҳои хонавода маҷбранд барои пардохти қарзҳо дар оянда сарф намоянд, ки ба камшавии истеъмолот ва мувофиқан маҷмуи талабот AD ва ҳаракати қачхаттаи AD ба тарафи чап ба миён меояд;

3.6. мизони фоиз барои қарзҳои истеъмоли (interest rate - R). Чи қадаре, ки мизони фоиз барои қарзҳои истеъмолие, ки хоҷагиҳои хонавода барои хариди молҳои истифодашон дарозмуддат дастрас мекунанд, баланд бошад (дар ин ҳолат тағйирёбии мизони фоиз аз сабаби сатҳи нархҳо ба вучуд омадани ба эътибор гирифта намешавад), ҳамон қадар хароҷотҳои истеъмоли кам мешаванд (ҳаракати қачхаттаи AD ба тарафи чап).

Функсияи истеъмолот чунин намуд дорад:

$$C=C \quad (\Omega, Y, Y^e, \pi^e, T_x, T_r, D, R) \quad (15.6)$$

+ + + + - + + -

ки дар ин ҷо ишораҳои «+» ва «-» вобастагии рост ва ё баръакси хароҷотҳои истеъмолиро аз ҳар як омил нишон медиҳад.

Омидҳое, ки ба маҷмуи хароҷотҳои инвестиционӣ таъсир мерасонанд:

1. *Пешбини инвeстoрoн (фирмаҳо), ки пеш аз ҳама бо меъёри дохили боздеҳ аз инвеститсияҳо (internal rate of return – IRR), яъне меъёри фoндaи пешбинишуда алоқаманданд.* Агар инвeстoрoн меъёри баланди боздеҳ аз инвеститсияҳоро пешбинӣ кунанд, он гоҳ онҳо лоихаҳои инвеститсиониро молиягузорӣ мекунанд. Талаботи инвеститсионӣ зиёд мешавад ва қачхаттаи маҷмӯи талаботи (AD) ба тарафи рост ҳаракат мекунад. Агар инвeстoрoн нисбат ба даромадҳои ояндаи худ боварӣ надонда бошанд, он гоҳ хароҷотҳои инвеститсионӣ кам мешаванд ва қачхаттати AD ба тарафи чап ҳаракат мекунад.

2. *Мизони фoиз (interest rate - R) –* чи қадаре, ки мизони фoиз баланд бошад, ҳамон қадар захираҳои қарзӣ қимат шуда, қарзгирии инвeстoрoн кам шуда, хароҷотҳои инвеститсионӣ низ кам мешавад. Дар натиҷаи қачхаттаи AD ба тарафи чап ҳаракат мекунад ва баръакс.

Таъсири мизони фoиз ҳамчун омили ғайринархӣ маҷмӯи талабот, ки қачхаттаи маҷмӯи талаботро ҳаракат медиҳад, бояд аз самараи мизони фoиз фарқ карда, ки он омили нархӣ буда, ҳаракатро дар қачхаттаи маҷмӯи талабот ба миён меорад. Дар ҳолати яқум сабаби тағйирёбии мизони фoиз таъсири ҳама омилҳои ба ғайр аз сатҳи нархҳо мебошад (масалан, тағйирёбии пешниҳоди пулҳо ва ё талабот ба пулҳо, ки зери таъсири сатҳи нархҳо ба миён намеояд). Дар ҳолати дуҷум сабаби тағйирёбии мизони фoиз ин тағйирёбии талабот ба пулҳо танҳо дар натиҷаи тағйирёбии сатҳи умумии нархҳо (омили нархӣ) мебошад.

3. *Ҳаҷми даромад (yield – Y) –* азбаски қисми даромади худро фирмаҳо барои хариди молҳои инвеститсионӣ бо мақсади ва-сеъкунии истеҳсолот истифода мебаранд, бинобар ҳамин чи қадаре, ки сатҳи даромади фирмаҳо баланд бошад, ҳамон қадар хароҷотҳои инвеститсионӣ умумӣ зиёд мешаванд. Инвeстoрoнҳо, ки аз ҳаҷми

даромд вобастаанд, инвестицияҳои индуктсионӣ (induced investment) номида мешаванд.

4. *Андозҳо (taxes - N)* – афзоиши андозҳо даромадҳои (фондан) инвесторонро кам мекунад, ки сарчашмаи дохилии маълумгузориҳои инвестицияҳои соф мебошанд. Мувофиқан, хароҷотҳои инвестиционӣ кам шуда, қачхаттаи маҷмуи талаботро AD ба тарафи чап ҳаракат мекунонад.

5. *Трансфертҳо ба фирмаҳо (transfers - Tr)* – онҳо дар намууди субсидияҳо ва қарзи имтиёзноки андозӣ баромад карда, талаботи инвестициониро хавасманд мекунонд.

6. *Технологияҳо (technological progress - τ)* – пайдо шудани технологияҳои ҳосилнокиангон баландтар, камшавии хароҷотҳо барои воҳиди маҳсулот ва самара аз ҳаҷмро ба мибтӣ оварда, фондан фирмахоро зиёд мекунонд ва ба афзоиши хароҷотҳои инвестиционӣ мусоидат менамоянд. Дар натиҷа қачхаттаи маҷмун талабот ба тарафи рост ҳаракат мекунад.

7. *Иқтидорҳои истеҳсоли бариҷд (K_{excess})* – ҳаҷми онҳо талаботи инвестиционии фирмахоро кам мекунад, зеро афзоиши захираи капитал дар шароитҳои ноистифодабарии миқдори таҷҳизотҳои мавҷудбудаи фирма ғайрисамаранок аст.

8. *Ҳаҷми захираи капитали фирмаҳо (K_0)* – агар фирмаҳо захираҳои оптималии капиталро дошта бошанд, ки дар сатҳи он фондаи онҳо ҳадди аксар аст, он гоҳ онҳо инвестиция намекунонд. Ҷи қадаре, ки захираҳои капитали фирма нисбат ба миқдори оптималӣ зиёд бошад ҳамон қадар хароҷотҳои инвестиционии онҳо кам шуда, қачхаттаи маҷмуи талабот ба тарафи чап ҳаракат мекунад.

Функсияи инвестицияҳо чунин намууд дорад:

$$I = I \quad (IRR, R, Y, T_x, \tau, Tr, K_{excess}, K_0) \quad (15.7)$$

+ - + - - + - -

Омилҳое, ки ба хариди давлатии мол ва хизматҳо таъсир мерасонанд. Ҳаҷми хариди давлатии мол ва хизматҳо (G) одатан тағйирёбандаи экзогенӣ, нишондоди идоракунии буда, аз тарафи органҳои иқтисодии давлатӣ (аз тарафи Парламент ва ғайраҳо) ҳангоми коркарди бучети давлатӣ барои соли молиявии оянда муайян карда мешавад.

Афзоиши хариди давлатӣ маҷмӯи талаботро (AD) зиёд карда, ҳаракати қачхаттаи AD –ро ба тарафи рост ба миён оварда, камшавии он бошад маҷмӯи талабот кам карда, қачхаттаи онро ба тарафи чап ҳаракат мекунонад. Тағйирёбии ҳаҷми хариди давлатӣ фишанги зарурии мӯътадилгардонии иқтисодӣ (фишанги сиёсати фискалӣ) баромад мекунад, ки барои таъсиррасонӣ ба маҷмӯи талабот бо мақсади нигоҳдории шуғл ва сатҳи мӯътадили нархҳо истифода мешавад.

Омилҳое, ки ба содироти соф X_n таъсир мерасонанд:

1. *Ҳаҷми маҳсулоти умумии дохилӣ ва даромади миллӣ дар дигар мамлакатҳо (Y_f)*. Афзоиши МУД ва ДМ дар сектори хориҷӣ ба афзоиши талабот ба мол ва хизматҳои мамлакати мазкур ва мувофиқан ба зиёдшавии содироти он ва дар натиҷа ба зиёдшавии содироти соф оварда мерасонад, ки дар натиҷа маҷмӯи талаботро зиёд мекунад. Қачхаттаи маҷмӯи талабот ба тарафи рост ҳаракат мекунад.

2. *Ҳаҷми МУД ва ДМ дар мамлакати мазкур (Y)*. Агар МУД ва ДМ дар мамлакат зиёд шавад, он гоҳ агентҳои иқтисодии он талаботи худро ба мол ва хизматҳои дигар мамлакатҳо (сектори хориҷӣ) зиёд мекунад, ки ба афзоиши воридот, камшавии содироти соф ва мувофиқан ба камшавии маҷмӯи талаботи мамлакати мазкур оварда мерасонад. Қачхаттаи маҷмӯи талабот ба тарафи чап ҳаракат мекунад.

3. *Қурби асъори воҳиди пули миллӣ (exchange rate – e)*. Қурби асъор – ин нархи воҳиди пули миллӣ, ки бо миқдори

муайяни воҳиди пули мамлакати дигар ифода ёфтааст, яъне ни микдори асъори хоричӣ, ки онро бар ивази як воҳиди пули мамлакати мазкур дастрас кардан мумкин аст (масалан 1 фунт стерлин = 2 доллар)².

Баланднавии қурби асъор (дар мисоли мо 1 фунт стерлин = 3 доллар) маънои онро дорад, ки америкоиҳои бароиншав намудани асъори худ анаакнун бояд бисёртар долларо барои микдори додашудаи фунт стерлинг иваз намояд, то ки ҳамон микдори молҳои англисиро харидорӣ намоянд. Дар натиҷа молҳои англисӣ барои харидорони ИМА нисбатан қиматтар шуда, содироти Англия кам мешавад. Бо баробарии молҳои америкой барои шаҳрвандони Англия нисбатан арзонтар мешаванд. Воридоти Англия афзоиш ёфта, содироти соф ва маҷмуи талабот кам мешавад, ки дар натиҷа ба камшавии маҷмуи талабот оварда мерасонад. Ҳамин тавр, чӣ қадаре, ки қурби асъори милли баланд шавад, ҳамон қадар содироти соф ва маҷмуи талабот кам мешавад.

Тағйирёбии содироти соф дар натиҷаи тағйирёбии қурби асъор ҳамчун омил тағйирёбии тағйирёбии маҷмуи талабот, ки қачхаттаи маҷмуи талаботро ҳаракат медиҳад, бояд аз самаран харидҳои воридотӣ фарқ карда шавад, ки ҳангоми он тағйирёбии содироти соф дар натиҷаи амал намудани омил пархӣ (яъне тағйирёбии сатҳи пархӣ) ба миён меояд, ки ҳаракат дар қачхаттаи маҷмуи талаботро ба миён меорад.

$$X_n = X_n \quad (Y_f, \quad Y, \quad e) \quad (15.8)$$

+ \quad - \quad -

² Эҷод: Ин муайянқунии қурби асъор ба муайянқунии мустақим мувофиқ буда, мисолан дар Англия истифода мешавад. Дар аксарияти мамлакатҳои Аврупо ва ИДМ муайянқунии баръакси асъорҳо истифода мешавад, ки ҳангоми он қурби асъор бо худ пархӣ воҳиди асъори хоричиро ифода мекунад, ки бо микдори муайяни воҳиди асъори милли ифода карда мешавад (масалан, 1 доллар = 4 сомонию 45 дирам, барои Россия 1 доллар = 30 руб.).

Омили ғайринархие, ки ба маҷмӯи талабот таъсир расонида, ба ҳаракати қачхаттаи маҷмӯи талабот мусоидат менамояд, омилҳои пулӣ низ дохил мешаванд. Қачхаттаи маҷмӯи талабот аз баробарии назарияи миқдории пулҳо (ё ин ки баробари мубодила) ҳосил шуданаш мумкин аст:

$$MV = PY \quad (15.9)$$

ки дар ин ҷо: M – миқдори пулҳои дар муомилот буда; V – суръати гардиши пулҳо (нишондиҳандае, ки миқдори гардиши воҳиди пулиро дар як сол ва ё миқдори муомилаҳое, ки ба ҳисоби миён як воҳиди пулӣ дар як сол таъмин менамояд, ифода мекунад); P – сатҳи нархҳо дар иқтисодиёт; Y – МУД –и асли.

Аз баробарии назарияи миқдории пулҳо дар ҳолати дода шудани андозаҳои M ва V (яъне фарз мекунем) вобастагии чапи байни МУД ва сатҳи нархҳо ҳосил мекунем:

$$Y = \frac{MV}{P} \quad (15.10)$$

Аз ин ҷо маълум мегардад, ки омили нархӣ (тағйирёбии сатҳи нархҳо) ба андозаи маҷмӯи талабот таъсир расонида, ҳаракатро дар қачхаттаи маҷмӯи талабот ба миён меорад.

Инчунин аз ин баробари ду омили ғайринархии маҷмӯи талаботро ҳосил мекунем, ки дар ҳар як сатҳи нархҳо қачхаттаи маҷмӯи талаботро ҳаракат медиҳад:

1. Миқдори пулҳои дар муомилот буда (пешниҳоди пулҳо). Афзоиши пешниҳоди пулҳо дар иқтисодиёт мизони фоизро (нархи пулҳоро) паст карда, ҳамзамон қарзҳои нисбатан арзонтар мекунад, ки хароҷотҳои истеъмолий ва инвестициониро зиёд мекунад. Дар натиҷаи чуниш чорабинӣ маҷмӯи талабот зиёд мешавад. Ва баръакс, камшавии пешниҳоди пулҳо маҷмӯи талаботро кам карда, қачхаттаи онро ба тарафи чап ҳаракат мекунонад. Танзимкунии

миқдори пулҳо аз тарафи бонки марказии мамлакат (дар ҶТ Бонки Миллии Тоҷикистон) амалӣ мегардонад, ки дар асоси сибстатӣ монетарӣ хобида, бо воситаи таъсиррасонӣ ба маҷмӯи талабот мӯътадилгардонии иқтисодӣ амалӣ гардонанда мешавад.

2. *Суръати гардиши пулҳо.* Агар суръати гардиши пулҳо зиёд шавад, он гоҳ маҷмӯи талабот афзоиш меёбад. Ин ҳолат бо он маънидод карда мешавад, ки агар ҳар як воҳиди пулӣ ҳангоми доимӣ будани миқдори он бисёртар гардиш карда, муомилаҳои зиёдеро таъмин намояд, он гоҳ ин ҳолат ба афзоиши ҳаҷми пулҳо эквивалент буда, ба афзоиши маҷмӯи талабот сабаб мешавад.

15.2. МАҶМӯИ ПЕШНИҲОД ДАР МОДЕЛҲОИ КЛАССИКӢ ВА КЕЙНСӢ.

Маҷмӯи пешниҳод (AS) – ин арзиши ҳамаи мол ва хизматҳои ниҳой, ки дар бозор барои фуруш ҳама истехсолкунандагон (фирмаҳои хусусӣ ва корхонаҳои давлатӣ) пешкаш мекунад. Ҳаҷми маҷмӯи пешниҳод бо худ ҳаҷми барориширо ифода мекунад, ки ҳама истехсолкунандагон тайёранд (пешбинӣ мекунад) истехсол карда, барои фуруш дар бозор ҳангоми сатҳҳои назарраси нархҳо пешкаш кунанд. Бинобар ҳамин графикаи маҷмӯи пешниҳодро тасвир кардан мумкин аст, ки вобастагии андозаи маҷмӯи пешниҳодро аз сатҳи нархҳо нишон медиҳад.

Нисбат ба графикаи маҷмӯи талабот (AD), ки вобастагии баръакси байни ҳаҷми маҷмӯи талабот ва сатҳи нархҳо ро нишон дода, ҳамавақт ҳамшавии баръакс дорад, таносуби байни маҷмӯи пешниҳод (AS) ва сатҳи нархҳо аз давраи вақт вобаста буда, бо суръати мутобиқшавии ҳама нархҳо ба тағйирёбии вазъияти бозор (таносуби талабот ва пешниҳод дар бозор), яъне суръати мӯтадилгардонии бозорҳо вобаста

аст. Бинобар ҳамин графикаи маҷмӯи пешниҳод (AS) дар давраҳои кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат намуди гуногун дорад. Нишондоди ҷудо намудани давраҳо ба кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат (нисбат ба микроиқтисод, ки дар он чунин нишондод тағйирёбии миқдори захираҳо баромад мекунад), тағйирёбии нархи захираҳо мебошад.

Мувофиқи маънидодкунии масъалаҳо оид ба дараҷаи тағйирёбии нархҳо ва оид ба қобилияти бозор ба барқарор намудани мувозинатӣ (худмувозинатнашавӣ), дар макроиқтисод доир ба таҳлили ҷараёнҳои макроиқтисодӣ ду муносибат, ду модели макроиқтисодӣ мавҷуд аст: классикӣ ва кейнсӣ, ки аз ҳамдигар бо заминаҳо, мавқеъҳо, хулосаҳои назариявӣ ва тавсияҳои амалӣ фарқ мекунад.

Модели макроиқтисодии классикӣ. Асосҳои модели классикӣ дар асри XVIII гузошта шуда буданд. Ҷиҳатҳои ин назарияро чунин иқтисодчиён ба монанди А. Смит, Д. Рикардо, Ж.Б. Сей, Дж.С.Мил, А.Маршалл, А. Пигу ва дигарон инкишоф дода буданд.

Ғояҳои асосии модели классикӣ:

1. **Иқтисодиёт ба ду сектори мустақил ҷудо мешавад: асли ва пулӣ.** Чунин ҷудо намудани иқтисодиёт принсипи дихотомияи классик – низоми амал намудани бозорҳои паралелӣ номида мешавад: якум – **бозори асли**, дуюм – **бозори пулӣ**, ки нисбати якдигар бетараф ҳастанд. Тағйирёбӣ дар сектори пулӣ ба ҳолати сектори аслии иқтисодиёт таъсир нарасонида, балки танҳо ба дигаргуншавии нишондиҳандаҳои номиналӣ аз асли сабаб мешаванд, ки дар макроиқтисод номи «принсипи бетарафии пулҳо»-ро гирифтааст. Бетарафии пулҳо дар назар дорад, ки тағйирёбии пешниҳоди пулҳо ба нишондиҳандаҳои асли (ҳаҷми аслии барориш, даромадҳои асли) таъсир намерасонад. Бинобар ҳамин дар модели

классикӣ бозори пулӣ мавҷуд набуда, сектори асли аз бозорҳо иборат мебошад: бозори меҳнат, бозори капитал (воситаҳои қарзӣ) ва бозори молӣ.

2. **Дар ҳама бозорҳои сектори аслии иқтисодиёт рақобати мукамал амал мекунад**, ки ба ҳолати иқтисодии охири асри XVIII ва асри XIX мувофиқат мекард. Аз ҳамин сабаб агентҳои иқтисодӣ нархиранда буда, ба ҳолати бозорӣ таъсир расонида наметавонанд ва ба он сатҳи нархҳо таъинот мекунад, ки дар бозор пойдор гаштааст.

3. **Ҳама нархҳо (нишондиҳандаҳои номиналӣ) дар шароитҳои рақобати мукамал тағйирёбандаанд**. Нархҳо вобаста ба тағйирёбии таносуби талабот ва пешниҳод (вазъияти бозорӣ) мутобик шуда, ба таври автоматӣ мувозинатии вайроншударо дар ҳама бозорҳо ва иқтисодиёт умуман барқарор мекунад. Ин ҳолат ба нархи меҳнат – мизони номиналии музди меҳнат ва нархи капитал (воситаҳои қарзӣ) – мизони фоиз ва ба нархи мол таалуқ дорад. Дар иқтисодиёт принципи аз тарафи А. Смит аён гардидаи «дасти ноаён», принципи худтанзимшавии бозор амал мекунад.

4. **Таъмини автоматии мувозинатӣ бо механизми бозорӣ (механизми тағйирёбии нархҳо)** дар назар дорад, ки қувваи беруна, агенти беруна на бояд ба чараёни танзимкунӣ ва фаъолияти иқтисодиёт даҳолат кунад. Ҳамин тавр принципи даҳолатнопазирии давлат дар идора кардани иқтисодиёт асоснок карда мешуд, ки номи «laissez faire» гирифтааст.

5. **Муаммои асосии иқтисодиёт – маҳдудияти захираҳо**. Аз ин ҷо хулосае бар меояд, ки онҳо бояд пурра истифода шаванд. Бинобар ҳамин ҳаҷми барориш ҳамавақт дар сатҳи имконпазир ва ё муқаррари худ қарор дорад, ки ба ҳаҷми барориши шуғли пурраи захираҳои иқтисодӣ мувофиқат мекунад. Шуғли пурраи захираҳо истифодабарии

100%-и онҳоро дар назар надошта, балки ба истифодабарии нисбатан самаранок ва оқилонаи онҳо мувофиқат мекунад. масалан, шуғли пурраи захираҳои меҳнати дар назар дорад, ки ҳама шахсони дар сатҳи музди меҳнати додандуда хоҳиши кор кардан дошта, бок ор таъмин хоҳанд шуд, лекин шуғли пурра бекорӣ хоҳишмандиро инъикор намекунад. Чи хеле ки аз микроиқтисод маълум аст, ба тақсимот ва истифодаи нисбатан самараноки захираҳо, аз сохторҳои бозорӣ айнан низоми рақобати мукамал мувофиқат мекунад.

6. Маҳдудияти захираҳо муаммои истеҳсолотро, яъне маҷмӯи пешниҳодро ба мадди аввал мегузорад. Бинобар ҳамин модели классикӣ – ин модели, ки иқтисодиётро аз тарафи маҷмӯи пешниҳод меомӯзад. Маҷмӯи талабот, ба ақидаи намояндагони мактаби классикӣ, ҳамавақт ба маҷмӯи пешниҳод мувофиқат мекунад. Дар иқтисодиёт «қонуни Сей» амал мекунад, ки мувофиқи он тасдиқ карда мешавад, ки «пешниҳод талаботи заруриро тавлид мекунад», зеро ҳар як агенти иқтисодӣ ҳамзамон ба сифати фурӯшанда ва харидор баромад карда, хароҷотҳои он ҳамавақт ба даромадҳои ӯ баробар аст. Мисол, коргар аз як тараф фурӯшандаи захираи иқтисодӣ (меҳнат) баромад карда, аз тарафи дигар харидори мол ва хизматҳо баромад мекунад, ки ба даромади аз фурӯши меҳнат дастрас кардааш харидорӣ мекунад. Маблағе, ки коргар дар намуди музди меҳнат ба даст меорад ба арзиши маҳсулоти истеҳсол кардаи ӯ баробар аст. Фирма низ ҳамзамон фурӯшанда (мол ва хизматҳо) ва харидор (захираҳои иқтисодӣ) баромад мекунад. Даромаде, ки аз фурӯши маҳсулоти худ ба даст меорад (даромад аз фурӯш), фирма барои хариди омилҳои истеҳсолот (пардохти даромадҳои омилӣ ба соҳибони захираҳои иқтисодӣ) сарф мекунад. Бинобар ҳамин бо маҷмӯи талабот ягон мушкилоте шуда наметавонад, зеро агентҳо ба пуррагӣ даромадҳои худро ба хароҷотҳо табдил мекунанд.

7. Муаммои маҳдудияти захираҳо (афзоиши миқдор ва беҳтар намудани сифат) суст ҳал карда мешавад. Пешравии технологӣ ва афзоиши имкониятҳои истеҳсолӣ – ин чараёни дурру дароз аст. Муътадилгардонии тарафайнии бозор ва мутобиқнавиҳои нархҳо ба тағйирёбии таносубҳои байни талабот ва пешниҳод дар давраи дарозмуддати вақт ба миён меояд. Бинобар ҳамин модели классикӣ рафтори иқтисодӣро дар давраи дарозмуддат (модели «long-run») таҳлил мекунад.

Азбаски дар иқтисодиёт бо шарофати нархҳои тағйирёбанда ҳама вақт шуғли пурраи захираҳо мавҷуд буда, ҳаҷми истеҳсолот дар сатҳи ҳаҷми имконпазир (Y^*) қарор дорад, аз ҳамин сабаб қачхаттаи маҷмӯи пешниҳод шакли амудӣ (вертикалӣ) дошта, мувозинатиرو дар давраи дарозмуддат ифода мекунад ва ишораи LRAS (long-run aggregate supply curve) ифода карда мешавад.

То бӯҳрони солҳои 1929 – 1933, ки дар ИМА оғоз ёфта, дигар мамлакатҳои пешсафи дунёро фаро гирифта буд, номукамалии ақидаҳо ва хулосаҳои модели макроиқтисодии классикиро нишон дод, пеш аз ҳама ақидаро оид ба худтанзимшавии бозор.

Якум, бӯҳрон чоруним сол давом карда, онро ҳамчун нуқсони муваққатӣ дар амал намудани худтанзимшавии автоматии бозор маънидод кардан имконпазир набуд.

Дуюм, оид ба маҳдудияти захираҳо гуфтан ғайримкон буд, зеро сатҳи бекорӣ, масалан дар ИМА ба 25% расида буд.

Сабабҳои ин бӯҳрон, ки номи «Депрессияи бузургро» гирифта, роҳҳои раҳой аз он ва чораҳо оид ба дар оянда роҳ надодан ба ин ҳолатҳои иқтисодӣ, дар китоби Ч.М.Кейнс «Назарияи умумии шуғл, фоиз ва пул» (соли нашр 1936) таҳлил ва пешкаш карда шуда буданд.

Бояд дар назар дошт, ки номувофиқияти ақидаҳои мактаби классикӣ дар ҳулосаҳои нодурусти онҳо иборат набуда, балки дар он иборат буд, ки ин назария дар асри XIX коркард шуда, ақидаҳои асосии он ҳолати иқтисодии ҳамон вақтро, яъне давраи рақобати мукамалро ифода мекард. Лекин ин ақидаҳо ва ҳулосаҳо ба ҳолатҳои иқтисодии авали асри XX мувофиқат намекард, ки барои он рақобати номукамал хос буд.

Моделҳои макроиқтисодии кейнсӣ. Ч.М. Кейнс коркарди модели худро аз танқиди ақидаҳои асосии модели классикӣ оғоз намуда, нишон дод, ки дар давраи кӯтоҳмуддат ҳама нархҳо (музди меҳнати номиналӣ ва нархи молҳо) устувор буда, ба ҳолати иқтисодиёт хос аст, ки дар он миқдори зиёди бекорон мавҷуд аст, ин гуна ҳолат дар давраи Депрессияи бузург ба назар мерасида, дар тадқиқоти он Кейнс назарияи худро таҳия намуд. Қачхаттаи маҷмӯи пешниҳоди кӯтоҳмуддат SRAS (short – run aggregate supply curve) намуди уфукиро (горизонталиро) дорад.

Айнан ҳамин хусусият муайян мекунад, ки дар шароити бекорӣ зиёд фирмаҳо метавонанд коргарони иловагиро бе баланд намудани музди меҳнат ба кор ҷалб намоянд, яъне хароҷотҳои фирма дар ин ҳолат тағйир намеёбанд ва заминаи баланд намудани нархҳо мавҷуд нест. Нархи молҳо дар сатҳи доимӣ боқӣ мемонада, фирмаҳо тайёранд миқдори гуногуни маҳсулотро истеҳсол карда, дар бозор фурӯшанд. Ҳамин тавр, ҳаҷми барориш дар ин ҳолат танҳо бо қобилияти харидорӣ истеъмолкунанда муайян карда мешавад. Бинобар ҳамин омили асосии ҳаҷми маҷмӯи пешниҳоди муайян мекарда, ба ақидаи Кейнс маҷмӯи талабот, яъне хароҷотҳои умумӣ мебошад. Чи қадаре, ки маҷмӯи талабот зиёд бошад, ҳамон қадар миқдори зиёди маҳсулотро фирмаҳо мехоҳанд истеҳсол кунанд.

Гояҳои асосии Кейнс оид ба мустаҳкамии нархҳо дар бозори меҳнат, мол ва капитал.

1. Секторҳои асли ва пулӣ байни худ алоқаи зич доранд, лекин классикон онҳо новобаста меҳисобиданд. Принципи бетарафии пулҳо ба принципи «пулҳои аҳамият доранд» иваз карда шуд. Ин маънои онро дорад, ки пулҳо ба нишондиҳандаҳои асли таъсир мерасонанд. Бозори пулӣ ба бозори макроиқтисодӣ, қисми (сегменти) бозори молиявӣ бо баробари бозори қоғазҳои қиматнок (воситаҳои қарзӣ) мубаддал шуд.

2. Дар бозорҳои меҳнат ва молҳо рақобати номукамал амал мекунад. Чи хеле, ки маълум аст, классикон аз он бар меоманд, ки дар бозор меҳнат рақобати мукамал амал мекунад.

3. Нархҳо (нишондиҳандаҳои номиналӣ) устувор ва ё бо истилоҳи Кейнс часпон мебошанд. Классикон гумон доштанд, ки нархҳо (нишондиҳандаҳои номиналӣ) тағйир-ёбандаанд.

4. Ба ақидаи Кейнс мизони фоиз дар бозори капитал (воситаҳои қарзӣ) дар натиҷаи таносуби инвестицияҳо ва пасандозҳо нею, балки дар бозори пулӣ аз рӯи таносуби талабот ва пешниҳоди пулҳо таъсис меёбад. Ин ҳолатро Кейнс бо он асоснок мекунад, ки ҳангоми мизони фоизи додашуда, амалан инвестицияҳо ва пасандозҳо баробар шуда наметавонанд, зеро онҳоро агентҳои гуногуни иқтисодӣ амалӣ мегардонанд, ки мақсад ва мароми гуногуни рафтор доранд. Инвестицияҳоро фирмаҳо амалӣ гардонида, пасандозҳоро бошад хоҷагиҳои хонавода амалӣ мегардонанд.

5. Омили асосии андозаи хароҷотҳои инвестицияҳоро муайян мекарда, ба ақидаи Кейнс сатҳи мизони фоиз набуда, балки меёри боздеҳи дохилӣ аз инвестицияҳо (IRR – internal rate of return) мебошад, ки онро Кейнс самаранокӣ интиҳои капитал номида, онро ҳамчун баҳодихии субъективӣ даромади ояндаи лоиҳаи инвестиционӣ аз тарафи инвестор дарк менамуд, ки дар «ҳиссиёти табиӣ» инвестор асос мегирад. Ба ақидаи Кейнс, андозаи хароҷотҳои умумии инвестиционӣ дар иқтисодиёт пеш аз ҳама

аз ҳолати инвестор, боваринокӣ ва ё нобоварии \bar{y} нисбат ба даромадҳои оянда муайян карда мешавад.

6. Ҳангоми қабули қарор инвестор андозаи самаранокии интиҳории капиталро бо мизони фоиз (R) муқоиса мекунад, ки бо он \bar{y} барои молиягузории хароҷотҳои инвеститсионии худ қарз мегирад.

Агар андозаи яқум аз андозаи дуҷум зиёд бошад, инвестор ояндаро мусбӣ баҳо дода, ба даст овардани меъёри баланди боздехро аз инвеститсияҳо интизор мешавад, зеро \bar{y} ин лоиҳаи инвеститсиониро новобаста аз андозаи мутлақи мизони фоиз молиягузорӣ мекунад.

Масалан, агар баҳодихии самаранокии интиҳории капитал аз тарафи инвестор ба 101% баробар бошад, он гоҳ қарз аз тарафи \bar{y} бо мизони 100% гирифта шуданаш мумкин аст, агар ин гуна баҳодихӣ 9% ташкил кунад, он гоҳ \bar{y} қарзро бо 10% намегирад. Агар дар иқтисодиёт бӯҳрон бошад, он гоҳ инвесторон нисбат ба даромадҳои ояндаи худ бо нобоварӣ баҳо медиҳанд ва дар натиҷа хароҷотҳои инвеститсионӣ дар ҳолати мизони фоизи паст низ кам мешаванд.

7. Ба ақидаи Кейнс омилҳои асосие, ки андозаи пасандозҳоро муайян мекунанд ин ҳаҷми даромади ихтиёрӣ мебошад. \bar{Y} тасдиқ мекунад, ки пасандозҳо аз мизони фоиз вобаста нестанд (агар даромади инсон кам буда, танҳо барои рӯзгузаронӣ кифоягӣ кунад, \bar{y} пасандозҳоро дар сатҳи баланд будани мизони фоиз низ амалӣ гардонида наметавонад). Ба ақидаи Кейнс байни пасандозҳо ва мизони фоиз вобастагии чаппа вучуд дорад. Масалан, агар шахс хоҳад, ки то нафақа маблағро дар ҳаҷми 10 ҳазор доллар чамъ кунад, он гоҳ дар ҳолати мизони фоизи 10% \bar{y} бояд 100 ҳазор доллар чамъ кунад, дар сатҳи 20% (мизони фоиз) \bar{y} бояд 50 ҳазор чамъ намояд.

15.3. МАЧМҶҶИ ПЕШНИҶОД ДАР ДАВРАҶОИ КҶТОҶМУДДАТ ВА ДАРОЗМУДДАТ.

Ҳислати таъсиррасонии сатҳи нархҳо ба ҳаҷми истеҳсолоти миллӣ ва мувофиқан намуди қачхаттаи маҷмӯи пеш-

ниҳод бо дараҷаи муайян аз фосилаи вақти мушоҳидашаванда вобаста аст. Бинобар ҳамин қачхатгаҳои кӯтоҳ-муддат ва дароз-муддати маҷмӯи пенниҳодро фарқ намудан лозим аст.

Дар макроиқтисод нисбат ба микроиқтисод нишондоди асосии ҷудо намудани давраҳои кӯтоҳмуддат ва дароз-муддат тағйирёбии нархҳо буда, набалки мӯътадилии захираи капитал мебошад. Ҳангоми маънидодкунии макроиқтисодии фосилаҳои вақт дар назар дошта мешавад, ки дар давраи дарозмуддат ҳам нархҳо ҳам нархи молҳо ва ҳам нархи омилҳои истеҳсолот бо таносуби якхелла тағйирёбанда буда, дар давраи кӯтоҳмуддат бошад ҳам нархҳо ва ё нархи меҳнат чунин тағйирёбандагӣ надоранд.

Ду сабабро ҷудо мекунам, ки аз рӯи онҳо фирмаҳо дар ҳақиқат ҳам қобилияти муайян намудани тағйирёбии якхеллаи нархи молҳо ва нархи омилҳои истеҳсолотро доранд.

Дар асоси сабаби якум таъсиррасонии нархи молҳо ба ҳаҷми музди меҳнати коргарон ва маонӣҳои мансабӣ хобидааст.

Агар маҷмӯи талабот ва сатҳи миёнаи нархи молҳо баланд шавад, арзиши ҳаёти ҳама категорияҳои коргарон баланд мешавад. Агар дар ин ҳолат ҳаҷми музди меҳнати номиналӣ тағйир наёбанд, он гоҳ ҳаҷми аслии он пастгаср мешавад.

Дар шароити ба миён омада коргарон барои баланд намудани мизони музди меҳнати номиналӣ дархост мекунам, то ки сатҳи зиндагонии мавҷудбударо нигоҳ доранд. Ҳамзамон фирмаҳои аз ҳисоби баландшавии нархҳо даромади аз фуруши маҳсулот зиёдтар гирифтаистода, қобилият доранд музди меҳнати коргаронро танҳо бо он таносубе, ки нархи молҳо баланд шудаанд, баланд карда метавонанд. Агар соҳибкорони алоҳида ин амалро иҷро накунам, он гоҳ кор-

гарони нисбатан таҳассуснок ва чандирро аз даст медиҳанд, ки онҳо ба дигар фирмаҳо барои кор мегузаранд.

Сабаби дуҷум дар он аст, ки намӯдҳои зиёди маҳсулот ҳамзамон молҳои тайёр ва захира мебошанд. Мисоли чунин молҳо на танҳо қувваи барқ, гази табиӣ, балки бисёр молҳои саноатӣ (матӯҳо, қанд, орд ва ғайраҳо) баромад мекунанд, ки на танҳо ба аҳолии фурухта шуда, балки барои коркарди минбаъда равона карда мешаванд.

Аз ин лиҳоз гуфтан мумкин аст, ки дар давраи дарозмуддат ҳам нархи молҳо ва ҳам нархи захираҳо (пеш аз ҳама мизони музди меҳнати номиналӣ) тағйир ёфта, ҳама нархҳо тағйирёбанда буда, нисбати ҳамдигар мутаносибан тағйир меёбанд ва ҳама бозорҳо ба мувозинагии тарафайн меоянд. Бинобар ҳамин андозаи маҷмӯи пешниҳод аз сатҳи нархҳо вобаста нест. Дар ҳар як сатҳи нарх фирмаҳо метавонанд ҳамон миқдор маҳсулот истеҳсол намоянд, ки захираҳои мавҷуд буда имконият медиҳад. Агар фирмаҳо тағйирёбии мутаносибии нархи молҳо ва нархи захираҳо пешбинӣ кунанд, он гоҳ онҳо барои зиёд намудани ҳаҷми истеҳсолот дар ҳолати баландшавии сатҳи нархҳо рабати худро гум мекунанд, чунки онҳо гумон мекунанд, ки хароҷотҳои онҳо бо таносуби баландшавии нархҳо зиёд мешаванд. Дар ин ҳолат қачхаттаи маҷмӯи пешниҳоди дарозмуддат (LRAS – long-run aggregate supply curve) намуди амуди (вертикалиро) ба монанди назарияи классикӣ дорад.

Омилҳои ба маҷмӯи пешниҳод дар давраҳои дарозмуддат ва кӯтоҳмуддат таъсиррасонанда.

Омилҳои нархӣ (тағйирёбии сатҳи умумии нархҳо) ба ҳаҷми маҷмӯи пешниҳод (ҳаракат дар қачхаттаи пешниҳоди дарозмуддат) таъсир намерасонанд. Ҳаҷми барориш дар сатҳи имконпазирӣ худ боқӣ монда, лекин сатҳи нархҳо баланд мешаванд. Ҳамин тавр, ҳаҷми маҷмӯи пешниҳод дар

давраи дарозмуддат нисбат ба сатҳи нархҳо мутлақо ғайриҷандир мебошад.

Омиаҳои ғайринархӣ, ки ба худ маҷмӯи пешниҳод дар давраи дарозмуддат таъсир расонида, ба ҳаракати қарҷаттаи LRAS оварда мерасонанд, бо худ тағйирёбии миқдор ва ё сифати (ҳосилнокии) захираҳои иқтисодиро (меҳнат, капитали ҷисмонӣ, капитали инсонӣ, захираҳои табиӣ, донишҳои технологӣ) дар назар дорад, ки дар асоси тағйирёбии ҳаҷми имконпазири истеҳсолот дар ҳама сатҳҳои нархҳо ҳобидааст. Афзоиши миқдор ва ё мукамалгардони мифати захираҳои иқтисодӣ қарҷаттаи маҷмӯи пешниҳоди дарозмуддатро ба тарафи рост ҳаракат медиҳад, ки рушди иқтисодиро дар назар дорад. Мувофиқан камшавии миқдор ва ё пастиавии сифати захираҳои иқтисодӣ камшавии имкониятҳои истеҳсолии иқтисодиётро ба миён оварда, қарҷаттаи LRAS –ро ба тарафи чап ҳаракат медиҳад.

Функсияи маҷмӯи пешниҳоди дарозмуддат чуноин намуд дорад:

$$AS=AS \quad (L, \quad K, \quad H, \quad N, \quad \tau) \quad (15.11)$$

$$\quad \quad \quad + \quad \quad + \quad \quad + \quad \quad + \quad \quad +$$

ки дар ин ҷо: L – меҳнат; K – капитали ҷисмонӣ; H – капитали инсонӣ; N – захираҳои табиӣ; τ – донишҳои технологӣ.

Дар давраи кӯтоҳмуддат, нархи молҳо метавонанд тағйир наёбанд ва ё нисбат ба нархи омилҳои истеҳсолот тезтар тағйир ёбанд.

Агар фирмаҳо пешбини кунанд, ки дар тӯли вақти муайян нархи захираҳо (мувофиқан хароҷотҳои истеҳсолот) бетағйир боқи мемонанд, он гоҳ онҳо ҷавобан ба афзоиши маҷмӯи талабот ҳаҷми истеҳсолоти аслиро дар сатҳи нархҳои мавҷуд буда зиёд мекунанд. Дар ин ҳолат қарҷаттаи маҷмӯи пешниҳод дар давраи кӯтоҳмуддат намуди ҳатти уфуқиро мегирад.

Агар фирмаҳо пешбинӣ кунанд, ки ҳангоми афзоиши маҷмӯи талабот нархи омилҳои истеҳсолот нисбат ба нархи молҳо бо таносуби камтар баланд мешаванд, он гоҳ қачхатгаи маҷмӯи пешниҳод ҳамшавии мусбӣ дорад.

Ҳар се ҳолати дидабаромадашударо якҷоя намуда, мумкин аст қачхатгаи маҷмӯи пешниҳодро дар намуди умумӣ тасвир намуд. Ин қачхатта аз се қисм иборат мебошад – уфуқӣ, болоҳаракаткунанда ва амудӣ.

Азбаски фаъолияти иқтисодӣ дар давраи кӯтоҳмуддат ҳангоми нигоҳдории нархҳои муътадил дар назарияи кейнсӣ дидабаромада мешавад, бинобар ҳамин қисми уфуқии қачхатгаи маҷмӯи пешниҳодро «қисми кейнсӣ» меноманд.

Амал намудани иқтисодӣ дар давраи дарозмуддат дар ҳолати нигоҳдории шуғли пурра дар иқтисодӣ объекти назарияи иқтисодии классикӣ мебошад. Мувофиқан қисми амудии қачхатгаи маҷмӯи пешниҳодро «қисми классикӣ» меноманд.

Сабабҳои тағйирёбии нархи молҳо ва захираҳо дар давраи кӯтоҳмуддат ҳам аз тарафи намояндагони неокласикӣ ва ҳам намояндагони неокейнсӣ омӯхта шуда буданд, бинобар ҳамин қисми ба боло ҳаракаткунандаи қачхатгаи маҷмӯи пешниҳод номи аниқӣ худро надошта, одатан «қисми фосилавӣ» номида мешавад.

Қисми фосилавӣ маънои онро дорад, ки иқтисодӣ ба ҳолати шуғли пурра наздик шуда, дар он ҷойҳои маҳдуд пайдо мешаванд.

Ҳамин тавр, бояд дар назар дошт, ки омилҳои нархӣ (тағйирёбии сатҳи умумии нархҳо) дар ҳолатҳои муайян (харочотҳои тағйирнаёбанда) ба андозаи маҷмӯи пешниҳод дар давраи кӯтоҳмуддат таъсир расонида, ҳарқатро дар қачхатгаи маҷмӯи пешниҳоди давраи кӯтоҳмуддат ба миён меоранд. Ба ғайр аз ин ба ҳаҷми маҷмӯи пешниҳод омилҳои ғайринархӣ таъсир мерасонанд, ки ба онҳо омилҳои ба худӣ

маҷмӯи пешниҳод дар давраи кӯтоҳмуддат таъсиррасонанда ба ҳаракати қачхаттаи маҷмӯи пешниҳодро ба миён меоранд, дохил мешаванд. Ба ин омилҳои ҳамма омилҳои, ки хароҷотро барои шикдиди маҷмӯи (хароҷотҳои миёна) дар ҳамма сатҳи хароҷот ба ҷири маҷмӯи, дохил мешаванд. Агар хароҷотҳо зиёд шаванд, он гоҳ маҷмӯи пешниҳод кам шуда, қачхаттаи маҷмӯи пешниҳод ба боло ҳаркат мекунад. Агар хароҷотҳо кам шаванд, маҷмӯи пешниҳод зиёд шуда, қачхаттаи он ба поён ҳаркат мекунад.

Ба омилҳои ғайринархӣ дохил мешаванд:

- нархи захираҳо ($P_{\text{захираҳо}}$);
- миқдори захираҳо (Q);
- ҳосилнокии захираҳо (η);
- пестрагии технологи (τ);
- андозҳо барои бизнес (T_x);
- трансфертҳо (субсидияҳо) ба фирмаҳо (Tr);
- таъзими давлатии иқтисодӣ ($G_{\text{menegment}}$).

$$AS=AS \quad (P_{\text{захираҳо}}, P_{\text{захираҳо}}, Q, \eta, \tau, T_x, Tr, G_{\text{menegment}}) \quad (15.12)$$

+ - + + + - + -

15.4. ШОКҲОИ МАҶМӯИ ТАЛАБОТ ВА МАҶМӯИ ПЕШНИҲОД.

Шок – ин тағйирёбии ногаҳонаи маҷмӯи талабот ва ё маҷмӯи пешниҳод мебошад. Чунин намудҳои шокро аз ҳам фарқ мекунад:

- шокҳои мусбӣ – афзоишёбии ногаҳонаи маҷмӯи талабот (ки дар график бо ҳаракати қачхаттаи маҷмӯи талабот ба тарафи рост ифода меёбад) ва ё афзоишёбии ногаҳонаи маҷмӯи пешниҳод (ки бо ҳаракати қачхаттаи маҷмӯи пешниҳод ба поён агар ҳатти уфуқи бошад, ба тарафи рост ва ба поён, агар ҳатти ба боло ҳаракаткунанда бошад, ба тарафи рост, агар ҳатти амудӣ бошад);

- **шокҳои манфӣ** – камшавии ногаҳонаи маҷмуи талабот (ҳаркати қачхатгаи маҷмуи талабот ба тарафи чап) ва ё маҷмуи пешниҳод (ҳаракати қачхатгаи маҷмуи пешниҳод ба боло агар хатти уфуқи бошад; ба тарафи чап ва ба боло, агар хатти ба боло ҳаракаткунанда бошад; ба тарафи чап агар хатти амудӣ бошад);

Шокҳои маҷмуи талабот.

Сабабҳои шокҳои мусбии маҷмуи талабот инҳо мебошанд:

- а) афзоиши пешбинишудаи ногаҳонии пешниҳоди пулҳо (миқдори пулҳо);
- б) афзоиши пешбинишудаи ногаҳонии ягон таркиби маҷмуи хароҷотҳо (истеъмоли, инвестиционӣ, давлатӣ ва ё сектори хориҷӣ).

Оқибатҳои таъсири шокҳои мусбии маҷмуи талабот дар давраи кӯтоҳмуддат дар афзоишҳои ҳаҷми имконпазири барориш ($Y_2 > Y^*$), ки дар натиҷа ба баландшавии сатҳи умумии нархҳо, яъне таваррум оварда мерасонад ва бинобар ҳамин номи ҷудошавии таваррумиро гирифтааст.

Сабабҳои шокҳои манфии маҷмуи талабот инҳо мебошанд:

- а) камшавии ногаҳонии пешниҳоди пулҳо (камшавии миқдори пулҳо);
- б) камшавии ногаҳонии маҷмуи хароҷотҳо.

Камшавии маҷмуи талабот (маҷмуи хароҷотҳо) захираҳои молиро моддии фирмаҳоро зиёд мекунад, ки онҳо фуруҳта нашуда, сабаби кам намудани ҳаҷми истеҳсолот, бекор мондани коргарон ва баланд шудани сатҳи бекорӣ ба ҳисоб меравад. Сатҳи баланди бекорӣ имконият медиҳад, ки мизони музди меҳнати номиналӣ паст карда шуда, хароҷоти фирмаҳо кам карда шаванд. Аз ҳамин сабаб ин намуди шок аз як тараф ба пастшавии нархҳо ва афзоиши маҷмуи

пешниҳод сабаб инуда, аз тарафи дигар барои афзоиши маҷмӯи пешниҳод сабаб мешавад. Дар натиҷа иқтисодиёт ба нуқтани мувоҷиҳати дарозмуддат мегузарад, ки дар он истеҳсолот ба сатҳи имконнадашр баробар аст.

Шоқҳои маҷмӯи пешниҳод.

Шоқҳои маҷмӯи маҷмӯи пешниҳодро одатан шоқҳои нархи меноманд, зеро сабаби он тағиротҳое, ки ба афзоиши хароҷотҳо ва мувоҷиҳани нархҳо оварда мерасонанд, ба ҳисоб мераванд. Ба чунин сабабҳо инҳо дохил мешаванд:

а) баланднави нархҳо ба захираҳои ашёвӣ, ки яке аз тарзиҳои асосии хароҷотҳо мебошанд;

б) муборизан иттифоқҳои касаба барои баланд намудани миқдори музди меҳнати номиналӣ;

в) ҷараҳони геологӣи давлат (қонунҳо оид ба ҳимояи муҳити атроф), ки фирмаҳоро барои сохтани иншоотҳои тоҷикунӣ маҷбур сохта, барои зиёд намудани хароҷотҳо мусоидат мекунад ва дар натиҷа ба камнави ҳаҷми истеҳсолот таъсир мерасонад;

г) офатҳои табиӣ, ки ба вайронҳои ҷиддӣ оварда мерасонанд, ки ба иқтисодиёт зарари гарон меоранд.

Сабабҳои шоқҳои мусбии маҷмӯи пешниҳод ҳама омилҳои хароҷотҳои фирмаҳоро барои воҳиди маҳсулот кам мекарда баромад мекунад. Ба ин омилҳо пастишавии нархи захираҳои ашёвӣ, махсусан тағйирёбии технологӣ дохил мешаванд.

МАВЗҶИ 16. ИСТЕЪМОЛОТ, ПАСАНДОЗ, ИНВЕСТИТСИЯҶО ВА ТАЪСИРИ ОНҶО БА ҲАҶМИ МУД

- 16.1. *Истеъмолот ҳамчун қисми таркибии маҷмӯи хароҷотҳо.*
 16.2. *Пасандозҳо ҳамчун қисми таркибии даромадҳо.*
 16.3. *Инвеститсияҳо ҳамчун қисми таркибии маҷмӯи хароҷотҳо.*

16.1. ИСТЕЪМОЛОТ ҲАМЧУН ҚИСМИ ТАРКИБИИ МАҶМӯИ ХАРОҶОТҶО.

Моҳияти истеъмолот дар зишҳои чараёни такрористеҳсолот дар истифодабарии инфиродӣ ва якҷояи истеъмолатҳои истеъмоли аз тарафи аҳоли бо мақсадҳои қонеъгардонии эҳтиётҳои моддӣ ва маънавии одамон ифода меёбад.

Истеъмолот ҳамчун унсури маҷмӯи хароҷотҳо дар сифати хароҷотҳои пулии аҳоли барои харидани мол ва хизматҳо баромад мекунад.

Ҳангоми таҳлили макроиқтисодӣ мушкилоти таъсисёбии хароҷотҳои истеъмоли дар давраи қорӣ ҳамчун масъалаи интихоби байнифосилавии истеъмолкунандагон маъни-дод карда мешавад. Ҳоҷагиҳои хонавода байни истеъмолати имрӯза ва афзоиши истеъмолот дар оянда интихоб мекунад. Лекин имконияти афзоишёбии истеъмолот дар оянда аз пасандозҳо дар давраи ҳозира вобаста аст. Аз ин ҷо бар меояд, ки пасандозҳои дар давраи ҳозира амалигардонидашда ин кам намудани истеъмолати имрӯза мебошад, зеро пасандозҳо – ин қисми даромади ихтиёрӣ буда, барои истеъмолот истифода намешавад. Бо ибораи дигар айнияти зерин дуруст аст:

$$ДШИ = C + S \quad (16.1)$$

Аз нуқтаи назари макроиқтисодӣ масъала оид ба кадом омилҳо ба интихоби истеъмолкунандагон таъсир мерасонад, яъне кадом омилҳои функсияи истеъмолот ва пасандозҳо муайян мекунад, аҳамияти калон дорад.

Иқтисодчиён – классикон гумон мекарданд, ки ягон шахси оқил барои пасандозкунии қушунӣ карда, онро дар дасти худ дар шакли пулҳо интиҳол намедорад, зеро ӯ мехоҳад аз пасандозҳои худ дар пазудиҳои фоида даромад гирад (бо воситаи рабатиҳои бонкӣ ва хариди қотазҳои қимматноқ). Чи қадаре, ки мизони фоида асли баланд бошад, ҳамон қадар майли одамон барои пасандозкунии зиёд шуда, ҳангоми пастишавии мизони фоида бошад майли одамон барои пасандозкунии кам мешавад. Аз ин ҷо классикон хулоса бароварданд, ки мувофиқи он пасандозҳо ин функцияи зиёдшаванда аз мизони фоида асли мебошанд. Азбаски истеъмолот ва пасандоз дар иҷтимои ДШИ танкил мекунад, бинобар ҳамин истеъмолот ҳангоми афзоишҳои мизони фоида асли кам шуда, ҳангоми пастишавии он бошад зиёд мешавад. Бо ибораи дигар, истеъмолот аз нуқтаи назари классикон, функцияи камшаванда аз мизони фоида асли мебошад.

Муқобили ин ақидаи классикон Ч. М. Кейнс баромад намуд. Ӯ тасдиқ мекард, ки ҳангоми амалигардонии интиҳоби истеъмолии хоҷагиҳои хонавода мизони фоида асли нақши ҳалкунандаро намебозад, зеро истеъмолати қорӣ барои одамон ҳамавақт нисбат ба истеъмолати оянда афзалтар аст. Дарҳақиқат баъзи фосолаҳои истеъмолати ҳозира таъсири мизони фоида ба интиҳоби истеъмолкунадагон ба эътибор намегирад.

Функцияи истеъмолот ҳамчун фишанги тадқиқоти сатҳ ва динамикаи истеъмолот. Кейнс ақидаеро пешкаш намуд, ки мувофиқи он омилҳои асосии сатҳи истеъмолатро муайян мекарда, даромади қорӣ хоҷагиҳои хонавода мебошад. «Қонуни асосии психологӣ, ки дар мавҷудияти он ягон шубҳае нест ва онди он Кейнс дар асоси тадқиқотҳои худ қайд карда буд дар назар дорад, ки одамон одагон майл доранд истеъмолати худро бо баробари афзоишҳои даромад зиёд намоянд,

лекин на ба он андзае, ки даромад зиёд мешавад». Дар ин асос Кейнс истеъмолотро ҳамчун функсияи афзоишёбандаи даромади хоҷагиҳои хонавода мушохида мекунад:

$$C = f(Y) \quad (16.2)$$

Ҳамин тавр, функсияи истеъмолот сатҳи истеъмолати пешбинишуда ва хароҷотҳои дархостшавандаро барои ҳар як сатҳи даромади шахсии ихтиёрӣ муайян мекунад.

Тавсири графики функсияи истеъмолот. Азбаски функсияи истеъмолот вобастагии истеъмолотро аз даромади ихтиёрӣ нишон дода, агар даромад пурра барои истеъмолот харҷ карда шавад, он гоҳ ин ҳолат бо хатти биссектриса аз ибтидои координатҳои «даромадҳо - хароҷотҳо» бо кунҷи 45° ифода карда мешавад. Лекин дар ҳаёти аслии ин ҳолат ба назар намерасад. Ба мантиқи рафтори оқилона така карда, гуфташ мумкин аст, ки истеъмолкунанда даромади ихтиёрии худро ҳамон вақт ба пуррагӣ барои истеъмолот равона месозад, ки агар даромади Y ба «ҳадди ақали рӯзгузаронӣ» баробар бошад. Афзоиши даромад аз ҳудудҳои «ҳадди ақали рӯзгузаронӣ» на танҳо барои афзоишёбии истеъмолот, бақли барои пасандози қисми он имконият медиҳад.

Ба ғайр аз даромад, ба ҳаҷми истеъмолот дигар омилҳои ҳам характери субъективӣ ва ҳам объективӣ дошта таъсир мерасонанд. Ба омилҳои объективӣ инҳо дохил мешаванд: сатҳи нархҳо, амволи истеъмолкунандагон, мизони фоизи аслии, сатҳи қарзи истеъмоли, сатҳи андозбандии истеъмолкунандагон. Ба омилҳои субъективӣ инҳо дохил мешаванд: майли интиҳой ба истеъмолот, пешбиниҳои истеъмолкунандагон нисбат ба тағйирёбии ояндаи нархҳо, андозаи даромадҳои пулӣ, мавҷудияти молҳо ва ғайраҳо.

16.2. ПАСАНДОЗҶО ҲАМЧУН ҚИСМИ ТАРКИБИИ ДАРОМАДҶО.

Пасандозҷо бо баробари истеъмолот қисми дуюмини даромадро ташкил мекунанд. Лекин байни онҳо фарқият вучуд дорад. Яъне, фарқият дар равишҳои онҳо: истеъмолот барои қонсгардонии эҳтиётҳои қорин аҳоли равона шуда, пасандозҷо бошанд барои истеъмолати оянда аз ҳисоби кам кардани истеъмолати қорӣ таъинот дорад. Дуюм, агар истеъмолот аз тарафи ҳама оилаҳо ва субъектон амалӣ гардад, пасандозҷо бошанд танҳо аз тарафи субъектон ва аҳолие, ки даромади онҳо аз сатҳи миёна зиёд аст, амалӣ карда мешавад. Сеюм, фосилаи тағйирёбии пасандозҷо ниҳоят васеъ буда, ҳаҷми онҳо дар баъзе ҳолатҳои ба ҷои ин барҳад шуда метавонад.

Чи хеле, ки кайд шуда буд, агар намоёндагони мактаби классикӣ қўшишҳои аҳолиро ба пасандозқунӣ бо андозаи мизопи фоиз алоқаманд кунанд, Кейнс бошад, гумон дошт, ки майли аҳоли барои пасандозқунӣ пеш аз ҳама аз тағйирёбии даромад вобастагӣ доранд.

Ба ғайр аз даромад, майл барои пасандозқунӣ зери таъсири миқдори зиёди сабабҳо таъсис меёбад – хоҳиши таъмин намудани мустақилияти иқтисодӣ, чамъ намудани пулҳо барои пиронсолӣ, ҳал намудани мушкилотҳои бачагони ба воя расидаистода ва ғайраҳо.

Функсияи пасандозҷо ҳамчун фишанги тадқиқоти сатҳ ва динамикаи пасандозҷо. Функсияи пасандозҷо маблағи дар ҳар як сатҳи даромад амонат мешударо нишон медиҳад:

$$S = Y - C \text{ ва ё } S = Y - f(Y) \quad (16.3)$$

Тасвири графикаи функсияи пасандозҷо. Азбаски функсияи пасандозҷо пурра бо функсияи истеъмолот муайян карда мешавад, бинобар ҳамин тасвири графикаи функсияи пасандозҷо, яъне пасандозҷо аз даромади ихтиёрӣ бо худ ифодаи оинагии функсияи истеъмолотро нишон медиҳад.

16.3. ИНВЕСТИТСИЯҲО ҲАМЧУН ҚИСМИ ТАРКИБИИ МАЧМҮИ ХАРОҶОТҲО.

Дар модели кейнсӣ омили асосии ҳавасмандгардонии маҷмӯи талабот инвеститсия баромад мекунад. Дар таҳлили иқтисодӣ истиллоҳи «инвеститсияҳо» маънои истифодабарии пасандозҳоро барои офаридани иқтидорҳои истеҳсолии нав ва дигар активҳои ҷисмонӣ дорад. Ба таркиби инвеститсияҳо ҳамма харҷҳо барои харидани мошинҳо ва таҷҳизотҳо, амалигардонии корҳои сохтмонӣ ва сарфҳои тағйирдиҳии захираҳо ва ғайраҳо дохил мешавад.

Азбаски инвеститсияҳо яке аз таркиби хароҷотҳои умумӣ мебошанд, бинобар ҳамин нисбат ба пасандозҳо онҳо ба ҳаҷми талаботи самаранок³ ба таври баръакс таъсир мерасонанд: агар пасандозҳо талабот кам кунанд, инвеститсияҳо бошанд онро зиёд мекунад. Бинобар ҳамин кейнсчиён аз имконияти рӯйпӯшшавии майл ба истеъмолати камшаванда аз ҳисоби захираҳои инвеститсионӣ бар меоянд.

Бояд дар назар дошт, ки инвеститсияҳо ба бозори мол ва хизматҳо дар давраҳои кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат ба таври гуногун таъсир мерасонанд. Дар давраи кӯтоҳмуддат инвеститсияҳо ҳамчун унсури маҷмӯи талабот баромад карда, ба маҷмӯи пешниҳод таъсир намерасонанд, зеро объектҳои сохташудаистода ҳоло дар намуди мол ва хизматҳои иловагӣ боздеҳ намедиҳанд. Дар давраи дарозмуддат инвеститсияҳо афзоиши захираҳои капиталро ба миён оварда, зиёдшавии маҷмӯи пешниҳодро таъмин мекунад.

Мафҳуми хароҷотҳои инвеститсионӣ. Хароҷотҳои инвеститсионӣ ва ё талаботи инвеститсионӣ бо худ нақшаҳои фирмаҳоро оид ба афзоиши капитали ҷисмонӣ (завод ва мошинҳо) ва инчунин захираҳои молиро ифода мекунад. Бо

³ *Талаботи самаранок – ин андозаи талабот дар нуқтаи мувозинатӣ мебошад.*

боран дигар, хароҷотҳои инвестициони – ин маблағгузори, ин ҳаҷми молҳои инвестициониро зиёд мекунад.

Хароҷотҳои инвестиционӣ метавонанд ҳам барои афзоиши ҳаҷми капитали корхона ва ҳам барои нигоҳдории ин ҳаҷм дар сатҳи пешини равои шуда мегуянд. Одатан инвестицияҳои соф ва умумиро аз ҳам ҷудо мекунад. Инвестицияҳои соф ин маблағгузориҳо барои зиёд намудани ҳаҷми капитал, ки афзоиши истеҳсолотро таъмин менамоянд. Инвестицияҳои умумӣ ин ҷамъи инвестицияҳои соф ва амортизатсия мебошад.

Равияҳои асосии хароҷотҳои инвестиционӣ. Дар вобастагӣ аз табиоти функционалӣ, се равияи хароҷотҳои инвестициониро ҷудо мекунад:

- 1) инвестицияҳо барои капитали асосӣ;
- 2) инвестицияҳо барои захираҳо;
- 3) инвестицияҳо барои сохтмони манзил.

Инвестицияҳо ва мизони фоиз. Сатҳи банақшагирифташудаи хароҷотҳои инвестиционӣ аз андозаи мизони фоизи асли вобаста аст, ки онро инвесторон бо меъёри фоидаи пешбинишуда муқоиса мекунад: Ре – мизони фоизи асли – ин мизони фоизи номиналӣ бе назардошти таваррум. Мувофиқан, мизони фоизи асли ва меъёри фоидаи пешбинишавандаро ба омилҳои асосии ба ҳаҷми инвестицияҳо таъсиррасонанда дохил кардан мумкин аст.

Дар байни омилҳои ба динамикаи инвестицияҳо таъсиррасонанда (каҷхаттаи талаботи инвестициониро ба ҷап ва ё рост ҳаракат медиҳанд) инҳоро дохил кардан мумкин аст:

- талаботи пешбинишуда ба маҳсулот;
- андозҳо аз фаъолияти соҳибкорӣ;
- тағйирёбии дар технологияи истеҳсолот;
- динамикаи даромади умумӣ;
- пешбиниҳои таваррумӣ;
- сиёсати ҳукумат.

Инвеститсияҳои автономӣ ва индутсионӣ. Ба ҳаҷм ва динамикаи инвеститсияҳо ду омил таъсири калон мерасонанд – тағйирёбии ҳаҷми даромади миллӣ (ΔY) ва мизони ҶОИ асли (r). Бинобар ҳамин дар аксар ҳолатҳо функсияи инвеститсияҳо – ин функсия аз ду тағйирёбанда мебошад: $I=I(\Delta Y, r)$. Вобаста аз нақши ин омилҳо дар таъсисёбии талаботи инвеститсионӣ, инвеститсияҳо ба автономӣ ва индутсионӣ ҷудо мешаванд.

Инвеститсияҳои автономӣ гуфта, хароҷотҳо барои таъсисёбии капитали нав, ки аз тағйирёбии даромади миллӣ вобаста нест дарк карда мешаванд. Худи ин инвеститсияҳо ва тағйирёбии онҳо ба афзоиш ва ё камшавии даромади миллӣ таъсир мерасонанд. Сабабҳои пайдоиши инвеститсияҳои автономӣ омилҳои беруна мебошанд – ПИТ, тағйирёбии дархостҳо, афзоиши аҳоли, васеъшавии бозорҳои беруна ва ғайраҳо. Азбаски таҳлили Ч. Кейнс характери статикӣ дошта, ба давраи кӯтоҳмуддат хос аст, ки барои он тағйирнопазирии омилҳои дар боло қайдшуда хосанд, бинобар ҳамин суҳан оид ба инвеститсияҳои аз буҷети давлатӣ молиягузоришаванда меравад. Ба ғайр аз ин сарчашмаи инвеститсияҳои автономӣ қарзҳои беруна низ баромад карда метавонанд.

Фарқияти калони инвеститсияҳои индутсионӣ аз автономӣ дар он аст, ки онҳо ба таври функционалӣ аз ҳаҷми даромади миллӣ, аниқтараш аз афзоиши он вобастаанд:

$$I_{in} = f(\Delta Y) \quad (16.4)$$

Бо баробари ин агар даромади миллӣ ва мувофиқан маҷмуи талабот (AD) тағйир наёбад, он гоҳ инвеститсияҳои индутсионӣ амалӣ намегарданд. Ҳангоми такрористеҳсоли оддӣ, чи хеле, ки маълум аст танҳо барқароркунии капитали асосии хӯрдашавӣ амалӣ мегардад. Инвеститсияҳои индутсионӣ он гоҳ ба миён меоянд, ки агар даромади тағйир ёбад.

МАВЗҶИ 17. МУВОЗИНАТИИ МАКРОИҚТИСОДӢ.

- 17.1. *Моҳияти мувозинатию умумии макроиқтисодӣ.*
- 17.2. *Муволилати макроиқтисодӣ дар модели AD – AS.*
- 17.3. *Таҳлили истеъмолот, пасандозҳо ва инвеститсияҳо.*
- 17.4. *Назарияи муқаттикатор.*
- 17.5. *Муволилати макроиқтисодӣ дар модели IS – LM.*

Муаммои мувозинатию макроиқтисодӣ пай дар пай дар се марҳила коркард шудааст. Дар аввал мувозинатию иқтисодии қисмӣ ҳамчун ҳолати мувозинатию бозорҳои инфиродӣ ба монанди бозори мол ва хизматҳо, омилҳои истеҳсолот ва пулҳо таҳлил карда шуд. Бо вучуди ин таркиби механизми бозорӣ қушода дода шуд, ки он ба пойдор намудани мувозинатию бозорӣ ҳамчун ҳолате, ки дар он нақша ва қунишҳои харидорон ва фурушандагон мувофиқат карда, дар ҳолати нархи додасуда ҳаҷми талабот ба ҳаҷми пешниҳоди мол ва хизматҳо баробар аст.

Марҳилаи навбатӣ дар инкишофи назарияи мувозинатию макроиқтисодӣ бо пайдоиши модели назариявии мувозинатию рақобатноки умумӣ алоқаманд аст, ки аз тарафи Л. Валрас таҳия карда шуд. Ин аввалин модели математики иқтисодии милли ба ҳисоб меравад, ки дар нишондиҳандаҳои микроиқтисодӣ асос ёфта, рафтори истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагони алоҳидаро тавсиф мекунад. аз мавқеи мувозинатию умумии иқтисодӣ, талабот ба моли алоҳида (аз он ҷумла ба хизматҳо ва омилҳои истеҳсолот) на танҳо аз нархи он, балки аз нархи молҳои дигар ва маҳдудиятҳои буҷетии ҳар як истеҳсолкунанда ва истеъмолкунанда вобаста аст.

Минбаъд таҳлили назарияи мувозинатию умумӣ барои муайян намудани сабабҳои ҳолатҳои номувозинатию иқтисодии муосир қуниш кардааст. Масалан, тарафдорони ин

равия ин сабабро дар миқдори афзоишҳои пулҳои қоғазӣ, аз он ҷумла қоғазҳои қиматнок, фючерсҳо, векселҳо ва дигар воситаҳои пардохт меиданд. Ба ақидаи онҳо, дунё ба қиморхонаи калон мубаддал шудааст, ки дар он хариду – фуруши ҳаво низ имконпазир аст.

17.1. МОҲИЯТИ МУВОЗИНАТИИ УМУМИИ МАКРОИҚТИСОДӢ.

Мафҳуми мувозинатӣ. Мувозинатӣ – мафҳуми универсалӣ, ки қариб дар ҳама илмҳои дақиқ ва табиӣ истифода мешавад. Ин истиллоҳро ҳангоми таҳлили низомҳои мураккаб истифода мебаранд, ки дар ҷаҳорҷубаи онҳо қисмҳои алоҳида бо ҳам алоқаманданд ва аз ҳам вобастаанд. Дар чунин ҳолатҳо муаммои таъминоти фаъолияти устувор ва мувофиқшудаи ҳама қисмҳои низом ба миён меояд. Низомӣ мураккаби иқтисодиёт низ аз ин хусусиятҳо холис нест. Дар низомии иқтисодӣ унсурҳои гуногуни бо ҳам алоқаманд ва аз ҳам вобаста буда мавҷудияти мувофиқаро байни ҳамдигар дар назар дорад.

Таҳлили шароитҳои пойдор намудани мувофиқакунии ҷараёнҳои аз ҳам вобаста буда, мазмунӣ назарияе мебошад, ки мувозинатиро дар иқтисодиёт меомӯзад. Мувозинатӣ на танҳо баробарӣ, балки мустаҳкамӣ дар назар дорад, ки мавҷудият ва ё мавҷуд набудани механизмҳои барқароркунии вайроншавиҳои мувозинатиро дар бар мегирад. Назарияи мувозинатии макроиқтисодиро дар баъзе ҳолатҳо назарияи статикаи иқтисодӣ меноманд (инчунин назарияи динамикаи иқтисодӣ вучуд дорад, ки ба он назарияи рушди иқтисодӣ ва сиклоҳо дохил мешаванд). Бо баробари ин таҳлили мувозинатӣ на танҳо маъноӣ муайян намудани нишондодҳои ҳолатҳои устуворро, балки сабабҳои вайроншавии мувозинатӣ ва механизмҳои барқароршавии онро дар назар дорад.

Мувозинати макроиқтисодӣ – чунин ҳолати иқтисодӣғи миллӣ, ки дар он мутаносибӣ байни захираҳои мавҷуд буда ва истифодабарии онҳо, байни ҳаҷми истеҳсолот ва истеъмолот, байни қараёнҳои молиявӣ ва моддӣ, байни пасандозҳо ва инвеститсияҳо ва ғайра мебошад. Дар амал ин ҳолат қонбгардонии пурраи эҳтиётҳои ҷамъиятиро ба мол ва хизматҳо бе захираҳои барзиёд истифодашуда ва маҳсулоти ба фуруш нарафта дар назар дорад. Ба ҳолати мувозинатӣ афзоиши гипертрофивии як соҳаҳо (масалан муносибатҳои молиявӣ – қарзӣ ва ё комплекси саноати ҳарбӣ) бар зарари дигар соҳаҳо ғайриимкон аст.

Мувозинати умумӣ ва таносубҳои умумӣ дар иқтисодиёт. Пойдоргардони мувозинати макроиқтисодӣ дар ҳолате имконпазир аст, ки дар он мутаносибӣ ва баробарӣ байни қараёнҳои алоқаманд ва аз ҳам вобаста буда дастрас карда мешавад. Мувофиқакунонӣ бояд байни чунин широндодҳои низоми иқтисодӣ бояд таъмин гардад:

- байни истеҳсолот ва истеъмолот;
- маҷмуи талабот ва маҷмуи пешниҳод;
- маҳсулоти молӣ ва эквиваленти пулии он;
- пасандозҳо ва инвеститсияҳо;
- бозори меҳнат, капитал, неъматҳои истеъмолий ва ғайраҳо.

Таъмини мувофиқа байни низомҳои иқтисодии аз ҳам вобаста будаи номбурда маънои мутаносибҳои умумиро дар иқтисодиёт дар назар дорад. Мавҷуд набудани мувозинатӣ дар чунин муносибат дар назар дорад, ки ягон соҳаҳои иқтисодиёт нобаробаранд. Вайроншавии мутаносибҳои умумӣ дар чунин ҳодисаҳо ба монанди таваррум, бекорӣ, пастравии истеҳсолот, камшавии ҳаҷми даромади миллӣ ва камшавии даромадҳои аслии аҳолий, ифода меёбанд.

Дар илми иқтисодии муосир ду муносибати назариявӣ ба тавсифи мувозинатии макроиқтисодӣ мавҷуд аст. Муносибати яқум аз тарафи намояндагони мактаби иқтисоди сиёсии классикӣ дар ниммаи аввали асри XIX ва даҳсолаҳои аввалини асри XX асос гузошта шуда буданд. Муносибати дуюм аз тарафи Ч. М. Кейнс ва пайравони ӯ дар ибтидои солҳои 30-уми асри XX (соли 1936) асос гузошта шуда буд.

Назарияи классикии мувозинатии макроиқтисодӣ. Ғояи асосии назарияи классикии мувозинатии макроиқтисодӣ дар он асос меёбад, ки истеҳсолот харочотхоро муайян мекунад. Дар намуди содда ин ҳолат дар принсипи аз тарафи Ж. Б. Сэй таҳия гардида ифода меёбад. «Маҳсулотҳо ба маҳсулотҳо мубодила карда мешаванд». Ин принцип қушод ва ё пинҳонӣ дар назарияҳои ҳама иқтисодчиёни равияи классикӣ мавҷуд буд. Лекин бо дасти сабуки Ч. Кейнс ин принцип «қонуни Сэй» ном гирифт.

Қонуни Сэй. Мувофиқи қонуни Сэй «пешниҳоди молҳо талаботи худиро тавлид мекунад». Бо ибораи дигар, маҷмӯи талаботи асли ҳамавақт барои истеъмолати ҳаҷми мол ва хизматҳо кифоя мебошад, ки онро иқтисодиёти миллӣ бо истифодабарии захираҳои (омилҳои истеҳсолоти) мавҷуд буда истеҳсол карда метавонад. Мувофиқан, байни харочотҳои умумӣ ва маҷмӯи пешниҳод ҳамавақт мувозинатӣ пайдор карда шуда, сабаби хавотири аз бӯҳрони барзиёдистеҳсолкунӣ вучуд надорад.

Дар ҳақиқат ҳам, маҷмӯи талабот аз маҷмӯи пешниҳод вобаста аст, зеро афзоишҳои маҷмӯи пешниҳод, яъне афзоиши истеҳсоли мол ва хизматҳо ин ҳамзамон афзоишҳои даромад буда, маънои зиёдшавии маҷмӯи талаботро дорад. Нишондиҳандаҳои ҳисобҳои миллӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки маҳсулоти миллӣ ва даромади миллӣ асосан ба ҳам баро-

баранд. Агар чамъият даромади умумиро ба пуррагӣ сарф кунад, он гоҳ ин маънои онро дорад, ки байни даромадҳои умумӣ ва маҷмуи пенсияҳо ба таври автоматӣ мувозинатӣ таъмин карда мешавад.

Класстикон тасдиқ мекаранд, ки дар баъзе мавридҳо, ҳолатҳои фавқуллода ба монанди чанҳо, табаддулотҳои сиёси, хунксолиҳо, бухронҳо дар биржаи фонди ва ғайраҳо метавонанд иқтисодиётро аз ҳолати шуғли пурра берун кунанд. Лекин ҳангоми ба вучуд омадани ин гуна ҳолат, бозор ба таври автоматӣ иқтисодиётро танзим мекунад: камшавии истеҳсолот ва шуғл ба пастшавии нархҳо, музди меҳнат ва мизони фоиз оварда мерасонад, ки дар натиҷа ба афзоишҳои хароҷотҳои истеъмоли, афзоиши шуғл ва васеъшавии инвестицияҳо сабаб мегарданд. Барзиёди дар ҳамагуна бозорҳо – бозори молӣ, қувваи корӣ, захираҳои инвестиционӣ аз байн меравад ва дар иқтисодиёт мувозинатӣ дар ҳолати шуғли пурра таъмин мегардад.

Лекин ҳангоми кӯшиши амалигардонии таҳлили муфассали алоқамандҳои макроиқтисодӣ номукаммалии ҷиддии қонуни Сэй ба назар мерасад.

Ақидаҳои қонуни Сэй дар принципи муомилаҳои бартерӣ (мубодилаи мустақими як мол ба моли дигар, ки бо формулаи $M-M$ ифода карда мешавад) асос ёфтааст. Дар асл, агар аз он бар оем, ки мубодила дар иқтисодиёт бо формулаи $M-M$ амалӣ нагашта, бо истифодабарии формулаи $M-P$ амалӣ гардад, он гоҳ чараёни хариду – фурӯш ба ду муомилаи мустақилона чудо мешавад: фурӯш ($M-P$) ва харид ($P-M$). Дар чунин ҳолат ҳеч қасс кафолат дода наметавонад, ки даромадҳои пули аз тарафи фурӯшанда ба даст оварда шуда ҳамзамон барои хариди молҳои мувофиқи интизори фурӯш буда сарф карда намешаванд. Агар чунин қисми пулҳо барои

харидҳо сарф карда нашуда, барои пасандозҳо равона карда шаванд, он гоҳ дар иқтисодиёт захираҳои молӣ пайдо мешаванд, ки дар натиҷа ба камшавии истеҳсолот ва таъмини мувозинатӣ ҳангоми шуғли пурра оварда мерасонанд.

Лекин дар назарияи классикии мувозинатии макроиқтисодӣ чунин ҳолат ба эътибор гирифта намешавад, чунки ин назария аз он бар меояд, ки пулҳо танҳо фишанги мубодила буда, субъектони хоҷагидорӣ барои соҳиби кардан ба пулҳо кӯшиш намеkunанд. Дар назарияи калссикон аз давраи А. Смит сар карда, пулҳо бар муқобили молҳо ба сифати боигарӣ мушоҳида карда намешавад. Дар назарияи классики ба пулҳо танҳо нақши ҳисаки арзиши ҳама неъматҳои иқтисодӣ ва нақши миёнаравӣ ҳангоми мубодилаи як неъмат ба неъмат дигар мансуб доништа мешуд. Субъектони хоҷагидорӣ пулҳоро танҳо барои таъмини муомилаҳо нигоҳ дошта, ба сифати нигоҳдории боигарӣ нигоҳ намедоранд. Аз ин ҷо хулоса бар меояд, ки дар модели макроиқтисодии классикӣ мувозинатӣ танҳо дар се бозор: бозори меҳнат, капитал ва молҳо таъмин карда мешавад. Дар ин бозорҳо ду субъекти макроиқтисодӣ бо ҳам вомехӯранд: хоҷагиҳои хонавода ва фирмаҳо.

Дар натиҷаи чунин муносибат макроиқтисод ба сифати ду секторҳои аз ҳам вобаста набуда ифода меёбад: сектори аслий ва пулӣ. Айнан дар ҳамин хусусиятҳо мантиқи дихотомияи классикӣ – низоми фаъолияти ду бозорҳои параллел зоҳир мегардад: бозори аслий ва бозори пулӣ, ки нисбат ба якдигар новобастаанд.

Яке аз заминаҳои назарияи макроиқтисодии классикӣ тасдиқи он аст, ки агар пулҳо фоиз оварда тавонанд, он гоҳ одамони оқил пулҳоро дар намуди бозоргир (ликвидность) нигоҳ намедоранд. Пулҳои барои фоиз дода шуда, одатан сарчашмаи инвеститсия мебошанд. Агар ҳаҷми инвеститсияҳо (I)

Ба ҳаҷми пасандозҳои (5) баробар бошад, он гоҳ яке аз шарҳҳои ибтидоии мувозинати макроиқтисодӣ таъмин мегардад. Ҳамаи инҳо намудани ин диният маънои онро дорад, ки мувозинати байни ҳаҷми талабот ва маҷмуи пешниҳод вайрон намошавад. Классикон тасдиқ мекунанд, ки қарорҳо оид ба пасандозҳо ва инвеститсияҳо аз тарафи одамони гуногун қабул карда мешаванд, ки мақсад ва рафтори онҳо мувофиқат намекунад. Лекин дар бозори пулӣ, мувофиқи ақидаи классикон механизме вучуд дорад, ки он барои таъмини мувозинати байни пасандозҳо ва инвеститсияҳо мусоидат мекунад. Ин механизм дар тағйирёбии мизони фоизи асос меёбад. Бо баробари пойдор намудани мизони фоизи мувозинати, мувозинати байни ҳаҷми пасандозҳо ва ҳаҷми инвеститсияҳо таъмин карда мешавад.

Мувофиқи назарияи классикин мувозинати макроиқтисодӣ тағйирёбии нархҳо, ки ба нигоҳдории мувозинати дар иқтисодиёт мусоидат мекунанд, на танҳо дар бозорҳои молӣ ва пулӣ, балки дар бозори меҳнат низ ба миён меоянд. Дар бозори меҳнат ҳамавақт мувозинати устувор аз ҳисоби тағйирёбии мизони музди меҳнати номиналӣ таъмин карда мешавад. Масалан, ҳангоми зиёд шудани пешниҳоди меҳнат аз талаботи он пастшавии мизони музди меҳнат то сатҳе ба миён меояд, ки дар он хоҷагиҳои хонавода пурра нақшаҳои худро оид ба фуруши қувваи корӣ ва фирмаҳо бошанд, мақсади худро оид ба хариди қувваи корӣ амалӣ мегардонанд. Боз як ҷиҳати зарурии модели классикин мувозинати макроиқтисодӣ бо таҳлили таъсири пулҳо алоқаманд аст. Азбаски сатҳи умумии нархҳо ба ҳамон равише, ки миқдори пулҳо дар муомилот дигаргун мешаванд, тағйир меёбанд, бинобар ҳамин дар сатҳи маҷмуи пешниҳоди додашуда афзоишҳои миқдори пулҳо дар муомилот ба афзоиши маҷмуи та-

лабот оварда мерасонад. Аз ин ҷо масъалаи нигоҳдории мувозинатӣ дар низом назоратро аз болои пешниҳоди пулҳо ҳамчун асоси муътадилгардонии нархҳо ва маҷмуи талабот дар назар дорад.

Назарияи кейнсии мувозинатии макроиқтисодӣ. Аввалин тафтиши ҷиддии назарияи классикии мувозинатии макроиқтисодӣ бӯҳрони иқтисодии ҷаҳонии солҳои 1929 – 1933 буд, ки одатан «Депрессияи Бузург» номида мешавад. Аввалин иқтисодчӣ, ки хусусиятҳои нави иқтисодиро кушода дода, қонуниятҳои фаъолияти онро нишон дода, барои раҳои додани он аз ҳолати бӯҳрони пешниҳодро пешкаш карда буд, иқтисодчии англия Ч. Кейнс мебошад, ки яке аз иқтисодчиёни номдори таърихи афкори иқтисодии асри XX ба ҳисоб меравад. Китоби машҳури ӯ «Назарияи умумии шуғл, фоиз ва пул», ки соли 1936 баромада буд, ҳақиқатан ҳам табaddулоти ҷиддиро дар афкори иқтисодӣ ба миён овард.

Яке аз хулосаҳои фундаменталии Кейнс дар он зохир мегардад, ки механизми бозорӣ худ ба худ қобилияти пойдор намудани мувозинатиро дар сатҳи шуғли пурра надорад. Аз нуқтаи назари ӯ мувозинатии умумӣ дар ҳолати бӯҳронии иқтисодӣ ба назардошти бекорӣ ноил гардиданаш мумкин аст. Бо вучуди ин истеҳсолот дар сатҳи имкониятҳои имконпазир барои иқтисоди бозории танзимнашаванда одатӣ набуда, балки тасодуфӣ аст.

Фарқиятҳо дар ақидаҳои Кейнс ва классикон дар баҳодихии самаранокӣ фаъолияти механизми бозорӣ буда, он дар оқибатҳои истифодабарии методологияҳои таҳлили иқтисодии гуногун асос меёбад. Методологияи назарияи кейнсӣ аз назарияи классикӣ бо чунин хусусиятҳо фарқ мекунад:

- муносибати агрегатӣ ба таҳлили иқтисодӣ;
- таъя ба номукаммалиҳо дар амал намудани механизмҳои бозорӣ (ҳокимияти монополӣ, ҷорӣ намудани

маъмурии нархҳо, амалишардонии муомилаҳо дар асоси шартномаҳои дарозмуддат, номуайянии дар оянда);

- мувофиқаи намунадани вазъияти иқтисодӣ, ки ибто механизиши бозорӣ дар давраи дарозмуддат таъсис дода мешавад (ба монанди классикон), балки дар давраи кӯтоҳмуддат таъсис дода мешавад;
- диққати махсус ба нақши пулҳо дар низоми иқтисодӣ.

Натиҷаи ҷунун фарқиятҳо ҳулосаҳои принципан ғуноғун оид ба асосҳои рафтори субъектони хоҷагидорӣ ва оид ба алоқамандиҳои асосӣ дар иқтисодиёт гаштанд.

Ҷиҳати зарурии назарияи кейнсии мувозинатии макроиқтисодӣ дар бовари оид он буд, ки низоми иқтисодии муовар ба ҳақолати ғайринокии органҳои давлатӣ амал карда наметавонад, ки фишанҳои сийсати иқтисодии дар даст доштан худро ба мақсади мусоидат намудам ба шуғли пурра истифода мебаранд.

Кейнсии классикон оид ба бетарафии пулҳо аз тарафи кейнс зери шубҳа ғузонтга шуд. Дар назарияи худ ӯ тарафдори шудтан назар буд, ки пулҳо нисбат ба истехсолоти аслий бетараф нестанд. Бинобар ҳамин яке аз унсурҳои назарияи иқтисодии кейнсии ин муттаҳидшавии пулҳо ва тағйирёбандаҳои аслий мебошад. Кейнс нишон дод, ки пулҳоро ба сифати бақияҳои истифода нашуда барои ояндаи номуайян нигоҳ доштан мумкин аст, ки он дар навбати худ ба камшавии талаботи самаранок ба мол ва хизматҳои муайян ва бекорӣ мусоидат карданаш мумкин аст.

Кейнс муайян намуд, ки афзоиши даромадҳо ва пасандозҳо дар иқтисодиёти бозорӣ маъноӣ онро надорад, ки инвеститсияҳо бо ҳамин мутаносибӣ зиёд мешаванд. Ягон кафолат нест, ки агар пасандозҳои аҳолии афзоиш ёбанд, фирмаҳо инвеститсияҳоро зиёд мекунанд. Бо баробари ин қуниши эҳтиёткорона маъноӣ кам намудани истемолотро

дорад, ки дар инвеститсияҳои минбаъда таъсири манфи мерасонанд: фирмаҳо наметавонанд истеҳсолотро дар шароитҳои афзоишҳои молҳои ба фурӯш нарафта васеъ намоянд. Ягон кафолат нест, ки ҳама воситаҳои пасандоз шуда аз тарафи аҳоли ба бонкҳо гузошта мешаванд. Баръакс, маълум аст, ки қисми зиёди пасандозҳо дар хазинаҳои хоҷагиҳои хонавода дар шакли нақдина нигоҳ дошта мешаванд. Охириро, новобаста аз сатҳи пасандозҳо ба сатҳи инвеститсияҳо қарзҳои бонкӣ ба инвесторон таъсир расонида метавонанд.

Концепсияи Кейнс бо концепсияи классикон дар масъалаи таъсири асосҳо ва динамикаи пасандозҳо ва инвеститсияҳо фарқият мекунад. Агар классикон ҳаҷми пасандозҳои хоҷагиҳои хонаводаро бо мизони фоизи вобаста кунанд, Кейнс бошад пасандозҳои хоҷагиҳои хонаводаро бо андозаи ва тағйирёбии даромадҳо алоқаманд мекунад. Дар модели кейнсӣ инвеститсияҳо инчунин аз мизони фоиз вобастагӣ дорад, лекин бо дараҷаи нисбат ба назарияи классикӣ пастар. Агар дар назарияи классикон мизони фоиз ҳосилнокии интиҳои капиталро ифода кунад, дар концепсияи кейнсӣ бошад инвеститсияҳо бо нархи пулҳо ифода карда мешаванд. Ба ғайр аз ин бояд дар назар дошт, ки дар модели кейнсӣ омили асосии ба ҳаҷми инвеститсияҳо таъсиррасонанда нисбат ба мизони фоиз меёри Ҷоиди пешбинишаванда ба капитали гузошта шуда, инчунин боварӣ ва ё нобоварии соҳибкорон ба ҳисоб мераванд.

Кейнс гумон дорад, ки дар иқтисоди бозории асли сатҳи истеҳсолот ва шуғл аз сатҳи нархҳо вобаста нестанд. Ӯ нишон дод, ки камшавии талабот ба пастшавии сатҳи нархҳо оварда нарасонида, балки ба камшавии истеҳсолот ва шуғл оварда мерасонад, зеро иқтисодиёти бозорӣ ба таври муқамал рақобатнок намебошад. Устувории нархҳо дар бозорҳои

модел ва монополизми иттифоқҳои касаба дар бозори меҳнат ба пастшавии нархҳо ва музди меҳнат бо ҳаҷмҳои барои барқарор кардани мувозинати дар сатҳи нуғли пурра истеҳсоли наметананд.

Ҳамон тавр, педурӯстии ақидаҳои назарияи классикии мувозинати макроиқтисодӣ, ки ба қонуни Сэй оид ба таъминидани даромадҳо ва талабот ба молҳо аз тарафи истеҳсолот таъя мекарданд нишон дода шудаанд. Кейнс алоқан баини пешниҳод ва талаботро дигаргун намуд. Ӯ ба ҳуҷҷаи куллан баръакс омад: ҳаҷми истеҳсолоти ҷамъиятӣ ва нуғл бо омилҳои истеҳсолот нею (ақидаи классикон), бакин бо омилҳои талаботи пардохтнок муайян карда мешаванд. Бо ин мақсад ӯ ба назарияи худ мафҳуми талаботи самаранокро ворид намуд.

17.2. МУВОЗИНАТИИ МАКРОИҚТИСОДӢ ДАР МОДЕЛИ AD – AS.

Мувозинати дар модели AD – AS дар чунин сатҳи нархҳо таъмин карда мешавад, ки дар он ҳаҷми барориши умумии барои фуруш аз тарафи ҳама истеҳсолкунандагон пешкаш карда мешуда, ба ҳаҷми маҷмӯи талаботи аз тарафи ҳама агентҳои макроиқтисодӣ баён карда мешуда, баробар аст. Бо ибораи дигар мувозинати макроиқтисодӣ ҳамон вақт таъмин карда мешавад, ки агар маҷмӯи талабот ба маҷмӯи пешниҳод баробар бошад. Ба таври графикӣ ҳолати мувозинати иқтисодӣ дар нуқтаи бурриши қатъатҳои AD ва AS ифода меёбад. Бо баробари ин механизми таъмини ҳаҷми истеҳсолоти мувозинатӣ дар мамлакат аз қисмати маҷмӯи пешниҳод, ки дар он қатъатҳои маҷмӯи талабот онро мебурад вобаста аст. Шакли мураккаби қатъатҳои маҷмӯи пешниҳодро ба назар гирифта, қайд кардан мумкин аст, ки ҳолати мувозинатӣ дар ҳар се қисмати қатъатҳои маҷмӯи талабот: қисмати

кейнсӣ, фосилавӣ ва классикӣ таъмин шуданаш мумкин аст. Маҷмӯи талабот нисбат ба маҷмӯи пешниҳод тағйирёбандаи динамикӣ дошта, он тағйиротҳои дар иқтисодиёт ба миён меомадаро ба зудӣ ҳис мекунад.

Афзоиши маҷмӯи талабот нуқтаи мувозинатиرو тағйир дода, дар ҳаҷми истеҳсолоти ватанӣ ифода ёфта, мувофиқан ба шуғли аҳоли ва сатҳи нархҳо таъсир мерасонад.

Вариантҳои имконпазирро дида мебароем.

1. Фарз мекунем, ки қарзҳои маҷмӯи талабот ва маҷмӯи пешниҳод дар қисмати кейнсӣ якдигарро мебуранд. Ҳангоми афзоиши маҷмӯи талабот мувозинатӣ аз як нуқта ба нуқтаи дигар мегузарад. Бо баробари ин ҳаҷми истеҳсолот низ зиёд шуда, нархҳо дар сатҳи пештара боқӣ мемонанд. Ҳаҷми истеҳсолоти афзоишёфта ҷалби қувваи кори иловагиро талаб мекунад, ки дар иқтисодиёт мавҷуд аст. Ҷалб намудани омилҳои иловагии истеҳсолот дар қисмати кейнсӣ ба баландшавии нархҳо мусоидат намекунад.

2. Афзоишёбии маҷмӯи талабот дар қисмати ба боло ҳаракаткунанда дигар ҳел тағйиротҳо ба миён меорад. Ҳаҷми истеҳсолот ва шуғли аҳоли зиёд мешаванд, лекин ба андозаи камтар нисбат ба қисмати кейнсӣ. Баландшавии сатҳи умумии нархҳо ба назар мерасад.

3. Дар қисмати классикӣ дар шароити ҷалб намудани ҳама омилҳои истеҳсолот ҳангоми афзоишёбии маҷмӯи талабот, зиёдшавии ҳаҷми истеҳсолот ва шумораи бо шуғли машғул будагон ба назар намерасад. Дар ин ҳолат истеҳсолот ба сатҳи имконпазири худ мерасад. Лекин чунин ҳодиса бо баландшавии сатҳи нархҳо алоқаманд дорад.

Ҳамин тавр, таҳлили модели оддии маҷмӯи талабот ва маҷмӯи пешниҳод ($AD - AS$) нишон медиҳад, ки қонунҳои мувозинати бозорӣ дар сатҳи иқтисодиёти мамлакат низ

амал мекунад. Бо баробари ин ин модел ба сифати маъни-
додкунии қувваҳои асосии дар иқтисодиёт амалкунада ва
оқибатҳои он хизмат мекунад.

Лекин модели AD – AS танҳо ҳаҷми мувозинати
истехсолотро ифода карда, чи тавр таъмин гардидани муво-
зинатиро нишон дода наметавонад. Бинобар ҳамин барои
тавсифи мувозинатӣ дар иқтисодиёти бо нархҳои устувор
бояд графикаи вобастагии ҳаҷми талабот ва пешниҳодро аз
ҳаҷми даромади миллий ифода мекарда сохта шавад. Чунин
график номи «салиби кейнсӣ»-ро дошта, бо худ тавсири мо-
дели маҷмӯи талабот ва маҷмӯи пешниҳодро дар шароитҳои
наرخгузори устувор дар назар дорад.

Азбаски салиби кейнсӣ нархҳои устуворро дар назар
дорад, бинобар ҳамин он имконияти тасвир кардани чараёни
тағйирёбии сатҳи нархҳоро надорад. Салиби Кейнс модели
AD – AS –ро барои мақсадҳои таҳлили макроиқтисодии
кӯтоҳмуддат бо нархҳои устувор конкретизатсия карда, ба-
рои тадқиқоти оқибатҳои дарозмуддати сиёсати макроиқ-
тисодии бо баланҷшавӣ ва ё пастшавии сатҳи таваррум
алоқаманд буда, истифода мешавад.

Номувозинатӣ дар модели AD – AS. Талабот ва
пешниҳод дар сатҳи макроиқтисодӣ бо тағйирёбиҳо алоқа-
манд буда, метавонанд дар ҳолати мувозинатӣ ва ё номувози-
натӣ қарор дошта бошанд. Ду намуди номувозинатиро аз
ҳам ҷудо кардан мумкин аст – **норасогӣ (дефитсит) ва**
барзиёдистехсолкунӣ. Норасогӣ – ин талаботи барзиёд
ҳангоми норасогии пешниҳод мебошад. Барзиёдистех-
солкунӣ – ин барзиёдии пешниҳод ҳангоми норасогии тала-
бот мебошад. Норасогӣ барои иқтисодиёти маъмури хос бу-
да, барзиёдӣ бошад барои иқтисодиёти бозорӣ хос аст.

Оқибатҳои тағирёбии AD – AS. Оқибатҳои тағирёбии AD аз давраи вақт, суръати мутобиқнавиҳои нархҳо ба тағирёбиҳо дар иқтисодиёт ва суръати баробарнавиҳои бозорҳо, яъне аз намуди қарбати AS вобаста аст. **Дар давраи кӯтоҳмуддат**, агар нархи молҳо ва захираҳо устувор буда, дар иқтисодиёт шумораи зиёди захираҳои машғул набуда мавҷуд бошанд ва қарбати AS шакли горизонталӣ дошта бошад, он гоҳ тағирёбии (масалан афзоиши) AD танҳо ба тағирёбии (афзоиши) ҳаҷми барориши мувозинатӣ оварда мерасонад. Агар нархи мол тағирёбанда ва нархи захираҳо доимӣ бошанд, он гоҳ қарбати AS ҳамнавиҳои мусбӣ дошта, афзоиши AD ба зиёднавиҳои ҳаҷми барориши мувозинатӣ ва сатҳи мувозинатии нархҳо оварда мерасонад. **Дар давраи дарозмуддат**, азбаски ҳама нархҳо тағирёбандаанд, тағирёбии AD ба ҳаҷми барориши мувозинатӣ таъсир нарасонида (иқтисодиёт дар сатҳи МУД-и имконпазир боқи мемонад), балки танҳо ба тағирёбии сатҳи мувозинатии нархҳо таъсир мерасонад.

Оқибатҳои тағирёбии AS дар давраҳои кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат якхела буда, аз намуди қарбати AS вобаста нест. Тағирёбии хароҷотҳо ба воҳиди маҳсулот ва миқдору сифати захираҳои истифодашаванда ҳамавақт ба тағирёбии AS оварда расонида, барои тағирёбии сатҳи нархҳо мусоидат менамояд. Афзоиши AS ҳамавақт ба афзоиши сатҳи барориши мувозинатӣ ва пастнавиҳои сатҳи мувозинатии нархҳо оварда мерасонад. Фарқият танҳо дар он аст, ки дар давраи кӯтоҳмуддат (ҳангоми ҳаракати қарбати SRAS) барориши асли афзоиш меёбад, дар давраи дарозмуддат бошад (ҳангоми ҳаракати қарбати LRAS) барориши имконпазир, яъне имкониятҳои истеҳсолии иқтисодиёт афзоиш меёбад.

Нақши давлат дар моделҳои классикӣ ва кейнсӣ. Дар модели классикӣ мувозинатии макроиқтисодӣ нақши

давлат чунин тавр муайян карда шудааст. Агар бозор дорои танзимқунандагони қобилияти таъмини истифодабарии захираҳои мавҷударо дошта бошад, он гоҳ даҳлати давлат изофагӣ мебошад. Дар ҷаҳорҷубаи назарияи классикӣ принсипи бетарафии давлат таҳия карда шуда буд. Давлат бояд аз таъсирот ба субъектҳои иқтисодие, ки дар шароити рақобат фаъолият мебаранд боздорӣ намуа, барои пешгирии намудани натиҷаҳои негативии фаъолияти худ қушиш намоад.

Мувофиқи модели кейнсӣ, давлат бояд барои раҳои додани иқтисодиёт аз ҳолати бӯҳронӣ бо роҳи амалигардонии сиёсати фискалӣ ва пулию – қарзии экспансионӣ мусоидат намоанд. Дар давраҳои бӯҳрон на танҳо васеъ намудани хароҷотҳои давлатӣ, балки ҳавасмандгардонии инвестицияҳои сектори хусусӣ бо воситаи паст намудани андозҳо, мизони фоизи паст ва ғайраҳо пешкаш карда мешаванд. Бо иборати дигар, амалигардони ҳамагуна ҷорабиниҳои, ки хароҷотҳои истеъмолий, инвестиционӣ, давлатӣ ва содироти софро ҳавасмандгардонӣ бо мақсадҳои афзоиши додани истеҳсолот ва паст намудани бекорӣ пешкаш карда мешуд.

17.3. ТАҲЛИЛИ ИСТЕЪМОЛОТ, ПАСАНДОЗҲО ВА ИНВЕСТИЦИЯҲО.

Мувофиқи консепсияи классикӣ, сатҳи хароҷотҳои умумӣ бо даромади умумӣ муайян карда мешуда, ҳамавақт барои хариди маҳсулоти дар шароити шуғли пурра истеҳсолшуда кифоя мебошад. Муносибати кейнсӣ чунин ақидаи классиконро зери шубҳа гузошта, аз он бар меояд, ки ҳаҷми хароҷотҳои субъектҳои алоҳидаи иқтисодӣ зери таъсири асосҳои пуногун, алаҳхусус омилҳои психологӣ таъсис меёбанд.

Аз давраҳои Кейнс ба фишанги илми иқтисодӣ мафҳумҳои «майл», «пешбинӣ», «дарҳост» ва ғайраҳо ворид шуда буданд. Ин мафҳумҳо дар намуди шишондиҳандаҳои

аник имконият медиҳанд, ки омилҳои психологӣ ба эътибор гирифта шуда, таъсири онҳо ҳангоми таҳлили мувозинагии макроиқтисодӣ муайян карда шаванд.

Рафтори истеъмоли зери таъсири омилҳои зиёд тағйир меёбад, ки асоситаринаш даромади софи ихтиёрӣ мебошад. Сатҳи умумӣ ва динамикаи истеъмолот бо ёрии функсияи истеъмолот таққик карда мешавад, ки вобастагии истеъмолотро аз даромади ихтиёрӣ, яъне $C=f(Y)$ нишон медиҳад.

Барои аниқгар намудани вобастагии истеъмолот аз даромад, бояд бо нишондиҳандаҳои тамоюли тағйирёбии истеъмолотро бо баробари афзоиш ёбии даромад тавсиф мекарда, шинос шудан лозим аст. Ин нишондиҳанда майл ба истеъмолот номида мешавад. Мафҳуми мазкур аз тарафи Кейнс ворид карда шуда, \bar{y} оиди ин мафҳум чунин навишта буд: «Қонуни асосии психологӣ, ки на танҳо аз дониши табиати инсон вобаста буда, балки дар асоси омӯзиши дақиқи таҷриба дар он зоҳир мегардад, ки одамон одатан ҳангоми афзоиш ёбии даромад майл дорад истеъмолати худро зиёд намоянд, лекин на ба он андозае, ки даромад афзоиш меёбад».

Нишондиҳанде, ки омилҳои психологиро ифода карда, майли аҳолиро ба истеъмолот тавсиф мекунад бо чунин тарз ифода кардан мумкин аст.

Майли миёна ба истеъмолот (*average propensity to consume* - APC) бо формулаи зерин муайян карда мешавад:

$$APC = \frac{C}{Y} \quad (17.1)$$

ки дар ин ҷо: C – хароҷотҳои истеъмоли; Y – даромади ихтиёрӣ. Ин формула нишон медиҳад, ки кадом қисми даромади ихтиёрӣ барои истеъмолот истифода мешавад.

Нишондиҳандаи майли миёна ба истеъмолот барои тавсифи тамоюл дар хароҷотҳои истеъмоли зарур аст. Бо ба-

робари афзоиши даромад ҳиссаи даромаде, ки барои истеъмолот равона карда мешавад, яъне APC кам мешавад. Лекин саволе ба миён меояд, ки ҳангоми тағйирёбии даромад бо истеъмолот чи ҳолат рӯй медиҳад. Барои ба савол ҷавоб додан нишондиҳандаи ҳиссиёти истеъмолотро ба тағйирёбии даромад истифода мебаранд.

Чунин нишондиҳанда майли интиҳой ба истеъмолот (*marginal propensity consume* - MPC) мебошад, ки бо формулаи зерин муайян карда мешавад:

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Y} \quad (17.2)$$

ки дар ин ҷо: Δ - ин афзоиш (тағйирёбӣ).

Майли интиҳой ба истеъмолот (MPC) нишон медиҳад, ки кадом қисми ҳар як воҳиди даромади ихтиёрии иловагии худро хоҷагӣҳои хонавода барои зиёд намудани истеъмолот равона мекунад.

Азбаски ҳар як воҳиди иловагии даромади ихтиёрӣ байни истеъмолот ва пасандоз ҷудо мешавад, бинобар ҳамин андозаи ададии MPC дар ҳудудҳои аз 0 то 1 қарор дорад. Агар $C=0$ бошад, он гоҳ тамоми даромад барои пасандоз равона карда мешавад. Агар $MPC=1$ бошад, он гоҳ ҳама даромади афзоишфта истеъмолот карда мешавад.

Сатҳи умумӣ ва динамикаи пасандозҳо бо воситаи функсияи пасандозҳо тадқиқ карда мешавад, ки вобастагии пасандозхоро аз даромади ихтиёрӣ нишон медиҳад: $S=Y-C$ ва ё $S=Y-f(Y)$. Ба монанди истеъмолот барои аниқ намудани вобастагии пасандозҳо аз даромад, бояд бо нишондиҳандаи тамоюли тағйирёбандаи пасандозхоро бо баробари афзоиши даромад тавсиф мекарда шинос шудан лозим аст.

Нишондиҳандае, ки омили психологиро ва майлро барои пасандозкунӣ тавсиф мекунад бо воситаи майли миёна

ба пасандозкунӣ (average propensity to save - APS) ифода кардан мумкин аст, ки бо формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$APS = \frac{S}{Y} \quad (17.3)$$

ки дар ин ҷо: S – ин пасандозҳо.

Бо баробари афзоишҳои даромади ихтиёрӣ ҳиссаи даромади барои пасандоз равона мешуда, яъне APS зиёд мешавад. Бояд қайд намуд, ки тамоюли камшавии ҳиссаи истеъмолот ва афзоишҳои ҳиссаи пасандоз дар даромади ихтиёрӣ дар давраи кӯтоҳмуддат ба назар мерасад. Дар давраи дарозмуддат APC ва APS, одатан муътадил мешаванд, зеро онҳо рафтори нисбии устуворро ҳангоми мавҷуд набудани ҳолатҳои ноғувор ифода мекунад. Айнан ба монанди майли интиҳӣ ба истеъмолот, майли интиҳӣ ба пасандозкунӣ (MPS) муайян шуданаш мумкин аст. Миқдори майли интиҳӣ ба пасандоз ҳамчун нисбияти тағйирёбии пасандозҳо (ΔS) ба тағйирёбии даромади ихтиёрӣ (ΔY), ки чунин тағйирёбии пасандозро ба миён меорад, муайян карда мешавад:

$$MPS = \frac{\Delta S}{\Delta Y} \quad (17.4)$$

Ин нишондиҳандаҳо оиди кадом ҳиссаи воҳиди иловагии даромадро хоҷагиҳои хонавода барои истеъмолот ва кадом ҳиссаи даромади тағйирёфгаро барои пасандоз равона мекунад, тасаввурот медиҳанд.

Муганосибии байни майли интиҳӣ ба истеъмолот ва майли интиҳӣ ба пасандоз чи гуна аст?

Барои ба ин савол ҷавоб додан ҷараёни иқтисодиро мушоҳида кардан кифоя аст, ки дар таркиби мафҳумҳои майли интиҳӣ ба истеъмолот ва майли интиҳӣ ба пасандоз мавҷуд аст.

Агар даромади умумӣ афзоиш ёбад, он гоҳ хоҷагиҳои хонавода қисми даромади зиёдшударо ба истеъмолот равона

карда, қисми боқимондаашро барои пасандоз равона меку-
нанд. Азбаски вариантҳои сеюми истифодабарии даромади
афзоишёфта вуҷуд надорад, бинобар ҳамин ҳамин тағйир-
ёбии истеъмолот ва тағйирёбии пасандозҳо ҳатман бояд ба
як баробар бошанд. Яъне:

$$MPC + MPS = \frac{\Delta C}{\Delta Y} + \frac{\Delta S}{\Delta Y} = \frac{\Delta(C + S)}{\Delta Y} = 1$$

Ин баробарӣ имконият медиҳад, ки як нишондиҳанда
бо воситаи нишондиҳандаи дигар ифода карда шавад:

$$MPC + MPS = 1, \text{ ва ё } MPS = 1 - MPC \quad (17.5)$$

Нишондиҳандаҳои майли интиҳой ба истеъмолот ва
майли интиҳой ба пасандоз ҳангоми таҳлили мувозинати
макроиқтисодӣ аҳамияти калон доранд, ба монанди
андозаҳои интиҳой дар микроиқтисод, ки дар он маржина-
лизм усули асосии таҳлил гардидааст.

Инак, функсияи истеъмолот ва пасандоз бо истифода-
барии нишондиҳандаҳои MPC ва MPS дар намудҳои зерин
ифода шуданишон мумкин аст.

Функсияи истеъмолот:

$$C = c + MPC(Y - T) \quad (17.6)$$

ки дар ин ҷо: c – истеъмолати автономӣ, ки андозаи он аз
ҳаҷми даромад вобаста нест; T – пардохтҳои андозӣ.

Функсияи пасандозҳо:

$$S = s + MPS(Y - T) \quad (17.7)$$

ки дар ин ҷо: s – истеъмолати автономӣ.

Ҳамин тавр, барои тасвири графикаи функсияи истеъмо-
лот ва функсияи пасандозҳо ҳамма маълумотҳо мавҷуданд.

Азбаски ҳаҷми истеъмолот ва пасандозҳо ин қисмҳои
як даромад мебошанд, бинобар ҳамин графикаи пасандозҳо
ин тасвири оинагии қатъатан истеъмолот мебошад. Хатти
ёрирасоне, ки бо кунҷи 45° гузаронида шудааст, ҳолати гипо-

тетиро ифода мекунад, ки дар он истеъмолот айнан ба даромади ихтиёрӣ дар ҳама сатҳҳои он мувофиқат мекунад (яъне дар иқтисодиёт қарз ва пасандозҳо вучуд надоранд).

Дар ҳолати даромади мувозинатӣ истеъмолот аз даромади ихтиёрӣ зиёд аст. Дар графикаи пасандозҳо ин ҳолат ба пасандозҳои манфӣ мувофиқат мекунад (хочагиҳои хонаводаи бо даромадҳои аз сатҳи мувозинатӣ хурд буда, бо қарз зиндагӣ мекунад). Нуқтаи бурриши хатти 45° андозаи ягонаи функсияи истеъмолотро ифода мекунад, ки ба даромад баробар буда, пасандозҳо бошанд ба ҷол баробаранд.

Ҳангоми даромади аз сатҳи мувозинатӣ зиёд (дар тарафи рост аз нуқтаи мувозинатӣ), истеъмолот аз даромади ҷорӣ хурд мешавад. Хочагиҳои хонавода имконият пайдо мекунад, ки қисми даромадро пасандоз кунанд.

Вобастагии инвеститсияҳои индутсионӣ аз афзоиши даромади миллӣ бо майли ингиҳӣ ба инвеститсиякунӣ MPI ифода карда мешавад:

$$MPI = \frac{\Delta I_{in}}{\Delta Y} \quad (17.8)$$

Муаммои мувозинатии инвеститсияҳо ва пасандозҳо. Агар даҳолати давлатро ва савдои берунаро ба эътибор нагирем, он гоҳ инвеститсияҳо (I) ва пасандозхоро (S) ҳамчун фарқияти байни даромад (Y) ва истеъмолот (C) мушоҳида кардан мумкин аст. Азбаски $I=Y-C$ ва $S=Y-C$, бинобар ҳамин $I=S$.

Дар амал ин ҳолат дар назар дорад, ки барои нигоҳдории фаъолияти мӯътадили иқтисодиёт бояд механизме зарур аст, ки пасандозро ҷамъоварӣ намуда, онҳоро барои мақсадҳои инвеститсионӣ равонакарда, барои таъмини шартҳои зарурии мувозинатии макроиқтисодӣ – баробарии байни инвеститсияҳо ва пасандозҳо $I=S$ мусоидат намоянд.

Ин вазифаро сохторҳои молиявӣ бояд иҷро намоянд, ки ба низоми пулиро – қарзии ҷамъият дохил мешаванд.

Парадокси эҳтиёткорӣ. Маънии онро ҷи хелё, ки Ч. Кейнс нишон дода буда, дар он зоҳир мегардад, ки кӯшиши пасандозкунии одамон аз кӯшиши соҳибкорон барои инвестициякунӣ тезтар мешавад, ки дар натиҷа камшавии афзоиши даромади милли ба миён меояд.

Ин ҳодиса дар ҳолате мушоҳида карда мешавад, ки яқум, агар бо баробари афзоиши ғункунии капитал самаранокии интиҳосии фаъолияти он паст шавад, чунки доираи имкониятҳои алтернативии маблағгузорию фоидаовар маҳдуд мешавад; дуюм, бо баробари афзоиши даромадҳо ҳиссаи пасандоҳо зиёд мешаванд, чунки $S = (Y)$ мебошад. Танҳо ҳолати шиддатёбии таваррумӣ иқтисодиёт дар сатҳи барориши имконпазир истисно мебошад. Дар ин ҳолат афзоишёбии пасандозҳои ҷамъият дархостнашаванда мебошанд, зеро маҷмуи талаботро кам карда, барои баргараф намудани таваррум ва мувофиқан ба афзоиши сӯғи зиндагӣ мусоидат менамоянд.

Бо баробари ин маълум аст, ки афзоиши пасандозҳо зери таъсири рушди иқтисодӣ ба миён меояд, ки он дар навбати худ оқибати афзоишёбии хароҷотҳо дар иқтисодиёти шӯғли популла мебошад.

Ҳамин тавр, занҷири алоқаҳо дар иқтисодиёт бо чунин тарз ифода меёбад: хароҷотҳои автономӣ дар натиҷаи амал намудани мултипликатор ба афзоиши даромади милли, инчунин ба афзоиши пасандозҳо оварда мерасонанд. Пасандозҳои пайдо шуда дар шароитҳои ҷоннокшавии фаъолияти корӣ сарчашмаи инвестицияҳои иловагӣ мебошанд, ки онҳоро одатан инвестицияҳои ҳосилавӣ ва ё индустрионӣ меноманд, зеро онҳо аз даромади афзоишёфта вобастаанд. Инвестицияҳои индустрионӣ дар навбати худ, бо ҳамроҳии

инвеститсияҳои ибтидоӣ, яъне инвеститсияҳои автономӣ рушди иқтисодиро суръат бахшида, онро афзоиш медиҳанд, ки самараи мултипликатор номида мешавад.

Лекин афзоишҳои инвеститсияҳо ва даромад, мувофиқан майл ба пасандозкунӣ маънои онро дорад, ки майл ба истеъмолот кам мешавад. Хоҷагиҳои хонавода талаботи истеъмолии худро кам мекунад, ки ба фуруши молҳои аз тарафи фирмаҳо истеҳсолшуда таъсири манфи мерасонад. Фирмаҳо истеҳсолотро кам карда, коргаронро аз кор озод мекунад, ки дар натиҷа ба пастшавии даромадҳои катего-рияҳои гуногуни аҳоли ва даромади миллии мамлакат оварда мерасонад.

Ҳамин тавр, «парадокси эҳтиёткорӣ» нишон медиҳад, ки ҳама қўлишҳои зиёд намудани пасандозҳо ба камшавии инвеститсияҳо ва истеҳсолот, камшавии даромадҳои ва мувофиқан ба камшавии пасандозҳо оварда мерасонад. Ҳаҷми истеҳсолот то он даме кам мешавад, ки агар камшавии даромад ба ҳаҷми пасандозҳои дархостшавандаи ва ҳаҷми инвеститсияҳои зарурӣ мувофиқат кунад.

Зарари махсуси эҳтиёткорӣ дар он аст, ки асосҳои қиддии пасандозкунӣ дар одамон ҳамон вақт пайдо мешавад, ки агар онҳо бо хатари сар задани бӯҳрон ва гум кардани ҷои корӣ, барои оянда пасандозҳоро ҷамъоварӣ мекунад. Лекин афзоишҳои пасандозҳо камшавии истеъмолотро дар назар дорад. Мувофиқан даромадҳои истеҳсолкунандагон кам мешаванд, зеро хароҷоти яке ин даромади дигарон мебошад. Агар ягон субъект пасандозҳои худро нигоҳ дошта тавонад, ин маънои онро дорад, ки субъекти дигар мачбур буд ба қарз зинадагӣ кунад. Қўлиши қисми зиёди аҳоли барои кам намудани истеъмолот (барои зиёд намудани пасандозҳо) ба камшавии даромади милли сабаб мешавад.

Моҳияти мултипликаторро Ч. М. Кейнс аниқтар намуд. Ба ақидаи Кейнс пайдоиши ин самара бо хусусияти алоқаи

баъзи ҳаҷми даромади иқтисоӣ ва ҳаҷми истеъмолот асос мегардад.

Ҳар як таърифи хароҷотҳо, ки таркиби маҷмуи талабот мебошанд (хароҷотҳои истеъмоӣ, инвестиционӣ, давлатӣ), ҳародати мултипликативро ба миён меоранд, ки дар таърифи даромади умумӣ нисбат ба талаботи автономии афзоишро ифода мекунад.

Дар намунаи содда ин самараро бо чунин тарз ифода кардан мумкин аст:

17.4. НАЗАРИЯИ МУЛТИПЛИКАТОР.

Қалимаи «мултипликатор» маънои афзункунанда, зарбунафаро дорад. Мафҳуми «мултипликатор» ба назарияи иқтисодӣ аз тарафи Р.Кан соли 1931 ворид карда шуда буд. Р.Кан ба он диққат дод, ки хароҷотҳо барои қорҳои ҷамъиятӣ, ки аз тарафи Ф. Рузвелт барои кам намудани бекорӣ таъкил шуда буданд, ба самаран мултипликативии шӯел, яъне ба пайдоиши шӯелҳои дуҷумин, сеҷумин, чорумин ва ғайра оварда расонид. Дар назария, хароҷотҳои ибтидоӣ ба афзоиши қобилияти харидорӣ интар табақаҳои аҳоли низ сабаб шуданд.

$$\Delta Y = M_p \times \Delta E \quad (17.9)$$

ки дар ин ҷо: M_p – мултипликатор; E – хароҷотҳои умумӣ.

Мултипликаторро ҳамчун коэффитсиенте муайян кардан мумкин аст, ки то кадом андоза афзоишҳои даромади мувоизангиро ҳангоми афзоишҳои хароҷотҳои умумӣ нишон медиҳад.

Механизми амал намудани мултипликатор чунин аст: ҳар як хароҷоти иловагӣ (ΔE) дар гирдгариши иқтисодӣ даромади он шахсон мубаддал мегардад, ки мол ва хизматҳоро мефурушанд. Дар марҳилаи минбаъдаи гирдгариши

иқтисодӣ ин даромад метвонад ба хароҷот мубаддал гашта, ҳамзамон маҷмӯи талаботро ба мол ва хизматҳо зиёд намояд.

Мултипликаторро (чараёни афзоишёбанда ва зарбкунандаро) бо давраҳои дар об ҳангоми партофтани занг муқосиа намудан мумкин аст. Камшавии мавҷҳо ҳангоми амал намудани механизми мултипликатор бо он алоқаманд аст, ки дар ҳар як гардиши иқтисодӣ қисми даромади иловагӣ ба пуррагӣ ба гардиш ворид нашуда, қисми он пасандоз карда мешавад. Ин алоқаи мултипликатор бо рафтори истеъмоли, майл ба истеъмолот ва пасандоз дар формулаи мултипликатор ифодаи худро меёбад:

$$M_p = \frac{1}{1 - MPC} = \frac{1}{MPS} \quad (17.10)$$

Аз формулаи оварда шуда бармеояд, ки чи қадаре, ки хароҷотҳои иловагӣ барои истеъмолот равона карда шуда, қисми камтари он барои пасандоз равона карда шавад, ҳамон қадар андозаи мултипликатор зиёд мешавад. Аммо ҳангоми зиёдшавии ҳиссаи пасандозҳо ва камшавии истеъмолот коэффитсиенти додашуда хурд мешавад.

Худи пайдоиши самараи мултипликатор мавҷудияти шароитҳои муайянро дар назар дорад. Пеш аз ҳама он дар иқтисодиёти бӯхронӣ, бо миқдори зиёди бекорӣ ва ноистифодабарии иқтисодҳои истеҳсоли ба назар мерасад. Афзоишҳои хароҷотҳо бо воситаи мултипликатор, истифодабарии пурратари захираҳои дар ҷамъият мавҷуд бударо таъмин менамояд. Худ ба худ мултипликатор механизми зиёдкунандаи омилҳои истеҳсолот намебошад. Агар иқтисодиёт дар ҳолати шуғли пурра қарор дошта бошад, он гоҳ афзоиши хароҷотҳо дар баландшавии нархҳо ва таваррум ифода меёфт, зеро зиёдшавии маҷмӯи талабот аз маҷмӯи пешниҳод ба миён меомад.

Хусусияти самаран мултипликатор дар он зоҳир мегардад, ки ин механизмҳои дугарафа мебошад: он метавонад афзоишҳои даромади миллиро суръат бахшад, инчунин метавонад даромади миллиро кам кунад. Ҳамчун омили тағйирмӯхтадокуманда мултипликатор дар ҳолати зиёдшавиши MPS қувваи пайдо мекунад.

Истеъмолот ва пасандоз дар шароитҳои оддӣ муътадиланд. Бо ибораи дигар онҳо ба тағйиротҳои сатҳи даромад сӯст мутобиқ мешаванд. Бинобар ҳамин самаран мултипликатор дар хароҷотҳои инвеститсионӣ ва ё хароҷотҳои давлатӣ аҳамияти махсус дорад. Ин ҳолат бо он асос мебошад, ки ин хароҷотҳо ҳамчун фишангҳои таъсиррасони ба ҳаҷми истеҳсолати миллии истифода шаванд, ки рӯшди иқтисодиро таъсир менамоянд.

Ч. Кейнс дар назариҳои маҷмуи талаботи худ ба хароҷотҳои давлатӣ нақши махсусро ҷудо мекард. Айнан хароҷотҳои давлатӣ дар модели иқтисодӣ пуштида қобилияти таъмин намудани «талаботи самаранокро» барои таъмини шуғли пурра доранд. Муаммои мултипликаторро дар алоқамандӣ бо инвеститсияҳои хусусӣ ва хароҷотҳои давлатӣ мушоҳида карда, Ч. Кейнс маънидодкунии «талаботи самаранокро» ҷамъбаст мекунад.

Мултипликатори хароҷотҳои давлатӣ (M_g) – ин коэффициенте, ки то кадом андоза афзоиши ниҳоии даромади умумӣ (ΔY) аз афзоиши ибтидоии хариди давлатии мол ва хизматҳо (ΔG) зиёд аст, нишон дода, бо формулаи зерин муайян карда мешавад:

$$M_g = \frac{\Delta Y}{\Delta G} \quad (17.11)$$

Мултипликатори инвеститсияҳо (M_i) – ин коэффитсенте, ки то кадом андоза афзоишҳои ниҳоии даромади умумиро (ΔY) дар натиҷаи афзоишҳои ибтидоии инвеститсияҳои автономӣ (ΔI) нишон дода, бо формулаи зерин муайян карда мешавад.

$$M_i = \frac{\Delta Y}{\Delta I} \quad (17.12)$$

Фарз мекунем, ки дар иқтисодиёт инвеститсияҳо ба 10 млн. сомонӣ афзоиш ёфтанд. Агар бо шарофати ин даромади умумии (миллии) мамлакат ба 30 млн. сомонӣ зиёд шавад, он гоҳ дар ин гуна иқтисодиёт мултипликатор ба 3 баробар аст. Агар афзоиши даромади аз ҳисоби инвеститсияҳои иловагӣ ба миён омадад ба 50 млн. сомонӣ баробар шавад, он гоҳ мултипликатор ба 5 баробар мешавад.

Сабаби чунин ҳодиса дар чист? Чӣ тавр онро маънидор кардан мумкин аст? Маълум аст, ки афзоиши инвеститсияҳо барои базаи истеҳсолии ҷамъият дар давраи кӯтоҳмуддат наметавонад боздеҳи зиёдро дар намуди молҳои тайёр ифода кунад.

Ҷ. Кейнс самарайи мултипликативиро чунин асоснок намуд: зиёдшавии хариди молҳои инвеститсионӣ маънои зиёдшавии даромадҳои он агентҳои иқтисодиро дар назар дорад, ки аз онҳо ин молҳо харидорӣ карда мешаванд. Дар ин ҷо фирмаҳои дастгоҳҳо, мошинҳо, таҷҳизотҳо, компютерҳо, масолеҳи сохтмонӣ ва ғайра истеҳсол мекарда дар назар дошта шудааст, ки афзоиши даромади коргарони ин фирмаҳо мувофиқи функсияи истеъмолати кейнсӣ зиёдшавии истеъмолати онҳо дар асоси майли интиҳои ба истеъмолатии хусусии онҳо ба миён меорад. Дар навбати худ афзоиши истеъмолат барои зиёдшавии минбаъдаи талаботи самаранок ва даромади мусоидат мекунад. Ҳамаи ин қобилияти харидориро дар иқтисодиёт баланд карда, мувофиқан ҳаҷми умумии

талаботро зиёд мекунад. Қобилияти харидории баланд шуда дар натиҷа ба он оварда мерасонад, ки фирмаҳо талаботро тӯрра кӯеӣ, гардонда наметавонанд ва барои таъмини талаботи бозорӣ анҷо маҷбур мешаванд, ки киро намудани қувваи корӣро ва хариди дигар омӯахон истеҳсолотро зиёд намоянд, ки дар натиҷа ба боз ҳам зиёдшавии қобилияти харидорӣ сабаб мешавад. Қобилияти харидорни афзоишёфта сарчанмаи нави истеъмолоти иловагӣ ва инвестицияҳо мебошанд, ки боз ҳам афзоишёбии қобилияти харидориро ба миён меорад.

Ҳамин тавр, реаксияи занҷирбанди даромад тавлид-кунӣ, афзоишёбии хароҷотҳо ва васеъшавии истеҳсолотро дар ҳама соҳаҳо дар бар мегирад. Самараи давраҳои обӣ пайдо мешавад. Бо баробари ин чӣ қадаре, ки ин қараёни васеъ шавад, ҳамон қадар самара маҳдудшавӣ шиддат меёбад. Маҳдудшавӣ бо он маънидод карда мешавад, ки наҳама даромади дар ҳар марҳила ба даст оварда шуда барои истеъмолоти нав сарф карда мешавад. Дар ҳар як марҳилаи нав қисми даромади ба даст оварда шуда насандоз карда шуда, аз қараёни минбаъдаи тавлиди даромад берун мешавад. Ин маънои онро дорад, ки қувваи самаран мултипликатор аз он вобаста аст, ки кадом ҳиссаи даромад ба марҳилаи навбатӣ мегузарад, яъне аз майли интиҳой ба истеъмолоти иштирокчиёни ҳодисаҳои навбатӣ.

То чӣ андоза мултипликатор афзоиш меёбад? Барои ба ин савол ҷавоб пайдо намудан, ба мисоли шартӣ рӯ меоварем, ки барои чӣ мултипликатор ҳамавақт аз як калон аст. Фарз мекунем, ки ягон соҳибкор ба маблағи 100 ҳазор сомонӣ барои сохтани корхонаи хурди нонбарорӣ қарор қабул мекунад. Бо шарофати амалигардонии ин лоиҳа, коргарони дар сохтмони ин коргоҳ иштирок мекарда дар ҳаҷми 100 ҳазор сомонӣ даромади иловагиро ба даст меоранд.

Минбаъд чӣ мешавад? Агар ҳар як шахс дар иқтисодиёт бо майли интиҳой ба истеъмолати 0,8 тавсиф карда шавад, он гоҳ 80 ҳазор сомони ро онҳо барои хариди мол ва хизматҳои нав сарф мекунад. Айнан ба ҳамин маблағ захираҳои моли фурушандагон кам мешавад. Ҳиссиёти истеҳсолкунандагон барои камшавии захираҳо афзоиши ҳаҷми истеҳсолот ба ҳаҷми 80 ҳазор сомонӣ гардида, коргарони 0,8 ҳиссаи даромадро (64 ҳазор сомонӣ) гирифта барои истеъмолати худ сарф мекунад. Ин чараён мутасил давом карда, дар ҳар як марҳилаи навбатӣ хароҷотҳо 80% хароҷотҳои пешинаро дар бар мегиранд.

Ин занҷири хароҷотҳои дуҷумин аз сабаби амалигардонии инвестицияҳои ибтидоӣ дар ҳаҷми 100 ҳазор сомонӣ ба миён меоянд. Аз ҷиҳати назариявӣ ин занҷир охир надорад, лекин дар асл ин чараён ба андозаи ниҳонии худ майл мекунад, ки ба ҳисоби арифметикӣ хос аст:

100 ҳазор сомонӣ → 100 ҳазор × 0,8 (истеъмолат);

80 ҳазор сомонӣ → 80 ҳазор × 0,8 (истеъмолат);

64 ҳазор сомонӣ → 64 ҳазор × 0,8 (истеъмолат);

Ҷамъи даромади афзоишбанда чунин андозаро ташкил мекунад:

$$100 \text{ ҳазор} + 80 \text{ ҳазор} + 64 \text{ ҳазор} + \dots = 100 \text{ ҳазор} (1 + 0,8 + 0,8^2 + 0,8^3 + \dots)$$

Ҳудуди ҷамъи прогрессияи геометрӣ чунин намуд дорад:

$$\Delta Y = 100 \text{ ҳазор сомонӣ} \times \frac{1}{1 - 0,8} = \frac{100 \text{ ҳазор}}{0,2} = 500 \text{ ҳазор сомонӣ} \quad (17.13)$$

Дар ин баробарӣ 100 ҳазор сомонӣ ин афзоиши инвестицияҳо (ΔI), маҳраҷи қаср ($1 - 0,8$) ин андозае, ки ба ($1 - MPC$) баробар мебошад.

Ҳамин тавр, ҳисоб нишон медиҳад, ки агар $MPC=0,8$ бошад, он гоҳ мултипликатор ба 5 баробар аст. Мултиплика-

гор воҳиди инвестицияҳои ибтидоӣ ва чор воҳиди хароҷоти иловагии (дуҷумини) истеъмолиро дар бар мегирад. Аз ин ҷамъи натиҷаро бо воситаи истифодабарии консенсияи маъмулии интиҳӣ ба пасандозкунӣ MPS дастгас кардан мумкин аст. Агар MPC = 0,8 бошад, он гоҳ MPS = 0,2 мешавад.

$$\Delta Y = \frac{100 \text{ ҳазор}}{MPS} = \frac{100 \text{ ҳазор}}{0,2} = 500 \text{ ҳазор сомонӣ} \quad (17.14)$$

Самараи акселератори инвестицияҳо. Бо самараи мултипликатор амал намудани самараи акселератор алоқаманд аст. Акселератор нишон медиҳад, ки байни афзоиши талабот ва афзоиши инвестицияҳо барои васеъшавии иқтисодҳои истеҳсоли алоқас вуҷуд дорад.

$$I = h\Delta Y \quad (17.15)$$

ки дар ин ҷо: h – коэффитсиенти акселератор; I – инвестицияҳои ҳосилавӣ (индустрионӣ).

Самараи акселератор дар намуни умумӣ дар назар дорад, ки тағйирёбии ҳаҷми фуруши маҳсулот ба тағйирёбии талабот ба воситаҳои истеҳсолати ин маҳсулотро истеҳсол мекарда орварда мерасонад.

Акселератори инвестиционӣ – ин коэффитсиенте, ки вобастагии тағйирёбии инвестицияҳоро аз тағйирёбии даромад нишон медиҳад. Ба монанди мултипликатор механизми амал намудани акселератор ду тарафа аст, яъне амал намудани он на танҳо дар афзоиши инвестицияҳо, балки дар камшавии онҳо ифода меёбад. Масалан, камшавии ҳаҷми фуруш ба камшавии даромад ва камшавии инвестицияҳо ба n маротиба ба андозаи акселератор баробар ба назар мерасад.

Алоқаи байни мултипликатор ва акселератор дар чунин хусусият ифода меёбад: инвестицияҳои автономӣ самараи мултипликаторро ба миён меоранд, ки ба афзоиши да-

ромад мусоидат намуда, афзоиши талабот ва ҳаҷми фуруш ба пайдоиши инвеститсияҳои индустрионӣ ва амал намудани самараи акселератор сабаб мешаванд.

Байни мултипликатор ва акселератор фарқият низ вучуд дорад. Агар мултипликатор таъсири бевосита ро ба даромад аз тарафи талабот дар соли қорӣ тавсиф намояд, самараи акселератор бошад, алоқаи байни инвеститсияҳои соли қорӣ ва васеъшавии истеҳсолотро дар соли минбаъда дар назар дорад.

Чудошавии таваррумӣ ва ретсесссионӣ. Вазифаи таҳлили мувозинати иқтисодӣ на танҳо муайян намудани ҳаҷми мувозинати истеҳсолот, балки баҳодиҳии он, яъне муқоиса намудани таносубҳои ҳаҷми мувозинати истеҳсолот бо ҳаҷми истеҳсолоти имконпазир дар ҳолати шуғли пурра ва имкониятҳои васеъи инвеститсионӣ мебошад.

Ба ғайр аз ҳолати баробарии ҳаҷми барориши мувозинатӣ ва имконпазир, инчунин ду ҳолати дигар ба назар расиданаш мумкин аст:

1) ҳаҷми истеҳсолоти мувозинатӣ (Y_0) аз ҳаҷми истеҳсолоти имконпазир (Y^*) хурд аст; ин ҳолат **чудошавии ретсесссионӣ** номида мешавад;

2) ҳаҷми истеҳсолоти мувозинатӣ (Y_0) аз ҳаҷми истеҳсолоти имконпазир (Y^*) зиёд аст; ин ҳолатро **чудошавии таваррумӣ** меноманд;

Чудошавии ретсесссионӣ – ин ҳолате, ки дар он хароҷотҳои умумӣ барои таъмини ҳаҷми истеҳсолот дар сатҳи шуғли пурра нокифоя буда, мувозинатӣ дар сатҳи дуртар аз имконпазир дастрас карда мешавад. Пастравии минбаъдаи хароҷотҳо ба пастшавии истеҳсолот, то ҳагто бо самараи мултипликативӣ оварда мерасонад.

Раҳои аз ҳолати додашуда ин ҳавасмандгардонии талабот ва пеш аз ҳама таркиби он инвеститсияҳо мебошад.

Чудошавии таваррумӣ – ин ҳолате, ки дар он талабот ба молҳо аз ҳаҷми истехсолоти умумии иқтисодиёт зиёд буди, дар натиҷаи он баландшавии нархҳо ба назар мерасад. Нархҳои баланд ба афзоиши даромадҳои бизнес оварда рафтанида, талабҳои коргарон оид ба зиёд намудани музди меҳнат аз ҳисоби баландшавии арзиши ҳаёт ба гиргардиши спирали таваррумӣ «музди меҳнат – нархҳо» сабаб шуда мегаравад, ки барои иқтисодиёт оқибатҳои негативӣ дорад.

Бо мақсади роҳ надодан ба оқибатҳои негативӣ, бояд ба сабабҳои талаботи баризофагириро ба миён меоварда таъсир расонидан лозим аст. Агар ин гуна ҳолат бо барзиёдии пулҳо дар иқтисодиёт алоқаманд бошад, он гоҳ раҳои аз ин ҳолат дар амалигардонии сиёсати пулию – қарзии боздоранда ифода меёбад. Агар ин гуна ҳолат бо чараёнҳои соҳаи бучетӣ алоқаманд бошад, он гоҳ бояд чорабиниҳои солимгардонии бучетро амали гардонидан лозим аст.

17.5. МУВОЗИНАТИИ МАКРОИҚТИСОДӢ ДАР МОДЕЛИ IS – LM.

Мақсади таҳлили иқтисодиёт бо воситаи модели IS – LM дар таҳлили муфассали баҳамтаъсиррасонии сектори аслии иқтисодиёт (бозори молӣ) ва бозори пулӣ мебошад. Зери мафҳуми бозорҳои молӣ на танҳо бозори молҳои истеъмолий ва хизматҳо, балки бозори молҳои инвеститсионӣ дар карда мешавад, ки аз бозори молҳои истеъмолий фарқияти кулӣ надорад. Фарқияти байни ин категорияҳои молҳо танҳо дар талаботи онҳо иборат мебошад. Талабот ба молҳои истеъмолий ва инвеститсионӣ аз тағйирёбандаҳои гуногун вобаста аст. Талабот ба молҳои истеъмолий пеш аз ҳама аз даромад ва талабот ба молҳои инвеститсионӣ бошад пеш

аз ҳама аз мизони фоиз вобаста аст. Азбаски чунин фарқият хислаги рӯякӣ дорад, бинобар ҳамин барои маҳдуд намудани бозорҳои молҳои истеъмолий ва инвестиционӣ нархҳои нисбиро доништан лозим аст, чунки иқтисодчиён бозорҳои ҳамаи молҳоро ба як бозор муттаҳид мекунанд.

Дар модели **IS – LM** (*инвеститсияҳо – пасандозҳо – дарҳост ба бозоргирӣ – пулҳо*) бозорҳои молӣ ва пулӣ ҳамчун секторҳои низоми иқтисодии ягона баромад мекунанд. Зиннаи алоқамандкунандаи бозорҳои молӣ ва пулӣ мизони фоиз баромад мекунад. Мизони фоиз на танҳо тавсифи зарурии бозори молӣ набуда, балки барои бозори молӣ низ аҳамият дорад.

Модели **IS – LM** аввалин маротиба соли 1937 аз тарафи Ч. Хикс ба сифати тавсири маъноӣ концепсияи макроиқтисодии Кейн пеш карда шуда буда, бинобар ҳамин конкретизатсияи модели **AD – AS** мебошад. Баъд аз ба ҷоп расидани китоби А. Хансен «Назарияи монетарӣ ва сиёсати фискалӣ» соли 1949 васеъ паҳн гашта, дертар модели Хикс – Хансен номида шуд.

Қаҷҳаттаи IS. Тасвири қаҷҳаттаи **IS** барои дарк намудани мушкilotи мувозинатии макроиқтисодӣ бо назардошти он қонуниятҳое, ки дар бозори пулӣ ба миён меоянд, имконият медиҳад, чунки қаҷҳаттаи **IS** мувозинатиро дар бозори аслии нишон медиҳад.

Мизони фоиз – ин харочотҳо барои гирифтани қарзҳо барои молиягузориҳои лоиҳаҳои инвестиционӣ, яъне андозаи он аз фойданокии лоиҳаи инвестиционӣ барои инвестор ифода мекунад. Аз ин гуфтаҳо инвестисияҳоро ҳамчун функсияи мизони фоиз мушоҳида намудан мумкин аст:

$$I = f(r) \quad (17.16)$$

Чӣ қадаре, ки мизони фоиз баланд шавад, ҳамон қадар сатҳи харочотҳои инвестиционӣ кам мешавад ва баръакс. Би-

побар ҳамин қачхаттаи IS ҳамшавии баръакс дошта, ҳолатеро нишон медиҳад, ки афзоиши мизони фоиз ба камшавии инвеститсияҳои банақшагирифташуда оварда расонида, дар натиҷа ба камшавии даромади умумӣ сабаб мешаванд.

Азбаски сатҳи даромади мувозинатӣ риоя намудани шарт $S = I$ – ро дар назар дорад, бинобар ҳамин қайд кардан мумкин аст, ки қачхаттаи IS таносубҳои гуногуни байни мизони фоиз ва даромади умумиро ҳангоми баробарии байни пасандозҳо ва инвеститсияҳо, яъне дар ҳолати мувозинати бозорҳои молӣ, нишон медиҳад.

Қачхаттаи LM. Дар ҳамон нишондодҳои мизони фоиз ва даромад, ки қачхаттаи IS тасвир карда мешавад, қачхаттаи мувозинати бозори молиро LM тасвир кардан мумкин аст.

Бо баробари ин қачхаттаи пешниҳоди пулҳо (M_d) намуди амудӣ (вертикалӣ) дорад. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки ҳаҷми пешниҳоди пулҳо доимӣ аст. Функсия талабот ба пулҳо бошад ба функсияи талаботи дигар неъматҳо монанди дорад. Чи хеле, ки маълум аст, талабот ба молҳо ҳангоми афзоиши нархҳо кам шуда, дар ҳолати пастшавии нархҳо бошад зиёд мешавад. Талабот ба пулҳоро дар намуди умумӣ ҳамчун функсияи даромад (вобастагии мустақим) ва мизони фоизи номиналӣ ифода кардан мумкин аст:

$$M_d = L(Y, r) \quad (17.17)$$

Тасаввуроти додашуда оид ба функсияи талабот ба пулҳо ба назарияи кейнси мизони фоиз ва ба тавсири содаи назарияи дархост ба бозоргирӣ (ликвидность) мувофиқат мекунад. Афзоишҳои даромад ҳангоми чунин муносибат ба афзоиши талабот ба пулҳо ва баландшавии мизони фоиз сабаб мешавад.

Ҳамин тавр, қачхаттаи LM – ин ифодаҳои графикаи алоқаи байни мизони фоиз ва даромади умумӣ ҳангоми му-

возинати бозори пулӣ мебошад. Ба монанди қачхаттаи IS намуди қачхаттаи LM бо назардошти мувофиқкунии ҳаҷми даромад ва мизони фоиз муайян карда мешавад, ки дар он талабот ба пулҳо (L) ба пешниҳоди он (M) баробар аст.

Қачхаттаи LM ҳамшавии мусбӣ дошта, нишон медиҳад, ки мувозинатӣ дар бозори пулӣ ҳамон вақт нигоҳ дошта мешавад, ки агар ба афзоишҳои даромади асли мизони фоизи баланд мувофиқат кунад.

Нуқтаҳои аз қачхаттаи LM поёнтар ва болотар ҳолати номувозинати бозори пулиро тавсиф мекунад. Дар ҳама нуқтаҳои аз қачхаттаи LM поёнтар талабот ба пулҳо аз пешниҳоди онҳо зиёд мебошад ($L > M$). Дар ҳама нуқтаҳои аз қачхаттаи LM болотар пешниҳоди пулҳо нисбат ба талабот ба онҳо зиёд мебошад ($L < M$).

Сабабҳои ҳаракати қачхаттаҳои IS – LM. Ҳаракати қачхаттаи IS ҳамон вақт ба назар мерасад, ки агар ба ғайр аз мизони фоиз дигар омилҳо тағйир ёбанд. Ба чунин омилҳои дохил мешаванд:

- сатҳи хароҷотҳои истеъмолий;
- сатҳи хароҷотҳои давлатӣ;
- андозҳои соф.

Ҳаракати қачхаттаи LM дар ҳолате ба назар мерасад, ки агар пешниҳоди пулҳо ва ё сатҳи нархҳо тағйир ёбанд.

IS – LM. Қачхаттаҳои IS ва LM –ро тасвир карда, бурриши онҳоро дидан мумкин аст. Нуқтаи бурриши қачхаттаҳои IS ва LM нуқтаи мувозинати макроиқтисодӣ мебошад, яъне дар ин нуқта мутаносибии мизони фоиз ва сатҳи даромад ба назар мерасад, ки дар он мувозинатӣ ҳам дар бозори молӣ (аслӣ) ва ҳам дар бозори пулӣ таъмин мегардад. Бо ибораи дигар, дар чунин мутаносибии мизони фоиз ва даромад дар бозори молӣ ва пулӣ барзиёдӣ ва ё норасоӣ ба назар нарасида, маҷмӯи талаботи ба ин ҳолат мувофиқ, талаботи самаранок номида мешавад.

МАВЗҶИ 18. РУШДИ ИҚТИСОДӢ

- 18.1. *Рушди иқтисодӣ ва нишондиҳандаҳои он.*
- 18.2. *Омилҳо ва намудҳои рушди иқтисодӣ, аҳамият ва хароҷотҳои он.*
- 18.3. *Назарияҳои рушди иқтисодӣ.*
- 18.4. *Сиёсати давлатӣ ва рушди иқтисодӣ.*

18.1. РУШДИ ИҚТИСОДӢ ВА НИШОНДИҲАНДАҲОИ ОН.

Аҳамияти омӯзиши муаммоҳои рушди иқтисодӣ.

Муаммои рушди иқтисодӣ ва суръатҳои он яке аз муаммоҳои зарурии макроиқтисодӣ мебошад. Омӯзиши он имконият медиҳад, ки:

1. сабабҳои фарқият дар сатҳи зиндагонӣ ва суръатҳои рушди иқтисодӣ байни мамлакатҳои гуногун дар як давраи вақти доданида (фарқияти байнимамлакатӣ) ва дар дохили мамлакат дар давраҳои гуногун (фарқиятҳои даврагӣ) дарк карда шавад;

2. омилҳои рушди иқтисодӣ муайян карда шаванд; шароитҳои нигоҳдории сатҳи баланди зиндагонии дар мамлакат дастрас шуда муайян карда шавад;

3. чорабиниҳои сиёсати давлатӣ оид ба таъмин ва суръатабахшии рушди иқтисодӣ таҳия карда шаванд.

Мафҳуми рушди иқтисодӣ. Зери мафҳуми рушди иқтисодӣ одатан тамоюли дарозмуддат афзоишёбӣ ва мукамалгардонии сифатии маҳсулоти чамъиятӣ ва омилҳои онро истехсолмекарда фаҳмида мешавад, яъне рушди иқтисодӣ – ин тамоюли дарозмуддат афзоишёбии МУД – и асли ва омилҳои истехсолот мебошад.

Ба таври графикӣ рушди иқтисодӣ бо се тарз ифода шуданаш мумкин аст:

- бо воситаи қачхатгаи МУД-и асли – ҳагги тренд (рушд) тамоюли дарозмуддати афзоиши МУД – и аслиро ифода мекунад;
- бо воситаҳои қачхатгаи имкониятҳои истеҳсоли, ки маҳдудияти захираҳоро дар иқтисодиёт барои давраи муайяни вақт ифода мекунад;
- бо воситаи модели маҷмӯи талабот – маҷмӯи пешниҳод (модели AD – AS).

Азбаски рушди иқтисодӣ асолиёбии МУД –и аслиро дар давраи дарозмуддат дар назар дорад, бинобар ҳамин ба таври графикӣ онро ҳамчун ҳаракати қачхатгаи маҷмӯи пешниҳод дарозмуддат LRAS ба тарафи рост тасвир кардан мумкин аст.

Моҳияти рушди иқтисодӣ дар ҳал намудан мушкилоти зиддияти асосии иқтисодиёт байни маҳдудияти захираҳо ва номаҳдуди эҳтиёҷотҳои ҷамъият мебошад.

Ин зиддият бо воситаи ду тарз ҳал шуданаш мумкин аст: **якум**, аз ҳисоби афзоишёбии имкониятҳои истеҳсоли; **дуюм**, аз ҳисоби истифодабарии самараноки имкониятҳои истеҳсолии мавҷуд буда ва инкишофёбии эҳтиёҷотҳои ҷамъиятӣ.

Мақсадҳои рушди иқтисодӣ. Рушди иқтисодиро аз нуқтаи назари манфиатҳои ҷамъият мушоҳида намуда, ду мақсадҳои асосии онро ҷудо кардан мумкин аст: балеанд намудани некуаҳволии моддии аҳоли ва нигоҳдории бехатарии миллӣ.

Балеанд намудани некуаҳволии моддии аҳоли, ҳамчун мақсади асосии рушди иқтисодӣ дар ҷунин ҳислатҳо аниқтар карда мешавад:

1. **Афзоиши даромад** ба ҳар сари аҳоли. Дастрасгардидани ин мақсад дар суръати рушди МУД ба ҳар сари аҳоли инъикоси худро меёбад.

2. **Зиёдшавии вақти истироҳат.** Истироҳат яке аз неъматҳои зарурӣ ба ҳисоб рафта, дар нишондиҳандаи МУД

–и аслии мамлакат иттиқос намеёбад. Бинобар ҳамин ҳангоми баҳо додани дараҷаи ноилгардии ин мақсад бояд ба назар расидани кӯтоҳгардии ҳафтаи корӣ ва ё соли корӣ ба эътибор гирифта шудани лозим аст.

3. Беҳтаргардии тақсими даромади миллий байни табақаҳои гуногуни аҳоли. Агар афзоиши оддии МУД –и асли бо бадшавии вазъияти тақсими он ба назар расад, он гоҳ қисми зиёди аҳоли рушди иқтисодиро манфи меҳисобанд, зеро некуаҳволии онҳо мисли пештара боқи монданаш мумкин буд. Бинобар ҳамин зарур аст, ки дар чараёни рушди иқтисодӣ принципҳои ҳифзи иҷтимоӣ нисбат ба шахсони қобили меҳнат дошта ва бекорон ба эътибор гирифта шаванд.

4. Баландшавии сифат ва афзоиши номгуӣ мол ва хизматҳои истеҳсолшаванда. Ин таркиб дар МУД –и асли ифодаи бевосита пайдо намекунад. Бо баробари ин гумон кардан мумкин аст, ки сифати нисбатан баланд ва фарқгузориҳои молҳо ба баландшавии қонеъгардонии истеъмолӣ мусоидат намуда, мувофиқан инъикоси худро дар афзоиши хароҷотҳо барои хариди мол ва хизматҳо ифода мекунад, ки ҳаҷми умумии онҳо ҳаҷми МУД –и истеҳсолшударо тавсиф мекунад.

Мафҳуми «сифати рушди иқтисодӣ» дар назарияи иқтисодӣ бо шиддатёбии равияи иҷтимоӣ тараққиёти иқтисодии мамлакат алоқаманд аст.

Байни суръатҳои рушди иқтисодӣ, аз як тараф ва баландшавии сифати рушд – аз тарафи дигар зиддияти муайян вучуд дорад. Суръатҳои баланди рушди иқтисодӣ аз ҳисоби бадшавии сифати рушд ба миён омаданаш мумкин аст. Бинобар ҳамин аксарияти иқтисодчиён гумондоранд, ки суръатҳои рушди иқтисодии наонқадар баланд, вале устувор (2-3 Ҷоизи солони) афзалият доранд.

Бо баробари ин, дар шароитҳои пастравии иқтисодӣ бошиддат, ғайрисамаранокӣи баланд, ки дар ҳосилнокии пасти меҳнат ва паҳнгардии рафтори фирмаҳои ғайрисамаранок ифода меёбад, барои таъмини тараққиёти самаранокӣ иқтисодӣ мамлакат, рушди иқтисодӣ ҳадди аксар афзалтар ба ҳисоб меравад.

Нишондиҳандаҳои рушди иқтисодӣ. Дар назарияи иқтисодӣ барои маънидодкунии шаклҳои ифодаёбии рушди иқтисодӣ ду муносибат пойдор ғайриҷамъӣ аст.

Маънидодкунии рушди иқтисодӣ ҳамчун тавсифи натиҷавии тараққиёти иқтисодӣ милли барои давраи гузашта васеъ паҳн ғайриҷамъӣ аст, ки бо суръати афзоиши даромади умумӣ ва ё ҳаҷми аслии МУД умуман ва ё ба ҳар сари аҳоли ҳисоб карда мешавад.

Суръати афзоиши МУД –и аслиро (g_t) барои давраи t бо формулаи зерин муайян кардан мумкин аст:

$$g_t = \frac{Y_t - Y_{t-1}}{Y_{t-1}} \times 100\% \quad (18.1)$$

ки дар ин ҷо: Y_t – ҳаҷми МУД барои давраи t ; Y_{t-1} – ҳаҷми МУД барои давраи гузашта.

Бояд дар назар дошт, ки то ҳатто фарқиятҳои наонқадар калон дар суръатҳои рушд метавонанд ба фарқиятҳои калон дар сатҳи даромад ва барориши маҳсулот байни мамлакатҳо баъд аз як чанд солҳо ба оварда расонад.

Ин чараён бо шарофати рушди андӯхтшаванда, яъне самаранокӣи кумулятивӣ ба миён меояд. Самаранокӣи кумулятивӣ бо формулаи фоизи мураккаб ҳисоб карда мешавад, ки дар он фоиз аз фоизи пешина ба эътибор гирифта мешавад. Масалан, агар ҳаҷми МУД дар мамлакат 100 млрд. сомони ро ташкил карда, суръати миёнасолаи афзоиши МУД дар ба 10% баробар бошад, он гоҳ ҳаҷми МУД дар охири соли якум

110 млрд. сомониро ташкил карда ($100+100 \times 0,1=110$), дар охири соли дуюм ба 121 млрд. сомонӣ, дар охири соли суюм ба 133,1 млрд. сомонӣ мерасад ва ғайра. Ҳамин тавр, агар суръати афзоиши миёнасолаи МУД (g) маълум бошад, он гоҳ сатҳи ибтидоии МУД-ро (Y_0) дошта ва бо истифодабарии формулаи фонан мураккаб ҳаҷми МУД-ро баъд аз t сол (Y_t) муайян кардан мумкин аст:

$$Y_t = Y_{t-1}(1 + g_t)^t \quad (18.2)$$

ки дар ин ҷо g_t – бо воҳиди ҳиссагӣ чен карда мешавад.

Барои содда намудани ҳисобҳо одатан «Ҷадвали ҳисобҳои суръатҳои миёнасолаи рушд, афзоиш ва пастравӣ» истифода мешавад, ки аз тарафи А.М.Айрапетов таҳия гардидааст. Ба ғайр аз ин, «Қоидаи 70»-ро низ истифода бурдан мумкин аст, ки мувофиқи он агар ҳар як тағйирёбанда бо суръати $X\%$ афзоиш ёбад, он гоҳ ҳаҷми он тақрибан баъд аз $70/X$ сол ду маротиба зиёд мешавад. (Ин қоида танҳо барои андозаҳои наонқадар калони суръати афзоиш – то 10% дуруст аст). Агар МУД ба ҳар сари аҳоли ҳамасола ба 1% ($\square=1$) зиёд шавад, он гоҳ ҳаҷми он баъд аз 70 сол ду маротиба зиёд мешавад. Агар МУД ба ҳар сари аҳоли ҳамасола ба 4% ($\square=4$) зиёд шавад, он гоҳ ҳаҷми он тақрибан баъд аз 17,5 сол ($70/4$) ду маротиба зиёд мешавад.

18.2. ОМИЛҲО ВА НАМУДҲОИ РУШДИ ИҚТИСОДИ, АҲАМИЯТ ВА ХАРОҶОТҲОИ ОН.

Дар дунё баъзе мамлакатҳо нисбат ба дигар мамлакатҳо тезтар тараққи мекунад. Барои дарк намудани чунин фарқият дар тараққиёт ва муайян намудани афзоишҳои МУД, бояд омилҳо ва намудҳои рушди роҳҳои таҳлил намуд.

Омилҳои рушди иқтисодӣ. Омилҳои рушди иқтисодӣ гуфта дар назарияи иқтисодӣ он ҳодисаҳо ва ҷараёнҳо дарк

карда мешаванд, ки имкониятҳои зиёд намудани ҳаҷми аслии истеҳсолотро, баланд намудани самаранокиро ва сифати рушдро муайян мекунанд.

Мувофиқи тарзи таъсиррасонӣ ба рушди иқтисодӣ омилҳои мустақим ва ғайримустақимро фарқ мекунанд.

Омилҳои мустақим гуфта, он омилҳоро меноманд, ки қобилияти бевоситаи ҷисмониро барои таъмини рушди иқтисодӣ муайян мекунанд.

Омилҳои ғайримустақим ба имкониятҳои истифодабарии омилҳои мустақим таъсир мерасонанд. Онҳо барои амалигардонии иқтидорҳои дар омилҳои мустақим мавҷуд буда ва ё маҳдуд намудани он мусоидат мекунанд.

Ба омилҳои мустақим он омилҳо дохил мешаванд, ки динамикаи истеҳсолоти умумиро ва пешниҳодро бевосита муайян мекунанд:

- афзоиши шумора ва баланд намудани сифати захираҳои меҳнатӣ;
- афзоиши ҳаҷм ва баланд намудани таркиби сифатии капитали асосӣ;
- афзоишҳои миқдор ва баланд намудани сифати захираҳои табиӣ ба гардинии хочагидорӣ ҷалб мешуда;
- инкишофи соҳибкорӣ дар мамлакат.

Ба таркиби омилҳои ғайримустақими рушди иқтисодӣ, омилҳои пешниҳод ва ҳам омилҳои талабот ва тақсироти дохил мешавад.

Омилҳои пешниҳод. Ба ин омилҳо дохил мешаванд: паст намудани дараҷаи монополизатсияи бозорҳо; паст намудани нархҳо ба захираҳои истеҳсолӣ; паст намудани андозҳо аз фоида; васеъшавии имкониятҳои дастрас намудани қарзҳо.

Омилҳои талабот имкониятҳои амалигардонии ҳаҷми истеҳсолоти васеъшудаистодаро муайян мекунанд. Омилҳои

асосии талабот инҳо мебошанд: афзоиши хароҷотҳои истеъмоли, инвестиционӣ ва давлатӣ; васеъшавии содирот дар натиҷаи аҳулуқии бозорҳои нави фуруш ва ё баланд намудани раёбҳои аз ҷиҳати маҳсулоти мамлакат дар бозори ҷаҳонӣ.

Ба омӯҳанҳои тақсимогии ба рушди иқтисодӣ таъсиррасонанда соҳаҳои лондоршудан тақсимогии захираҳои истеҳсоли барои соҳаҳо, корхонаҳо ва минтақаҳои мамлакат, ширкуни тартиби тақсимогии даромадҳо байни субъектони фаъолияти хоҷагидорӣ дар ҷамъият амалкунанда дохил мешавад. Ин омилҳои ҳам ба қобилияти низоми иқтисодӣ барои рушд ва ҳам ба самаранокии он таъсир мерасонанд.

Агар таъсирҳои омилҳои ғайримустақим дар самти муқобила ба мисли он то ҳол рушди иқтисодӣ боз дошта мешавад.

Қобилиятҳои барои васеъгардонии истеҳсолот, ки аз тарафи омилҳои мустақим таъмин метарсанд, барои мувофиқати суръати васеъшавии ҳаҷми аслии истеҳсолот ба имкони-ятҳои имкониазирӣ рушд кифоягӣ намекунанд. Чуни тақсимогии захираҳо зарур аст, ки истифодабарии Самара-нокӣ онҳоро барои мақсадҳои офаридани миқдори зарурии маҳсулот имконият диҳанд. Ин мушкилот асосан бо воситаи бозор ҳал карда шуда, дар соҳаҳо, ки дар он бозор ба нокомӣ (фиаско) дучор мешавад аз тарафи давлат ҳал карда мешавад (истеҳсоли нармаҳои ҷамъиятӣ, баргараф намудани самараҳои беруна).

Тартиби мавҷудани тақсимогии даромадҳо тараққиёти иқтисодӣро танҳо дар ҳолате имконият медиҳад, ки агар ҳавасмангардонии коргарон барои баланд намудани ҳосилнокии меҳнат таъмин карда шавад.

Сифати рушди иқтисодӣ. Мафҳуми «сифати рушди иқтисодӣ» дар адабиёти иқтисодӣ бо шиддатёбии самти иҷтимоии тараққиёти иқтисодии мамлакат алоқаманд аст. Таркиби асосии сифати рушди иқтисодӣ инҳоянд:

- афзоиши некуахволии моддии аҳоли;

- афзоиши вақти истироҳат ҳамчун асоси инкишофи ҳаматарафаи шахсият;
- баланд намудани сатҳи тараққиёти соҳаҳои инфрасохтори иҷтимоӣ;
- афзоиши инвеститсияҳои ба капитали инсонӣ;
- таъмини бехатарии шароитҳои меҳнат ва ҳаёти одамон;
- ҳифзи иҷтимоии бекорон ва шахсони корношоям;
- нигоҳдории шуғли пурра дар шароити зиёдшавии ҳаҷми пешниҳод дар бозори меҳнат.

Байни суръати рушди иқтисодӣ ва баланд намудани сифати он зиддияти муайян мавҷуд аст. Суръатҳои баланди рушди иқтисодӣ аз ҳисоби пастишавии сифати рушд ба миён омаданаш мумкин аст.

Яъне, афзоиши имкониятҳои истехсолӣ ва афзоиши МУД –и асли бо тағйирёбии миқдори ва ё сифати захираҳо алоқаманд аст.

Намудҳои рушди иқтисодӣ. Дараҷаи таъсиррасонии омилҳои рушди иқтисодии дар боло қайд шуда намудҳои рушди иқтисодиро ба миён меоранд. Намуди рушди иқтисодӣ гуфта, дараҷаи таъсиррасонии тағйирёбандаҳои миқдорӣ ва сифатиро ба рушди иқтисодӣ дар назар доранд.

Илми иқтисодӣ ду намуди рушди иқтисодиро ҷудо мекунад, ки аввалин маротиба аз тарафи К. Маркс муайян шуда буданд.

Рушди иқтисодие, ки бо афзоишёбии шумораи захираҳо, бо илова намудани омилҳо ба миён омадааст, намуди ЭКСТЕНСИВИИ рушди иқтисодиро ифода мекунад.

Рушди иқтисодие, ки бо мукамалгардонии сифати захираҳо, исгифодабарии дастовардҳои ПИТ ба миён омадааст, рушди иқтисодии намуди ИНТЕНСИВИИ номида мешавад.

Мувофиқи ин ду намуди рушди иқтисодӣ ду гурӯҳи омилҳоро аз ҳам ҷудо мекунанд:

Омилҳое, ки ба миқдори захираҳо таъсир мерасонанд: меҳнат, замин, капитал, қобилияти соҳибкорӣ, ки ин омилҳоро одатан омилҳои рушди иқтисодии экстенсивӣ меноманд. Ба ин омилҳои дохил мешаванд: истифодабарии миқдори зиёди қувваи корӣ; сохтмони корхонаҳои нав; истифодабарии миқдори зиёди таҷҳизотҳо; ҷалб намудани заминҳои нав ба гардиши хоҷагидорӣ; дарёфти боигариҳои зеризаминӣ ва зиёд намудани истихроҷи онҳо; савдои берунӣ, ки истифодабарии захираҳои воридотиро имконият медиҳад ва ғайраҳо. Бояд қайд намуд, ки дар ин ҳолат таҳассуснокии коргарон ва ҳосилнокии онҳо, сифати таҷҳизотҳо ва технологияҳо тағйир намеёбанд, бинобар ҳамин боздеҳи маҳсулот ва даромадҳо ба воҳиди меҳнат ва капитал мисли пештара боқӣ мемонад.

Дар чунин намуди рушди иқтисодӣ афзоиши МУД бо востани васеъшавии соҳаи истифодабарии меҳнати зинда ва таҷассумёфта ба тағйироти ҳосилнокии меҳнат ба миён меояд.

Омилҳое, ки ба сифати (яъне ҳосилнокии) захираҳо таъсир мерасонанд – ин омилҳои намуди интенсивии рушди иқтисодӣ мебошанд. Ба чунин омилҳо дохил мешаванд: афзоиши сатҳи таҳассуснокӣ ва тайёрии касбии қувваи корӣ, истифодабарии таҷҳизотҳои нисбатан мукамал, технологияҳои пешқадам, ташкили илмии меҳнат, усулҳои Самара-нокӣ танзимии давлатии иқтисодӣ ва ғайраҳо. Намуди интенсивии рушди иқтисодӣ ҳамон вақт ҷой дорад, ки агар афзоиши МУД аз афзоиши миқдори захираҳои дар иқтисодӣ машғул буда зиёд бошад. Маълум аст, ки рушди иқтисодии интенсивӣ асосан афзоиши некуаҳволии ҷамъият мебошад.

Пешрави илмӣ – техникӣ (ПИТ): моҳият, шаклҳо, самтҳо. Аз сабаби он, ки натиҷаҳои ПИТ, ки дар истеҳсолот ва ҷамъият табаддулотҳоро ба миён меорад, дар амал ҷорӣ

карда мешавад, бинобар ҳамин аҳамияти ПИТ ҳамчун омили рушди иқтисодӣ афзуда истодааст.

ПИТ гуфта чорӣ намудани технологияҳои нав, азхудкунии усулҳои нави самараноки ташкил ва идоракуниро дар назар доранд, ки дар натиҷа сифати нави истифодабарии омилҳои истеҳсолот (натиҷаҳои нисбатан баландро) таъмин мекунад. Яъне, ПИТ бо воситаи ҳар як омил дар алоҳидагӣ амал намуда, самарайи синергетикиро ба миён меорад.

Моделҳои пешравии техники Хикс. Ч. Хикс ду омили рушди иқтисодӣ (меҳнат ва капитал) ва се намуди пешравии илмӣ – техникро (бетараф, меҳнатсарфакунанда ва капиталсарфакунанда) мушоҳида мекунад.

ПИТ бетараф дар чунин технологияҳо асос гирифтааст, ки якбора ва баробар ҳам меҳнат ва капиталро сарфа мекунад. Ҳангоми ПИТ меҳнатсарфакунанда ҳосилнокии зиёди капитал нисбат ба меҳнат таъмин карда мешавад. Дар ҳолати ПИТ капиталсарфакунанда бошад, ҳосилнокии меҳнат нисбат ба капитал баланд мешавад.

Пешравии технологӣ. Охири асри XX ва ибтидои асри XXI нишон дод, ки дар мамлакатҳои нисбатан тараққикарда марҳилаи нави ПИТ ва ё пешравии технологӣ оғоз ёфт. Пешравии асосии ин марҳилаи ПИТ пеш аз ҳама инкишофи технологияҳои информатсионӣ – компютерӣ дар ҳама шаклҳои ифодаёбиашон – аз суперкомпютерҳо то микропроцессорҳо ва микрокалькуляторҳо мебошанд. Ҳодисаи инқилобӣ барои марҳилаи муосири истеҳсолот, тақсимот, мубодила ва истеъмолот ахборот ба ҳисоб меравад. Комплекси ахборотӣ ба фишанге мубаддал шуд, ки тамоми иқтисодиёт, сохтори он, ҳислат ва таркиби меҳнатро ва инчунин ҳаёти одамонро дигаргун намуд. Ин марҳилаи куллан нав дар тақсимои ҷамъиятии меҳнат мебошад.

Ҷамъияти ахбороти Аҳамияти ахборот дар иқтисодиёти муосир ва ҷамъият умуман ниҳоят баланд гардид. Аз нуқтаи назари назарияи ҷамъияти пасазиндустриалӣ ва ахбороти, Д. Белл, П. Дракер, Э.Бжезинский, А.Тоффлер ва дигарон 25-30 сол пеш, тузариш ба намуди истеҳсолот ва ҷамъияти дар асоси технологияҳои нав (махсусан компю-терӣ) асосёфта пешбинӣ карда буданд. Имрӯзҳо ин тузариш дар амал ба миён омад. Дар ибтидои асри XXI таъсисдиҳии низоми ахбороти тамоми олам ба измом мерасад. Нақши асосии ахборот дар ин ҷараён ниҳоят калон аст. Иқтисодиёти ахборотиро ҳамчун қисми иқтисодиёти пасазиндустриалӣ мушоҳида кардан мумкин аст, ки бо пешрави илм ва техника муайян карда мешавад, ки технологияро ба асоси тараққиёти техникӣ — иқтисодӣ мубаддал намудааст. Бо баробари ин ядроӣ чунин намуди иқтисодиёт мубаддалшавии маҳсулотҳо ва хизматҳои ахборотӣ ба объекти истеҳсолот ва истеъмолот мебошад.

Шабакаи ахборотӣ. Интернет ва технологияҳои наватарини алоқа аҳамияти махсус доранд. Барои истифодабарӣ системаҳои меҳвари (спутник) алоқаҳои наватарин ҷорӣ карда мешаванд, ки телевизион, телефония ва пайвастишавиро ба Интернет алоқаманд мекунад.

Интернет асоси навоари инқилобии савдои электронӣ гардид. Мувофиқи ақидаи экспертон, бизнеси электронӣ байни ширкатҳо нисбат ба хизматрасонии фирмаҳо бо воситаи Интернет ба истеъмолкунандагони алоҳида, тезтар инкишоф меёбад.

Ахборот ҳамчун захираи нави иқтисодӣ. Дар ахборот донишҳои муайян инъикос ёфтаанд. Бинобар ҳамин имрӯзҳо ахборот ба яке аз намудҳои захираҳо, шароти зарурӣ истеҳсолот мубаддал шудааст. Мутахассиси номдор дар соҳаи менечмент П. Дракер қайд мекунад, ки: «Омилҳои анъ-

анавии истехсолот – замин (яъне захираҳои табиӣ), қувваи корӣ ва капитал аз байн нарафта, балки аҳамияти дуоимдараҷа пайдо кардаанд. Ин захираҳоро дар ҳолати мавҷуд будани дониши зарурӣ, бе қўшиши махсус дастрас кардан мумкин аст. Дониш бо маънидодкунии муосири он қувваи фоиданоки аслӣ, воситаи ноилгардии натиҷаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодиро дар назар дорад».

Инқилоби нанотехнологӣ. Дар ҷамъияти инсонӣ пешравиҳои нави технологӣ пешбини мешавад, ки барои дигаргунсозии пурраи низоми иқтисодии мавҷудбуда қобилият дорад. Ин пешравӣ номи «инқилоби нанотехнологияро гирифтааст». Азбаски оиди ин мафҳум ба ҳамагон маълумоти кофӣ ҳоло дастрас нест, бинобар ҳамин дар поён қисматҳо аз мақолаи илмии Чумаченко Б., Лавров К. оварда мешавад, ки дар маҷаллаи «Муаммоҳои назария ва таҷрибаи идоракунии» ҷоп шудааст. – М., 2001. – №5: *«Нанотехнологияҳо – афзалияти асосии ояндаи наздик мебошад».*

Муайянкунии мукаммали мафҳуми «нанотехнология» ҳоло вучуд надорад. Аз рӯи шабоҳият (аналогия) бо микротехнологияҳо гуфтан мумкин аст, ки нанотехнологияҳо бо бузургиҳои тартиби нанометр сару кордоранд, яъне бо ҳиссаи миллиардӣ метр. Ин андозаи ниҳоят хурд ба садҳо маротиба аз дарозии мавҷи рӯшноӣ дида мешуда хурд буда, бо ҳаҷми атомҳо муқоисашавад мебошад. Бинобар ҳамин гузариш аз «микро» ба «нано» - ин ҳақиқи микдорӣ набуда, балки ҳақиқи сифатӣ мебошад, ки ҳақиқиро аз манипулятсияҳо бо чизҳо ба манипулятсия бо атомҳои алоҳидаро дар назар дорад.

Соли 1986 микроскопи атомӣ – қуввагӣ сохта шуда буд, ки нисбат ба микроскопи туннелӣ амалигардонии боҳама-малкуниро на танҳо бо гузаронандаҳо, балки бо ҳама гуна

масолаҳо имконият медиҳад. Бо воситаи ин микроскоп ҷонгиркунии атомҳо ба ҷои зарурӣ, яъне манипулятсия бо атомҳо имконпазир гардида, мувофиқан офаридани ашёҳои доғима бо онҳо низ имконпазир гардид.

Аз соли 1994 истифодабарии нанотехнологияҳо дар саноат оғоз ёфт.

Инкишофи босуръати илм ва техника, ки дар асоси нанотехнологияи гараққикарда амалӣ карда мешавад, инкилоби наноиндустриалӣ меноманд.

Дар натиҷа олам ба таври кулӣ дигаргун мешавад. Амалан ҳама чизҳои барои ҳайти инсон зарур буда, бо воситаи корҳои молекулярӣ бевосита аз атомҳо ва молекулаҳои муҳити атроф истеҳсол шуданаш мумкин аст. Маълум аст, ки ҷуниб истеҳсолот нисбат ба саноат ва хоҷагии қишлоқи имрӯза фоиданок ва аз ҷиҳати экологӣ безарар мебошад.

Оид ба мӯҳлатҳои оғозёбии амалигардонии нанотехнологияҳо дар таҷрибаи ҳамарӯза гуфтан мумкин аст, ки унсурҳои алоҳидаи нанотехнология имрӯза истифода шуда, истифодабарии васеи он мувофиқи баҳодихии мутахассисон алакай ба чоряки аввалии асри XXI рост меояд.

Намуди инноватсионии тараққиёти иқтисодӣ. Инноватсия ба истеҳсолот ва ё соҳаи хиҷматрасонӣ ҷорӣ намудани навоариҳоро дар шакли объектҳо, технологияҳо ва маҳсулотҳо дар назар дорад, ки натиҷаи тадқиқотҳои илмӣ, ихтирокориҳо ва кашфиётҳо мебошад, ки сифатан аз намудҳои пешатар фарқият доранд ва ё умуман монандӣ надоранд.

Мафҳуми инноватсияро аввалин маротиба ба гардиши илмӣ иқтисодчии австриягӣ Й. Шумпетер ворид намудааст. Маънидодкунии инноватсияи Шумпетер нисбат ба маънидодкунии дар боло қайд шуда васеътар буда, инҳоро дар бар мегирад:

1) офаридани неъматӣ нави ба истеъмолкунадагон ҳоло маълум набуда ва ё офаридани сифатӣ нави ин ё он неъмат;

2) қорӣ намудани усули истеҳсолоти нав ба соҳаи додшудаи саноат, ки дар асоси он кашфиёти илмӣ наистода, балки истифодабарии тарзи нави тиҷоратии моли мавҷуд буда меистад;

3) азхудкунии бозори нави фурӯш, яъне чунин бозоре, ки дар он соҳаи додшудаи саноати ин мамлакат новобаста аз мавҷудияти ин бозор пешкаш нашуда буд;

4) дастрас намудани сарчашмаи нави ашё ва ё маҳсулоти нимтайёр, новобаста аз мавҷудияти ин сарчашма дар давраҳои пешина ва ё дастнорасии онҳо;

5) амалигардонии азнавташкилкунӣ мувофиқ, масалан таъмини ҳолати монополӣ (бо воситаи таъсисдиҳии грест) ва ё вайрон намудани ҳолати монополии дигар корхона.

Инсони навоаранда. Ҷ. Шумпетер гумон мекард, ки қобилияти соҳибқорӣ омили рушди иқтисодӣ буда, ба ақидаи ӯ чунин қобилиятҳо сарчашмаи қарорҳои ғайриоддӣ мешаванд, ки азнавташкилкунӣ муносири истеҳсолотро таъмин намуда, миқёси онро вобаста аз тағйирёбии талабҳои бозор ислоҳ мекунанд. Бо баробари ин соҳибқор ҳамчун шахси навоаранда баромад карда, тараққиёти иқтисодиро метезонад.

Намуди инноватсионӣ тараққиёти иқтисодӣ мавҷудияти сифатҳои махсусро дар коргарони сатҳҳои гуногун талаб мекунад. Барои амалигардонии навоариҳо инсони – навоаранда зарур аст. Ч. Лондрам дар асоси тадқиқоти фаъолияти як қатор соҳибқорони машҳури навоарандагон бо номи «Си мардоне, ки дунёро тағйир доданд» китоберо чоп намуд. Ӯ чунин хслатҳои ба онҳо хосро ҷудо мекунад:

- кӯшиш ба тағйиротҳо, ба «вайронкуниҳои созанда»;
- шӯриш бар зидди анъанаҳо;

- қушқоби;
- қор пеш аз ҳама;
- боварии ҳомуншанаванда;
- пешвоии табиӣ, қобилияти ба одамон таъсир кардан;
- қушини ба хавф дар фаъолият ва дар ҳаёт;
- мустақилият;
- рафтори навоварӣ.

Парадоксҳои навоварӣ. «Парадоксҳои навоварӣ дар бизнес» мувофиқи ақидаи Ландрам дар инҳо иборат мебошад. Якум, таҳияи навоварие, ки тамоюл ба шахшавӣ дорад эҳтимолияти қалон дошта, таҳияи навоварие, ки тамоюл ба инкишофёбӣ ҳаст эҳтимолияти қамтар дорад. Дуюм, онҳое, ки барои амалигардонии ихтироотҳо, қорӣ намудани навоварӣҳо мучаҳҳаз гардонида шудаанд, ки бештар ба тамоюли шахшавӣ ҳосанд, лекин онҳое, ки имқониятҳои қамтарро барои навоварӣ доранд, ихтироқунандагони машҳур дар қаҳон мешаванд. Чунин ҳолат бо он алоқаманд аст, ки ширқатҳои қалон барои нигоҳдории маҳсулотҳо, хизматҳо ва технологияҳои мавҷуда манфиатдор буда, барои дигарқуниҳои манфиатдор нестанд.

Идорақунандаҳои анъанавӣ дар роҳи навоварӣҳо монета мебошанд, ки ба онҳо чунин хислатҳои ҳос аст:

- 1) худбаварӣ ҳамчун тарафи баръакси бовариноқӣ;
- 2) афқор бо қатегорияҳои имрӯза;
- 3) бовариноқӣ ба ҳаёлотии дурустии худ;
- 4) афқори миқдорӣ ҳамчун натиқаи фаъолият бо объектҳои қалон ва миқдори зиёди одамон;
- 5) нотоқатӣ нисбати баён намудани индивидуализм, мустақилият;
- 6) аз хавф тарсидан;
- 7) нотоқатӣ нисбат ба навоварӣҳо.

Рушди иқтисодии устувор. Рушди иқтисодӣ дар ҳолати пастравии ҳоҷагидорӣ ва шум қардани қобилияти

бартараф намудани таъсири омилҳои ғайримӯтадилкунанда қатъ гардиданиш мумкин аст. Дар ин ҳолат ҷамъият мақсадҳои худро амалӣ карда натавониста, пастшави сатҳи зиндагонии шахрвандонро боз дошта наметавонад. Бинобар ҳамин, мансуб донишмандони ҳислати устувор ба рушди иқтисодӣ вазифаи зарурии сиёсати иқтисодӣ мебошад.

Бо баробари ин муайян намудани принципҳои ҷараёни устувори ҳаёти хоҷагидорӣ ҷамъият муҳимии худро пайдо мекунад. Ба ин ҷараён чунин самтҳои тараққиёти иқтисодӣ ҳислати устуворро таъмин мекунанд:

1) баланд намудани самаранокии истеҳсолот, ки саривақт ҳал намудани мушкилотҳои ба миён омадаро дар шароитҳои тағйирёбии муҳити беруна имконият медиҳад;

2) гармонизатсияи манфиатҳои субъектони бозор, ки ба нигоҳдории мавқеи бозорӣ онҳо оварда мерасонад;

3) гармонизатсияи манфиатҳои иҷтимоӣ, ки зиддиятҳои иҷтимоиро бартараф мекунанд;

4) ҳаракат ба мувозинатии иқтисодии умумӣ, ки таъсисёбии шароитҳои рушди иқтисодии мувозинатиро ифода мекунад, ки дар бартараф намудани номутаносибҳои ба миён омадаи хоҷагии халқ асос мегирад;

5) мутобикосозии рушди иқтисодӣ бо қонунҳои тараққиёти биосфера, ки имконияти пешгирӣ намудани садамаҳои экологиро фароҳам меоварад.

Мутаносибӣ ва самаранокии рушди иқтисодӣ. Рушди иқтисодии мутаносиб – ин чунин ҳолати тараққиёти иқтисодӣ мебошад, ки дар он мӯтадилӣ ва саривақт бартараф намудани номутаносибҳои ба миён омада нигоҳ дошта шуда, афзоиши МУД – и асли таъмин карда мешавад.

Рушди мутаносиб дар комбинатсияи гуногуни захираҳо ва самаранокии гуногуни истеҳсолот таъмин карда мешавад.

Рушди иқтисодии мутаносиб ва самаранок – ин мафҳумҳои монанд набуда, лекин ҳамдигарро ҷурра мекунад.

Чараёни мутаносибии иқтисодиёт, чараёни доимӣ ва беохир мебошад. Иқтисодиёт доимо тағйир ва мураккаб шуда, эҳтиёҷотҳо ба истеҳсолотҳои нав, ба васеъшавии номгуӣ маҳсулотҳои истеҳсол мешуда ва баландшавии сифати онҳо ба миён меояд. Бинобар ҳамин талабот нисбат ба мутаносибӣ мисли пештара боқӣ мемонанд. Бинобар ҳамин ҳолати муқаррарии иқтисодиёт ҳолати мутаносибии мутлақӣ дастрас шуда набуда, балки номувозинатии иқтисодӣ мебошад. Онро бартараф намуда, ҷамъият ба ҳолати мувозинатӣ ба мутаносибӣ ҳамчун идеал ҳаракат мекунад.

Иқтисодиёте, ки аз номутаносибихо раҳой ёфтааст (ки дастнорас аст) самаранок ба ҳисоб наарафта, балки иқтисодиёте, ки қобилияти ҷалб намудани иқтисодии мавҷудбударо дошта аз ҳолати номутаносибӣ бо тезӣ раҳой мешавад самаранок ба ҳисоб меравад. Воридшавии иқтисодиёт ба траекторияи рушди мутаносибӣ кафолати тараққиёти устувор ва мӯътадил мебошад. Дар натиҷа мутаносибии дастрас шуда ҳамчун номутаносибӣ мушоҳида карда мешавад. Ҳаракати ҷамъият ба сатҳи нави рушди иқтисодӣ ба миён меояд.

Мушкилоти сарҳадҳои рушди иқтисодӣ. Дар мадди аввал ба назар мерасад, ки чи қадаре ки суръати рушд баланд шавад, ҳамон қадар беҳтар аст. Лекин дар ин ҳолат номутаносибӣ байни андӯхт (равона сохтани воситаҳои барои инвестицияҳо) ва истеъмолот ба миён омаданаҷ мумкин аст, ки агар истеҳсолот баҳри истеҳсолот ишқшоф ёфта истода бошад. Ба ғайр аз ин афзоиши босуръати истеҳсолот ба ифлосшавии муҳити атроф, вайроншавии тавозун байни инсон ва табиат оварда мерасонад. Дар натиҷа концепсияи «суръатҳои нули афзоиши МУД» ба ҳар сари аҳоли ба миён омад.

Ақида оид ба таҳияи суръатҳои оптималии рушд нисбат ба хусусиятҳои марҳилаи муайяни тараққиёти ин ё он мамлакат, мақсад ва вазифаҳои аниқи иҷтимоӣ – иқтисодии онҳо нисбатан маҳсултар ба ҳисоб меравад. Масалан, барои мамлакатҳои «расонандаи» суғуратҳои рушд бояд баланд бошанд (таҷриба нишон медиҳад, ки чунин суръатҳо 7-10-17% дар як сол ташкил мекунад). Барои мамлакатҳои тараққикарда (пасазиндустриалӣ) суръати рушди иқтисодӣ 2-3% ташкил мекунад. Қадом суръати рушди иқтисодӣ набояд, он бояд барои ҳалли вазифаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодии дар назди мамлакат истода мусоидат намояд.

Аҳамият ва хароҷотҳои рушди иқтисодӣ. Аҳамияти рушди иқтисодӣ дар он аст, ки он имкониятҳои баланд намудани сатҳи зиндагонии аҳолиро васеътар мекунад. Дар асоси рушди иқтисодӣ шароитҳои барои амалигардонии барномаҳои иҷтимоӣ, баргараф намудани камбизоатӣ, инкишофи илм ва маориф фароҳам оварда мешаванд. Рушди иқтисодӣ имкониятҳои истеҳсолии иқтисодиро васеъ мегардонад. Бо шарофати он намудҳои нави захираҳо, технологияҳои нави самараноки ҷараёнҳои истеҳсоли таъсис меёбанд, ки имконияти зиёд ва васеъ намудани намуди молҳои истеҳсол мешуда ва инчунин баланд намудани сатҳи зиндагонии аҳолиро фароҳам оварда мешавад. Лекин худ ба худ рушди иқтисодӣ барои ҳалли як қатор мушкилотҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, экологӣ ва дигарҳо қобилият надорад.

Бо баробари ин рушди иқтисодӣ хароҷотҳои муайян дорад, ба монанди:

1. Хароҷотҳои алтернативӣ – зарурати даст кашидан аз истеъмолати имрӯза барои таъмини рушди иқтисодӣ ва ба даст овардани имконияти зиёд намудани истеъмолат (некуаҳволӣ) дар оянда. Асоси рушди иқтисодӣ инвеститсияҳо

мебошанд, ки афзоиши захираи капиталро таъмин менамоянд. Муаммои инвестицияҳо – ин мушкилоти интихоби байни вақтӣ (байни давраи ҳозира ва давраи оянда) мебошад. Аз як тараф, афзоиши инвестицияҳо ба истеҳсоли молҳои инвестиционӣ (таҷҳизотҳо, биноҳо ва иншоотҳо), ки рушди иқтисодиро таъмин мекунад, ба камнавиҳои захираҳои барои истеҳсоли мол ва хизматҳо равона мешуда сабаб мешавад. Аз тарафи дигар, асоси инвестицияҳоро пасандозҳо ташкил мекунад, ки қисми даромади ихтиёрӣ мебошанд ($Y_d = C + S$). Дар ҳаҷми додашудаи даромади ихтиёрӣ афзоиши пасандозҳо барои таъмини афзоиши инвестицияҳо ва мувофиқан афзоиши истеъмолот дар оянда, кам намудани истеъмоли имрӯзро талаб мекунад.

2. Ҳарҷотҳои бо боздеҳи камшавандаи капитал алоқаманд буда. Бо баробари афзоиши захираи капитал, барориши иловагии бо воситаи воҳиди иловагии капитал истеҳсол мешуда кам мешавад. Аз сабаби камнавиҳои боздеҳ аз капитал, пасандозҳо ва инвестицияҳои нисбатан зиёд ба афзоиши нисбатан баланд танҳо дар давраҳои аввалин мусоидат намуда, лекин минбаъд афзоишҳои бо баробари зиёдшавии андӯхти захираи капитал дар иқтисодиёт ба камнавиҳои оғоз мекунад. Ҳамин тавр, афзоиши меъёри пасандозҳо танҳо самарайи муваққатии суръатбахшии рушди иқтисодиро ба миён меорад. Дар давраи дарозмуддат меъёри баланди пасандозҳо ба сатҳи баланди ҳосилнокии меҳнат ва даромадҳои зиёд оварда расонида, шиддатҳои суръатҳои афзоишҳои ин нишондиҳандаҳо ба миён намеорад. Шиддатҳои суръатҳои рушди иқтисодӣ танҳо бо воситаи пешравии технологӣ таъмин карда мешавад.

Айнан боздеҳи камшаванда аз капитал суръатҳои пасти рушди иқтисодии мамлакатҳои тараққиқардaro ва суръати

бошиддати оғозро дар мамлакатҳои тараққикардаи сода, тавсиф мекунад. Афзоиши иловагии капитал дар мамлакати камбизоат ба рушди иқтисодӣ бештар мусоидат мекунад. Дар мамлакатҳои тараққикарда табиноги техники истеҳсолот ниҳоят дар сатҳи баланд қарор дорад. Дар натиҷа то ҳатто афзоиши зиёди капитали ба ҳар сари коргар ба миён меомада, ба афзоиши наонқадар қалони ҳосилнокии меҳнат оварда мерасонад. Бинобар ҳамин дар ҳолати баробар будани ҳиссаи МУД – и барои инвеститсия равона мешуда, мамлакатҳои камбизоат нисбат ба мамлакатҳои тараққикарда ба суръатҳои баланди тараққиёт ноил мегарданд.

3. Харочотҳои, ки бо ифлосшавии муҳити агроф алоқаманданд. Суръати доимии баланди рушди иқтисодиро танҳо пешравиҳои технологияи дар истифодабарии ихтироотҳо ва кашфиётҳои илмӣ асос ёфта, таъмин карда метавонад. Лекин аксарияти ихтироотҳо ва навоариҳо (истифодаи муҳарриқи дарунсӯз, муҳарриқи реактивӣ, истеҳсоли пластмасса, ресмонҳои синтетикӣ, нуриҳои кимиёвӣ, коркарди энергияи атомӣ ва ғайраҳо) аз як тараф ба рушди иқтисодӣ суръат бахшида, аз тарафи дигар ба ифлосшавии муҳити агроф ва то ҳатто ба садамаҳои экологӣ оварда расониданд. Парадокс дар он аст, ки ҳалли муаммоҳои экологӣ танҳо дар роҳҳои тараққиёти минбаъдаи пешравиҳои технологӣ дарёфт шуданаш мумкин аст.

18.3. НАЗАРИЯҲОИ РУШДИ ИҚТИСОДИЙ.

Дар назарияҳои рушди иқтисодӣ муаммои мувозинатии макроиқтисодӣ дар намуди статикӣ нею, балки дар намуди динамикӣ ва дар давраи дарозмуддат мушоҳида карда мешавад.

Дар назарияи иқтисодии муосир рушд бо ду маъно дарк карда мешавад: бо маънои муҳдуд ва васеъ. Бо маънои маҳдуд рушд ҳамчун афзоиши нишондиҳандаҳои маҳсулоти

ниҳой (МУД, даромади милли ва ё истеъмолот ба ҳар сари аҳоли) дарк карда мешавад. Бо маънои васеъаш рушд ҳамчун ҷараёни тағйирёбии дар институтҳои иҷтимоӣ (дар сохтори ҳуқуқи молӣ ва ҳуқуқи таъкили истеҳсолот, тақсимот) дарк карда мешавад, ки гузариш аз як зиннаи рушд ба дигар зиннаро ба миён меорад.

Мувофиқи ин муносибат се равиҳои назарияи рушди иқтисодиро ҷудо мекунам:

- таърихӣ – сотсиологӣ;
- неокейнсӣ;
- неоклассикӣ.

Ду равиҳои дар охир номбар шуда рушдро бо маънои маҳдудан таққиқ карда, равиҳои дар аввал номбар шуда рушдро бо маънои васеъаш таҳлил мекунам.

Консепсияи таърихӣ – сотсиологӣ У. Ростой. Консепсияи У. Ростой дар китоби «Зиннаҳои рушд» ифода ёфтааст, ки соли 1961 ба ҷои расида буд. Дар консепсияи Ростой асоси рушди иқтисодӣ ва гузариши таърихӣ ҷамъият аз як зинна ба дигар зинна фарқиатҳои принципалии се хислатҳои умумии асосӣ мебошанд:

- сатҳи тараққиёти техника;
- меъёри андӯхт;
- сатҳи истеъмолот.

Мувофиқи фарқиати сифатии ин хислатҳо, инчунин тағйирёбии майли одамон (ба тараққиёти илм ва техника, таълим ва тарбияи фарзандон, офаридани неъматҳои моддӣ), Ростой панҷ зиннаи рушдро ҷудо намуд.

1. Зиннаи ҷамъияти сифӣ (анъанавӣ) аз як тараф бо мувозинатии статикӣ, илми ва техникаи то нютонӣ, хоҷагидорӣ аграрӣ, имкониятҳои маҳдуди инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда, камшавии даромадҳои аз ҳисоби

суръатҳои пасти рушди иқтисодӣ тавсиф карда шуда, аз тарафи дигар бо мӯтадилгардонии шумораи аҳолии ва даромадҳо мувофиқи қонуни аҳолинишинии Малтус тавсиф карда мешавад. Дар ин зинна барои такрористеҳсоли васеи маҳсулоти миллӣ ягон шароит мавҷуд нест.

2. **Чамъияти гузариш.** Ин зинна дар инкишофи чамъият бо тайёрии шароитҳо барои пешрави минбаъда аз ҳолати мувозинатии статикӣ тавсиф карда мешавад. Чунин пешравӣ бо шарофати он ба вучуд меояд, ки меъёри солони андӯхт дар даромади миллӣ то 5% зиёд мешавад. Мисоли чунин чамъият Европаи охири асри XVIII баромад карда метавонад.

3. **Зиннаи «чаҳиш» ва гузариш ба тараққиёти индустриалӣ.** Дар ин зинна ҳиссаи инвестицияҳо то 10% даромади миллӣ солони зиёд мешавад. Ба ғайр аз рушд, зиннаи сеюм боз ду хусусияти фарқкунанда дорад. Ақалан як соҳаи саноат бо суръати баланди рушд, инчунин сохтори сиёсӣ ва ё чамъиятии васеъшавии ин соҳаро дастгирӣ мекарда, вучуд доштани лозим. Ростои зиннаи «чаҳишро» ҳамчун инқилоби саноатӣ муайян карда. Ин зинна фосолаи наонқадар калони вақтро, тақрибан 20 – 30 солро дар бар мегирад.

4. **«Роҳ ба комилӣ (зрелость)».** Ба зинна чамъияти индустриалӣ монанд мебошад, ки инкишофи он бо афзоишҳои меъёри андӯхт то 20% даромади миллӣ тавсиф карда мешавад. Одатан ин зинна 60 сол давом мекунад. Ростои ибтидои ин зиннаро барои Британияи Кабир соли 1850, барои ИМА соли 1900, Олмон соли 1910 сол, Фаронса соли 1910, Шведсия соли 1930, Япония соли 1940, Россия соли 1950, Канада соли 1950 меҳисобид. Дар ин давра чараёни урбанизатсия (шаҳришавӣ) инкишоф ёфта, ҳиссаи меҳнати таҳассуснок зиёд мешавад ва роҳбарияти саноат дар дасти идоракунандагони таҳассуснок – менечерон қарор мегирад.

5. **Зиннаи истеъмолати омма.** Ин зиннаро чунин ҳолати иқтисодӣ ба таври мекӯнад, ки дар он иқтисодии истеҳсолоти миқдори барои истеъмолати фаъолият карда, сектори асосии иқтисодӣ соҳаҳои молҳои истифодабарии даромадҳои истеҳсол мекарда баромад мекӯнад. Ин зинна аз ҳама ҳам давомбанди мебошад. Росту гумон мекард, ки ба ИМА барои гузариш аз зиннаи кӯмил ба зиннаи истеъмолати оммавӣ 100 сол лозим буд.

Дар кори дергари худ «Сиёсат ва зиннаҳои рушд» Росту бо концепсияи зиннаи шашум, яъне зиннаи ҳастаҷӯи сифати ҳаёт баромад кард, ки дар он соҳаи хизматрасонӣ ба сектори асосии иқтисодӣ мубаддал шуда, дар мадди аввали тараққиёти ҷамъияти инкишофи маънавии инсон воғузор карда мешавад.

Назарияи зиннаҳои рушди Росту дар илми ҷамъияти давраи худ ҳодисаи назаррас ба ҳисоб меравад. Ин концепсия нигоҳи навро ба таҳаввули таърихии ҷамъият ифода мекӯнад, ки аз бисёр ҷиҳатҳо аз концепсияи марксистии форматсияҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ фарқ мекӯнад. Росту нақши асосии истеҳсолоти моддиро дар инкишофи ҷамъияти дастгирӣ карда, онро бо пешравии қувваҳои истеҳсолкунанда ва таъсири муҳити иҷтимоӣ тағйирёбиҳои дар он ба мисли меомада, алоқаманд мекӯнад. Бо баробари ин Росту кӯшиш кард, ки ба итмом нарасидани тараққиёти иқтисодиро вобаста аз баҳамтаъсиррасонии истеҳсолкунандагон ва истеҳсолкунандагон, мубаддаллагии пасандозҳо ба инвестицияҳо ва инвестицияҳо ба маҳсулот нишон диҳад ва аз тарафи дигар барои таҳияи назарияи таҳаввули таърихии нисбат ба назарияи марксистии бо алоқамандии қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои иқтисодӣ, шаклҳои моли-

кият ба воситаҳои истеҳсолот ва муборизаи синфӣ тавсиф шаванда, алоқаманд набуда қўшиш намояд.

Бо вучуди ин назарияи Ростоу хислати ниҳоят умумӣ дошта, бештар ба масъалаи оид ба рушд дар ҷодаи марҳилавӣ таъинот дорад, ки оид ба механизм ва сарчашмаҳои ҳуди рушди иқтисодӣ тасаввурот намедихад.

Барои намояндагони равияҳои неокейнсии ва неоклассикии рушди иқтисодӣ маънои таққикот рушди иқтисодӣ бо маънои маҳдудаш мебошад.

Моделҳои неокейнсии рушди иқтисодӣ. Ин моделҳо дар натиҷаи инкишоф ва коркарди танқидии назарияи кейнсии мувозинатии макроиқтисодӣ ба миён омаданд.

Маънои моделҳои неокейнсии рушди иқтисодӣ дар инҳо иборат мебошанд:

1. Ин моделҳо дар заминаи асосии Кейнс оид ба маҷмӯи талабот асос мегиранд. Ҳангоми таҳияи моделҳо муаллифони онҳо аз он бар меомаданд, ки шартҳои асосии рушди иқтисодии мувозинат афзоиши маҷмӯи талабот мебошад.

2. Омили асосии рушди иқтисодӣ инвеститсияҳо ба ҳисоб мераванд, ки бо воситаи мултипликатор ғоидаро ба миён оварда, дар навбати худ ҳуди онҳо дар натиҷаи афзоишҳои ғоида (зери таъсири акселератор) ба миён омадаанд. Омилҳои истеҳсолоти боқимонда (афзоиши шуғл, дараҷаи истифодабарии таҷҳизот, бештаргардии ташкили истеҳсолот) ба эътибор гирифта намешаванд, яъне дар модел ба назар гирифта намешаванд.

Ҳамин тавр, моделҳои неокейнсии рушди иқтисодӣ бо ду хусусияти намунавӣ тавсиф карда мешаванд:

1) ба рушди иқтисодӣ аз тарафи талабот муносибат кардан, ки бо сатҳи даромад муайян карда мешаванд;

2) нақши асосии инвестицияҳо дар рушди иқтисодӣ, зеро аз андушти капитал сатҳи даромад ва ҳаҷми маҷмуи таълабот вобастаанд.

Модели неоклассикии рушди иқтисодии Харрод – Домар. Модели доданида аз тарафи иқтисодчиёни америкоии додан Полша Е. Домар ва иқтисодчи англия Р. Харрод таҳия карда шудааст. Натиҷаҳои ба даст овардаи онҳо чунон наздик буданд, ки онро минбаъд ҳамчун модели Харрод – Домар номгузорӣ намуданд, ки он механизми иқтисодии рушди иқтисодиро бо воситаи инвестицияҳо тасвир мекунад.

Дар намуни содда модели рушди иқтисодии Харрод – Домарро чунон ифода кардан мумкин аст: дар ҳар як иқтисодиёт қисми муайяни даромади миллӣ бояд бо мақсадҳои барқарор намудани неъматҳои капитали хурдашуда ва за кор баромада, (бино, таҷҳизотҳо ва масолаҳо) пасандоз карда шавад. Лекин барои рушди иқтисодӣ инвестицияҳои соф, яъне афзоиши капитали асосӣ ва гардон заруранд.

Фарз мекунем, ки афзоиши капитали асосӣ ва капитали гардон (K) ва МУД (Y) бо таносуби муайян алоқаманд мебошанд. Фарз мекунем, ки барои истеҳсоли 10 сомонии МУД бояд 3 сомонӣ инвестицияҳо сарф карда шаванд. Ин ё он ҳаҷми инвестицияҳои соф чи қадар афзоишҳои ҳаҷми МУД ба миён меорад, ҳисоб кардан мумкин аст.

Дар модели рушди иқтисодии Харрод – Домар дар назар дошта мешавад, ки суръати афзоиши МУД ҳамзамон бо меъёри пасандозҳо ва коэффитсиенти капиталгуночиши маҳсулот муайян карда мешавад. Аз ин ҷо бар меояд, ки суръати афзоиши МУД аз меъёри пасандозҳо вобастагии мустақим дорад (дар ҳаҷми МУД дода шуда, чи қадаре, ки дар иқтисодиёт ҳаҷми пасандозҳо зиёд бошанд, ҳамон қадар инвестицияҳо зиёд шу-

да, суръати афзоиши МУД низ калон мешавад). Бо баробари ин афзоиши МУД дар вобастагии баръакс аз коэффитсиенти капиталғунҷоиши маҳсулот (k) қарор дорад, яъне ҳаҷми МУД дар ҳолати зиёдшавии k кам мешавад.

Аз маълумотҳои оморӣ истифода бурда пасандозҳо (S) ва коэффитсиенти капиталғунҷоиширо (k) ҳисоб кардан мумкин аст. Мувофиқан, модели Харрод – Домарро истифода бурда, бо ҳиссаи муайяни эҳтимолият суръатҳои минбаъдаи рушди иқтисодиро пешгӯӣ кардан мумкин аст. Бо вучуди ин чунин пешгӯикунӣ дараҷаи ниҳоят баланди агрегиронии нишондихандаҳоро дорад, то ки ба сифати фишанги аниқ баромад кунад. Пеш аз ҳама ин фишанги фоидаовари таҳлили назариявӣ барои коркарди сиёсати иқтисодӣ мебошад.

Тадқиқотчиён норасогиҳои дигари ин моделро қайд карданд. Мувофиқи фарзиятҳои ин модел, суръати рушд, ки истифодабарии пурраи иқтидорҳои таъмин менамояд, бо як гурӯҳ омилҳои муайян карда шуда, суръати рушди шуғли пурраро таъмин мекарда бо гурӯҳи омилҳои дигар муайян карда мешаванд. Мувофиқияти ин омилҳои ҳодисаи тасодуфӣ буда, модели додасуда чунин мувофиқиатро дар назар надорад. Ивазшавии омилҳои «меҳнат» ва «капитал» ба назар гирифта намешавад. Вазифаи таъсисдиҳии суръатҳои усувори рушд берун аз ин модел қарор дорад.

Моделҳои рушди иқтисодии неоклассикӣ. Моделҳои неоклассикии рушди иқтисодии аввалин дар ибтидои солҳои 1950 – 1960 ба миён омаданд, ки дар он диққат ба муаммоҳои мувозинати динамикӣ сустар шуда, ба мадди аввал муаммои таъмини суръатҳои имконпазири рушд аз ҳисоби иқтидорҳои истифода нашаванда нею, балки аз ҳисоби чорӣ намудани техникаҳои нав, баланд намудани ҳосилнокии меҳнат ва беҳтар намудани ташкили истеҳсолот қарор дода шуданд.

Намояндагони модели неоклассикии рушд муқобили даҳолати давлат ба иқтисодиёт баромад карданд, то ки ба фирмаҳои калон имконияти истифодабарии захираҳо барои таъмини рушди имконпазир дар шароити рақобати бозорӣ муҳане карда шаванд.

Назариячиёни мактаби неоклассики назарияи рушди кейнсиरो аз се ҷиҳат танқид карданд:

якум, барои он, ки кейнсиён диққати худро танҳо ба як омили рушд – андӯхти капитал (афзоиши инвеститсияҳо) ҷалб карда, омилҳои боқимондари инъикор мекарданд (махсусан он омилҳое, ки бо пешравии техникӣ алоқаманд буданд, ба монанди баландшавии таҳассуснокӣ, бехтаргардонии танкили истеҳсолот ва ғайраҳо). Неоклассикон гумон мекарданд, ки афзоиши истеҳсолот инчунин аз ҳисоби ҷалб намудани коргарони нав барои истифодабарии иқтидорҳои мавҷудбудаи истифода наменшуда имконпазир аст;

дуюм, барои он, ки кейнсиён аз тағйирнопазирии коэффитсиенти капитали (k) бар меоманданд. Моделҳои неоклассикӣ бошанд, ду омили истеҳсолиро назар гирифта, имконияти тағйирёбии ин коэффитсиентро дар назар доранд. Аз ин ҷо маълум мегардид, ки дар ҳолати таъминоти техникӣ додашудаи истеҳсолот, ҳаҷми муайяни бароришро бо воситаи комбинатсияҳои гуногуни захираҳо ба даст овардан мумкин аст;

сеюм, барои он, ки кейнсиён қобилияти механизми бозироро оид ба барқароркунии автоматии мувозинатӣ ба эътибор намегирифтанд. Нисбат ба неокейнсиён, неоклассикон гумон мекарданд, ки танҳо низоми бозории рақобатнок қобилияти таъмини рушди иқтисодии мувозинагро дорад. Ба ғайр аз механизми рақобатӣ, ба сифати чунин механизм низоми пулии устувор баромад мекунад. Бинобар ҳамин не-

оклассикон муқобили харочотҳои таваррумӣ давлатӣ баромад карда, даҳлати давлатро ба иқтисодиёт ҳамчун омил вайроннави мӯтадилӣ мушоҳида мекунанд.

Модели неоклассикии рушди иқтисодии Р.Солоу. Аввалин маротиба ин модел дар заминаи неоклассики ҳукмронии рақобати мукамал дар бозори омилҳои истеҳсолот, ки шуғли пурраи захираҳоро таъмин мекард, таҳия карда шуда буд. Дар аввал ин модел мувозинати низоми иқтисодиро ҳангоми бетарафии пешравии техникӣ ва боздеҳи доимӣ аз ҳаҷм ифода карда, минбаъд ба он дигаргуниҳои технологӣ бо воситаи тағйирдиҳии меъёрҳои андӯхт ва боздеҳи камшаванда аз ҳаҷм ҳамроҳ карда шуданд.

Р. Солоу аз он бар меояд, ки шароити зарурии мувозинати низоми иқтисодӣ баробарии маҷмӯи талабот ва маҷмӯи пешниҳод мебошад. Бо баробарии ин маҷмӯи пешниҳод дар модели ӯ дар асоси функсияи Кобб – Дуглас муайян карда мешавад, ки нисбияти вобастагии функционалии байни ҳаҷми истеҳсолот ва омилҳои истифодашаванда, инчунин комбинатсияи дутарафаи онҳоро дар бар мегирад, ифода карда мешавад. Функсияи истеҳсолии Кобб – Дуглас дорои чунин хусусият мебошад, ки ҳиссаи ҳар як омил дар арзиши маҳсулот доимӣ мебошад, новобаста аз он, ки бо ифодаиёбии мутлақ харочотҳои меҳнат ва капитал метавонанд тағйир ёбанд.

Дар намуди умумӣ ҳаҷми барориши миллий (Y) функсияи се омилҳои истеҳсолот мебошад: меҳнат (L), капитал (K) ваз амин (N):

$$Y = f(L, K, N) \quad (18.3)$$

Лекин омилҳои замин дар модели Р. Солоу аз сабаби дар низоми иқтисодии бо сатҳи техники баланд тавсифшаван-

да аҳамияти хурд доштани ба ӯзтибор гирифта напудааст ва бинобар ҳамин ҳаҷми барориш тағҷо аз истифодабарии захираҳои меҳнати ва иқтидорҳои истеҳсоли вобаста аст:

$$Y = f(L, K) \quad (18.4)$$

Дар намуди васеъ ин функция чунин намуд дорад:

$$Y = \left(\frac{\Delta Y}{\Delta L} \right) L + \left(\frac{\Delta Y}{\Delta K} \right) K, \quad (18.5)$$

ки дар ин ҷо $\frac{\Delta Y}{\Delta L}$ – маҳсулоти интиҳои меҳнат MPL; $\frac{\Delta Y}{\Delta K}$ – маҳсулоти интиҳои капитал MPK.

Аз ин ҷо бар меояд, ки маҳсулоти (барориши) умумӣ ба ҳаҷми ҳосили зарбҳои миқдори меҳнат ва капитал ба маҳсулотҳои интиҳои онҳо баробар аст.

Моделҳои оддии яксектори рушди иқтисодии Р. Солоу бо худ ҷараён ва натиҷаи рушди иқтисодиро дар намуди низоми баробариҳо бо панҷ тағйирёбандаҳо ифода мекунанд: Y – ҳаҷми МУД; C – фонди истеъмолот; S – ҳаҷми андӯхти умумӣ (фонди андӯхт); L – ҳаҷми захираҳои меҳнати мавҷудбуда; K – ҳаҷми капитали асосӣ.

Моделҳои Р. Солоу бо чунин баробариҳои тавсиф карда мешавад:

- 1) $Y = F(KL)$;
- 2) $Y = C + S$;
- 3) $S = sY$; ки дар ин ҷо $0 < s < 1$; $s = const$;
- 4) $S = K + \mu' \times K'$, ки дар ин ҷо $0 < \mu < 1$; $\mu = const$;
- 5) $L = g \times L'$, $g = const$.

ки дар ин ҷо: s – меъёри пасандоз (андӯхт); M – коэффитсиенти доимии баромади унсурҳои капитали асосӣ (меъёри амортизатсия); K' – афзоиши софи капитал; L' – афзоиши қувваи корӣ; g – коэффитсиенти афзоиши қувваи корӣ.

Маҷмуи талабот дар модели Солоу бо харочотҳои инвеститсионӣ ва истеъмоли муайян карда мешаванд. Дар асоси модел «қоидаи тиллоии андӯхти капитал» хобидааст, ки мувофиқи он баромади капитал набояд аз маҳсулоти интиҳои он калон бошад.

Ба ақидаи Солоу, дар ҳолати мувозинати устувор капитал, меҳнат ва сатҳи даромади миллӣ бо суръатҳои якхела зиёд мешаванд, ки ба суръати афзоиши аҳоли баробар аст.

Суръати афзоиши нисбатан босуръати аҳоли ба шиддати табиӣ суръатҳои рушди иқтисодӣ таъсир расонида, лекин барориш ба ҳар сари аҳоли дар ҳолати устуворӣ паст мешавад.

Дар навбати худ, афзоишҳои меъёри пасандозҳо ба даромади зиёди ба ҳар сари аҳоли оварда расонида, коэффитсиенти капиталтаъминиро (капиталовооруженность) зиёд намуда, ба суръатҳои рушд дар ҳолати устуворӣ таъсир намерасонад.

Бинобар ҳамин шароити ягонаи рушди иқтисодӣ дар ҳолати устувор суръати афзоиши пешравии техникаӣ мебошад.

Мувофиқан, модели Р. Солоу имконият медиҳад, ки алоқамандии се сарчашмаҳои рушди иқтисодӣ муайян карда шаванд – инвеститсияҳо, шумораи қувваи корӣ ва пешравии техникаӣ. Таъсиррасонии давлат ба рушди иқтисодӣ бо воситаи таъсиррасонии он ба меъёри пасандозҳо ва суръати пешравии техникаӣ имконпазир аст.

«Қоидаи тиллоии андӯхти капитал» -и Фелпс.

Иқтисодчии америкӣ Э. Фелпс қўниш намуд, ки ба саволи: рушди иқтисодии оптималӣ чи гуна бояд бошад? ҷавоб

паидо кунад. Дар кори худ «Ривоят барои онҳое, ки бо рушди иқтисодӣ машғул аст» Фелпс муаммоҳои иқтисодии шоҳияти Соловияи ҳаёлиро (бо номи Солоу) мушоҳида карда, «қоидаи тиллоии андухти капиталро» таҳия намуд. Маънои ин қонун дар он аст, ки ҳар як насл бояд барои наслҳои оянда чунин ҳиссаи даромадро пасандоз намуданиаш лозим аст, ки дар ҳамаи ҳаҷм аз наслҳои пешина дастрас карда буд. Бо ибораи дигар, мизони фоиз бояд ба суръати афзоиши аҳоли баробар бошад. Дар ин ҳолат траекторияи рушди иқтисодӣ оптималӣ мешавад. Дар баъзе ҳолатҳо «қоидаи тиллоиро» қоидаи «мизони фоизи биологӣ» меноманд.

Моделҳои рушди иқтисодии Ч. Мид. Ин модел низ асоси неоклассикӣ дорад, рушди иқтисодиро бо муносибати маржиналистӣ маънидод мекунад, ки дар он қонуни ҳосил-нокии интиҳой истифода мешавад, яъне ҳолате, ки ҳар як омилҳои истеҳсолот ҳиссаи худро дар афзоиши барорин дорад.

Варианти мукамалгардонидашудаи функцияи Кобб – Дугласро истифода бурда, Ч. Мид баробарии имкониятҳои мувозинатии устувори динамикиро ҳосил намуд:

$$y = \alpha K + \beta L + \gamma \quad (18.6)$$

ки дар ин ҷо y – суръати миёнасолаи афзоиши даромади миллӣ; K – суръати миёнасолаи афзоиши капитал; L – суръати миёнасолаи афзоиши меҳнат; α – ҳиссаи капитал дар даромади миллӣ; β – ҳиссаи меҳнат дар даромади меҳнат; γ – суръати пешравии техникӣ.

Баробарӣ нишон медиҳад, ки суръати афзоиши даромади миллӣ ба ҷамъи суръати афзоиши меҳнат ва капитал бо вазни ҳиссагии онҳо дар хароҷотҳои даромади миллӣ ҷамъи суръати пешравии техникӣ баробар аст.

Доимии суръатҳои афзоиши меҳнат ва пешравии техникиро ба назар гирифта, Ч. Мид хулоса баровард, ки

мувофиқи он суръати устувори рушди иқтисодӣ ҳангоми устувории суръати афзоиши капитал ва баробар будани он бо суръатҳои афзоиши даромади милли дастрас карда мешавад.

Ч. Мид ба зарурати риоя намудани мувофиқияти байни суръатҳои афзоиши меҳнат ва андӯхти капитал диққат меод. Дар акси ҳол, агар афзоиши меҳнат бо афзоишҳои мувофиқи капитал ҳамрадиф намешавад, он гоҳ афзоиши истеҳсолот ба миён намеояд, зеро тамоми афзоиши қувваи корӣ барзиёд ба ҳисоб рафта, бекорӣ ба миён меояд. Баръакс, агар капитал нисбат ба суръатҳои афзоиши меҳнат ба миён ояд, он гоҳ иқтидорҳои истеҳсолии барзиёд ба вачуд меоянд. Лекин дар ҳар ду ҳолат мувозинати динамикӣ дар натиҷа бо воситаи механизми бозори рақобатнок таъмин мегардад.

Моделҳои рушди иқтисодии А. Люис захираи қувваи кориро ҳамчун асоси рушди иқтисодӣ мушоҳида мекунад. Бинобар ҳамин муаллифи он гумон дорад, ки ин модел барои он мамлакатҳо истифодашаванда аст, ки дар онҳо «зиҷтии аҳолии баланд, капитал камёфт ва захираҳои муқаррарӣ маҳдуданд». Ба ин мамлакатҳо А. Люис Ҳиндустон, Покистон, Миср ва дигаронро дохил мекард.

Вазифаи модели Люис дар он зоҳир мегардад, ки қисми захираҳои меҳнатиро аз хоҷагии қишлоқ ба саноат азнавтасим намудан лозим аст, ки ба шиддатҳои суръати рушди иқтисодӣ мусоидат менамояд. Ба сифати механизми асосии ин чараён бозори байнисоҳавӣ баромад мекунад. азбаски саноат барои ҷалби аҳолии аграрӣ таъинот дорад, бинобар ҳамин дар ин соҳа бояд технологияҳо ва захираҳои меҳнатталаб истифода шаванд. Ин чараён ба шиддатҳои гузариши қувваи корӣ аз хоҷагии қишлоқ ба саноат ва дар натиҷа ба бартараф намудани барзиёдии аҳолии аграрӣ мусоидат менамояд. Дар навбати худ саноат, ҳаҷми истеҳсолоти

худро васеъ гардонид, ба коргарони худ афзоиши даромадхоро таъмин мекунад, ки ба афзоиши маҷмӯи талаботи дохилӣ мусоидат менамояд. Спирал гардиш карда, соҳибкорон фондаҳои зиёдшавандаи худро барои васеъшавии истеҳсолат равона месозанд. Ин фоидаҳо дар оянда ба рушди иқтисодӣ бо самаран динاميки таъсир мерасонанд.

Худи рушди иқтисодиро Люис ба ду намуд ҷудо мекунад: дар саноат сарчашмаи он истифодабарии қувваи кори иловагӣ хизмат мекунад (намуди экстенсивӣ), дар хоҷагии қишлоқ сарчашмаи рушди иқтисодӣ афзоишҳои ҳосилнокии интиҳои меҳнат баромад мекунад (намуди интенсивӣ). Ин ду намуди рушди иқтисодӣ ба ду функцияҳои инвестициякунии гуногун мувофиқат мекунанд. Дар саноат сухан пеш аз ҳама оид ба васеъгардонии капитал меравад. Бинобар ҳамин ин функцияи инвестицияҳо, ба муносибати кейнсий хос аст, аз талабот ба маҳсулоти саноагии ниҳойи во-баста аст. Дар хоҷагии қишлоқ, баръакс инвестицияҳо дар натиҷаи камшавии фоидаҳо васеъ мешаванд: афзоиши хароҷотҳо барои музди меҳнат фермеронро водор месозад, ки меҳнати дастиро бо меҳнати мошинӣ иваз намуда, хароҷотҳои кам кунанд ва фоидаро зиёдтар кунанд.

18.4. СИЁСАТИ ДАВЛАТӢ ВА РУШДИ ИҚТИСОДИӢ.

Ба рушди иқтисодии иқтисодӣ ва сатҳи зиндагонии аҳоли сиёсати иқтисодии давлат таъсири назаррас расонида метавонад. Пеш аз ҳама бо воситаи сиёсати иқтисодӣ давлат метавонад ба андозаи капитали ҷисмонӣ ва инсонӣ таъсир расонад. Агар захираи капитал дар иқтисодиёт зиёд шавад, он гоҳ иқтисодии иқтисодии мамлакат зиёд мешавад ва иқтисодиёт дар оянда метавонад зиёдтар мол ва хизматхоро истеҳсол намояд. Бинобар ҳамин, агар ҳукумат хоҳад, ки ҳосилнокии захирахоро зиёд намояд, рушди иқтисодиро

шиддат диҳад ва сатҳи зиндагонии аҳолиро баланд намоянд, он гоҳ давлат бояд чунин сиёсатро амалӣ гардонад.

1. **Инвеститсияҳо ва пасандозҳои дохилиро ҳавасманд гардонад.** Афзоиши захираи капитал дар иқтисодиёт бо воситаи инвеститсияҳо ба миён меояд. Чи қадаре, ки ҳиссаи инвеститсияҳо ба иқтисодиёт зиёд бошад, ҳамон қадар суръатҳои рушди иқтисодӣ баланд мешаванд. Азбаски афзоиши захираи капитал бевосита ба афзоиши ҳосилнокии меҳнат таъсир мерасонад, бинобар ҳамин шартӣ асосии рушди иқтисодӣ ин зиёд намудани инвеститсияҳо мебошад. Асоси инвеститсияҳоро пасандозҳо ташкил мекунад. Агар ҷамъият камтар истеъмоли карда, бисёртар пасандоз намояд, он гоҳ ин ҷамъият барои инвеститсиякунӣ захираҳои зиёдтар дорад.

2. **Ҳавасманд намудани инвеститсияҳо аз хориҷа.** Афзоиши капитал метавонад на танҳо аз ҳисоби инвеститсияҳои дохилӣ, балки аз ҳисоби инвеститсияҳои хориҷӣ ба вуҷуд ояд. Ду намунаи инвеститсияҳои хориҷиро аз ҳам фарқ мекунад: мустақим ва портфелӣ. Инвеститсияҳои мустақими хориҷӣ – ин инвеститсияҳо ба капитал, ки бо он шаҳрвандони хориҷӣ (нерезидентон) соҳибӣ ва идора мекунад. Мисоли инвеститсияҳои мустақими хориҷӣ таъсисдиҳии филиали фирмаи хориҷӣ дар мамлакати мазкур мебошад. Инвеститсияҳои портфелии хориҷӣ – ин инвеститсияҳо ба капитал, ки аз тарафи шаҳрвандони хориҷӣ молиягузори карда шуда, зери идоракунии истеҳсолкунандагони мамлакати мазкур қарор дорад. Ба инвеститсияҳои портфелии хориҷӣ хариди саҳмияҳо ва вомбаргҳои фирмаҳои мамлакати додашуда, ки аз тарафи шаҳрвандони хориҷӣ харидорӣ карда мешаванд мисол шуда метавонад. Инвеститсияҳои хориҷӣ ба рушди иқтисодии мамлакат мусоидат мекунад. Ба барориши қисми фоидаи фирмаҳо ба хориҷа нигоҳ накарда, сарчашмаҳои молиягузори иқтисодӣ мамлакатро зиёд менамоянд ва сатҳи ҳосилнокии ва музди меҳнатро баланд мекунад. Ба ғайр аз ин инвеститсияҳои

хориҷӣ ба мамлакатҳои тараққикардаистода имконият медиҳанд, ки технологияҳои пешқадамон дар мамлакатҳои мутараққӣ ихтироӣ ва истифода шавандаро азхуд намоянд.

3. Ҳавасамандгардонии маориф. Маориф – ин инвестиция ба капитали инсонӣ мебошад. Дар ИМА мувофиқи маълумотҳои омори, ҳамаҷола маблағи барои таҳсил сарфшуда, мудди меҳнати коргарро ба ҳисоби миёна ба 10% балеанд мекунад. Маориф на танҳо ҳосилнокии меҳнати инсонро балеанд мекунад, ба ғайр аз ин маориф самарии мусбӣи беруна низ дорад. Самарии беруна ҳамон вақт ҷой дорад, ки агар амали як шахс дар некуаҳволии шахси дигар ва ё дигар одамон инъикос ёбад. Шахси маълумотнок ақидаҳоро пешкаш карда метавонад, ки барои дигарон низ фоидаовар буда, барои ҳамагон дастрас мегардад. Ин асоснокунӣ нисбати маорифи давлатӣ мебошад. Бо баробари ин ҳодисаи «фирори ақлҳо», яъне муҳочирати мутахассисони нисбатан маълумотнок ва тахассуснок аз мамлакатҳои камбизоат ва мамлакатҳои бо иқтисодиёти гузарииш буда ба мамлакатҳои тараққикарда таъсири негативӣ дорад.

4. Ҳавасамандгардонии тадқиқотҳо ва ихтироотҳо. Тадқиқотҳо ва ихтироотҳои илмӣ асоси дониши технологӣ буда, омили асосии суръатбахшии рушди иқтисодӣ ба ҳисоб меравад. Бо мурури замон дониш ба неъматӣ ҷамъиятӣ мубаддал мегардад, ки бо он ҳама истифода бурда метавонанд. Бинобар ҳамин донишҳои технологӣ, ҳамчун инвестиция ба капитали инсонӣ дорои самарии берунӣ мебошанд. Тадқиқотҳо ва ихтироотҳо бо воситаи грантҳо, наст намудани андозҳо ва патентҳо барои ҷорӣ намудани ҳуқуқҳои муваққатии моликиятӣ ба ихтироотҳо ҳавасаманд карда шуданишон мумкин аст.

5. Ҳимоя намудани ҳуқуқҳои моликият ва таъминии муътадилӣи сиёсӣ. Ҳуқуқи моликият гуфта, имконияти одамонро барои истифодабарии захираҳои ба онҳо таалуқ дошта дарк карда мешавад. Барои меҳнат, пасандозкунӣ, инвестициякунӣ, савдо, ихтироӣ кардан, одамон бояд боварӣ дошта

бошанд, ки натиҷаи меҳнати онҳо ва моликияти ба онҳо таалук дошта дуздида намешаванд ва ҳама созишномаҳо иҷро карда мешаванд. То ҳатто имконияти хурди номӯътадилии сиёсӣ нисбат ба ҳуқуқҳои моликият номӯътадилиро ба миён меоранд, зеро ҳокимияти инқилобӣ метавонад моликият ва махсусан капиталро мусодира намояд. Ин равияи сиёсат дар аввал ҳамчун асоси институтсионалӣ барои зиёд намудани инвеститсияҳои дохилӣ зарур буда, барои ҳифзи моликияти ақлӣ низ аҳамияти калон дорад, ки барои пешравии технологӣ мусоидат менамояд.

6. **Ҳавасмандгардонии савдои озод.** Савдои озод ба монанди дастовардҳои технологӣ мебошад. Савдои озод ба мамлакат имконият медиҳад, ки тамоми маҳсулотҳоро мустақилона истеҳсол накарда, балки қисме аз онҳоро аз дигар мамлакатҳои нисбатан самараноктар истеҳсол мекарда дастрас кунанд. Одатан барои мамлакатҳои тараққикардаистода Ҷимояи соҳаҳои ҷавон аз рақобати хориҷӣ ва амалигардонии сиёсати протекционизм зарур аст. Лекин чунин амал нисбатан ғайрисамаранок аст, зеро васеъшавии савдо бо мамлакатҳои тараққикарда ба мамлакатҳои тараққикардаистода имконият медиҳад, ки дар харочотҳои истеҳсоли сарфа намоянд, маҳсулотҳои ғайрисамаранокро истеҳсол накунад ва аз дастовардҳои техникӣ ва технологияи ҷаҳонӣ бархурдор бошанд.

7. **Назорат намудани афзоиши аҳоли.** Барои таъмини рушди некуаҳволӣ суръати афзоиши истеҳсолот бояд аз суръати афзоиши аҳоли зиёд бошад. Суръатҳои баланди афзоиши аҳоли омилҳои истеҳсолоти боқимондари «нозук» карда, имкониятҳои рушди иқтисодиро паст мекунад. Афзоиши босуръатаи аҳоли таъминоти капиталро паст карда, ба пастшавии ҳосилнокии меҳнат ва сатҳи некуаҳволӣ сабаб мешавад.

МАВЗҶҶИ 19. ТАРАҚҚИЁТИ СИКЛИИ ИҚТИСОДИЁТ

19.1. *Моҳият ва сабабҳои сикли иқтисодӣ.*

19.2. *Давраҳои сикли иқтисодӣ.*

19.3. *Шаклҳои асосии бӯҳронҳо.*

Ифодаҳои афти вапроишавии мувозинатии макроиқтисодӣ тараққиёти сикли мебошад. Тараққиёти сикли – ин шакли тараққиёти иқтисодиёт ҳамчун ҷизи яклухт буда, ҳаракат аз як ҳолати мувозинатии макроиқтисодӣ ба дигар ҳолати мувозинатии макроиқтисодиро ифода мекунад. Бинобар ҳамин тараққиёти сикли ҳамчун яке аз тарзҳои худтанзимкунии иқтисодиёти бозорӣ мебошад. Азбаски хусусияти ҳосил тараққиёти сикли ин ҳаракати даврагӣ набуда, балки ҳаракати спирали мебошад, бинобар ҳамин он шакли тараққиёти пещираида мебошад.

19.1. МОҲИЯТ ВА САБАБҶҶОИ СИКЛИ ИҚТИСОДИ.

Назарияи сиклиҳои иқтисодӣ бо баробари назарияи рушди иқтисодӣ ба назарияҳои динамикаи иқтисодӣ шомил аст, ки ҳаракати ҳоҷагии халқро маънидод мекунад. Агар назарияи рушди иқтисодӣ омилҳо ва шароитҳои рушдро ҳамчун тамоҷули дарозмуддат тадқиқ кунад, назарияи сикли бошад сабабҳои тағйирёбии фаъолнокиро дар фосилаи вақт тадқиқ мекунад.

Ду намууди динамикаи иқтисодиро фарқ мекунанд: **тӯриди ва сикли.** Дар назарияи сикли иқтисодӣ одатан сикли ва трендро аз ҳам фарқ мекунанд. (Сикли (аз калимаи юнонии *kyklos* – давра гирифта шудааст) бозгашти низоми иқтисодиро ба як ҳолати додануда дар назар дошта, Тренд бошад ин тамоҷул мебошад).

Ҳатти тренд чуниин сохта мешавад, ки тағйиротҳои кӯтоҳмуддатро дар фосилаи вақти дарозмуддат муътадил мебардонад. Агар ба нишондиҳандаҳои макроиқтисодии ягон

мамлакат дар тӯли вақти кӯтоҳ ва ё дарозмуддат назар кунем, он гоҳ мебинем, ки новобаста аз тағйиротҳои пастравиҳо ва болоравиҳои бонавбат дар фосилаи вақти муайян, иқтисодиёти мамлакат ба тараққиёти муайян ноил мегардад. Ҳамин тавр, бояд динамикаи дарозмуддатро (трендро) аз тағйиротҳои кӯтоҳмуддати фаъолнокии иқтисодӣ фарқ намуд.

Мафҳуми сикли иқтисодӣ. Сикли иқтисодӣ (ва ё сикли корӣ) бо худ пастравиҳо ва болоравиҳои даврагиро дар иқтисодиёт, тағйирёбии фаъолияти кориро ифода мекунад. Ин тағйиротҳо доимӣ набуда, пешбинишавандаанд, бинобар ҳамин истиллоҳи «сикл» ин мафҳуми шартӣ мебошад.

Сабабҳои тараққиёти сиклии иқтисодиёт. Омӯзиши қонуниятҳои тараққиёти иқтисодӣ, яке аз қисмҳои таркибии таҳлили макроиқтисодӣ ба ҳисоб меравад. Наслҳои зиёди тадқиқотчиён кӯшиш намуданд, ки сиру асрори тағйиротҳои сиклии иқтисодиёти бозориро муайян кунанд.

Дар назарияи иқтисодӣ сабабҳои сиклҳои иқтисодӣ ҳодисаҳои гуногун баён карда мешуданд: сатҳи фаъолнокии офтоб; ҷангҳо ва инқилобҳо; сатҳи нокифоягии истеъмоли; суръатҳои баланди афзоиши аҳоли; боваринокӣ ва нобоварии инвесторон; тағйирёбии пешниҳоди пулҳо; навоариҳои техникӣ ва технологӣ; шокҳои нархӣ ва ғайраҳо.

Дар асл ҳама ин сабабҳо ба як сабаби асосӣ муттаҳид шуданашон мумкин аст. Сабаби асосии сиклҳои иқтисодӣ – номувофиқати маҷмӯи талабот ва маҷмӯи пешниҳод, номувофиқати харочотҳои умумӣ ва истеҳсолоти умумӣ. Бинобар ҳамин ҳислати сиклии тараққиёти иқтисодиётро бо тағйирёбии маҷмӯи талабот дар ҳолати тағйирнаёфтани маҷмӯи пешниҳод (афзоиши харочотҳои умумӣ ба зиёдшавии маҷмӯи пешниҳод сабаб шуда, камшавии онҳо бошад ретсессияро ба минё меорад) ва ё тағйирёбии маҷмӯи

пешниҳод ҳангоми тағйирнаёфтани маҷмӯи талабот (камшавии маҷмӯи пешниҳод маъноӣ пастравиро дошта, афзоиши он маъноӣ болоравиро дорад).

Самтҳои асосии омӯзиши тараққиёти сиклӣ. Тараққиёти сиклӣ бо худ ҷараёни бисёрро миларо дар назар дошта, тадқиқоти он ноғузир бисёр концепсияҳои назариявиро ба миён меорад. Масалан, иқтисодчии немис Г. Шмелдерс 200 омилҳои гуногунро муайян карда, ки бӯҳронҳоро ба миён меорад.

Лекин мавқеъҳои зарурии назариявӣ, ки дар онҳо омӯзиши сабабҳои сиклҳо ва бӯҳронҳо асос мегирад, бо се самтҳои асосӣ алоқаманданд.

1. Тараққиёти сиклӣ ва пешравии илмӣ – техникӣ. Дар ин самт бо дараҷаи муайян таҳаввули омилҳои асосии истеҳсолот маънидод карда мешавад, ки зери таъсири шаклҳои гуногуни ПИТ қарор дорад.

К. Маркс яке аз ашвалин шуда дар солҳои 60-уми асри XIX ба мубаддалшавии (трансформатсия) капитал ба сабаби бевоситаи давратии бӯҳронҳо диққат дод, ки бо ҷараёни азнавкунии омилҳои капитали асосӣ алоқаманд аст. Ин ҷараёни азнавкуние, ки бо шарофати пешравии илм ва техника ба таври мӯбад, Маркс «асоси моддӣ» сикли иқтисодӣ номид. Бо баробари ин ҳуди бӯҳронҳоро К. Маркс ҳамчун натиҷаи муваққатӣ ва тасодуфӣ ҳалли зиддияти асосии капитализм, яъне зиддияти байни характери ҷамъиятии истеҳсолот ва шакли хусусии азонахудокунии натиҷаҳои он мушоҳида мекард. Ӯ гумон мекард, ки ин зиддият метавонад ба пуррагӣ танҳо дар ҳолати ивазшавии капитализм бо сотсиализм ҳалли худро ёбад, зеро сотсиализм ба моликияти ҷамъиятӣ ба воситаҳои истеҳсолот таъя мекунад.

Лекин дар марҳилаи муосири иқтисодиёти бозории дар шакли омехта инкишофёбанда бо танзими давлатӣ, чараёни шиддатёбии бӯхронҳо ба назар мерасанд, ки характери иҷтимоии онро пурзур намуда, бо васеъшавии моликияти коллективӣ ва хусусӣ ва демократизатсияи капитал дар ҳолати мавҷудияти моликияти давлатӣ тавсиф карда мешаванд.

Дар асри XX иқтисодчиён даврагии бӯхронҳоро бо аз-навқунии на танҳо капитали асосӣ, балки бо навсозии капитали гардон (махсусан захираҳои молӣ) алоқаманд мекунанд.

Дар ҷаҳорҷӯбаи ин равия назарияи «мавҷҳои дарозӣ фаъолнокии иқтисодӣ»-и аз ғарафи Н.Д.Кондратев таҳия гардида аҳамияти хоса дорад. Давомнокии миёнаи «сиклҳои Кондратев» аз 50 – 60 сол иборат буда, ба асоси онҳо муаллиф хислати ҷаҳишқунандаи ПИТ, инкилобҳои даврагӣ дар техника ва технологияи истеҳсолотро гузоштааст.

Дар охири солҳои 30-ум асри XX иқтисодчии австриягӣ Й. Шумпетер назарияи умумии сиклҳои давомнокиашон гуногунро пешкаш намуд, ки онҳо дар мувофиқати худ амплитудаи муайяни тағйиротҳои макроиқтисодиро таъмин мекарданд. Ин назария инчунин ба омилҳои илмӣ – техникаи пешравии иқтисодиёт таъяс мекарданд.

2. Тараққиёти сиклӣ ва омилҳои пулию – қарзӣ. Ба ин хусусият концепсияи иқтисодчии америкои И. Фишеро мансуб ҳисобидан мумкин аст, ки бӯхронро ҳамчун нагиҷаи вайроншавии мувозинати байни талабот ба пулҳо ва пешниҳоди онҳо мушоҳида карда, ҳуди танзими муомилоти пулиро механизми асосии таъсиррасонӣ ба тағйирёбии вазъияти бозорӣ меҳисобид. Омилҳои пулию – қарзӣ мутамаркази назарияи монетарии сикли Ф. Хаек ба ҳисоб меравад. Мавқеъи асосиро дар ин назария муаммои барзиёдӣ ва ё норасоии инвеститсияҳо ишғол карда, ба сифати сабаби

ҳаққунадаи настрави экспансияи пулию – қарзии аз тарафи индустри бонкӣ амали мегардад ба ҳисоб мерафт. Мувофиқан, омилҳои новобастаи гузариши аз бум ба бӯхрон ин породиҳои бонкӣ барои васеъ намудани қарзҳо мебошад.

Аз соли 70-уми асри XX оғоз карда, концепсияи сиклии М. Фридмен васеъ таҳқиқ мегардад. Мувофиқи ин концепсия, дар динамикаи сикҳо нақши асосиро номӯътадилӣи пешниҳоди пулҳо мебозанд, ки сабабгори асосии он худи давлат мебошад. Бар ивази сиёсати зиддисиклии давлат, ки ба тағйирёбии миқдори пулҳои дар муомилот буда, танзими сатҳи он бо афзоиши имконпазири 3 – 4% дар як сол пешбинӣ карда мешавад.

3. Тараққиёти сикли ва сохтори биополярии бозор. Самти доданидан асосие, ки тағйиротҳои аслии сиклиро кушода мединанд, назарияҳои гуногунро ҳисобидан мумкин аст, ки дар таҳлили тағйиротҳо дар сохтори биополярии бозор, яъне тағйироти баъии талабот ва пешниҳод дар сатҳи макроиқтисодӣ таҷд мекунанд. Дар ин назарияҳо сухан оид ба мушоҳидаи намунаҳои динамикаи маҷмуи талабот ва аз тарафи дигар динамикаи маҷмуи пешниҳод меравад. Одатан, дар ин назарияҳо ба муайян намудани омилҳои ба сохтор ва тағйирёбии ҳаҷми талабот ва ҳам ба ҳаҷми пешниҳод бо шиддатнокии гуногун таъсир мерасонида диққати махсус дода мешавад.

Барои иқтисодиёти бозорини муосир даҳолати фаъоли давлат ҳос аст. Бинобар ҳамин як қатор назарияҳои нави сикл (дар ҷаҳрӯбҳои равишҳои кенетӣ, монетарӣ ва институт-сионалӣ) кунини мекунанд, ки тағйиротҳои иқтисодиро бо натиҷаҳои сиёсати макроиқтисодии худӣ давлат муайян намоянд.

Хулосаи умумие, ки аз назарияҳои бисёри сиклҳои ва бӯхронҳо бар меояд чунин аст. Аз нуқтаи назари вайрошавӣ ва барқароршавии минбаъдаи мувозинагии макроиқтисодӣ (васеъшавӣ ва ё маҳдудшавии тақрористехсоли ҷамъиятӣ)

ҳамагуна сикли конкретӣ (миллӣ ва ё ҷаҳонӣ) ва ҳамагуна бӯҳрони конкретӣ таҳлили фарқкунандаи омилҳои дохилӣ ва берунаи онҳоро талаб мекунад.

19.2. ДАВРАҲОИ СИКЛИ ИҚТИСОДӢ.

Сикли иқтисодиро одатан ба давраҳои (фазаҳои) алоҳида ҷудо мекунад. Ду таснифоти асосии сиклҳо вучуд дорад: модели чордаврагӣ ва модели дудаврагӣ.

Моделҳои чордаврагии сикли иқтисодиро одатан классикӣ меноманд. Ин модел давраҳои бӯҳрон, депрессия, ҷоннокшавӣ ва болравиро дар бар мегирад. Ба ҳар яки онҳо тавсифоти миқдории муайян ва хусусиятҳои сифатӣ хосанд.

Дар давраи якум (бӯҳрон) камшавии истеҳсолот то сатҳи ҳадди ақал ба миён меояд. *Дар давраи дуюм* (депрессия) пастравӣ боздошта шуда, лекин ҳоло афзоиш ба назар намерасад. *Дар давраи сеюм* (ҷоннокшавӣ) афзоиши истеҳсолот то сатҳи то бӯҳронии онҳо мерасад. *Дар давраи чорум* (болоравӣ) афзоиши истеҳсолот аз ҳудудҳои сатҳи пешабӯҳронӣ зиёд гашта, ба буми иқтисодӣ мубаддал мегардад. Маълум аст, ки ҳамагуна сикл ва ҳар як давраи он давомнокии муайянро дорад. Мувофиқан, тавсифи миқдории сикл бо назардошти давраҳои ба он дохилшаванда имконият медиҳад, ки динамикаи ҷаҳишкунандаи иқтисодиёт муайян карда шавад.

Бо баробари ин ҳар яки за ин чор давраҳо бо хусусиятҳои хос аз ҳамдигар фарқ мекунад.

Бӯҳрон пеш аз ҳама дар барзиёдистеҳсолкунии молҳо, камшавии қарзҳо ва балеанд шудани мизони фоизи қарзӣ ифода меёбад. Ҳамаи ин ба камшавии фоидаҳо ва камшавии истеҳсолот, афзоиши қарзҳои бонкӣ ва муфлисшавии корхонаҳо сабаб мешавад.

Баъд аз бӯҳрон депрессия ба миён меояд. Дар ин давра истеҳсолот кам ва ё зиёд намешавад. Баризофагии молӣ

оҳиста – оҳиста ҷаббида шуда, лекин савдо суст мегардад. Мизони фоизи қарзӣ то ҳадди ақал кам мешаванд. Лекин, оҳиста – оҳиста дар иқтисодиёт «нуқтаи рушд» пайдо шуда, гузариш ба **ҷоннокшавӣ** ба миён меояд.

Корхонаҳое, ки ба шароитҳои нави бозор мутобиқ гаштаанд, барориши маҳсулотро зиёд карда, соҳтмонҳои нави саноатиро амалӣ мегардонанд, дар нагиҷа меъёри фоида, мизони фоизи қарзӣ ва сатҳи музди меҳнат баланд шуда, давраи болоравӣ оғоз меёбад.

Сатҳи МУД аз сатҳи тобӯҳронӣ зиёд шуда, афзоишҳои истеҳсолот давом меёбад, ки ба афзоиши шуғл мусоидат намуда ба афзоишҳои талаботи молӣ ва баландшавии сатҳи пардохт сабаб мешавад.

Лекин оҳиста – оҳиста ҳаҷми истеҳсолот боз аз ҷаҳорҷубаи талаботи пардохтнок зиёд гардида, бозор бо молҳои ба фурушнарафта пур мегардад, дар нагиҷа сикли нави саноатӣ оғоз меёбад.

Чунин аст тавсифи мухтасари сикли саноатии К.Маркс.

Бояд қайд намуд, дигар таснифотҳои сикл низ вучуд доранд. Олимон – иқтисодчиёни муосир танҳо ду давраи сикло ҷудо мекунанд:

1) **давраи пастравӣ ва ё ретсессия**, ки аз пик то нуқтаи поён давом мекунад. Пастравии махсусан давомнок депрессия номида мешавад. Аз ҳамин сабаб бӯҳрони солҳои 1929 – 1932 номи Депрессияи Бузургро гирифтааст;

2) **давраи болоравӣ ва ё ҷоннокшавӣ**, ки аз нуқтаи поён то пик давом мекунад.

Намудҳои сиклҳои иқтисодӣ. Ба илми ҷамъиятии муосир 1380 намуди сиклҳо маълуманд. Дар назарияи иқтисодӣ одатан чунин намудҳои сиклҳои иқтисодӣ мушоҳида карда мешаванд.

Сиклҳои Жугляр. Пеш аз ҳама илми иқтисодӣ сикли 7 – 12 соларо чудо мекард, ки дертар номи сиклҳои Жуглярро гирифтааст. Ин сикл номи дигар низ дорад «бизнес – сикл», сикли марксистии «сикли саноатӣ».

Сиклҳои Китчин (сиклҳои захираҳо). Китчин диққати худро дар асоси омӯзиши ҳисобҳои молиявӣ ва нархҳои фуруш хангоми ҳаракати захираҳои молӣ ба тадқиқоти мавҷҳои 2 – 4 сола ҷалб намуд.

Сиклҳои Кузнетс. Кузнетс дар кори худ «Даромади миллий» ба хулосае омад, ки нишондиҳандаҳои даромади миллий, хароҷотҳои истеъмоли, инвестицияҳои умумӣ барои таҷҳизотҳои табиноти истеҳсоли дошта, инчунин барои биноҳо ва иншоотҳо тағйирёбии 20 – сола доранд.

Сиклҳои Кондратев. Сиклҳое, ки давомнокии онҳо 40 – 60 солро ташкил карда, онҳо бо номи иқтисодчии рус Николай Дмитриевич Кондратев номгузори карда шудааст, ки назарияи «мавҷҳои дарози ваъзияги иқтисодиро» таҳия намудааст. Кондратев муайян намуд, ки бӯҳронҳои нисбатан вайроншаванда дар ҳолате ба назар мерасанд, ки агар нуктаҳои пастравии фаъолнокии кории сиклҳои мавҷҳои дароз дошта бо сикли классикӣ мувофиқат кунанд.

Дар иқтисодиёт муосир давомнокии давраҳои сикл ва амплитудаи тағйирёбиҳо гуногун шуда метавонанд. Пеш аз ҳама ин аз сабабҳои бӯҳрон ва инчунин аз хусусиятҳои иқтисодиёт дар мамлакатҳои гуногун вобастаанд: дараҷаи даҳолати давлат ба иқтисодиёт; характери танзими давлатии иқтисодиёт; ҳисса ва сатҳи тараққиёти соҳаи хизматрасонӣ; шароитҳои инкишоф ва истифодабарии ПИТ.

Рафтори нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ дар давоми сикл. Нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ дар давраҳои гуногуни сикл ба таври гуногун рафтормекунанд.

Агар сабаби сикл тағйирёбии маҷмӯи талабот (хароҷотҳои умумӣ) бошанд, он гоҳ дар давраи бум лаҳзае мерасад, ки

дар он ҳаҷми умумии маҳсулоти истеҳсолшуда ба пурраги фуруҳта наменавад, яъне хароҷотҳои умумӣ нисбат ба ҳаҷми барориш кам мешаванд. Дар натиҷа баризофагии молҳо ба миён омада, фирмаҳо маҷбуранд захираҳои маҳсулотҳои фуруҳта нашударо (захираҳои молиро) зиёд намоянд, ки ба камгардони истеҳсолот сабаб шуда, ба афзоиши бекорӣ оварда мерасонанд, зеро фирмаҳо коргаронро аз кор озод мекунанд.

Дар натиҷа даромадҳои умумӣ кам мешаванд (даромадҳои хоҷагиҳои хонавода дар натиҷаи бекорӣ кам мешаванд, даромадҳои фирмаҳо дар натиҷаи фуруҳта натавонистани маҳсулоти истеҳсолшуда кам мешавад), мувофиқан хароҷотҳои умумӣ низ кам мешаванд. Хоҷагиҳои хонавода талаботро ба молҳои дарозмуддат кам мекунад. Фирмаҳо талаботи инвестициониро аз ҳисоби васеъгардони бемаънои истеҳсолот дар шароитҳои камшудани маҷмӯи талабот кам мекунанд.

Камнавии даромадҳои умумӣ (базаи андозбандӣ) воридоти андозҳоро ба буҷети давлатӣ кам мекунад. Маблағи умумии пардохтҳои трансфертии давлатӣ (чубронпулиҳо барои бекорӣ, камбизоатӣ) зиёд мешаванд. Касрати буҷети давлатӣ зиёд мешавад.

Дар натиҷаи камшавии даромадҳои умумӣ воридот кам мешавад, ки ба афзоиши содироти соф ва ба миён омадани барзиёдии тавозуни савдо мусоидат менамояд.

Барои фуруҳтани маҳсулоти худ кӯшиш карда, фирмаҳо метавонанд нархи онҳоро паст кунанд, ки ба пастшавии сатҳи умумии нархҳо, яъне ба дефлятсия оварда мерасонанд. Бо ноимконтпазирии фуруҳи маҳсулоти худ дар сатҳи нархҳои пастар дучор шуда, фирмаҳо (ҳамчун агентҳои оқилона амалкунанда) метавонанд:

- гачҳизоти истеҳсолии иловагиро харидорӣ намуда, истеҳсоли моли додашударо (агар талаботи онҳо ба пуррагӣ қонеъ нагардида бошад) бо хароҷотҳои камтар давом диҳанд, ки барои пастшавии нархи маҳсулот бе

кам намудани ҳаҷми фоида мусоидат намуда, барои зиёд намудани ҳаҷми фуруш имконият медиҳад;

- агар талабот ба молҳои аз тарафи фирма истеҳсолшуда ба пуррагӣ таъмин бошад, то ҳатто паст намудани нархҳо ба зиёдшавии ҳаҷми фуруш оварда нарасонад, фирма метавонад ба истеҳсоли моли нав шуруъ намояд, ки азнавтҷаҳизонидани техникиро талаб мекунад;

Дар ҳар ду ҳолағ талабот ба молҳои инвеститсионӣ зиёд мешавад. Дар соҳаҳои молҳои инвеститсионӣ истеҳсол мекарда ҷоннокшавӣ оғоз ёфта, шуғл афзоиш меёбад ва фоидаи фирмаҳо низ зиёд мешаванд.

Даромадҳои умумӣ зиёд мешаванд, ки ба афзоиши талабот ва васеъшавии истеҳсолот дар соҳаҳои молҳои истеъмолӣ истеҳсол мекарда оварда мерасонад.

Ҷоннокшавӣ, афзоиши шуғл (камшавии бекорӣ) ва зиёдшавии даромадҳо тамоми иқтисодиётро фаро мегирад. Дар иқтисодиёт болоравӣ оғоз меёбад.

Сатҳи нархҳо баланд мешаванд. Воридоти андозҳо зиёд мешаванд. Қасри бучети давлатӣ кам шуда, барзиёдии даромадҳои давлатӣ ба миён омаданаш мумкин аст.

Афзоиши даромадҳо ба зиёдшавии воридот, пастшавии содироти соф ва ба миён омадани қасри тавозуни пардохт сабаб шуданаш мумкин аст.

Болоравии иқтисодиёт, афзоиши фаъолнокии корӣ ба бум ба «тасфонии» иқтисодиёт мусоидат менамояд, ки баъд аз он пастравии минбаъда оғоз меёбад.

Асоси сикли иқтисодиро тағйирёбии харочотҳои инвеститсионӣ ташкил мекунад. Инвеститсияҳо қисми нисбатан номуътадили маҷмӯи талабот (харочотҳои умумӣ) мебошанд.

Дар шароитҳои, ки пастравии иқтисодиёт бо камшавии маҷмӯи талабот ба миён наомада, балки бо камшавии маҷмӯи пешниҳод ба миён оянд, аксарияти нишондиҳандаҳо (МУД –и асли, сатҳи бекорӣ, ҳаҷми даромади умумӣ, захираи

фирмаҳо, ҳаҷми фуруш, фоидаи фирмаҳо, воридоти андозҳо, ҳаҷми пардохтҳои трансфертӣ ва ғайраҳо) ба монанди маҷмуи пенсияҳои рафтор мекунад. Ба таври истисно сатҳи умумии нархҳо бо баробари пастравӣ баланд мешаванд.

Асоси раҳро аз чунин пастравӣ инвестицияҳо ташиқ мекунад, зеро онҳо захираи капиталро дар иқтисодиёт зиёд карда, барои афзоиши маҷмуи пенсияҳои шароитҳоро муҳайё мекунад.

Нишондиҳандаҳои сикли иқтисодӣ. Нишондоди асосии давраи сикли нишондиҳандаи суръати афзоиши солонаи МУД баромад мекунад. Ин нишондиҳанда тағйирёбии фоизи МУД – и аслиро дар ҳар соли оянда нисбат ба соли гузашта тавсиф мекунад.

Агар суръати афзоиш андозаи мусбӣ бошад, он гоҳ иқтисодиёт дар давраи болоравӣ қарор дорад, агар суръати афзоиш андозаи манфӣ бошад, он гоҳ иқтисодиёт дар давраи пастравӣ қарор дорад. Ин нишондиҳанда барои як сол ҳисоб карда шуда, суръати тараққиёти кӯтоҳмуддати (ҳамасолаи) иқтисодиётро, яъне тағйирёбии МУД – и аслиро ифода мекунад.

Дар вобастагӣ аз рафтори нишондиҳандаҳои иқтисодӣ дар давраҳои гуногуни сикли чунин нишондиҳандаҳоро аз ҳам фарқ мекунанд:

- **нишондиҳандаҳои просиклӣ**, ки дар давраҳои болоравӣ зиёд шуда, дар давраи пастравӣ бошад кам мешаванд (МУД – и асли, андозаи даромадҳои умумӣ, ҳаҷми фуруш, фоидаи фирмаҳо, андозаи воридоти андозҳо, миқёси коғазҳои қимматнок, ҳаҷми воридот);

- **нишондиҳандаҳои контрациклӣ**, ки дар давраи пастравӣ зиёд шуда, дар давраи болоравӣ кам мешаванд (сатҳи бекорӣ, ҳаҷми пардохтҳои трансфертӣ, андозаи содироти соф, касрати бучети давлатӣ ва ғайраҳо);

- **нишондиҳандаҳои ациклӣ**, ки характери сиклӣ надоранд, ҳаҷми онҳо бо давраҳои сикли алоқаманд нест (ҳаҷми содирот).

19.3. ШАКЛҲОИ АСОСИИ БҶҲРОНҲО.

Давраи асосии ҳаракати сиклии иқтисодиёт ҳуди бҷҲрон мебошад. Бинобар ҳамин бояд қайд намуд, ки айнан ба ҳамин давра шаклҳои зиёди гуногун хосанд. Ба сифати шакли асосии он бевосита бҷҲрони барзиёдистехсолкунӣ баромад мекунад.

Лекин бо баробари ин намуди бҷҲрон дар иқтисодиёти бозорӣ чунин намудҳои бҷҲронҳо вучуд дорад, ба монанди бҷҲрони фосилавӣ, соҳавӣ ва сохторӣ.

БҷҲрони фосилавӣ танҳо равиши давраи чошнокшавӣ ва ё болоравиро қатъ гардонида, сикли навро ба миён намеорад. Ин сикл бо давомнокии дарозтар нисбат ба бҷҲрони сиклӣ фарқ карда, одатан характери локалӣ (қисми) дорад.

БҷҲрони қисмӣ тамоми иқтисодиётро фаро нагирифта, танҳо соҳаи муайяни фаъолияти иқтисодиро фаро мегирад. Ба ин шакл масалан, бҷҲронҳои молиявӣ, асборӣ, бонкӣ ва биржавӣ дохил мешаванд.

БҷҲрони соҳавӣ дар соҳаи муайяни иқтисодиёт ба миён меояд: саноат, хоҷагии қишлоқ, сохтмон, нақлиёт ва ғайраҳо.

БҷҲрони сохторӣ ба соҳаҳои алоҳидаи сохторӣ иқтисодиёти миллӣ паҳн гардида, давомнокии он наҳама вақт бо як сикл маҳдуд карда мешавад. Ба бҷҲронҳои сохторӣ чунин бҷҲронҳо ба монанди энергетикӣ, озуқаворӣ, ашӯвӣ ва ғайраҳо дохил мешаванд.

**МАВЗҶИ 20. ШУҒЛ ВА БЕКОРӢ.
НАЗАРИЯИ КАПИТАЛИ ИНСОНӢ.**

- 20.1. *Аҳолии қобили меҳнат ва қувваи корӣ.*
- 20.2. *Назарияҳои бекорӣ.*
- 20.3. *Мафҳум, нишондиҳандаҳо ва шаклҳои бекорӣ.*
- 20.4. *Оқибатҳои бекорӣ.*
- 20.5. *Сийсати давлатӣ дар соҳаи шуғл.*
- 20.6. *Назарияи капитали инсонӣ.*
- 20.7. *Назарияи нави кейнсӣ.*

20.1. АҲОЛИИ ҚОБИЛИ МЕҲНАТ ВА ҚУВВАИ КОРИӢ.

Аҳолии қобили меҳнатдошта – ин аҳолие, ки қобилияти кориро дар хоҷагии халқ доранд. Шартан ҳамаи аҳолиро ба се гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст:

- 1) аз 0 то 16 сола;
- 2) аз 16 то 64 сола;
- 3) аз 65 ва боло.

Гурӯҳи дуюми шаҳрвандон дар синни аз 16 то 64 сола аҳолии дар синни қобили меҳнатбуда ҳисобида мешаванд.

Аҳолии қобилияти меҳнат дошта ва қувваи корӣ.
Аҳолии қобили меҳнат дошта ба ду гурӯҳ ҷудо мешавад: аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъол, ки ба шумораи қувваи корӣ дохил карда мешаванд ва аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ ғайрифаъол, ки ба шумораи қувваи корӣ дохил карда намешаванд.

Ба категорияи шумораи коргарон дохил мешуда, шахсонро дохил мекунад, ки дар истехсолоти ҷамъиятӣ ҷои кор доранд ва ё ҷои кор надоранду вале хоҳиши кор карданро доранд ва фаъолона бо ҷустуҷӯи кор машғуланд. Бинобар ҳамин миқдори умумии қувваи корӣ ба ду қисм ҷудо мешавад:

Шахсони бо шуғл машғул буда (employed - E) – ин шахсоне, ки дар истехсолоти ҷамъиятӣ бо кор машғуланд, дар ин ҳолат машғулияти бапуррагӣ ва нопурраи шахс бо кор ба

Эътибор гирифта намешавад. Агар шахс ҳафтаи пурра бо кор машғул набошад, он гоҳ ӯ шуғли нопурра дошта ба ҳисоб ме-
равад. Инчунин шахс бо шуғл машғул буда ба ҳисоб меравад,
ки агар ӯ дар рухсатии меҳнатӣ қарор дошта бошад. Ба ин ка-
тегория одамоне, ки дар иқтисодиёти пинҳонӣ машғуланд до-
хил намешаванд, зеро онҳо расман ба қайд гирифта нашуда-
анд ва дар мақомоти оморӣ ба ҳисоб гирифта нашудаанд.

Бекорон (unemployed - U) – ин одамони дар синни меҳнатӣ, ки бо ҷои кор таъмин набуда, бо ҷустуҷӯи фаъоло-
наи он машғуланд ва тайёранд, ки ҳагман ҳангоми дарёфти
ҷои корӣ ба кор шурӯъ намоянд. Ҷустуҷӯи кор – нишондоди
асосии бекорон мебошад, ки онро аз бекорони ба қувваи
корӣ дохил мешуда фарқ мекунонад.

Ба категорияи ба шумораи қувваи корӣ дохил намешу-
да (аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ ғайрифаъол) одамоне дохил
мешаванд, ки дар истехсолоти ҷамъиятӣ машғул набуда, бо
ҷустуҷӯи ҷои корӣ машғул нестанд. Ба ин категория чунин
одамон дохил карда мешаванд:

якум, одамоне, ки дар таъминоти институтҳои давлатӣ
қарор дошта ва бинобар ҳамин аҳолии институтсионалӣ но-
мида шаванда, ки аз шумораи қувваи корӣ ба таври автоматӣ
истисно карда мешаванд, чунки онҳо барои қувваи корӣ
бесалоҳият ҳисобида мешаванд:

- одамони дар маҳбасҳо қарор дошта;
- одамони дар беморхонаҳои руҳӣ буда;
- маъҷубон.

дуюм, одамоне, ки қобилияти корӣ доранд, лекин бо
сабабҳои гуногун намехоҳанд ва ё наметавонанд кор кунанд:

- донишҷӯёни шӯъбаи рӯзона (онҳо бояд таҳсил кунанд);
- шахсони ба нафақа баромада (ҳам аз рӯи синну сол ва
ҳам аз сабаби саломатӣ, зеро онҳо барои меҳнати
минбаъда қобилияти кофӣ надоранд);

- хонашинҳо (зеро онҳо ба пуррагӣ бо кори хонагӣ машғул буда, дар истеҳсолоти ҷамъиятӣ машғул намебошанд ва барои меҳнати худ музд намегиранд);
- оворагардон (зеро онҳо хоҳиши кор кардан надоранд);
- одамоне, ки бо ҷустуҷӯи кор машғул шуда аз дарёфт накардани он хоҳиши ҷустуҷӯи онро қатъ карда.

Аз ин лиҳоз, агар шумораи умумии қувваи корӣ ба ҷамъи аҳолии бо шуғл машғул буда ва бекорон баробар бошад, он гоҳ ин гуфтаҷоро бо формулаи зерин ифода кардан мумкин аст:

$$L = E + U \quad (20.1)$$

ки дар ин ҷо: L – шумораи қувваи корӣ (labour force); E – шахсон бо шуғл машғул буда (employed); U – бекорон (unemployed).

Бояд қайд намуд, ки хизматчиёни ҳарбӣ, ки ба таври формалӣ ба шумораи бо шуғл машғул будагон дохил шаванд ҳам, лекин хангои ҳисоб намудани сатҳи бекорӣ ба шумораи умумии қувваи корӣ ба ҳисоб гирифта намешаванд. Ин нишондиҳанда одатан танҳо барои сектори шаҳрвандии иқтисодӣ ҳисоб карда мешавад. Мувофиқан, қувваи кориҳои умумӣ – ин аҳолии фаъоли иқтисодии шаҳрвандӣ ҷамъи хизматчиёни ҳарбӣ буда, аҳолии фаъоли иқтисодии шаҳрвандӣ бошад ин қувваи кори умумӣ тарҳи хизматчиёни ҳарбӣ мебошад.

Пешниҳоди қувваи корӣ дар ҳама мамлакатҳо зери таъсири чунин гурӯҳи омилҳо қарор дорад:

1) **афзоиши муқаррарии аҳоли** – оқибатҳои таваллудшавӣ ва фавти одамон. Дар вобастагӣ аз он, ки кадом чараён афзалият дорад, афзоиши муқаррарӣ ва ё камшавии аҳоли ба назар мерасад;

2) **муҳочират** – ҳаркати одамон аз сарҳадҳо (муҳочират аз як мамлакат ба мамлакати дигар эмигрантсия номида

шуда, воридшавӣ ба мамлакати мазкур бошад иммигрантсия номида мешавад);

3) сохтори иҷтимоии коргарон, ки сатҳи маълумотнокӣ ва таъбири касбии онҳо, яъне сифати қувваи кори тавсиф мекунад.

Таъсири ПИТ ба мукамалгардонии қувваи корӣ. Пешравии илмӣ – техникӣ доимо ба қувваҳои истеҳсолкунандаи ҷамъият тағйирот ворид мекунад: ба воситаҳои истеҳсолот, ашёи меҳнат ва меҳнати зинда. Онҳо натиҷаи дониш мегарданд, ки аҳамияти он то рафт афзуда истодааст. Илм ба қувваи истеҳсолкунандаи бевосита мубаддалшуда истодааст. Агар дар воситаҳои меҳнат он ҳамчун дониши тачасумёфта баромад кунад, дар қувваи корӣ бошад он ҳамчун дониши зинда ба назар мерасад, ки фаъолияти илмӣ – техникӣ ва иқтисодии коргарро муайян мекунад. Агар қувваи корӣ ба талабҳои техника ва технологияи нав ҷавобгӯ набошад, он гоҳ ногузир ба истифода накардани техника ва технологияи муосир оварда мерасонад. Бинобар ҳамин зарур аст, ки инкишофи яқояи воситаҳои истеҳсолот ва қувваи корӣ ба миён ояд.

Сатҳи шуғли аҳоли дараҷаи (бо ифодаи фоиз) истифодабарии аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъолро нишон дода, ҳамчун нисбияти аҳолии бо шуғл машғул буда ба шумораи умумии аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъол муайян карда мешавад.

Шаклҳои шуғли аҳоли. Аҳолии дар иқтисодиёт бо шуғл машғул буда ба низоми муносибатҳои бо киро кор мекарда ва бекиро кор мекарда таснифот мешаванд. Ба гурӯҳи **бо киро кор** мекарда шахсони бо роҳбарияти корхона шартномаи хаттӣ ва ё созишномаи дахонӣ бастаанд ва аз рӯи ин шарномаҳо музди меҳнат мегиранд дохил мешаванд. **Коргарони бекиро** кор мекарда – ин шахсоне, ки худро мустақилона бо кор таъмин мекунанд.

20.2. НАЗАРИЯҲОИ БЕКОРӢ.

Консенсии классикии шугл. Мувофиқи ақидаи асосгузори иқтисоди ҷаҳони классикии А. Смит, ҳаҷми шугл дар иқтисодӣ дар асоси мизони музди меҳнати миёнаи як коргар муайян карда мешавад. Бо баробари ӯ, музди меҳнати баланд истифодабарии популран захираҳои меҳнатиро дар назар дорад. Амал намудани «дасти ноаён» дар бозори меҳнат ҳамавақт барои чори намудани мизони бозории музди меҳнат мусоидат мекунад.

Дар корҳои Д. Рикардо мафҳуми «метъери мукаррарии музди меҳнат» дода мешавад, ки ба ҳадди ақали физиологии тақриристеҳдони муътадил қувваи кори мувофиқат мекунад. Баробар ҳамин дар бозори меҳнат мувозинати байни пешниҳод ва талаботи меҳнат бо осонӣ таъмин карда мешавад.

Намояндагони мактаби классики тасдиқ мекарданд, ки ҳағмонии шугли пурра ҳолате ғайриимкон аст, ки дар он сатҳи хароҷотҳо барои дастрас намудани маҳсулот нокифоя мебошад. Дар ҳолати норасоии сатҳи умумии хароҷотҳо танзимкунадагони автомати ба амал шурӯъ мекунад: нарх, музди меҳнат, мизони фоиз, ки дар натиҷаи таъсири онҳо пастишавии хароҷотҳои умумӣ ба камшавии ҳаҷми аслии истеҳсолот, шугл ва даромадҳои аҳоли оварда намерасонад.

Консенсии марксистии шугл. Хусусияти хоси капитализм мувофиқи таълимоти Маркс, мавҷудияти пешниҳоди барзиёдии пешниҳоди қувваи кори нисбат ба талаботи қувваи кори мебошад. Барзиёдии қувваи кори аз тарафи Маркс аз сабаби иқтисодӣ ғайридод карда мешавад. Ҳодисаи бекорӣ бо ҷараёни андуҳти капиталистӣ ва аз афзоиши сохтори органикии капитали аз он бармеомада муайян карда мешавад.

Барои капиталист меҳнат – ҳамчун дигар омилҳои истеҳсолот мебошад. Меҳнат мувофиқи принципи ивазшавӣ

бо дигар омилҳо дарк карда мешавад. Тамоюли ивазшавии меҳнати зинда бо меҳнати гузашта (афзоиши сохтори органики капитал) вучуд дорад.

Агар сатҳи музди меҳнат аз арзиши қувваи корӣ балеанд шавад, он гоҳ ба капиталист иваз намудани коргарон бо мошинҳо фоидаовар аст.

Бо баробари афзоиши сохтори органики капитал, бо баробари инкишофи ПИТ эҳтиёҷот ба қувваи корӣ (капитали тағйирёбанда) нисбат ба воситаҳои истеҳсолот (капитали доимӣ) сустар афзоиш меёбад. Бо баробари камшавии талаботи капиталистон ба қувваи корӣ иқтисодии коргарони машғул набуда, яъне бекорон ба миён меоянд.

Концепсияҳои неоклассикии шугл. Мувофиқи афкори мактаби неоклассикӣ, бозори меҳнат ба монанди дигар бозорҳо дар асоси мувозинати нархӣ амал мекунад. Танзимкунандаи асосии бозори меҳнат музди меҳнат мебошад. Айнан нархи қувваи корӣ ба талабот ва пешниҳоди он таъсир мерасонад. Нархи қувваи корӣ бояд базуддӣ ба тағйиротҳои вазъияти бозорӣ мутобиқ шавад. Вобаста аз эҳтиёҷоти аслии нархи қувваи корӣ метавонад балеанд ва ё паст шавад.

Таъсири иттифоқҳои касаба, аз тарафи давлат зиёд намудани ҳаҷми музди меҳнати ҳадди ақал, мавҷуд набудани ахборот оид ба бозори меҳнат аз тарафи неоклассикон ҳамчун «номукаммалии» бозор мушоҳида карда мешавад.

Концепсияи кейнсии шугл. Ақидаҳои асосии назарияи кейнсии шуглро дар намуди мухтасар чунин тасвир кардан мумкин аст:

- дар ҳолати пойдор шудаи сатҳи инвестицияҳо ва музди меҳнати номиналӣ низоми иқтисодӣ дар давраи кӯтоҳмуддат метавонад дар ҳолати мувозинати устувор бо шугли нопурра ҷойгир шуда метавонад, ки маънои мавҷудияти бекорӣ мачбуриро дорад;

- нишондедан асосии шуғл (сатҳи асли, талабот ба меҳнат ва афзоиши музди меҳнати асли) дар бозори меҳнат таъсире нафафта, балки бо ҳаҷми талаботи самаранок дар бозори меҳ ва хизматҳо таъсире меёбад. Дар бозори меҳнат сатҳи музди меҳнати номинали (шуғли таъсире нафафта, пешниҳоди меҳнати аз он вобаста буда низ таъсире меёбад. Пешниҳоди меҳнат сатҳи ҳадди аксари имконшазирри шуғро дар ҳаҷми доданудан музди меҳнат нишон медиҳад;
- дар асоси механизми сатҳи шуғл ҳодисаи психологӣ менсрад: майл ба истеъмолот, пасандоз, инвеститсияҳо ва дархост ба бозоригирӣ (ликвидность). Сатҳи шуғл аз рафтори инвесторон, ҳолати пешниҳоди дарозмуддати онҳо, рафтори ҳама индивидҳои иқтисодӣ ба сифати истеъмолкунандагон вобаста аст;
- омилҳои асосии ҳалкунандаи таъсиреёбии шуғл – ин ҳаҷми инвеститсияҳо мебошад;
- сӯсати тағйирёбандаи музди меҳнат (пасшавии музди меҳнат ҷавобан ба афзоиши бекорӣ) дар шароитҳои низомии иқтисодие, ки дар он созишномаҳои гуногун оид ба музди меҳнат амал мекунанд, ғайриимкон аст. Дар чунин низом сӯсати шуғли тағйирёбанда бо воситаи афзоишдиҳии маҷмуи талаботи самаранок афзалтар мебошад.

Ҳамин тавр, кейнсчиён оид ба фаъолияти бозори меҳнат кулач ба маънидодкуниҳои фарқкунанда такя мекунанд. Мувофиқи таълимоти Кейнс бозори меҳнат дар ҳолати номувоҷиҳати доимӣ ва фундаменталӣ қарор дорад. Дар иқтисодидёт механизми шуғли пурраро кафолат меодад мавҷуд нест. Шуғли пурра ин ҳодисаи тасодуфӣ буда, қонуният намебошад.

Консепсияи шуғли назарияи «синтези неоклассикӣ». «Синтези неоклассикӣ» бо худ синтези ақидаҳои классикӣ ва

кейнсиरो ифода мекунад. Ин концепсия аз он бармеояд, ки дар сатҳи микроиқтисод ҳар як субъекти иқтисодӣ қарори оқилонаро қабул мекунад ва бозор самаранок аст. Лекин дар сатҳи макроиқтисод маҷмуи қарорҳои мутақобилаи субъектони микроиқтисодӣ фаъолияти ғайриоптималии тамоми иқтисодиётро ба миён оварданаш мумкин аст. Мувофиқан дар шароитҳои пастравии иқтисодӣ бозгашти автоматӣ ба шуғли пурра дастрас шуданаш ғайриимкон аст. Лекин баъд аз таъмин шуғли пурра бо чораҳои давлатӣ, ғояҳои модели классикӣ боз ба қувва медароянд.

Бо ибораи дигар, синтези неоклассикӣ дуруст будани модели кейнсиро дар давраи кӯтоҳмуддат ва дуруст будани модели классикиро дар давраи дарозмуддат тасдиқ мекунад.

Концепсияи монетаристии шуғл. Бо ақидаи намояндагони мактаби монетаристӣ, хоҷагии бозорӣ бо шарофати тамоюлҳои дохилӣ ба мӯътадилият кӯшиш мекунад. Агар дар ҷамъият номутаносибӣҳо ба миён оянд, он гоҳ ин номутаносибӣҳо пеш аз ҳама аз сабаби даҳлати давлат, масалан аз ҳисоби чори намудани музди меҳнати ҳадди ақал, таъсири иттифоқҳои касаба ба фаъолияти соҳибкорон ва ё мавҷуд набудани ахбороти объективӣ оиди мавҷудияти чойҳои холи корӣ ва ғайраҳо ба миён меоянд. Бинобар ҳамин шумораи танзимкунандагони давлатиро бояд маҳдуд кард. Барои мувозинатгардонии бозори меҳнат истифодабарии чунин фишангҳо ба монанди мизони ҳисобии фоизи бонки марказӣ ва ҳаҷми меъёри захираи ҳатмии бонкҳои тичоратӣ дар ҳисобҳои бонки марказӣ, мақсаднок мебошанд. Ин фишангҳо барои ҳавасмандгардонии фаъолияти инвестиционӣ ва корӣ муосибат намуда, ҳамин тавр барои зиёд намудани шуғл дар мамлакат хизмат мекунанд.

20.3. МАҲҶУМ, НИШОНДИҲАНДАҶО ВА ШАКЛҶОИ БЕКОРӢ.

Бекорӣ ва сатҳи он. Бекорӣ – ин ҳодисае, ки ба таври органикӣ бо бозори меҳнат алоқаманд аст. Бекорӣ аз сабаби номуқаммалии ғайриқисмати механизми бозорӣ ба миён меояд. Бекорӣ бо барзиёдии одамони хоҳиши дарёфти кор дошта (пешниҳоди қувваи корӣ) аз миқдори ҷойҳои кори мавҷуд будаи ба таҳассуси корҷӯяндагон (талабот ба қувваи корӣ) таъсир карда мешавад.

Чӣ хеле, ки дар боло қайд карда шуд, одамони бо шуғл мавҷуд буда якҷоя бо бекорон қувваи кори мамлакатро ташкил мекунад. Мувофиқан, қувваи корӣ бо ду гурӯҳи аҳолии ҷамъият карда мешавад: яке аз онҳо дар офаридани ғайриқисмати моддӣ ва ғайриқисмати ишғирок мекунад, қисми дигараш бошад бо кор машғул намебошад.

Сатҳи бекорӣ бо ифодаҳои ғайриқисмати бо роҳи тақсимкунии шумораи бекорон ба шумораи қувваи корӣ (шахсонӣ бо шуғл машғул буда ва бекорон) муайян карда мешавад:

$$u = \frac{U}{L} \times 100\% \text{ ва } \bar{u} = \frac{U}{E + U} \times 100\% \quad (20.2)$$

Боз як нишондиҳандаи омори меҳнат нишондиҳандаи сатҳи ишғироки қувваи корӣ (**Сқ.к.**) мебошад, ки ҳамчун нисбияти шумораи қувваи корӣ ба шумораи умумии аҳолии қобили меҳнат дошта бо ифодаи ғайриқисмати муайян карда мешавад:

$$\text{Сқ. к.} = \frac{E}{L} \times 100\% \quad (20.3)$$

Ин нишондиҳанда ҳиссаи аҳолии қобили меҳнат доштара ифода мекунад, ки дар бозори меҳнат мавҷуданд.

Шаклҳои бекорӣ. Вобаста аз фарқияти давомнокии бо шуғл мавҷуд набуда се шакли бекориро аз ҳам фарқ мекунад: фриксионӣ, сохторӣ ва сиклӣ.

Бекории фриксионӣ бо шахсони меҳнати кироя алоқаманд аст, ки онҳо ҷои кори пештара тарк намуда, дар ҷараёни гузариш ба ҷои нави корӣ қарор доранд. Ба бекории фриксионӣ бекорони зерин дохил мешаванд:

- бо фармони маъмурият аз кор озод шудагон;
- бо хоҳиши худ аз кор озод шуда;
- ба ҷои кори пештара барқароршавиро интизор будагон;
- шахсони ҷои кор ёфта, лекин ҳоло ба кор шурӯъ накарда;
- коргарони мавсимӣ (ғайр аз мавсим);
- шахсони бори аввал ба бозори меҳнат бо таҳассусҳои барои иқтисодиёт зарур ворид гашта.

Бекории фриксионӣ бо худ ҳодисаи на танҳо ногузирро ифода мекунад, зеро он бо тамоюлҳои муқаррарӣ дар ҳаракати қувваи корӣ алоқаманд буда, барои ҷойгир намудани оқилонаи қувваи корӣ ва ҳосилнокии нисбатан баланди меҳнат мусоидат мекунад.

Сатҳи бекории фриксионӣ бо ифодаи фоиз ба нисбияти шумораи бекорони фриксионӣ ва шумораи умумии қувваи корӣ баробар аст:

$$u_{\text{фриксионӣ}} = \frac{U_{\text{фриксионӣ}}}{L} \times 100\% \quad (20.4)$$

Бекории сохторӣ. Бекории сохторӣ бо дигаргунӣ дар иқтисодиёт асоснок шуда, бо чунин хусусиятҳо алоқаманд аст:

- бо тағйирётҳои сохтории талабот ба маҳсулоти соҳаҳои гуногун;
- бо тағйиротҳои сохтори соҳавии иқтисодиёт, ки сабаби он ПИТ мебошад.

Сабабҳои мавҷудияти бекории сохторӣ – номувофиқияти сохтори қувваи кори ба ҷойҳои корӣ мебошад. Бекории сохторӣ нисбат ба бекории фриксионӣ давомнокии тӯлони дорад.

Ба монанди бекории фриксионӣ, бекории сохторӣ ҳодисаи погузир ва муқаррариро то ҳатто дар иқтисодиётҳои тараққикарда ифода мекунад.

Сатҳи бекории сохторӣ ҳамчун нисбияти шумораи бекорони сохторӣ ба шумораи умумии қувваи корӣ муайян карда мешавад:

$$u_{\text{сохторӣ}} = \frac{U_{\text{сохторӣ}}}{L} \times 100\% \quad (20.5)$$

Агар дар иқтисодиёт танҳо бекории фриксионӣ ва сохторӣ мавҷуд бошад, он гоҳ ин ҳолат ба шуғли пурраи қувваи кори мувофиқ буда, истифодабарии самаранок ва оқилонаи қувваи кориро дар назар дорад.

Сатҳи муқаррарии бекорӣ. Сатҳи бекорӣ ҳангоми шуғли пурраи қувваи корӣ сатҳи бекории асли номиида мешавад (u^*). Ин ҳолат маънои онро дорад, ки ҳама одамони хоҳиши кор кардан доранд ва бо ҷустуҷӯи фаъолонаи ҷои кор машғуланд албағга бо кор таъмин мегарданд. Ҳаҷми аслии барориш, ки ба сатҳи бекории муқаррарӣ мувофиқ аст, сатҳи муқаррарии барориш ва ё барориши имконпазир (Y^*) номида мешавад.

Азбаски шуғли пурраи қувваи корӣ дар назар дорад, ки дар иқтисодиёт танҳо бекории фриксионӣ ва сохторӣ мавҷуд аст, бинобар ҳамин сатҳи бекории муқаррариро ҳамчун ҷамъи сатҳи бекории фриксионӣ ва сохторӣ муайян кардан мумкин аст:

$$u_{\text{муқаррарӣ}} = u_{\text{фриксионӣ}} + u_{\text{сохторӣ}} \quad (20.6)$$

Номи муосири ин нишондиҳанда (сатҳи бекории муқаррарӣ) – сатҳи бекории шиддатнамеодоаи таваррум (NAIRU - Non accelerating inflation rate of unemployment) мебошад. Ҷунин номгузорӣ ба назарияи иқтисодӣ аз тарафи М. Фридмен

соли 1968 ворид карда шуда, новобаста аз ӯ аз тарафи дигар иқтисодчии америкой Э.Фэлпс таҳия гардидааст.

Барои муайян намудани сатҳи бекории муқаррарӣ иқтисодчиён андозаи миёнаи бекории аслиро дар тӯли давраи дарозмуддат ба эътибор мегиранд. Андозаи миёна дар тӯли 40 – 50 сол тағйиротҳои сиклиро мӯътадил мекунад.

Бекорӣ дар сатҳи муқаррарӣ барои боздории таваррум зарур аст. Дар иқтисодиёти шуғли пурра ҳар як тағйирёбии маҷмӯи талабот ба афзоиши сатҳи ҷарҳҳо оварда мерасонад, зеро истеҳсолот ба талаботи афзоишнӯфта аз сабаби норасогии захираҳо ба пуррагӣ мувофиқат карда наметавонад.

Андозаи сатҳи бекории муқаррарӣ бо мурури замон афзоиш меёбад. Агар дар ибтидои солҳои 60-уми асри гузашта сатҳи он ба 4%-и қувваи корӣ баробар бошад, дар замони ҳозира сатҳи он ба 5-6% расидааст. Сабабҳои афзоиши сатҳи бекории муқаррарӣ – ин афзоишҳои давомнокии дарёфти ҷои корӣ мебошад.

Аз ин лиҳоз гуфтан мумкин аст, ки сатҳи бекории муқаррарӣ – ин сатҳи бекорӣ ҳангоми ҳолати мӯътадили устувори иқтисодӣ мебошад, ки дар атрофи он сатҳи аслии бекорӣ тағйир меёбад.

Сатҳи аслии бекорӣ дар давраи бум аз сатҳи муқаррарӣ паст буда, дар давраи пасгравӣ бошад аз сатҳи бекории муқаррарӣ зиёд аст.

Андозаи бекорие, ки ба фарқи байни бекории асли ва муқаррарӣ баробар аст, бекории сиклӣ номида мешавад.

Бекории сиклӣ ин бекорие, ки аз сатҳи бекории муқаррарӣ зиёд буда, дар давраи кӯтоҳмуддат бо тағйиротҳои фаъолнокии иқтисодӣ алоқаманд мебошад. Бекории сиклӣ – ин бекорие, ки аз сабаби пасгравии иқтисодӣ ҳангоми кам будани МУД-и асли аз МУД – и имконпазир ба

ҳиёти меояд. Мавҷудияти бекории сиклӣ дар назар дорад, ки дар иқтисодии шугли нопурраи захираҳо ҷой дошта, сатҳи бекории асли аз сатҳи муқаррарии он зиёд мебошад.

Сатҳи аслии бекории ҳамчун нисбияти фоизи шумораи умумии бекорон (фриксионӣ+сохторӣ+сиклӣ) ба шумораи умумии қувваи корӣ ва ҷамъии сатҳи ҳамма шаклҳои бекорӣ ва ҷамъии сатҳи бекории муқаррарӣ ва сиклӣ ҳисоб карда мешавад.

$$u_{аслӣ} = \frac{U}{L} \times 100\%;$$

$$u_{аслӣ} = \frac{U_{муқаррарӣ} + U_{фриксионӣ} + U_{сохторӣ}}{L} \times 100\% = u_{муқаррарӣ} + u_{фриксионӣ} + u_{сохторӣ} \quad (20.7)$$

Азбаски ҷамъии сатҳи бекории фриксионӣ ва сохторӣ ба сатҳи бекории муқаррарӣ баробар аст, бинобар ҳамин сатҳи бекории асли чунин ифода шуданаш мумкин аст:

$$u_{аслӣ} = u * + u_{сохторӣ} \quad (20.8)$$

Сатҳи бекории сиклӣ дар ҳолати пастравӣ (ретсессия) мусбӣ мешавад, ки дар чунин ҳолат сатҳи бекории асли аз сатҳи муқаррарӣ зиёд буда ($u_{сиклӣ} > 0$), шугли нопурраи захираҳо ба назар мерасад. Инчунин сатҳи бекории сиклӣ ҳангоми хурд будани сатҳи бекории асли аз сатҳи муқаррарӣ ($u_{сиклӣ} < 0$), манфӣ шуда метавонад, ин гуна ҳолат шугли бари-зофагии захираҳо дар назар дорад.

Шугли пурра. Шугли пурра мавҷуд набудани бекори-ро умуман дар назар надорад. Чи хеле, ки дар боло нишон дода шуда буд, бекории фриксионӣ ва сохторӣ ҳодисаҳои но-гузиранд. Бинобар ҳамин сатҳи бекорӣ ҳангоми шугли пурра ба ҷамъии шаклҳои бекории фриксионӣ ва сохторӣ баробар аст. Бо ибораи дигар шугли пурра дар ҳолате ба назар ме-расад, ки агар сатҳи бекории сиклӣ ба нол баробар бошад.

Дигар шақҳои бекорӣ.

Бекории институтсионалӣ. Бекории институтсионалӣ дар натиҷаи ташкил ғайрисамараноки бозори меҳнат ба миён меояд. Масалан, ҳангоми амал намудани Қонун оид ба қайдгирии ҳатмии ҷойҳои кори озод. Ин ҳолат ба ахбороти нодуруст сабаб шуда, ба баланд намудани сунъии сатҳи бекорӣ оварда мерасонад.

Бекории ихтиёрӣ. Бекории ихтиёрӣро бо хоҳиши корнакардани як қатор одамон тавсиф кардан мумкин аст. Масалан, ба дараҷаи кофӣ нигоҳу бинӣ аз тарафи шавҳар, зарурияти иҷро намудани корҳои хонагӣ ва тарбияи фарзандон, дар баъзе занҳо майли интиҳоби бекории ихтиёрӣро тавлид мекунад.

Бекории пӯшида. Бекории пӯшида шахсони ҳафтаи нопурра ва ё рӯзи нопурра бо кор машғул будагонро дар назар дорад, ки онҳо расман бо кор таъмин ҳастанд. Ба ин категория коргароне дохил мешаванд, ки дар рухсатии маҷбурии бе нигоҳдории музди меҳнат қарор доранд.

Бекории шахшуда. Бекории шахшуда одамонро дар бар мегирад, ки муддати дароз бо кор таъмин шуда наметавонанд.

20.4. ОҚИБАТҲОИ БЕКОРӢ.

Мавҷудияти бекории сиклӣ мушкилоти ҷиддии макроиқтисодиро дар назар дорад. Бекорӣ ба одамон таъсири бевоситаи ҷиддӣ мерасонад. Бо баробари ин нисбат ба таваррум, ки ҳамагонро фаро мегирад, бекорӣ мушкилоти инфиродӣ мебошад.

Оқибатҳои иқтисодӣ ва ғайрииқтисодии бекориро аз ҳам ҷудо мекунанд, ки ҳам дар сатҳи инфиродӣ ва ҳам дар сатҳи ҷамъиятӣ ифода меёбад.

Оқибатҳои иқтисодии бекорӣ дар сатҳи инфиродӣ дар ҷунин хусусиятҳо ифода меёбад:

- аз даст додани даромад ва ё қисми даромад дар давраи чорӣ;

- настишавии имконпазирӣ даромадҳо дар оянда дар натиҷаи гум кардани таҳассуснокӣ;

Дар сатҳи ҷамъияти оқибатҳои бекорӣ дар ноистеҳсолкунии МУД, тағйирёбии (оқибмонши) МУД – и асли аз МУД – и имконпазир (МУД дар сатҳи шуғли пурра) ифода меёбад.

Тағйирёбии (ҷудошавии) МУД ($GDP\ gap$) ҳамчун нисбияти фонзии фарқи байни МУД – и асли (Y) ва МУД – и имконпазир (Y^*) ба андозаи МУД – и имконпазир ҳисоб карда мешавад:

$$GDP_{gap} = \frac{Y - Y^*}{Y} \times 100\% \quad (20.9)$$

Вобастагии байни тағйиротҳои аслии барориш аз барориши имконпазир ва сатҳи бекорӣ сиклӣ ба таври эмпирӣ, дар асоси омӯзиши маълумотҳои омории ИМА барои даҳсолаҳо, иқтисодчии америкоӣ Артур Оукен муайян намуд.

Формулае, ки ин вобастагиро ифода мекунад, қонуни Оукен номида мешавад.

$$\frac{Y - Y^*}{Y} \times 100\% = -\beta(u - u^*), \quad (20.10)$$

ки дар ин ҷо: u – сатҳи бекорӣ асли; u^* – сатҳи бекорӣ муқаррарӣ; $(u - u^*)$ – сатҳи бекорӣ сиклӣ; β – коэффитсиенти Оукен, яъне коэффитсиенти ҳиссиёти тағйирёбии МУД ба тағйирёбии сатҳи бекорӣ сиклӣ ($\beta > 1$), ки ба чанд фоиз камшавии ҳаҷми барориши аслиро нисбат барориши имконпазир дар ҳолати зиёд шудани сатҳи бекорӣ асли аз сатҳи муқаррарӣ ба як фоиз нишон медиҳад.

Ишораи (-) пеш аз β истода, вобастагии баръакси байни МУД – асли ва сатҳи бекорӣ сиклиро нишон медиҳад: чи қадаре, ки сатҳи бекорӣ баланд шавад, ҳамон қадар андозаи МУД – и асли нисбат ба имконпазир кам мешавад.

Тағйирёбии МУД – и аслии ҳамагуна солро (Y_t) бо нисбияти МУД – и аслии соли гузашта (Y_{t-1}) ҳисоб кардан мумкин аст. Формулаи чунин ҳисобро низ А. Оукен пешкаш намуд:

$$\frac{Y_t - Y_{t-1}}{Y_{t-1}} \times 100\% = 3\% - 2(u_t - u_{t-1}), \quad (20.11)$$

ки дар ин ҷо: u_t – сатҳи бекорӣи аслии соли ҷорӣ; u_{t-1} – сатҳи бекорӣи аслии соли гузашта; 3% - суръати миёнасолаи афзоиши МУД – и имконпазир дар мамлакатҳои тараққиқарда, ки бо зиёдшавии миқдори захираҳо (меҳнат ва капитал) ва пешравии техникӣ асос ёфтааст; 2 – коэффитсиенте, ки ба қадом фоиз камшавии МУД – и аслиро дар ҳолати зиёд шудани бекорӣ ба як фоиз ҳангоми мавҷуд набудани рушди иқтисодӣ нишон медиҳад ва бинобар ҳамин коэффитсиенти ҳиссиёти тағйирёбии МУД – ро ба тағйирёбии сатҳи бекорӣи аслии нишон медиҳад. Яъне агар сатҳи бекорӣ ба як фоиз зиёд шавад, он гоҳ дар ҳолати мавҷуд набудани рушди иқтисодӣ МУД – и асли ба 2% кам мешавад.

Дар асоси ин формула на танҳо андозаи тағйирёбии МУД – ро, ки бо баробари зиёдшавии бекорӣ ба миён омадааст, балки баръакс андозаи зиёдшавии сатҳи бекорӣи аслиро нишон медиҳад, ки бо пастравӣ дар иқтисодиёт алоқаманд аст⁴:

$$(u_t - u_{t-1}) = \frac{1}{2} \left(\frac{Y_t - Y_{t-1}}{Y_{t-1}} \times 100\% - 3 \right) \quad (20.12)$$

Барои иқтисодиёт ҳолате хатарнок аст, ки дар он сатҳи бекорӣи асли дар муддат дароз пойдор мегардад. Ин ҳодисаро иқтисодчиён гистерезис номидаанд, ки мушқилоти қиддиро ифода мекунад.

⁴ Бояд дар назар дошт, ки ин формула баръакс аст, зеро асоси он функцияи истехсолӣ, яъне вобастагии ҳаҷми барориш аз сатҳи шуға мебошад.

Истилоҳи «гистерезис» аз тарафи иқтисодчиён аз физикон гирифта шудааст. Гистерезис ҳамон вақт ба назар мерасад, ки агар тағйирёбанд ба таъсири вақтии беруна дучор шуда, ба андозаи пешинани худ бар наметардад, то ҳатто дар ҳолати қатъ гардидани таъсири беруна. Нисбат ба бекорӣ гистерезис маънои онро дорад, ки агар сатҳи бекорӣ зиёд шавад, он гоҳ бекорӣ ба андозаи пешинани то ҳатто баъд аз қатъ гардидани омилҳои онро ба миён оварда баргашта наметавонад. Дар ин ҳолат зиёдшавии бекорӣи муқаррарӣ ба назар мерасад.

Оқибатҳои ғайрииқтисодии бекорӣ – ин оқибатҳои иҷтимоӣ, психологӣ ва сиёсии аз гум кардани ҷои корӣ.

Дар сатҳи инфиродӣ ин гуна оқибатҳо дар он зоҳир мегарданд, ки имконияти дарёфт карда натавонистани ҷои кор дар тӯли давраи дарозмуддат дар мафқури одамон ҳиссиёти ноপুরрагро пайдо кунонида, одамонро ба шиддатёбии ҳолати психологӣ, касалиҳои асаб, вайроншавии оилаҳо ва ғайраҳо оварда мерасонад. Аз даст додани сарчашмаи муътадили даромад одамонро ба ҷиноятҳо равона сохтанаш мумкин аст.

Дар сатҳи ҷамъият оқибатҳои ғайрииқтисодии бекорӣ дар чунин шаклҳо ифода меёбад:

- шиддатёбии иҷтимоӣ, то ҳатто то табаддулотҳои сиёсӣ;
- афзоиши касалиҳо ва сатҳи фавт дар мамлакат, инчунин афзоиши сатҳи ҷинояткорӣ. Аз рӯи ҳисобҳои олмиони америкой, баландишавии сатҳи бекорӣ ба 1%, ки дар тӯли 6 сол давом мекунад, ба чунин оқибатҳои оварда мерасонад⁵:
 - ✓ сатҳи умумии фавт ба 2,0%;
 - ✓ шумораи худкуниҳо ба 4,1%;
 - ✓ шумораи қутлгорҳо ба 5,7%;
 - ✓ шумораи ба маҳбасҳо нишастагон ба 4,0%;

⁵ Курс общей экономической теории. – СПб., 1996. – С. 316 – 317. Самуэльсон П., Нордхаус У. Экономика. 15-е изд. – М., 1997: С. 597.

✓ шумораи ба касалиҳои руҳи гирифтор шуда ба 4,0, Ҳамаи ин ба зарарҳои оварда мерасонад, ки ҷамъият дар натиҷаи хароҷотҳои барои маориф, тайёрии касбӣ ва таъмини стаҳи муайяни таҳассуснокии одамон алоқаманд аст.

Ҳамаи ин ва дигар оқибатҳои ҳама иқтисодчиён ва сиёсатмадоронро водор месозад, ки ба бекорӣ бо диққати махсус назар карда, баҳри баҳодихии манфии он ҳамоов бошанд. Дар охириҳои солҳои 1930 – ум Ч. Кейнс бекориро «ҳодисаи ногузирӣ ҷамъият» номид, зеро бекорӣ дигар мушкилотҳои ба миён меорад. Аз он давра вақти бисёр сипари гашт, лекин П. Самуэлсон ва У. Нордхаус гумон доранд, ки «бекорӣ зиёд мисли пештара мавҷудияти иқтисодӣ ометаро захролуд мекунад»⁶. Бинобар ҳамин мубориза бар зидди бекорӣ – яке аз масъалаҳои зарурии сиёсат макроиқтисодии давлат мебошад.

20.5. СИЁСАТИ ДАВЛАТӢ ДАР СОҲАИ ШУҒЛ.

Бозори қувваи корӣ – сектори махсуси иқтисодӣ аст. Ин бозор аз дигар намуди бозорҳои бо он фарқ мекунад, ки дар он молҳои аз металл, пластмасса, ҷӯб, пахта ва ғайра истехсолшуда гардиш накарда, балки одамон зинда гардиш мекунанд. Бинобар ҳамин танзими он аҳамияти ниҳоят калони иҷтимоӣ – иқтисодӣ ва сиёсӣ дошта, нисбати он аз тарафи давлат диққати махсус зоҳир карда мешавад.

Лекин давлат барои таъмини ҷои корӣ уҳдадор нест, ҷунки ин ҷорабинӣ таваррумро афзоиш медиҳад. Аммо давлат бояд бекориро дар сатҳи муқаррарӣ нигоҳ дорад, яъне ӯ бояд барои таъмини шуғли пурра кӯшиш намояд.

Азбаски бекорӣ бо худ мушкилоти ҷиддии макроиқтисодиро ифода мекунад, бинобар ҳамин давлат барои мубориза бар зидди он мубориза мебарад. Бо баробари ин ба-

⁶ Курс общей экономической теории. – СПб., 1996. – С. 316 – 317. Самуэльсон П., Нордхаус У. Экономика. 15-е изд. – М., 1997: С. 597.

рои намудҳои гуногуни бекорӣ чораҳои гуногун андешида мешаванд.

Чораи умумӣ барои ҳама намудҳои бекорӣ ин таъкили хизматрасониҳои шуғл (марказҳои бо кор таъминкунӣ) ба ҳисоб меравад. Чораҳои махсус барои мубориза бар зидди бекории фрикционӣ чунин чорабиниҳои баромад мекушанд: муқаммалгардонии низоми ҷамъкунӣ ва пешкаш намудани ахборот оид ба мавҷудияти ҷойҳои кории холи (на танҳо дар шаҳри доданида, балки дар дигар шаҳрҳо ва минтақаҳо); таъсисдиҳии хизматҳои махсус барои ин мақсадҳо.

Барои мубориза бо бекории сохторӣ чунин чораҳои истифода мешаванд: таъсисдиҳии хизматҳо ва муассисаҳои давлатӣ оид ба тайёркунӣ ва азнавтайёркунии кадрҳо; кӯмак ба ба чунин муассисаҳо.

Воситаҳои асосии мубориза бо бекории сиклӣ чунин чорабиниҳои ба ҳисоб мераванд: амалигардонии сиёсати зиддибӯхронӣ; роҳ надодан ба пастравҳои истехсолот ва мувофиқан ҷойҳои холи иловагӣ; таъсисдиҳии ҷойҳои корӣ дар сектори давлатии иқтисодиёт. Лекин бояд дар назар дошт, ки кӯшиши давлат барои кам намудани бекорӣ бо афзоиши таваррум дар иқтисодиёт алоқаманд аст.

Барои омӯзиши алоқамандии таваррум ва бекорӣ қачхатгаи Филлипс истифода мешавад. Мантиқи ин қачхатгаи дар мавҷудияти вобастагии баръакс байни ҳара-қати нархҳо (аз он ҷумла музди меҳнат) ва сатҳи таваррум мебошад.

Филлипс ба пастшавии нархҳо ва афзоиши бекорӣ, ки ба шароитҳои ретсессия хосанд аҳамият дод. Бо баробари оғозёбии болоравӣ афзоиши нархҳо (зиёдшавии талабот ба молҳо) ва пастшавии сатҳи бекорӣ ба назар мерасад.

Ин вобастагиро бо чунин тарз ифода кардан мумкин аст. Чи хеле, ки маълум аст, сатҳи музди меҳнат ва сатҳи шуғл бо ҳам алоқаманданд. Бо баробари баландшавии музди меҳнат шуғл афзоиш ёфта, бекорӣ бошад (тарафи баръакси шуғл) кам мешавад. Лекин зиёдшавии музди меҳнати пулӣ маънои афзоиши харочотҳо ва мувофиқан нархҳо дар на-

зар дорад. Баландшавии нархҳо бошанд, одатан маънои па-
стшавии бекориро дорад. Бинобар ҳамин ҳангоми коркарди
сиёсати иқтисодӣ бояд интиҳоб намуд: ё таваррум ва ё
бекорӣ. Дар асл дар ин ҷо ҷустуҷӯи ҳамзистии имконпазири
ду ҳодисаи негативӣ дар назар дошта мешавад.

Муносибатҳо доир ба ҳалли мушкилоти ҳамзистии тавар-
рум ва бекорӣ дар таълимоти Кейнс ва Фридмен якхела нестанд.
Кейнс аз он бар меояд, ки ҳавасмандгардонии талаботи пулӣ (та-
варруми хурд) ба афзоиши ҷуғл мусоидат менамояд. Фридмен
тасдиқ мекунад, ки афзоиши баробари пешниҳоди пулӣ ва аф-
зоиши муътадил ва пуғли «муқар-рарии» Кейнс ба сиёсати
пулӣ ва фискалии тағйирёбанда таъя мекунад.

Аз тарафи аксарияти иқтисодчиён, қачхаттаи Филлипс
дар солҳои 60-ум ҳамчун воситаи идеалии интиҳоби
вариантҳои алтернативӣ байни таваррум ва бекорӣ
мушоҳида карда мешуд. Лекин монетаристон бо роҳбарии
Фридмен ба ҳулосае омаданд, ки мувофиқи он қачхаттаи
Филлипс дар давраи нисбатан кӯтоҳмуддат, давраи афзои-
шӣбии бекорӣ ва камшавии истехсолот амал мекунад. Дар
шароитҳои давраи дарозмуддат, қачхаттаи Филлипс ба боло
ҳаракат карда, кунҷи тез пайдо мекунад. Бо ибораи дигар,
ҳолати стагфлятсия – нигоҳдории бекорӣ зиёд ҳангоми аф-
зоиши таварруми нархҳо ба назар мерасад.

20.6. НАЗАРИЯИ КАПИТАЛИ ИНСОНӢ.

Ч. Кобб ва П. Дуглас дар асоси таҳлили маълумотҳои
омории истехсоли гандумро дар ИМА ба ҳулоса омаданд, ки
1% афзоиши хароҷоти меҳнат нисбат ба афзоишӣбии капи-
тал ба 1%, барориширо се маротиба зиёд мекунад. Натиҷаҳои
тадқиқоти эмпирӣ Кобб – Дуглас ба соҳибкорон бо
мақсади мукамалгардонӣ дар соҳаи истифодабарии омил-
ҳои истехсолот ҳолатеро ифшо намуданд, ки меҳнат нисбат
ба ҷалби иловагии капитал афзалтар мебошад. Бо баробари
ин дар мамлакатҳои бо иқтисодиёти бозории тараққикарда
таҳияҳои баландкунандаи самараноки ҳавасмандгардонии

қобилияти меҳнатиро истифода мебардагӣ шуданд. Дар назария назарияҳои муносибатҳои инсонӣ ва ҳамкориҳои иҷтимоӣ ба кӯшиш аниқанд, ки мақсади онҳо таъмини боздеҳии ҷаҳд аз истифодабарии омилҳои инсонӣ мебардад.

Дар охири асри XX чунин тасаввурот доимо мустаҳкам мешуд. Рақобат дар шароитҳои бозори пурра зарурати баланд намудани доимии сифат, азнавқунии помӯи маҳсулот ва истеҳсолотро талаб мекард. Бо баробари ин қобилияти қарордодҳои тағриротҳои қоргар, ҷустуҷӯи навоариҳои, мутаҷибнашавӣ ба шароитҳои доимо дигаргуншавандаи истеҳсолот аз тарафи қоргар аризиш пайдо менамоянд.

Дар мамлакатҳои илдустриалии муосир таҳассуснокии қоргар ба омилҳои ҳалқунандаи муборизаи рақибона мубаддал гардидааст. Дар шароитҳои муосир маблағгузориҳо ба қувваи қорӣ (маълумотинокӣ, барномаҳои иҷтимоӣ ва ғайраҳо) ва ё бо иборати мамлакатҳои ғарб ба капитали инсонӣ афзалият пайдо мекунанд. Айнан чунин хароҷотҳои қорӣ ба қувваи инсонӣ дарозмуддати рушди иқтисодӣ мусоидат менамояд, ки ба ПИТ таъсия мекунанд, чунки қувваи қорӣ таҳассуснок барои муқаммалгардӣ қобилияти бештар дорад.

Иқтисодчиён ба тадқиқи муаммои «капитали инсонӣ» дар нӯтиҳои солҳои 60-уми асри XX оғоз намуданд. Дар илми иқтисодӣ мавҳуми инвеститсияҳо ба капитали инсонӣ пайдо шуд, ки маҷмӯи хароҷотҳои қорӣ мустақимро барои маориф дар назар дорад.

Иқтисодчиён исбот намуданд, ки маориф барои шахс фондаовар менамояд, агар арзиши аслии хароҷотҳои қорӣ маориф ва фонда андозан мусбиро таъкил кунанд. Аз рӯи ҳисобҳо, дар ИМА аз се ҳисса ду ҳиссаи капитали қорӣ ба «капитали инсонӣ» маблағгузори қорӣ шуда, айнан барои муассисаҳои таълими, илмӣ, барномаҳо ва марказҳои тадқиқотӣ, омӯзиши мутахассисон равона шудаанд.

Асосгузори назарияи қорӣ Г. Беккер ба ҳисоб меравад. Қорӣ ӯ бо номи «Капитали инсонӣ: таҳлили назариявӣ ва эмпирӣ» соли 1964 нашр шуда, мувофиқи

баҳодихии академияи шоҳии Шведӣ, барои илми иқтисодии муосир саҳми босазое гузоштааст.

Истифодабарии фишангҳои назарияи капитали инсонӣ имконият дод, ки ба ҳалли муаммои бо омилҳои рушди иқтисодӣ алоқаманд буда, тақсимоги даромадҳо, нақши иқтисодии маориф ва ғайраҳо муносибати куллан нав пойдор карда шавад.

Капитали инсонӣ гуфта, одатан захираҳои тандурустӣ, дониш, қобилиятҳо, ҳавасмандгардониҳои инсонӣ фаҳмида мешаванд, ки барои афзоиши ҳосилнокии меҳнаги мусоидат намуда, ба афзоиши даромадҳо таъсир мерасонанд.

Ҳама намуди хароҷотҳо характери мақсаднок донда, даромади пулии ояндаи инсонро муайян карда, ҳамчун инвестиция ба капитали инсонӣ тавсиф карда мешавад. Шахсонӣ алоҳида оид ба инвестицияҳо барои маълумотинокии худ, тайёрии касбӣ қарорҳои муайяноро қабул мекунанд. Дар ин ҳолат фоида дар намуди даромадҳои зиёди дар оянда дастрас мешуда, дарёфти ҷои кории мувофиқ, баланд намудани обрӯи иҷтимоӣ ва ғайраҳо ифода меёбад. Хароҷотҳо бо баҳодихии хароҷотҳои барои омӯзиш ва тайёрии амалӣ шуда, инчунин бо арзиши алтернативии ин инвестицияҳо муайян карда мешаванд.

МАВЗҶҶИ 21. СИЁСАТИ ИҚТИСОДИИ ДАВЛАТ

- 21.1. *Сидати иқтисодӣ: сарчашмаҳои таъсисёбӣ.*
- 21.2. *Конвенсияи сидати иқтисодии давлат ва унсурҳои таркибии он.*
- 21.3. *Низоми мақсадҳои сидати иқтисодӣ.*
- 21.4. *Сидати ваъиятии давлат.*

21.1. СИЁСАТИ ИҚТИСОДИ: САРЧАШМАҶОИ ТАЪСИСЁБИ.

Мураккабшавии низоми бозорӣ. Барои иқтисодиёти бозорӣи инкишофёфта қонуниятҳои таҷриба ба мураккабшавии доими ҳос аст. Дар иқтисодиёти милли баҳамтаъсиррасонии шумораи зиёди объект ва субъектони муносибатҳои иқтисодӣ ба миён меояд. Натиҷаи баҳамтаъсиррасонии қувваҳои бозорӣ ва табодули илмӣ – техникаи низоми бозориро ба сатҳи сифатан нав баровард.

Марҳилаҳои мураккабгардии низоми бозорӣ. Дар низоми бозорӣи мураккабшавӣ таҷқиқотчиён ду марҳиларо аз ҳам ҷудо мекунанд. Марҳилаи аввал ба табодули саноатии охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX алоқаманд буд. Асоси болоравии шаклҳои ифодаёбии бозорӣи иқтисодиёт ба таҷрибаи омӯшӣ қарор намудани истехсолоти мошинӣ буд. Омӯшӣ иловагӣ, ки қарорҳои иқтисодиро мураккаб гардонид, афзоиши ҳоли дар минтақаҳои нисбатан маҳдуд ва масҷун дар Европаи асрҳои XVIII – XIX ба ҳисоб меравад. Дар натиҷа фазаи иқтисодӣ маҳдуд гашт.

Болоравии техникаи тасодуфӣ ба миён наомад. Маънидодкунии онро танҳо ба дониши инсонии қароршуда фаҳмонидан номумкин аст. Қарорҳои илмӣ – техникаи дар сатҳи муайян қарор ба дигаргуншавии ҳолати иқтисодӣ алоқаманд аст. Мубориза, қарор ба қарор намудани натиҷаҳои иқтисодӣ баҳтарини босуръат, нигоҳдорӣи мав-

кеи истехсолии худ, аксарияти намояндагони олами тичоратро ба чуствучӯи навовариҳои нави техникӣ ва технологӣ водор месохт. Марҳилаи дуюм, ки дар охири асри XIX оғоз ёфта то имрӯзҳо давом мекунад, дар дигар алоқамандии ҷараёнҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ асос мегирад, байни механизмҳои бозорӣ ва давлатӣ. Инкишофи низоми иқтисодӣ дар марҳилаи муайян ба шиддатёбии ҷораҳои дастгирикунанда ва танзимкунандаи давлат мӯҳтоҷ гардид. Давлат дар нақи нави иқтисодӣ баромад карда, ҳудудҳои сиёсати иқтисодӣ муайян карда шуданд.

Афзоишёбии нақши танзимкунии давлат. Даҳолати давлат ба иқтисодиёт бо номукаммалии механизми бозорӣ, алаҳхусус бо бозори рақобати мукамал алоқаманд аст, ки минбаъд ба ҳукмронии монополияҳо мубаддал гашт. Дар чунин шароитҳо механизми бозорӣ, ки бисёр афзалиятҳо дошт, барои ҳал намудани мушкилотҳои зиёд ва таъмини рушди иқтисодӣ қобилияти кофӣ надошт.

Ҳамаи ин даҳолати систематикӣ давлатро ба ҷараёнҳои иқтисодӣ талаб намуд, лекин ҳудудҳои чунин даҳолат дар низомҳои гуногуни иқтисодӣ якхела набуданд.

Дар шароитҳои, ки моликияти хусусии инфиродӣ ва рақобати мукамал ҳукмрон буданд, ҳудудҳои даҳолати давлат ба ҷараёнҳои иқтисодӣ то ҳадди ақал буда, бо ташкили муомилоти пулӣ, истехсоли неъматҳои ҷамъиятӣ, бартараф намудани оқибатҳои манфии самараҳои беруна муайян шуда буданд.

Дар шароитҳои иқтисодиёти омехта, ҳангоме, ки рақобат ҳислати номукамал дорад, иштирокчии асосии бозор монополияҳои калон ва олигополияҳо буда, ҳудудҳои танзими давлатии иқтисодиёт васеътар шуданд.

Низоми ислоҳ намудани механизми бозорӣ. Дар ҷаҳорҷубаи стратегияи нав давлат низоми ҷораҳои ҳислати

инфрасохтори доштарао васеъ намуд. Ҳамзамон ҳолати сифатан нави механизмҳои истеҳсоли бозори ислоҳ намудани берунро аз тарафи давлат талаб намуд.

Дар шизоми истеҳсоли чораҳо онд ба нигоҳдории мувофиқати мақрунқисоди дар шароитҳои иқтисодии минтақаи иқтисодии бозори дохил мешаванд.

Неъматҳои ҷамъиятӣ ва ноқомии (фиаско) бозор. Сабоби зарурии даҳолати давлат ба иқтисодӣ, мавҷудияти (бо баробари неъматҳои хусусӣ) неъматҳои ҷамъиятӣ мебошанд. Ба онҳо муҳофизати милӣ, ҳифзи муҳити атроф ва таъриҳи дохил мешаванд. Ин неъматҳо бо худ мол ва хизматҳоро ифода мекунад, ки онҳо барои ҳамагон бе ҳарогатҳои иловагӣ дастрас мебошанд. Дастрас намудани ин неъматҳо аз тарафи ягон аъзои ҷамъият онҳоро барои дигарон дастнорас намекунад.

Неъматҳои ҷамъиятӣ, одатан аз тарафи давлат аз ҳисоби воситаҳои андозбандӣ пешкаш карда мешаванд. Агар ин неъматҳо бо воситаи бозор пешкаш карда шаванд, он гоҳ афзоишҳои сатҳи истеҳсолот ба миён намеояд, чунки дар ҳолати истисно нақардан механизми бозорӣ амал намекунад ва бозор дар чунин ҳолат ба ноқомӣ (фиаско) дучор мешавад. Дар асл неъматҳои соф ҷамъиятӣ кам ба назар мерасанд. Одатан онҳо ҳислати хусусӣ – ҷамъиятӣ дошта, қисман дар бозор фурухта мешаванд (масалан, маориф).

Миқёси (масштаби) даҳолати давлат. Нишондиҳандаи нисбатан паҳншуда, ки бо воситаи он миқёси даҳолати давлат ба чароғҳои иқтисодӣ баҳо дода мешаванд, ҳиссаи хариди давлатӣ дар МУД, яъне квотаи давлатӣ мебошад. Ин нишондиҳанда фаъолияти истеҳсолии корхонаҳои давлатиро пурра тавсиф карда, тамоми соҳаи фаъолияти давлатиро ба пуррагӣ тавсиф намекунад.

Мафҳуми сиёсати иқтисодӣ. Сиёсати иқтисодии давлат маҷмуи чораҳоро ифода мекунад, ки барои мӯътадилгардонии чараёнҳои иқтисодӣ равона карда шуда, ба натиҷаҳои онҳо таъсири бавосита ва ё бевосита мерасонанд. Сиёсати иқтисодии кӯтоҳмуддат барои давраҳои қорӣ таҳия гардида, барои давраи миёнамӯҳлат одатан барои 5 сол ва барои давраи дарозмуддат ба 10 – 15 сол таҳия карда мешавад.

Сиёсати иқтисодии давлат ба чунин ҳолатҳои принципиалӣ таъяс мекунад:

1) сиёсати иқтисодӣ таъсири ду омилҳоро дар назар дорад: тағйирёбии низоми хоҷагидорӣ аз як тараф ва аз тарафи дигар тағйиротҳо дар тафаккури иқтисодӣ. Ҳар ду лаҳзаи номбурда бо ҳам алоқаманд буда, дар навбати худ дорои мустақилияти нисбӣ мебошанд. Бо баробари инкишофёбии чамъият тафаккури иқтисодӣ ногузир дигаргун мешавад, зеро тасаввуроти одамон оид ба арзишҳои ҳақиқӣ ва нодуруст дигаргун мешаванд. Бо баробари ин то ҳатто маъсалаҳои анъанавӣ аз мавқеъҳои нав ҳал карда мешаванд;

2) таҷрибаи дар мамлакатҳои тараққикарда пойдор карда шуда, нишон медиҳад, ки самараи сиёсати иқтисодӣ ҳамон вақт баланд мешавад, ки агар таъинотҳо ба ҳолатҳои мамлақати мазкур мавҷуд буда пурзӯр карда шаванд (қувваҳои сиёсӣ, сатҳи тараққиёти мамлакат, имкониятҳои истеҳсоли – техники он, ҳолати сохтори иҷтимоӣ, тартиби институтсионалии органҳои идоракунии давлатӣ ва маҳаллӣ);

3) сиёсати иқтисодӣ воситаи асосии дастирикунандаи самтҳои ҳокимияти давлатӣ.

Сиёсати иқтисодӣ – ҳодисаи бисёрҷабҳа мебошад, ки як қатор параметрҳоро дар бар мегирад:

- **таркиби сиёсати иқтисодӣ** – маҷмуи чораҳо, ки барои мӯътадил намудани амали чараёнҳои иқтисодӣ

равона карда шуда, ба онҳо таъсири бевосита ва ё бавосита расонида нагиҷаҳои онҳро муайян мекунад;

- **параметрҳо:** *субъект*он – давлат ва институтиҳои он, субъектҳои ғайридавлатӣ (иғтифокҳо, ВАО); *мақсадҳо* – «пирамидаи мақсадҳо»; *механизмҳо* – сиёсати молиявӣ (сиёсати фискалӣ, аз он ҷумла сиёсати андозӣ); *самтҳо* – сиёсати вазъитӣ, сиёсати сохтгорӣ, сиёсати минтақавӣ, сиёсати иҷтимоӣ ва ғайраҳо.

21.2. КОНСЕПСИЯИ СИЁСАТИ ИҚТИСОДИИ ДАВЛАТ ВА УНСУРҲОИ ТАРКИБИИ ОН.

Сиёсати иқтисодии давлат таҳияи концепсияи танзими давлатии иқтисодиётро дар назар дорад, ки ба мушкилотҳо, шароитҳо, мақсадҳо ва имкониятҳои дар иқтисодиёт мавҷуд буда мувофиқат мекунад. Одатан концепсия дар доираҳои илмӣ ҳамчун ҳиссиёт ба эҳтиёҷоти зарурӣ оид ба тағйиротҳои ҳолатҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ таҳия гардида, баъдан аз тарафи ҳукумат ҳамчун доктринаи иҷтимоӣ – иқтисодӣ қабул ва истифода бурда мешавад.

Сиёсати иқтисодии давлат дар чор унсурҳо асос мегирад.

1. Таҳлили ҳолати иқтисодиёт, ки айнан аз ҳамин сиёсати оқилонаи давлат оғоз меёбад. Таҳлил дар сатҳи аниқи хоҷагидорӣ амалӣ карда шуда, «нуқтаҳои дардманд»-и иқтисодиёти мамлакат, соҳа, минтақа ҷудо карда шуда, ҳалли фаврии мушкилотҳо, оқибатҳои алтернативии бартараф намудани ҳодисаҳои манфӣ баҳо дода мешаванд. Баҳодихии ҳолат бояд на танҳо тасдиқи абстрактӣ мушкилотҳо ва норасогиҳо дар бар гирад, балки тавсифи аниқи ҳолатро бо муайян намудани сабабҳо ба эъгибор гирифтани лозим аст. Чунин таҳлил баъди таҳияи пешгӯикунӣ имконият медиҳад. Ин гуна таҳлил омӯзиши имкониятҳои иқтисодиёти миллиро аз нуқтаи назари омилҳои истеҳсолоти мавҷуд буда ва дараҷаи истифодабарии

онҳо, инчунин алоқаҳои берунииқтисодӣ ва низоми иқтисодии умуман дар назар дорад.

2. Таҳлили мақсадҳо аз муайян намудани ҳама мақсадҳои имконпазири ҷамъият оғоз меёбад. Баъдан тавсифи ҳар яки онҳо муайян карда мешавад. Таҳлил бо тартиб додани «дарахти» мақсадҳо ба итмом мерасад.

3. Таҳлил мутобиқат ба манфиатҳои низом. Саволи аввалин, ки ҷавоби он ба таври принципиалӣ ба таъсисёбии консепсияи сиёсати иқтисодии давлат таъсир мерасонад, чунин аст: то кадом андоза принципҳои иқтисодӣ ба бозорӣ қимати дахлнопазирӣ дошта, то кадом андоза онҳоро ҳангоми нигоҳдории ҳукмронии ин принципҳо барои начотдиҳии ҳуди онҳо вайрон кардан мумкин аст? Ҷавоб ба ин савол ниҳоят аҳамияти калон дорад, зеро аз он имкониятҳои истифодабарии воситаҳои маъмурии танзим-кунӣ, барномаҳои давлатӣ, милликунӣ ва тараққиёти сектори давлатӣ вобастагӣ дорад.

4. Таҳлили истифодашавандагии фишангҳои танзими давлатӣ – ин муайян намудани шароитҳои истифодашавандагии воситаҳои танзимкунии алоҳида, мутобиқати онҳо ба мақсадҳо, дараҷаи мутобиқати воситаҳои алоҳидаи танзим-кунӣ ва кифоягии асосноккунии зарурияти истифодабарии онҳо мебошад.

21.3. НИЗОМИ МАҚСАДҲОИ СИЁСАТИ ИҚТИСОДӢ.

Сиёсати иқтисодӣ бо худ ҷараёни амалигардонии мақсадҳои муайянро дар назар дорад. Ошкор аст, ки дар ҷараёни инкишофи ҷамъият ҳал намудани мақсадҳои зиёд зарураст. Барои дарки пурра, ишоракуни ва иҷроиши дуруст тасаввуроти аниқ тамоми сохтори вазифаҳои ҷамъият талаб карда мешавад.

Вазъи сохтори нисбатан мукамал чунин намуд дорад: дар сатҳи глобалӣ бояд мақсади асосии сиёсати иқтисодӣ муайян шуданаш лозим аст.

Мақсади асосии сиёсати иқтисодӣ дар дастрас намудани некуаҳволии ҳадди аксари тамоми ҷамъият ифода меёбад. Лекин таҷриба нишон дод, ки то кадом андоза ин мафҳум аз нуқтани назари ҷамъӣ мураккаб аст. Сабаб дар он, ки он ба некуаҳволии суҳан ронда, миқдоран муайян намудани он душвор аст. Дар сиёсати иқтисодии аслий мақсади таъмини некуаҳволии ба назар мерасад. Бинобар ҳамин дар ин ҷо он ба низоми мақсадҳои асосии сиёсати иқтисодӣ суҳан рондан дуруст аст.

Мақсадҳои асосии сиёсати иқтисодӣ:

1. Рушди иқтисодии доимӣ ҳангоми нархҳои мӯътадил. Кӯшиш ба рушди иқтисодӣ ба кӯшиши инсоният барои инкишофёбӣ ва мақсади асосии танзими давлатии иқтисодӣ, яъне барои нигоҳдорӣ ва мустаҳкамгардонии соҳтори мавҷуд буда мувофиқат мекунад. Танҳо дар шароитҳои рушди иқтисодӣ шуғли мӯътадил, афзоиши стаҳи зиҷагонӣ, инкишофи инфрасохтор, афзоиши даромадҳои бучети давлатӣ, таъмини шароитҳои мусоид барои тараққиёти минбаъдаи иқтисодӣ имконпазир аст. Лекин рушди иқтисодӣ бе ба эътибор нагирифтани оқибатҳои манфӣ хатарнок аст. Бинобар ҳамин яке аз вазифаҳои аниқи сиёсати иқтисодии давлат – ин муайян намудани суръатҳои имконпазир ва дархостшавандаи рушд, ҳамчун мақсади барномавии иқтисодӣ мамлакат ба ҳисоб меравад.

2. Рушди иқтисодии мӯътадил – ин суръатҳои устувори афзоиш дар ҳолати нархҳои мӯътадил мебошад. Мӯътадили нархҳо ҳаммаъноии тағйирнопазирии онҳо намебошад. Мақсади танзими давлатии иқтисодӣ дар соҳаи нархҳо – ин мӯътадили нисбӣ мебошад. Барои ин муайян намудани ҳудудҳои имконпазир афзоиши нархҳо ва назорат аз болои омилҳои сатҳи онҳоро муайян мекарда заруранд.

3. **Дастгирии шуғл**, ки мавҷудияти бекориро дар ҳудудҳои имконпазир дар назар дорад. Воситаи асосии мубориза бо бекорӣ ҳавасмандгардонии рушди иқтисодӣ мебошад. Дар маҷмӯи фишангҳои сиёсати иқтисодии давлатӣ, бо мақсадҳои афзоишдиҳии шуғл, чунин чораҳои намунавӣ ба монанди ташкили корҳои ҷамъиятӣ, азнавтайёркунии бекорон, кӯмак барои кӯчидан ба минтақаҳои дигар, равона сохтани коргарон ба хориҷа ва ғайраҳо мавҷуданд.

4. **Мукамалгардонии сохтори хоҷагидорӣ**. Мукамалгардонии секторӣ, соҳавӣ ва минтақавии сохтори иқтисодӣ ба воситаи баланд намудани ҳаракатнокии омилҳои истеҳсолот амалӣ гардонида мешавад.

Дастгирӣ намудани рақобат. Сиёсати иқтисодии давлатӣ оид ба дастгирии рақобат танҳо дар ҳолати мавҷудияти чунин заминаҳо имконпазир аст:

- фаъолияти озодонаи соҳибкорон, ки қонуни кафолат дода шуда, дар амал истифода мешавад;
- озодии созишномабандӣ;
- шаффофияти бозор;
- озодона воридшавӣ ба бозор;
- тайёрии аҳоли барои машғул шудан ба фаъолияти соҳибкорӣ.

5. **Тақсимоти баробари даромад ва моликият**. Консентратсияи афзоишбандаи моликият ва даромад, ҷудошавӣ байни сарватмандон ва камбизоатон, дар қисми аҳоли нисбат ба низоми мавҷуд буда нобовариро ба миён оварда, ҳолати иҷтимоиро шиддатнок мегардонанд. Бо баробари ин сиёсати иқтисодии давлат мақсади худро дар тақсимоти баробари даромадҳо ва моликият мебинад.

Барои ноилгардӣ ба ин мақсад чунин фишангҳо истифода мешаванд:

- дастгирии давлатии функсионалии шахсони бо киро кор мекарда;
- инвестицияҳои қисми музди меҳнат;
- интизоми коргарони корхона дар тақсими фоидаи он;
- Барорини сахтҳои ҳалқи барои объектҳои давлатии хусуситарлоии меҳуда.

6. **Мувозинати беруниқтисодӣ ҳамчун мақсади сиёсати иқтисодии давлат.** Мувозинати беруниқтисодӣ танҳо бо механизмҳои бозорӣ таъмин нагардида, танзими доимии давлатиро талаб мекунад.

Мақсадҳои танзими беруниқтисодӣ бо ҳамзистӣ бо финанҳои ва механизмҳои амалигардонии онҳо, ки барои инкишофи алоқаҳои беруниқтисодӣ равона карда шудаанд, самти сиёсати беруниқтисодии давлатӣ ба ҳисоб мераванд. Унсурҳои таркибии сиёсати беруниқтисодӣ – сиёсати савдои беруна, сиёсати баланд намудани самаранокии фаъолияти беруниқтисодии ғайрисавдоӣ ва инкишофи ҳамкориҳои иқтисодии дарозмуддат ба ҳисоб мераванд.

Ихтилофи мақсадҳо ва усулҳои ҳалли онҳо. Дар қараёни амалигардонии аслии сиёсати иқтисодӣ таъсирҳои низом аз маҷмуи маълумотҳои аниқ ниҳоят душвор аст. Ин ҳолат бо ду хусусият алоқаманд аст.

Дар аввал, ҳади таҳия намудани мақсади аниқ бо ҳади қараёни мураккабро дар назар дорад, зеро дар қамъият ҳамавақт тасаввуротҳои гуногун оид ба мақсадҳо вучуд дорад. Айнан дар ҳислатҳои асосии ҳолати ихтилофӣ аён мегардад.

Дуҷум, таҷрибаи танзими қараёнҳои иқтисодӣ нишон медиҳад, ки иҷро намудани як мақсад мегардонад иҷроиши дигар мақсадҳоро боз дорад ва ё дастгир намудани онро ғайриимкон гардонад.

Аз як тараф байни мақсадҳои давлат алоқаи диалектикӣ вучуд дошта, аз тарафи дигар имконнопазирии дастрасии якҷояи онҳо вучуд дорад. Масалан, А. Эйнштейн менависад, ки: «Давраи мо бо воситаҳои мукамал ва мақсадҳои бевтартиб тавсиф карда мешавад».

Ихтилофи «шуғл ва нархҳо». Чи қадаре, ки дараҷаи шуғли аҳолии қобили меҳнат дошта баланд шавад, ҳамон қадар сатҳи музди меҳнати маҷмӯи қувваи корӣ ва мувофиқан ҳаҷми маҷмӯи талабот баланд мешавад. Дар натиҷа нархҳо ногузир баланд мешавад. Истеҳсоли маҳсулот ва хизматҳо низ афзоиш меёбанд. Лекин дар зиннаи рушди иқтисодӣ (ҳангоми зиёдшавии шуғл) суръати афзоиши музди меҳнат аз суръати ҳосилнокии он зиёдтар шуда метавонад. Ин ҳолат бо алоқаманд аст, ки дар зиннаи рушди иқтисодӣ иттифокҳои касба фишори худро ба иттифокҳои кордиҳандагон пурзӯр намуда, баланд намудани мизони афзоиши ҳармоҳинаи музди меҳнatro талаб мекунад. Иттифокҳои соҳибкорон ба талабҳои коргарон дар давраҳои пастравӣ ва ретсессия итоат накарда, дар ҳолати номбурда талабҳои онҳоро қонеъ мегардонанд.

Дар навбати худ, шиддатёбии таваррум пастравии вазъияти истеҳсолотро ба миён оварданиш мумкин аст, ки ба камшавии шуғл сабаб шуда метавонад. Мувофиқан, сиёсати иқтисодиро барои зиёд намудани шуғл равона сохта, ҳатман бояд арзиши ин амалро, яъне шиддатёбии таваррумро дар назар дошт. Ҳангоми қабули қарор бояд муайян намуд, ки кадом вазифа бо худ хатари иҷтимоӣ – иқтисодиро ифода мекунад.

Ихтилофи «шуғл ва мувозинати берунииқтисодӣ». Чи хеле, ки маълум аст, аз сатҳи қимати асъори миллий (яъне қурби он) таносуби ҳисобҳои байналхалқӣ, ки дар тавозуни пардохт ифода меёбанд, вобастаанд. Агар қимати асъори миллий паст шавад, яъне қурби он паст шавад, он гоҳ пардохти музди

меҳнаги коргарони мамлакати мазкур дар муқоисаи байналхалқӣ наст мешавад. Меҳнат дар чаҳорчӯбаи тавсифоти байналхалқӣ арзонтар мешавад. Дар натиҷа, мамлакат аз содироти маҳсулоти худ бунд мекунад, зеро бо хароҷотҳои меҳнати пештара нархи байналхалқии он настигтар мешавад, яне рақобатназирии он баландтар мегардад. Лекин ҳамзамон мамлакат дар соҳаи воридот ба мағлубият дучор мешавад. Маҳсулоте, ки дар хориҷи кишвар истеҳсол карда шуда барои мамлакати мазкур қиматтар мешавад, чунки асъори ин мамлакатҳо нисбат ба асъори милли қиматтар шудааст. Дар натиҷа мутаносибии тавозуни пардохт вайрон мешавад.

Ихтилофи «рушди иқтисодӣ ва муҳити атроф». Хар ду мақсадҳо бевосита дар зиддият қарор доранд. Ҳалли ин мухолифат аз ду ҷиҳат мушоҳида карда мешавад: 1) баъд аз дастграс намудани некуаҳволии оқилона масъалаи суръатҳои рушди иқтисодиро эҳтиёткорона ҳал намудан лозим аст; 2) истифодабарии пешрави иқтисоди барои таҳия намудани технологияҳои нави ба табиат зарар намерасонида.

Варианти аз ҳама беҳтарин ҳангоми иҷро намудани мақсадҳои ихтилофӣ, истифодабарии усули зиннагии тағйиротҳои мавҷшакл ба ҳисоб меравад.

21.4. СИЁСАТИ ВАЗЪИЯТИИ ДАВЛАТ.

Коркард ва амалигардони сиёсати иқтисодии давлат муайян намудани самтҳои асосии онро дар назар дорад. Бо баробари ин бояд дар назар дошт, ки самтҳо метавонанд ба ҳамдигар мувофиқ ва ё муқобил бошанд. Вазифаи ҳукумат вобаста аз ҳолат интихоб намудани афзалиятҳо мебошад.

Дар поён як қатор самтҳои сиёсати иқтисодии давлат дида мешаванд.

Сиёсати вазъиятӣ. Сиёсати вазъиятӣ бо худ маҷмӯи чораҳои давлатиро оид ба таъмини ҳолати динамикӣ ва му-

возинатии иқтисодиёти бозорӣ дар назар дорад. Аниқтараш суҳан оид ба амалҳои баргарафкунандаи дараҷаи ҷаҳишҳои нишондиҳандаҳои иқтисодӣ, дар ҷараёни инкишофи вазъиятӣ меравад.

Сабабҳои, ки давлатро барои амалигардонии сиёсати вазъиятӣ водор месозанд дар инҳо зоҳир мегарданд.

Тағйирёбии ғайриқонунии иқтисодӣ дар низомии иқтисодӣ ҳодисаи муқаррарӣ ва қонунӣ мебошад. Ба монанди дигар ҷараёнҳо дар иқтисодиёт, ноустувории динамикии ҷиҳатҳои мусбӣ ва манфии худро дорад. Ҷиҳати мусбӣ бо он алоқаманд аст, ки бо шарофати тағйирёбии вазъият, зиннаҳои нисбатан суст ва ғайрисамаранокӣ иқтисодиёт дарёфт ва баргараф карда мешаванд.

Ҷиҳатҳои манфӣ пеш аз ҳама дар он зоҳир мегардад, ки қатъгардонии босуръати истеҳсолотҳои ғайрисамаранок мушкилотҳои иловагиро бо шуғл ба миён меорад. Рақобатпазирии тамоми истеҳсолот муваққатан пасттар мешавад. Бо вучуди ин таҷриба гувоҳӣ медиҳад, ки муваққатан аз даст додани мавқеъ дар бозори ҷаҳонӣ хароҷотҳои зиёдро барои баргардонидани он ба сатҳи пештара талаб мекунад.

Барои таъмини ҳолати устувор ва мувозинатӣ кушиш карда, давлат барои истифодабарии иқтисодии истеҳсоли мусоидат мекунад. Ҳамаи ин имконият медиҳад, ки хавфи соҳибкорон оид ба инвеститсиякунӣ ва фурӯш пасттар карда шуда, имкониятҳои сар задани бӯҳрони бо шуғл алоқманд буда низ паст карда шаванд.

Усулҳои сиёсати вазъиятӣ. Сиёсати вазъиятӣ бо воситаи усулҳои гуногун амалӣ гардонидани мешавад. Онҳоро ба усулҳои молиявӣ ва пулию – қарзи ҷудо кардан мумкин аст.

Механизми амал намудани усулҳои молиявӣ одатан дар тӯли тамоми сикли вазъиятӣ муштарак карда нашуда, балки дар лаҳзаҳои асосии он, яъне дар нуқтаҳои болоӣ ва

поёнии тараққиёти сикли муноқида карда мешавад. Амали механизмҳои пулиро – қарзӣ одатан дар нуқтаи болоии сикл муноқида карда мешавад, ки дар он гардиш аз нуқтаи болоӣ ба поён ба назар мерасад. Принципи амали давлат чунин аст: дар ҳолатҳои гардишқунандаи сикл ин амалҳо дар равишҳои муқобил ҳаракат мекунад.

Фаъолгардонии молиявии инвеститсияҳо. Барои ба болоравии вазъияти ноил гардидан, дар навбати аввал инвеститсияҳои давлати ва хусусиро фаъол гардонидан зарур аст. Бо ин мақсад давлат чунин чораҳои меандешад:

- зиёд намудани хароҷотиҳои инвеститсионӣ бо истифодабарии захираҳои буҷетӣ ва ғайрибуҷетӣ, инчунин бо қарзҳои иловагӣ. Дар ин ҳолат давлат дар ҷаҳорҷубаи хароҷотиҳои буҷетии нақшагии худ қарор дошта метавонад ва ё аз сарҳадҳои имкониятҳои буҷетӣ берун шавад;
- нақшаи молиявиرو ба ғоидаи молиягузориҳои чораҳои вазъиятӣ тағйир диҳад;
- афзоиши инвеститсияҳои хусусиро бо роҳи ҷорӣ намудани имтиёзҳои иловагии андозӣ дастгирӣ кунад. Масалан, роҳ додан ба ҳиссаҷудокуниҳои муайян аз даромад пеш аз андозбандӣ. Инчунин усули истифодабарии амортизатсияи босуръат васеъ истифода мешавад;
- кам намудани мизонҳои андозӣ барои даромадҳои шахсони ҳуқуқӣ ва воқеъӣ;
- ба сектори хусусӣ пешкаш намудани субсидияҳо. Масалан, барои баланд намудани ҳаракатнокии қувваи корӣ дар иқтисодиёт ва ё дастгирии мустақими соҳаи алоҳида.

Ҳамин тавр, усулҳои молиявии давлат ба ҳаракати тамоюли вазъиятӣ муқобилмебошад, яъне давлат сиёсати зиддисиклии молиявиرو амалӣ мегардонад. Дар ҳолати сатҳи пасти инвеститсияҳо ва истеъмолат давлат андозҳоро кам карда, хароҷотиҳои буҷетии худро зиёд мекунад. Дар зиннаи вазъияти

болоравӣ давлат баръакс, андозҳоро зиёд карда, хароҷотҳои худро кам мекунад, ки дар натиҷа имкониятҳои истеъмоли ва инвеститсиониро дар сектори хусусӣ паст мекунад.

Мӯътадилкунандаи сохташуда. Хусусияти усули молиявии танзими вазъият дар он аст, ки онҳо бе таъсиротҳои махсуси сохташуда барои мақсадҳои зиддисиклӣ, қобилиятдоранд, ки ба иқтисодиёт таъсири мӯътадилкунанда расонанд. Чунин самара бо он маънидод карда мешавад, ки молия дорои вазифаи таъсири автоматӣ мебошад. Масалан, дар ҳолати шахшавӣ (стагнатсия) амалҳои таъсири автоматӣ ба иқтисодиёт, ки ба ҷоннок-шавӣ оварда мерасонанд инҳо мебошанд:

- хароҷотҳои давлатӣ ба таври автоматӣ барои дастгирӣи сектори хусусӣ афзоиш меёбанд (масалан, дар ҷаҳорҷӯбаи суғуртакунӣ аз бекорӣ);
- мусодираҳои андозӣ аз сектори хусусӣ нисбат ба камшавии маблағи даромадҳои он бо шарофати мизони фоизи прогрессивӣ тезтар кам мешаванд. Дар натиҷа соҳибкорон ва хоҷагиҳои хонавода барои истеъмолот ва инвеститсияҳо воситаҳои нисбатан зиёдро равона месозанд.

Механизми мултипликатор – акселератор. Дар ҷараёни истифодабарии механизми молиявӣ боз як хусусият ба назар мерасад, ки принсипи «самараи пеш рафтан» номид мешавад. Ин принсип дар амал намудани механизми маъмули назарияи иқтисодӣ мултипликатор – акселератор ифода меёбад.

Барои таъмини гузариши иқтисодиёт аз ҳолати шахшуда ба ҷоннокшавӣ ва рушд бо ду роҳ рафтор қардан мумкин аст:

- ба механизми мултипликатор таъя қарда, афзоишбӣи хароҷотҳои давлатӣ ба афзоишбӣи зиёдтари даромади миллӣ сабаб мешаванд;
- талаботи иловагиро ба молҳои истеъмоли таъмин қарда, ҳамзамон механизми акселератор истифода

бурдан мумкин аст, ки афзоиши босуръати инвести-
сияҳоро ба ҳаёти ҳақиқӣ таъмин мекунад.

Чораҳои қарзии дахлалат. Чораҳои таъсиррасони-
ро аз ҷиҳати гардонидани бонки марказии мамлакат ба ҳаҷми
қарзҳои талабот таъсири тағйирмустақим мерасонад. Дар ин
ҳолат пулҳои нақд ва захираҳои қарзии тағйир карда меша-
ванд. Одатан, дар чунин ҳолат ду роҳ истифода мешавад.

Роҳи якум: бонки марказӣ бонкҳои тиҷоратиро бо
воситаҳои қарзии таъмин мекунад, ки имкониятҳои фаъолия-
ти мустақилонаи онҳоро васеъ мегардонад. Фишангҳои аниқ
дар ин ҳолат, таъсисҳои захираҳо, сиёсати бозори кушод,
широкии қори намудани меъёрҳои хариди векселҳо дар бон-
ки марказӣ.

Роҳи дуюм: таъсиррасонӣ бо таъсиррасонӣ ба нархи
воситаҳои қарзии ба секторҳои тағйирмолиявии иқтисодӣ
пешкаш мешуда алоқаманд мебошад. Ин амалҳо бо воситаи
тағйирдиҳии мизони фоиз амалӣ гардонидани мешавад. Агар
бонки марказӣ мизони ҳисобии фоизро баланд кунад, он гоҳ
бонкҳои тиҷоратӣ ба мизочони худ қарзҳоро бо мизонҳои
баланд пешкаш мекунад. Арзоншавии воситаҳои аз тарафи
бонки марказӣ пешкаш карда мешуда ба арзоншавии
қарзҳои бонкҳои тиҷоратӣ оварда мерасонад.

МАВЗҶИ 22. НИЗОМИ ПУЛИЮ – ҚАРЗӢ

- 22.1. Концепсияҳои асосии сиёсати пулию – қарзӣ.
- 22.2. Масаи пулӣ ва унсурҳои (агрегатҳои) пулӣ.
- 22.3. Пешниҳоди пулҳо ва талабот ба пулҳо.
- 22.4. Бозори пулӣ ва мувозинати он.
- 22.5. Қарз: зарурият, моҳият ва шаклҳо.
- 22.6. Низоми бонкӣ ва сохтори он.
- 22.7. Фишангҳои сиёсати пулию – қарзӣ.

22.1. КОНСЕПСИЯҶОИ АСОСИИ СИЁСАТИ ПУЛИЮ ҚАРЗӢ.

Дар асоси сиёсати пулию – қарзӣ назарияи пулҳо хобидааст, ки тадқиқи чараёнҳои таъсири пулҳо ва сиёсати пулию – қарзиро ба ҳолати иқтисодиёт дар ба мегирад.

Дар муддати дароз байни иқтисодчиён сид ба муаммои аҳамият ва нақши сиёсати пулию – қарзӣ дар шароити иқтисодиёти бозорӣ баҳсҳо ба назар мерасанд. Ин ҳолат бо ду муносибати гуногун ба назарияи пулҳо асос меёбад: назарияи нави кейнсӣ, аз як тараф ва тарафи дигар монетаризми муосир.

Ҳам кейнсчиён ва ҳам монетаристон тасдиқ мекунанд, ки ҳолати соҳаи пулӣ ва тағйиротҳои дар он бо воситаи сиёсати пулию – қарзӣ ба миён меомада ба ҳолати иқтисодиёти милли таъсир мерасонанд. Лекин онҳо аҳамияти чунин таъсирот ва механизмҳои онро ба таври гуногун баҳо медиҳанд. Аз нуқтаи назари кейнсӣ дар асоси сиёсати пулию – қарзӣ бояд сатҳи муайяни мизони фоиз гузошта шудааст. Аз нуқтаи назари монетаристон бошад, дар асоси сиёсати пулию – қарзӣ талабот ва пешниҳод пулҳо гузошта шудааст.

Муносибати кейнсӣ. Тарафдорони равияи кейнсӣ тасдиқ мекунанд, ки иқтисодиёти бозорӣ бо худ низоми ноустуворро бо камбудҳои зиёди дохилӣ ифода мекунад. Бинобар ҳамин давлат бояд фишангҳои гуногуни танзими

иқтисодиро фаъолона истифода барад, аз он ҷумла финаншҳои муносиби ва пулию – қарзи. Механизми танзими пулию – қарзи бо ҷуни тарз амал мекунад. Тағйирёбии пенсияҳои пули сабаби баландишави ва ё пастшавии мизони фоиз мебарояд, ки дар натиҷаи худ ба тағйирёбии талаботи инвестиционӣ оварда расонида, инвеститсияҳо ба тағйирёбии сатҳи истеҳсолати маънаӣ бо воситан самаран мултипликатсионӣ таъсир мерасонанд.

Кеинчиён гумон доранд, ки таъзими сиеъати пулию – қарзи нисбат ба финаншҳои фискалӣ ва ё сиеъати бучетӣ, воситан наонқадар самараноки мӯътадилгардонии иқтисодиёт ба ҳисоб мераванд.

Муносибати монетарӣ. Хусусияти монетаризм дар он аст, ки монетаризм ба соҳан пулию – қарзӣ аҳамияти махсус зоҳир мекунад. Ба ақидаи онҳо «пулҳо – қувваи асосии ҳаракатдиҳандаи иқтисодиёти бозори мебошанд». Намояндаи маъхури монетаризм М. Фридмен ба ҳисоб меравад. Дар қорҳои у ҳолатҳои асосии назарияи монетаризм баён карда мешаванд, алаахусус:

- муносибати монетарӣ дар ақидае асос меёбад, ки иқтисодиёти бозорӣ низоми устувори дохилӣ дорад. Ҳама лаҳзаҳои негативие, ки дар иқтисодиёти бозорӣ ба миён меоянд, натиҷаи даҳолати бесалоҳияти давлат ба иқтисодиёт мебошанд;
- монетаристон маҳдудкунии даҳолати давлатро ба иқтисодиёт бо танзими пулию – қарзӣ дар назар доранд, ки бо ҳамроҳии бонки марказӣ амалӣ карда мешавад, зеро «ягон ҳукумат аз бозор дида оқилтар намебошад»;
- барои хавасамандгардонии фаъолияти қорӣ, мӯътадилгардонии низоми иқтисодӣ бояд сатҳи устувор ва

асосноки пешбиниҳои таваррумро таъмин намуд. Бо ибораи дигар, афзалият ба афзоиши массаи пулии танзимшаванда дода мешавад;

- монетаристон гумон доранд, ки коррелятсияи байни омили пулӣ ва ҳаҷми истеҳсолоти милли нисбат байни инвеститсияҳо ва маҳсулоти умумии дохилӣ зичтар мебошад.

Ҳамин тавр, динамикаи МУД бевосита аз қафои динамикаи пулҳои ба миён меояд. Алоқамандии муайян байни миқдори пулҳои дар муомилотбуда ва ҳаҷми умумии мол ва хизматҳои дар ҷаҳорҷӯбаи иқтисодиёти милли фуруҳта шуда мавҷуд аст. Ин алоқа бо баробарии мубодилавии И. Фишер ва ё баробарии назарияи миқдории пулҳо ифода меёбад. Баробарии назарияи миқдории пулҳо ин айнӣяте, ки мувофиқи он ҳосили зарби пешниҳоди пулҳо ва суръати гардиши онҳо ба ҳаҷми умумии даромади милли баробар аст.

Баробари мубодила. Иқтисодчӣ - математики америкӣ Ирвинг Фишер, алоқамандҳои номбурдаро формализатсия намуда, чунин баробарии мубодиларо ҳосил кард:

$$MV = PQ, \quad (22.1)$$

ки дар ин ҷо: M – массаи пулҳои дар муомилотбуда; V – суръати гардиши пулҳо; P – нархи миёнаи мол ва хизматҳо; Q – миқдори мол ва хизматҳои фуруҳта шуда.

Бо ибораи дигар, ҳосили зарби миқдори пулҳои дар муомилотбуда ва шумораи гардиши онҳо дар муомилаҳои хариду – фуруш дар як сол ба ҳаҷми МУД баробар аст.

Алоқаи байни пешниҳоди пулҳо ва истеҳсолоти милли (ҳаҷми номиналии МУД) бо воситаи мизони фоиз амалӣ наградид, балки бевосита ба миён меояд.

«Қоидаи пулии» М. Фридмен афзоиши назоратшавандаи массаи пули дар муомилотбударо дар ҳудудҳои 3 –

2% дар як сол дар назар дорад. Аз ин ҷулин афзоиши массаи пулӣ фаъолинокии кориро дар иқтисодиёт ифода мекунад. Дар ҳолати афзоиши назоратшавандаи пенсияҳои пулҳо ифода аз 3 – 5% дар як сол гардиши таваррум ба миён меояд, дар суръати афзоиши массаи пулҳо аз 3 – 5% камтар бошад, он гоҳ суръати афзоиши МУД кам мешавад.

Мақсадҳои сиёсати пулию – қарзӣ. Мақсади олии сиёсати пулию – қарзӣ дар таъмини муътадилии нархҳо, шугаи самаранок ва афзоиши ҳаҷми аслии МУД ифода меёбад. Ин мақсад бо воситаи чорабиниҳо дар чаҳорҷубаи сиёсати пулию – қарзӣ амалӣ гардида, нисбатан сустар ба миён меояд, зеро барои солҳо пешбинӣ шуда, ҳиссиёти босуръатро ба тағйирёбии вазъияти бозорӣ ифода намекунад. Вобаста ба ин сиёсати пулию – қарзӣ чорӣ ба мақсадҳои нисбатан конкретӣ ва дастрас таъинот дорад, ба монанди муайян намудани миқдори пулҳои дар гардин буда, барои муайян намудани сатҳи захираҳои ҳатмӣ, тағйирёбии мизони бозтамвилӣ (мизони ҳисобии фоизи) бонкҳои тиҷоратӣ ва ғайраҳо.

Интихоби мақсадҳои сиёсати пулию – қарзӣ. Вобаста аз сабабҳои тағйирёбии талабот ба пулҳо ба миён меоянд, мақсадҳои сиёсати пулию – қарзӣ тағйир ёфта метавонанд. Ин сиёсати пулию – қарзӣ устувор ва ё тағйирёбанда, илчунин интихоби ҷулин варианти сиёсати монетарӣ мебошад, ки дар он тағйирёбии миқдори пулҳои дар муомилот буда ва мизони фоиз имконпазир аст.

Вариантҳои мақсадҳои сиёсати пулию – қарзӣ:

1. Тағйирёбии дар талаботи пулӣ бо тағйиротҳои сиклӣ ба миён меояд. Бо воситаи сиёсати пулию – қарзӣ ин тағйиротҳоро ислоҳ кардан мумкин аст. Дар ҳолати иқтисодиёти тасфони сиклӣ баланд намудани мизони фоиз имконпазир аст. Оқибати афзоиши метёри фоиз пастшавии фаъо-

лияти корӣ ба миён меояд. Дар ҳолати пастравии сиклӣ бошад, бояд ба пагшавии мизони фоиз кӯшиш намуд, то ки фаъолияти корӣ баланд шуда, дар натиҷа афзоиши талаботи инвеститсионӣ ба миён ояд. Ба таври графикӣ пешниҳоди пулӣ бо хатти амудӣ (вертикалӣ) ифода карда мешавад.

2. Тағйирёбии суръати гардиши пулҳо ба меъёри фоиз ва ҳам ба ҳаҷми истеҳсолот ва нархҳо таъсир мерасонад (баробарии мубодилавии И. Фишерро ба хотир меорем). Агар бонки марказӣ бартараф намудани таъсири тағйирёбии суръати муомилоти пулҳоро ба иқтисодиёти миллий масъалагузорӣ намояд, он гоҳ бонки марказӣ сиёсати пулию – қарзии тағйирёбандаро истифода мебарад: массаи пулҳои дар гардишбуда зиёд мешавад (ва ё кам мешавад) ва ба ҳамин таносуб суръати гардиши пулҳо кам мешавад (ва ё зиёд мешавад).

Объектҳо ва субъектони сиёсати пулию – қарзӣ. Объектҳои сиёсати пулию – қарзӣ талабот ва пешниҳод дар бозори пулӣ мебошад. Ба сифати субъектони сиёсати пулию – қарзӣ пеш аз ҳама бонки марказӣ ва бонкҳои тичоратӣ баромад мекунанд.

22.2. МАССАИ ПУЛӢ ВА УНСУРӢОИ (АГРЕГАТӢОИ) ПУЛӢ.

Истиллоҳи паҳнғашта барои ивиора намудани маҷмӯи пулҳо дар иқтисодиёт массаи пулҳо баромад мекунад. Массаи пулӣ бо худ ҳаҷми умумии воситаҳои харидорӣ ва пардохтгиро дар назар дорад, ки гардиши хољагидориро таъмин мекунанд ва ба шахсони алоҳида, корхонаҳо ва давлат таалуқ доранд.

Намудҳои алоҳидаи воситаҳои пулӣ, ки қисми массаи пулиро ташкил карда, дар мамлакат гардиш мекунанд, мувофиқи сатҳи бозоргирии ба он мувофиқ дар унсурҳои (агрегатҳои) пулӣ муттаҳид карда мешаванд.

Дар намуди умумӣ унсурҳои намунавии пулҳоро тавсиф мекунем.

Унсури пулии M0 бо худ пулҳои нақдро, яъне воситаҳои бозоргиро ифода мекунад.

Унсури пулии M1 унсури M0 –ро дар бар гирифта, ҳамчун пулҳои дар ҳисобҳои талабии бонкӣ мавҷуд буда ва штар амонатҳои чеки ва чекҳои рохиро дар бар мегирад.

Унсури пулии M2 аз унсури M1 иборат буда, боз пулҳои дар амонатҳо мавҷуд буда, маблағҳои амонатии ғайричеки ва маблағҳои дар ҳисобҳои фондҳои дугарафаи бозори пулӣ мавҷуд бударо дар бар мегирад.

Унсури пулии M3 аз унсури M2 ва амонатҳои калони муҳлатӣ иборат мебошад, ки ба ташкилотҳои хусусӣ ва фирмаҳо таалуқ доранд.

Аз ҳама унсури васеъи пулӣ ин унсури L ба ҳисоб рафта, ҳама воситаҳои пулии дар унсури M3 қарор дошта ва қозғҳои қимматноки гуногунро дар бар мегирад.

Ҳамин тавр, вақте ки мо оид ба миқдори пулҳои дар муомилот буда сухан меронем, дар ин ҳолат сухан оид ба ҳама намудҳои унсурҳои пулӣ, оид ба базаи монетарии иқтисодӣ меравад.

22.3. ПЕШНИҲОДИ ПУЛҲО ВА ТАЛАБОТ БА ПУЛҲО.

Усувори пулҳо ва муомилоти пулӣ бо ду нишондиҳандаҳои алоқаманд асоснок карда мешавад: бо миқдори воситаҳои пулии дар муомилот мавҷуд буда, яъне бо пешниҳоди пулӣ ва зарурият ба воситаҳои пулӣ, яъне талабот ба пулҳо аз тарафи агентҳои гуногуни муносибатҳои пулӣ.

Пешниҳоди пулҳо (*money supply* - M_S) дар мамлакат аз сиёсати пулии давлат ва бонки марказӣ (миллӣ) вобаста аст. Онҳо дар сиёсати худ бо эҳтиётҳои мавҷуд будаи объективии иқтисодӣ, соҳаи муомилот, савдо ва пулҳо, инчунин бо кӯшишҳои муқаррарии боздории массаи пулҳо дар

худудҳои муайян, барои роҳ надодан ба таваррум ва беқурбшавии пулҳо итсифода мебаранд.

Зери пешниҳоди пулҳо массаи пулӣ фаҳмида мешавад, ки дар муомилот гардиш мекунад ва дар унсурҳои муайяни пулӣ ифода меёбанд.

Ба таври графикӣ пешниҳоди пулҳо одатан бо хатти амудӣ ифода карда мешавад, зеро дар ҳар як лаҳзаи додашуда миқдори пули муайян офарида шудааст, ки аз андозаи мизони фоиз вобаста нест.

Дар асл пешниҳоди пулҳо аз мақсадҳои сиёсати пулию – қарзии мамлакати конкретӣ вобаста аст.

1. Агар мақсади сиёсати пулию – қарзӣ нигоҳдории миқдори пулҳои дар муомилот буда дар сатҳи тағйирнопазир бошад, он гоҳ қачхаттаи пешниҳоди пулҳо дар ҳақиқат ҳам намуди амудӣ дорад.

2. Агар мақсади сиёсати пулию – қарзӣ нигоҳдории мизони фоизи устувор, яъне сиёсати пулию – қарзии тағйирёбанда бошад, он гоҳ ифодаёбии графיקи пешниҳоди пулӣ бо хатти горизонталӣ ифода меёбад.

3. Агар сиёсати пулию – қарзӣ тағйирёбии массаи пулӣ ва меёри фоизро имконият диҳад, он гоҳ ифодаёбии графיקи пешниҳоди пулӣ шакли хаттаи ҳамшавандаро мегирад.

Талабот ба пулҳо (money demand – MD). Омилҳои асосии муайянкунандаи талабот ба пулҳо, сатҳи нархҳо барои мол ва хизматҳои харидоришаванда, мизонҳои фоиз, даромадҳои аслии аҳоли мебошанд. Ҳаҷми даромадҳои асли ба харочотҳои таъсир мерасонад, ки ба афзоиши талабот сабаб мешавад. Лекин ҳамзамон омиле яқум дар намуди нархҳо амал мекунад, ки бо он харочотҳои алоқаманданд. Бо баробари ин талабот ба пулҳоро одатан ба ду категорияи калон ҷудо мекунанд.

- 1) талабот ба пулҳо аз тарафи муомилаҳо ва ё талаботи амалиётӣ ба пулҳо;
- 2) талабот ба пулҳо аз тарафи активҳои молиявӣ.

Талабот ба пулҳо аз тарафи муомилаҳо ва ё талаботи амалиётӣ бо ҳақиқат ба пулҳо барои амалигардонии муомилаҳо, харидани мол ва хизматҳо алоқаманд аст. Пулҳои ба корхонаҳо ба сифати воситаи пардохти музди меҳнати коргарон, хариди масолеҳҳо ва таҷҳизотҳо заруранд. Барои ҳаҷагиҳои хонавода пулҳо барои хариди молҳои истеъмолии ва пардохти хизматҳо заруранд.

Пулҳои барои ин мақсадҳо зарурбуда бо худ талабот ба пулҳоро барои муомилаҳо ифода мекунад. Ҳаҷми талабот ба пулҳо барои ин мақсадҳо аз даромадҳо ва нархҳо вобаста буда, дар намуди умумӣ аз арзиши пули мол ва хизматҳо дар соҳаи муомилот вобастагӣ дорад.

Миқдори пулҳои барои амалигардонии муомилаҳо зарурбуда ва ё талаботи амалиётӣ бо сатҳи МУД – и номиналӣ муайян карда мешавад. Чи қадаре, ки даромад дар ҷамъият зиёд бошад, ҳамон қадар бисёртар амалиётҳо амалӣ карда мешавад ва барои иқтисодияти миллии пулҳои зиёдтар лозим мешавад.

Қайд кардан зарур аст, ки талаботи амалиётӣ аз мизони фоиз вобастагӣ надорад, бинобар ҳамин ифодаи графикаи талабот ба пулҳо барои муомилаҳо шакли амудиро мегирад.

Талабот ба пулҳо аз тарафи активҳои молиявӣ аз вазифаи пулҳои ҳамчун воситаи пасандозҳо бармеояд. Ба одамон ва корхонаҳо пулҳо на танҳо барои хариди мол ва хизматҳо, балки барои дастрас намудани активҳои молиявӣ дар намуди саҳмияҳо, вомбаргҳо, илчунин барои нигоҳдории пулҳо дар намуди пасандозҳои пулӣ заруранд.

Ҳаҷми талабот аз тарафи активҳои молиявӣ аз сатҳи мизони фоизи бонкӣ барои амонатҳо вобаста аст. Аз ҳамин лиҳоз ифодаёбии графикаи талабот ба пулҳо аз тарафи активҳои молиявӣ шакли қатъаттаи ҳамнавии баръаксдоштаре мегирад.

Аз ин ҷо бармеояд, ки талаботи умумӣ ба пулҳо аз мизони фоизи номиналӣ ва ҳаҷми номиналии МУД вобаста аст.

22.4. БОЗОРИ ПУЛӢ ВА МУВОЗИНАТИИ ОН.

Бозори пулӣ – бозори муомилаҳои кӯтоҳмуддат барои қарздиҳии пулҳо, ки муассисаҳои молиявиро (масалан бонкҳои тижоратиро), фирмаҳоро ва ҳукуматро бо ҳамдигар алоқаманд мекунад.

Мувозинатӣ дар бозори пулӣ дар нуқтаи бурриши қачхагҳои талабот ва пешниҳоди пулҳо таъмин карда мешавад, ки дар ин нуқта нархи мувозинатӣ муайян карда мешавад. Мизони фоиз – ин арзиши алтернативии нигоҳдории пулҳои фоиз наоваранда мебошад.

Мувозинатӣ дар бозори пулӣ ҳаракатнок аст, яъне зери таъсири як қатор омилҳо тағйир меёбад. Фарз мекунем, ки пешниҳоди пулҳо тағйир ёфта, талабот ба пулҳо ба пулҳо бошад доимӣ боқӣ мемонанд.

Ҳангоми афзоишҳои пешниҳоди пулҳо баризофагии онҳо ба миён меояд. Одамон кӯшиш мекунанд, ки миқдори захираҳои пулии фоиз наоварандаи худро бо воситаи хариди дигар активҳои молиявӣ (масалан, вомбаргҳо) кам кунанд. Талабот ба онҳо зиёд шуда, мувофиқат нархҳо баланд мешаванд. Мизонҳои фоиз ва ё арзишҳои алтернативии нигоҳдории пулҳои фоиз наоваранда паст мешавад. Азбаски бозорирӣ (ликвиднокӣ) нисбатан қимат шуда, аҳоли ва фирмаҳо доимо миқдори пулҳои барои нигоҳдорӣ таъинот доштаи худро зиёд мекунанд ва мувозинатӣ дар бозори пулӣ дар ҳолати пешниҳоди зиёди пулҳо ва мизони фоизи камтар дастрас мешавад.

Агар пешниҳоди пулҳо зиёд шавад, он гоҳ графикаи пешниҳоди пулҳо ба тарафи рост гузашта, дар ҳолати талаботи тағйирнопазири пулҳо мизони фоизи мувозинат пасттар мешавад.

Ҳангоми камшавии пешниҳоди пулҳо қараёнҳои баръакс ба миён меояд. Агар пешниҳоди пулҳо кам шавад, он гоҳ мувозинати дар бозори пулӣ дар ҳолати миқдори камгари пулҳо нисбат ба пештара ва мизони фоизи баландтар нисбат ба пештара таъмин карда мешавад.

Фарз мекунем, ки талабот ба пулҳо тағйир ёфта, пешниҳоди пулҳо бошад бетағйир мемонад. Маласан, талабот ба пулҳо дар натиҷаи афзоиши МУД – и номиналӣ зиёд мешавад. Афзоиши МУД миқдори зиёдтари пулҳоро барои таъмин намудани гардиши молҳо дар чаҳорҷӯбаи иқтисодӣ милли талаб мекунад, ҳамзамон аҳоли ва фирмаҳо нигоҳдории активҳои худро дар шакли пулӣ афзалтар меҳисобанд. Лекин ҳангоми тағйир наёфтани пешниҳоди пулҳо мувозинатӣ метавонад, ғанҳо дар ҳолати афзоиши нархи пулҳо (мизони фоизи номиналӣ) таъмин гардад.

Агар талабот ба пулҳо зиёд шавад, он гоҳ қачқаттаи талабот ба пулҳо ба тарафи рост ва ба боло ҳаракат мекунад, чунки дар ҳолати пешниҳоди тағйирнопазири пулҳо мизони фоиз баланд мешавад. Дар ҳолати камшавии талабот ба пулҳо ва тағйирнопазирии пешниҳоди пулҳо ҳодисаи баръакс ба миён меояд, яъне мувозинатӣ дар бозори пулӣ дар ҳолати мизони фоизи нисбат ба пештара пасттар пойдор мешавад.

Мултипликатори пулӣ (M_m) – ин нисбияти пешниҳоди пулҳо ба базаи пулӣ:

$$M_m = \frac{M_S}{M_B}, \quad (22.2)$$

ки дар ин ҷо M_B – базаи пулӣ.

Базаи пулӣ – ин пулҳои нақд берун аз низоми бонкӣ ва захираҳои бонкҳои тижоратӣ дар бонки марказӣ.

Мултипликатори пулиро бо воситаи нисбияти нақдина – депозитҳо (cr) ва захираҳо – депозитҳо (rr) ифода кардан мумкин аст:

$$M_m = \frac{C + D}{C + R}. \quad (22.3)$$

ки дар ин ҷо C – пулҳои нақд; D – депозитҳо; R – захираҳо.

Ҳар як қиммати формулаи доданшударо, ҳам сурат ва махраҷро ба D тақсим намуда формулаи зеринро ҳосил мекунем:

$$M_m = \frac{cr + 1}{cr + rr}, \text{ ки дар ин ҷо } cr = \frac{C}{D}, rr = \frac{R}{D} \quad (22.4)$$

Мултипликатори пулӣ нишон медиҳанд, ки чи тавр пешниҳоди пулҳо ҳангоми афзоишҳои базаи пулӣ ба як воҳид тағйир меёбад. Афзоишҳои коэффитсиенти депониронӣ ва меъёри захираҳо мултипликатори пулҳо кам мешавад.

22.5. ҚАРЗ: ЗАРУРИЯТ, МОҶИЯТ ВА ШАКЛҲО.

Зарурияти қарз. Зарурияти қарз ҳамчун муносибатҳои махсус байни субъектони хоҷагидорӣ бо чунин ҳолат ба миён меояд. Аз як тараф дар иқтисодиёт доимо воситаҳои пулии муваққатан озод мавҷуданд. Дар корхонаҳо ба сифати чунин воситаҳои муваққатан озод фондҳои амортизатсионӣ, воситаҳои барои васеъшавии истеҳсолот ҷамъоварӣ шуда, воситаҳои аз сабаби номувофикати вақти фуруши молҳои тайёр ва вақти хариди ашё, масолахҳо ва ғайраҳо баромад мекунанд. Дар аҳоли ва ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ ба сифати чунин воситаҳо пасандозҳо баромад мекунанд. Аз тарафи дигар дар иқтисодиёт ҳамавақт эҳтиётҳо барои воситаҳои иловагӣ ҷой дорад, ки бо васеъгардонӣ ва азнавсозии истеҳсолот, саривақт пардохт намудани музди меҳнат,

барои харидҳои калонҳаҷми аҳолии, оғоз намудани кори нав ва ғайраҳо алоқаманданд. Раҳои аз чунин зиддият дар пешкаш намудани қарз мебошад.

Моҳияти қарз. Қарз (аз калимаи *creditum* – қарз гирифта шудааст) – ин пешкаш намудани пулҳо барои қарз бо шартҳои кафолатнокӣ, бозаши, муҳлатнокӣ ва пардохтнокӣ мебошад. Шахси пулҳоро ба қарз меода, қарздиҳандаи шахси қарзгиранда ба ҳисоб меравад. Пулгиранда бошад ба қарз гиранда мубаддал мешавад. Барои истифодабарии қарз фоиз пардохт карда мешавад.

Муомилаи қарзӣ бо ду ҷиҳати асосӣ тавсиф карда мешавад. Якум, байни пешкаш намудан ва баргашта гирифтани он фосилаи вақти муайян сипарӣ мегардад. Дуюм, дар асоси муомила боварии як иштирокчии муомила ба дигар иштирокчии он оид ба қобилияти баргардонидани қарз хобидааст. Бинобар ҳамин дар ҳуди истиллоҳи «қарз» алоқаи калимаи латинӣ «*credere*» – боварӣ ба назар мерасад.

Пеш аз пешкаш намудани қарз, қарздиҳанда қобилияти қарзгирандаро муайян мекунад. Ҳуқуқҳои қарзгиранда оид ба амалигардонии муомилаҳои қарзӣ, ӯ, устувории молиявӣ, қобилияти ба даст овардани даромад, мавҷудияти таъминоти қарзӣ, кафолат, инчунин сарчашмаи рӯйпӯш намудани қарз муайян карда мешавад.

Шаклҳои қарз. Ду шакли асосии қарзро фарқ мекунад: тижоратӣ ва бонкӣ. Қарзи тижоратӣ (моӣ) аз тарафи як корхонаи ғайрибонкӣ ба дигар корхонаи ғайрибонкӣ дар намуди фуруши молҳо бо пардохти минбаъда пешкаш карда мешавад. Одатан, қарзи тижоратӣ бо воситаи вексел ба расмӣ дароварда мешавад. Фоиз барои чунин қарз ба нархи мол ва маблағи вексел ҳамроҳ карда мешавад. Қарзи бонкӣ аз тарафи институтҳои қарзӣю – молиявӣ ба шахсони ҳуқуқӣ

ва воқеъӣ дар намуди қарзҳои пулӣ пешкаш карда мешавад. Ин шакли қарз аз ҳудудҳои қарзи тиҷоратӣ аз рӯи ҳаҷм, мӯҳлат, самтҳо ва соҳаҳои истифодабарӣ фарқият дорад, зеро қарзи бонкӣ натавонанд гардиши молҳо, балки андӯшти капиталро таъмин мекунад.

Шаклҳои дигари паҳншудаи қарз ин қарзи истеъмолий, қарзи давлатӣ, қарзи байналхалқӣ, қарзи байнихочагӣ, қарзи ипотекаӣ мебошанд.

Ғоиз ҳамчун пардохт барои қарз. Ғоиз бо маънои маҳдуд ва васеъ маънидод карда мешавад. Бо маънои маҳдудаш ғоиз ҳамчун пардохт барои қарз дарк карда мешавад. Бо маънои васеъаш ғоиз бо даромадҳое, ки дар натиҷаи истифодабарии омили истеҳсолоти капитал ба даст оварда мешавад, дарк карда мешавад. Агар қарз дар шакли пулӣ пешкаш карда шавад, он гоҳ ғоиз шартан ҳамчун нархи пулҳо баромад мекунад.

Мизони (меъёри) ғоиз – ин нисбияти даромад ба капитали ба қарз пешкаш шуда бо ифодаи ғоиз мебошад. Бояд мизони ғоизи номиналӣ ва аслиро аз ҳамдигар фарқ кард.

Мизони ғоизи номиналӣ – ин мизони бозори ҷорӣ, ки суръати таваррумро ба назар намегирад.

Мизони ғоизи асли суръати таваррумро ба назар намегирад.

Иқтисодчӣ – математики америкаӣ И. Фишер ақидаеро пешкаш карда, ки дертар самараи Фишер номида шудааст. Мувофиқи ин ақида, мизони ғоизи номиналӣ дар ҳолати тағйирёбии сатҳи нархҳо чунон тағйир меёбад, ки мизони ғоизи асли тағйир намеёбад. Самараи Фишерро бо формулаи зерин ифода кардан мумкин аст:

$$I = r + \pi^*, \quad (22.5)$$

ки дар ин ҷо: I – мизони фоизи номиналӣ; r – мизони фоизи асли; π^* - суръати пешбинишавандаи таваррум.

Ҳамин тавр, мизони фоизи асли бо воситаи кам наму-дани мизони фоизи номиналӣ ба суръати пешбинишавандаи таваррум ҳосил карда мешавад.

22.6. НИЗОМИ БОНКӢ ВА СОҲТОРИ ОН.

Аз нуқтаи назари институтсионалӣ, низоми пулию – қарзӣ бо худ маҷмуи муассисаҳои асъорӣ–молиявиро ифода мекунад, ки аз тарафи давлат ба мақсадҳо танзими иқтисодӣ фаъолона истифода мешаванд.

Намудҳои низоми бонкӣ. Таърихан якчанд намуди низоми бонкии мамлакатҳои гуногун маълуманд:

- низоми бонкии дусатҳа (бонки марказӣ ва бонкҳои тичоратӣ);
- низоми марказонидашудаи монобонкӣ;
- низоми бонкии уникалии ғайримарказонидашуда (НХФ ИМА).

Низоми бонкии дусатҳа. Дар аксарияти мамлакатҳо низоми бонкии дусатҳа амал мекунад. Сатҳи якумро бонки марказӣ, яъне бонки бонкҳо ташкил мекунад. Сатҳи дуюм ин бонкҳои тичоратӣ.

Бонки марказӣ як қатор вазифаҳои заруриро иҷро мекунад, ки аз байни онҳо чунин вазифаҳои ҷудо кардан мумкин аст:

- 1) эмиссияи пулҳо;
- 2) нигоҳдории захираҳои тиллоӣ – асъории давлат;
- 3) нигоҳдории фондҳои захиравии дигар муассисаҳои қарзӣ;
- 4) танзими пулию – қарзии иқтисодӣ;
- 5) дастгирӣ намудани қурби мубодилавии асъори миллӣ;

- 6) қарздиҳии бонкҳои тиҷоратӣ ва амалигардонии хизматрасонии кассавии муассисаҳои давлатӣ;
- 7) амалигардонии ҳисобҳо ва амалиётҳои интиқолий;
- 8) назорат аз болои фаъолияти муассисаҳои қарзӣ.

Бонкҳои тиҷоратӣ бо худ марказҳои асосии «нобаробари» низоми пулию – қарзиро ифода мекунанд. Бонки тиҷоратии муосир муассисаи қарзӣ – молиявии характери универсалӣ дошта мебошад. Дар давраи муосир бонкҳои тиҷоратӣ натавонанд ба таъмини амалиётҳои бо мубодилаи молӣ алоқамандбуда сару кор дорад, балки ба мизочони худ як қатор хизматҳои бонкиро пешкаш мекунад.

Амалиётҳои асосии бонкҳои тиҷоратӣ. Бонкҳои тиҷоратӣ ду намуди асосии амалиётҳоро иҷро мекунанд: **пассивӣ** – ин ҷалб намудани депозитҳо ва **активӣ** – амалиётҳои оид ба пешкаш намудани қарзҳо. Ба ғайр аз ин бонкҳои тиҷоратӣ чунин амалиётҳоро низ амалӣ мегардонанд: амалиётҳои ҳисобӣ – хазинагӣ; амалиётҳои бовариноқӣ (трастӣ); амалиётҳои байнибонкӣ; амалиётҳои бо қоғазҳои қимматнок; амалиётҳои бо асъори хориҷӣ.

Сарчашмаи асосии фондҳои бонкӣ, ки барои қарздиҳӣ пешкаш шуда метавонанд депозитҳои то талабӣ (воситаҳои дар ҳисобҳои ҷорӣ мавҷудбуда) мебошанд. Дар тамоми дунё бонкдорон дарк намуданд, ки фондҳои ҳамарӯзаи бозоргир бояд тақрибан 10% маблағи умумии воситаҳои дар бонк гузошташударо ташкил карданишон зарур аст, чунки шумораи мизочони пулҳоро аз ҳисобҳои худ мегирифта одатан ба шумораи мизочони пул гузошта баробаранд.

Бонкҳо ба қарздиҳӣ шурӯъ карда ба низоми захиракунии қисмӣ гузаштанд. Захиракунии қисмӣ дар назар дорад, ки танҳо қисми амонатҳо дар намуди захираҳо ҷиғоҳ дошта шуда, қисми боқимондаи он бошад, барои қарздиҳӣ истифода мешавад.

Меъёри захиракуний (rr) – ин ҳиссаи амонатҳо, ки онро барои қарздиҳӣ истифода бурдан мумкин нест.

$$rr = \frac{R}{D} \quad (22.6)$$

Дар ибтидои асри XX аз сабаби номуътадилии низоми бонкӣ, бухронҳои зиёди бонкӣ ва муфлисшавии бонкҳои тижоратӣ, назифан ҷори намудани меъёри захираи бонкиро бонки марказӣ ба зиммаи худ гирифт, ки ба ӯ имконияти назоратро аз болои фаъолияти бонкҳои тижоратӣ фароҳам меоварад (дар ИМА ин қарор соли 1914 ба миён омада буд). Меъёри захираҳои бонкӣ «**меъёри захираҳои ҳатмӣ**» номида шуд.

Меъёри захираҳои ҳатмӣ бо худ ҳиссаи бо фоиз ифода ёфтаи депозитҳоро ифода мекунад, ки онро бонкҳои тижоратӣ барои қарздиҳӣ истифода бурданашон номумкин аст. Захираҳои ҳатмии бонкҳои тижоратӣ дар бонкҳои тижоратӣ дар намуди амонатҳои бефоиз нигоҳ дошта мешаванд.

Агар бонк ҳама ин воситаҳоро ба қарз пешкаш кунад, он гоҳ ин ҳолат дар назар дорад, ки бонк имкониятҳои қарзини худро пурра истифода мебарад. Лекин бонк метавонад қисми воситаҳои ба қарз пешкаш карда метавонистаро бо хоҳиши худ дар намуди захираҳо нигоҳ дорад. Чунин захираҳо, одаган захираҳои баризофагӣ ($R_{\text{баризофагӣ}}$) меноманд. Ҷамъи захираҳои ҳатмӣ ва баризофагии бонк захираҳои аслии бонкро ташкил мекунад.

Нақши бонкҳои тижоратӣ дар эмиссияи пулҳо. Эмиссия гуфта, одаган барориши миқдори иловагии пулҳоро барои муомилот дар назар дорад. Эмиссияи пулҳои нақдро бонки марказӣ амалӣ мегардонад. Лекин қисми зиёди массаи пулӣ бо воситаи вассешавии қарзҳои бонкҳои тижоратӣ амал мекунад. Қарорҳои таъсисёбии пулҳо

аз тарафи бонкҳои тиҷоратӣ васъешавии қарзӣ ва ё мултипликатсияи қарзӣ номида мешавад.

Чараёни номбурда дар ҳолате ба миён меояд, ки агар ба соҳаи бонкӣ пулҳои нақд ворид шуда, депозитҳои бонкҳои тиҷоратӣ зиёд шаванд, яъне агар пулҳои нақд ба пулҳои ғайринақд мубаддал шаванд. Агар андозаи депозитҳо кам шавад (мизочон пулҳои худро аз ҳисобҳои худ бозгашта тиранд), он гоҳ чараёни баръакс, яъне маҳдудшавии қарзӣ ба миён меояд.

Мултипликатори бонкӣ. Бонкҳои тиҷоратӣ метавонанд пулҳоро танҳо дар шароити низоми захиракунии қисмӣ ба вуҷуд оваранд. Чараёни васъешавии депозитӣ аз лаҳзаи қарз додани бонк оғоз меёбад.

Зиёдшавии ҳадди аксари пешниҳоди пулҳо дар ҳолатҳои зерин ба миён меоянд:

- агар бонкҳои тиҷоратӣ захираҳои баризофагии худро нигоҳ надошта, онҳоро ба пуррагӣ барои қарздиҳӣ истифода баранд, яъне агар имкониятҳои қарзии худро ба пуррагӣ истифода баранд ва меъёри захиракунии ба меъёри захиракунии ҳатмӣ баробар бошад;

- агар пулҳо ба соҳаи бонкӣ ворид шуда, онро тарк накунад, яъне пулҳои ба қарз додашуда дар намуди нақдӣ нигоҳ дошта нашуда, ба низоми бонкӣ баргарданд (ба ҳисоби бонкӣ гузаронида шаванд). Фарз мекунем, ки меъёри захираи ҳатмӣ ба 20% баробар буда, бонкҳо ба пуррагӣ имкониятҳои қарзии худро истифода мебаранд, бинобар ҳамин меъёри захиракунии ба меъёри захиракунии ҳатмӣ баробар аст. Агар ба бонки I депозит дар ҳаҷми 1000 сомонӣ ворид шавад, он гоҳ ин бонк бояд 200 сомониро ба захираи ҳатмӣ мегузорад ва имкониятҳои қарзии ӯ 800 сомониро ташкил мекунад. Агар

бонки I тавоми ин маблағро барои қарздиҳӣ истифода барад, он то ҳақиқатан бонк дар натиҷа чуни намудро мегирад:

Тавозуни бонки I

Активҳо	Пассивҳо (ӯҳдадорихо)
Захираҳо: $R_{\text{захира}} = 200$ сомонӣ	Депозитҳо: $D = 1000$
Қарзҳо: $K = 800$ сомонӣ	

Массаи пули, ки бо формулаи $M = C + D$ ҳисоб карда мешавад, 1800 сомониро ташкил мекунад (1000 сомонии ба депозит гузошта шуда ва 800 сомонии нақдинае, ки аз тарафи бонк ба қарз дода шудааст). Ҳамин тавр асоси зиёдшавии массаи пули ин қарздиҳӣ аз тарафи бонкҳои тиҷоратӣ мебошад.

Воситаҳои ба даст овардари (800 сомониро) мизоч барои хариди молҳои зарури истифода мебарад (фирма барои молҳои инвестиционӣ, хоҷагиҳои хонавода барои хариди хонаи истиқомати ва дигар молҳои истеъмолӣ), ки барои фурушанда даромадро ба вуҷуд меоранд, ки дар навбати худ ин даромад ба суратҳисоби фурушанда (масалан ба бонки II) мегузарад. Бонки II депозитро дар ҳаҷми 800 сомонӣ ба даст оварда ба захираи ҳатмӣ 160 сомониро итиқол мекунад ва имкониятҳои қарзии $\bar{y} = 640$ сомониро ташкил мекунад. Агар бонки II ин маблағро барои қарздиҳӣ истифода барад, дар натиҷа тавозуни он чуни намудро мегирад:

Тавозуни бонки II

Активҳо	Пассивҳо (ӯҳдадорихо)
Захираҳо: $R_{\text{захира}} = 160$ сомонӣ	Депозитҳо: $D = 800$
Қарзҳо: $K = 640$ сомонӣ	

Ин маблағро ба қарз дода, бонк массаи пулиро боз ба 640 сомонӣ зиёд мекунад ва дар натиҷа массаи пули 2440 сомониро ташкил мекунад (1000 сомонии депозити бонки I + 800 сомонӣ, 800 сомонии депозит дар бонки II + 640 сомонии аз тарафи бонки II ба қарз дода шуда). Қарзи гирифташуда ба мизочи бонки II имконият медиҳад, ки ба маблағи 640

сомони харидро амали гардонад ва ҳамзамон фурушанда дар ҳаҷми 640 сомонӣ даромад мегирад. Даромади фурушанда дар ҳаҷми 640 сомонӣ дар намуди депозит ба суратҳисоби ин фурушанда дар бонки III ворид мешавад. Захираҳои ҳағмии бонки III 128 сомониро ташкил карда, имкониятҳои қарзии он бошад ба 512 сомонӣ баробар мешавад. Тавозуни бонки III чунин намуд дорад:

Тавозуни бонки III

Активҳо	Пассивҳо (ӯҳдадорихо)
Захираҳо: $R_{\text{ҳағмӣ}} = 128$ сомонӣ Қарзҳо: $K = 512$ сомонӣ	Депозитҳо: $D = 640$

Ба ин маблағ қарзро пешкаш намуда, бонки III – ум барои зиёд намудани имкониятҳои қарзии бонки IV дар ҳаҷми 409,6 сомонӣ, бонки V дар ҳаҷми 327,68 сомонӣ ва ғайра замина мегузорад.

Маблағи умумии пулҳои (ҷамъи депозитҳои бонкҳои I, II, III, IV, V ва ғайраҳо) дар низоми бонкӣ мавҷуд буда чунин муайян шуданаш мумкин аст:

$$M = 1000 + 800 + 640 + 512 + 409,6 + 327,68 + \dots$$

Аз ин ҷо ҷамъи беохирӣ прогрессияи геометрии камшавандаро бо махраҷи $(1 - r < 1)$ ҳосил мекунем, ки бо баробари зерин ифода карда мешавад:

$$M = D \times \frac{1}{1 - (-rr)} = D \times \frac{1}{rr} \quad (22.7)$$

Дар мисоли мо $M = 1000 \times 1/0,2 = 1000 \times 5 = 5000$ мебошад. Ҳамин тавр, агар депозитҳои бонкҳои тичоратӣ зиёд шаванд, он гоҳ массаи пулӣ бо дараҷаи зиёдтар афзоиш меёбад, яъне самарайи мултипликатор амал мекунад.

Бузургии $\frac{1}{rr}$ мултипликатори бонкӣ (қарзӣ) ва ё ваъъшавии мултипликативии депозитӣ номида мешавад:

$$mult_{\text{банк}} = \frac{1}{rr} \quad (22.8)$$

Мултипликатори банкӣ маблағи умумии депозитҳоро нисшон медиҳад, ки низоми банкӣ аз ҳар як воҳиди пулии дар ҳисоби банкӣ тижоратӣ гузошта шуда таъсис дода метавонад:

$$mult_{\text{банк}} = \frac{M}{D} \quad (22.9)$$

Дар мисоли мо ҳар як сомонии депозити ибтидоӣ дар ҳисобҳои банкӣ сомониро таъмин мекунад:

$$M = D \times mult_{\text{банк}} \quad (22.10)$$

Мултипликатор ба ҳар ду тараф амал мекунад: агар пулҳо ба низоми банкӣ ворид шаванд массаи пулӣ (депозитҳо) зиёд шуда, дар ҳолати берун шудани пулҳо аз низоми банки массаи пулӣ кам мешавад. Азбаски одаган дар иқтисодиёт пулҳо яқбора ба банкҳо гузошта шуда, аз ҳисобҳо гирифта мешаванд, бинобар ҳамин массаи пулӣ ба таври судан тағйир ёфтаниш номумкин аст.

Чунин тағйирёби тағҳо дар ҳолате ба миён меояд, ки агар банки марказӣ меъёри захираи ҳатмиро тағйир диҳад, ин амал ба имкониятҳои қарзии банкҳо ва андозаи мултипликатори банкӣ таъсир мерасонад.

Бо воситаи мултипликатори банкӣ натавоҷ ҳаҷми массаи пулӣ (M), балки тағйироти онро (ΔM) ҳисоб кардан мумкин аст. Азбаски ҳаҷми массаи пулӣ аз пулҳои нақд ва воситаҳои дар ҳисобҳои ҷорӣи банкҳои тижоратӣ мавҷуд буда иборат мебошанд ($M=C+D$), бинобар ҳамин ба депозити банки I пулҳо (1000 сомонӣ) аз соҳаи муомилот ворид мешаванд, яъне ин пулҳо қисми массаи пулиро ташкил карда, тағҳо азҷавақсимкунии воситаҳои байни C ва D ба миён омад.

Мувофиқан, массаи пулӣ дар натиҷаи ҷараёни ва-сеъшавии депозитии (мултипликатсия) ба 4000 сомонӣ зиёд шуданд ($\Delta M = M - D_1 = 5000 - 1000 = 4000$), яъне бонкҳои тижорати пулҳоро айнан ба ҳамин маблағ бо шарофати қарздиҳӣ таъсис доданд.

Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки тағйирёбии пешниҳоди пулҳо аз ду омилҳо вобаста аст:

- ҳаҷми захираҳои бонкҳои тижоратӣ ва қарзҳои додашуда;

- ҳаҷми мултипликатори бонкӣ.

Ба яке аз омилҳои номбурда ва ҳардуи онҳо таъсир расонида, бонки марказӣ бо воситаи сиёсати пулию-қарзӣ (монетарӣ) метавонад ҳаҷми пешниҳоди пулҳоро тағйир диҳад.

22.7. ФИШАНГҲОИ СИЁСАТИ ПУЛИЮ – ҚАРЗӢ.

Моҳият ва мақсадҳои сиёсати монетарӣ. Сиёсати монетарӣ маҷмуи чораҳоро оид ба танзими бозори пулӣ бо мақсади муътадилгардонии иқтисодиёт дар назар дорад. Бинобар ҳамин сиёсати монетарӣ намуди сиёсати муътадилгардонӣ (зиддисиклӣ) ба ҳисоб меравад. Ин сиёсат ба муътадилгардонии тағйиротҳои сиклии иқтисодиёт раво на карда шуда, барои таъсиррасонӣ ба иқтисодиёт пеш аз ҳама дар давраи кӯтоҳмуддат пешбинӣ шудааст.

Мақсади сиёсати монетарӣ дар ин иборат аст:

- таъмини сатҳи муътадили барориши умумии МУД;
- таъмини шуғли пурраи захираҳо;
- нигоҳдории мувозинатии тавозуни пардохт.

Сиёсати монетариро бонки милли муайян ва амалӣ мегардонад.

Мақсадҳои тактикий (самтҳои мақсадҳои) сиёсати монетарии бонки марказӣ инҳо баромад мекунад:

- назорат аз болои пешниҳоди пулҳо (массаи пулӣ);

- назорат аз болои мизони фоиз;
- назорат аз болои қурби воҳиди асъори милли.

Тағйирёбии пешниҳоди пулҳоро (ΔM) бонки марказӣ метавонад бо воситаи таъсиррасонӣ ба захираҳои бонкҳои тижоратӣ (R) ва мувофиқан ба имкониятҳои қарзии онҳо (K) ба мултипликатори бонкӣ ($mult_{\text{бонк}}$) амалӣ гардонад.

$$\Delta M = K \times mult_{\text{бонк}} \quad (22.11)$$

Фишангҳои сиёсати пулиро – қарзӣ. Ба фишангҳои сиёсати монетарӣ, ки ба бонки марказӣ имконияти назорати ҳаҷми массаи пулиро фароҳам меоварад инҳо дохил мешаванд:

- тағйирёбии меъёри захираҳои ҳатмӣ;
- тағйирёбии мизони ҳисобии фоиз;
- амалиёт дар бозори қушод.

Тағйирёбии меъёри захираҳои ҳатмӣ. Захираҳои ҳатмӣ – ин қисми депозитҳои бонкҳои тижоратӣ, ки онҳоро бонкҳо барои қарздиҳӣ истифода бурдан ҳуқуқ надоранд ва ин захираҳо бояд ҳатман дар намуди амонатҳои бефоиз дар бонки марказӣ нигоҳ дошта шаванд.

Ҳаҷми захираҳои ҳатмӣ мувофиқи меъёри захираҳои ҳатмӣ муайян карда мешаванд, ки аз тарафи бонки марказӣ дар намуди фоиз аз маблағи умумии депозитҳои бонкҳои тижоратӣ муқаррар карда мешавад:

$$R_{\text{ҳатмӣ}} = D \times rr_{\text{ҳатмӣ}} \quad (22.12)$$

Барои ҳар як намуди депозит (тоғалабӣ, пасандозӣ, муҳлатнок) меъёри захираи ҳатмӣ алоҳида ҷорӣ карда мешавад. Ҳамзамон ин қадаре, ки дараҷаи бозоргирии депозит баланд бошад, ҳамон қадар меъёри захираи ҳатмӣ зиёд мешавад. Масалан, барои депозитҳои тоғалабӣ меъёри захираҳои ҳатмӣ нисбат ба депозитҳои муҳлатнок баландтар мебошад.

Агар бонки марказӣ меъёри захираҳои ҳатмиро баланд гунанд, он гоҳ пешниҳоди пулҳо аз ду сабаб кам мешавад:

якум, захираҳо ва мувофиқан имкониятҳои қарзии бонкҳои тижоратӣ кам мешаванд, чунки дар ҳолати афзоишҳои меъёри захираи ҳатмӣ маблағи захираҳои ҳатмие, ки бонки тижоратӣ барои қарз додан ҳуқуқ надорад зиёд мешаванд;

дуҷум, меъёри захираи ҳатмӣ андозаи мултипликатори бонкиро муайян мекунад.

Дар натиҷа, то ҳатто тағйирёбии наонқадар назаррасӣ меъёри захираҳои ҳатмӣ метавонад ба тағйирёбии назаррас ва пешбининашавандаи массаи пулӣ оварда расонад. Масалан, агар маблағи депозитҳо дар бонки тижоратӣ 1000 сомониро ташкил кунад, он гоҳ ҳолати меъёри захираҳои ҳатмӣ ба 10% баробар будан ($r_{\text{ҳатмӣ}} = 0,1$) тағйирёбии пешниҳоди пулҳо чунин мешавад:

$$\Delta M = K \times \text{mult}_{\text{бонк}} = 900 \times 10 = 9000,$$

Ҳангоми меъёри захираҳои ҳатмӣ ба 12,5 ($r_{\text{ҳатмӣ}}=0,125$) баробар будан, тағйирёбии пешниҳоди пулҳо чунин мешавад:

$$\Delta M = K \times \text{mult}_{\text{бонк}} = 875 \times 8 = 7000$$

Тағйирёбии меъёри захираҳои ҳатмӣ танҳо дар ҳолате ба миён меояд, ки агар бонки марказӣ барои васеъкунии ва ё маҳдудкунии массаи пулӣ дар мамлакат кӯшиш наояд.

Тағйирёбии мизони ҳисобии фоиз⁷. Мизони ҳисобии фоиз – ин мизони фоизе, ки бо он бонки марказӣ ба бонкҳои тижоратӣ қарзхоро пешкаш мекунад.

Бонкҳои тижоратӣ аз бонки марказӣ дар ҳолате қарз мегиранд, ки агар бо пурра намудани ғаврии захираҳо ва ё барои аз ҳолати душвори молиявӣ раҳой ёфтаганд даст мезананд.

Воситаҳои пулие, ки бо воситаи қарзи бонки марказӣ бо мизони ҳисобии фоиз дастрас карда мешаванд, асоси афзоишҳои мултипликативии массаи пулиро ташкил мекунанд.

⁷ Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар мамлакатҳои ИДМ мизони ҳисобии фоиз, мизони бозтамвилӣ номида мешавад.

Бонкҳои тижоратӣ мизони ҳисобии фоизро ҳамчун хароҷотиҳои бо дастрас намудани захираҳо мушоҳида мекунаанд. Чи қадаре, ки мизони ҳисобии фоиз баланд бошад, ҳамон қадар бонкҳои тижоратӣ аз бонки марказӣ камтар қарз мегиранд. Бинобар ҳамин ҳаҷми захираҳои қарзии бонкҳои тижоратӣ кам мешавад. Чи қадаре, ки имкониятҳои қарзии бонкҳо хурд бошад, ҳамон бонкҳо камтар қарз медиҳанд ва мувофиқан массаи пулӣ кам мешавад.

Агар мизони ҳисобии фоиз паст шавад, он гоҳ бонкҳои тижоратӣ аз бонки марказӣ барои захираҳои худӣ бисёртар қарз мегиранд. Дар натиҷа имкониятҳои қарзӣ васеъ шуда, чараёни афзоишёбии мултипликативии массаи пулӣ ба миён меояд, ки тағйирёбии он бо формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$\Delta M = K \times mult_{\text{бонкӣ}} = K \times \frac{1}{rr} \quad (22.13)$$

Нисбат ба таъсиррасонӣ ба пешниҳоди пулҳо, тағйирёбии меъёри захираи ҳатмӣ, тағйирёбии мизони ҳисобии фоиз танҳо ба ҳаҷми захираҳо ва мувофиқан ба имкониятҳои қарзии бонкҳои тижоратӣ таъсир мерасонад, бо вучуди ин мултипликатори бонкӣ тағйир намеёбад.

Мизони фоиз ҳамчун нархи пулҳо баромад карда, дар бозори пулӣ нисбат ба талабот ба пулҳо ва пешниҳоди пулҳо таъсир меёбад.

Мизони фоизи мувозинат – ин мизони фоизе, ки дар он талабот ба пулҳо ба пешниҳоди пулҳо баробар аст. Вақте, ки бонки марказӣ мизони ҳисобии фоизро паст мекунад, дар ин ҳолат массаи пулӣ зиёд шуда, дар натиҷа мизони фоизи бозорӣ паст мешавад.

Бинобар ҳамин тоҳатто агар бонки марказӣ танҳо оид ба имконияти баланд намудани мизони ҳисобии фоиз қарор қабул кунад, он гоҳ агентҳои иқтисодӣ дарк мекунаанд, ки ин

чорабинӣ ҳатман ба камшавии массаи пулӣ оварда мерасонад. Дар натиҷа иқтисодиёт ба ин ҳодиса ҳиссиёт зоҳир карда, бонкҳои тиҷоратӣ мизони фоизро барои қарзҳои худ ба-ланд мекунанд ва пулҳо «қиммат» шуда, массаи пулӣ кам мешавад.

Амалиётҳо дар бозори кушод. Ин фишанги сиёсати монетарӣ нисбатан воситаи зарурӣ ва фаврии назорат аз болои массаи пулӣ дар мамлакатҳои тараққиқарда ба ҳисоб меравад.

Амалиётҳо дар бозори кушод хариду – фурӯши қоғазҳои қиматнокро аз тарафи бонки марказӣ дар бозори дуҷуминдараҷаи қоғазҳои қиматнок дар назар дорад (фаъолияти бонки марказӣ дар бозорҳои аввалиндараҷаи қоғазҳои қиматнок одатан аз тарафи қонун манъ карда шудааст).

Объекти амалиётҳо дар бозори кушод асосан векселҳои хазинагӣ ва вомбаргҳои давлатии кӯтоҳмуддат баромад мекунанд.

Бонки марказӣ қоғазҳои қиматноки давлатиро ба бонкҳои тиҷоратӣ, аҳоли, хоҷагиҳои хонавода ва фирмаҳо мефурӯшад ва мехарад.

Хариди вомбаргҳои давлатӣ аз тарафи бонки марказӣ аз бонкҳои тиҷоратӣ, аҳоли ва фирмаҳо захираҳои бонкҳои тиҷоратиро зиёд карда, ба афзоишёбии пешниҳоди пулҳо сабаб мешавад.

Лекин амалиётҳо дар бозори кушод, ба монанди тағйирёбии мизони ҳисобии фоиз ба тағйирёбии пешниҳоди пулҳо бо воситаи таъсиррасонӣ ба ҳаҷми захираҳо ва имкониятҳои қарзии бонкҳои тиҷоратӣ таъсир мерасонад. Тағйирёбии андозаи мултипликатори бонкӣ ба миён намеояд.

Хариди қоғазҳои қиматнок аз тарафи бонки марказӣ ҳамчун воситаи таъсиррасонии фаврӣ ба ҳолати иқтисодӣ дар давраи пастравӣ истифода мешавад. Агар иқтисодиёт

«тасфои» бошад, он гоҳ бо мақсадҳои мубориза бо таваррум бонки марказӣ қоғазҳои қиматноки давлатиро дар бозори кушод мефурӯнад. Ин ҳолат имкониятҳои қарзии бонкҳои тижоратиро маҳдуд мекунад, зеро захираҳои онҳо кам шуда, ба қиммати мултипликативии массаи пулӣ сабаб мешавад.

Имконияти амалигардонии амалиётҳо дар бозори кушод бо он асоснок карда мешавад, ки хариду – фурӯши қоғазҳои қиматноки давлатӣ аз тарафи бонки марказӣ ба бонкҳои тижоратӣ ва аҳолии ғайриҷамоа мебошад.

Агар бонки марказӣ мақсади кам намудани пешниҳоди пулҳоро дошта бошад, он гоҳ ӯ қоғазҳои қиматноки давлатиро мефурӯнад. Пешниҳоди қоғазҳои қиматнок зиёд шуда, нархи онҳо паст мешавад. Нархҳои паст ба вомбаргҳои давлатӣ хариди онҳоро барои бонкҳои тижоратӣ ва аҳолии манфиатбахш мекунад. Ва баръакс, агар бонки марказӣ оид ба зиёд намудани пешниҳоди пулҳо қарор қабул кунад, он гоҳ хариди қоғазҳои қиматноки давлатиро оғоз мекунад. Таҷриба ба қоғазҳои қиматнок зиёд мешавад, бинобар ҳамин нархи онҳо баланд мешавад. Соҳибони вомбаргҳои давлатӣ ин қоғазҳоро ба бонки марказӣ мефурӯшанд, чунки ин амалиёт барои ба даст овардани даромад аз ҳисоби фарқи байни нархи нисбатан пасттари хириди вомбаргҳо ва нархи баландтари чоришудаи онҳо имконият медиҳад.

Аз ин ғуфта бар меояд, ки воридшавиҳо (инексияҳо) ба захираҳои бонкӣ, ҳамчун натиҷаи харид ва чоришавиҳо аз захираҳои бонкӣ ҳамчун натиҷаи фурӯши қоғазҳои қиматнок аз тарафи бонки марказӣ ба ҳиссиёти фаврии низоми бонкӣ оварда мерасонад, ки нисбат ба дигар фишангҳои сиёсати монетарӣ амали аниқтар дорад, бинобар ҳамин амалиётҳои дар бозори кушод тарзи самаранок, фаврӣ ва чандири таъсиррасонӣ ба ҳаҷми пешниҳоди пулҳо ба ҳисоб меравад.

Танзими асъорӣ. Танзими асъорӣ, ҳамчун фишанги сиёсати пулию – қарзӣ аз тарафи бонки марказӣ аз солҳои 30-уми асри XX ҳамчун ҳиссиёт ба «фирори капитал» аз мамлакат дар шароитҳои бӯҳронҳои иқтисодӣ ва депрессияи Бузург истифодабарии худро оғоз кард.

Танзими асъорӣ гуфта, идоракунии чараёнҳои асъорӣ, пардохтҳои беруна ва таъсисёбии қурби воҳиди аъёри миллиро дар назар доранд.

Ба қурби аъёр омилҳои зиёде таъсир мерасонанд: ҳолати тавозуни пардохт, содирот ва воридот, ҳиссаи савдои беруна дар МУД, касри буҷет ва сарчашмаҳои рӯйпӯш-қунии он, ҳолати иқтисодӣ ва сиёсӣ.

Қурби аъёри аслий дар шароитҳои конкретӣ дар натиҷаи пешниҳоди озод оид ба хариду – фурӯши аъёр дар биржаҳои аъёри муайян шуданаш мумкин аст.

Низоми самараноки танзими аъёри интервенсияи аъёри мебошад. Интервенсия дар назар дорад, ки бонки марказӣ ба амалиётҳои бозори аъёри бо мақсади таъсиррасонӣ ба қурби аъёри миллий бо роҳи хариду – фурӯши аъёри хориҷӣ даҳлат мекунад.

Барои баланд намудани қурби аъёри миллий бонки марказӣ аъёри хориҷиро мефурӯшад ва барои паст намудани қурби аъёри миллий бошад бонки марказӣ аъёри хориҷиро бар ивази аъёри миллий мехарад.

Бонки марказӣ интервенсияҳои аъёриро барои он амалӣ мегардонад, ки қурби аъёри миллиро ба қобилияти харидорӣ он наздик кунад ва ҳамзамон байни манфиатҳои содиркунандагон ва воридкунандагон тафовутҳоро аз байн барад.

Дар паст намудани қурби аъёри миллий фирмаҳои содиркунанда манфиатдор буда, онҳо қисми асосии баромадҳои аъёриро таъмин мекунанд. Дар баланд намудани қурби аъёри миллий корхонаҳое, ки ашё, масолах ва дигар

навозимотҳои истеҳсолиро аз хориҷа дастрас мекунад манфиатдор мебошанд, ки маҳсулотҳои онҳо нисбат ба маҳсулотҳои хориҷӣ рақобатпазир нестанд.

Намудҳои сиёсати монетарӣ. Ду намуди сиёсати монетариро фарқ мекунад: ҳавасмандгардонӣ ва боздоранда.

Сиёсати монетарии ҳавасмандгардонанда дар давраи пастрави амалӣ карда шуда, мақсади солимгардонии иқтисодиёт, ҳавасмандгардонии рушди ғаъолияти корӣ, мубориза бар зидди бекорӣ ва ғайраҳоро дорад.

Сиёсати монетарии ҳавасмандгардонӣ маҷмӯи чораҳои барои зиёд намудани пешниҳоди пулҳо дар назар дорад, ба монанди:

- паст намудани меъёри захираи ҳатмӣ;
- паст намудани мизони ҳисобии фоиз;
- хариди қоғазҳои қиматноки давлатӣ аз тарафи бонки

марказӣ.

Сиёсати монетарии боздоранда дар давраи болоравӣ, яъне ҳолати тасфони иқтисодиёт истифода шуда, ба паст намудани ғаъолияти корӣ бо мақсади мубориза ба зидди таваҷҷуҳ амалӣ карда мешавад.

Сиёсати монетарии боздоранда дар истифодабарии чораҳои бонки марказӣ асос меёбад, ки барои кам намудани пешниҳоди пулҳо равона карда мешаванд, алалхусус:

- баланд намудани меъёри захираи ҳатмӣ;
- баланд намудани мизони ҳисобии фоиз;
- фурӯши қоғазҳои қиматноки давлатӣ аз тарафи бонки

марказӣ.

Афзоиши пешниҳоди пулҳо ба зиёдшавии маҷмӯи талабот оварда мерасонад. Ин ҷараён афзоиши бароринро то ҳадди имконпазир таъмин мекунад ва мувофиқан ҳамчун натиҷаи баргараф намудани регрессия ва истифодабарии захираҳо дар сатҳи шуғли пурраи онҳо хизмат мекунад.

Камшавии пешниҳоди пулҳо маҷмӯи талаботро кам мекунад, ки пастшавии сатҳи нархҳо (бинобар ҳамин ҳамчун чораи зиддитаваррумӣ хизмат мекунад) ва бозгашти ҳаҷми бароришро ба сатҳи имконпазири худ таъмин мекунад.

Таъсири сиёсати монетарӣ ба иқтисодиёт. Механизми таъсиррасонии тағйирёбии пешниҳоди пулҳо ба иқтисодиёт механизми трансмиссияи пулӣ номида мешавад. Ин механизм нишон медиҳад, ки бо кадом тарз тағйирёбии ҳолат дар бозори пулӣ ба тағйирёбии ҳолати бозори молӣ таъсир мерасонад.

Зиннаи алоқамандкунандаи байни бозори пулӣ ва молӣ мизони фоиз баромад мекунад. азбаски мизони фоизи мувозинаг дар бозори пулӣ аз рӯи таносуби талабот ва пешниҳоди пулҳо таъсис меёбад, бинобар ҳамин пешниҳоди пулҳоро тағйир дода, бонки марказӣ метавонад ба мизони фоиз таъсир расонад.

Вобастагии байни мизони фоиз ва пешниҳоди пулҳо баръакс мебошад. Агар пешниҳоди пулҳо кам шавад, он гоҳ мизони фоиз баланд мешавад. Мувофиқан, агар пешниҳоди пулҳо зиёд шавад, он гоҳ мизони фоиз паст мешавад.

Ҳамчун нархи воситаҳои қарзӣ баромад карда, мизони фоиз ба хароҷотҳои инвеститсионии фирмаҳо таъсир мерасонад. Чи қадаре, ки мизони фоиз баланд шавад, ҳамон қадар ҳаҷми хароҷотҳои инвеститсионӣ кам мешавад ва бинобар ҳамин маҷмӯи талабот ва ҳаҷми барориш кам мешаванд.

Механизми трансмиссияи пулӣ дар давраи пастравӣ бо воситаи чунин алоқаи занҷири тавсиф шуданаш мумкин аст: дар иқтисодиёт ҳолати ретсессия вучуд дорад ⇒ бонки марказӣ қоғазҳои қиматноки давлатиро меҳарад ⇒ захираҳои бонкҳои тичоратӣ зиёд мешаванд ⇒ бонкҳои тичоратӣ бисёртар қарз медиҳанд ⇒ пешниҳоди пулҳо ба гаври мултипликативӣ зиёд мешавад ⇒ мизони фоиз (нархи қарз) паст мешавад ⇒

фирмаҳо қарзҳои арзоншударо бисёрат мегиранд ⇒ ҳаҷми хароҷотҳои инвестиционӣ зиёд мешавад ⇒ маҷмуи талабот зиёд мешавад ⇒ ҳаҷми барориш афзоиш меёбад.

Сиёсати, ки дар давраи пастравӣ амалӣ карда мешавад, сиёсати «пулҳои арзон» номида шуда, ба сиёсати монетарии халасмандагронӣ мувофиқат мекунад.

Сиёсати, ки дар давраи иқтисодидиёти тасфони амалӣ карда шуда, ба пастравии фаъолнокии корӣ бо мақсадҳои мубориза бар зидди таваррум амалӣ карда мешавад, сиёсати «пулҳои қимат» номида шуда, ба сиёсати монетарии боздоранда мувофиқат мекунад.

Сиёсати монетарие, ки дар давраи болоравии иқтисодидиёт (ҳолати тасфон) амалӣ карда мешавад, бо чунин тарз инфода шуданиш мумкин аст: иқтисодидиёт «тасфон» аст ⇒ бонкҳои марказӣ қоғазҳои қиматнокро мефурунад ⇒ захираҳои бонкҳои тижоратӣ кам мешаванд ⇒ имкониятҳои қарзии бонкҳо паст мешавад ⇒ пешниҳоди пулҳо ба таври мултипликативӣ кам мешавад ⇒ мизони фоиз баланд мешавад ⇒ талабот ба пулҳои қимат аз тарафи фирмаҳо кам мешавад ⇒ ҳаҷми хароҷотҳои инвестиционӣ кам мешаванд ⇒ маҷмуи талабот кам мешавад ⇒ ҳаҷми барориш кам шуда, ба сатҳи имконпазири худ баробар мешавад.

МАВЗҶҶИ 23. БОЗОРИ ҚОҒАЗҶОИ ҚИМАТНОК

- 23.1. *Моҳият ва вазифаҳои бозори қоғазҳои қиматнок.*
 23.2. *Тавсифи умумии намудҳои асосии қоғазҳои қиматнок.*
 23.3. *Танзими бозори қоғазҳои қиматнок.*

23.1. МОҶИЯТ ВА ВАЗИФАҶОИ БОЗОРИ ҚОҒАЗҶОИ ҚИМАТНОК.

Яке аз бозорҳои зарурии иқтисодиёти бозорӣ бозори молиявӣ мебошад. Бозори молиявӣ – ин бозоре, ки тақсимои воситаҳои пулиро байни иштирокчиёни муносибатҳои иқтисодӣ миёнаравӣ мекунад. Бо воситаи ин бозор захираҳои молиявии озод чамъоварӣ карда шуда, ба субъектоне, ки онҳоро нисбатан самаранок истифода мебаранд равона месозад. Одатан, айнан дар бозори молиявӣ воситаҳо барои тараққиёти сектори аслии иқтисодиёт дарёфт карда мешаванд.

Капитали сохта. Шақли махсуси гузоштани капитали қарзӣ, капитали сохат мебошад, ки дар қоғазҳои қиматнок ифода меёбад, ки нисбат ба капитали асли мустақилона амал намуда, ба соҳиби худ даромадро дар намуди фоиз таъмин мекунад. Фарқияти капитали сохта аз капитали қарзӣ дар он аст, ки капитали сохта аз капитали қарзӣ зиёд буда, ҳаракати онҳо мувофиқат намекунанд.

Мафҳуми «қоғазии қиматнок» ва «бозори қоғазҳои қиматнок». Яке аз қисматҳои бозори молиявӣ бозори қоғазҳои қиматнок ва ё биржаи фонди ба ҳисоб меравад. **Бозори қоғазҳои қиматнок** – ин бозоре, ки муносибатҳои бозорӣ ва муносибатҳои ҳамсоҳибиро бо воситаи қоғазҳои қиматнок миёнаравӣ мекунад. имконияти хариду – фуруши қоғазҳои қиматнок имконият медиҳад, ки амонатгуздоранда вақти ҷойгиркунии қоғазҳоро ва ё ин ё он лоиҳаро муайян намоад.

Объекти муомилаҳо дар бозори қоғазҳои қиматнок қоғазии қиматнок ба ҳисоб меравад. **Қоғазии қиматнок** – ин

дурӯши пулно, ки муносибати ҳамсоҳибиро ва ё қарзро бай-
ни соҳибии он ва эҳтисоби он ҷаҳодат медиҳад. Қоғазҳои
қиматнок ба тартиби шифироии ба монанди вексел ва ҳам бо
баринҳо ба монанди сазминҳо бароварда мешаванд. Дар
ҷаҳати барорини сазминҳо қонуноҳои мамлакат оид ба
қиматнок қонун қиматнок шаҳодат медиҳад. Қоғазҳои
қиматнокӣ амалдорӣ - ин қоғаз, ки бо ҷиҳатҳои зерин тав-
сиф карда мешавад:

- маҷмӯи ҳуқуқҳои амволии ва ғайриамволиро
мустаҳкам мекунад;
- бо воситҳои бароринҳо паҳн карда шуда, ҳаҷм ва
муҳлатҳои амалигардонии ҳуқуқҳо дар дохили як ба-
рорини новобаста аз вақти хариди қоғазҳои қиматнок
баробар мешаванд.

Бозори пулӣ ва бозори капитал. Дар таркиби бозори
қоғазҳои қиматнок бозори пулӣ ва бозори капиталро ҷудо
мекунанд. **Бозори пулӣ** - ин бозоре, ки дар он қоғазҳои
қиматноки кӯтоҳмуддат гардиш мекунанд. Бозори пулӣ ба-
рорини таъминоти эҳтисотҳои субъектҳои хоҷагидорӣ дар мо-
ҷиҳазҳои кӯтоҳмуддат хизмат мекунад. **Бозори капитал** -
ин бозоре, ки дар он қоғазҳои қиматноки бемӯҳлат ва
қоғазҳои қиматноки муҳлати пардохташон зиёда аз як со-
роҳи ташкил мекунад, гардиш мекунанд. Бозори капитал ба-
рорини қонунгардонии эҳтисоти субъектҳои хоҷагидорӣ бо мо-
ҷиҳазҳои дарозмуддат хизмат мекунад.

**Бозори якуминдараҷа ва дуҷуминдараҷаи қоғазҳои
қиматнок.** Аз рӯи соҳири ташкилӣ бозори қоғазҳои
қиматнокро ба бозори якуминдараҷа ва дуҷуминдараҷа ҷудо
мекунанд. Истиллоҳи «аввалиндараҷа» ба фуруши қоғазҳои
қиматноки барорини нав тааллуқ дорад. Дар натиҷаи фуру-
ши қоғазҳо дар бозори аввалиндараҷа шахсони онҳоро меба-

роварда захираҳои молиявӣ заруриро ҷамъ оварда, қоғазҳо ба дасти соҳибони аввалин равона мешаванд. Ҳамин тавр, вазифаи бозори аввалиндарача дар ҷамъоварии капиталҳои нави фода меёбад. Қоғазҳои қиматнок асосан аз тарафи шахсони ҳуқуқӣ бароварда мешаванд. Бо вуҷуди ин чунин қоғаз ба монанди вексел ба шахсони воқеӣ пешкаш шуданаш мумкин аст. Шахсе, ки қоғазҳои қиматнокро мебарорад, эмитент номида шуда, барориши қоғазҳои қиматнок эмиссия номида мешавад. Шахси қоғазҳои қиматнокро меҳарида, инвестор номида мешавад.

Дар бозори фондӣ харидори асосии қоғазҳои қиматнок шахсони ҳуқуқӣ баромад мекунад. Пеш аз ҳама ба сифати харидорони қоғазҳои қиматнок бонкҳо, ташкилҳои суғуртавӣ, фондҳои инвеститсионӣ ва фондҳои нафақавӣ баромад мекунад, чунки айнан онҳо бо маблағҳои нисбатан зиёд соҳибӣ мекунад. Дар бозори фондӣ «инвестори институтсионалӣ» амал мекунад. Ин истиллоҳ ба мутахассисон ва ташкилотҳои таалуқ дорад, ки бо активҳои дигарон идора карда, фаъолияти асосии онҳо ин хариди активҳои молиявӣ аз ҳисоби воситаҳои ҷалбшуда ба ҳисоб меравад.

Баъд аз харидорӣ намудани қоғазҳои қиматнок аз тарафи инвесторон, онҳо ҳуқуқ дорад онҳоро ба шахсони дигар аз фурушанд, дар навбати худ харидорони минбаъда оид ба фуруши ин қоғазҳо озодона қарор қабул мекунад. **Бозори қоғазҳои қиматноки дуюминдараҷа** – ин бозоре, ки дар он гардиши қоғазҳои қиматнок ба миён меояд. Ҳамин тавр, ҳама муомилаҳои минбаъда бо қоғазҳои қиматнок дар бозори дуюминдараҷа амалӣ карда мешаванд.

Бозори дуюминдараҷа нақши заруриро мебозад. Механизми азнавфуруштани қоғазҳои қиматнок баромад карда, бозори дуюминдараҷа ба инвесторон имконият медиҳад, ки

қоғазро омадаи хариду – фуруш қунанд. Ҳангоми мавҷуд набудани бозори дувоқифтарча ва ё таъкили сусти он, фуруши мисобанди қоғазҳои қиматнок таъриимқон ва ё мувоҷиат менамояд, ки инвесторонро аз хариди қоғазҳои қиматнок минаҳрум мекунад. Дар натиҷа, ҷамъият аз ин ҳодиса зарари мебинад, зеро фирматҳои наптанкиа дастгирии молиявӣ заруриро аз даст мебаранд.

Биржаи фонди. Бо баробари афзоиши систематикӣ амалиётҳо бо қоғазҳои қиматнок зарурият дар таъкили савдои ба тартибдоронарданидаи қоғазҳои қиматнок ба миён омад. Дар натиҷа, биржаи фонди таъсис ёфт. Биржаи фондиро ҳамчун бозори муташаққиди қоғазҳои қиматнок тавсиф кардан мумкин аст. Мавҷудияти биржаи фонди мавҷудияти ҷой ва қоғазҳои мувоҷиат савдои қоғазҳои қиматнокро дар назар дорад.

Биржаи фонди классикӣ бо худ биноро бо толори ҷаҳол ифода мекунад, ки дар он муомилаҳо бо қоғазҳои қиматнок амали карда мешаванд. Пешрави технологияҳои компютери ва информатсионӣ ба пайдоиши биржаҳои электронӣ сабаб гардид. Биржаи электронӣ шабакаи компютериро ифода мекунад, ки ба он терминалҳо ширкатҳои аълобии биржа пайваст карда шудаанд.

Бояд қайд намуд, ки наҳама қоғазҳои қиматнок дар биржа гардани мекунад. Ба биржа танҳо қоғазҳои қиматноки он эҷитонҳо роҳ дода мешаванд, ки онҳо ба талаботҳои биржа ҷавобӣ ҳастанд. Одатан, ин қоғазҳои ширкатҳои калон, аз ҷиҳати молиявӣ пуркуват мебошанд. Қоғазҳои қиматноки ширкатҳои ҷавон ва аз ҷиҳати молиявӣ наонқадар пурзур одаган дар бозори таъриббиржавӣ гардани мекунад.

Аз рӯи ҳислатҳои эмитентгон бозори фондиро ба бозори қоғазҳои қиматноки давлатӣ ва таъридавлатӣ ҷудо кардан мумкин аст. Бозори қоғазҳои қиматноки давлатӣ барои ҳал

намудани ду масъалаи асосӣ имконият медиҳад. Яқум, ба давлат имконият медиҳад, ки захираҳои пулии заруриро чамъ намояд ва қасрати бучети давлатиро молиягузори намояд. Дуюм, ин бозор майдони танзимкунии мизони фоизи кӯгоҳмуддат мебошад. Бозори қоғазҳои қиматноки ғайридавлатӣ ба сектори соҳибкорӣ барои чамъовариҳои захираҳои молиявӣ кӯмак мерасонад.

Вазифаҳои бозори фондӣ. Вазифаи якуми бозори фондӣ дар чамъовариҳои воситаҳои амонатгузорон барои мақсадҳои ташкил ва васеъ намудани миқёси фаъолияти хоҷагидорӣ ифода меёбад. Вазифаи дуюми бозори фондӣ ин ахбороти мебошад. Ин вазифаи бозорӣ дар он зоҳир мегардад, ки ҳолати бозори фондӣ ба амонатгузорон оид ба вазъияти иқтисодӣ ахборотро таъмин карда, ба онҳо барои ҷойгиркунии пасандозҳои худ роҳ нишон медиҳад.

23.2. ТАВСИФИ УМУМИИ НАМУДҲОИ АСОСИИ ҚОҒАЗҲОИ ҚИМАТНОК.

Саҳмия – ин қоғази қиматноке, ки оид ба гузоштани саҳм ба фонди оинномавии ширкат аз тарафи соҳиби он шаҳодат медиҳад. Саҳмия барои гирифтани даромад (дивиденд) дар давоми соли хоҷагидорӣ ҳуқуқ медиҳад. Маблағи пулие, ки дар саҳмия қайд карда шудааст, номинал ва ё арзиши номиналӣ номида мешавад.

Арзиши номиналии ҳама саҳмияҳои бароварда шуда капитали оинномавии чамъияти саҳомиро ташкил мекунад. Арзиши номиналии ҳама саҳмияҳои имтиёзнок набояд аз 25% капитали оинномавии чамъияти саҳомӣ зиёд бошад. Арзиши номиналии ҳама саҳмияҳои оддӣ бояд якхела бошад. Арзиши номиналии саҳмияҳои имтиёзнок низ бояд якхела бошад.

Арзиши номиналии саҳмияҳо, одатан бо арзиши бозорӣ он мувофиқат намекунад. Дар чамъияти саҳомии худ

фасолаи бозоранда арзиши бозорини саҳмия аз арзиши номиниалии он бозорини назаррасӣ ва баъзан баъзе баъзе буда, дар корхонаи мушкilotҳои иқтисодӣ ва истеҳсолиро аз дар метузаронида настир мебошад.

Муқаблаи ҳама арзишҳои номиниалии саҳмияҳо фонди номиниалии ҳамаи онро ташкил мекунад. Аз фонди оининомини маълуми «капитализатсияро» бояд фарқ кард. **Капитализатсия** – ин нишондиҳандае, ки ҳаҷми капиталии ширкати ба баҳодиҳиши бозорини тавсиф карда, дар саҳмияҳо ифода меёбад. Капитализатсия ҳамчун ҳосили зарби нархи бозорини саҳмияҳои паҳн карда шуда ба миқдори онҳо муайн карда мешавад.

Тавсифи набатии саҳмияҳо даромад мебошад, ки саҳмнидор ба даст меорад. Даромад аз саҳмияҳо дар ду шакли инфеда баъзан мумкин аст – дар намуди афзоиши арзиши бозорини ва дар сифати пардохтҳои даврагӣ ба саҳмияҳо. Афзоиши арзиши бозорини саҳмияҳо қисми назарраси даромадҳои инвесторонро ташкил карда мегаронад. Барои амалигардонии ин чарагӣ саҳмияҳо бояд фурухта шаванд. Дар акси ҳама ҳаҷми настир арзиши бозорини саҳмия вучуд дорад. Афзоиши арзиши бозорини саҳмияҳо бо ду сабаб ба миён меояд. Якум, ин болоравии спекулативии имконпазир дар бозор. Ин ҳолат асосҳои объективии дарозмуддатро надорад. Сабаби дуюми афзоиши арзиши бозорини саҳмия ин зиёдшавии баъзе баъзе корҳои мебошад. Фоидани ба даст овардари чамбияти саҳомии ба ду қисм ҳудо мекунад. Як қисми он ба сифати дивиденди пардохт карда шуда, қисми дигари он барои нигоҳдорӣ ва настир арзиши истеҳсоли аз нав инвеститсия (реинвеститсия) карда мешавад. Ҳамаи тавр фоидани реинвеститсия карда шуда шакли капитали асосӣ ва гардонро гирифта, саҳмияро ба таври асли «пурра» мекунад, ва одаган ба баландшавии арзиши бозо-

рии сахмия оварда мерасонад. Даромади барои сахмия давра ба давра пардохт карда мешуда, дивиденд номида мешавад.

Сахмия инвесторро ба яке аз соҳибони чамъияти сахмӣ мубаддал мекунад. Бо баробари ин барои аксарияти сахмиядорон тасдиқи чунин амал танҳо характери декларативӣ дорад, зеро дар асл чамъияти сахмиро шахс ва гурӯҳе назорат мекунад, ки дар дасти онҳо пакети назоратии сахмияҳо мавҷуд аст. Пакети назоратии сахмияҳоро ҳамчун миқдори сахмияҳо (ва ё фоизи сахмияҳо аз шумораи умумии онҳо) муайян кардан мумкин аст, ки ба соҳиби худ имконияти пешбарӣ намудани қарорҳои худро дар чамъомади сахмиядорон ҳуқуқ медиҳад. Пакети назоратии сахмияҳо 51% онро дар назар надорад.

Сахмияҳо оддӣ, имтиёзнок ва номӣ мешаванд. Сахмияҳои оддӣ – намуди асосии сахмия мебошанд. Сахмияи оддӣ ба соҳиби худ аз рӯи принципи «як сахмия – як овоз» ҳуқуқи овозро медиҳад. Мувофиқан, соҳибони сахмияҳои оддӣ дар идоракунии чамъияти сахмӣ (ҶС) иштирок карда метавонанд.

Сахмияҳои оддии ҶС дар бозори қоғазҳои қиматнок (биржаи фондӣ) хариду – фурӯш карда мешаванд. Нуқтаи ибтидоии нархи сахмияҳо дивиденд ба ҳисоб меравад. Фарз мекунем, ки дивиденди сахмия бо номинали 1000 сомонӣ ба 20% баробар аст. 20% дивиденди қайд шуда, асоси тағйирёбии нархи бозории сахмияҳо дар тамоми мӯҳлати гардиши онҳо ба ҳисоб меравад.

Нархи бозории сахмия чунин муайян карда мешавад:

$$N_c = \frac{D\%}{Bank\%} \times N \quad 23.1$$

ки дар ин ҷо: N_c – нархи бозории сахмия; $D\%$ – дивиденд; $Bank\%$ – фоиз ба капитали ба бонк гузошта; N – нархи номиналии сахмия.

Нархи бозории сахмия дар ҳолати фоизи бонки ба 5% баробар будан чунин бузургиро ташкил мекунад:

$$N_c = \frac{20\%}{5\%} \times 1000 = 4000 \text{ сомони}$$

Нархи бозории сахмияҳоро бо воситаи формулаи зерин низ ҳисоб намудан мумкин аст:

$$N_c = \frac{D}{Bank\%} \times 100\% \quad 23.2$$

ки дар ин ҷо: D – маблағи дивиденд.

Нархи бозории сахмия дар натиҷаи тағйирёбии талабот ва пешниҳод баланд ва паст шуда метавонад, лекин ҳама тағйирёбиҳои нархи бозории сахмия ба боло ва ба поён дар атрофи 4000 сомони қайд шуда ба миён меояд.

Вомбаргҳо (облигатсияҳо) – намуди қоғазӣ қиматнок, ки асосан аз тарафи ҳукумат бароварда шуда, онҳо қоғазӣ қиматнокӣ давлатӣ ба ҳисоб мераванд. Вом-баргҳо – ин уҳдадории қарзии давлат барои пардохт намудани даромади муайян дар муҳлати муқарраршуда ба соҳиби он мебошад. Одатан вомбаргҳо барои рӯйпуш намудани қарзи давлатӣ ва ё ҷалб намудани воситаҳо барои ҳалли муаммои аниқӣ иҷтимоӣ ва иқтисодӣ бароварда мешаванд.

Вомбаргҳо се намуд доранд: вомбаргҳои давлатии дарозмуддат (ВДД - ГДО), вомбаргҳои давлатии кӯтоҳмуддат (ВДК - ГКО) ва уҳдадориҳои хазинагӣ (УХ - КО).

Хусусияти қоғазҳои қиматнокӣ давлатӣ боэътимоднокӣ ва бозоргирии баланди онҳо ба ҳисоб рафта, ин гуна қоғазҳои қиматнок ба соҳибони он имтиёзҳои андозии муайяноро таъмин мекунад. Ба ғайр аз ин афзалияти ҷиддии ин намуди қоғазҳои қиматнок имконияти бо онҳо пардохт намудани андозҳо мебошад. Ҳамаи ин гуфтаҳо дар маҷмӯъ вомбаргҳоро ҳамчун қоғазҳои қиматнокӣ диққатҷалбкунанда тавсиф меку-

нанд, ки барои мубаддал намудани пасандозҳо ба ин намуди қоғазҳои қиматнок ҳамагонро водор месозад. Ин қоғазҳои қиматнок аз тарафи давлат қафолат дода мешаванд.

Ҳама намуди вомбаргҳо дар бозори қоғазҳои қиматнок бо нархҳои гуногун гардиш карда метавонанд. Нархи номиналӣ – ин нархе, ки дар ҳуди вомбарг қайд карда шудааст. Нархи фурӯши он – ин нархе, ки бо он вомбарг фурухта мешавад. Бо мақсади ҳавасмандгардонии талабот ба вомбаргҳо, нархи фурӯши онҳо, одатан аз арзиши номиналӣ пасттар мебошад. Ҳавасмандӣ бо воситаи пардохт намудани вомбаргҳо бо арзиши номиналии он ва ё аз он зиёдтар таъмин карда мешавад. Харидор вомбаргро бо нархи фурӯш харидорӣ карда, онро баъд аз мӯҳлати муайян бо нархи харидшаванда ва ё рӯйпӯш шаванда бармегардонад. Фарқи байни нархи фурӯш ва нархи рӯйпӯшкунӣ вомбарг даромеди онро ташкил мекунад. Нархи бозорӣ он бошад, дар натиҷаи мутаносибии талабот ва пешниҳоди вомбаргҳо ҷорӣ карда мешавад.

Вексел – ӯҳдадорӣ қарзӣ, намуди қоғазӣ қиматноке, ки дар шакли муқарраршуда ӯҳдадорӣҳои векселдиҳандаро дар мӯҳлати муайян пардохт намудани маблағи муайяни пулхоро шаҳодат медиҳад. Дар асл вексел, ваъдаи бо ягон ғаррав мустаҳкам нашуда мебошад. Лекин соҳиби вексел ҳуқуқи аз тарафи қонун мустаҳкам шударо сид ба талаб намудани маблағи қайдшуда дар мӯҳлати додасуа дорад.

Векселҳо ба оддӣ, нитқоӣ, асъорӣ, амвоӣ, истиқоматӣ ва ғайраҳо ҷудо мешаванд. Дар аксар вақт векселҳои оддӣ ва интиқоӣ истифода мешаванд.

Сертификати депозитӣ – ин шаҳодатномаи муассиса оид ба амонатгузорӣ (депозити) он ба бонк мебошад, ки муассиса дар мӯҳлати муқарраршуда бо фоизи муайян гирифт-

та метавонад. Сертификатҳои депозитӣ ба муҳлатнок ва талабаи ҷудо мешаванд. Сертификатҳои депозитӣ танҳо ба шахсони ҳуқуқӣ фурухта мешаванд.

Сертификатҳои амонатӣ ба монанди сертификатҳои депозитӣ буда, танҳо дар байни соҳибкорон ва амонатгузоридаҳои хурд гардиш мекунад. сертификати амонатӣ метавонад номӣ ва ба пенсияҳолкунанда бошад. Нисбат ба сертификатҳои депозитӣ, сертификатҳои амонатӣ танҳо ба шахсони воқеӣ фурухта мешаванд.

Сертификатҳои депозитӣ ва амонатӣ дар байни инвесторон хеле паҳн гаштаанд, чунки онҳо сарфа намудани воситаҳоро имконият медиҳанд. Сабаб дар он, ки даромадҳо аз амонатҳои оддӣ ба банк ба монанди андоз аз Ҷоизаи андозбандӣ карда шуда, даромад аз сертификатҳои депозитӣ ва амонатӣ ҳамчун даромад аз қоғазҳои қиматнок андозбандӣ карда мешаванд, ки нисбатан пастар мебошад.

23.3. ТАНЗИМИ БОЗОРИ ҚОҒАЗҲОИ ҚИМАТНОК.

Барои самаранок иҷро намудани вазифаҳои бозори қоғазҳои қиматнок, давлат фаъолияти эмитентон ва инвесторонро танзим мекунад. Танзими давлатӣ бо воситаи чунин чораҳо таъмин карда мешавад: а) қорӣ намудани талаботҳои ҳатмӣ ба фаъолияти эмитентон ва иштирокчиёни касбии бозори қоғазҳои қиматнок; б) бақайдгирии барориши қоғазҳои қиматнок ва назорат аз болои риоя намудани шартҳои эмиссия; в) литсентзиякунии фаъолияти иштирокчиёни бозори қоғазҳои қиматнок; г) таъсисдиҳии низоми ҷимояи ҳуқуқҳои соҳибони қоғазҳои қиматнок.

МАВЗҶҶИ 24. ТАВАРРУМ ВА ТАНЗИМИ ТАВАРРУМӢ

- 24.1. *Таваррум ҳамчун омил ва монетаи тараққиёти иқтисодӣ.*
- 24.2. *Шаклҳои зоҳиргардӣ ва сарчашмаҳои таваррум.*
- 24.3. *Нишондодҳо ва намудҳои таваррум.*
- 24.4. *Оқибатҳои иҷтимоӣ иқтисодии таваррум.*
- 24.5. *Қаҷҳаттаи Филлипс ва стагфлятсия.*
- 24.6. *Сиёсати Зиддитаваррумӣ.*

24.1. ТАВАРРУМ ҲАМЧУН ОМИЛ ВА МОНЕАИ ТАРАҚҚИЁТИ ИҚТИСОДӢ.

Таваррум – ин ҳодисаи мураккаби бисёромиллаест, ки вайроншавии ҷараёни такрористеҳсолотро тавсиф намуда, ба иқтисодиёте хос аст, ки дар он муомилоти пулии қоғазӣ истифода мешавад. Таваррум пеш аз ҳама дар шакли баланҷшавии сатҳи нархҳо ва дар шакли қиматшавии нисбии тилло ва асъори хоричӣ ифода меёбад.

Дар ҳолатҳои алоҳида афзоиши нархҳо имконпазир аст, ки бо ҷараёни таваррумӣ алоқамандӣ надорад. Ин ҷараён дар ҳолате ба миён меояд, ки дар он шароитҳои умумии такрористеҳсолот тағйир ёфта, дар натиҷаи он афзоиши хароҷоти истеҳсолӣ ба миён меояд. Масалан, қиматшавии ашёи хом аз сабаби бадшавии шароитҳои истихроҷи он; афзоиши сифати маҳсулот, ки хароҷотҳои иловагии меҳнатро талаб менамояд.

Ҷараёни таваррумӣ бо чунин афзоишҳои нархҳо алоқаманд аст, ки бо афзоиши хароҷоти истеҳсолӣ алоқаманд нест. Таваррум ин натиҷаи номуътадили макроиқтисодӣ мешавад, ки дар он маҷмӯи талабот аз маҷмӯи пешниҳод зиёд аст.

Дар шароитҳои муомилоти тангаҳои тиллоӣ ва нуқрагӣ, таваррум ғайриимкон аст, зеро ин гуна пулҳо боигарии аслиро ифода карда, на балки нишони онро ифода ме-

кунанд. Миқдори зарурии пулҳо бо чунин вазифаи боигарии онҳо танҳо карда мешавад. Агар танҳо аз миқдори барои харидҳо зарур буда шуда бошанд, он гоҳ пулҳо ҳамчун боигарии захира карда мешаванд. Бо баробари ин онҳо беқурб баёнотаванд. Ҳангоми таъминоти барзиёдин бозор бо молҳо, саноатӣ ва муомилот мусодира карда шуда, дар муомилаҳои савдои иштирок намекунанд. Беқурбнавини пулҳо дар ин шароитҳои ба миён намеояд.

Вале дар ҳолати мавҷудияти пулҳои қоғазӣ пароят дитарҳел аст. Дар ин ҷо пулҳои танҳо нишона буда, боигарии аслиро ифода намекунанд. Иҷроини вазифаи боигариро онҳо иҷро карда намегоянанд. Пулҳои қоғазӣ дар бо дараҷаи муайян ба сифати пасандозҳо нигоҳ дошта мешаванд. Миқдори зиёди ифтиқори пулҳои қоғазӣ дар муомилот боқӣ мемонанд. Мавҷудияти ин пулҳо дар аҳоли маҷмуи талаботро зиёд карда, дар натиҷаи худ ба нархҳо ба суи баландшавӣ фишор меоварад.

Таварруми муътадилӣ то 10% дар як сол, дар адабиёти гарб ҳамчун зарароваранди иҷтимоӣ мушоҳида карда намешавад. Баръакс, гумон карда мешавад, ки чунин таваррум иқтисодиро барои тараққиёт равона сохта, ба он такони мусбӣ мебахшад.

Дар асл, ҳангоми афзоиши нархҳо аҳоли харидҳои худро зиёд мекунад, чунки дар оянда чунин харидҳои боз ҳам қимат мешаванд. Ин чараён истехсолкунандагонро барои зиёд намудани пешниҳод водор месозад, дар натиҷа бозор тез пур карда мешавад. Бояд дар назар дошт, ки ҳангоми таваррум нархҳо дар соҳаҳо бо суръатҳои гуногун афзоиш меёбанд. Ҳолати фоидаоварии гуногуни истехсолот нигоҳ дошта мешавад. Бинобар ҳамин дар ин ҷо механизме зарур аст, ки номувозинатиҳои (диспропорсияҳои) иқтисодиро баробар намуда, хоҷагидорӣ бозориро солим гардонад.

Лекин ҳангоми сатҳи таврруми аз 10% зиёд ҳолати хатарнок ба миён меояд. Махсусан иқтисодиёт дар ҳолати таварруми шиддатнок (иперинфлятсия) вайрон мешавад, ки дар он нархҳо бо фоиз не, балки ба маротибаҳо баланд мешаванд. Дар чунин ҳолат пулҳо бо суръати тез беқурб мешаванд. Аҳоли пасандозҳои худро аз даст медиҳанд, зеро капитали гузашта шуда беқурб мешавад. Бинобар ҳамин рағбати инвеститсиякунӣ ба истехсолот аз байн меравад, чунки онҳо даромадро бо тезӣ таъмин намекунад ва дар ин муддати дароз қимати ин инвеститсияҳо гумм шуданаш мумкин аст. Дар ин гуна шароитҳо тағйири бизнеси спекулятивӣ (савдогарӣ) афзоиш меёбад, ки ба азнавфуруҳтан равона карда шуда, маҷмӯаи пешниҳодро зиёд намегардонад. Агар пешниҳод дар давраи дуру – дароз афзоиш наёбад, он гоҳ мамлакат бо хатари стагнатсия дучор мешавад. Стагнатсияе, ки бо баробари таваррум ба миён меояд, иқтисодиётро вайрон карда, ба афзоиши пешниҳод оварда наметавонад.

Мафҳуми таваррум. Истилоҳи «таваррум»-ро аввалин маротиба дар Америкаи Шимолӣ дар давраи ҷанги шаҳрвандии солҳои 1861 – 1865 барои ишора намудани чараёни варамшавии муомилоти пулии қоғазӣ истифода бурда буданд. Таваррум аз калима латинӣ гирфта шуда, маънои «варамшавиро» дорад. Маънои таваррум ба афзоиши аз ҳад зиёди пулҳои қоғазӣ нисбат ба пешниҳоди аслии молҳо мустақкам карда мешуд. Таваррум ҳамчун ҳодисаи иқтисодӣ, он гоҳ пайдо шуд, ки дар он пуришавии каналҳои муомилоти пулҳои қоғазӣ ба миён омад, ки дар натиҷа қобилияти харидории онҳо паст шуд.

Мувофиқи маънидодкунии марксистӣ, бо назардонги формулаи миқдори пулҳои барои муомилот зарур буда, таваррум пеш аз ҳама ҳамчун барзиёдии воситаҳои пардохт, афзоиши миқдори пулҳо нисбат ба ҷамъи нархҳои молҳо ба миён меояд.

$$МП = \frac{ЧН - Қ + П + ПД}{Г} \quad (24.1)$$

ки дар ин ҷо: МП – миқдори пулҳои барои муомилот зарур буда; ЧН – ҷамъи пардохҳои молҳои фурӯхта шуда; Қ – молҳои ба қарв фурӯхта шуда; П – пардохтҳои, ки муҳлати рӯйишкунии онҳо расидааст; ПД – пардохтҳои муовинати ҳамдигарӣ (взаимопогашение); Г – суръати гардиши пулҳо.

Дар шароитҳои идеалии абстрактӣ формулаи додашуда, метавонад миқдори пулҳои барои муомилот зарурро муайян намояд. Вале ин тавсифи таваррум нокифоя буда, сабабҳои таваррумро муайян намекунад.

Пайдоиши пулҳои бо молҳо таъмин набуда ҳамчун таваррум муайян шуда буд. Дар асл қўшиши пулҳо за қафои молҳо маънои вайроншавии мувозинати байни миқдори пулҳо ва рӯйишкунии молиро дар назар дорад. Бо ибораи дигар, таваррум ҳамчун шакли вайроншавии қонунҳои муомилоти пулӣ, вайроншавии мувозинати макроиқтисодиро дорад, яъне номувозинат (дисбаланс)и талабот ва пешниҳод.

24.2. ШАКЛҲОИ ЗОҲИРГАРДӢ ВА САРЧАШМАҲОИ ТАВАРРУМ.

Одатан таваррум дар афзоишҳои нархи молҳо ва хизматҳо ифода меёбад. Дар ин ҷо сухан оид ба баландшавии сатҳи умумии нархҳо меравад. Агар нархи баъзе молҳо гоҳ – гоҳ баланд шаванд, ин ҳолат ҳоло таваррум намебошад, зеро чунин баландшавии нархҳо аз сабаби баландшавии сифат ба миён омаданиш мумкин аст. Танҳо баландшавии сатҳи умуми нархҳо маънои фишори миқдори пулиро ба миқдори молӣ дар назар дорад, яъне пулҳо беқурбшуда даромади аҳоли паст мешавад. Номувофиқати талаботи пардохтнок ва миқдори молҳо дар он ифода меёбад, ки талабот ба мол ва

хизматҳо аз захираҳои гардиши мол зиёд гардида, шароитро барои баланд намудани нархҳо аз тарафи истеҳсолкунандагон ва фурушандагони молҳо новобаста аз сатҳи харочоти истеҳсоли ва муомилот, мусоидат мекунанд.

Номутаносибии байни талабот ва пешниҳод, барзиёдии даромадҳо аз харочотҳои истеъмоли бо сабабҳои гуногун ба миён омаданиш мумкин аст. Ба ин сабаб пеш аз ҳама, касрати (дефитсита) бучети давлатӣ (барзидёии харочоти давлатӣ аз даромадҳои давлатӣ) дохил мешавад. Ба ин сабаб инвестисияҳои аз ҳад зиёд дохил шуда метавонад, ки барзиёдии ҳаҷми харочотҳои инвестисиониро аз эҳтиётҳо ва имкониятҳои иқтисодии миллӣ дар назар дорад, инчунин ба ин гурӯҳи сабабҳои кам намудани молҳои воридотиро ҳангоми вобастагии бозори истеъмоли аз савдои беруна, дохил кардан мумкин аст.

Таваррум ҳамчун номувозинат (дисбаланс)и талабот ва пешниҳод. Сабабҳои асосии таваррум вайроншавии мувозинати макроиқтисодӣ ва вайроншавии таносубҳои иқтисодӣ баромад мекунанд. Бо баробари ин ба ғайр аз вайроншавии мувозинати молию – пулӣ, инчунин вайроншавии мувозинати талабот ва пешниҳод қайд карда мешавад. Мактабҳои гуногуни иқтисодӣ сабабҳои чунин номувозинат (дисбаланс)ро ба таври гуногун маънидод мекунанд.

Муносибати кейнсӣ дар он зоҳир мегардад, ки сабаби номувозинат (дисбаланс) бо талаботи аз ҳад зиёд дар шароити шуғли пурра муайян карда мешавад. Бинобар ҳамин тарафдорони ин равия гумондоранд, ки агар сатҳи истифодабарии иқтидорҳои истеҳсоли аз қобилиятҳои харидорӣ паст буда, бо воситаи касрати бучет ва барориши пулҳо васеъ карда шавад, метавонад ба таваррум оварда расонад.

Тарафдорони муносибати неоклассикӣ сарчашмаи таваррумро дар афзоиши аз ҳад зиёди истеҳсолот, афзоиши хароҷотҳои истеҳсолот ҳустуҷӯ мекунанд.

Ҳамин тавр, кейнсии таваррумро аз тарафи талабот ва неоклассикон аз тарафи пешниҳод муноқида мекунанд. Дар шароитҳои муосири иқтисодӣ кӯшишҳои омезиши ин ду муносибат ва мушоҳида намудани тарафҳои гуногуни ин чараён ба харҷ дода мешаванд. Таҳлили таваррум аз мавқеи мувозинати макроиқтисодӣ нишон медиҳад, ки ҳолати муътадили иқтисодӣ дар лаҳзаи муайяни вақт бо мувозинати талаботи пардохтнок ва ҷамъи умумии арзишҳои ҳама молҳо (пешниҳод) тавсиф карда мешавад. Барои ҷи суҳан танҳо оиди молҳои истеъмоли парварта, шичуни онд ба молҳои инвестисионӣ (воситаҳои истеҳсолот) меравад. Агар танҳо талабот афзоиш ёбад, он гоҳ ҳолати мувозинати вайрон мешавад, зеро ба талаботи афзоишёфта миқдори молҳо низ муқобилият нишон медиҳанд. Бартараф намудани ин чараён танҳо бо воситаи баланд намудани нархҳо имконпазир аст, ки дар навбати худ ба пастшавии қобилияти харидории воҳиди пулӣ ва эҳтиёҷҳои иқтисодӣ миқдори пулҳо оварда мерасонад.

Бояд дар назар дошт, ки тағйирёбии (динамикаи) чараёнҳои иқтисодӣ ва алоқамандии онҳо ҳолати ба миён омададро мушкил мекунанд. Самараҳои чараёнҳои таваррумӣ метавонанд ба зудӣ, то ҳатто ҳангоми сатҳи пасти истифодабарии иқтидорҳои истеҳсоли ба миён оянд. Яъне давраи ночорӣ (порочный круг) ба миён меояд: беқурбшавии пулҳо ба афзоиши касрати бучетӣ давлатӣ ва молиягузори он аз ҳисоби қарзҳо оварда мерасонад ва миқдори пулҳо аз нав афзоиш меёбад.

Пешбиниҳои таваррумӣ. Агар одамон ба пешгуи-кунии афзоиши нархҳо одат карда ин хусусиятро дар нақшаҳои оян-

даи хуб ба эътибор гирифта бошанд, он гоҳ таваррум ба пешбиниҳои мувофиқ тағйир, худ – худро ба миён меоварад. Истеъмолкунандагон молхоро барои захира дастрас карда, фишорро ба бозорро пурзур мекунанд, истеҳсол-кунандагон бошанд, баландиҳои нархи маҳсулоти истеҳсол-мешударо пешбинӣ мекунанд, яъне реаксия занҷирбанд ба миён меояд. Албатта, дар ин ҷо сиёсати аниқ ҳукумат лозим аст, ки бо муътадилгардонии суръати афзоиши миқдори пулҳо, бақияи мусбии бучети давлатӣ ва тавозуни пардохт, қурби мубодилавии асъор алоқаманд буда, бояд ҳолати аслии иқтисодиётро ифода намояд. Таваррум метавонад на танҳо бо омилҳои объективӣ, балки бо омилҳои субъективӣ низ ба ояд: таъсири аз ҳад зиёди ҳокимияти давлатӣ, сиёсати иқтисодии номусоид. Аз рӯи гуфтаҳои Л.Эрхард «таваррум ба мо ҳамчун офат ва ё ҳодисаи ногаҳони фалокатоварона дучор намешавад».

Шаклҳои таваррум. Таваррум – ин на танҳо вайроншавии муомилоги пулӣ, балки бемории тамои механизми тақрористеҳсол, натиҷаи вайроншавиҳои макроиқтисодӣ мебошад. Бо вучуди ин афзоиши нархҳо ҳамчун натиҷаи нишонаҳои берунаи таваррум баромад мекунанд, ки бо онҳо таваррумро муайян менамоянд.

Лекин дигар нишонаҳои пайдоиши таваррум вучуд доранд:

- 1) пастшавии қобилияти харидории воҳиди пулӣ;
- 2) тағйирёбии қурби асъор;
- 3) тағйирёбии шароитҳои пешкаш намудани қарзҳо;
- 4) афзоиши арзиши сабати истеъмолии молҳои аввалиндарача.

Суръатҳои таваррум. Ба мушкилиҳои таваррум ҳамчун ҳодисаи иқтисодӣ нигоҳ накарда, он ба муайянқунии миқдори мувофиқ аст. Нишондиҳандаи паҳншавӣ ва расмии

таваррум, иншокии нархҳои истеъмоли мебошад. Суръати таваррум чунин ҳисоб карда мешавад: аз индекси нархҳои истеъмоли соли қабл индекси нархҳои истеъмолии соли гузаштаро ғарқ мекунем, баъд ба индекси нархҳои истеъмолии соли гузашта тақсими намуда, натиҷаро ба 100% зарб мекунем. Яъне бо формулаи зерин:

$$\pi = \frac{P_t - P_{t-1}}{P_{t-1}} \times 100\% \quad (24.2)$$

24.3. НИШОНДОДҲО ВА НАМУДҲОИ ТАВАРРУМ.

Нишондодҳои асосии таваррум инҳо мебошанд: суръати афзоиши нарх; дараҷаи фарқияти афзоиши нархҳо ба рӯи ғурӯҳҳои гуногуни молҳо (ғаносубии афзоиши нархҳо ба рӯи молҳои гуногун); таварруми пеннбининашаванда ва пеннуншаванда.

Намудҳои таваррум аз манқеи суръати афзоиши таваррум (ғанисфи миқдори) чунин мешаванд:

- 1) *таварруми мӯътадил (ҳазанда)*, вақте ки нархҳо бо суръати аз 20% пастар дар як сол афзоиш меёбанд (арзиши пулҳо нигоҳ дошта мешавад);
- 2) *таварруми ҷаҳишкунанда (галотиронӣ)*, вақте ки нархҳо дар як сол аз 20 то 200% афзоиш меёбанд (пулҳо бо суръати тез ба молҳо мубаддал карда мешаванд);
- 3) *таварруми шиддатнок (гиперинфлятсия)*, вақте ки нархҳо бо суръати ниҳоят баланд афзоиш ёфта, фарқияти байни нарх ва музди меҳнат ба андозаи ниҳоят калон ба миён омада, некуаҳволии аҳолии сарватманд низ вайрон мешавад.

Таварруми шиддатнок (гиперинфлятсия). Чӣ қадаре, ки суръати таваррум баланд бошад, ҳамон қадар одамон кӯшиши мекунанд пулҳои худро сарф намоянд.

Дж.Кейнс ҳолати Англияро баъд аз чанги якуми ҷаҳон гасвир мекунад, ки дар он одамон якбора ду пиво мегирифтанд, чунки нархҳо нисбат ба суръати пешкаш намудани пиво тезтар баланд мешуданд.

Милтон Фридмен таварруми шиддатнокро дар Германия дар моҳи октябри соли 1923 таҳлил намуда, фарқияти онро аз таварруми бо чунин тарз тавсир намуд:

«Агар инсоне, ки аробаи пур аз халтаи пулдоштаро бурда истода бошад, аробаи худро назди мағоза мегузорад ва баъд аз мағоза баромадан мебинад, ки ароба дар ҷояш вале халтаҳои пул дошта нестанд, он гоҳ ин ҳолат таваррум мебошад, ва агар соҳиби ароба бинад, ки ароба мавҷуд несту халтаҳои пулдошта дар ҷояш бошад, он гоҳ ин ҳолат гиперинфлятсия мебошад».

Гумон карда мешавад, ки таваррумро бо воситаи чораҳои мустақами молиявӣ, инчунин бо роҳи қаъгардонии эмиссияи пулӣ боздоштан мумкин аст. Ин чараён ба таври мустақим таваррумро паст мекунад ва суръати гардиши пулро кам мекунад. Чунин роҳи ҳал аз он бармеояд, ки таварруми шиддатнокро бӯҳрони буҷети давлатӣ, камшавии даромадҳои аслии ҳукумат ба миён меорад. Баъд аз он, ки таваррум ба сағҳи муайян мерасад, он танзимнашаванда мегардад ва ба афзоиши минбаъдаи касрати буҷет оварда мерасонад. Ҳамин тавр аз сабаби касрати буҷет ба миён омада, таварруми шиддатнок ин касратро пурзӯр мекунад. Бо баробари ин тамоюли камшавии даромадҳои аслии давлат аз ҳисоби андозҳо ба назар мерасад. Боздоштшавии пардохтҳои андозӣ ба миён меояд. Дар ҳолати афзоиши нархҳо ба 50% дар як моҳ боздоштшавии пардохтҳо ба як моҳ ба аз даст додани 1/3 ҳиссаи даромади асли оварда мерасонад. Дар ин давра ингизоми андозӣ вайрон шуда, корхонаҳо дар тӯли моҳҳо ба буҷет пардохтҳоро амалӣ намегардонанд. Харочотҳои давлатии асли кам намешаванд ва касрати буҷет афзоиш меёбад.

рои собиқ ИЧШС, Булғория ва Руминия дар солҳои 80-уми асри ХХ хос буд.

3) **таварруми кушод** – афзоиши сатҳи нархҳо, пастшавии қобилияти харидории воҳиди пулӣ, афзоиши арзиши сабати истеъмоли.

Моҳият ва сабабҳои таварруми талабот. Таварруми талабот бо барзиёдии пулҳо нисбат ба миқдори молҳои пешниҳодшаванда алоқаман буда, дар натиҷаи он сатҳи нархҳо баланд мешаванд. Дар чунин ҳолат шуғли пурра таъмин аст, зеро истеҳсолоти саноатӣ бо нархҳои баланд ҳавасманд карда шуда, иқтидорҳои истеҳсоли пурра машғуланд. Лекин афзоиши талабот ҳангоми истифодабари пурраи иқтидорҳои истеҳсоли ва шуғли пурра бо пешниҳоди чандирнок мустаҳкам карда намешаванд, бинобар ҳамин нархҳо баланд мешаванд. Давлат хароҷотхоро барои ҳарбӣ ва барномаҳои иҷтимоӣ дар давраи шуғли пурра зиёд намуда, ногузир ба қабқони таваррумӣ дучор мешавад.

Соҳибкорон талаботхоро ба захираҳои инвестиционӣ зиёд намуда, бо баробари ин ба ҳаракати таваррумии иқтисодӣ мусоидат мекунанд. Иттифоқҳои касаба, ки афзоиши музди меҳнатро дар иқтисодиёт талаб мекунанд, дар ҳолати маҳдудиятҳои бо шуғли пурраи алоқаманд буда ба натиҷаҳои дар боло қайд шуда мусоидат менамоянд.

Таварруми пешниҳод (хароҷот). Барои иқтисодиёти муосир мавҷуд набудани шуғли пурра, бозорҳои озод ва нархҳои муътадил хос аст. Нархҳо доимо, то ҳатто дар давраи пастравӣ (ҳангоми истифодаи иқтидори истеҳсоли ба 30%) афзоиш меёбанд.

Вақте ки нархҳо дар натиҷаи афзоиши хароҷоти истеҳсоли дар шароитҳои ноистифодабарии иқтидорҳои истеҳсоли баланд мешаванд, он гоҳ дар иқтисодиёт таварруми пешниҳод (хароҷотҳо) ба назар мерасад.

Таварруми хароҷотҳо (пешниҳод) афзоиши арзиши сунҷҳои истеҳсолотро ба миён меорад. Дар ин ҳолат хароҷотҳои зиёд мешаванд, ғи нархи маҳсулоти истеҳсолкунандагони баланд мекунанд. Ин мол метавонад барои истеҳсолкунандагон дигар ба сифати захира баромад кунад. Пешбар ҳамаи барои дигар истеҳсолкунандагон низ мавҷи хароҷотҳои афзоишибаанда таъсир мерасонад. Дар натиҷа хароҷотҳо дар истеҳсолотҳои бо ҳам алоқаманд якбора бон нархи молҳои истеҳсолкунанда афзоиш меёбанд.

Таварруми хароҷотҳо метавонад афзоиши нархи ҳама гуна омилҳои истеҳсолотро (замин, капитал, қувваи корӣ) ба миён орад. Хароҷотҳои истеҳсолот зиёд мешаванд ва баъдан онҳо ба маҳсулоти истеҳсолкунандагони гузаронида мешаванд. Молҳои қиматшуда аз тарафи харидор пардохт карда мешавад. Агар барои харидор ин мол ҳамчун омилҳои истеҳсолот баромад кунад, он гоҳ хароҷоти истеҳсолоти у низ зиёд мешавад, ки истеҳсолкунандагонро барои руйиш намудани зарарҳо бо воситан нархи баланд маҷбур месозад. Механизми гузарандаи таварруми ба миён меояд. Таварруми хароҷотҳо дар мамлакат ба монанди вабо паҳн мегардад.

Инчунин дигар варинат низ имконпазир аст, ки дар он хароҷотҳо зиёд мешаванд, вале дар шароити бозори пуррагашта тоқибкор наметавонад афзоиши хароҷотҳоро бо нархи баландтар руйиш кунад. Дар ин ҳолат фоида кам шуда, қисми бештар аз истеҳсолоти даромаднокиаш камшудаистода ба пасандозҳо мегузарад. Маҷмӯаи пешниҳод кам мешавад, ки ногузир ба баландшавии сатҳи умумии нархҳо сабаб мешавад.

Сарчашмаҳои таварруми пешниҳод (хароҷотҳо). Сарчашмаҳои таварруми пешниҳод бо се шакл ифода меёбад – дар амалҳои давлат, иттифоқҳои касаба ва худӣ корхонаҳо (фирмаҳо).

Давлат метавонад ба таварруми пешниҳод бо воситаи механизмҳои молию – қарзӣ мусоидат намояд. Масалан, мизони фоизро баланд намуда, давлат дар шахсияти бонки марказӣ ба қиматшавии қарз мусоидат менамояд. Корхонаҳо аз қарз даст намекашанд, лекин барои пардохт намудани фоизи баландшуда онҳо нархи молҳоро баланд мекунад ва аз ҳисоби харидорон хароҷоти азударо рӯйпӯш мекунад. Сатҳи баланди мизони андозҳо бо чунин равиш амал мекунад.

Иттифоқҳои касаба ба афзоиши хароҷотҳои истеҳсоли бо воситаи музди меҳнат таъсир мерасонанд. Бинобар ҳамин талаби иттифоқҳои касаба оид ба баланд намудани музди меҳнат дар ақсари ҳолатҳо сарчашмаи асосии таварруми талабот ва пешниҳод баромад мекунад.

Сарчашмаи сеюми таварруми пешниҳод – монополияи корхонаҳо (фирмаҳо) барои қорӣ намудани нархҳо. Назарияи иқтисодии марксистӣ монополияи корхонаҳоро ҳамчун сабаби асосии таваррум мушоҳида мекунад.

Механизми инкишофи таваррум. Таваррум дар намуди спирали таваррумӣ инкишоф меёбад. Спирали таваррумӣ дар натиҷаи якҷояшавии таварруми пешбиннашудаи талабот ва таварруми хароҷотҳо ба миён меояд.

Механизми спирали таваррумӣ бо чунин тарз амал мекунад:

- агар бонки марказӣ пешниҳоди пулҳоро зиёд намояд, он гоҳ ин қараён ба афзоиши маҷмӯаи талабот оварда мерасонад ва мувофиқан таварруми талаботро ба миён оварда, ба баландшавии сатҳи нархҳо сабаб мешавад;
- азбаски мизони музди меҳнат дар сатҳи пештара боқӣ мемонад, аз ин лиҳоз даромадҳои аслии паст мешаванд. Коргарон баландкунии мизони музди меҳнатро мувофиқи афзоиши сатҳи нархҳо талаб мекунад;

- ҳолати дар боло қайд шуда хароҷотҳои фирмаҳоро зиёд карда, ба камнавиҳои пенниҳод оварда мерасонад, ки дар натиҷа таварруми хароҷотҳо ба миён омада, сатҳи нархҳо боз ҳам баландтар мешаванд;
- коргарон боз баланд намудани музди меҳнати номинатиро талаб менамоянд. Афзоиши онро дар аввал ҳамчун зиёдшавии музди меҳнати аслии қабул карда, хароҷотҳои истеъмолиро зиёд мекунанд, дар натиҷа таварруми талабот ба миён меояд, ки дар навбати худ бо таварруми хароҷотҳо якҷоя мешавад;
- ҳамаи ин афзоиши боз ҳам баландтари нархҳо ба миён меорад. Камнавиҳои даромадҳои аслии боз ба талаботҳо онд ба баланд намудани музди меҳнат сабаб шуда, спирал давом меёбад. Ҳаракат бо спирал ба миён омада, ҳар як давраи он ба сатҳи баландтари нархҳо мувофиқат мекунад, яъне ба сатҳи баландтари таваррум. Ин ҷараёни мултипликативии номи спирали таваррумӣ ва ё спирали «музди меҳнат – нархҳо» гирифтааст. Афзоиши сатҳи нархҳо ба баландшавии музди меҳнат мусоидат карда, афзоиши музди меҳнат бошад барои баландшавии минбаъдаи сатҳи нархҳо ҳамчун асос баромад мекунад.

24.4. ОҚИБАТҲОИ ИҚТИМОЙ – ИҚТИСОДИИ ТАВАРРУМ.

Оқибатҳои таваррум аз хусусияти пешбинишавандагӣ ва ё ногаҳонии он вобастаанд. Оқибати умумии таварруми пешбинишаванда ва ногаҳонӣ пастшавии қобилияти харидорӣ пулҳо мебошад.

Қобилияти харидорӣ пулҳо – ин миқдори мол ва хизматҳое, ки ба як воҳиди пулӣ харидан мумкин аст. Агар нарх мол ва хизматҳо баланд шаванд, он гоҳ ба маблағи пулии додани шуда миқдори ками мол ва хизматҳоро харидан мумкин аст.

Мувофиқи, чӣ қадаре, ки сатҳи нархи мол ва хизматҳо баланд шавад, чӣ қадаре ки суръати таваррум баланд бошад, ҳамон қадар миқдори ками мол ва хизматҳоро одамон ба даромади номиналии худ харидорӣ карда метавонанд, аз ҳамин сабаб даромади асли кам мешавад. Махсусан оқибатҳои ногуворро дар ин хусус таварруми шиддатнок ба миён меоварад, ки на танҳо ба камшавии даромадҳои асли, балки ба вайроншавии некуаҳволӣ оварда мерасонад.

Дар шароити таварруми пешбинишаванда агентҳои иқтисодӣ ҳамин тавр метавонанд рафтори худро мувофиқ кунанд, то ки андозаи камшавии даромадҳои аслиро то ҳадди ақал расонанд. Масалан, коргарон метавонанд пешакӣ баланд намудани мизони номиналии музди меҳнатро талаб кунанд, фирмаҳо бошанд метавонанд баландшавии нархи маҳсулоти худро бо мутаносибии суръати пешбинишаванда таваррум пешбинӣ кунанд.

Лекин дар шароити таварруми ногаҳонӣ (пешбинишаванда) пастшавии даромадҳои аслиро барои ҳама агентҳои иқтисодӣ бартараф намудан ғайриимкон аст. Бинобар ҳамин оқибати махсуси таварруми ногаҳонӣ азнавтақсимкунии даромадҳо ва боигарӣ баромад мекунад. Таварруми ногаҳонӣ баъзе агентҳои иқтисодиро аз ҳисоби дигарон бой мегардонад. Даромадҳо ва боигарӣ аз як агент ба агенти дигар мегузаранд:

• аз қарздиҳандагон ва қарзгирандагон. Қарздиҳанда қарзро бо мизони фоизи номиналӣ (R) вобаста аз андозаи даромади аслии дастрасшаванда (мизони фоизи асли ва суръати таварруми пешбинишаванда) пешкаш мекунад. Масалан, бо мақсади ба даст овардани даромади асли дар андозаи 5% ва боназардошти таварруми пешбинишаванда дар сатҳи 3%, қарздиҳанда мизони фоизи номиналиро дар сатҳи

8% (5+3) қорӣ мекунад. Агар сатҳи аслии таваррум ба қои 3% пешбинишуда, 8% ташкил кунад, он гоҳ қарздиҳанда даромади аслиро ба даст намеорад ($r=8-8=0$). Агар суръати таваррум 10 фоизро ташкил кунад, он гоҳ даромади асли дар ҳаҷми 2% аз қарздиҳанда ба қарзгиранда мегузарад ($r=8-10=-2$). Бинобар ҳамин дар давраҳои таварруми ноғаҳонӣ (пешбинишаванда) қарз гирифтани писбат ба қарз пешкаш намудан фоидаовар аст;

• *аз коргарон ба фирмаҳо.* Вақте ки таваррум аз сатҳи пешбинишудааш баландтар мешавад, шахсони пул мегирифта (коргарон) зарардида, шахсони пардохт мекарда (фирмаҳо) бурд мекунад. Фирмаҳо дар он ҳолат аз ҳисоби коргарон бурд мекунад, ки агар таваррум аз сатҳи пешбинишудааш баландтар бошад. Агар сатҳи таваррум аз сатҳи пешбинишудааш паст бошад, он гоҳ коргарон бурд карда, фирмаҳо зарар мебинанд;

• *аз одамони даромади устувор дошта ба одамони даромади тағйирёбанда дошта.* Одамони даромади устувор дошта, пеш аз ҳама хизматчиёни давлатӣ ва одамони аз ҳисоби трансфертҳо зиндагӣ мекарда буда, доир ба афзоиши даромадҳои худ чораҳоро андешида наметавонанд, бинобар ҳамин дар давраҳои таварруми ноғаҳонӣ, агар индексатсияи пурраи даромадҳо гузаронида нашавад, даромадҳои аслии онҳо бо суръати тез кам мешаванд. Одамони даромади тағйирёбанда дошта, афзоиш додани даромади номиналии худро вобаста аз суръати таваррум имконият доранд, бинобар ҳамин даромадҳои аслии онҳо на танҳо кам намешавад, балки афзоиш ёфтаниш мумкин аст;

• *аз одамони пасандозҳои дар шакли пулӣ дошта ба одамони пасандоз надошта.* Қимати аслии пасандозҳо бо баробари афзоишҳои суръати таваррум паст мешаванд, бино-

бар ҳамин боигарии аслии одамони пасандозҳои пулӣ дошта кам мешавад;

• *аз калонсолон ба ҷавонон.* Калонсолон аз таварруми ногаҳонӣ бештар зарар мебинанд, чунки аз як тараф онҳо даромадҳои устувор (нафақа) мегиранд ва аз тарафи дигар одатан онҳо пасандозҳои пулӣ доранд. Ҷавонон имконияти зиёда намудани даромадҳои номиналии худро дошта, пасандозҳои пулӣ надоранд ва аз ҳамин сабаб камтар зарар мебинанд.

• *аз ҳама агентҳои иқтисодии пулҳои нақд дошта ба давлат.* Аз таварруми ногаҳонӣ бо дараҷаи муайян тамоми аҳоли зарар мебинад. Танҳо як субъекти иқтисодӣ бурд карда метавонад, яъне давлат. Ба муомилот пулҳои иловагиро бароварда (амалӣ гардонии эмиссияи пулҳо), давлат бо баробари ин ба пулҳои нақд андозро, яъне андози таваррумиро чорӣ мекунад. Даромади давлат аз эмиссияи пулҳо сенораж номида мешавад. Давлат мол ва хизматҳоро (қиматҳои аслиро) харидорӣ намуда, бо пулҳои беқурбшуда пардохт мекунад. Лекин хароҷоти таваррум барои давлат низ вучуд дорад. Зарари давлат дар он аст, ки дар шароитҳои таваррум аҳоли кӯшиш мекунад, ки пардохтҳои андозҳоро кашол диҳад, дар натиҷа қимати аслии воридшавии андозҳо (даромади давлат) кам мешавад. Ин ҳодиса дар адабиёти иқтисодӣ самараи Оливер – Танзӣ номида шуда, аввалин маротиба дар миёна солҳои 1980-ум дар мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ ба назар расида буд.

Оқибатҳои нисбатан ҷиддӣ ва шадидро таварруми шиддатнок (гиперинфлятсия) дорад, ки сабаби он афзоиши аз ҳад зиёда микдори пулҳо барои молиягузориҳои хароҷоти бучети давлатӣ аз ҳисоби сенораж мебошад, ки бо ҷангҳо ва ё молиягузориҳои карда натавонишани касрати калони бучети давлатӣ бо дигар роҳҳо (гарзҳои ғайритавааррумӣ ва ё ғайриэмиссионӣ) алоқаманд аст.

Яъне таваррум дар бозори пулӣ пайдо шуда, шохаҳои он ба бозорҳои моли, бозори капитал ва ба бозори қувваи корӣ ворид мешавад ва дар натиҷа тамоми организми иқтисодиро фаро мегирад. Ин маълум онро дорад, ки ҳангоми таварруми оғозёфта мубтадилкунии танҳо бозори пули қифоя нест, барои ин мақсад амалҳои зарурӣ дар соҳаҳои инвестиционӣ, истеҳсолот, муносибатҳои меҳнатӣ ва ғайраҳо лозиманд.

Хуллас, таваррум дар асоси дисбаланси талабот ва пешниҳод дар иқтисодиёти пулӣ пайдо шуда, дар афзоишҳои сатҳи умумии нархҳо ҳангоми пастшавии қобилияти харидорӣ пулҳо зоҳир гардида, аз формулаи мубодилаи назарияи миқдории пулҳо бармеояд:

$$MV = PY \quad (24.3)$$

Аз ин формула маълум мегардад, ки сатҳи нархҳо ба маҷмуаи хароҷотҳои харидорон барои дастграс намудани нематҳои истеҳсолшуда MV мутаносибии рост дошта, аз ҳаҷми истеҳсолот Y вобастагии чаппа дорад:

$$P = \frac{MV}{Y} \quad (24.4)$$

Аз ин ҷо се сабабҳои зерини таваррумро муайян намудан мумкин аст:

- а) афзоиши миқдори пулҳо;
- б) баландшавии суръати гардиши пулҳо;
- в) камшавии ҳаҷми барориши маҳсулот;

Таварруми шиддатнок (гиперинфлятсия) ба чунин оқибатҳо оварда мерасонад:

➤ **шикасти низоми молиявӣ** (пулҳо аҳамияти худро гум мекунад, чунки қобилияти харидорӣ онҳо бо суръати тез паст шуда, пулҳо вазифаи ченаки қимати молро аз даст

медиханд, бинобар ҳамин гузариш ба иқтисодиёти бартерӣ ба вучуд меояд, ки дар он молҳо ба пул не, балки ба молҳои дигар мубодила карда мешаванд);

➤ **вайроншавии некуаҳволӣ** (даромадҳои аслии аксарияти аҳоли ба таври офчиавӣ кам мешавад);

➤ **вайроншавии механизми инвеститсионӣ** (инвеститсияҳо ба истехсолот мӯхлати дарози рӯйпӯшшавӣ дошта, дар шароити беқурбшавии босуръатонаи пулҳо ғайрисамаранок мегарданд);

➤ **афзоиши шиддатнокии иҷтимоӣ**, ки дар натиҷаи он нофаҳмиҳои сиёсӣ, табaddулотҳои ҳарбӣ, ҷангҳои шаҳрвандӣ, инқилобҳои ва ғайраҳо сар заданаш мумкин аст.

Азбаски сабаби таварруми шиддатнок дар шароитҳои ҳозира касраги бучети давлатӣ ва зарурияти сенораж мебошад, барои боздоштани таварруми шиддатнок, ҳукумат бо баробари қатъгардонидани эмиссияи пулҳо бояд ислоҳоти соҳаи бучетиро амлӣ гардонад, яъне кам намудани хароҷотҳои давлатӣ ва баланд намудани андозҳо.

Ҳамин тавр новобаста аз он, ки таварруми шиддатнок ҳамавақт ҳодисаи софи пулӣ аст, баргараф намудани он ҳамавақт, ба гуфти М.Фридмен, ҳодисаи фискалӣ мебошад.

Таваррум новобаста аз пешбинишаванда ва ё ногаҳонӣ хароҷотҳои зиёде дорад. Андозаи онҳо бо суръати таваррум муайян карда мешавад: чӣ қадаре, ки суръати таваррум баланд бошад, ҳамон қадар хароҷотҳои он зиёд мешавад.

24.5. КАҶХАТТАИ ФИЛЛИПС ВА СТАГФЛЯТСИЯ.

Иқтисодчии англис Филлипс дар охири молҳои 50-ум во-бастагии байни меъёри бекорӣ ва афзоиши музди меҳнатро муайян намуд. Маълумотҳои зиёда аз садсоларо таҳлил намуда ӯ ба хулосае омад, ки мувофиқи он сатҳи бекорие мавҷуд аст (6-7%), ки дар он сатҳи музди меҳнат доимӣ буда, афзоиши он ба

нол баробар аст. Ҳангоми пастиавии бекорӣ аз ин сатҳи муқаррарӣ афзоиши босуръатонаи музди меҳнат ба назар мерасад ва баръакс. Дар оянда мувофиқи вобастагии пурқуввати коррелясионии байни афзоиши музди меҳнат ва нархҳо, қонуниятӣ мазкур ба вобастагии бекорӣ ва суръати афзоиши нархҳо (таваррум) мубаллақ карда шуд.

Қаҷхаттаи Филлипс бо тадқиқотҳои эмпирики нишондиҳандаҳои омории мамлакатҳои тараққикардаи дунё дар солҳои 50-60-ум тасдиқ карда шуд. Дар ин давра дар аксарияти иқтисодиёти онҳо шуғли пурра пойдор шуда буд. Бо баробари амалигардонии чорабиниҳои ба афзоиши минбаъдаи истеҳсолот ва кам намудани бекорӣ равона шуда, афзоиши нархҳо вусъат меёфт ва баръакс – пастиавии суръати таваррум бо афзоиши бекорӣ алоқаманд буд.

Моҳияти қаҷхаттаи Филлипс бо воситаи таҳлили таносубҳои маҷмӯаи талабот ва маҷмӯаи пешниҳод қулода дода мешавад. Афзоиши маҷмӯаи талабот номутаносибии мавҷудбударо вусъат дода, номутаносибҳои навро ба миён меорад ва ба таври психологӣ маҳдудияти захираҳоро зиёд мегардонад. Дар натиҷаи афзоиши талабот таваррум вусъат меёбад. Чӣ қадаре, ки афзоиши маҷмӯаи талабот зиёд бошад, ҳамон қадар иқтисодиёт ба сатҳи шуғли пурра наздик буда, нархҳо низ тезтар баланд мешаванд.

Муносибати духела ба қаҳаттаи Филлипс вучуд дорад. Дар чаҳорҷубаи муносибати яқум, қаҷхаттаи Филлипс ҳамчун қонуни иқтисодӣ мушоҳида карда мешавад. Ин маънои онро дорад, ки якбора дар мамлакат таварруми пурқувват ва бекорӣ зиёд шуда наметавонад. Муносибати дуҷум ба қаҳаттаи Филлипс доимӣ ва устувории вобастагии байни таваррум ва бекориро инъикор мекунад. Дар иқтисодиёт сатҳи баланди шуғлро ҳангоми суръати додашӯ-

даи таварруми муътадил дастрас кардан мумкин аст. Таҳлили тағйирёбии (динамикаи) таваррум ва бекорӣ дар соҳаи 70-80-ум нишон дод, ки алоқаи байни онҳо помӯтадил аст. Дар давраҳои бӯхронҳои иқтисодӣ якбора ҳам нархҳо ва ҳам бекорӣ афзоиш ёфтанд. Чунин ҳолати иқтисодӣ номи *стагфлятсияро* (шахшавии (шикасти) иқтисодиёт ҳангоми таваррум) ва ё *слампфлятсияро* (мувофиқати таваррум ва пастравии шадиди иқтисодӣ) гирифтааст.

24.6. СИЁСАТИ ЗИДДИТАВАРРУМӢ.

Азбаски таваррум ба монанди бекорӣ ба ҳодисаҳои макроиқтисодӣ дохил мешаванд, бинобар ҳамин мубориза бо онҳо танҳо дар масшабии тамоми иқтисодиёт бо қувваи давлат имконпазир аст. Лекин ба амалҳои давлат, ки ба сабабҳои таваррум дахл надоранд, балки ба оқибатҳои он (индексатсияи даромадҳо, пардохтҳои иҷтимоӣ, назорати маъмури аз болои нархҳо ва ғайраҳо) таалуқ доранд ба чорабиниҳои зиддитаваррумӣ дохил кардан мумкин нест.

Чунин чораҳо муаммои таваррумро ҳал накарда, балки онро ба оянда мегузоранд.

Чорабиниҳои зиддитаваррумро танҳо дар ҳолати таварруми кушод амалигардонидан мумкин аст, чунки таварруми фушурдашуда ба бартарафкунӣ мутодик нест, зеро он чен наҷванда аст. Таварруми фушурдашударо дар аввал бояд ба таварруми кушод мубаддал намуд ва баъд барои мубориза бар зидди он чораҳои кардан лозим аст.

Мубориза бурдан бо таваррум, маънои маҳдудкуниро дар сатҳи муътадил дар назар дошта, пурра аз байн бурдани онро дар назар надорад. Таваррумро пурра нест кардан ғайриимкон аст, зеро асоси мавҷудияти он характери сиклии тараққиёти иқтисоди бозорӣ мебошад.

Барои ҳамин ҳам таваррум ва бекорӣ – ҳамрадиҳои доимии ҳолатдорин бекорӣ буда, сиёсати давлатии нигоҳдорин шуган пурра ва муътадили нархҳо мақсади асосии таълими макроиқтисоди мебошад.

Барои ҳақиқӣ будани сиёсати зиддитаваррумӣ, пеш аз ҳама муносиб намудани сабаби таваррум зарур аст. Дар боло қайд шуда буд, ки таваррум ин натиҷаи дисбаланси байни маҷмуи талабот ва маҷмуи пешниҳод буда, дар ҳолате ба назар мерасад, ки талабот аз пешниҳод зиёд аст. Вале ин дисбаланс метавонад ҳам аз таъсири омилҳои пулӣ ва ё монетарӣ (афзоиши миқдори пулҳо, баландшавии суръати гардиши пулҳо) ва ҳам аз сабабҳои ғайримонетарӣ (монополизатсияи иқтисодиёт, афзоиши хароҷотҳо) ба миён ояд.

Лекин новобаста аз он, ки кадом омилҳо ба вусъатёбии таваррум сабаб шудаанд, маҳдудкунии он танҳо дар ҳолати паст намудани суръати афзоиши миқдори пулҳо имконпазир аст.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки дар ҳама мамлакатҳои дунё таваррум ва суръати афзоиши пешниҳоди пулҳо вобастагии зичи коррелятсионӣ вучуд дорад. Дар навбати худ ин маънои онро дорад, ки «таваррум ҳамавақт ва дар ҳама ҷо бо худ ҳодисаи пулиро ифода мекунад».

Бо баробари ин афзоиши маҷмуи талабот ба эҳтиёҷоти гардиши молӣ бо сабабҳои гуногун ба миён оянда намумкин аст:

- бо барорини (эмиссияи) иловагии пулҳо;
- касрати бучет;
- сиёсати қарзии бонки марказӣ;
- низоми андозии номукамал.

Бинобар ҳамин чораҳои аввалиндараҷаи ҳукумат бар зидди таваррум бояд ба чунин чорабиниҳо равона шудани лозим аст:

- кам намудани миқдори пулҳо;

- баланд намудани мизони ҳисобии фоиз (меъёри бозтамвилӣ);
- баланд намудани меъёри захираҳои ҳатмӣ;
- кам кардани хароҷоти давлатӣ;
- мукамалгардонии низоми андозӣ ва зиёд намудани даромадҳои андозии бучети давлатӣ.

Лекин дар ҳаёти асли амалӣ намудани ин чорабиниҳо на ҳамавақт натиҷаҳои хуб медиҳад. Пеш аз ҳама ин ба кам намудани пешниҳоди пул таалуқ дорад. Натиҷаҳои ногузири камшавии пешниҳоди пул, ин пасгшавии сатҳи истеҳсолот ва шуғл мебошад.

Бинобар ҳамин ҳукумат имконият дорад, ки танҳо ба-рои чи тавр кам намудани суръати афзоиши пулҳо муноси-бат кунад – якбора (шоковая терапия) ва ё оҳиста – оҳиста (градуирование).

МАВЗҶИ 25. НИЗОМИ МОЛИЯВӢ ВА ТАНЗИМИ МОЛИЯВӢ

- 25.1. Низоми молияви ҳамчун асоси танзими давлатӣ.
- 25.2. Бучети давлатӣ ва фондиҳои ғайрибучетӣ.
- 25.3. Дарамдҳо ва хароҷотҳои бучети давлатӣ.
- 25.4. Қарати бучети давлатӣ ва шарҳҳои молиягузори он.
- 25.5. Қарои давлатӣ, намудҳои он ва оқибатҳо.
- 25.6. Амалҳо ҳамчун базаи иқтисодӣ ва фишанги сиёсати молияви давлат.
- 25.7. Сиёсати фискалии давлат.

25.1. НИЗОМИ МОЛИЯВӢ ҲАМЧУН АСОСИ ТАНЗИМИ ДАВЛАТӢ.

Маҳнати молия. Молия яке аз категорияҳои мураккаби иқтисодӣ ба ҳисоб меравад. Умуман молия – ин маҷмӯи чарабҳои арзиши, ки бо ҷамъовари, тақсимог ва истифодабарии захираҳои пулӣ алоқаманд мебошад. Ҳаракати захираҳои молияви байни давлат, корхонаҳо ва аҳоли ба миён меоянд. Чи ҳелс, ки маълум аст, байни ин се субъектон алоқан иқтисодии зиёд ба пазар расида, қисми зиёди онҳо бо чарабҳои молиявӣ таъмин карда мешаванд.

Дар адабиёти иқтисодии муосир маънидодкунии маҳдуд ба васеъи «молия» дода мешавад. Бо маънои васеъаш молия бо худ ҳаракати ҳама намудҳои бузургиҳои арзиширо дар чараёни хоҷагидорӣ ифода мекунад. Дар ин маънидод-кунӣ сухан оиди ҳама шаклҳои арзишӣ, алаҳхусус пулию – қарзӣ меравад. Ҳангоми таҳлили муаммоҳои бучетӣ асосан маънидодкунии маҳдуди истиллоҳи «молия» истифода мешавад.

Дар назария дигар мафҳумҳои низ истифода мешаванд, ба монанди «хоҷагии молиявӣ» ва «низоми молиявӣ». Лекин истиллоҳи «хоҷагии молиявӣ» дар таҷрибаи муосир қариб

ки истифода намешавад. Истиллоҳи «низоми молиявӣ» бошад васеъ паҳн гардидааст.

Мафҳуми низоми молиявӣ. Низоми молиявӣ маҷмӯи унсурҳои сохтори молиявӣ боҳамалоқамандро ифода мекунад. Низоми молиявиро ба таври гуногун таснифот кардан мумкин аст. Масалан, низоми молиявиро ҳамчун алоқамандии чунин унсурҳо муайян намудан мумкин аст:

- маҷмӯи бечетҳои ҳама сатҳҳо;
- фондҳои ғайрибучетӣ (фондҳои суғуртавии иҷтимоӣ, амволӣ ва шахсӣ);
- захираҳои асъории давлат;
- фондҳои пулии корхонаҳои ва ташкилотҳо.

Инчунин бо воситаи алоқамандии чунин унсурҳои низоми молиявӣ таснифот кардан мумкин аст:

- молияи давлатӣ;
- молияи субъектони хоҷагидорӣ;
- молияи аҳолий.

Сиёсати молиявӣ ин чараёни фаъолияти низоми молиявӣ барои иҷроиши мақсадҳои муайян дар сатҳи давлат мебошад. Агар ин маънидодкуниро аниқтар кунем, он гоҳ қайд кардан мумкин аст, ки сифати молиявӣ – ин маҷмӯи шаклҳо, усулҳо ва фишангҳои танзимкунандаи таъсиррасонӣ ба чараёнҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ мебошад, ки бо муомилоти аслии пулӣ алоқаманд мебошад. Чунин самтҳои сиёсати молиявӣ мавҷуданд: андозӣ, бучетӣ, иҷтимоӣ, инвестиционӣ, дар соҳаи молияи байналхалқӣ.

Вазифаҳои молия. Моҳияти молия ҳамчун категорияи иқтисодӣ дар вазифаҳои он зоҳир мегардад. Молия се вазифаи асосиро иҷро мекунад: такрористехсолий, тақсимоӣ ва назоратӣ.

Вазифаи тақрористеҳсолии молия мувозинатию вазиттаҳои моддӣ, меҳнати ва пулиро дар ҳама зиннаҳои сурӯшарзиши капитал дар ҷараёни тақрористеҳсоли оддӣ ва вазифаи тақсими мекунад. Вазифаи тақрористеҳсолии молия бо иншооти анҷомдиҳандаҳои фондҳои ва бозорҳои активҳо тавсиф карда мешавад. Вазифаи тақрористеҳсоли андӯшти захираҳои истеҳсолиро давлатаманд гардонда, истифодабарии Самараҳои онҳоро ғамин меамояд.

Вазифаи тақсимотии молия бо вазифаи тақрористеҳсоли алоқаи зич дорад, зеро МУД ва даромади миллии мамлакат баъни интирокчиёни истеҳсолоти ҷамъиятӣ, соҳаҳои иқтисодӣ, минтақаҳо ва байни ҳама аъзоёни ҷамъият, ширкати баъни соҳаҳои истеҳсолоти моддӣ ва соҳаҳои иқтисодӣ – фарҳангӣ тақсим ва азнавтақсим карда мешавад. Бо воситаи вазифаи тақсимотии молия, тақсимотии ибтидоии арзиши маҳсулоти офаридашуда ва таъсисёбии даромадҳои ибтидоӣ, воридотҳои пулӣ ба соҳаҳо ва секторҳои гуногуни иқтисодӣ, соҳибони омилҳои истеҳсолот, иштирокчиёни ҷараёни истеҳсолот, ба фондҳои буҷетӣ ва ғайрибуҷетӣ ба амал меояд. Ба ин гуфтаҳо таъсисёбӣ ва тақсимотии фоидаи фирмаҳоро дохил кардан мумкин аст.

Вазифаи назоратӣ ва ё ҳисобӣ – назоратии молия дар он зоҳир мешавад, ки онҳо олотии универсалии ҳисоббарӣ ва назорати ҷамъият аз болои истеҳсолот, тақсимот ва муомилооти маҳсулоти ҷамъиятӣ ба ҳисоб меравад. Ҳисоб ва назорати молиявӣ имконият медиҳад, ки номутаносибҳои ба тақсимотии воситаҳои пулӣ таъсиррасонанда муайян карда шаванд.

25.2. БУЌЕТИ ДАВЛАТӢ ВА ФОНДҲОИ ҒАЙРИБУЌЕТИ.

Буҷети давлатӣ зиннаи асосии низоми молиявиरो ифода карда, чунин категорияҳоро ба монанди андозҳо, хароҷотҳои давлат ва қарзи давлатиро алоқаманд мекунад.

Бо воситаи буҷети давлатӣ ҷамъоварию доимии захираҳо ва тақсимои онҳо ба миён меояд.

Буҷети давлатӣ – ин нақшаи асосии молиявии давлат мебошад, ки аз рӯи таркиби моддӣ фонди мутамаркази воситаҳои пулӣ ба ҳисоб рафта, аз рӯи характери иҷтимоӣ – иқтисодӣ бошад, фишани азнавтақсимкунии даромади милли мебошад.

Одатан буҷети давлатӣ барои як сол тартиб дода мешавад. Лоихаи буҷети давлатӣ органи ваколатдори ҳокимияти давлатии мамлакат (парламент) муҳокима ва қабул карда шуда, аз тарафи сардори давлат тасдиқ карда мешавад ва дар шакли қонуни буҷет нашр карда мешавад.

Буҷети давлатӣ ду ҷараёни алоқамандро ифода мекунад – ҷамъоварию даромадҳо дар дасти давлат ва истифодабарии онҳо барои иҷро намудани вазифаҳои давлатӣ, бинобар ҳамин буҷети давлатӣ бо мафҳумҳои «даромадҳои давлатӣ» ва «хароҷотҳои давлатӣ» алоқаманд аст, ки асоси онҳоро даромад ва хароҷотҳои буҷетӣ ташкил мекунад. Даромадҳои ва хароҷотҳои буҷети давлатӣ ин ду тарафи тавсифи сифатии фонди мутамарказонидашудии захираҳои молиявии давлат мебошанд.

Вазифаҳои буҷет. Буҷети давлатӣ чунин вазифаҳои асосиро иҷро мекунад:

- азнавтақсимкунии даромади милли;
- танзими давлатӣ ва ҳавасмандгардонии иқтисодиёт;
- ҳавасмандгардонии пешравию илмӣ – техникӣ;
- таъмини молиявии сиёсати иҷтимоӣ;
- назорат аз болоти таъсисҳои ва истифодабарии фонди воситаҳои пулии мутамарказ.

Буҷети ҳукумати марказӣ – ин фонди мутамарказонидашудаи воситаҳои пулии ҳукумат барои нигоҳдории ап-

барати давлати, қувватҳои мусулмах, тандурусти, маориф, осои, бардариҳои муҳаббатҳои иқтисодӣ.

Буҷети маҳаллий – ин буҷети ҷилоҳҳо, субъектони федератсия, инҳисабҳои ва инҳисабҳои.

Буҷетҳои ҳукуматиҳои маҳаллий ва буҷетҳои маҳаллий баъди ҳамакунӣ ҳам аз рӯи тарғибҳои вориднавиҳои воридҳои пулии ва ҳам хароҷоти онҳо мисл алоқаманданд.

Фондҳои таърибуҷетӣ. Ба буҷет фондҳои таърибуҷетии гуногун ва ё воридҳои пулии таъиноти мақсаднок дошта, дохил мешаванд. Ба фондҳои таърибуҷетӣ, фондҳои нафақа ва дигар фондҳо дохил мешаванд, ки аз ҳисоби андозҳои махсус, қарзҳо ва субсидияҳо аз буҷет таъсис мешаванд. Фондҳои таърибуҷетӣ имкониятҳои танзим ва даҳлати давлатро ба иқтисодиёт бидуни буҷет ва назорати ҳукумат вазират мегардонанд.

Консепсияҳои буҷети давлатӣ. Таърихан нисбат ба ҳолати буҷети давлатӣ се консепсия пешбарӣ карда шудаанд:

- консепсияи буҷети мувозинагии ҳамасола;
- консепсияи буҷети мувофиқи давраҳои сикли иқтисодӣ мувозинат (дар асоси сиклӣ);
- консепсияи мувозинатии иқтисодиёт, набалки буҷет (ҳамчун молияи функционалӣ).

Консепсияи буҷети мувозинати ҳамасола дар он аст, ки нобобаста аз давраҳои сикли иқтисодӣ ва ҳолати ҳамасолаи иқтисодиёт ҳар сол хароҷотҳои буҷет бояд ба даромадҳои он баробар шаванд. Дар ҳаёти аслии ин ҳолат дар назар дорад, ки даромадҳои буҷет (воридотҳои андозӣ) ҳаққи ақал буда, давлат барои таъмини мувозинатии буҷет бояд хароҷотҳои давлатиро (хариди давлатӣ ва трансфертҳо) кам намояд. Азбаски камшавии харидҳо ва трансфертҳои давлатӣ ба камшавии маҷмуи талабот ва мувофиқан ба камшавии ҳаҷми истеҳсолот сабаб

мешавад, бинобар ҳамин ин гуна чорабинӣ пастравии боз ҳам шиддатнокро ба миён меорад. Баръакс агар дар иқтисодиёт ҳолати тасфрон ҳукмрон бошад воридоти андозҳои ҳадди аксарро ташкил мекунад, он гоҳ барои мувозинатгардонии хароҷотҳои буҷет бо даромадҳо, ҳукумат бояд хароҷотҳои давлатиро зиёд гардониданаш лозим аст, ки ҳолати тасфронии иқтисодиётро боз ҳам шиддатнок карда, таварруми баландро ба миён меорад.

Ҳамин тавр, амалигардонии концепсияи мувозинатии ҳамасолаи буҷет ба шиддатёбии тағйиротҳои сиклии иқтисодиёт сабаб шуда, имконияти аз тарафи ҳукумат амалигардонии сиёсатро оид ба мӯтадилгардонии иқтисодиёт аз байн мебарад.

Концепсияи буҷети давлатии дар асоси сикли мувозинатгашта дар он зоҳир мегардад, ки таъмини буҷети мувозинатгашта ҳамасола шарт нест. Дар ин концепсия, зарурияти мувозинатии буҷет дар давоми сикл пешбарӣ карда мешавад: барзиёдии даромади (профитсити) буҷет дар давраи болоравӣ (сатҳи баланди фаъолнокии корӣ), ки дар он даромадҳои буҷет ҳадди аксар мебошанд, бояд барои молиягузори касрати буҷети дар давраи пастравӣ ба миён меомада истифода шавад. Бо баробари ин барои муқовимат ба пастравӣ, ҳукумат бояд андозҳоро пастрар намуда, хароҷотҳои ҳукумати кам намояд, то ки барзиёдии даромадҳои буҷетро таъмин кунада онро барои рӯйпӯш намудани касрати буҷети дар давраи пастравӣ ба миён омада равона созад. Ҳамин тавр, фаъолияти ҳукумат бояд қувваи позитивии зиддисиклиро таъсис доданаш лозим аст.

Норасогии назарраси ин концепсия дар он аст, ки давраҳои болоравӣ ва пастравӣ аз ҳамдигар бо давомнокӣ ва ҳам фарқ мекунад (пастравӣ нисбат ба болоравӣ давомнокии дарозтар дорад), бинобар ҳамин ҳамин чамъи касратҳои дар

давраи пастрави гушнуда бо барзиёдии даромадҳои давраи болорави мӯътадилат намекунад. Дар натиҷа маънаи мӯътадилгардонии бо маънаи мӯътадилгии буҷети дар давраи сикл ба андешаи шурӯъ мекунад.

Висеҷисии мӯътадилгардонии иқтисодиёт ҳамчун амалии функсионалии васеъ паҳн гаштааст. Мӯвофиқи ин консепсия, мақсади давлат натаҷҳо таъмини мӯътадилгии буҷет, балки мӯътадилгардонии иқтисодиёт мебошад. Ин ақида аз тарафи Ч.М. Кейнс дар кори ӯ «Назарияи умумии пул, фойз ва пул» пешбарӣ шуда, дар иқтисодиёти мамлакатҳои тараққикарда то миёнаи солҳои 1970- ум васеъ истифода шудааст.

Мӯвофиқи ақидаҳои Кейнс, фишангҳои буҷети давлатӣ (харидҳои давлатӣ, андозҳо ва трансфертҳо) бояд ба сифати танзимкунандагони зиддисиклӣ истифода шаванд, ки иқтисодиётро дар давраҳои гуногуни сикл мӯътадил мегардонанд. Агар дар иқтисодиёт пастравӣ бошад, он гоҳ давлат бо мақсадҳои ҳавасмандгардонии фаъолнокии корӣ ва таъмини болоравии иқтисодӣ бояд хароҷотҳои худро (харидҳои давлатӣ ва трансфертҳо) зиёд намуда, андозҳоро паст карданиш лозим аст, ки дар натиҷа афзоиши маҷмӯи талаботро ба миён меояд. Агар иқтисодиёт дар давраи бум қарор дошта бошад, он гоҳ давлат бояд хароҷотҳои худро кам карда, андозҳоро бояд баланд кунад, ки дар натиҷа фаъолнокии кориро боз дошта, иқтисодиётро мӯътадил мегардонад. Буҷет бояд ҳамчун фишанги ноилгардии мӯътадили макроиқтисодӣ ва нигоҳдории он баромад кунад.

Азбаски назарияи Кейнс барои коркарди тавсияҳои мубориза бар зидди пастравии иқтисодиёт равона шуда буд, бинобар ҳамин амалигардонӣ ва истифодабарии фишангҳои танзими буҷетиро (зиёд намудани харидҳои давлатӣ ва

трансфертҳо, паст намудани андозҳо) дар назар дошта, номи сиёсати «молиягузори касратиро (дефитситиро)» гирифтааст.

Дар натиҷаи истифодабарии концепсияи кейнсӣ дар аксарияти мамлакатҳои тараққиқарда дар солҳои 1950 – 1960 – ум муаммои касрати бучети давлатӣ дар миёнаи солҳои 1970-ум ба муаммои ҷиддии макроиқтисодӣ мубаддал гашт. Ин муаммо ба яке аз сабабҳои шиддатёбии ҷараёнҳои таваррум гардид.

25.3. ДАРОМАДҲО ВА ХАРОҶОТҲОИ БУҶЕТИ ДАВЛАТӢ.

Бучети давлатӣ – ин баланси даромадҳо ва хароҷотҳои давлат барои давраи муайяни вақт (одатан як сол) мебошад, ки баъд аз аз тарафи органҳои қонунбарор (Парламент) қабул гаштаниш, қувваи қонуниро пайдо карда, барои иҷроиши ҳамаи мебошад.

Ҳангоми иҷроиши вазифаҳои худ давлат хароҷотҳои зиёдеро амалӣ мегардонад. Хароҷотҳои давлат аз руи мақсадҳо ҷудо шуданаш мумкин аст:

- **хароҷотҳо барои мақсадҳои сиёсӣ** – таъмини мудофиа ва амнияти миллӣ (таъмини артиш, милитсия, судҳо ва ғайраҳо), инчунин нигоҳдории аппарати идоракунии давлатӣ;
- **хароҷотҳо барои мақсадҳои иқтисодӣ** – нигоҳдории ва таъмини фаъолияти сектори давлатии иқтисодӣ, кӯмак ба сектори хусусӣ (пеш аз ҳама бо воситаи субсидиякунӣ);
- **хароҷотҳо барои мақсадҳои иҷтимоӣ** – таъмини иҷтимоӣ (пардохти нафақаҳо, идрорпулиҳо (стипендияҳо), ҷубронпулиҳо), хароҷот барои маориф, тандурустӣ, инкишофи илми фундаменталӣ, ҳифзи муҳити атроф.

Аз нуқтаи назари макроиқтисодӣ, ҳама хароҷотҳои давлатӣ ба инҳо ҷудо мешаванд:

- хариди давлатии мол ва хизматҳо (арзиши онҳо ба МУД дохил карда мешаванд);
- трансфертҳо (азини онҳо ба МУД дохил карда намешаванд, зеро онҳо натиҷаи аниқтақсимкунии даромади кишти мебошанд);
- пардохти фоидаҳои барои ҷамъбандӣ (облигатсияҳои) давлатӣ (ин хароҷотҳо инчунин ба МУД дохил намешаванд, зеро аз даромадҳои буҷети давлатӣ пардохт карда мешаванд).

Бо вуҷуди ин хариди давлатии мол ва хизматҳо аз инҳо иборат мебошанд:

- хароҷотҳо барои истеъмоли давлатӣ, ки аз чунин хароҷотҳо иборат мебошанд: хариди молҳои истеъмоли аз тарафи давлат, пардохти хизматҳои хизматчиёни давлатӣ (музди меҳнати коркунони давлатӣ, муаллимон, духтурон ва коркунони илмӣ);
- инвестицияҳои давлатӣ – хариди давлатии молҳои инвестиционӣ барои таъмини қараёни истеҳсолот дар сектори давлатӣ иқтисодӣ, яъне хароҷотҳо барои сохтмони роҳҳо, мактабҳо, беморхонаҳо ва ғайраҳо.

Сарчашмаҳои асосии даромади давлатӣ инҳо мебошанд:

- андозҳо (бо назардошти пардохтҳо ба суғуртаи иҷтимоӣ);
- пардохтҳои ҳагмӣ (литсензияҳо, иҷозатномаҳо ва ғайраҳо);
- фоидаи корхонаҳои давлатӣ;
- сенораж (даромад аз эмиссияи пулҳо);
- даромадҳо аз фурӯши қоғазҳои қиматноки давлатӣ;
- даромадҳо аз хусусиярдонӣ;
- қаримаҳои гуногун.

Фарқи байни даромадҳо ва хароҷотҳои давлатӣ бақияи буҷети давлатиро ифода мекунад. вобаста аз таносуби

харочотҳои ва даромадҳо, буҷети давлатӣ дар се ҳолат қарор дошта метавонад:

- агар даромадҳои буҷет аз харочотҳои он зиёд бошад, он гоҳ бақияи буҷет мусбӣ буда, оид ба барзиёдии даромадҳои буҷет нисбат ба харочотҳои он шаҳодат медиҳад;
- агар даромадҳои ба харочотҳо баробар бошанд, он гоҳ бақияи буҷет ба нол баробар буда, оид ба мувозинагии буҷет шаҳодат медиҳад;
- агар даромадҳои буҷет аз харочотҳои он кам бошад, он гоҳ бақияи буҷет манфӣ буда, оид ба касрати буҷет шаҳодат медиҳад.

Дар давраҳои гуногуни сикли иқтисодӣ ҳолати буҷети давлатӣ гуногун мебошад. Ҳангоми пастравӣ даромадҳои буҷет кам мешаванд (зеро фаъолнокии қорӣ паст шуда, мувофиқан базаи андозбандӣ хурд мешавад) ва мувофиқан касрати буҷет (агар ҷой дошта бошад) зиёд шуда, барзиёдии даромадҳои буҷетӣ (агар мавҷуд бошад) кам мешавад. Ҳангоми бум касрати буҷет кам шуда, барзиёдии даромадҳои он зиёд мешавад (зеро воридоти андозҳо зиёд мешаванд).

25.4. КАСРИ БУЌЕТИ ДАВЛАТӢ ВА ТАРЗҲОИ МОЛИЯГУЗОРИИ ОН.

Касрати буҷет ҳамон вақт ба назар мерасад, ки агар харочотҳои ҳукумат аз даромадҳои буҷет зиёд бошад. Касрати буҷетӣ бо воситаи се тарз молиягузорӣ шуданаш мумкин аст:

- аз ҳисоби эмиссияи пулҳо (монетизатсияи касрат);
- аз ҳисоби қарз аз аҳолии мамлакат (қарзи дохилӣ);
- аз ҳисоби қарз аз дигар мамлакатҳо ва ё таъшилотҳои молиявии байналхалқӣ (қарзи беруна).

Тарзи авали молиягузории касрати буҷет эмиссионӣ ва ё пулӣ номида шуда, тарзҳои дуюм ва сеюм тарзҳои қарзӣ номида мешаванд.

Афзалиятҳо ва норасогиҳои ҳар як тарзҳоро дида мебароем.

Тарзи эмиссионии молиягузории касрати буҷети давлатӣ. Чунин тарзи молиягузорӣ дар он зоҳир мегардад, ки бонки марказӣ массаи пулро бо воситаи барориши пулҳои иловагӣ ба муомилот зиёд мекунад ва ҳукумат бо воситаи пулҳои зиёдгашта барзиёдин хароҷотҳоро нисбат ба даромадҳо рӯшнӯш мекунад. Чунин ҷараён монетизатсияи касрати буҷет номида мешавад.

Афзалиятҳои тарзи помбурдаи молиягузорӣ. Афзоиши массаи пулӣ омили маҷмӯи талабот ва мувофиқан омили ҳаҷми истеҳсолот ба ҳисоб меравад. Афзоиши пешниҳоди пулҳо ба паспавии мизони фоиз (пастшавии нархи қарз) дар бозори пулӣ мусоидат мекунад, ки инвестицияҳоро ҳавасаманд гардонида, афзоиши хароҷот-ҳои умумӣ ва маҷмӯи талаботро таъмин мекунад.

Чунин ҷорабиниҳо баъзе амалӣ гардонидан мумкин аст. Афзоиши массаи пулӣ ҳамон вақт ба миён меояд, ки агар бонки марказӣ қоғазҳои қиматноки давлатиро харидорӣ карда, ба фурушандагон (хоҷагиҳои хонавода ва фирмаҳо) арзиши ин қоғазҳои қиматнокро пардохт намуда, ба муомилот пулҳои иловагиро мебарорад. Чунин харидро бонки марказӣ дар ҳама лаҳза ва дар ҳаҷми гуногун амалӣ карда метавонад.

Норасогиҳои асосии тарзи эмиссионии молиягузории касрати буҷети давлатӣ дар он аст, ки афзоиши массаи пулӣ ба таваррум оварда мерсонад, яъне ин тарзи таваррумии молиягузорӣ мебошад.

Молиягузории касрати буҷети давлатӣ аз ҳисоби қарзи дохилӣ. Чунин тарз дар он зоҳир мегардад, ки давлат қоғазҳои қиматнокро (вобаргҳои давлатӣ ва векселҳои хазинагиро) бароварда, онҳоро ба хоҷагиҳои хонавода ва фирмаҳо

мефурушад ва воситаҳои бадастовардари барои молиягузории хароҷотҳои барзиёди давлатӣ истифода мебарад.

Афзалиятҳои ин тарзи молиягузорӣ:

- *ин тарз таваррумро ба миён намеоварад*, зеро массаи пулӣ зиёд намешавад (қисми пасандозҳои хоҷагиҳои хонавода дар намуди пардохт барои вомбаргҳои давлатии харидорӣ шуда ба ҳукумат мегузаранд, яъне пулҳо танҳо аз як агенти иқтисодӣ ба агенти дигари иқтисодӣ мегузаранд), бинобар ҳамин дар давраи кӯтоҳмуддат – ин тарзи ғайритаваррумии молиягузорӣ ба ҳисоб меравад;
- *ин тарзи молиягузории нисбатан оперативӣ* ба ҳисоб меравад, зеро барориш ва фуруши қоғазҳои қиматноки давлатиро батеъӣ амалӣ кардан мумкин аст. Дар мамлакатҳои тараққикарда, аҳоли қоғазҳои қиматноки давлатиро бо хоҳиши зиёд харидорӣ мекунанд, чунки онҳо бозоргирии ниҳоят калон дошта (онҳоро бемушкिलӣ ва тез фурухтан мумкин аст), боваринокии баланд (яъне аз тарафи давлат кафолат дода мешаванд) беҳавф ва даромаднокии баланд доранд.

Норасогиҳои ин тарз:

- *қарзҳоро баргардонидан лозим аст*. Маълум аст, агар вомбаргҳои давлатӣ даромади муайянро таъмин накунад, аҳоли онҳоро харидорӣ намекунад. Пардохти фоизҳо барои вомбаргҳои давлатӣ таъминоти қарз номида мешавад. Чи қадаре қарзи давлатӣ зиёд бошад (чи қадаре, ки вомбаргҳои давлатӣ зиёд бароварда шуда бошанд), ҳамон қадар маблағҳои зиёд бояд барои таъмини қарз равона шуданаш лозим аст. Пардохти фоизҳо барои вомбаргҳои давлатӣ бошад, қисми хароҷоти буҷети давлатӣ ба ҳисоб рафта, ҳаҷми онҳо

чи қадаре зиёд бошанд, ҳамон қадар касрати буҷет зиёд мешавад. Яъне давраи сарбаста ба миён меояд: давлат барои рушди намудани касрати буҷет вомбаргҳоро мебарорад, ки пардохти фондҳо барои ин вомбаргҳо касрати боз ҳам зиёдтарро ба миён оварадан мумкин аст.

Ду иқтисодчиёни америкони Томас Сардженг ва Нейл Уоллис исбот карданд, ки молиягузори қарзии касрати буҷети давлати метавонад ба таварруми боз ҳам зиёдтар нисбат ба тарзи эмиссионӣ оварда расонад. Ин ақида дар адабиёти иқтисодӣ теоремаи Сардженг – Уоллис ном гирифтааст;

- *тарзи номбурда танҳо дар давраи кӯтоҳмуддат ғайритаваррумӣ ба ҳисоб рафта, дар давраи дарозмуддат метавонад таварруми зиёдро ба миён оварад;*
- *норасогии назарраси тарзи қарзии молиягузори касрати буҷети давлатӣ самараи маҳдудкунии инвеститсияҳои хусусӣ мешавад.*

Молиягузори касрати буҷети давлатӣ бо воситаи қарзи беруна, яъне қарз аз дигар мамлакатҳо (одаган ин қарз бо воситаи фуруши қоғазҳои қиматноки хусусӣ ва давлатӣ, яъне активҳои молиявӣ амалӣ мегардад) ва ё ташкилотҳои байналхалқӣ.

Афзалиятҳои ин тарз дар имконияти ба даст овардани маблағҳои калон дар шароитҳои ғайримконпазирӣ ва ё ғайрмақсаднокии қарзҳои дохилӣ ифода ёфта, молиягузори касрати буҷети давлатӣ бо воситаи тарзи эмиссионӣ хатари таварруми баландро ба миён меорад.

Норасогии ин тарзи молиягузорӣ:

- зарурияти баргардонидани қарз ва таъмини қарз (пардохти маблағи худи қарз ва ҳам фоизҳо барои қарз);
- ғайриимконпазирии таъсисёбии пирамидаи молиявӣ барои пардохти қарзи беруна;

- зарурияти ҷудо намудани захираҳо аз иқтисодиёти мамлакат барои пардохти қарзи беруна ва таъмини он, ки ба камшавии ҳаҷми истеҳсолоти дохилӣ ва пастравии иқтисодиёт сабаб мешавад;
- ҳангоми касрати тавозуни пардохт имконияти камшавии захираҳои тиллоӣ – асъории мамлакат пайдо мешавад.

Аз ин гуфтаҳо маълум мегардад, ки ҳар се тарзи молиягузории касрати бучети давлатӣ афзалиятҳо ва норасоииҳои худро доранд.

Дар натиҷаи истифодабарии тарзҳои дуҷум ва сеҷуми молиягузории касрати бучети давлатӣ, қарзи давлатӣ таъсис меёбад.

25.5. ҚАРЗИ ДАВЛАТӢ, НАМУДҲОИ ОН ВА ОҚИБАТҲО.

Қарзи давлатӣ ҷамъи маблағҳои касратҳои бучетиро ба истиснои маблағҳои барзиёдии даромадҳои бучет дар назар дорад, ки дар мамлакат ҷой доштанд.

Ҳамин тавр маълум мегардад, ки қарзи давлатӣ нисзондихандаи захиравӣ мебошад, зеро барои лаҳзаи вақти муайян ҳисоб карда мешавад.

Сабаби пайдошавӣ ва афзоиши қарзи давлатӣ, молиягузории касрати бучети давлатӣ аз ҳисоби қарзҳои беруна мебошад. Мувофиқи ин гуфтаҳо ду намуди қарзи давлатиро аз ҳам ҷудо мекунанд: дохилӣ ва берунӣ.

Қарзи давлатии дохилӣ – ин маҷмӯи қарзҳои ҳукумат ба шаҳрвандони мамлакат, ки ба ҷамъи арзишҳои ҳамаҷумлаҳои давлатии дар доштаи онҳо баробар мебошад.

Қарзи давлатии беруна – ин ҷамъи қарзҳои мамлакат ба шаҳрвандони хориҷи, дигар мамлакатҳо ва ташкилотҳои байналхалқии молиявӣ мебошад.

Аз рӯи ҳаҷми мутлақи қарз оид ба то кадом дараҷа муаммои иқтисодӣ будани он баҳо додан номумкин аст. Агар

маблағи қарз ҳиссаи ками МУД –ро таъкил карда, иқтисодиёт мӯътадил тараққи карда истода бошад, он гоҳ пардохти худи қарз ва фоизи он барои иқтисодӣ вазнинии зиёд надорад. Бинобар ҳамин нишондиҳандаи вазнинии қарзи давлатӣ барои иқтисодиёт нисбияти андозаи қарз (D) ба ҳаҷми МУД (Y), яъне ҳиссаи қарз дар МУД ба ҳисоб меравад:

$$d = \frac{D}{Y} \quad (25.1)$$

Ба сифати нишондиҳандаи вазнинии қарзи давлатӣ аксар вақт нисбияти суръати афзоишёбии қарз ба суръати афзоиши МУД истифода мешавад:

$$\varepsilon = \frac{gD}{gY} \quad (25.2)$$

Ҳангоми паст будани суръатҳои афзоишёбии МУД ва суръатҳои пастӣ рушди иқтисодӣ қарзи давлатӣ ба муаммои ҷиддии макроиқтисодӣ мубаддал мешавад.

Ҳатари қарзи дохилии давлатӣ бо он алоқаманд аст, ки ҳукумат метавонад муфлис шавад, зеро одатан он қарзхоро рӯйпуш накарда, балки бо воситаи барориши вомбаргҳои нави давлатӣ азнавмолиягузорӣ (рефинансирование) мекунад ва дар натиҷа қарзҳои нав барои рӯйпуш намудани қарзҳои пешина пайдо мешаванд, яъне пирамидаи молиявӣ сохта мешавад. Ба ғайр аз ин барои молиягузориҳои хароҷотҳои худ давлат метавонад андозхоро баланд намуда, барои муомилот пулҳои иловагиро эмиссия карда метавонад.

Муаммои қарзи зиёди дохилии давлатӣ дар инҳо зоҳир мегардад:

- самаранокии иқтисодиёт паст мешавад, зеро воситаҳо аз сектори истехсолии иқтисодиёт ҷудо кар-

да мешаванд, алалхусус барои таъмини қарз ва барои баргардонидани ҳуди маблағи қарз;

- *даромад* аз сектори хусусӣ ба сектори давлатӣ азнавтақсим карда мешавад;
- *нобаробарии даромадҳо шиддат меёбанд;*
- *азнавмолиягузориҳои қарз ба баландшавии мизони фоиз оварда мерасонад*, ки маҳдудшавии инвеститсияҳоро дар давраи кӯтоҳмуддат ба миён оварда, дар давраи дарозмуддат бошад метавонад ба камшавии захираи капитал ва пастшавии иқтидори истеҳсолии мамлакат сабаб шавад;
- *хатар* таварруми баланд дар оянда ба миён меояд;
- *зарурияти пардохти фоизҳо барои қарз* баланд намудани андозҳоро талаб карданаш мумкин аст, ки ба вайрон шудани ҳавасмандгардонии амалҳои иқтисодӣ оварда мерасонад;
- *касрати буҷети давлатӣ* ҳодисаи доимӣ шуданаш мумкин аст;
- *касрати дукаррата пайдо шуданаш мумкин аст*, ки дар он касрати буҷети давлатӣ бо касрати тавозуни пардохт мувофиқат мекунад. Ин ду намуди касрат бо ҳам алоқаманданд. Аз айнияти инексияҳо ва мусодираҳо $I+G+X=S+T+Im$ бар меояд, ки $(G-T)=(S-I)+(Im-X)$ аст. Ҳангоми ғайриимконпазир будани молиягузориҳои афзоиши касрати буҷети давлатӣ аз ҳисоби пасандозҳои дохилӣ зарурати молиягузориҳои он аз ҳисоби қарзи беруна ва зиёдшавии касрати тавозуни пардохт ба миён меояд.

Оқибатҳои негативии қарзи берунаи зиёди давлатӣ бо зарурияти баргардонидани қарз ва таъмини он дар чунин хусусиятҳо зоҳир меёбад:

- *пардохти фоизҳо ва маблағи асосии қарз* интиқоли қисми МҶД – ро ба хориҷа ба миён меоварад, ки дар

пайида намешоянд, ҳақиқатан ҳам истеҳсоли ва самаранокии иқтисодиёт ба талли ғасб мешавад;

- *таълиқоти пардохти қарз* ба наслахон оянда метузарад, ки ба ғасбшавии сатҳи истеҳсоли онҳо сабаб шудани шумест аст;
- *ҳаҷми қарроти доимии тавозуни савдо* (тавозуни пардохт, махсусан дар ҳолати қурби асъори устувор) ҳатари бокшиёбии задираҳои тиллоӣ – асъории мамлакат ба миён меояд, ки ба бӯхрони асъори оварданиш мумкин аст;
- *ҳатари бӯхрони қарзӣ* ба миён меояд.

25.6. АНДОЗҲО ҲАМЧУН БАЗАИ ИҚТИСОДӢ ВА ФИШАНӢИ СИҶАТИ МОЛИЯВИИ ДАВЛАТ.

Андоз – ин мусодираи маҷбурии маблағи муайяни пулӣ аз ҳолатиҳои хонавода ва фирмаҳо аз тарафи давлат. Азбаски бо хизматрасониҳои давлати ҳама аъзоёни ҷамъият истифода мешаванд, бинобар ҳамин давлат барои ин гуна хизматҳо пардохти муайяниро аз ҳама шахрвақдон меситонад.

Андозҳо фишанги азиявтақсимкунии даромади миллии бинии аъзоёни ҷамъият ба ҳисоб рафта, мақсади кам намудани нобаробариҳо дар даромадҳо дорад.

Низоми андоз чунин унсурҳоро дар бар мегирад: субъекти андозбанди (кӣ бояд андозҳоро пардохт кунад); объекти андозбанди (чӣ андозбандӣ карда мешавад); мизони андоз (фоида, ки бо он маблағи андоз ҳисоб карда мешавад).

Андозе, ки аз он андоз пардохт карда мешавад, **базаи андозбандӣ** номида мешавад. Барои иқтисодиёт ба сифати базаи андозбандӣ, ҳаҷми даромади умумӣ (миллӣ) (Y) ба ҳисоб меравад. Барои ҳисоб намудани маблағи андоз (Tx) бояд андозаи базаи андозбандиро (Y) ба мизони андоз (t) зарб задан лозим аст:

$$Tx = Y \times t \quad (25.3)$$

Низоми андозӣ – ин маҷмуи андозҳо, пардохтҳо, бочҳо ва дигар пардохтҳои аз тарафи давлат ситонида мешуда ва инчунин шаклу усулҳои сохти онҳо мебошад. Дар низоми андозӣ усулҳои аниқӣ сохт ва ситонидани андозҳо қорӣ қарда мешавад. Низоми андозии ҳар як давлат бо маънои то маш хизлати статикӣ надошта, балки хизлати динамикӣ дорад. Ин хусусият бо тағйирёбии вазъияти иқтисодӣ, мақсад ва вазифаҳои рушди иқтисодӣ алоқаманд мебошад. Лекин норасоғии ҷиддии аксарияти низомиҳои андозӣ амалкунанда мушхида намудани боздеҳ аз ҳар андозҳо дар низоми статикӣ мебошад, ки инкишофи муносибатҳои ҷамъиятиро ба эътибор намегирад.

Принсипҳои сохти низоми андозӣ. Принсипҳои андозбандӣ аз тарафи А. Смит муайян шуда буданд. Ба ақидаи А. Смит, низоми андозӣ бояд дорои чунин принсипҳо бошад: *адолатнок* (он набояд сарватмандонро боз ҳам сарватмандтар гардонид, камбизоатонро боз ҳам кашоқтар кунад); *фаҳмо* (андозсупоранда бояд донанд, ки барои чӣ ӯ ин ё он намуди андозро пардохт мекунад); *қулай* (андозҳо бояд ҳамон вақт ситонид, шаванд, ки барои андозсупоранда, набалки ба андозситонанда қулай бошад); *сарфаназирӣ* (маблағи воридоти андозҳо аз хароҷотҳои барои ҷамъоварии он сарф мешуда бояд кам бошанд).

Дар асоси низоми андозӣ муосир принсипҳои самаранокӣ ва адолатнокӣ меистанд. Низоми андозӣ дар сатҳи макроиқтисодӣ бояд самаранокиро таъмин намуда, ба ҷойгиркунии ва истифодабарии оқилонаи захираҳо мусоидат намояд. *Адолатнокӣ* бояд амудӣ (вертикалӣ) (ин принсип дар назар дорад, ки одамони даромадҳои гуногун мегирифта, бояд андозҳои гуногун пардохт намоянд) ва уфуқӣ (горизон-

таъри) дар назар дошта мешавад, ки одāmони даромадҳои як-мола бошад, бояд андозҳои баробар пардохт намоянд) бошад.

Катедкси андоз – ин унсури асосии қонунгузори андозҳои маънақ ба ҳисоб рафта, дар он принципҳои сохтори ва амвол намудани инъоми андозӣ муқаррар карда мешаванд.

Намудҳои андозҳо. Ду намуди андозҳоро аз ҳам фарк мекунанд.

Андозҳои мустақим – ин андозҳо ба даромадҳо аз омилҳои истеҳсолот ва амвол мебошанд. Ин андозҳо аз маънақҳои пулии аз тарафи агентҳои иқтисодӣ ба дастоварда (яъне аз ҳама ба сифати даромадҳои омилӣ) ва ё баҳодиҳии амвол ба инҳо таалуқ дошта ситонида мешавад.

Ба андозҳои мустақим инҳо дохил мешавад: андоз аз даромадҳои шахси; андоз аз фонда; андоз аз мерос; андоз аз амвол; андоз аз соҳибони воситаҳои нақлиёт ва ғайраҳо.

Хусусияти андозҳои мустақим дар он зоҳир мегардад, ки пардохткунандаи андоз (шахсе, ки андозро пардохт мекунад) ва барқандан андоз (шахсе, ки андозро ба давлат месупорад) ҳаммаъно буда, як агентро ифода мекунад.

Андозҳои ғайримустақим – ин андозҳо ба мол ва хизматҳо ва намудҳои фаъолият мебошад. Андозҳои ғайримустақим қисми нархи мол ва ё хизматро ифода мекунад. Албатси ин андозҳо ба арзиши харидҳо (дар шакли маънақҳои муқарраршуда ва фоизи муқарраршуда) дохил мешаванд, инҳо ҳислати дохили дошта, ҳамчун андоз барои истеҳсолот баромад мекунад.

Ба андозҳои ғайримустақим инҳо дохил мешаванд: андоз аз арзиши иловашуда (АИИ (НДС); андоз аз гардиш; андоз аз фурӯш; андози аксизӣ (ба молҳои зераксизӣ инҳо дохил мешаванд: сигор, нушокиҳои спиртӣ, автомобилҳо,

чавоҳирот, муинаҳо); бочи гумрукӣ (ба нархи молҳои воридотӣ чамъ карда мешавад).

Хусусияти андозҳои ғайримустақим дар он аст, ки пардохткунандаи андоз ва барандаи андоз – ин агентҳои гуногун мебошанд. Пардохткунандаи андоз харидорӣ мол ва ё хизмат баромад карда (зеро дар асл харидор ин гуна андозро пардохт мекунад), барандаи андоз бошад фирма баромад мекунад, ки ин мол ва ё хизматро истеҳсол кардааст (зеро фирмаи истеҳсолкунанда ин андозро ба давлат пардохт мекунад). Дар СХМ ин намуди андоз андоз барои бизнес номида мешавад.

Дар макроиқтисод андозҳо ба автономӣ (аккордӣ) ва аз даромад вобаста буда чун мешаванд.

Андозҳои автономӣ (ва ё аккордӣ) – ин андозҳое, ки аз сатҳи даромад вобаста нестанд. Андозҳои аккордӣ бо худ андозро ифода мекунад, ки пардохти маблағи ягонаи андозхоро дар ҳамагуна ҳаҷми даромади умумӣ таъмин менамояд.

Андозҳои аз даромад вобастабуда – ин андозҳое, ки аз сатҳи даромади умумӣ вобаста буда, маблағи воридоти андозҳо бо формулаи $t \times Y$ муайян карда мешавад, ки дар ин ҷо: t – мизони андоз, Y – даромади умумӣ (даромади милли ва ё МУД).

Мизони андозҳои миёна ва интиҳоиро аз ҳам фарқ мекунанд.

Мизони миёнаи андоз – ин нисбияти маблағи андозҳо ба ҳаҷми даромад бо ифодаҳои фоиз мебошад:

$$t_{\text{миёна}} = \frac{T_x}{Y} \times 100\% \quad (25.4)$$

Мизони интиҳои андоз – ин нисбияти ҳаҷми маблағи афзоишҳои андоз ба ҳаҷми афзоиши даромад бо ифодаҳои фоиз. Мизони интиҳои андоз нишон медиҳад,

ки то ҳақом андоза маблағи андоз ҳангоми афзоишҳои даромад ба як воҳид тағйир меёбад:

$$I_{\text{интнхон}} = \frac{\Delta T_x}{\Delta Y} \times 100\% \quad (25.5)$$

Фарқ мекунем, ки дар иқтисодӣ чунин низоми андозбандӣ амал мекунад, ки дар он даромад то 10000 сомонӣ бо маблағи 20% андозбандӣ карда шуда, даромади аз 10000 сомонӣ зиёдтар аз рӯи мизони 30% андозбандӣ карда мешавад. Агар ягон шахс дар ҳаҷми 15000 сомонӣ даромад гирад, он гоҳ y ба маблағи 3500 сомонӣ андоз месупорад ($10000 \cdot 0,2 + 5000 \cdot 0,3 = 3500$), яъне 2000 сомонӣ аз маблағи 10000 сомонӣ ва 1500 сомонӣ аз маблағи аз 10000 сомонӣ зиёд, яъне 5000 сомонӣ ситонида мешавад. Мизони миёнаи андоз дар ин ҳолат ба $3500/15000 = 0,233$ ва ё 23,3% баробар буда, мизони интнхони андоз боннад ба $500/5000 = 0,1$ ва ё ба 10% баробар аст.

Намудҳои андоз аз рӯи усули андозситонӣ. Андозситонӣ дар истифодабарии мизонҳои гуногун асос мегирад. Вобаста аз тарзи муқарраршавии мизони миёнаи андоз чор намуди андозхоро (андозбандиро) аз ҳам фарқ мекунанд: устувор, мутаносиб, прогрессивӣ ва регрессивӣ.

Мизони устувори андозҳо бо маблағи мутлақ ба воҳиди андозбандӣ новобаста аз ҳаҷми даромад чорӣ карда мешавад (гонна, воҳид ва ғайраҳо).

Андозҳои мутаносиб дар назар дорад, ки мизони миёнаи андоз новобаста аз ҳаҷми даромад бетағйир боқӣ мемонад. Бинобар ҳамин маблағи андоз ба ҳаҷм даромад мутаносиб мебошад. Андозҳои мустақим (ба ғайр аз андоз аз даромадҳои шахсӣ ва дар баъзе мамлакатҳо андоз ба фоида) мутаносиб мебошанд.

Андозҳои прогрессивӣ – ин андозҳое, ки мизони миёнаи онҳо бо баробари камшавии ҳаҷми даромад кам мешаванд.

Чунин андозҳо натавонад маблағи зиёди мутлақ, балки ҳиссаи зиёди даромадро ҳангоми зиёдшавии он дар назар дорад. Мисоли андози прогрессивӣ дар аксарияти мамлакатҳо андоз аз даромадҳои шахсӣ баромад мекунад. Чунин низоми андозбандӣ бо дараҷаи ҳадди аксар ба азнавтақсимкунии даромадҳо мусоидат карда, лекин баландшавии самаранокии истеҳсолотро таъмин карда наметавонад.

Андозҳои регрессивӣ – ин андозҳое, ки мизони миёнаи онҳо бо баробари камшавии даромад зиёд шуда, бо баробари зиёдшавии даромад кам мешаванд. Бо ибораи дигар андози регрессивӣ – ин андозе, ки бо ифодаёбии пулӣ барои ҳама андозсупорандагон баробар мебошад, яъне қисми зиёди даромади пасттарро ва қисми зиёди даромади калонро ташкил мекунад. Ин хусусият бо он асоснок карда мешавад, ки андози ғайримустақим бо худ қисми нархи молро ифода мекунад. Бинобар ҳамин вобаста аз ҳаҷми даромади харидор ҳиссаи ин маблағ дар даромади ӯ бо баробари кам будани даромад зиёд шуда, ҳангоми зиёд будани даромад камтар мешавад. Андози регрессивӣ маблағи мутлақӣ зиёдро таъмин карда метавонад (ба монанди мисоли мо) ва ё афзоиши ҳаҷми мутлақӣ андозро ҳангоми зиёдшавии даромадҳо таъмин карда наметавонад.

Аз рӯи усули истифодабарӣ андозҳо ба умумӣ ва махсус ҷудо мешаванд. Андозҳои умумӣ ба қисми умумии даромадҳои бучет ворид гашта, андозҳои махсус бошанд мақсаднок истифода мешаванд (масалан, андоз барои фуруши бензин, сӯзишворӣ, равшанҳои молидани ва ғайраҳо).

Таъсири андозҳои ба иқтисодиёт. Андозҳо ҳам ба маҷмуи талабот ва ҳам ба маҷмуи пешниҳод таъсир мерасонанд.

Таъсири андозҳо ба маҷмуи талабот. Андозҳо ба ду унсурҳои маҷмуи талабот таъсир мерасонанд – хароҷотҳои истеъмоли

ни инвестиционӣ ва бинобар ҳамин ба таъсири андозҳо ба маҷмӯи талабот таъсири ғайримустақим мерасонанд.

Пастшавии андозҳо маҷмӯи талаботро зиёд мекунад.

Пастшавии андозҳо ба афзоиши хароҷотҳои истеъмоли (зеро даромади ихтиёрӣ афзоиш меёбад) ва хароҷотҳои инвестиционӣ оварда мерасонанд (зеро фоидаи фирмаҳо баъд аз пардохти андозҳо зиёд мешавад) аз ҳамин сабаб ҳаракати ҳуди қачхаттаи маҷмӯи талабот ба тарафи рост ба миён меояд. Бинобар ҳамин сиёсати паст намудани андозҳо дар давраи пастравӣ истифода шудани мумкин аст, ки фаъолнокии кориро ҳавасманд гардонидани сатҳи шуғло баландтар мегардонад. Лекин бо баробари афзоиши МУД, пастшавии андозҳо ба баландшавии сатҳи нархҳо мусоидат мекунад ва аз ҳамин сабаб чораи таваррумӣ ба ҳисоб меравад.

Баландшавии андозҳо ба пастшавии хароҷотҳои истеъмоли ва инвестиционӣ оварда расонида, мувофиқан ба камшавии маҷмӯи талабот сабаб мешавад ва бинобар ҳамин ба ҳаракати қачхаттаи маҷмӯи талабот ба тарафи чап сабаб мегардад. Бинобар ҳамин дар давраи таваррум, дар ҳолати иқтисодиёти «тасфон» ба сифати чораҳои зиддитаваррумӣ, фишангҳои паст намудани фаъолнокии корӣ ва муътадилгардонии иқтисодиёт баландшавии андозҳо истифода шудани мумкин аст.

Таъсири андозҳои ба маҷмӯи пешниҳод. Фирмаҳо андозҳоро ҳамчун хароҷотҳо мушоҳида мекунад ва бинобар ҳамин баландшавии андозҳо ба камшавии пешниҳод сабаб шуда, пастшавии андозҳо бошад ба афзоиши фаъолнокии корӣ ва ҳаҷми барориш мусоидат мекунад.

Таъсири андозҳоро ба маҷмӯи пешниҳод иқтисодчии америкой, яке аз асосгузори концепсияи «иқтисодиёти пешниҳод» Артур Лаффер васеъ тадқиқ кардааст. Ӯ ақидаеро

оид ба таъсири мизони андоз аз даромад ба ҳаҷми воридоти умумии андозҳо ба буҷети давлатӣ пешкаш карда, қачхаттаи ин вобастагиро ифода мекардaro тасвир намуд. Дар таҳлили худ А.Лаффер аз функсияи зерин андоз бар омада буд:

$$T_x = t \times Y \quad (25.6)$$

ки дар ин ҷо: T_x – маблағи воридоти андозҳо ба буҷет; t – мизони андоз; Y – сатҳи ғаёлнокии корӣ (ҳаҷми даромади умумӣ), яъне Лаффер таъсири мизони андоз аз даромадро ба сатҳи ғаёлнокии корӣ ва ҳаҷми воридотҳои андозӣ мушоҳида кард.

Лаффер нишон дод, ки мизони андози оптималӣ мавҷуд аст, ки дар сатҳи он воридотҳои андозӣ ба ҳадди аксари худ мерасанд. Агар мизони андозро баланд кунем, он гоҳ сатҳи ғаёлнокии корӣ паст шуда, воридотҳои андозӣ кам мешаванд, зеро базаи андозбандишаванда, яъне даромади умумӣ хурдтар мешавад. Бинобар ҳамин бо мақсадҳои мубориза бар зидди стагфлятсия (пастравӣ ва таваррум дар якҷоягӣ), Лаффер дар ибтидои солҳои 1980-ум паст кардани мизони андозро ба даромадҳои хоҷагиҳои хонавода ва андози ғоидаи ширкатҳоро пешкаш карда буд. Ӯ гумон карда, ки мизони андоз аз даромад, ки дар иқтисодиёти америко мавҷуд буд, аз ҳаҷми оптималӣ зиёдтар мебошад ва бинобар ҳамин иқтисодиёт дар тарафи манфии қачхатта қарор дорад.

Паст намудани мизони андоз аз даромад, ба ақидаи Лаффер бояд рағбати баланд намудани ғаёлнокии корӣ (афзоиши маҷмӯи пешниҳод) хизмат карда, ҳамзамон барои ҳалли ду муаммо имкониятҳоро фароҳам меоварад: яқум, баргараф намудани стагфлятсия ва дуҷум, баланд намудани базаи андозбандӣ, яъне воридоти андозҳо ба буҷет, ки дар ҳолати касрати доимӣ қарор дошт.

Бо баробари ин Лаффер аз тасаввуроте бар меомад, ки нисбат ба таъсири пастшавии андозҳо ба маҷмӯи талабот, ки ба афзоишҳои ҳаҷми истеҳсолот ва сабаби пайдоиши таваҷҷуҳ метардад, таъсири пастшавии андозҳо ба маҷмӯи пешниҳод ҳислати зиддитаваҷҷуҳӣ дорад. Афзоиши истеҳсолот дар ин ҳолат бо пастшавии сатҳи нархҳо ҳамрадиқ буда, бинобар ҳамин ба сифати воситаи мубориза бар зидди стагфляция хизмат мекунад.

Ҳамин гавр, андозҳо натавоҷи сарчашмаи асосии даромадҳои давлат ва воситаи азнавтасимкунии даромади милли баромад карда, инчунин фишанги зарурии муътадилгардонии иқтисодиёт ба ҳисоб меравад. Ба ғайр аз ин, пастшавии андозҳо, афзоишҳои ҳаҷми маҷмӯи пешниҳодро ҳамаамандгардонида, ба фаъолнокии инвеститсионӣ таъсир мерасонад ва ба рушди иқтисодии мусоидат мекунад. Яъне андозҳо ба иқтисодиёт натавоҷи дар давраи кӯтоҳмуддат, балки дар давраи дарозмуддат низ таъсир мерасонад.

Мультипликатори андозҳо – ин коэффитсиенте, ки то кадом андоза афзоишҳои (камшавии) даромади умумиро ҳангоми камшавии (зиёдшавии) андозҳо ба як воҳид нишон медиҳад:

$$mult_{Txi} = \frac{\Delta Y}{\Delta T_{xi}} \quad (25.7)$$

ки дар ин ҷо: T_{xi} – андозҳои инфиродӣ.

Бояд ба он диққат дод, ки мультипликатори андозҳо ҳамавақт бузургии манфӣ мебошад. Ин маънои онро дорад, ки таъсири андозҳо ба маҷмӯи талабот баръакс мебошад. Афзоиши андозҳо ба пастшавии даромади умумӣ оварда расонида, камшавии андозҳо бошад ба афзоиши даромади умумӣ оварда мерасонад.

Андозҳо ба маҷмӯи талабот бо самараи мултипликатор таъсир мерасонанд. Лекин самараи мултипликативии андозҳо нисбат ба самараи мултипликативии хариди давлатҳо хурдтар мебошад. Ин ҳолат бо он маънидод карда мешавад, ки тағйирёбии харидҳои давлатӣ ба маҷмӯи талабот бевосита таъсир расонида (онҳо ба формулаи харочотҳои умумӣ дохил карда шудаанд), тағйирёбии андозҳо ба даромади умумӣ ба таври ғайримустақим, бо воситаи тағйирёбии харочотҳои истеъмоли таъсир мерасонад.

25.7. СИЁСАТИ ФИСКАЛИИ ДАВЛАТ.

Сиёсати фискалӣ бо худ маҷмӯи чораҳоро ифода мекунад, ки ҳукумат барои таъсиррасонӣ ба иқтисодиёт бо воситаи тағйирдиҳии ҳаҷми даромадҳо ва (ва ё) харочотҳои буҷети давлатӣ амалӣ мегардонад.

Мақсадҳо ва фишангҳои сиёсати фискалӣ. Мақсадҳои сиёсати фискалӣ, ки ба таъсиррасонии тағйиротҳои сиклӣ ва муътадилгардонии иқтисодиёт дар давраи кӯтоҳ-муддат равона карда мешаванд, дар нигоҳдории чунин ҳолатҳо ифода меёбад:

- а) сатҳи муътадили ҳаҷми умумии барориш (МУД);
- б) шуғли пурраи захираҳо;
- в) сатҳи муътадили нархҳо.

Сиёсати фискалиро ҳукумат амалӣ мегардонад. Фишангҳои ин сиёсат ҳам ба маҷмӯи талабот (ҳаҷми харочотҳои умумӣ) ва ҳам ба маҷмӯи пешниҳод (ҳаҷми харочотҳои фирмаҳо ва ғаълонокии корӣ) таъсир мерасонад.

Фишангҳои сиёсати фискалӣ харочот ва даромадҳои буҷети давлатӣ баромад мекунанд:

- а) хариди давлатӣ;
- б) андозҳо;
- в) трансфертҳо.

Сиёсати фискалиро инчунин сиёсати бучетӣ–андози меноманд.

Тағйирёбии ҳаҷми харидҳои давлатии мол ва хизматҳо дар давраи кӯтоҳмуддат ба маҷмуи талабот таъсир расонида, таъсиррасонии андозҳо ва трансфертҳо ба фирмаҳо (субсидияҳо) ба маҷмуи талабот ва ҳамзамон ба маҷмуи пешниҳод таъсир мерасонанд. Насбҳои андозҳо маҷмуи пешниҳодро зиёд намуда, фаволнокии кориро ҳавасманд мегардонад. Баландшавии андозҳо бошад истехсолотро боз меорад. Кам намудани субсидияҳо, баръакс маҷмуи пешниҳодро кам карда, зиёдшавии онҳо ба камшавии хароҷотҳои фирмаҳо барои истехсоли воҳиди маҳсулот мусоидат менамояд, ки ба зиёдшавии маҷмуи пешниҳод оварда мерасонад.

Таъсиррасонии фишангҳои сиёсати фискалӣ ба маҷмуи талабот. Истифодабарии фишангҳои сиёсати фискалӣ барои танзим намудани маҷмуи талабот таъсири онҳоро ба ҳаҷми хароҷотҳои умумӣ дар назар дорад.

Таъсири ин фишангҳо ба маҷмуи талабот гуногун мебошад. Формулаи маҷмуи талаботро ба хотир меорем:

$$AD = C + I + G + Xn \quad (25.8)$$

Хариди давлатӣ қисми маҷмуи талабот мебошад, бинобар ҳамин тағйирёбии онҳо ба ҳаҷми хароҷотҳои умумӣ таъсири бевосита мерасонад. Тағйирёбии андозҳо ва трансфертҳо танҳо аз навтақсимкунии даромади умумиро дар назар донга, таъсири онҳо ба маҷмуи талабот ғайримустақим ба ҳисоб меравад, яъне бо воситаи тағйирдиҳии ҳаҷми хароҷотҳои истеъмолий ва инвестиционӣ (зеро ҳаҷми даромади ихтиёрӣ ва фоидаи фирмаҳо тағйир меёбанд).

Тадқиқоти таъсиррасонии фишангҳои сиёсати фискалӣ ба маҷмӯи талабот аз тарафи Ч. М. Кейнс ва пайравони амалӣ карда шуда буд. Кейнс ва пайравони ӯ кӯшиш карданд, ки самараноктар будани сиёсати фискалиро нисбат ба сиёсати монетарӣ барои муътадилгардонии иқтисодиёт ва пеш аҳама барои бартараф намудани пастравӣ дар иқтисодиёти асоснок намоянд. Ин кӯшиши онҳо дар ақидае асос меёфт, ки мувофиқи он ҳама фишангҳои сиёсати фискалӣ ба иқтисодиёт бо самараи мултипликативӣ таъсир мерасонанд.

Механизми амал намудани мултипликатор дар он асос меёбад, ки хароҷоти як агенти иқтисодӣ ба даромади иловагӣ ба дигар агенти иқтисодӣ мубаддал шуда, мувофиқан барои зиёда намудани хароҷотҳои он хизмат мекунад, ки дар натиҷа ба агенти иқтисодии сеюм ва ғайраҳо даромади иловагиро таъмин мекунад. Дар натиҷа даромади умумӣ нисбат ба тағйирёбии ибтидоии хароҷот ба бузургии зиёдтар афзоиш меёбад.

Механизми таъсиррасонии харидҳои давлатӣ ба маҷмӯи талабот. Фарз мекунем, ки давлат мол ва хизматҳоро ба 100 сомонӣ изофа карда (музди меҳнати коркунони давлатӣ, муаллимон ва ғайраҳо барои корхонаи давлатӣ таҷҳизоти иловагӣ харид), яъне $\Delta G=100$ сомонӣ. Фурӯшандаи мол даромади иловагиро ба ин маблағ ба даст овард. Ин маънои онро дорад, ки даромади ихтиёрии ӯ зиёд шуда, асосан сабаби чундошавии даромади ихтиёрӣ ба истеъмолот (С) ва пасандоз (S), агенти оқилона амалкунанда ҳаҷми даромади иловагиро ба пуррагӣ барои истеъмолот сарф накарда, балки қисми онро барои зиёд намудани пасандозҳо равона месозад. Ин ақида ро Кейнс қонуни асосии психологӣ номидааст. Нисбияти афзоиши истеъмолот ба афзоиши даромади Кейнс майли интиҳой ба истеъмолот номида, нисбияти афзоиши пасандозҳоро ба афзоиши даромад майли интиҳои ба пасандоз номидааст.

Фарз мекунем, ки агентҳои иқтисодӣ барои зиёд намудани истеъмолат 80% афзоиши даромади афзоишпестаро сарф карда, 20% онро пасандоз мекунад. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки $MPC=0,8$ ва $MPS=0,2$ мебошад.

Вақте, ки давлат харидҳои худро ба 100 сомонӣ зиёд карда, он тоҳ Y ба ягон агенти иқтисодӣ даромади иловагиро дар ҳаҷми 100 сомонӣ таъмин менамояд, ки 80 сомонии онро ин агент барои зиёд намудани истеъмолат сарф карда, 20 сомонии боқимондaro пасандоз мекунад. Ин чараён аз r ин қонун амал мекунад.

Афзоиши умумии даромади умумӣ (ΔY) дар натиҷаи зиёдшавии хариди давлатӣ ба чамъи афзоишҳои даромадҳои ҳама агентҳои иқтисодӣ баробар мешавад:

$$\Delta Y_1 + \Delta Y_2 + \Delta Y_3 + \Delta Y_4 + \dots \quad (25.9)$$

Азбаски афзоиши даромади ҳар як агенти минбаъдаи иқтисодӣ ба даромади иловагии агенти пештара зарби майли интиҳои ба истеъмолат (MPC) баробар аст, бинобар ҳамин тағйирёбии даромади умумӣ бо чунин формула ифода шуданаш мумкин аст:

$$\Delta Y = \Delta G \times \frac{1}{1 - MPC} \quad (25.10)$$

Ба ин формула ададҳои гузашта чунин баробариро ҳосил мекунем:

$$\Delta Y = 100 \times \frac{1}{1 - 0,8} = 100 \times 5 = 500 \quad (25.11)$$

Ҳамин тавр, дар натиҷаи зиёдшавии хариди давлатӣ ба 100 сомонӣ даромади умумӣ панҷ маротиба зиёд гардид.

Механизми таъсиррасонии андозҳо ба маҷмӯи талабот. Дар модели кейнсий андозҳо ба маҷмӯи талабот бо са-

мараи мултипликатор таъсир мерасонанд. Лекин самараи мултипликативии андозҳо нисбат ба самараи мултипликативии харидҳои давлатӣ хурдтар аст. Ин ҳолат бо он маънидод карда мешавад, ки тағйирёбии харидҳои давлатӣ ба маҷмӯи талабот бевосита таъсир расонида (онҳо ба формулаи маҷмӯи талабот дохил мешаванд), тағйирёбии андозҳо бошад ба маҷмӯи талабот таъсири ғайримустақим бо воситаи тағйирёбии хароҷотҳои истеъмоли таъсир мерасонанд.

Мултипликатори андозҳо – ин коэффитсиенте, ки то кадом андоза афзоишбӣ (камшавии) даромади умумиро ҳангоми камшавӣ (афзоиши) андозҳо ба як воҳид нишон медиҳад:

$$multTx = \frac{\Delta Y}{\Delta T_{xi}} \quad (25.12)$$

Ба ду ҳолат бояд аҳамият дод:

- мултипликатори андозҳо ҳамавақт бузургии манфӣ дорад. Ин маънои онро дорад, ки таъсиррасонии он ба даромади умумӣ баръақс мебошад. Афзоиши андозҳо ба камшавии даромади умумӣ сабаб шуда, камшавии онҳо бошад баръақс ба зидшавии даромади умумӣ оварда мерасонад;

- бо андозаи мутлақӣ худ мултипликатори андозҳо ҳамавақт аз мултипликатори хароҷотҳо хурд аст. Масалан, агар андозҳои автономӣ ба 100 сомонӣ зиёд шуда, $MPC=0,8$ бошад, он гоҳ афзоиши даромади умумӣ дар натиҷаи тағйирёбии андозҳо ба 100 сомонӣ мисли пештара 500 сомониро ташкил накарда, балки 400 сомониро ташкил мекунад ($\Delta Y = \Delta C \times 1 / (1 - MPC) = 80 \times 5 = 400$). Ин ҳодиса бо он маънидод карда мешавад, ки мултипликатори андозҳо аз зиннаи дуҷум амал мекунад (яъне аъзои ибтидоии прогрессияи геометрӣ 100 неку, балки 80 мебошад). Бинобар ҳамин, агар харидҳои давлатӣ ва андозҳои автономӣ ба як андоза зиёд шаванд, он гоҳ афзоиши даромади умумӣ ба миён меояд, лекин ин тағйирот ба ҳаҷми

тағйирёфтаи харидҳои давлатӣ ва андозҳо баробар мешавад. Масалан, агар ҳангоми $MPC=0,8$ будан, харидҳои давлатӣ ва андозҳо ба 100 сомонӣ зиёд шаванд, он гоҳ зиёдшавии харидҳои давлатӣ даромади умумӣ ба 500 сомонӣ зиёд карда, афзоиши андозҳо даромади умумиро ба 400 сомонӣ кам мекунад. дар натиҷа даромади умумӣ ба 100 сомонӣ, яъне ба андозаи тағйирёбии харидҳои давлатӣ ва андозҳо зиёд мешавад.

Механизми таъсиррасонии трансфертҳо ба маҷмӯи талабот. Трансфертҳо ба монанди андозҳо ба маҷмӯи талабот таъсири ғайримустақим (бо воситаи тағйирёбии хароҷотҳои истеъмоли) таъсир мерасонанд. Зиёдшавии трансфертҳо ба афзоиши даромади ихтиёрӣ сабаб шуда, камшавии онҳо бошад даромади ихтиёриро кам мекунад. Агар трансфертҳо ба 100 сомонӣ зиёд шаванд, он гоҳ даромади ихтиёрӣ ба 100 сомонӣ зиёд мешавад. Ҳангоми $MPC=0,8$ будан, истеъмолот ба 80 сомонӣ зиёд мешавад. Азбаски мултипликатор дар ин ҳолат ба 5 баробар аст, бинобар ҳамин даромади умумӣ дар натиҷаи камшавии андозҳо ба 400 сомонӣ зиёд мешавад. Дар ин ҳолат низ мултипликатор аз ҷиҳати дуюм амал мекунад. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки трансфертҳо ба даромади умумӣ таъсири ғайримустақим мерасонанд.

Мултипликатори трансфертҳо – ин коэффитсиенте, ки то кадом андоза афзоишбӣ (камшавии) даромади умумиро ҳангоми зиёдшавии (камшавии) трансфертҳо ба як воҳид нишон медиҳад:

$$multTr = \frac{\Delta Y}{\Delta T_r} \quad (25.13)$$

Андозаи мутлақӣ мултипликатори трансфертҳо ба мултипликатори андозҳои автономӣ баробар аст.

Пардохтҳои трансфертҳои иҷтимоӣ (трансфертҳо ба хоҷагиҳои хонавода) ба маҷмӯи талабот таъсир расонида,

трансфертҳо барои фирмаҳо (субсидияҳо) ба маҷмӯи пешниҳод таъсир мерасонад. Афзоиши субсидияҳо, субвенсияҳо, ҷорӣ намудани қарзҳои имтиёзноки инвестиционӣ ва ғайраҳои имкониятҳои молиягузориҳои дохилии фирмаҳоро васеъ намуда, истеҳсолотро зиёд мегардонанд, ки дар нағича натавонанд ба афзоиши хароҷотҳои инвестиционӣ, инчунин ба камшавии хароҷотҳои фирмаҳо барои истеҳсоли воҳиди маҳсулот оварда мерасонад. Дар навбати худ васеъшавии имкониятҳои истеҳсоли ва паст шудани хароҷотҳои истеҳсоли барои истеҳсоли воҳиди маҳсулот, афзоиши маҷмӯи пешниҳодро ба миён меорад. Камшавии трансфертҳо ба камшавии маҷмӯи талабот ва маҷмӯи пешниҳод сабаб мешавад.

Намудҳои сиёсати фискалӣ. Фишангҳои сиёсати фискалӣ пеш аз ҳама барои мӯътадилгардонии тамоми иқтисодиёт ва мӯътадилгардонии тағйиротҳои сиклӣ истифода мешавад.

Вобаста аз давраҳои сикл, ки дар он иқтисодиёт қарор дорад, ду намуди сиёсати фискалиро аз ҳам ҷудо мекунанд: **ҳавасмандгардонанда ва боздоранда.**

Сиёсати фискалии ҳавасмандгардонанда ҳангоми пастравӣ истифода шуда барои баланд намудани фаъолнокии қисми равона карда мешавад ва ҳамчун мубориза барои бекорӣ истифода мешавад.

Ҷораҳои сиёсати фискалии ҳавасмандгардонанда инҳо мебошанд:

- афзоиши харидҳои давлатӣ;
- паст намудани андозҳо;
- афзоиши трансфертҳо.

Бо баробари ин кам намудани андозҳо ва зиёд намудани трансфертҳо (субсидияҳо) барои фирмаҳо ба афзоиши маҷмӯи пешниҳод оварда мерасонанд. Дар ин ҳолат натавонанд афзоиши барориши умумӣ, балки пастравии сатҳи нархҳо

ба қатори меояд, бинобар ҳамин ин фишангҳо ҳамчун воситаи мубориза бо беворӣ ва таваррум баромад мекунад.

Сиёсати фискалии боздоранда ҳангоми бум иқтисодӣ (дефити тасфои) истифодаи шуда, барои насти намудани фазолиҳои корӣ бо мақсадҳои мубориза бо таваррум раво ба карда мешавад.

Метраҳои сиёсати фискалии боздоранда инҳо мебошанд:

- кам намудани хароҷотҳои давлатӣ;
- зиёд намудани андозҳо;
- кам намудани трансфертҳо.

Вобаста аз тарзи таъсиррасонии фишангҳои сиёсати фискалии ба иқтисодиёт, сиёсати фискалии дискретсионӣ ва автоматиро аз ҳам ҷудо мекунад.

Сиёсати фискалии дискретсионӣ бо худ тағйирдиҳии қонунии ҳаҷми харидҳои давлатӣ, андозҳо ва трансфертҳоро аз тарафи ҳукумат дар назар дорад, ки бо мақсади муътадилгардонии иқтисодиёт амали карда мешавад. Ин тағйиротҳо асосан дар нақшаи молиявии мамлакат, яъне бучети давлатӣ ифода меёбанд.

Сиёсати фискалии автоматӣ (зайридискретсионӣ) дар амал намудани муътадилкунадагони сохташуда (автоматӣ) асос мегирад.

Муътадилкунадаҳои сохташуда – ин фишангҳое, ки андозан онҳо тағйир намеёбад, лекин мавҷудияти онҳо (ба низоми иқтисодӣ сохташудани онҳо) иқтисодиётро ба таври автоматӣ муътадил мегардонад.

Ба муътадилкунадагони автоматӣ инҳо дохил мешаванд:

- *андоз аз даромадҳо* (бо назардошти ҳамагуна андозҳо ба даромадҳо, аз он ҷумла андоз аз фоидаи корхонаҳо);

• *андозҳои ғайримустақим* (пенш аз ҳама, андоз аз аризиши иловашуда);

• *чубронпулиҳо барои бекорӣ;*

• *чубронпулиҳо барои камбизоатӣ.*

Ҳамин тавр, мӯътадилкунадагони автоматӣ танҳо он намуди андозҳо ва трансфертҳо ба ҳисоб мераванд, ки андозаи онҳо вобаста аз давраи сикли иқтисодӣ тағйир меёбанд.

МАВЗУИ 26. ДАРОМАДИ УМУМИИ АҲОЛӢ ВА СИЁСАТИ ИҚТИМОИИ ДАВЛАТ

- 26.1. Маъруф, нақш ва аҳамияти даромадҳои аҳоли.
- 26.2. Тақсимои даромадҳо ва ҳисоб намудани дараҷаи нобаробарии онҳо.
- 26.3. Муаммоҳои камбӯлагии ва роҳҳои бартараф намудани он.
- 26.4. Сиёсати иқтимоӣ ва ҳифзи иқтимоии аҳоли.

26.1. МАҲҲУМ, НАҚШ ВА АҲАМИЯТИ ДАРОМАДҲОИ АҲОЛӢ.

Сиёсати иқтимоии давлат дар шароитҳои амал намудани механизми бозории таъсисёбии даромад. Муаммои «барои ки истеҳсол кардан» муаммои тақсимои даромади миллӣ дар мамлакат истеҳсолшуда мебошад. Тақсимои бозории даромадҳо дар асоси механизми рақобатии талабот ва пешниҳоди омилҳои истеҳсолот ба он оварда мерасонад, ки таъминии даромади ҳар як омил мувофиқи маҳсулоти интиҳои он ба миён меояд. Муқаррарист, ки чунин механизми тақсимои даромадҳо баробариро дар тақсимои даромадҳо кафолат намедихад. Бинобар ҳамин дар шароитҳои иқтисоди бозорӣ нобаробарии тақсимои он ба назар мерасад. Механизми бозории тақсимои даромадҳо талабҳо ва хусусиятҳои истеъмолкунандагонро ба эътибор намегирад. Аз ин лиҳоз бозор нисбат ба истеъмолкунанда беэътиной зоҳир мекунад: мол ба шахсе мансуб мегардад, ки барои он пардохт карда метавонад, дар ин ҳо манфиати эҳтиҷмандон ба ҳисоб гирифта намешавад. Ба муаммои «барои ки истеҳсол кардан» бозор ҷавоби аниқ медиҳад: барои онҳое, ки ин молхоро хирдорӣ карда метавонанд.

Маълум аст, ки аз нуқтаи назари гуманитарӣ чунин принсипи тақсимои маҳсулот ва ҳамчунин тақсимои даро-

мади дар иқтисодиёти бозорӣ ба даст оварда мешуда ба тағйиротх ва ислоҳкуниҳо ниёз дорад. Ҳамин тавр масъалаи азнавтақсимкунии адолатноки даромад ба миён меояд, ки шакл ва андозаҳои онро давлат муайян мекунад. Аниқтараш, бояд қайд намуд, ки давлат масъалаи азнавтақсимкунии даромадхоро дар асоси амалигардонии сиёсати иҷтимоии худ ҳал мекунад. Аз ин лиҳоз сиёсати иҷтимоии давлат – ин фаъолияти ҳукумат буда, ба тақсимот ва азнавтақсимкунии даромадҳои аъзоён ва гурӯҳҳои гуногуни ҷамъият равона карда шудааст.

Бо баробари барномаи азнавтақсимкунии даромадҳо, интиҳоби самаранокӣ ва адолатнокӣ мушоҳида карда мешавад. Маънои ин гуфтаҳо дар он ифода меёбад, ки кӯшиши ба баробарии ҳадди аксар барои ҷамъият метавонад ба пастшавии самаранокии иқтисодӣ оварда расонад. Айнан барои ҳамин А. Смит қайд мекард, ки «иқтисодиёт набояд адолатнок бошад, балки он бояд самаранок бошад ва бо воситаи самаранокӣ самаранокиро таъмин намояд».

Барои сарфаҳм рафтани дар масъалаҳои тақсимои даромадҳо, бояд муайян намуд, ки аҳоли чи гуна даромадҳо дорад, дар асоси қадом сарчашмаҳо онҳо таъсис меёбанд ва чи тавр онҳо тақсим карда мешаванд.

Мафҳуми даромад. Даромад ин маблағи умумии пулӣ, ки дар фосилаи давраи муайян (одатан як сол) ба даст оварда шудаанд. Даромад дар шакли пулӣ маънои даромади номиналиро дорад. Дар иқтисодиёти бозорӣ ба даромади номиналӣ музди меҳнат, дивидендҳо, даромадҳо аз фаъолияти соҳибкорӣ, пардохтҳои гуногуни трансфертӣ (ҷубронпулиҳо барои таъмини иҷтимоӣ, барои бекорӣ, нафақа) ва ғайраҳо дохил мешаванд. Ба даромад пешқаҷи намудани мол ва хизматҳо аз рӯи барномаҳои ҳукуматӣ, субсидияҳо барои

бардохти хони истиқомати, кумаки озукаворӣ, чуброшпу-
лиҳо барои тақсидот, даромадҳо аз баланд шудани арзиши
саҳмиёҳо, номбарҳо ва дигарҳо низ дохил мешаванд.

Ду намуди даромадро фарқ мекунад: **номиналӣ** ва
аслӣ. Ҳаққи даромадҳое, ки бо воситаи пул ҳисоб карда ме-
шаванд, даромади номиналро ифода мекунад. Даромади
пулӣ бо назардошти тағйирёбии сатҳи нархҳо даромади асли
номида мешавад.

Даромади аслиро бо роҳи тақсими намудани даромади
номиналӣ (пулӣ) ба сатҳи умумии нархҳои мол ва хизматҳои
харидори мешуда ҳисоб кардан мумкин аст.

Сатҳи зиндагӣ. Сатҳи зиндагӣ гуфта, маҷмӯи неъмат-
ҳои моддӣ ва маънавӣ дарк карда мешавад, ки ба шахрван-
дони мамлакат бар ивази даромадҳои пулии онҳо ва инчунин
бо воситаи фондҳои ҷамъиятӣ (давлатӣ) дастрас шудаанд.

Нишондиҳандаи паҳн гаштаи сатҳи зиндагонӣ даромад
ба ҳар сари аҳоли мебошад. Низомии нишондиҳандаҳои сатҳи
зиндагонӣ, ки аз тарафи СММ (ООН) пешкаш карда меша-
ванд, тавсифҳои васеъро дар бар мегиранд, ки шароитҳои
ҳаёти одамонро ифода мекунад. Чунин гурӯҳҳои нишонди-
ҳандаҳоро аз ҳам фарқ мекунад:

1. *Ҳолати демографӣ дар мамлакат: сатҳи таваллуд,
фавт ва дигар тавсифотҳо.*
2. *Шароитҳои санитария – гигиени ҳаёт.*
3. *Истеъмоли молҳои хӯрокворӣ.*
4. *Шароитҳои манзилӣ.*
5. *Маориф ва фарҳанг.*
6. *Шароитҳои меҳнат ва шугл.*
7. *Даромад ва хароҷотҳои аҳоли.*
8. *Арзиши ҳаёт ва нархҳои истеъмоли.*
9. *Мавҷудияти воситаҳои нақлиёт.*

10. *Ташкили истироҳат.*
11. *Таъминоти иҷтимоӣ.*
12. *Ҳуқуқҳои инсон.*

Назарияи иқтисодии муосир сатҳи зиндагониро дар сатҳи макроиқтисодӣ, яъне дар миқёси тамоми аҳолии мамлакат ва дар сатҳи микроиқтисод, яъне дар ҷаҳорҷӯбаи гуруҳҳои алоҳидаи аҳолии мушоҳида мекунад. Дар сатҳи макроиқтисодӣ таҳлили муқоисавии сатҳи зиндагонии мамлакатҳои гуногунро аз рӯи нишондиҳандаи МУД ба ҳар сари аҳолии амалӣ кардан мумкин аст.

Даромади ба ҳар сари аҳолии истеҳсолшуда сатҳи зиндагониро ба пуррагӣ тавсиф намекунад. Бинобар ҳамин одаған даромадҳои пулӣ ва хароҷотҳои аҳолии муайян намудани динамикаи даромадҳои номиналӣ ва аслий, сатҳи фарқгузори (дифференциатсия) онҳо, истеъмоли маҳсулотҳои хӯрокворӣ, таносуби дастрас намудани молҳои хӯрокворӣ ва саноатӣ, вазни қиёсии молҳои истифодаашон дарозмуддат ва манзил, сатҳи бекорӣ, давомнокии ҳаёт, сатҳи саводнокии аҳолии миқдори одамони маълумоти олии дошта ва ғайраҳо муқоиса карда мешаванд.

СММ нишондиҳандаи комбиниронии индекси сифати ҳаётро пешкаш намуд, ки бо чунин нишондодҳо ба монанди вазъи тандурустӣ, сатҳи таълимгирӣ, давомнокии миёнаи ҳаёт, дараҷаи шуғли аҳолии қобилияти пардохт доштани аҳолии ва дастрасии ҳаёти сиёсӣ ҳисоб карда мешавад. Бо назардошти талабҳои афзоишёфта ба муайян намудани сатҳ ва сифати ҳаёт соли 1990 дар омили СММ нишондиҳандаи индекси тараққиёти имкониятҳои инсонӣ (ИТИИ; ИРЧП) ва бо ибораи кӯтоҳ – индекси тараққиёти инсон (ИТИ; ИЧР) ҷорӣ карда шуд. Нишондиҳандаҳои асосие, ки ИТИ муайян мекунад инҳо мебошанд: давомнокии пешбинишавандаи ҳаёт,

сатҳи маълумотнокӣ, МУД – и асли ба ҳар сари аҳоли. Агар ИТИ аз 0 то 1 муайян карда шавад, он гоҳ бо ИТИ аз сатҳи 0,5 паситар сатҳи пасти тараққиёти инсониро тавсиф мекунад.

26.2. ТАҚСИМОТИ ДАРОМАДҲО ВА ҲИСОБ НАМУДАНИ ДАРАҶАИ НОБАРОВАРИИ ОНҲО.

Одатан тақсимоти функционалӣ ва инфиродии (персоналии) даромадхоро аз ҳам фарқ мекунанд.

Тақсимоти функционалии даромадҳо маънои тақсимоти даромадро байни соҳибони омилҳои истеҳсолоти ғуноғуни дар назар дорад. Дар ин ҳолат майян карда мешавад, ки кадом ҳиссаи «даромади миллий» ба музди меҳнат, фоида, даромадҳои рентавӣ ва фоидаи рост меояд.

Тақсимоти инфиродӣ (персоналӣ) – ин тақсимоти даромади миллий байни шахрвандони мамлакат, новобаста аз он ки онҳо соҳибони кадом омилҳои истеҳсолот мебошанд. Дар ин ҳолат тақсимоти даромад аз рӯи ҳаҷми он байни оилаҳо муайян карда мешавад. Бо баробари ин ғумон карда мешавад, ки оила аз як шахс иборат буда мегардад. Ҳангоми тақсимоти инфиродии даромад муайян карда мешавад, ки кадом ҳиссаи даромади миллиро (бо ифодаи пулӣ) масалан 10% аҳолии аз ҳама ҳам камбизоат ва 10% аҳолии аз ҳама ҳам сарвантманд ба даст меоранд.

Даромади миёна. Даромад ба ҳар сари аҳоли ҳамчун нишондиҳандаи миёна баромад карда, тақсимоти нобаробарро байни аъзоёни ҷамъият ифода намекунад. Барои муайян намудани тақсимоти нобаробар бояд нишондиҳандаҳои даромади миёна дар ҷамъият ва ҳадди ақали рӯзгузаронӣ барои давраи додашуда истифода карда шавад.

Нақши давлат дар амалигардонии сиёсати даромадҳо. Дар шароитҳои нобаробарӣ дар тақсимоти даромадҳо нақши танзими давлатӣ зиёд мегардад. Сиёсати

даромадҳо ҳамчун воситаи таъсиррасонии мутамарказ ба ҳаҷми умумии арзиши нави офаридашуда ва тақсимоти он, яъне даромади миллий баромад мекунад. Моҳияти сиёсати даромадҳо дар муайян намудани бевоситаи ҳудуди болоии зиёд намудани музди меҳнати номиналӣ инъикос меёбад. Сиёсати даромадҳо бояд барои иҷро намудани вазифаҳои асосӣ ва амалигардонии афзалиятҳо дар назди иқтисодиёти миллий мусоидат намояд.

Объекти асосии сиёсати даромадҳо даромади меҳнатӣ ба ҳисоб меравад. Ҳаҷми даромади меҳнатӣ ба ҳосили зарби миқдори меҳнат (шумораи бо кор машғул будагон) ва сатҳи музди меҳнат баробар аст.

Одатан, сиёсати даромадҳои меҳнатӣ бевосита ба танзими маҳдуди ҳама категорияҳои даромадҳои аҳолии равона карда мешавад.

Дарачаи нобаробарии даромадҳо. Дарачаи нобаробарӣ дар тақсимоти даромадҳо дар асоси методологияи Парето – Лоренс – Джинӣ муайян карда мешавад.

В. Парето, дар асоси маълумотҳои аслии оид ба тақсимоти даромадҳо ба хулосае омад, ки новобаста аз шароитҳои сиёсӣ ва андозӣ даромад дар ҳама мамлакатҳо яхела тақсим карда мешавад. Минбаъд ин хулосаи В. Парето номи қонуни **Пареторо** гирифт. Мувофиқи ин қонун байни сатҳи даромадҳо ва миқдори даромадгирандагон вобастагии баръакси муайян вучуд дорад: 80% МУД ба 20% аҳолии мансуб буда, қисми боқимондаи 20% он байни 80% аҳолии тақсим карда мешавад. Барои ҳамин ҳам қонуни Пареторо, қонуни 80/20 меноманд.

Аз тақсимоти даромад бар омада, аз рӯи андозаи он қачхаттаеро тасвир кардан мумкин аст, ки онро қачхаттаи

концентратсия ва қачхаттаи Лоренс меноманд, ки оид ба сатҳи нобаробарӣ маълумот медиҳад.

Агар аҳолии мамлакатро ба 5 қисм (квинтилҳо), яъне ба 20% -и тақсим карда, даромадҳои чамъиятро низ ба 5 ҳиссаи баробари 20% тақсим кунем, он гоҳ мушоҳида карда метавонем, ки ҳагӣ аз ибтидои координатаҳо кашида шуда (биссектриса) оид ба тақсимоти баробари даромадҳо шаҳодат медиҳад.

Қачхаттаи Лоренс дар ҳисоби ҳиссаҳои кумулятивӣ (ҳиссаҳои ғуншуда) ва мувофиқан қачхаттаи кумулятивӣ асос ёфтааст. Ба тири абстсисс (уфуқӣ) 20% аввалини аҳолиро мегузорем, баъд гуруҳи дуюмро илова мекунем, дар натиҷа 40% аҳолиро ҳосил мекунем, баъдан 60% ва ғайра. Ба тири ординат (амудӣ) андозаи кумулятивии даромадҳоро мегузорем: 20%, баъдан 40%, 60% ва ғайра. Агар 20% аҳоли 20% даромадҳои умумии шахсиро ба даст ораду 40% аҳоли, 40% даромадҳо, 60% аҳоли – 60% даромадҳо, 80% аҳоли – 80% даромадро ва 100% аҳоли – 100% даромадҳоро, он гоҳ биссектриса ҳосил мешавад, ки хатти тақсимоти баробари мутлақ номида мешавад.

Ҳар як нуқтаи қачхаттаи Лоренс нишон медиҳад, кадом ҳиссаи даромадро ин ё он миқдори оилаҳо дар сатҳи даромади додашуда ба даст меоранд. Масалан, ба ҳиссаи 60% аҳоли 35% даромадҳо рост меояд.

Дарачаи миқдории нобаробарӣ дар тақсимоти даромадҳо бо воситаи коэффитсиенти Джини ($K_{дж}$) ифода шуданиш мумкин аст. Коэффитсиенти Джини индекси концентратсияи даромадҳоро нишон дода, аз 0 то 1 бо баробари баробари пурра (0) то ҳолати нобаробари мутлақ (1) тағйир меёбад.

Тарзи дигари ҳисоб намудани нобаробарӣ дар тақсимоти даромадҳо мавҷуд аст, ки коэффитсиенти детсили-

ро дар назар дорад. Ҳангоми истифодабарии ин тарз аҳолии мамлакат ба 10 гуруҳи баробар, яъне бо 10% ҷудо карда шуда, даромадҳои 10% гуруҳи бо даромадҳои зиёдтар ва 10% гуруҳи бо даромадҳои камтарин муқоиса карда мешаванд.

Барои чӣ нобаробарӣ дар даромадҳои мавҷуд аст? Сабабҳои нисбатан асосиро номбар мекунем.

Якум, аз рузи таваллуд одамон дорои қобилиятҳои гуногун ҳастанд, ба монанди фикронӣ ва ҷисмонӣ. Бо назардошти фарзиятҳо (ин заминаро ҳамавақт ба эътибор гирифтани мумкин аст) инсонӣ дорои қувваи зиёди ҷисмонӣ метавонад варзишгари номдор ва даромади зиёд ба даст оваранда гардад.

Дуюм, фарқият дар соҳибӣ бо моликият, махсусан моликияти ба мерос гирифта шуда. Одамон дар кадом оила ба дунё омадани худро имконияти интиҳоб кардан надорад (дар оилаи сарватмандон ва коргарони оддӣ).

Сеюм, фарқият дар сатҳи маълумотнокӣ.

Чорум, фарқият дар меҳнатдӯстӣ.

Панҷум, омади кор.

Ҳамин тавр, бо назардошти сабабҳои номбаршуда, тақсимооти баробарӣ аз ҷиҳати иқтисодӣ ғайриимкон буда, наҳамавақт риоя карда мешавад. Камбизоатон ва сарватмандон мисли пештара дар ҳама мамлакатҳои дунё, аз он ҷумла дар мамлакатҳои тараққикарда мавҷуданд.

26.3. МУАММОҲОИ КАМБИЗОАТӢ ВА РОҲҲОИ БАРТАРАФ НАМУДАНИ ОН.

Бо муаммои нобаробарии даромадҳо масъалаи камбизоатӣ алоқаманд аст. Лекин камбизоатӣ ба монанди хушбахтӣ ва неқӯаҳволи аниқ муайян карда намешавад.

Барои муайян намудани камбизоатӣ нишондиҳандаи ҳудуди камбизоатӣ истифода мешавад. Ин нишондиҳанда

сатҳи даромадро ифода мекунад, ки барои нигоҳдории сатҳи ҳадди ақали зиндагонӣ кифоягӣ мекунад.

Одатан ҳудуди камбизоатӣ аз тарафи органҳои дахлдори давлати юрбаста аз ҳақиқатҳои объективии инсон ва сатҳи дастрашудан сатҳи тараққиёти иқтисодӣ муайян карда мешавад.

Ҳудуди камбизоатӣ (ҳадди ақали рӯзгузаронӣ) дар асоси ҳаҷми ҳадди ақали истеъмоли маҳсулотҳои хӯрокворӣ, хароҷотҳои барои молҳои саноатӣ ва хизматрасониҳо, пардохти андозҳо, пардохтҳои ҳатмӣ ва ғайраҳо муайян карда мешавад.

Ду муайянкунии камбизоатӣ вучуд дорад: **камбизоатии мутлақ** ва **камбизоатии нисбӣ**.

Камбизоатии мутлақ бо худ чунин сатҳи даромадро ифода мекунад, ки дар сатҳи он оила барои нигоҳдории ҳолати истеъмоли хӯрокворӣ ва дигар ашёҳои аввалин-дараҷаро дар сатҳи ҳадди ақали зарурӣ таъмин карда наметавонад.

Камбизоатии нисбӣ ба чунин мафҳум таъяс мекунад, ки мувофиқи он сифати зиндагонӣ ба ғайр аз неъматҳои моддӣ, ҳолати маънавии инсонро низ дар бар мегирад.

Бучети истеъмолий. Ҳангоми муайян намудани ҳадди ақали истеъмолий як қатор бучетҳои истеъмолии оқилона ҳисоб карда мешаванд:

- барои оилаҳои миёна;
- барои нафақахӯрон;
- бучети таъминоти зиёд;
- бучети таъминоти моддии ҳадди ақал.

Назарияҳои иқтисодии алтернативӣ оид ба таъсисёбӣ ва динамикаи даромадҳо. Фарқияти асосии маънидодкунии сарчашмаҳои даромадҳо назарияи алтернативии арзиш хизмат мекунанд.

Мувофиқи назарияи меҳнати арзиш (А. Смит, Д.Рикардо, К. Маркс), сарчашмаи ягонаи арзиш меҳнати зин-

да дар истехсолоти моддӣ мебошад, ки арзиши навро ба вуҷуд меорад. Назарияи марксистии даромадҳо дар назарияи арзиши иловашуда асос мегирад. Арзиши иловашуда ҳамчун қисми арзиши нави аз тарафи коргарони кироя офаридашаванда ва аз тарафи капиталист азхуд шаванда дарк карда мешавад. Назарияи марксистии арзиши изофа ба сифати фишанги таҳлил таносуби байни ҳиссаҳои капитал ва меҳнат дар арзиши нав истифода бурда, онро меёри арзиши иловашуда меномад. Назарияи иқтисодии муосир тамоюли ҳиссаи даромадҳои капитал ва меҳнатро таҳлил мекунад.

Дар назарияи иқтисодии муосир маънидодкунии асосии сарчашмаҳо ва принципҳои таъсисёбии даромадҳо дар назарияи омилҳои истехсолот ва ҳосилнокии интиҳории онҳо асос мегирад. Назарияи ҳосилнокии интиҳой дар таҳлили алоқаҳои функционалӣ байни қисмҳои гуногуни даромадҳо асос меёбад.

Равияҳои гуногуни назарияи иқтисодӣ сарчашмаҳои даромадҳоро ба таври гуногун маънидод карда, лекин дар алоқамандии омилҳои истехсолот ва даромади муайян ҳамфикранд. Хамаи ин гуфтаҳо имконияти муттаҳид намудани тасаввуроти гуногунро фароҳам меоварад.

26.4 СИЁСАТИ ИҶТИМОӢ ВА ҶИФЗИ ИҶТИМОӢИ АҶОЛӢ.

Сиёсати иҷтимоӣ аз аввал барои танзимкунии муносибатҳои иҷтимоӣ дар ҷаҳорҷӯбаи низоми капиталистӣ барои нигоҳдории аъзоёни ҷамъият, ки мутақилона сарчашмаҳои мавҷудияти хуро таъмин карда наметавонистанд, таъсис ёфтааст.

Дар давраи муосир дар таркиб ва васеъшавии объектҳои таъсири сиёсати иҷтимоӣ тағйироти ҷиддӣ ба миён омада истодаанд. Амал намудани сиёсати иҷтимоӣ бо категорияҳои

алоҳидаи аҳоли (меҳнаткашон ва қобили меҳнат надоштагон) маҳдуд карда намешавад. Ба сифати объекти мустақими таъсири сиёсати иҷтимоӣ қариб ҳама категорияҳои демографӣ ва иҷтимоӣ баромад мекунад. Сиёсати иҷтимоӣ аз ҳудудҳои ислоҳ намудани оқибатҳои тараққиёти иқтисодӣ берун баромадааст. Дар сиёсати иҷтимоӣ натавонанд аз ҷиҳати таъминкунии даромадҳо, балки амалигардонии равияҳои нави таъминоти аҳоли бо хизматҳои иҷтимоӣ, таъзими шуғл ва ғайраҳо мақеъи хосаро ишғол мекунад.

Аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъол ва сиёсати иҷтимоӣ. Равияи зарурии сиёсати иҷтимоӣ барои аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъол, яъне аҳолии даромадро дар шакли музди меҳнат ба даст меоварда, таъинот дорад. Дар ин чода сиёсати иҷтимоӣ ба таъсисдиҳии шароитҳо барои истифодабарии оптималии меҳнат дар истеҳсолот, бартараф намудани сӯистемъмоли истифодабарии коргарон муносибат менамояд.

Ин ҷиҳати сиёсати иҷтимоӣ дар муайян намудани музди меҳнати ҳадди ақал дар тамоми иқтисодиёт ва муайян намудани нишондодҳои пардохти меҳнат дар корхонаҳои давлатӣ ифода меёбад. Вазифаҳои сиёсати иҷтимоӣ инчунин нигоҳдории сатҳ ва сохтори шуғл, муайянкунии қонунии шароитҳои меҳнат дар истеҳсолот ва ҳифзи меҳнат ба ҳисоб меавад.

Таъминоти иҷтимоӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ. Азбаски бозор ҳуқуқ ба меҳнат, даромад, маориф, ҳифзи иҷтимоии маъҷубон, камбизоатон, нафақахӯрон ва дигар категорияҳои аҳолиро таъмин намекунад, бинобар ҳамин зарурияти даҳлати давлат ба соҳаи таъминоти даромадҳо ва таъсисдиҳии низоми муайяни таъминоти иҷтимоӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ ба миён меояд.

Ҳифзи иҷтимоии аҳоли низоми чораҳоро дар бар мегирад, ки ҳар як шаҳрванди мамлакатро аз мушкилотҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ натавонанд дар натиҷаи бекорӣ, балки

ҳангоми аз даст додани даромадҳо ва ё камшавии онҳо, дар ҳолати беморӣ, тавлиди кӯдакон, маъҷубӣ, ҳангоми калонсолӣ ва ғайраҳо эмин мебарояд.

Тақсимооти инфиродии даромадҳо, ки оиди он дар боло сухан рафта буд, натиҷаи азнавтқсимкунӣ буда, дар навбати худ аз тарафи давлат амалӣ карда мешавад.

Фишанги асосии азнавтқсимкунии даромадҳо, ин бучети давлатӣ ва иҷроиши он ба ҳисоб меравад.

Дар ҷаҳорҷубаи сиёсати иҷтимоӣ барномаҳои суғуртаи иҷтимоӣ ва барномаҳои кӯмаки давлатӣ коркард мешаванд.

Воситаҳои суғуртаи иҷтимоӣ дар шакли пардохтҳои пулӣ (нафақа ва ҷубронҳо), молиягузории хизматҳо (пардохти кӯмаки муолиҷавӣ – профилактикӣ, нигоҳдории хона – интернатҳо ва ғайраҳо) тақсим карда, имтиёзҳои пешкаш мекунад. Барномаи кӯмаки давлатӣ онҳо бо ҷубронпулиҳо таъмин мекунад, ки онҳо аз сабаби нобарории корҳо ва ё нигоҳу бини кӯдакони хурдсол даромадҳои заруриро надоранд.

**МАВЗҶҶИ 27. СИЁСАТИ МАКРОИҚТИСОДӢ:
МУНОСИБАТҶОИ АЛТЕРНАТИВӢ.**

- 27.1. *Моделҳои кейнсӣ ва неоклассики мувозинати уму-
мии иқтисодӣ (МУИ).*
- 27.2. *Баҳодиҳии нақши пулҳо дар моделҳои неоклассики ва
кейнсӣ.*
- 27.3. *Сиёсати иқтисодии фабол ва ғайрифабол дар моделҳои
алтернативии мувозинати умумии иқтисодӣ.*
- 27.4. *Кейнсчиён ва неоклассикон оид ба афзалиятҳо ва
натичаҳои сиёсати андозӣ – буҷетӣ ва пулию – қарзӣ.*
- 27.5. *Кейнсчиён ва неоклассикон оид ба муаммоҳои сиёса-
ти иқтисодии дискретсионӣ ва автоматӣ.*
- 27.6. *Омезиши (синтези) неоклассики.*
- 27.7. *Назарияи интизориҳои оқилона. Макроиқтисоди
нави классики (классикони анв).*
- 27.8. *Назарияи сикли иқтисодии асли.*
- 27.9. *Назарияи нави кейнсӣ.*

**27.1. МОДЕЛҶОИ КЕЙНСӢ ВА НЕОКЛАССИКИ МУВОЗИ-
НАТИИ УМУМИИ ИҚТИСОДӢ (МУИ).**

Фарқияти асосии байни назарияҳои кейнсӣ ва неоклас-
сики ҳалли масъала оиди мӯътадилгардонии мувозинати
умумии иқтисодӣ ба ҳисоб меравад. Мӯътадили мувозина-
ти умумии иқтисодӣ гуфта, қобилияти барқарор намудани
ҳолати мувозинатӣ бо воситаҳои механизмҳои бозории
иқтисодиёти бозорӣ фаҳмида мешавад. Агар МУИ қоби-
лияти мӯътадилӣ дошта бошад, он гоҳ даҳолати танзими
давлатӣ ба чараёни иқтисодӣ зарурият надорад. Агар МУИ
мӯътадил набошад, он гоҳ даҳолати давлат қисмати зарурии
иқтисодиёти бозорӣ мебошад.

Муносибати кейнсӣ ба муаммои МУИ. Кейнсчиён
имконияти таъмини МУИ мӯътадилро дар асоси чараёни

бозорӣ рад мекунад. Ин мавқеъи кейнсӣ дар заминаҳои назариявӣ ва фактҳои эмпирикии тасдиқшуда оид ба вайёроншавии амал намудани механизми нархҳои тағйирёбанда ва характери ғайрирақобатии аксарияти бозорҳои молӣ асос мегирад. Дар ҳақиқат, дар натиҷаи таъсисёбии бозорҳои рақобати номукамал, нархи аксарияти мол ва хизматҳо қобилияти тағйирёбии худро гум кардаанд, яъне ин нархҳо танҳо ба болоравӣ майл мекунад.

Ба ғайр аз ин қисмати асосии хароҷоти истеҳсоли, мизони музди меҳнат тамоюл ба тағйирёбиро падоранд, ки монетаи иловагӣ барои тағйирёбии нархҳо хизмат мекунад. Дар соҳаҳои иқтисодиёт, ки иттифоқҳои касаба амал мекунад, музди меҳнат дар давраи то се сол муайян карда мешавад. Дар аксарияти соҳаҳо, ки дар онҳо иттифоқҳои касаба амал намекунад, мизони музди меҳнат дар ҳар ду-се сол аз нав дида мешавад. Мавҷуд набудани музди меҳнати тағйирёбанда, бекории доимиро тавлид мекунад.

Муносибати неоклассикӣ ба муаммои МУИ. Неоклассикон дар шахсияти монетаристон гумондоранд, ки механизми бозорӣ қобилияти таъмин намудани мувозинати умумии иқтисодии дарозмуддатро доранд. Муносибати монетаристӣ ба ин муаммо дар тасаввуроти мактаби классикӣ оид ба тағйирёбии нархҳо, мизони фоиз ва мизони музди меҳнат асос мегирад. Дар шароитҳои тағйирёбии ин унсурҳо тағйиротҳо ба хароҷотҳои умумӣ бо воситаи таъсиррасонӣ ба сатҳи нархи мол, хизматҳо ва омилҳои истеҳсолот таъсир расонида, ба ҳаҷми истеҳсолот ва сатҳи шуғл таъсир намерасонад. Исботи онҳо чи гуна аст?

Мувофиқи ақидаи неоклассикон, музди меҳнати чандир мавҷудияти бекории маҷбурии дарозмуддатро ғайриимкон мегардонад. Рақобат байни бекорон барои ҷои корӣ ба ҷорӣ

намудани чунин музди меҳнат муносибат меамояд, ки дар сатҳи он ба соҳибкории киро намудани шахсони барои кор кардан ҳаққини доштара фондаовар мекунад. Ҳамин тавр мизони мувозинати музди меҳнат, ки дар муборизаи рақобати барои ҳақ қорӣ муносиб карда мешавад, дар сатҳи қорӣ карда мешавад, ки дар он шуғли пурра таъмин карда мешавад. Бинобар ҳамин неоклассикон тӯмон доранд, ки иқтисодиёти бозори мустакилони мутақаддими макроиқтисодиро дастгирӣ карда, даҳлати давлатро талаб намекунад.

Кейнсчиён ва неоклассикон оид ба таҳлили кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат. Фарқияти асосӣ ҳангоми таҳлили иқтисодиёт дар давраҳои кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат ба баҳодиҳии динамикаи нархҳо мансуб аст.

Назарияи кейнсӣ ба тағйирнопазирӣ ва мутаҳкамии нархҳо дар давраи кӯтоҳмуддат таъя карда, тасдиқ мекунад, ки МУД – и асли ва имконпазир паҳамавақт мувофиқат мекунад, бо вуҷуди ин МУД – и асли аз маҷмуи талабот вобаста буда, сибсати буҷети – андозӣ ва пулию – қарзӣ, ки ба маҷмуи талабот таъсир мерасонанд, барои тағйирёбии ҳаҷми МУД – и мувозинат истифода шуданаш мумкин аст.

Назарияи неоклассикӣ мавҷудияти тамоюли муайянро дар қорӣ намудани нархҳо ва музди меҳнат дар давраи кӯтоҳмуддат рад намекунад. Лекин дар давраи дарозмуддат нархҳо ва музди меҳнат қобили тағйирёбӣ дошта, ба тағйиротҳои вазъияти ҳиссиёт дошта, мувозинати умумии иқтисодиро дар ҳолати шуғли пурра таъмин мекунад.

Мушоҳида намудани иқтисодиёт дар давраҳои кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат дар ақидаи сатҳи муқаррарӣ асос меёбад. Маънои ин ақида дар чунин гуфтаҳо ифода меёбад: тағйирёбии ҳаҷми маҷмуи талабот ба ҳаҷми МУД ва шуғли танҳо дар давраи кӯтоҳмуддат таъсир мерасонад. Дар

давраи дарозмуддат иқтисодиёт ба сатҳи муқаррарии барориш, шуғл ва бекорӣ бармегардад.

Кейнсчиёни нав (ақидаҳои онҳо аниқтар дар поён дида мешаванд) бар муқобили ақидаи сатҳи муқаррарӣ норозигӣ баён намуданд. Онҳо гумондоранд, ки тағйирёбӣ дар ҳаҷми маҷмӯи талабот метавонад ба ҳаҷми МУД ва шуғл натавонад дар давраи кӯтоҳмуддат балки дар давраи дарозмуддат низ таъсир расонад. Таъсири ҳодисаҳои гузашта ба андозаи муқаррарии тағйирёбандаҳои иқтисодӣ, ба монанди МУД, бекорӣ ва шуғл дар давраи дарозмуддат номи *гистерезисро*⁸ гирифтааст.

Ҳамин тариқ, бекорие, ки натиҷаи пастравӣ дар иқтисодиёт ба ҳисоб меравад, метавонад ба тағйирёбии мақсадҳо, рағбатҳои рафтори бекорон ва имонияти дарёфти ҷои корӣ аз тарафи онҳо сабаб мегардад. Яқум, маълум аст, ки давомнокии бекорӣ, ки зиёда аз ним сол давом мекунад, ба гумм кардани таҳассуснокӣ, аз даст додани капитали инсонӣ овард мерасонад ва фирмаҳо чунин бекоронро бо хоҳиши наонқадар зиёд то ҳатто дар ҳолати болоравии иқтисодиёт ба қор қабул мекунанд. Дуюм, бекорӣ метавонад мақсадгузориҳои шахсони алоҳидаро кулан тағйир диҳад, қисми бекорон бо ҳолати мавҷуда розӣ гашта, ҷустуҷӯи ҷои кориро қатъ мегардонанд. Дар натиҷа, дар ҳолати болоравии иқтисодӣ, шуғл ба сатҳи муқаррарии худ бар нагардида, бекории фриксионӣ зиёд мешавад.

Неоклассикон ва кейнсчиён оид ба тағйирёбии маҷмӯи талабот ва маҷмӯи пешниҳод. Маҷмӯи талабот ва маҷмӯи пешниҳод, омилҳои ҳаҷми онҳоро муайян мекарда

⁸ Истилоҳи «гистерезис»-ро иқтисодчиён аз физикон нусхабардорӣ кардаанд. Гистерезис ҳамон вақт ҷой дорад, ки агар тағйирёбанда муваққатан ба таъсири берӯна дучор шуда, ба андозаи ибтидоии худ то ҳатто ҳангоми аз байн рафтани чунин таъсирот барнамегардад.

ва инчунин омилҳои қачхаттаҳои AD ва AS –ро ҳаракат меодад, дар мавзӯи дахлдор дида баромада шуданд. Дар ин ҷо фарқи ҷаҳд дар маънидодкуниҳои тағйирёбиҳои маҷмӯи талабот ва маҷмӯи пешниҳод дар назарияҳои неоклассикӣ ва кейнсӣ дида баромада мешаванд.

Назарияи неоклассикӣ гумон дорад, ки тағйирёбии дар доираи маънидодкуниҳои пулҳо, омилҳои асосии муайянкунандаи маҷмӯи талабот ва сатҳи нархҳо ба ҳисоб меравад. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки неоклассикон ва пеш аз ҳама монетаристон ба муътадилии пешниҳоди пулҳо аҳамияти махсус зоҳир мекунад.

Назарияи кейнсӣ таъсири пешниҳоди пулҳоро ба маҷмӯи талабот ғайривор намекунад. Лекин кейнсчиён гумон доранд, ки ба тағйир аз тағйирёбии массаи пулӣ, сабаби тағйирёбии маҷмӯи талабот мегардонанд сиёсати буҷетӣ – андозин ҳавасмандгардонанда ва ё тағйирдиҳии суръати гардиши пулҳо баромад кунанд.

Фарқиати нисбатан калонгар байни неоклассикон ва кейнсчиён ин маънидодкунии шаклҳои қачхаттаи маҷмӯи пешниҳод ба ҳисоб меравад, ки онд ба он дар мавзӯи 15 суҳан рафта буд.

Мувофиқи назарияи неоклассикӣ, қачхаттаи маҷмӯи пешниҳод бо хатти амудӣ ифода карда шуда, ҳолати он бо сатҳи бекории муқаррарӣ, хароҷотҳои капитал муайян карда шуда, аз сатҳи нархҳо вобастагӣ надорад. Қачхаттаи классикӣ амудии маҷмӯи пешниҳод, қачхаттаи дарозмуддати маҷмӯи пешниҳод мебошад.

Мувофиқи назарияи кейнсӣ, музди меҳнат низ дар дараи кӯтоҳмуддат тағйир намеёбад. Дар натиҷаи тағйирнопазирии нархҳо, қачхаттаи кӯтоҳмуддати маҷмӯи пешниҳод бо хатти уфуқӣ ифода карда мешавад. Дар чунин ҳолат

тағйирёбӣ дар маҷмуи талабот ба ҳаҷми умумии МУД таъсир мерасонад.

Дар шароитҳои зиёдшавии маҷмуи талабот соҳибкорон метавонанд бисёртар молҳоро фурушанд. Аз ҳамин сабаб сатҳи шуғл зиёд шуда, истифодабарии иқтидорҳои истехсолӣ афзоиш меёбанд, дар натиҷа ҳаҷми истехсолот умуман зиёд мешавад.

Назарияи иқтисодиёти пешниҳод. Дар охири солҳои 1970 ва охири солҳои 1980-ум мактабҳои иқтисодии асосии муковиматдошта, мактаби неокейнсӣ ва монетаризм буданд. Бо баробари онҳо дар ибтидои солҳои 1980-ум боз як гурӯҳ иқтисодчиён оид ба ақидаҳои худ баромад карданд, ки ин иқтисодчиён худро тарафдорони иқтисодиёти пешниҳод муаррифӣ карданд.

Намояндагони ин мактаб иқтисодчиёни америкой А. Лаффер, М. Фелдстай, Н. Боскин, П. Робертс ва дигарон мебошанд. Ақидаҳои асосии тарафдорони назарияи иқтисодиёти пешниҳод, тадқиқоти маҷмуи пешниҳод, ҷустуҷӯи рағбатҳои иқтисодии самаранок ва паст намудани андозҳо мебошад. Рағбатҳои иқтисодӣ, ба монанди мукофот барои меҳнат, пасандозҳо, инвеститсияҳо ва соҳибкорӣ, ба он тағйирёбандаҳои иқтисодӣ таъсир мерасонанд, ки ба ақидаи тарафдорони назарияи иқтисодиёти пешниҳод асоси рушди иқтисодӣ ба ҳисоб мераванд. Амал намудани ин рағбатҳо бо мизони андозҳо дар вобастагии баръакс қарор доранд. Андозҳои баланд пешниҳоди меҳнатро, капитро паст карда, ҷафолнокии соҳибкориро боз медоранд. Бинобар ҳамин кам намудани андозҳо ба зиёдшавии пешниҳоди меҳнат, капитал ва баланд намудани рағбати соҳибкорӣ ва суръатгирии рушди иқтисодӣ мусоидат менамояд.

Низомии андозӣ, мувофиқи ақидаи тарафдорони назарияи иқтисодиёти пешниҳод, бояд фишанги идоракунии маҷмуи пешниҳод, на балки маҷмуи талабот гардад.

27.2. БАҲОДИҲИИ НАҚШИ ПУЛҲО ДАР МОДЕЛҲОИ НЕОКЛАССИКӢ ВА КЕЙНСӢ

Назарияи неоклассикӣ дар варианти монетарии он системаи таҳлили мувозинати умумии иқтисодӣ формулаи монетарии ҳисоб намудани мубодиларо истифода мебаранд:

$$MV = PY \quad (27.1)$$

Баробарии асосии кейнсӣ мувозинати умумии иқтисодӣ чунон намуна дорад:

$$Y = C + I + G + X_n \quad (27.2)$$

Ҳамин тавр, баробарии «хароҷотҳои умумӣ – даромади маънаӣ» ва баробарии миқдории мубодила ду муносибати таҳлилро ба як муаммои додасуда, яъне мувозинати умумии иқтисодӣ ифода мекунанд.

Дар назарияҳои неоклассикӣ ва кейнсӣ пулҳо қисми таркибии амвол баромад мекунанд, бинобар ҳамин тағйиротҳо дар сийёсати пулию – қарзӣ ба вазъияти иқтисодӣ бо воситаи сектори амволӣ таъсир мерасонад. Лекин сектори амволӣ дар моделҳои неоклассикӣ ва кейнсӣ гуногун маънидод карда мешаванд, ки бо тасаввуротҳои гуногун оид ба механизми трансмиссияи пулӣ алоқаманданд. Бо ибораи дигар дар ин назарияҳо суҳан оиди баҳодиҳии гуногуни тасири пулҳо ба ҳаҷми МУД – и номиналӣ меравад.

Дар модели кейнсӣ, ба ғайр аз пулҳо ба таркиби амвол қоғазҳои қиматнок (вонбаргҳо) низ дохил мешаванд, бинобар ҳамин яке аз зиннаҳои таъсири импулсҳои монетарӣ мизони фоиз ба ҳисоб меравад.

Дар модели неоклассикӣ, ба ғайр аз пулҳо ва вонбаргҳо ба таркиби амвол капитали аслии низ дохил мешавад, бинобар ҳамин тағйирёбии пешниҳоди пулӣ ба маҷмуи талабот

ва МУД – и номиналӣ бо воситаи самараи ивазшавӣ ва самараи амволӣ таъсир мерасонанд.

Аз ин лиҳоз, афзоиши пешниҳоди пулҳо мизони фоизро паст карда, афзоиши захираҳои аслии пулиро ба миён меорад. Дар ин ҳолат самараи ивазшавӣ амал мекунад, зеро пастшавии даромадноки аз вомбаргҳо ба афзоиши талаботи ба капитали асли ва инвеститсияҳо оварда мерасонад. Ба ғайр аз ин, афзоиши захираҳои аслии пулӣ талаботро ба активҳои молиявӣ ва асли, инчунин ба молҳои истеъмоли зиёд мекунад, ки айнан дар ҳамин самарии амволӣ ифода меёбад. Ҳамин тавр, ҳар ду самара зиёдшавии маҷмуи галботро ба миён меоранд.

Дар модели кейнсӣ тағйирёбии пешниҳоди пулӣ ба мизони фоиз таъсир расонида, бо воситаи мизони фоиз ба сатҳи инвеститсияҳо ва МУД – и номиналӣ таъсир мерасонад. Бо баробари ин назарияи кейнсӣ қайд мекунад, ки тағйирёбии пешниҳоди пулҳо наҳама вақт ба мақсадҳои гузошта шуда ноил мегардад. Масалан, сиёсати пулҳои арзон, ки дар шароитҳои номуътадилиҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ – сиёсӣ амалӣ карда мешавад, самаранокии паст доштаниш мумкин аст, чунки бонкҳои тичоратӣ барои хавф кардан хоҳиш надоранд ва бинобар ҳамин барои инвеститсияҳо қарзҳоро пешкаш намеkunанд, соҳибкорон низ дар чунин ҳолат талаботи инвеститсиониро кам меkunанд.

Баръакс, монетаристон гумондоранд, ки сиёсати пулиро қарзӣ ба иқтисодиёт таъсири пешгуишаванда мерасонанд. Якум, тағйирёбии пешниҳоди пулӣ ба маҷмуи талабот бо воситаи тағйирёбии талабот ба активҳои молиявӣ ва асли таъсир мерасонад. Дуюм, дар ҳолати шуғли нопурра, тағйирёбии пешниҳоди пулӣ дар давраи кӯтоҳмуддат ба МУД-и асли, ҳаҷми истеҳсолот ва шуғл таъсир мерасонад.

Дар давраи дарозмуддат тағйирёбии пешниҳоди пулӣ таъхо ба МУД-и номиналӣ таъсир мерасонад.

Чунин маънидодкунии нақши пулҳо иқтисодиётро ба ду сектор ҷудо мекунад: сектори пулӣ ва асли, ки ҳар яки онҳо бо тағйирёбандаҳои мустақил тавсиф карда мешавад.

Ба тағйирёбандаҳои асли чунин нишондиҳандаҳои миқдорӣ дохил мешаванд, ба монанди ҳаҷми МУД-и асли ва капитали андӯхтшуда. Ба ғайр аз тағйирёбандаҳои миқдорӣ, сектори аслиро нархҳои нисбӣ, музди меҳнати асли ва мизони фоизи асли тавсиф мекунад.

Сектори пулиро тағйирёбандаҳои номиналӣ ба монанди сатҳи нархҳо, суръати таваррум ва музди меҳнати номиналӣ тавсиф мекунад.

Маҳдудкунии нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ ба номиналӣ ва асли барои омӯзиши нишондиҳандаҳои номиналӣ ба воситаи истисноӣ нишондиҳандаҳои асли имконият медиҳад. Назарияи макроиқтисодии неоклассикӣ аз *тасаввуроти бетарафии пулҳо* бармеояд, ки мувофиқи он тағйирёбии миқдори пулҳо ба тағйирёбандаҳои асли (ҳаҷм ва сохтори барориш, шуғл ва нархҳои нисбӣ) таъсир намерасонад.

Ақидаи неоклассикон оид ба таъсири пулҳо ба нишондиҳандаҳои номиналиӣ МУД дар заминаи мӯтадилии суръати гардиши пулҳо асос мегирад⁹. Дар асл, агар дар баробарии миқдории мубодила $MV=PY$, V доимӣ бошад, он гоҳ M ба PY , яъне ба МУД номиналӣ таъсуроти мутаносиб мерасонад. Васеънавиши пешниҳоди пулӣ маҷмӯи талабот ва МУД-и номиналиро ба андозаи мутаносиби ба пешниҳоди пулӣ баробар зиёд мекунад. Дар натиҷа нисбияти PY/M , ки суръати гардиши пулҳоро нишон медиҳад, тағйир намеёбад.

⁹ Мӯтадилии нисбияти $1/V=k$, яъне коэффитсиенти монетизатсия, ки ба талаботи зарурӣ ба захираҳои пулӣ (M/P) мувофиқат мекунад.

Масалан, агар андозаи Y -ро дар давраи майян ҳангоми $M=200$ млрд. сомонӣ будан ҳамчун тағйирнаёбанда қабул карда, $PY=400$ млрд. сомонӣ баробар бошад, он гоҳ $V=2$ буда, $M=400$ мешавад. Дар ҳолати тағйир наёфтани Y фишор ба нархҳо ба тарафи болоравии ба назар мерасад, чунки аҳолии кушиш мекунад андозаи захираҳои пулии аслиро бетағйир нигоҳ доранд. Андозаи $PY=800$ млрд. сомонӣ. Ҳамин тавр, V мисли пештара ба 2 ($800/400=2$) баробар мешавад. Исроти муътадили гардиши пулҳо дар таълимоти монетаристон дар концепсияи механизми трансмиссионии сиёсати пулиқ қарзӣ асос меёбад.

Равияи кейнсӣ гумон дорад, ки суръати гардиши пулҳо доимӣ набуда, сиёсати пулиқ қарзӣ пешбининашаванда мебошад. Исроти номуътадили суръати гардиши пулҳо дар концепсияи кейнсӣ талабот ба пулҳо асос меёбад. Талаботи трансаксионӣ ба пулҳо ва талаботи эҳтиётӣ ба пулҳо дар иқтисодиёт пулҳоро зиёд карда, ҳамчун «чоришавӣ - хароҷот» гардиш мекунад ва суръати мусбии гардиш дорад. Талабот ба пулҳо аз ҷиҳати активҳо (талаботи спекулятивӣ) пулҳоро ба чараёни «даромад - хароҷот» ҳамроҳ намекунад, ин пулҳо гардиш намекунад, яъне суръати гардиши онҳо ба сифр баробар аст¹⁰. Бинобар ҳамин суръати гардиши пулҳо аз таносубе вобаста аст, ки дар он пешниҳоди пулӣ байни пулҳо барои муомилаҳо ва пулҳо ба сифати активҳо ҷудо мешаванд. Афзоиши нисбии талаботи спекулятивӣ ба пулҳо суръати гардиши пулҳоро кам карда, афзоиши талаботи трансаксионӣ ба пулҳо ва талаботи эҳтиётӣ пулҳо бошад суръати гардиши пулҳоро зиёд мекунад.

¹⁰ Дар ҳақиқат пулҳое, ки барои хариди вомбарғҳо харҷ карда мешаванд, ба гирди гардиши «даромад - хароҷот» дохил намешаванд, ба ин пулҳо мол ва хизматҳои аз тарафи фирмаҳо истеҳсол кардашуда харидорӣ карда намешаванд.

27.3. СИЁСАТИ ИҚТИСОДИИ ҒАЪОЛ ВА ҒАЙРИҒАЪОЛ ДАР МОДЕЛҲОИ АЛТЕРНАТИВИИ МУВОЗИНАТИИ УМУМИИ ИҚТИСОДӢ

Маҷси муқобили неоклассикон ва кейнсчиён дар ҳалли муаммони муътадили мувозинагии умумии иқтисодӣ барои интихоби намудҳои гуногуни сиёсати иқтисодиро мусоидат мекунад.

Неоклассиконе, ки оид ба муътадили МУИ ақида до-ранд, гумон мекунанд, ки давлат набояд чорабиниҳои зидди-сиклиро амалӣ гардонад, зеро дар чараёни тағйирёбиҳои сикли, иқтисодиёт қобилият дорад, ки ба мувозинатӣ бо во-ситаи механизмиҳои бозорӣ гузарад.

Мувофиқи ақидаи неоклассикон, вазифаи давлат дар таъмини суръати доимии афзоиши пешниҳоди пулӣ мувофиқи қондаи монетарӣ ва таъминоти муътадили нархҳо иборат мебошад. Чунин намуди сиёсати иқтисодӣ сиёсати ғайриғаъол номида мешавад.

Сиёсати иқтисодӣ, ки ҳам ба ҳолати қорӣ ва пешбини-шавандаи иқтисодиёт ҳиссиёт дорад, сиёсати ғаъол номида мешавад. Кейнсчиёне, ки муътадили МУИ рад мекунанд, сиёсати ғаъоли давлатиро тарафдорӣ менамоянд.

Ду намуди сиёсати иқтисодии ғаъолро чудо мекунанд. Сиёсати иқтисодии ғаъоли намуди якум маҷмӯи чораҳои дар соҳаҳои андозӣ – бучетӣ ва пулию қарзӣ дар бар меги-рад, ки ҷавобан ба пайдоиши тағйиротҳо ва дигаргуниҳои ҷиддӣ дар иқтисодиёт амалӣ карда мешаванд. Ҳамин тавр, сиёсати иқтисодии ғаъол таъиноти зиддисиклӣ дорад. Чу-нин намуди сиёсати иқтисодӣ чандинбора аз тарафи ҳукуматҳои мамлакатҳои гуногун дар давраҳои пастравиҳои иқтисодӣ ва бекории зиёд истифода шуда буданд.

Намуди дуҷуми сиёсати иқтисодии фаъол ислоҳоти амиқ (тонкая настройка) номида мешавад, ки дар он фишангҳои андозӣ – бучетӣ ва пулию қарзӣ барои ислоҳ намудани тағйирёбандаҳои асли ҷавобан ба дигаргуниҳо дар иқтисодиёт истифода мешаванд. Дар ҳолати ислоҳоти амиқ муътадилкунандагони автоматӣ (сохташуда), ба монанди андозҳои прогрессивӣ ва ҷубронпулиҳои барои бекорӣ ва ғайраҳо амал мекунанд. Масалан, бо баробари камшавии даромадҳои аҳоли ва корхонаҳо дар давраи пастравии иқтисодиёт вазнинии андозҳо бе дохил намудани тағйиротҳо ба қонунгузори андозӣ паст мешавад, ки маҳдудшавии маҷмуи талаботро бартараф мекунад. Монанди ҳамин афзоиши пардохти ҷубронпулиҳои барои бекорӣ дар давраи пастравӣ амал мекунанд. Истифодабарии дигар фишангҳои сиёсати андозӣ – бучетӣ дар сифати унсурҳои ислоҳоти амиқ, дар натиҷаи танзимкуниҳои дарозмуддат душвортар мегарданд.

Дар ин ҳода фишангҳои пулию қарзӣ нисбатан фаврӣ ба ҳисоб мераванд, ки давомнокии наонқадар дарозмуддат дошта, ба вазъияти ҷорӣ иқтисодӣ бо зудӣ ҳиссиёти худро иброз менамояд.

27.4. КЕЙНСЧИЁН ВА НЕОКЛАССИКОН ОИД БА АФЗАЛИЯТҲО ВА НАТИҶАҲОИ СИЁСАТИ АНДОЗӢ-БУЧЕТӢ ВА ПУЛИЮ ҚАРЗӢ

Назарияи кейнсӣ ва неоклассикӣ самаранокии сиёсати андозӣ – бучетӣ ва пулию қарзиро ба таври гуногун баҳогузорӣ мекунанд. Самаранокии сиёсати иқтисодиро бо воситаи дараҷаи таъсиррасонии ин ё он фишангҳо ба тағйирёбии ҳаҷми умумии барориш баҳогузорӣ қардан мумкин аст.

Натиҷаи сиёсати андозӣ – бучетӣ ва пулию қарзӣ бо дараҷаи муайян аз ҳаҷми мултипликаторҳои мувофиқ вобаста аст: мултипликатори хароҷоти давлатӣ, мултипликатори

андози ва мултипликатори пулӣ, инчунин аз ҳиссиёти талабот ба пулҳо ба мизони фоиз.

Назарияи кейнсӣ сиёсати андозӣ – бучетиро нисбатан самаранок мешуморад. Чуни афзалияти кейнсчиён дар ақдаи беҳиссиётии инвеститсияҳо ба мизони фоиз ва ҳиссиёти талабот ба пулҳо нисбат ба мизони фоиз бармеояд. Дар чуни замина амали сиёсати монетарӣ самаранокии пасттар дорад. Масалан, дар ҳолати зиёд намудани пешниҳоди номиналии пулҳо қачхаттаи LM ба тарафи рост ва ба поён ҳаракат мекунад ва иқтисодиёт ба ҳолати нави мувозинатӣ мегузарад, ки ба он мизони фоизи нисбатан пасттар ва ҳаҷми барориши наонқадар афзоишҷфта хос аст.

Неоклассикон баръакс, афзалиятро ба сиёсати пулию – қарзӣ медиҳанд. Ба ақдаи неоклассикон, афзоиши пешниҳоди номиналии пулҳо дар давраи кӯтоҳмуддат қачхаттаи LM-ро ба тарафи рост ва ба поён ҳаракат медиҳанд ва мувозинатии кӯтоҳмуддат дар ҳолати ҳаҷми барориши афзоишҷфта ва мизони фоизи пасттар қарор мегирад.

27.5. КЕЙНСЧИЁН ВА НЕОКЛАССИКОН ОИД БА МУАММОҲОИ СИЁСАТИ ИҚТИСОДИИ ДИСКРЕТСИОНӢ ВА АВТОМАТӢ

Кейнсчиён ва неоклассикон на танҳо таркиб ва самаранокии сиёсати андозӣ – бучетӣ ва пулию қарзиро гуногун баҳогузори мекунад, балки тарзҳои амалигардонии онҳоро низ гуногун баҳо медиҳанд.

Назарияи кейнсӣ афзалиятро ба тарзи дискретсионии таъсиррасони ба вазъияти иқтисодӣ медиҳад. Ин назария гумон дорад, ки номуътадили хусусияти хоси иқтисодиёти бозорӣ мебошад. Азбаски иқтисодиёт доимо шокҳои маҷмӯи талабот ва маҷмӯи пешниҳодро ҳис мекунад, бинобар ҳамин амалигардонии сиёсати зиддисиклии (дискретсионии)

андозӣ – бучетӣ ва пулию қарзии ба мӯътадилкунии тағйиротҳои сиклӣ равонашуда, шартҳои зарурии бартараф намудани пастравиҳои иқтисодӣ ва ё ҳолати «иқтисодиёти тасфон» ба ҳисоб меравад.

Лекин дар ҳолати амалигардонии сиёсати иқтисодии дискретсионӣ як қатор муаммоҳо ба миён меоянд, ки самаранокии онро паст мекунад. Яке аз ин муаммоҳо, ба ақидаи неоклассикон дар таъсири ақибмондаи сиёсат (аз давраи қабулкунии тағйиротҳо то лаҳзаи амалигардонии онҳо) ба вазъияти иқтисодӣ мебошад. Мантиқи муаммо дар мураккабии муайянкунии дурусти нишондодҳои муваққатии тағйиротҳо мебошад.

Агар тағйирот характери кӯтоҳмуддат дошта бошад, он гоҳ истифодабарии фишангҳои андозӣ – бучетӣ, ки давраи муайяни вақтро талаб мекунад, ҳислати дермонӣ пайдо карда, метавонад вазъияти иқтисодиро номӯътадил гардонад. Сиёсати пулию қарзӣ мӯҳлати амалигардии нисбатан кӯтоҳ дорад, бинобар ҳамин барои танзими кӯтоҳмуддати иқтисодиёт мутобикати бештар дорад. Бо баробари ин дар концепсияи кейнсӣ сиёсати пулию қарзӣ нисбатан фаъолтар аст, зеро ҳолати тасфони иқтисодиётро дар давраи болоравии шиддатнок боз медорад. Лекин давомнокии тағйиротҳои сиклиро пешбинӣ кардан мушкил аст. Дар чунин шароит вақти амалигардонии сиёсати иқтисодии мӯътадилкунанда ро муайян намудан ғайриимкон аст.

Бо вучуди ин назарияи кейнсӣ афзалиятро ба сиёсати иқтисодии дискретсионӣ медиҳад ва гумон дорад, ки бе амалигардонии чораҳои мувофиқ тағйиротҳои сиклӣ метавонанд ба тағйиротҳои назарраси ҳаҷми истеҳсолот, сатҳи шуғл ва нархҳо сабаб шаванд, ки онҳоро иқтисодиёти бозорӣ мустақилона бартараф карда наметавонад.

Неоклассикон тасдиқ мекунанд, ки номуайянии давомнобӣ ба тағйиротҳо ғайрисамаранокиро муайян карда, ҳатто характери номуътадилии сиёсати иқтисодии дискретсиониро қайд мекунанд. Бинобар ҳамин назарияи неоклассикӣ гумон дорад, ки сиёсати автоматӣ нисбатан афзалтар мебошад. Азбаски омиди ҳалқунандаи фаъолнокии иқтисодӣ ва сатҳи нархҳо, ба ақдаи неоклассикон пешниҳоди пулӣ ба ҳисоб меравад, бинобар ҳамин неоклассикон ба сиёсати пулико қарзии автоматӣ афзалият медиҳанд. Маънои чунин муносибат дар муайян намудани нишондиҳандаҳои мақсадноки агрегатҳои пулии M1 ва M2 дар асоси қоидаи монетарӣ ифода меёбад.

27.6. ОМЕЗИШИ (СИНТЕЗИ) НЕОКЛАССИКӢ

Дар давраи баъди ҷангӣ як қатор иқтисодчиён кӯшиш карданд, ки назарияҳои неоклассикӣ ва кейнсиро пурра кунанд ва назарияи нави омезиши (синтези) неоклассикиро таҳия намоянд. Ба тарафдорони ин назария инҳо дохил мешаванд: П.Самуэлсон, Ч.Хикс, В.Леонтев, Э.Хансен, Л.Клейн ва дигарон.

Барои назарияи омезиши неоклассикӣ муносибати дуалистӣ, кӯшиши якҷоя намудани микротаҳлили неоклассикӣ бо принципҳои макротаҳлили кейнсӣ хос аст.

Тарафдорони омезиши неоклассикӣ гумондоранд, ки дар иқтисодиёт тамоюл ба барқароршавии мувозинати вафроншуда мавҷуд аст, ки ба муносибати неоклассикӣ хос аст. Бо баробарӣ ин, онҳо қайд мекунанд, ки бо назардошти як қатор сабабҳо, ҳам тағйирнопазирии музди меҳнат, «қабқони бозоргири», талаботи инвестиционии ғайриҷандид нисбат ба фоиз, танзими давлатӣ зарур аст, ки ба назарияи кейнсӣ хос аст.

Дар микроиқтисод омезиши неоклассикӣ мавҷудияти бозори аниқро дар назар дорад, ки дар он нақши ҳалқунан-даро

истеъмолкунанда мебозад. Бо баробари ин дар макро-иқтиод тағйирнопазирии нархҳо ба назар гирифта мешавад. Масалан, дар микроиқтисод аз тарафи омезиши неоклассикӣ мавқеи неоклассикон оид ба таъминоти пурраи агентҳои иқтисодӣ бо ахборот, мувофиқкунии бузургиҳои пенбинишаванда ва асли ва рафтори оқилонаи мукамал дастгирӣ карда мешавад. Бо баробари ин дар макротаҳлил номукаммалии ахборот, нодурустии пешгуикуниҳо ва ғайриимкон-пазирии рафтори оқилонаи мукамал ба назар гирифта мешавад.

Аз нуқтаи назари неоклассикон, соҳибкори ахборот дошта хароҷот, нархи оянда ва музди меҳнати ояндаро медонад ва захираҳоро ба таври оптималӣ тақсимот карда, фоидаи ҳадди аксарро ба даст меорад. Лекин дар чунин ҳолат сиёсати пулиро қарзии кейнсӣ ғайриимкон мегардад. Мувофиқи омезиши неоклассикӣ, сабаби шуғли нопурра тағйирнопазирии музди меҳнат мебошад. Барои таъмини шуғли пурра бояд мизони музди меҳнат то сатҳе паст карда шавад, ки дар он соҳибкорон метавонанд ҳама шахсони хоҳиши кор қардан доштаро киро намоянд. Ин ҳолатро бо воситаи баланд намудани нархҳо, баланд намудани музди меҳнати номиналӣ ва паст намудани музди меҳнати асли дастрас қардан мумкин аст. Лекин амалигардонии чунин чорабинҳо танҳо дар ҳолате имконпазир мегардад, ки агар агентҳои иқтисодӣ бузургиҳои номиналӣ ва аслиро фарқ накунанд, ки ба принципи оқилона ва таъминот бо ахборот зиддият мекунад.

Ҳамин тавр ақидаи асосии омезиши неоклассикӣ ин истисно нақардан ва ба зиддият намондан буда, балки муттаҳид қардани муносибатҳои неоклассикӣ дар соҳаи микроиқтисод бо принципҳои кейнсӣ дар соҳаи макроиқтисод ба ҳисоб меравад.

Бояд қайд намуд, ки солҳои инкишофёбии омезиши неоклассикӣ ба солҳои 1950-1960 мувофиқат мекунанд. Ин давраи иқтисодиёти нисбатан муътадил дар мамлакатҳои

гарб ба ҳисоб меравад, ки аз тарафи намояндагони омезиши неокласикӣ аз як тараф ҳамчун тасдиқи самаранокии модели кейнсии танзими давлатии иқтисодиёт ва аз тарафи дигар ҳамчун исботи принсипи иқтисодӣ оид ба мӯътадили мувозинунии макроиқтисодӣ дарк карда мешавад.

27.7. НАЗАРИЯИ ИНТИЗОРИҲОИ ОҚИЛОНА. МАКРОИҚТИСОДИ НАВИ КЛАССИКӢ (КЛАССИКОНИ НАВ)

Назарияи пешбиниҳои оқилона равияи нисбатан нави назарияи иқтисодӣ мебошад. Аввалин ақидаҳое, ки ин назарияро асоснок мекарданд, аз тарафи иқтисодчиёни америкӣ Р.Лукас, Р.Барр ва Т.Сарджент соли 1976 баён шуда буданд. Лекин аввалин маротиба ақидаро оид ба пешбиниҳои оқилона соли 1961 Ч.Мут пешкаш карда буд, ки ба саволи «барои чи пешбиниҳо оид ба тағйирёбии нархҳо дар бозорҳои молиявӣ одатан бо тағйирёбии аслии нархҳо мувофиқат намекунанд» кӯшиш дарёфти ҷавобро карда буд. Ҷавоб ба ин савол ақидаи марказии назарияи пешбиниҳои оқилона гардид. Ч.Мут қайд мекард, ки пешгӯикунии назариявӣ дар экстрополятсияи тамоюлҳои пешина ба оянда, яъне дар пешбиниҳои мутобиқшавӣ сохта шудаанд, бо баробари ин субъектони бозори молиявӣ вобаста аз тамоюлҳои пешина ва пешбиниҳои шароитҳои оянда қарор қабул карда, амал мекунанд.

Ҳамин тавр тарзҳои гуногуни таъсисёбии пешбиниҳои мавҷуданд. Дар назарияи иқтисодӣ пешбиниҳои статикӣ, мутобиқнави ва оқилонаро аз ҳам фарқ мекунанд. Пешбиниҳои мутобиқнави танҳо ахборотҳои давраҳои гузаштаро ба назар гирифта шароитҳои ояндаи хоҷагидориро ба эътибор намегиранд. Нисбат ба консепсияи пешбиниҳои мутобиқшавӣ, дар назарияи пешбиниҳои оқилона шахсони

алоҳида қарорхоро на танҳо дар асоси ахборотҳои гузашта, балки аз пешбиниҳои шароитҳои фаъолияти иқтисодӣ дар оянда бармеоянд.

Аз ин ҷо яқум фарзияи назарияи пешбиниҳои оқилона дар он иборат мебошад, ки шахсони алоҳида бо назардошти ҳама ахборотҳои солҳои гузашта ва ҳам дар асоси таъсаввуроти ояндаи сиёсати иқтисодӣ ва инчунин таъсири онҳо ба ҳолати иқтисодиёт амал мекунанд.

Фарзияи дуҷуми назарияи пешбиниҳои оқилона дар ақидаи мактаби классикӣ оид ба тағйирёбии нархҳо ва музди меҳнат асос меёбад. Мувофиқи ин ақида, нархҳо ва музди меҳнат бо назардошти мувозинати талабот ва пешниҳод ислоҳ карда мешаванд. Бинобар ҳамин назарияи пешбиниҳои оқилоноро макроиқтисодӣ нави классикӣ меноманд.

Мувофиқи ақидаи тарафдорони назарияи пешбиниҳои оқилона, тағйиротҳои пешбининашудаи пешниҳоди пулҳо ба нишондиҳандаҳои аслии танҳо дар давраи кӯтоҳмуддат таъсир расонида, дар давраи дарозмуддат бошад, танҳо нишондиҳандаҳои номиналӣ тағйир меёбанд.

Вобаста ба ин заминаҳо ва принципҳо классикони нав оид ба ғайрисамаранокӣ сиёсати пулиро қарзӣ ва андозӣ бучетии пешбинишаванда хулоса карда, қайд мекунанд, ки сиёсати иқтисодии дискретсионии давлат ба мақсадҳои худ намерасад ва ба нишондиҳандаҳои аслии иқтисодӣ таъсир намерасонанд. Бо вучуди ин классикони нав гумон мекунанд, ки сиёсати дискретсионӣ на танҳо ғайрисамаранок аст, балки метавонад номуътадили иқтисодиро пурзӯр намояд.

Яке аз муаммоҳои ҷиддии сиёсати макроиқтисодӣ, аз нуқтаи назари пешбиниҳои оқилона мавҷудияти боваринокӣ ба ҳукумат аз тарафи агентҳои иқтисодӣ мебошад, зеро дар ҳолати мавҷуд набудани боварӣ ҳукумат ба мақсадҳои худ расида наметавонад.

Дониш як қатор ақидаҳои назарияи пешбиниҳои оқилона ба бахш нестанд.

Икун, ин тағйирёбии ҷандирнокии баланди нархҳо. Дар бозорҳои рақобати номукаммал нархҳо ҷандирнокии баланд назаранд.

Дуҷум, ҳаҷми қабули қарор субъектони хоҷагидорӣ на ҳама вақт бо пешбиниҳои оқилона амал мекунад.

Соям, ҳатто ҳолате онд ба эҳтимолияти хатогии хоҷагиҳои хонавода дар пешбиниҳои худ, набояд ҳолатеро аз назар дур кунанд, ки фирмаҳо ва коргарон низ вазъияти ба миён омадаро нодуруст баҳо дода, қарорҳои нодуруст қабул қарданишон мумкин аст. Аз ҳамин сабаб бозорҳо на ҳама вақт дар ҳолати мувоизангӣ қарор мегиранд.

27.8. НАЗАРИЯИ СИКЛИ ИҚТИСОДИИ АСЛӢ

Назарияи сикли иқтисодии аслӣ як қатор хусусиятҳои назарияи пешбиниҳои оқилонаро нисбат ба сиёсати макроиқтисодии давлат тарафдорӣ мекунад. Назарияи сикли иқтисодии аслӣ аз заминаҳои тағйирёбии нархҳо ва музди меҳнат ҳам дар давраи кӯтоҳмуддат ва ҳам дар давраи дарозмуддат, инчунин аз нобовастагии нишондиҳандаҳои аслӣ аз номиналӣ бармеояд.

Тарафдорони назарияи сикли иқтисодии аслӣ қайд мекунад, ки дар натиҷаи шокҳои ҳосилнокӣ дар иқтисодиёт тағйирёбиҳои сиклӣ ба миён меоянд. Сарчашмаҳои тағйирёбии тағйиротҳои технологӣ, капиғиётҳои нави технологӣ, пайдоиши маҳсулоти нав ва мукамалгардониҳои ҷараёнҳои истеҳсоли мебошанд. Тағйиротҳои мазкур ба афзоиши ҳосилнокии ширкати меҳнат ва капитал, васеъшавии пешниҳоди молу хизматҳо ва афзоиши фоида оварда мерасонад.

Боз як омиле, ки вайроншавии мувозинати макроиқтисодиро ба миён меорад, ба фикри тарафдорони назарияи сикли иқтисодии аслӣ, шокҳои харочоти давлатӣ ба ҳисоб

меравад. Бо вучуди ин механизмҳои таъсиррасонии шокҳои хароҷоти давлатӣ дар назарияи сикли иқтисодии аслий ва назарияи кейнсӣ гуногун мебошанд.

Чӣ хеле ки маълум аст, дар назарияи кейнсӣ зиёдшавии хароҷоти давлат ба афзоиши маҷмӯи талабот сабаб мешавад, дар назарияи сикли иқтисодии аслий афзоиши хароҷоти давлатӣ ба баландшавии мизони ғоиз ва пешниҳоди меҳнат оварда мерасонад, зеро мизони ғоизи баланд майл ба пасандозро зиёд карда, меҳнати иловагӣ дар навбати худ барои зиёд намудани пасандозҳо мусоидат менамояд. Ҳамин тавр афзоиши хароҷоти давлатӣ пешниҳоди меҳнатро зиёд мекунад, ки ҳаҷми зиёдтари бароришро таъмин мекунад.

Тарафдорони назарияи сикли иқтисодии аслий қайд мекунаанд, ки ба ҳаҷми барориш тағйирёбии массаи пулӣ таъсир нарасонида, балки баръакс тағйирёбии ҳаҷми барориш бо воситаи шокҳои пешниҳод ва шокҳои хароҷоти давлатӣ ба миён омада, ба тағйиротҳои соҳаи пулӣ таъсир мерасонанд. Тарафдорони назарияи сикли иқтисодии аслий гумон доранд, ки тараққиёти сиклӣ ин ҳиссиёти объективии иқтисодӣ ба шокҳои ҳосилнокӣ ва хароҷоти давлатӣ мебошад, ки даҳолати давлатро ба чараёни бозорӣ талаб намекунад.

27.9. НАЗАРИЯИ НАВИ КЕЙНСӢ

Қавобан ба танқиди назарияи кейнсӣ классикони нав ва дигар мактабҳои иқтисодӣ дар миёнаи солҳои 1980-ум назарияи нави кейнсиро таҳия намуданд. Намояндагони ин равиҷ иқтисодчиёни америкой Ч.Акерлоф, О.Бланчард, Н.Менкю ва дигарон мебошанд.

Назарияи нави кейнсӣ як қатор принципҳои назарияи классикии навро рад карда, ҳамзамон намояндагони он кӯшиш мекунаанд, ки як қатор мавқеҳои «назарияи кейнсии пештараро» ба таври дигар дарк намоянд.

Ба фикри кейнсиёни нав, ақидаҳои назарияи классикӣ навро онд ба оғозини интиҳоби пешниҳоди меҳнат аз тарафи коргарон дар сатҳи доданудаи мизони фоиз ва музди меҳнат аст, нодуруст аст. Онҳо қайд мекунанд, ки дар ҳамаҷон фарқулоддан шахнавии иқтисодӣ ва пастравӣ коргарон даркониати интиҳоб надоранд. Дар чунин ҳолат коргарон мавҷуранд ба қачин муайяни пешниҳоди меҳнат, аз он ҷумла бар ҳилофи хоҳишҳои худ розӣ шаванд.

Кейнсиёни нав фарзиятҳои классикони навро оид ба тақсирҳои нархҳо ва музди меҳнат рад мекунанд, ки бо ақидаи классикони нав ҳолати муътадили иқтисодиётро нигоҳ медоранд. Кейнсиёни нав ақидаро оид ба мутобиқшавии оҳиштаи нархҳои бозори молӣ ва махсусан мизони музди меҳнат дар бозори меҳнат дастгирӣ мекунанд. Бинобар ҳамин кейнсиёни нав гумон доранд, ки омилҳои маҷмӯи талабот ва маҷмӯи пешниҳод оҳишта-оҳишта ба ҳолати мувозинати мегузаранд.

Азбаски иқтисодиёт оҳишта-оҳишта ба ҳолати мувозинати мегузарад, бинобар ҳамин кейнсиёни нав гумон доранд, ки бекорӣ ва нонистифодабарии иқтидорҳои истеҳсолӣ дар фосилҳои вақти муайян мавҷуд буда метавонанд. Дар назарияи классикӣ нав истифодабарии нопурраи захираҳои иқтисодӣ танҳо дар гули давраи кӯтоҳмуддат вачуд буда метавонад.

Дар ҳолати мавҷудияти фарқиятҳои принципаӣ назарияи кейнсиӣ нав ва назарияи классикӣ нав як чанд ақидаҳои умумӣ доранд. Ба ин истифодабарии қарорҳои микроиқтисодии аз тарафи агентҳои иқтисодӣ барои маънидодкунии сиклҳои макроиқтисодӣ дохил мешаванд. Ба ғайр аз ин назарияи кейнсиӣ нав ба монанди назарияи классикӣ нав аппарати мураккаби математикиро барои маънидодкунии қонуниятҳои иқтисодӣ истифода мебаранд.

Монандӣ ва фарқият дар фарзиятҳои назарияҳои кейнсианав ва «пешнина». Якум, алоқаи байни мизони номиналии музди меҳнат дар бозори меҳнат ва нархҳо дар бозори молу хизматҳо. Назарияи кейнсианав «пештара» тағйирёбии оҳиштаи нархҳо пеш аз ҳама бо тағйирно-пазирӣ ва устувории музди меҳнат алоқаманд мекунад, ки қисми зиёди хароҷоти истеҳсолиро ташкил мекунад. Кейнсианав гумондоранд, ки тағйирёбии оҳиштаи нархҳо барои манъидодкунии худ фарзиятро оид ба устувории мизони номиналии музди меҳнат дар назар надорад. Дуюм, назарияи кейнсианав ба пешбиниҳои агентҳои иқтисодӣ дар қабули қарорҳо нақши ҷиддиро манзур медорад. Кейнсианав ба монанди классикони нав гумондоранд, ки агентҳои иқтисодие, ки функцияи ғоиданокиро дар сатҳи микроиқтисодӣ ба ҳадди аксар таъмин мекунад, дар амалҳои худ бо пешбиниҳои оқилона истифода мебаранд. Сеюм, фарқият дар муайян намудани афзалиятҳо дар интихоби фишангҳои танзими макроиқтисодӣ зоҳир мегардад. Назарияи кейнсианав «пешнина» ба фишангҳои фискалии танзими зиддисиклӣ афзалият медиҳанд. Кейнсианав бошад, гумондоранд, ки фишангҳои фискалӣ ва ё пулиро қарзӣ асосӣ ба ҳисоб мекунанд. Ба ақидаи онҳо афзалияти ин ё он фишангҳои сиёсати муътадилгардонанда аз сабабҳои номувозинузинути макроиқтисодӣ вобаста аст.

Ҳамин тавр, муносибатҳои гуногуни мактабҳои асосии иқтисодӣ оид ба муаммоҳои гуногуни макроиқтисодӣ ва сиёсати макроиқтисодӣ мураккабии маъноӣ тадқиқотро ифода мекунад. Ба ғайр аз ин ба миён омадани муносибатҳо ва мактабҳои нав оид ба таҳаввули доимии назарияи макроиқтисодӣ, аз он ҷумла зери таъсир ва инкишофи худ иқтисодиёт ба пайдоиши муаммоҳои нав сабаб шуданд, ки ҳалли худро дар асоси донишҳои илмӣ талаб мекунад.

ҚИСМИ V. НАЗАРИЯИ ИҚТИСОДИЁТИ БАЙНАЛХАЛҚӢ

Мавзӯи 28. Назарияи савдои байналхалқӣ.

Мавзӯи 29. Низоми байналхалқии асъорӣ – молиявӣ.

Мавзӯи 30. Тавозуни пардохт.

МАВЗӢИ 28. НАЗАРИЯИ САВДОИ БАЙНАЛХАЛҚӢ.

28.1. *Ҳоҷагии ҷаҳонӣ ва муносибатҳои иқтисодии байналхалқӣ.*

28.2. *Назарияҳои савдои байналхалқӣ.*

28.3. *Назарияҳои муосири савдои байналхалқӣ.*

Иқтисодиёти байналхалқӣ қисми махсуси назарияи иқтисодиро ифода мекунад. Мазмуни омӯзиши иқтисодиёти байналхалқӣ мубодила байни мамлакатҳо дар соҳаи мол ва хизматҳо, ҷараёнҳои молиявӣ ва ҳаракати омилҳои истеҳсолот мебошад. Ба инкишофи алоқаҳои иқтисодии ҷаҳонӣ як қатор омилҳои махсус таъсир мерасонанд. Якум, дар ҳоҷагии ҷаҳонӣ алоқаҳои иқтисодӣ байни давлатҳои соҳибистиқлол ба миён меояд, бинобар ҳамин ин алоқаҳо одатан ба назорати ҳаматарафаи давлатӣ қарор доранд. Бо баробари ин дар ҳар як мамлакат низоми махсуси танзими иқтисодӣ пойдор мешавад. Дуюм, дар ҷаҳорҷубаи ҳоҷагии ҷаҳонӣ низоми пулии ягона мавҷуд нест. Дар муносибатҳои иқтисодии байналхалқӣ асъорҳои мамлакатҳои гуногун истифода мешаванд. Сеюм, захираҳо дар сатҳи байналхалқӣ нисбат ба дохили мамлакат ҳаракатнокӣ камтар доранд, ки механизми рақобат, принципҳои нархгузорӣ ва ғайраҳо куллан дигаргун менамояд.

Дар шароитҳои муосир ба тараққиёти ҳар як мамлақати алоҳида шиддатёбии баҳам вобастагии иқтисодиётҳои милли таъсир мерасонанд. Ба эътибор гирифтани ин хусусият барои амалигардонии сиёсати давлатии самаранок шартӣ зарурӣ ба ҳисоб меравад.

28.1. ҲОҶАГИИ ҶАҲОНӢ ВА МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИСОДИИ БАЙНАЛХАЛҚӢ.

Ҳоҷагии ҷаҳонӣ. Ҳоҷагии ҷаҳонӣ ин маҷмӯи ҳама иқтисодиётҳои милли дунё мебошад. Ҳоҷагии ҷаҳонӣ низоми мураккаб мебошад. Тамоми маҷмӯи иқтисодиётҳои

миллӣ бо ҳаракати молу хизматҳо ва омилҳои истеҳсолот мустаҳкам карда шудааст. Дар ҳамин асос байни мамлакатҳо алоқаҳои иқтисодии байналхалқӣ ба миён меоянд.

Марҳилаҳои таъсисёбии хоҷагии ҷаҳонӣ. Аксарияти тадқиқотчиён ақидаеро дастгирӣ мекунанд, ки мувофиқи он хоҷагии ҷаҳонӣ дар давраҳои пеш поёдор шуда, лекин ганҳо сад сол пеш пурра таъсис ёфтааст.

Дар сарчашмаи таъсисёбии хоҷагии ҷаҳонӣ савдои байналхалқӣ, яъне ҳаракати байнимамлакатии мол ва хизматҳо қарор дорад. Дар натиҷаи инкишофи савдои байналхалқӣ дар охири асри XIX бозори ҷаҳонии мол ва хизматҳо, яъне маҷмӯи бозорҳои молии миллӣ пойдор шуд.

Ҳамзамон дар дунё ҳаракати омилҳои истеҳсолот, махсусан капитал, қувваи корӣ, қобилияти соҳибкорӣ, технология ва ғайраҳо шиддат ёфтанд.

Хоҷагии ҷаҳонӣ дар натиҷаи гузариши як чанд марҳилаҳо (давраҳо) тағйиротҳои куллиро аз сар гузаронидааст.

Дар давраи аз оғози ҷанги якуми ҷаҳонӣ то ибтидои солҳои 1950-ум хоҷагии ҷаҳонӣ бо маҳдудшавии алоқаҳои байналхалқӣ (дар ҳолати ду ҷангҳои ҷаҳонӣ, инқилоб ва ҷангҳои шаҳрвандӣ, бӯҳрони иқтисодии солҳои 1930-ум) ва барқароршавии онҳо дар солҳои 1920-ум ва баъд аз ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ ба вучуд омад.

Давраи солҳои 1950-1970 даврае буд, ки дар он гуруҳҳои ҳамгирой (интегратсионӣ) ба миён омада, ҷараёни байналхалқинавӣ шиддат ёфт. Дар ин асос байни мамлакатҳо технологияҳо, қобилиятҳои соҳибкорӣ ва капитали соҳибкорӣ фаъолона ҳаракат карда, бозори ҷаҳонии капитали қарзӣ барқарор шуд.

Давраи солҳои 1980-1990 пеш аз ҳама бо он тавсиф карда мешавад, ки барои мамлакатҳои нисбатан тараққикарда

ин давраи гузариш ба марҳилаи пасазиндустриалӣ гардида, барои аксарияти мамлакатҳои қафомонда марҳилаи барҳамдиҳии қафомонии иқтисодӣ ва барои мамлакатҳои собиқ сотсиалистӣ марҳилаи барқароркунии иқтисодиёти бозорӣ гардида, барои ҳама мамлакатҳои дунё бошад, давраи либерализатсияи ҳаёти хоҷагидорӣ беруна ва глобализатсияшавӣ ба ҳисоб меравад.

Сабабҳои инкишофи алоқаҳои иқтисодӣ байни мамлакатҳо. Сабаби асосии таъсисёбӣ ва инкишофи муносибатҳои иқтисодии байналхалқӣ ин таъминоти мамлакатҳо бо омилҳои истеҳсолот ва тараққиёбии онҳо мебошад, ки аз як тараф ба тақсимоти байналхалқии меҳнат ва аз тарафи дигар ба ҳаракати ин омилҳо байни мамлакатҳо сабаб шуд.

Тақсимоти байналхалқии меҳнат. Дар натиҷаи таъминоти гуногун бо омилҳои истеҳсолот, субъектони хоҷагидорӣ ба истеҳсоли номгуӣ маҳдуди молҳо маҳсусгардонида мешаванд. Бо баробари ин субъектони хоҷагидорӣ ҳосилнокии баланди меҳнатро барои истеҳсоли номгуӣ молҳои интиҳоб кардаи худ дастрас мешаванд, лекин ҳамзамон онҳо маҷбуранд барои қонегардонии эҳтиётҳои худ бо маҳсулоти истеҳсолкардаи худ мубодила намоянд. Дар аввал тақсимоти меҳнат дар дохили мамлакат пайдо шуда, баъдан мамлакатҳои ҳамсоҷро ва дар натиҷа тамоми дунёро фаро мегирад. Тақсимоти байналхалқии меҳнат маҳсусгардонии мамлакатҳои алоҳидаро барои истеҳсоли молу хизматҳои байни ҳамдигар мубодила мекарда, ифода мекунад. Аз ин ҷо бармеояд, ки муносибатҳои иқтисодии байналхалқӣ дар тақсимоти байналхалқии меҳнат асос мегиранд.

Се шакли тақсимоти байналхалқии меҳнат мавҷуд аст: маҳсусгардонӣ аз рӯи соҳаҳои иқтисодиёт (**тақсимоти байналхалқии меҳнати шакли умумӣ**); маҳсусгардонӣ ба-

рон истеҳсоли намудҳои алоҳидаи маҳсулотҳои тайёр ва хизматҳо (тақсимои байналхалқии меҳнати шакли хусусӣ); маҳсусгардонӣ барои истеҳсоли қисмҳои алоҳида ва ҷараёнҳои алоҳида технологӣ (тақсимои байналхалқии меҳнати шакли воҳидӣ).

Дар тӯли 30-35 соли охир тақсимои байналхалқии меҳнат пурра дигаргун гаштааст. Модели дузинагии пештари тақсимои байналхалқии меҳнат: тақсимои индустриалӣ ва аграрӣ – ашёӣ, ҳам мамлакатҳои тараққикарда ва ҳам мамлакатҳои тараққикардаистодаро қонеъ нагардонид. Харақати як қатор истеҳсолотҳо аз мамлакатҳои тараққикардаи саноатӣ ба мамлакатҳои тараққикардаи оғоз ёфт, ки номи «технология партоӣ»-ро гирифтааст. Дар натиҷа дар тӯли 10-15 сол, ки барои миқёси иқтисодиёти ҷаҳонӣ давраи ниҳоят кӯтоҳ ба ҳисоб меравад, тақсимои байналхалқии меҳнат куллани тағйир ёфт.

Дар солҳои 1990-ум модели сезинагии тақсимои байналхалқии меҳнат пайдор гашт. Мамлакатҳои тараққикардаи саноати, ки дар куллаи болои пирамидаи ҷаҳонии тақсимои байналхалқии меҳнат қарор дорад, технологияҳои пешрафтаре монополизатсия карданд. Як қатор мамлакатҳои тараққикарда мисли пештара нақши анъанавии дастраскунандагони ашёи минералро бозиданд.

Инчунин ғуруҳи маҳсуси мамлакатҳо ба миён омаданд, ки дар натиҷаи «технология партоӣ»-и технологияҳои анъанавии индустриалӣ истеҳсолотҳои масолеҳталаб ва меҳнатталабро (аз ҷиҳати экологӣ зарароварро) ба даст оварданд. Ҳамаи ин ҳодисаҳо дар натиҷаи транснатионализатсияшавии иқтисодиёти ҷаҳонӣ ба миён омаданд.

Қонуниятҳои инкишофи хоҷагии ҷаҳонӣ. Дар ҷаҳорҷубаи хоҷагии ҷаҳонӣ як қатор қонун ва қонуниятҳо амал мекунанд.

1. Тараққиёти нобаробарӣ иқтисодӣ. Иқтисодиёти ҷаҳонӣ бо шарофати маразҳои хуб инкишофёфта тараққӣ мекунад, ки боқимондаҳо то сатҳи худ кашол медиҳад, ки ба оқибатҳои зерин оварда мерасонад: тақсимои нобаробарии боигарӣ, фарқгузориҳои мамлакатҳо, дараҷаи гуногуни таъсири иқтисодӣ ва сиёсии онҳо дар ҷамъияти ҷаҳонӣ.

Нобаробарии тараққиёти иқтисодиро бо воситаи муқоиса намудани мамлакатҳо аз рӯи чунин нишондиҳандаҳои асосӣ баҳо медиҳанд:

- нишондиҳандаҳои асосии макроиқтисодии иқтисодиёти миллий (МУД, ДУМ умуман ва ба ҳар сари аҳоли) дар лаҳзаи додашуда ва дар тағйирёбӣ;

- ҳосилнокии меҳнат;

- тараққиёти соҳаҳо (ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолмешуда умуман ва ба ҳар сари аҳоли);

- нақши мамлакат дар савдои ҷаҳонӣ (ва ё нишондодҳои содиротию воридотӣ дар истеҳсолоти миллий);

- ҳолати инвеститсионӣ (муҳити инвеститсионӣ, маҷмуи шароитҳои иқтисодӣ, ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ, ки фаъолияти инвеститсиониро ҳам барои инвесторони ватанӣ ва хориҷӣ таъмин менамоянд);

- сатҳи тараққиёти ПИТ (харочот барои КИТТК (НИ-ОКР), шумораи патентҳои бақайдгирифташуда, хариду-фуруши литсензияҳо ва ғайраҳо);

- сатҳи зиндагонии аҳоли;

- рақобатпазирии иқтисодиёти миллий, яъне қобилияти бо маҳсулоти худ ба бозори ҷаҳонӣ баромадан, нигоҳдорӣ ва афзун намудани афзалиятҳои рақобатпазирии худ.

II. Интернационализиатсияшавии истеҳсолот ва капитал, ки дар айни ҳол дар навбати аввал дар фаъолияти

ширкатҳо ва бонкҳои трансмиллӣ, ҳамгирии байналхалқии иқтисодӣ ва асбӯри ифода меёбад.

Таркиби асосии намуди муосири интернационализатсияи ҳаёти хоҷагидорӣ транснационализатсия, яъне мубаддалшавии истеҳсолот ба зиннаҳои алоҳидаи амалиётҳои истеҳсоли-техникӣ гардидааст, ки аз ҷаҳорҷубаи миллӣ берун шудаанд. Бо баробари ин назорати стратегӣ дар шабакаи истеҳсоли аз даст додани хислати миллии ширкатро дар назар надорад.

III. Глобализатсияи иқтисодиёти ҷаҳонӣ. Дар шароитҳои муосир, хоҷагии ҷаҳонӣ хислатҳои навро гирифта истодааст. Асоси ин ҷараён глобализатсияшавии иқтисодиёти ҷаҳонӣ мебошад. Аз нуқтаи назари функционалӣ иқтисодиёти глобалӣ дар чунин ҷиҳатҳо ифода меёбад:

- низоми глобалии молиявӣ, ки ба шарофати воситаҳои алоқаи электронӣ ва истифодабарии технологияҳои компютерӣ ба миён омада истодааст;

- низоми глобалии мубодила бо натиҷаҳои фаъолияти интеллектуалӣ, ки аз савдои анъанавӣ бо литсензияҳо барои истифодабарии технологияҳо сар карда, то технологияҳои информатсионии компютериро дар бар мегирад;

- низоми глобалии ҳаракати молу хизматҳо, ки кашо-нидан, нигоҳдорӣ, суғуртакунӣ, маркетинг, реклама ва ташкили ҷараёнҳои савдоӣ ва дигар амалиётҳои заруриро дар бар мегирад.

Муносибатҳои иқтисодии байналхалқӣ. Иқтисодиётҳои милли баини худ бо муносибатҳои беруни-иқтисодӣ ва ё бо муносибатҳои иқтисодии байнал-халқӣ алоқаманд мебошанд. Муносибатҳои иқтисодии байнал-халқӣ дар чунин шаклҳо баромад мекунад:

I. Савдои байналхалқӣ бо молҳо ин соҳаи муносибатҳои молию пулии байналхалқӣ ва ё маҷмӯи савдои берунаи ҳама мамлакатҳои дунё мебошад. Дар навбати худ савдои байналхалқӣ ба чунин намудҳо чудо мешавад:

- савдо бо молҳои ашёвӣ;
- савдо бо мошинҳо ва таҷҳизотҳо;
- савдо бо молҳои истеъмоли.

II. Савдо бо хизматҳои ин савдо бо арзишҳои истеъмоли, ки шакли ашёвӣ надошта, инҳоро дар бар мегирад:

- нақлиёт;
- савдо бо литсензияҳо ва донишҳо;
- сайёҳӣ (туризм);
- хизматҳои миёнаравӣ дар савдои байналхалқӣ;
- хизматрасониҳои молиявӣ;
- хизматҳои ахборотӣ, рекламавӣ ва ғайраҳо.

III. Барориши капитал – ҳаркати капитал берун аз сарҳадҳои милли.

IV. Муҳоҷирати байналхалқии қувваи корӣ – ҳаркати аҳолии қобили меҳнатдошта аз сабҳои хислати иқтисодӣ дошта.

V. Ҳамгирии иқтисодӣ – марҳилаи сифатан нави наздикшавӣ, алоқамандшавии хоҷагиҳои алоҳидаи милли, ки дар дурнамоӣ ба таъсисёбии хоҷагии ягонаи интернационалӣ сабаб мешавад.

VI. Муносибатҳои асъорӣ – қарзии байналхалқӣ дигар шаклҳои муносибатҳои иқтисодии байналхалқиро миёнаравӣ мекунад.

28.2. НАЗАРИЯҲОИ САВДОИ БАЙНАЛХАЛҚӢ.

Назарияи меркантилистики савдои байналхалқӣ яке аз аввалин назарияҳои савдои байналхалқӣ гардид. Ин назарияи асри XVI-XVII пайдо шуда, фаъолона амал намудааст. Тарафдорони ин назария он ҷоида, ки мамлакатҳо дар

ҷараёни тақсимои байналхалқии меҳнат аз воридоти молу хизматҳои хориҷӣ ба даст меорад, ба эътибор намегирифтаанд. Меркантилистон танҳо содиротро аз нуқтаи назари иқтисодӣ афзалнок меҳисобиданд. Ба ақидаи онҳо дар мамлакат бояд воридот маҳдуд кардашуда (ба ғайр аз воридоти ашё), кӯшиш ба харҷ дода шавад, ки молҳои дар дохили мамлакат истеҳсол карда шаванд ва ҳамзамон бояд содирот ҳаматарафа дастгирӣ карда шавад, зеро зиёд намудани содирот воридшавии ашёро (тиллоро) зиёд мекунад. Воридшавии тилло ба мамлакат дар натиҷаи бақияи мусбии тавозуни пардохт имкониятҳои андӯхти капиталро зиёд намуда, ҳамзамон ба рушди иқтисодӣ, шуғл ва пешравиӣ мамлакат мусоидат менамояд.

Норасоии асосии назарияи меркантилистии савдои байналхалқӣ тасаввуроти муаллифони он мебошад, ки фоидаи иқтисодии як интирокчиёни муомилаи савдоӣ (дар мисоли додашуда мамлакатҳои содиркунанда) ба зарари иқтисодии дигарон (мамлакатҳои воридкунанда) мубаддал мегардад. Ба афзалияти асосии меркантилизм сиёсатеро қайд кардан мумкин аст, ки аз тарафи намояндагони он барои дастгирии содирот таҳия шуда буд, ки он протекционизмро бо дастгирии монополияҳои ватанӣ алоқаманд мекард.

Назарияи афзалиятҳои мутлақ. Нисбат ба меркантилизм назарияи афзалиятҳои мутлақ аз заминаҳои дигар бармеояд. Асосгузори ин назарияи А.Смит дар китоби машҳури худ «Гадқиқот оид ба табиат ва сабабҳои боигарии халқҳо» менависад, ки «агар ягон мамлакати бегона моро бо ягон мол нисбатан аз истеҳсолкунандагони дохилӣ арзонтар таъмин намоянд, беҳтар мешавад, ки мо ин молро аз онҳо харидорӣ карда, қисми маҳсулоти худамонро, ки нисбат ба дигарон бо афзалиятҳо истеҳсол мекунем ба онҳо фурушем».

Назарияи афзалиятҳои мутлақ қайд мекунад, ки ба мамлакат воридоти он молҳо самаранок мебошад, ки барои истеҳсоли онҳо хароҷоти истеҳсоли нисбат ба мамлакатҳои хориҷӣ зиёдтар буда, содироти он молҳо самаранок мебошад, ки истеҳсоли онҳо бо хароҷотҳои нисбат ба мамлакатҳои хориҷӣ пасттар истеҳсол карда мешаванд.

Ҳамин тавр А.Смит нисбат ба меркантилистон тарафдори рақобати озодона дар дохили мамлакат ва дар бозори ҷаҳонӣ баромад карда, принсипи «*laissez-faire*» - даҳолат накардани давлатро тарафдорӣ мекард.

Тарафи пурқуввати назарияи афзалиятҳои мутлақ дар он зоҳир мегардад, ки он афзалиятҳои савдои байналхалқиро барои ҳама иштирокчиёни он нишон медиҳад. Камбудии ин назарияи дар он аст, ки он ба мамлакатҳои, ки дар онҳо молҳо ба афзалиятҳои мутлақ истеҳсол карда мешаванд, иштирок дар савдои байналхалқро ба назар намегирад.

Назарияи афзалиятҳои муқоисавӣ. Норасогии дар боло қайд шудаи назарияи афзалияти мутлақ ба пайдоиши назарияи афзалиятҳои муқоисавӣ сабаб шуд. Д.Рикардо дар китоби худ «Принсипҳои иқтисоди сиёсӣ ва андозбандӣ» исбот намуд, ки дар савдои байналхалқӣ ҳама мамлакатҳои ғолиб гирифта метавонанд. Дар мисоли намунавии машҳури худ оид ба истеҳсоли шароб ва моҳут дар Португалия ва Англия, Д.Рикардо ба таври математикӣ исбот намуд, ки новобаста аз он ки дар Португалия истеҳсоли ин ду мол нисбат ба Англия арзонтар амалӣ карда мешавад (яъне Португалия дорои афзалиятҳои мутлақ барои истеҳсоли ҳар ду мол мебошад) барои Португалия бештар мешавад, ки агар он барои истеҳсоли шароб махсусгардонида шавад, зеро барои истеҳсоли ин мол Португалия нисбат ба истеҳсоли моҳут хароҷоти камтар дорад. Дар навбати худ барои Англия ҳуб

мешавад, ки агар \bar{y} барои истехсоли мохут махсусгардонида шавад, чунки барои Англия хароҷоти истехсолии мохут нисбат ба истехсоли шароб арзонтар мебошад. Аз ҳамин лиҳоз, барои Португалия хуб мешавад, ки мохутро аз Англия харидорӣ карда, шаробро ба Англия содирот намояд.

Ҳамин тавр, назарияи афзалияти муқоисавӣ ба мамлакатҳо пешкаш мекунад, ки онҳо он молҳоро воридот кунанд, ки хароҷоти онҳо дар мамлакат нисбат ба молҳои содиршаванда балеандтар мебошанд. Дар ин иқтисодчиён исбот намуданд, ки ин хусусият на танҳо ба ду мамлакат ва ду мол таалуқ дорад, балки барои ҳама мамлакатҳо ва молҳо мувофиқат мекунад.

Баргари асосии назарияи афзалиятҳои муқоисавӣ исботи аниқ оид ба он мебошад, ки савдои байналхалқӣ барои ҳама иштирокчиён фоидаовар (барои яке фоида зиёд ва барои дигаре фоидаи камтарро таъмин мекунад) мебошад. Айнак дар ҳамин аст кашфиёти бузурги назарияи Д.Рикардо, ки бори дигар ақидаи А.Смитро оид ба фойданокӣ тақсимоҷи меҳнат барои ҳама иштирокчиёни он тасдиқ мекунад. Нормасоии асосии назарияи Д.Рикардо дар он зоҳир мегардад, ки он чӣ тавр ва барои чӣ афзалиятҳои муқоисавӣ ба миён меоянд муайян карда наметавонад.

Назарияи таносуби омилҳои истехсолот. Ба саволи дар боло гузашташуда (барои чӣ афзалиятҳои муқоисавӣ ба миён меоянд?) аз бисёр ҷиҳатҳо назарияи таносуби омилҳои истехсолот ҷавоб медиҳад, ки аз тарафи Э.Хекшер ва Б.Олин таҳия шуда, ба таври васеъ дар китоби Б.Олин таҳти «Савдои байниминатқавӣ ва байналхалқӣ» (соли 1933) баён карда шудааст.

Концепсияи омилҳои истехсолоти (захираҳои иқтисодии) аз тарафи соҳибкор ва иқтисодчиён франсуз Ж.Б.Сэй таҳия гардида истофода бурда, назарияи Хекшер – Олин ба таъминоти гуногунии мамлакатҳо бо ин омилҳо (алалху-

сус меҳнат ва капитал, зеро ҳа Хекшер ва ҳам Олин танҳо ба ду омил таъя мекарданд) диққат доданд. Барзиёдии як омилҳо дар мамлакат онҳоро нисбат ба дигар омилҳои камёфт арзонтар мекунад. Истеҳсоли ҳама гуна маҳсулот комбинатсияи омилҳоро талаб мекунад. Ҳамзамон арзиши моле, ки бо ин омилҳо истеҳсол карда мешаванд дар бозори дохилӣ ва беруна нисбатан арзонтар шуда, бо баробари ин дорои афзалиятҳои муқоисавӣ мегардад. Мувофиқи назарияи Хекшер – Олин мамлакат он молҳоро содирот мекунад, ки истеҳсоли онҳоро бо омилҳои барзиёдии мавҷудбуда амалӣ мегардонад ва он молҳоро воридот мекунад, ки барои истеҳсоли онҳо омилҳои зарурӣ камёфт мебошанд.

Парадокси Леонтев. Назарияи Хекшер – Олин аз тарафи аксарияти иқтисодчиёни муосир тарафдорӣ карда мешавад. Лекин ин назария на ҳама вақт ба саволи «барои чӣ айнан ин ё он номгуӣ молҳо дар содирот ва воридоти мамлакат аксар вақт ба назар мерасанд?» ҷавоби пурра дода наметавонад. В.Леонтев савдои берунаи ИМА-ро барои солҳои 1947, 1957 ва 1976 тадқиқ карда, муайян намуд, ки ин мамлакат бо капитали нисбатан арзиши пасттар дошта дар тақсимои байналхалқии меҳнат мувофиқи назарияи Хекшер – Олин амал намекунад. Муайян гардид, ки содироти ИМА капитал талаб набуда, балки воридоти он капиталталаб баромад мекард. Чунин парадокси Леонтевро ба таври гуногун маънидод мекарданд, алалхусус: барои тайёркунии қувваи кории баландихтисоси америкой хароҷотҳои зиёди капиталро талаб мекунад (яъне капитали америкой бештар ба захираи инсонӣ гузошта мешавад); барои истеҳсоли молҳои содироти америкой ҳаҷми зиёди ашёи хом ва масолеҳи воридотӣ истифода мешаванд, ки барои истихроҷи онҳо воситаҳои зиёд (маҳсусан аз ҳуди ИМА) молиягузори

барда шудаанд. Лекин парадокси Леонтев ҳамчун огоҳӣ барои истифодаи бевоситаи назарияи Хекшер – Олин мебошад, ки дурустии он дар аксари ҳолатҳо ба назар расида, дар ҳама ҳолатҳо умуман ба назар намерасад.

28.3. НАЗАРИЯҲОИ МУОСИРИ САВДОИ БАЙНАЛҲАЛҚӢ.

Дар нимаи дуюми асри XX як қатор назарияҳои савдои байналҳалқӣ ба миён омаданд, ки муаллифони он барои ҳуҷҷаҳои ҳодисаҳои нав дар савдои байналҳалқӣ кушиш карда, тараққиёти босуръати савдои байни мамлакатҳо, ки дар сатҳи яхелаи тараққиёт қарор доранд ва инчунин байни ширкатҳои модарӣ ва филиалҳои он дар мамлакатҳои гуногуни ҷаҳон нуқтаи назар карданд.

Назарияи ҷудошавии технологӣ. Ин назарияро илқишофи минбаъдаи назарияи Хекшер – Олин номидан мумкин аст. Агар ин ё он соҳа навоариҳои технологӣ истифода шаванд, он гоҳ мамлакат дорои афзалиятҳои муқоисавӣ мегардад. Моляро бо хароҷотҳои камтарин истеҳсол карда, ин соҳа дар бозори ҷаҳонӣ фоидаи иловагиро ба даст меорад. Бинобар ҳамин содиркунандагон барои зиёд намудани истеҳсоли ин мол ва фуруши он дар бозори ҷаҳонӣ манфиатдоранд.

Лекин навоариҳои технологӣ аз тарафи ягон мамлакат пурра азониҳуд карда наменаванд, зеро оҳишта-оҳишта ин навоариҳои барои дигар мамлакатҳо низ дастрас мегардад. Дар натиҷа ҷудошавии технологӣи пенгтар ба миён омада гузаранда буда, афзалияти ибтидоӣ аз даст дода менавад.

Бо вуҷуди ин, то ҷудошавӣ мавҷуд аст, он ба содироти молҳо таъсир мерасонад, ки дар истеҳсоли онҳо технологияҳои нав истифода менаванд. Бо баробари ин технологияҳои нав тараққиёти иқтисодӣ мамлақати воридкунанда ро ҳавасманд мегардонад. Дар аввал «рептаи технологӣ»

мавҷуд буда, баъдан маҳсулоти аз ҷиҳати технологӣ мукамал дастрас карда мешавад, ки дар натиҷа самаранокии иқтисодиётро баланд менамояд.

Умуман назарияи ҷудошавии технологиро ҳамчун инкишофи минбаъдаи назарияи афзалиятҳои муқоисавӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Лекин ҷӣ хеле ки таҷриба шаҳодат медиҳад, савдо дар ҳолати баробаршавии имкониятҳои технологии ду мамлакат ба назар мерасад. Бинобар ҳамин майдони истифодабарии ин назария маҳдуд мегардад.

Назарияи сикли ҳаётии маҳсулот. Солҳои 1960-ум назарияи сикли ҳаётии маҳсулот васеъ паҳн гашт, ки аз тарафи иқтисодчии англис Р.Вернон пешкаш шуда буд. Дар асоси ин назария, ақида ҳобидааст, ки мувофиқи он маҳсулоти нав сикли ҳаётии худро дорад. Дар ҳаёти маҳсулоти нав давраҳои ҷоришавӣ, рушди (васеъшавии) босуръат, камолот ва кӯҳнашавӣ ба назар мерасанд.

Дар марҳилаи ҷоришавӣ ҳароҷоти истеҳсолии моли нав нисбатан баландтар буда, он танҳо ба гуруҳи маҳдуди одамон дастрас мебошад, ки даромадҳои зиёд доранд. Дар ин давра ҳаҷми содирот наонқадар зиёд аст.

Дар марҳилаи васеъшавӣ (рушди бо суръат), бо баробари зиёдшавии талабот ба маҳсулот, истеҳсоли он оммавӣ гашта, ҳароҷоти истеҳсолии он камтар мешавад. Ҳаҷми маҳсулоти барои содирот таъинот дошта, зиёд мешавад. Дар аввал талаботи бозори ҷаҳонӣ бо воситаи ҳаракати мол аз мамлакате, ки дар он ин мол офарида шуда буд оғоз ёфта, лекин оҳиста-оҳиста маҳсулоти додашуда дар дигар мамлакатҳо низ истеҳсол карда мешавад. Бо ин мақсад фирмаи пешво метавонад филиалҳо ва корхонаи муштаракро ташкил карда, литсензияҳои гуногунро фурухта метавонад.

Дар марҳилаи камолот ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулот ба андозаи ҳадди аксар мерасад. Лекин азбаски бозор бо ин мол пур ғаштааст, фирмаҳои истеҳсоли ин молро ба роҳ монда бо фирмаи пешво рақобат мекунанд.

Дар марҳилаи кӯҳнашавӣ, дар натиҷаи пайдоиши молҳои навро, ки эҳтиёҷотҳои пештароро қонеъ мегардонанд, талабот ба моли пештара кам мешавад, ки дар натиҷа ба камнавиҳои истеҳсоли он оварда мерасонад.

Бисёромиллии назарияи муосири савдо. Дар як қатор назарияҳои савдои байналхалқӣ ба дастрас намудан ва нигоҳдории афзалиятҳои рақобатпазирӣ диққати махсус дода мешавад, ки дар айни ҳол ба дараҷаи кофӣ муайян шудаанд. Барои таъмин намудани афзалиятҳои рақобатпазирӣ ширкат бояд ба таври муттасил ба истеҳсолот навовариҳои техникаро ворид намудани лозим аст. Иқтисодии чаҳонӣ ба майдони фаъолияти ширкатҳои калон мубаддал мегардад.

Мултипликатори савдои беруна (k). Тағйирёбии дар сатҳи даромад (ΔY) дар натиҷаи афзоиши содирот (ΔEx) мултипликатори савдои берунаро ифода мекунад. Азбаски ҳамчун бузургиҳои MPC ва MPS ба 1 баробар аст, бинобар ҳамин мултипликатори савдои берунаро чунин навишта мумкин аст:

$$k = \frac{\Delta Y}{\Delta Ex} = \frac{1}{(MPS + im)} = \frac{1}{(1 - MPC + im)}, \quad (28.1)$$

ки дар ин ҷо: im – майли интиҳой ба воридот, ки ҳамчун тағйирёбии воридот (ΔIM) дар натиҷаи тағйирёбии даромад ба як воҳид (ΔY) ба миён меояд:

$$im = \frac{\Delta IM}{\Delta Y} \quad (28.2)$$

Тавозуни савдо. Савдои байналхалқӣ аз ду ҷараёни мутақобили молҳо, яъне содирот ва воридот иборат буда, бо бақияи савдоӣ ва гардиши савдо тавсиф карда мешавад. *Тавозуни савдо* ин фарқи байни содироти молӣ ва воридоти молӣ аст. *Содирот* ин фуруши мол, ки ба хориҷа баровардани онро дар назар дорад. *Воридот* ин хариди мол, ки аз хориҷа даровардани онро дар назар дорад. *Гардиши савдо* ин ҷамъи ҳаҷми арзишии содирот ва воридот аст.

Нишондиҳандаҳои гардиши савдо, содирот ва воридот барои тавсифи дараҷаи кушодии иқтисодиёти мамлакат хизмат мекунанд. Барои ин мақсадҳо квотаҳои (ҳиссаҳои) муайяно ҳисоб мекунанд, ба монанди квотаи савдои беруна, квотаи содиротӣ ва воридотӣ.

Квотаи савдои беруна (K_T) бо формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$K_T = \frac{T}{GDP} \times 100\% \quad (28.3)$$

ки дар ин ҷо: T – ҳаҷми гардиши савдо; GDP – маҳсулоти умумии дохилӣ.

Квотаи содиротӣ (K_{Ex}) бо формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$K_{Ex} = \frac{Ex}{GDP} \times 100\% \quad (28.4)$$

ки дар ин ҷо: Ex – ҳаҷми содирот.

Квотаи воридотӣ (K_{Im}) бо формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$K_{Im} = \frac{Im}{GDP} \times 100\% \quad (28.5)$$

ки дар ин ҷо: Im – ҳаҷми воридот.

Вобаста аз таносуби содирот ва воридоти молу хизматҳо тавозуни савдо метавонад дар ҳолати барзиёдӣ (профитсит) ва ё каси (дефитсит) қарор гирад. Агар ҷамъи содирот аз ҷамъи воридот зиёд бошад, он гоҳ тавозуни савдо мусбӣ, яъне профитсит мебошад ва баръакс. Одатан касрати тавозуни савдо аз сабаби сохтори ғайрисамаранокии содирот ба миён меояд, яъне агар дар таркиби молҳои содиршаванда захираҳои ашёвӣ нисбат ба маҳсулоти ғайр зиёдтар бошанд, шароитҳои савдо барои мамлакат бад бошад, истехсоли ватаниӣ молҳо инкишофнаёфта бошад. Ҳамаи ин хусусиятҳои номбурда эҳтиёҷоти иқтисодии мамлакатро бо маводҳои истеъмоли ва молҳои инвеститсионӣ аз ҳисоби васеъшавии воридоти молҳо қонеъ мегардонад.

Оқибатҳои иқтисодии касри тавозуни савдо дар он зоҳир мегардад, ки мамлакат бояд ин касрро аз ҳисоби сарчашмаҳои берунаи молиягузорӣ ва ё кам намудани захираҳои тиллоии мамлакат рӯйпуш кунад.

Нархҳои ҷаҳонӣ ва харочотҳои муқоисавӣ. Нархи ҷаҳонӣ гуфта нархеро дар назар доранд, ки бо он муомилаҳои калони содиротию воридотӣ амалӣ гардида, пардохтҳо бо воситаи асъорҳои озодона ивазшаванда амалӣ мегарданд. Барои ҳисоб ва таҳлили вазъияти бозори ҷаҳонӣ чунин намуди нархҳо мавҷуданд:

- *Нархҳои мизлумотӣ.* Ин нархҳои дархостшаванда. Дар ҷараёни амалигардонии муомилаҳо ин нархҳо пасттар мешаванд;

- *Нархҳои омори савдои беруна,* ки муомилаҳои аслииро дар савдои беруна ифода мекунанд. Ин нархҳо нархи моли конкретиро нишон намода, тағйирёбии нархҳои савдои берунаи мамлакатҳои алоҳидаро ва нархҳои ҷаҳониро нишон медиҳанд;

• *Нархҳои биржавӣ*, ки нархҳои аслии муомилаҳои биржавиро бо назардошти амалиётҳои спекулятивӣ ифода мекунанд;

• *Нархҳои муозоядаҳо*, ки нархҳои аслии муомилаҳоро нишон медиҳанд;

• *Нархҳои муомилаҳо ва шартномаҳои асли*, ки нисбатан аниқтар нархи бозории моли конкретиро ифода мекунанд. Азбаски ин нархҳо ниҳоят кам нашр карда мешаванд, бинобар ҳамин онҳо ба сифтаи ахборот оид ба нархҳои ҷаҳонӣ хизмат карда наметавонанд.

Сатҳи нархи ҷаҳонӣ аз тарафи фурушанда муайян карда шуда, одатан хислати маълуотӣ дорад.

Ҳангоми муайян намудани нишондодҳои рафтори корхонаҳо дар бозори ҷаҳонӣ хусусияти на танҳо соҳа ва мамлакат, балки шароитҳои ғайриқонунии зиннаҳои истеҳсолӣ бояд ба назар гирифта шаванд.

Бояд дар назар дошт, ки ҳаҷми талабот ва пешниҳод на танҳо аз ҳаҷми дохилии истеҳсолот ва сатҳи нархҳо дар ҷаҳорҷӯбаи мамлақати муайян, балки аз истеҳсолоти ҷаҳонӣ ва сатҳи нархҳои ҷаҳонӣ вобастаанд.

Протексионизм. Савдои озод ва тарифҳо, квотаҳо, литсензияҳо. Маҳдудиятҳои савдоӣ шаклҳои гуногунро аз монетаҳои ғайритарифӣ то бочҳои манъкунанда ва квотаҳо гирифта метавонанд. **Тариф** ин андоз ба молҳои воридотӣ. Тариф барои ба даст овардани даромадҳои давлатӣ ва ҳимояи молҳои ватанӣ аз рақобат ҷорӣ карда мешавад. **Тарифҳои фискалӣ** ва ё бочҳо ба молҳои хориҷии дар дохили мамлакат истеҳсол нашаванда зам карда мешаванд. **Тарифҳои протексионистӣ** истеҳсолкунандагони ватаниро бо воситаи ба ҳолати нугувор гузоштани рақибони хориҷӣ ҳимоя мекунад.

Одатан *тарифи манъкуниро* фарқ мекунад, ки андозаи он чунон зиёд аст, ки он ба пуррагӣ воридотро манъ мекунад. Чунин тариф барои манъ кардани савдо қорӣ карда мешавад. *Тарифи манънакунада* нисбатан пасттар буда, савдоро манъ намекунад, зеро балеҷ намудани нархи моли воридшаванда ҳаҷми воридотро кам намуда, ба афзоиши истеҳсоли милли мусоидат мекунад.

Квотаҳо литсензияҳоро барои ворид намудани миқдори муайяни мол дар муҳлати муайяни вақт дар назар дорад. Квотаҳо ба монанди тарифҳо савдоро сустар мегардонанд. Лекин агар даромад аз тарифҳо ба бучети давлатӣ равона шаванд, он гоҳ фарқи нархи балеҷшудаи молҳои воридшаванда ба содиркунандагон мегузарад.

Протексионизм сиёсати давлат, ки мақсади ҳимояи саноати миллиро аз рақобат дар назар дорад. Ба тарафдории сиёсати протексионизм одатан чунин аргументҳо баромад мекунанд:

- зарурияти таъминоти мудофиаи мамлакат, ҳифзи истиқлолият ва мустақилияти он;
- тасаввуротҳои иқтисодӣ.

Мақсади асосии протексионизм зиёд намудани шуғл дар дохили мамлакат мебошад. Ҳангоми камшавии ҳаҷми воридот ва тағйир наёфтани ҳаҷми содирот фарқияти байни содирот ва воридот тағйирё меёбад. Ин фарқият дар ҳолати зиёдиавии содирот ва камшавии воридот калон мешавад. Дар натиҷа ҳаҷми истеҳсолоти милли афзоиш ёфта, шумораи қойҳои қорӣ зиёд мешаванд.

**МАВЗҶИ 29. НИЗОМИ БАЙНАЛХАЛҚИИ
АСЪОРӢ МОЛИЯВӢ.**

- 29.1. *Мафҳуми низоми байналхалқии асърӣ – молиявӣ ва унсурҳои он.*
- 29.2. *Низоми асърӣи ҷаҳонӣ ва марҳилаҳои пайдоршавии он.*
- 29.3. *Бозори асър.*
- 29.4. *Қурби асър ва мувозинати макроиқтисодӣ.*

**29.1. МАФҲУМИ НИЗОМИ БАЙНАЛХАЛҚИИ АСЪОРӢ –
МОЛИЯВӢ ВА УНСУРҲОИ ОН.**

Мафҳуми низоми асърӣ – молиявии байналхалқӣ. Дар асоси фаъолияти иқтисодӣи ҷаҳонӣ низоми асърӣ – молиявӣ хобидааст. Низоми мазкур шакли ташкили муносибатҳои асърӣ – молиявиро байни субъектони хоҷагии ҷаҳонӣ ифода карда, дар шакли созишномаҳои байналхалқӣ мустаҳкам карда шудааст. Муносибатҳои асърӣ – молиявӣ на танҳо ҳаракати байналхалқии мол ва хизматхоро миёнаравӣ мекунад, балки соҳаи муайяни фаъолиятро доранд.

Унсурҳои низоми асърӣ – молиявӣ. Низоми асърӣ – молиявии байналхалқӣ аз чунин унсурҳои баҳамалоқаманд иборат мебошад:

- *муносибатҳои асърӣ оид ба шароитҳои мубодила ва ивазшавии дутарафаи асърҳои миллӣ, механизмҳои танзими қурби асърҳо;*
- *муносибатҳои молиявӣ, ки бозорҳои молиявии байналхалқиро ва механизмҳои савдои асърӣ, қоғазҳои қиматнок ва қарзҳои дар бар мегирад;*
- *муносибатҳои иқтисодӣ, ки дар ҷараёни ҳисобҳои байналхалқӣ ба миён меоянд, дар тавозуни пардохти мамлакат ифода меёбанд.*

Таркиби иқтисодии мафҳуми асъор. Унсури асосии низоми асъорӣ – молиявии байналхалқӣ ин мупосибаги асъорӣ мебошад. Бо маънои васеъаш асъор ҳамчун мол дарк карда мешавад, ки вазифаи пулҳоро дар хоҷагии ҷаҳонӣ иҷро карда метавонад. Вобаста аз таъинот, асъор ба миллий ва хориҷӣ чудо мешавад. Асъори миллий воситаи пардохти қонунӣ дар миқёси мамлакати мазкур мебошад. Асъори хориҷӣ воситаи пардохти қонунӣ, ки дар миқёсти дигар мамлакатҳо истифода мешавад. Дар шароитҳои муайяни иқтисодӣ асъори хориҷӣ метавонад қонунӣ ва ё ғайриқонунӣ дар миқёси мамлакати мазкур истифода бурда шавад.

29.2. НИЗОМИ АЪЗОРИИ ҶАҶОНИ ВА МАРҶИЛАҶОИ ПОЙДОРШАВИИ ОН.

Низоми аъзори ҷаҳонӣ аз низомиҳои аъзори миллии баҳамтаъсиррасонанда ва инчунин аз муассисаҳои (институтҳои) аъзории байналхалқӣ иборат мебошад. Ба марҳилаҳои гуногуни инкишофи иқтисодии ҷаҳонӣ чунин низомиҳои аъзори ҷаҳонӣ хос буданд:

- *станданти тиллоӣ;*
- *аъорӣ – тиллоӣ (Бреттон - Вудс);*
- *қурби аъорҳои тағйирёбандаи идорашаванда.*

Ҷар як низоми номбаршуда ба марҳилаи муайяни камолоти муносибатҳои иқтисодии байналхалқӣ мувофиқат мекунад. Бо баробари тағйирёбии шароитҳои иқтисодӣ заминаҳо барои гузариш ба низоми аъзори ҷаҳонии нав пайдор мегарданд. Таснифоти низомиҳои аъзории байналхалқӣ дар он асос меёбад, ки кадом актив барои танзим намудани номуносибӣ дар ҳисобҳои байналхалқӣ имкониятҳои фароҳам меоварад. Вобаста аз нишондоди додашуда, низоми аъзори байналхалқии тиллоӣ, тиллоӣ – девизӣ ва стандарти пулиро чудо мекунад.

Низоми стандарти тиллоӣ. Ин низом қурби устувори тиллоиро дар назар дошт. Барои мавҷудияти ин низоми асъорӣ се шартҳои асосӣ заруранд:

- муайян намудани таркиби тиллоии воҳиди пули миллий;
- нигоҳдории таносуби байни захираҳои тиллоӣ ва пешниҳоди пулӣ дар мамлакат;
- содирот ва воридоти озодонаи тилло.

Дар ҷараёни фаъолияти стандарти тиллоӣ касри тавозуни пардохт ба воситаи тилло рӯйпӯш карда мешуд, ки ба барориши тилло аз мамлакат оварда мерасонид. Оқибатҳои амал намудани ин низом камшавии миқдори пулҳо дар мамлакат, пастшавии талаботи қобили пардохт дошта ва дар натиҷа пастшавии нархҳо мебошад. Ҳамин тавр, ҳаракати тилло аз як мамлакат ба мамлақати дигар ба таври автоматӣ ҳолати тавозуни пардохтро ислоҳ мекард.

Афзалиятҳои ва норасогиҳои низоми стандарти тиллоӣ. Ба афзалиятҳои низоми тиллоӣ муътадили қурби асъорҳоро номбар кардан мумкин аст, ки онҳо ба васеъшавии савдои баналҳалқӣ аз ҳисоби паст намудани сатҳи номуайяни ва хавф мусоидат намуда, ба таври автоматӣ касратҳои тавозуни пардохтро бартараф мекарданд. Норасогиҳои низоми номбурда дар он зоҳир мегардид, ки тараққиёти дохилии иқтисодии мамлакат аз ҳолати тавозуни пардохт дар вобастагӣ қарор дошта, дар натиҷа танзими доимии макроиқтисодии дохилӣ талаб карда мешуд. Ин ҷараёнҳо дар бисёр ҳолатҳо зараровар буда, дар шароитҳои муайян ҳодисаҳои номусодиро ба монанди бекорӣ, камшавии даромадҳо ва таваррум ба миён меоварданд.

Низоми стандарти тиллоӣ то даврае амал кард, ки дар он мамлакатҳо барои таъмини қурби устувори асъорҳо до-рои захираҳои тиллоии кифоягӣ буданд. Агар дар мамлакат

касрати тилло мушоҳида карда шавад, он гоҳ ӯ дар ин низом ингиринок карда наметавонист.

Низоми стандарти тиллоӣ ба марҳилаи рушди иқтисодии муътадил ва суръати пасти таваррум дар мамлакатҳои пешрафта, ки барои фаъолияти низоми стандарти тиллоӣ дорои миқдори кифоягии тиллои монетарӣ буданд, мувофиқат мекард. Механизми ислоҳоти асърӣ беягон камбудӣ амал мекард. Маркази молиявии ҷаҳонӣ ш. Лондон буда, муътадили фунт стерлинг ба муътадили низоми стандарти тиллоӣ таъсир назаррас мерасонид.

Стандарти асърӣ – тиллоӣ. Заминаҳои ивазшавии низоми стандарти тиллоӣ бо баробари инкишофи ҳаракати байналхалқии капитал ва таҳаввули муомилоти пулӣ пайдо шуданд, ки дар ин марҳила шаклҳои ғайринақдӣ ҳисобҳо ва қарзҳо инкишоф ёфтанд. Ивазшавии механизми таъсисёбӣ ва рӯйпӯшқунии бақияи тавозуни пардохт ба миён омада, фишангҳои баробарқунии ҳисобҳои байналхалқӣ мукамал мегардиданд. Давлат ба қурби асър ба воситаи девалватсия ва ревалватсияи асър таъсири мақсаднок мерасонид.

Ҳамин тавр заминаҳо барои ивазшавии низоми стандарти тиллоӣ ба низоме ба вучуд омад, ки он афзалиятҳои низоми стандарти тиллоиро (қурби устувори асърро) нигоҳ дошта, норасогихои онро (ҷараёнҳои зараровари мутобикшавии макроиқтисодиро) қайд намояд ва дар сатҳи муайян ба шароитҳои тағйиротҳои муомилот дар миқёси иқтисодӣ ҷаҳонӣ мусоидат мекарда, пайдо шуданд.

Ҷараёни пойдоршавии низоми нави асърӣ – молиявии ҷаҳонӣ аз сабаби номӯътадилиҳои муносибатҳои беруни-иқтисодӣ шиддат ёфтанд, ки бо депрессияи солҳои 1930-ум ва ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ алоқаманд буданд.

Дар конфронси байналхалқии соли 1944 дар ш. Бреттон-Вудс (ИМА) гузаронида шуда буд, созишнома оид ба таъсис додани низоми танзимкунии қурби асъорҳои алоқаманд (созишномаи Бреттон-Вудс) бафта шуд. Ин низом инчунин номи низоми «тиллоӣ-девизӣ» гирифт, зеро ҳангоми ин низом вазифаи пулҳои ҷаҳониرو пулҳои қоғазӣ, яъне девизаҳо иҷро карда метавонистанд.

Ҳангоми низоми тиллоӣ-девизӣ чунин хусусиятҳо ба назар мерасиданд:

- тилло ба сифати асоси низом боқӣ монда, нархи он дар сатҳи 35 доллар барои 31,1 гр муқаррар карда шуда буд;
- доллари ИМА вазифаи захиравиро бо баробари тилло амалӣ гардонид, ба тилло иваз карда мешуд;
- ҳар як мамлакат таркиби тиллоӣ (доллари) воҳиди пули худро муқаррар карданиш лозим буд, яъне паритети асъорӣ байни асъори мамлақати мазкур ва асъорҳои дигар мамлақатҳои иштирокчиёни ХБА (МВФ) муайян карда мешуд;
- ҳар як мамлакат ӯҳдадор шуда буд, ки қурби асъори худро нисбати асъори дигар мамлақатҳо бетағйир нигоҳ дорад.

Ҳамин тавр низоми стандарти тиллоӣ-асъорӣ ҷорӣ шуда буд.

Низоми қурби асъорҳои тағйирёбандаи танзимшаванда. Дартар низоми Бреттон – Вудсӣ (тиллоӣ-асъорӣ) номувофиқиятҳо ба шароитҳои босуръат дигаргуншавандаи бозори ҷаҳонӣ мушоҳида кард. Афзоиши захираҳои тиллоӣ аз тараққиёти босуръати молия ва савдои байналхалқӣ оқиб монд, бинобар ҳамин нақши доллар ба сифати асъори захиравии ҷаҳонӣ баландтар шуд. Захираҳои тиллоии ИМА кам шуданд. Захираҳои доллар дар захираҳои байналхалқӣ як чанд маротиба аз захираи тиллоии ИМА зи-

ёд гаштанд, бинобар ҳамин нақши доллар ҳамчун асъори захиравии ҷаҳонӣ шубҳанок гашт. Соли 1971 ивазшавии доллар ба тилло манъ карда шуд. Курби доллар дар бозори асъорӣ таҳти таъсири талабот ва пешниҳод муайян карда мешуд, яъне доллар аз асъори мӯътадил ба асъори тағйирёбанда мубаддал шуд, ки ба дасткашӣ аз низоми стандарти тиллӣ-асъорӣ сабаб шуд.

Соли 1976 дар ҷамъомади намояндагони ХБА (МБФ) дар ш. Кингстон (Ямайка) принципҳои асосии низоми қурби асъорҳои танзимшаванда гузошта шудаанд.

Мувофиқи ин низоми тилло нақши пулҳои ҷаҳониро аз даст дод. Нархи устувори тилло аз байён рафта, нархи он танҳо дар асоси таносуби талабот ва пешниҳод муайян карда шуд.

Бонкҳо маҷбур буданд, ки тиллоро бон архи бозорӣ харидуфуруш намоянд. Айнан бо ин нарх захираҳои тиллоии давлат ва таъшилотҳои асъорӣ-молиявии байналхалқӣ фурухта шуда, асъори аз ин муомилаҳо ба даст омада ҳамчун воситаи пардохт истифода мешуданд.

Низоми аврупоии асъор. Мувофиқи Созишнома оид ба Низоми Аврупоии асъор, ки соли 1979 ба имзо расида буд, воҳиди асъори пешво – ЭКЮ ба сифати воҳиди ҳисобии мамлакатҳои аъзоёни ҷамъияти Аврупой ба миён омад. Низоми аврупоии асъор минтақаи махсуси тағйирёбии қурби асъорҳои миллии давлатҳои аврупоро ифода мекунад, ки нисбат ба доллар бо мақсадҳои таъмини мӯътадили онҳо амал мекунад. Истифодабарии ЭКЮ яке аз заминаҳои ҷорӣ намудани евро гардид.

Марҳилаи нави ҳамгироии асъорӣ-молиявии мамлакатҳои Иттифоқи Аврупо бо гузариш ба сиёсати пулию қарзии ягона, таъсис додани бонки марказии ягона ва ҷорӣ намудани асъори ягона, яъне евро алоқаманд аст. Ин гуза-

риш охиста – охиста вале бо наздикшавии нишондиҳандаҳои асосии макроиқтисодии мамлакатҳои аъзоёни Иттифоқи Аврупо амалӣ гардид.

29.3. БОЗОРИ АСЪОР.

Бозори асъор ин марказҳои расмие, ки дар онҳо харидуфурӯши асъорҳои хориҷӣ бо қурби милли амалӣ мегардад, ки дар асоси талабот ва пешниҳод таъсис меёбанд. Гардиши байналхалқии пардохте, ки бо пардохти ўҳдадорҳои шахсони ҳуқуқӣ ва воқеъии мамлакатҳои гуногун алоқаманд аст, ба воситаи бозори асъор хизматгузори карда мешавад.

Бозори асъори муосир бо хусусиятҳои зерин тавсиф карда мешавад:

- *интернатсионализиатсияшавии бозорҳои асъор дар асоси интернатсионализиатсияшавии алоқаҳои хоҷагидорӣ, истифодабарии васеъи воситаҳои электронии алоқа ва бо воситаи онҳо амалӣ гардонии ҳисобҳо ва амалиётҳо;*
- *техникаи амалиётҳо дар тӯли се шабонарӯз мувофиқи фарқият дар вақти маҳаллӣ дар ҳама гушаи дунё амалӣ гардонанда мешаванд;*
- *амалиётҳои асъорӣ ба як шакл дароварда шуда (унификатсияшуда), ҳисоббаробаркуниҳо бо воситаи ҳисобҳои муросилотии (корреспондентии) банкҳо амалӣ мегарданд;*
- *инкишофи васеъи амалиётҳои асъорӣ бо мақсади сугуртакунии хавфҳои асъорӣ ва қарзӣ;*
- *амалиётҳои спекулятивӣ ва арбитражи аз амалиётҳои асъорӣ бо муомилаҳои тиҷоратӣ алоқамандбуда зиёдтар мебошанд;*
- *номӯътадилии асъорҳо, ки қурби онҳо ба монанди моли биржавӣ, одатан тамоюли худро дорад, ки аз омилҳои функционалии иқтисодӣ вобастагӣ надоранд.*

Вазифаҳои бозори ҷаҳонии асёр. Аз нуқтаи назари функционалӣ, бозорҳои асёр барои чунин чорабиниҳо хизмат мекунад:

- амалигардонии махсуси ҳисобҳои байналхалқӣ;
- сугуртакунии хавфҳои асёри ва қарзӣ;
- алоқамандии бозорҳои ҷаҳонии асёр, қарзҳо ва молия;
- диверсификатсияи захираҳои асёри бонкҳо, фирмаҳо ва давлат;
- танзими қурби асёрҳо (бозорӣ ва давлатӣ);
- ба даст овардани фондаи спекулятивӣ аз тарафи иштирокчиёни он дар намуди фарқият дар қурби асёрҳо;
- амали гардонии сиёсати асёри, ки ба танзими давлатии иқтисодӣ равона карда шудаанд.

Нархмонии (котировкаи) асёри. Амалиётҳои асёри бе нархмонии онҳо ғайриимкон аст. Нархмонии асёрҳо ин муайян намудани қурби онҳо мебошад. Таърихан се усули нархмонии асёри хориҷӣ нисбат ба асёри миллӣ мавҷуд аст: *мустақим, ғайримустақим ва кросс-наrxмонӣ*. Нархмонии мустақими асёри нисбатан паҳн гаштааст, ки ҳангоми он қурби воҳиди асёри хориҷӣ дар асёри миллӣ ифода меёбад. Нархмонии ғайримустақим бештар дар Британияи Кабур истифода мешавад, ки дар он ҷо ин анъана дар даврае пойдор шуда буд, ки дар он асёрҳо ба фунт стерлинг баробар карда мешуданд. Кросс-наrxмонӣ ин ифодаёбии қурби ду асёр нисбати якдигар бо воситаи қурби ҳар яки онҳо нисбат ба асёри сеюм мебошад.

Талабот ва пешниҳод ба асёр. Талабот ба асёр аз тарафи воридоткунандагони ватанӣ, инвесторон, содиркунандагони моду хизматҳои ватанӣ таъсис меёбад. Пешниҳоди асёри хориҷӣ аз тарафи вридкунандагони моду хизматҳои ватанӣ, инвесторони хориҷӣ ва содиркунанда-

Ҳамзамон нархи молҳои хориҷӣ бо ифодаёбии асъори миллий баландтар шуда, дар натиҷа воридот кам мешавад ва қоғазҳои қиматноки миллии дар асъори миллий ифода ёфта арзонтар мешаванд. Ин гуна қоғазҳои қиматнок диққатҷалбкунанда шуда, ба воридшавии инвестисияҳои хориҷӣ мусоидат мекунад. Талабот ба асъори миллий аз тарафи нерезидентон дар ҳолати зиёд будани даромад аз қоғазҳои қиматнок низ афзоиш меёбад. Дар акси ҳол, агар сатҳи даромадҳо аз активҳо дар хориҷа баландтар бошад, талабот ба асъори хориҷӣ зиёд шуда, ба асъори миллий бошад кам мешавад ва дар натиҷа қурби он паст мешавад.

29.4. ҚУРБИ АСЪОР ВА МУВОЗИНАТИИ МАКРОИҚТИСОДИ.

Амалиётҳои иқтисодӣ байни иштирокчиёни муносибатҳои байналхалқӣ бе мубодилаи як асъори миллий ба дигар асъор ғайриимкон аст. Таносубҳои, ки бо он асъори як мамлакат ба асъори дигар иваз карда мешаванд, қурби асъор номида мешавад. Бо ибораи дигар ҳар як воҳиди пулии хориҷӣ қурби асъор, яъне нарх бо асъори миллии дигар мамлакат ифода ёфтара дорад. Асоси объективии қурби асъор қобилияти харидории як асъор нисбат ба асъори дигар мебошад.

Омилҳои ба қурби асъор таъсиррасонанда. Ба ҳолати қурби асъор ҳам омилҳои характери сохторӣ доштаи ҳолати иқтисодии мамлакати мазкур ифодакунанда ва ҳам омилҳои вазъиятӣ, ки зерин таъсири тамоюли тараққиёти бозори ҷаҳонӣ доимо тағйир меёбанд, таъсир мерасонанд.

Ба омилҳои сохторӣ, ки ба қурби асъор таъсир мерасонанд инҳоро дохил кардан мумкин аст:

- нишондиҳандаҳои рушди иқтисодӣ;
- ҳолати тавозуни пардохт;
- дараҷаи вобастагӣ аз сарчашмаҳои берунаи ашё;

- афзоиши массаи пулӣ дар бозори дохилӣ;
- сатҳи таваррум ва пешбиниҳои таваррумӣ;
- сатҳи мизони фоиз;
- пардохтпазирии мамлакат ва боварӣ ба асъори миллӣ дар бозори ҷаҳонӣ.

Омилҳои вазъиятӣ ба пайдоиши амалиётҳои спекулятивӣ дар бозори асъор оварда мерасонанд. дараҷаи инкишофи дигар соҳаҳои бозори ҷаҳонии молиявӣ, масалан бозори қоғазҳои қиматноке, ки бо бозори асъор рақобат мекунад ба талабот ва пешниҳоди асъор таъсир мерасонад.

Резан (режими) қурби асъор истифодабарии механизми нигоҳдории таносуби байни қурби мубодилавии асъори мамлакати мазкур ба асъори мамлакати дигарро дар назар дорад. Дар вобастагӣ аз ҷоришавии қурби асъор, қурби устувор ва тағйирёбандаи асъорро фарқ мекунан.

Қурби асъори устувор ин таносуби ҷоришудаи байни асъорҳои миллӣ мебошад, ки тағйиротҳои он ба ин ё он тараф дар ҳудудҳои 0,75-1% ба миён омаданаш мумкин аст. Ба афзалиятҳои низоми қурби асъори устувор камшавии хавф ва номуайянии дохил мешаванд, ки бо савдо ва молияи байналхалқӣ алоқаманд аст. Лекин имконияти нигоҳдории қурби устувори асъор аз ду шартҳои боҳам алоқаманд вобаста аст:

- мавҷудияти захираҳои кифоягӣ;
- ба миён омадани қасратҳои тавозуни пардохти ҳаҷман хурди тасодуфӣ.

Қурби асъори тағйирёбанда зери таъсири талабот ва пешниҳод озодона тағйир ёфта, давлат ба он дар ҳолати шароитҳои муайян бо воситаи интервенсияҳои асъорӣ таъсир расонида метавонад.

Ивазшавандагии асъорҳо ин категорияи муносибатҳои пулии байналхалқӣ мебошад. Ивазшавандагии асъор гуфта,

имконияти кафолатноки мубодилаи асъори миллиро ба асъорҳои хориҷӣ бо қурби дар бозори асъор муайян шуда, дар назар доранд.

Ҳангоми баҳодихии ҳислати ивазшавандагии асъор пирнсипи муайянкунанда дараҷаи маҳдудиятҳои асъорӣ ва ё мавҷуд набудани онҳо ба ҳисоб меравад. Ивазшавандагии асъор барои баланд намудани самаранокӣ ва тағйирпазирии иқтисодиёти миллий, кушодшавии иқтисодиёт ва алоқамандии он бо бозори ҷаҳонӣ зарур аст.

Дар адабиёти иқтисодӣ ивазшавандагии асъорро ба ивазшавандагии озод ва ивазшавандагии қисмӣ ҷудо меку-
нанд. Асъор ҳамон вақт озодона ивазшаванда ба ҳисоб мера-
вад, ки агар соҳибони он (фирмаҳои хориҷӣ ва миллий, шаҳрвандон) бе монеъа онро ба асъорҳои дигар иваз карда
тавонанд ва ин асъор дар ҳама амалиётҳои асъорӣ истифода-
бурда шавад. Айнан асъорҳои озодона ивазшаванда дар айни
ҳол вазифаи пулҳои ҷаҳониро иҷро мекунанд. Асъорҳои
қисман ивазшаванда барои намудҳои амалиётҳо ин ё он
монеъаҳо доранд.

Ба сифати воситаи пардохти байналхалқӣ асъори озо-
дона ивазшавандаи оддӣ истифода нашуда, балки асъорҳои
устувор, яъне воҳидҳои пулии давлатҳои пурқудрат истифо-
да мешаванд.

Қурби асъор дар ислоҳоти макроиқтисодӣ ва таъмини
ҳолати мувозинатии тавозунҳои дохилӣ ва берунаи иқтисодӣ
нақши заруриро мебозад. Тавозуни дохилӣ гуфта таъмини
чунин таносуби сатҳи истеҳлолот ва нархҳо дарк карда меша-
вад, ки дар он шуғли пурра (2-3% бекории фриксионӣ бо на-
зардошти коргарон ва ҷои корӣ) ва сатҳи пасти таварруми
устувор (2-3% солона) таъмин карда шавад. Ҳолати тавозуни
беруна баробарии тавозуни пардохтро ба сифр ва ё вайрон-

шавии тавозунро бо мақсадҳои ғанигардонидани захираҳои асъорӣ аз ҳисоби бақияи мусбӣ дар назар дорад.

Қурби асъор ва модели IS-LM-BP. Модели кейнси ислоҳоти иқтисодии кушод вобаста ба иқтисодии байналхалқӣ инкишофи худро дар модели IS-LM-BP ифода ёфтааст, ки аз тарафи иқтисодчии англис Ч.Хикс ва иқтисодчии америкӣ Э.Хансен таҳия гардидааст. Ин модел чунин ғаносуби сатҳи даромадхоро ва мизони фоизро дар назар дорад, ки дар он мувозинатӣ дар се секторҳои иқтисодӣ, сектори асли, пулӣ ва беруна таъмин карда мешавад.

Мувозинатӣ дар ҳама секторҳои иқтисодӣ бо воситаи истифодабарии фишангҳои алоҳида ва якҷояи сиёсати давлатӣ ба менади хароҷотҳои буҷетӣ, танзими массаи пулӣ ва қурби асъор таъмин шудани мумкин аст.

МАВЗӢИ 30. ТАВОЗУНИ ПАРДОХТ.

- 30.1. *Сохтор ва алоқамандии ҳисобҳои тавозуни пардохт.*
- 30.2. *Касри тавозуни пардохт ва тарзҳои молиягузорию он.*
- 30.3. *Нақши макроиқтисодии тавозуни пардохт.*

Интернационализатсияи ҳаёти хоҷагидорӣ инкишофёфтаи стода, глобализатсияшавӣ он, васеъшавӣ чараёнҳои ҳамгирӣ, алоқамандӣ ва баҳам вобастагии иқтисодиётҳои миллӣ дар шароитҳои муосир омили зарурии тараққиёти иқтисодиёти ҷаҳонӣ ба ҳисоб меравад. Бинобар ҳамин мувозинатии берунаи иқтисодиёт, ҳолати тавозунҳои савдо ва пардохт, сатҳи қурби асъор ба мақсадҳои афзалиятноки сиёсати иқтисодии давлат баромад мекунад.

Дар шароитҳои муосир ба иқтисодиёти дохилӣ ва сиёсати макроиқтисодӣ омили ҷоришавӣ байналхалқии капиталҳо таъсир мерасонанд. Имрӯзҳо миқёси муомилаҳо дар бозорҳои асъорӣ, бозорҳои фондии байналхалқӣ ва бозори капитал аз ҳаҷми савдои байналхалқӣ чандинкрат зиёд гаштааст.

Баҳодихии объективӣ муносибатҳои иқтисодиётҳои миллӣ ва иқтисодиёти ҷаҳонӣ дар ҳамалоқамандии байни ҳамдигар бо воситаи тавозуни пардохт амалӣ гаштанаш мумкин аст.

30.1. СОХТОР ВА АЛОҚАМАНДИИ ҲИСОБҲОИ ТАВОЗУНИ ПАРДОХТ.

Муайянкунии тавозуни пардохт. Тавозуни пардохт гуфта, хулосабароии арзиши ҷамъи алоқаҳои иқтисодиёти миллӣ бо хоҷагии ҷаҳонӣ барои давраи муайян (одатан як сол) дарк карда мешавад. Ҳама пардохтҳо барои молҳои воридшаванда, даромад аз молҳои содиршаванда, қарзгирӣ ва рӯйпӯшкунӣ қарзҳо дар шакли арзишӣ ифода ёфтанишон мумкин аст. Ин чараён имконият медиҳад, ки ҳамаи ин

нишондиҳандаҳо ба як маҳраҷи умумӣ, яъне тавозуни пардохт оварда шаванд.

Принсипҳои асосии тартиб додани тавозуни пардохт. Хангоми тартиб додани тавозуни пардохт принсипи навишти дутарафа истифода мешавад, яъне ҳар як амалиёт бояд ду маротиба бо ишораҳои гуногун бақайд гирифта шуданаш лозим аст. Аз ҳамин сабаб тавозуни таниҷавӣ бояд дар ҳолати баробарӣ қарор гирифтаниш зарур аст. Лекин дар амал ин талабот дар як қатор ҳолатҳо риоя нашуданиш мумкин аст, пеш аз ҳама барои он ки хангоми тартиб додани тавозун маълумотҳо аз сарчашмаҳои гуногун истифода мешаванд. Дар натиҷаи чунин ҳолати мавҷуда дар тавозуни пардохт қисми махсус «хатоӣ ва иштибоҳҳо» ба назар гирифта мешавад.

Соҳтори тавозуни пардохт. Тавозуни пардохт аз ду қисми асосӣ иборат аст: **ҳисоби амалиётҳои ҷорӣ ва ҳисоби амалиётҳои бо капитал ва фишангҳои молиявӣ.**

Қисми зарурии тавозуни пардохт ҳисоби амалиётҳои ҷорӣ ба ҳисоб меравад. Дар ҳисоби амалиётҳои ҷорӣ ҳама даромадҳо аз содироти молу хизматҳо ва ҳама хароҷотҳои резидентон барои мол ва хизматҳои воридотӣ, инчунин даромадҳо аз хизматрасониҳои омилӣ ва трансфертҳои ҷорӣ ифода меёбанд.

Фарқи байни содироти молӣ ва воридоти молӣ тавозуни савдори нишон медиҳад, ки яке аз қисмҳои зарурии тавозуни пардохт ба ҳисоб меравад. Одатан гумон карда мешавад, ки барзиёдии содирот аз воридот, яъне бақияи мусбӣи тавозуни савдо нишондиҳандаи солимии ҳолати иқтисодӣ ба ҳисоб меравад, зеро талаботи зиёди ҷаҳонӣ ба молҳои мамлақати мазкур оид ба рақобатпазирии онҳо шаҳодат медиҳад ва ҳамзамон харидорон дар бозори дохили молҳои вағаниро нисбат ба молҳои воридотӣ афзалтар меҳисобанд.

Лекин чунин муносибат ба баҳодиҳии ҳолати тавозуни савдо на ҳама вақт дурус аст. Аз як тараф, агар дар мамлакат рушди иқтисодӣ ба назар расад, он гоҳ маҷмуи талабот ва аз он ҷумла талабот ба молҳои воридотӣ зиёд мешавад. Дар чунин ҳолат тавозуни савдо манфӣ шуданиш мумкин аст. Аз тарафи дигар, бакияти мусбии тавозуни савдо оид ба ҳолати бӯҳрони иқтисодиёти миллӣ шаҳодат медиҳад, ки дар чунин ҳолат содирот аз ҳисоби камшавии талабот дар бозори дохилӣ зиёд мешавад.

Дар ҳисоби амалиётҳои ҷорӣ содирот ва воридоти хизматрасониҳои ғайриомилӣ (пардохтҳои бо нақлиёт, сугуртакунӣ, туризми байналхалқӣ, сохтмон, амалиётҳои молиявӣ, хизматрасониҳои ахборотӣ), даромадҳо аз хизматрасониҳои омилӣ (пардохти меҳнат, даромад аз инвеститсияҳо) ва трансфертҳои ҷорӣ (интиқоли пули муҳочирон, ёрии гуманитарӣ дар шакли мол ва хизматҳои истеъмолий) ифода карда мешаванд.

Қисми дуҷуми тавозуни пардохт ҳисоби амалиётҳо бо капитал ва фишангҳои молиявӣ мебошад. Вақте ки оид ба ҳаракати байналхалқии капитал суҳан меронанд, он гоҳ ҳаракати капитали ҷисмони нею, балки ҳаракати капиталро дар шакли пулӣ дар миқёси байналхалқӣ дар назар доранд, ки бо худ ҳаракати воситаҳои молиявиро байни қарздиҳандагон ва қарзгирандагон дар мамлакатҳои гуногун қарор доштаро ифода мекунанд.

Дар ҳисоби амалиётҳо бо капитал ва фишангҳои молиявӣ трансфертҳои капитали (гузаронидани ҳуқуқҳои моликиятӣ ба активҳои асосӣ, рӯйпӯшкунии қарзҳо ва ғайраҳо) инчунин амалиётҳои бо активҳо ва ӯҳдадорихҳои (пассивҳои) резидентон нисбат ба нерезидентон ифода меёбад. Ҳангоми таҳлили қисмҳои таркибии ин ҳисоби тавозуни

пардохт муайян намудани равиши ҳаракати капитал, яъне воридшавӣ ва ё баромадани он дар шакли пулӣ аҳамияти калон дорад.

Бақияи мусбӣи ҳисоби ҳаракати капитал ҳамчун воридшавии софи капитал ба мамлакат муайян карда мешавад. Чунин воридшавӣ ҳангоми зидшавии активҳои хориҷӣ ба мамлакат (масалан, хариди қоғазҳои қимматноки мамлакати мазкур за тарафи нерезидентон) ва ё камшавии активҳои хориҷии мамлакат (масалан, фуруши қоғазҳои қиматноки мамлакати хориҷӣ аз тарафи резидентони мамлакати мазкур) ба миён омаданаш мумкин аст. Баръакс, содиршавии соф ва ё барориши капитал дар ҳолати касрати ҳисоби ҳаракати капитал ба назар мерасад, ки дар ин ҳолат хароҷот барои хариди активҳо аз хориҷа аз даромадҳои фуруши ингуна қоғазҳо ба хориҷа зиёдтаранд.

Умуман, ҳама ҷоришавиҳои байналхалқии капитал, ки дар ҳисоби амалиётҳои бо капитал ва фишангҳои молиявӣ инъикос меёбанд бо ҷоришавиҳои байналхалқии воситаҳои пулии бо ҳисоби амалиётҳои ҷорӣ алоқаманд буда баробар бошанд. Агар ҳисоби амалиётҳои ҷорӣ бо бақияи мусбӣ ҳосил шавад, ҳамзамон бояд барориши софи капитал ба миён ояд. Ҳангоми мавҷуд будани касрати ҳисоби амалиётҳои ҷорӣ бояд воридшавии софи капитал ба миён омаданаш лозим аст. Дарк намудани чунин алоқамандии ҳисобҳо хеле сода мебошад. Мол ва хизматҳоро содирот намуда, мамлакат асбори хориҷиро ба даст оварда, ҳангоми воридот кардани мол ва хизматҳо бошад, асбори хориҷиро аз даст медиҳад. Агар воридот аз содирот зиёд бошад, он гоҳ ҳисоби амалиётҳои ҷорӣ бақияи манфӣ дошта, мамлакат маҷбур аст дар бозори байналхалқии капитал ҳамчун қарзгирианда баромад кунад. Дар ҳолати мусбӣ будани бақияи ҳисоби ҷорӣ

мамлакат баръакс ба сифати қарздиҳанда ба ҳамкорони хориҷии худ баромад мекунад, то ки онҳо воридоти хуро пардохт карда тавонанд.

30.2. КАСРИ ТАВОЗУНИ ПАРДОХТ ВА ТАРЗҲОИ МОЛИЯГУЗОРИИ ОН.

Каср ва ё бақияи мусбии ҳисоби амалиётҳои чорӣ бояд ба бақияи мусбӣ ва ё касри ҳисоби амалиётҳо бо капитал ва фишангҳои молиявӣ мувофиқат кунад. Лекин ҳолате ба миён омаданиш мумкин аст, ки дар давраи муайян резидентони мамлакат дар натиҷаи амалиётҳои «автономӣ» (ки ба тарзи мустақим амали мегарданд) умуман барои хариди молу хизматҳои хориҷӣ ва активҳо нисбат ба даромади аз фуруши молу хизматҳо ва активҳои худ ба нерезидентон ба даст меомада зиёдтар маблағ сарф мекунад. Дар чунин ҳолат тавозуни пардохти умумӣ бо касрат чамъбаст карда мешавад.

Барои танзимкунии тавозуни пардохт дар ҳолати номутаносибии ҳисоби амалиётҳои чорӣ, яъне мавҷуд набудани воридшавии воситаҳои лозимӣ барои пардохти воридоти мол ва хизматҳо, ҳукумат чунин чораҳоро амалӣ мегардонад, ба монанди деволватсияи асъори милли барои ҳавасмандгардонии содирот ва ё ҷалб намудани қарзҳои берунаи иловагӣ. Танҳо дар ҳолати вучуд надоштани имкониятҳои амал намудани ин чорабиниҳо (пастшавии қурби асъори милли ба таварруми шиддатнок (гиперинфлятсия) оварда расонида, қарзҳои иловагии беруна дастнорас мебошанд), ҳукумат активҳои захиравиро барои пардохти ҳисобҳои беруна истифода мебарад.

Активҳои захиравӣ ин активҳои бозорگیرӣ мамлакат, ки таҳти назорати ҳокимияти пулӣ ва ё ҳукумат қарор дошта, дар ҳама лаҳза аз тарафи онҳо барои молиягузориҳои касрати тавозуни пардохт ва танзими қурби асъори милли истифода

шуданашон мумкин аст. Активҳои захиравӣ инҳоро дар бар мегиранд: тиллоӣ монетарӣ¹¹; асъори хориҷӣ дар намуди пулҳои нақд, депозитҳо ва қоғазҳои қиматнок; ҳуқуқҳои махсуси қарзгирӣ (СДР); воситаҳои пардохт ва захиравие, ки аз тарафи ХБА (МВФ) бароварда мешаванд ва мавқеи захиравии мамлакат дар ХБА, ки 25% квотаи онро дар бар гирифта, дар ҳудудҳои он мамлакат ҳуқуқ дорад қарзи автомати ХБА ба даст орад.

Одатан Бонки марказӣ дар бозори асъор, асъори хориҷиро меҳарад ва ё мефурушад, то ки ба вазъияти макроиқтисодии пайдоргардида, махсусан ба қурби мубодилавии асъори миллӣ таъсир расонад. Чунин муомилаҳо, ки аз тарафи бонки марказӣ амалӣ гардонида мешаванд, **интервенсияҳои расмӣ асъорӣ** номида мешаванд.

Дар ҳолати ба миён омадани номувозинатии тавозуни пардохт, мамлакат бо якҷанд роҳҳо метавонад мувозинатии бозориро барқарор намояд. Ба ғайр аз харҷ ва ё зиёд намудани активҳои захиравӣ, давлат метавонад молиягузори мустақими бақияи номувозинатии тавозуни пардохтро бо воситаи зиёд ва ё кам намудани маблағи софи воситаҳои аз мақомотҳои расмӣ дар дигар мамлакатҳо ва ё бозорҳои молиявии қисмӣ қарз гирифташуда амалӣ гардонад.

Ба ғайр аз ин, давлат бо мақсадҳои батанзимдарории тавозуни пардохт метавонад чораҳои маъмурӣ (мисол назорат аз болои чоришавии капитал) ва ё интервенсияро дар бозори асъорӣ амалӣ гардонад.

¹¹ Тиллоӣ монетарӣ тиллоӣ навъи 995/1000 дар назар дошта, дар маҳзанҳои (анборҳои) Бонки марказӣ ва ҳукумат нигоҳ дошта шуда, дар ҳар лаҳза бар ивази асъори хориҷӣ дар бозори ҷаҳонӣ ва ё ба ташиклотҳои байналхалқӣ фурухта шуданаш мумкин аст.

30.3. НАҚШИ МАКРОИҚТИСОДИИ
ТАВОЗУНИ ПАРДОХТ.

Ҳолати тавозуни пардохт ва қисмҳои алоҳидаи он аз нуқтаи назари мувозинатии макроиқтисодӣ аҳамияти ниҳоят калон дорад, бинобар ҳамин мушоҳида намудани алоқамандии макроиқтисодӣ бо назардошти нишондодҳои тавозуни пардохт зарур аст.

Чи хеле ки маълум аст дар иқтисодиёти кушод баробарии даромадҳо ва хароҷотҳои умумӣ бо баробарии асосии макроиқтисодӣ ифода меёбад:

$$Y = C + I + G + Xn \quad (30.1)$$

Айнияти асосии макроиқтисодӣ нишон медиҳад, ки содироти соф нишондиҳандаи зарурии ҳолати иқтисодиёт мебошад. Агар қисми рости айнияти мазкур хароҷотҳои умумиро барои маҳсулоти дар дохили мамлакат истеҳсол шударо ифода кунад, он гоҳ тағйирёбии дар содироти соф тағйирёбии ҳаҷми маҷмӯи талаботро дар назар дорад, ки ба тағйирёбии ҳаҷми истеҳсолот ва шуғл оварда мерасонад.

Таносуби мувозинатии макроиқтисодии дохилӣ ва берунаро бо воситаи дигаргун намудани айнияти асосии макроиқтисодӣ ифода қадан мумкин аст:

$$Xn = Y - (C + I + G) \quad (30.2)$$

Содироти соф дар ин баробарӣ ҳамчун фарқи байни даромадҳои умумӣ (МУД) ва хароҷотҳои умумии резидентони мамлақати мазкур бо назардошти сектори давлатӣ нишон дода шудааст.

Содироти софи мусбӣ дар назар дорад, ки МУД-и истеҳсолшуда аз хароҷотҳои умумӣ зиёд аст (яъне мамлакат нисбат истеъмолоти худ зиёдтар истеҳсол мекунад). Дар ин

ҳолат сатҳи некуаҳволии миллат нисбат ба имкониятҳои аслии иқтисодиёт пасттар мешавад.

Содироти софи манфӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки харочотҳои умумӣ аз даромадҳо зиёд мебошанд (яъне мамлакат нисбат ба ҳаҷми истеҳсолати худ зиёдтар истеъмом мекунад). Чунин ҳолат ҳамон вақт имконпазир аст, ки агар мамлакат ба қарз зиндагӣ кунад. Лекин қарзхоро дар оянда бо фоиз баргардонидан лозим аст, бинобар ҳамин имконияти имрӯз аз имкониятҳои аслии иқтисодӣ зиёдтар сарватмандона зиндагӣ кардан дар оянда ба паст шудани некуаҳволии аҳоли сабаб мешавад.

Ҳамаи ин гуфтаҳо маънои онро дорад, ки муаммои мувозинати ҳисобҳои тавозуни пардохт интихоби воситаҳоро дар назар дорад, ки мувозинати байни даромадҳо ва харочотҳои умумиро барқарор намоянд.

Бо баробарии дар боло қайд шуда якҷанд дигаргуниҳоро амалӣ мекунем.

Агар ба тарафи рости баробарӣ андозҳои софро TN чамкунем, он гоҳ чунин баробариро ҳосил мекунем:

$$X_n = Y - C - TN + TN - G - I \quad (30.3)$$

Фарқи байни даромадҳо ва ҷамъи истеъмомлот ва андозҳои соф андозаи пасандозҳои хусусиро (S_p) нишон медиҳад.

$$Y - C - TN = S_p \quad (30.4)$$

Фарқи байни андозҳои соф ва харочотҳои давлатӣ ба барзиёдии (профитсита) бучети давлатӣ ва ё пасандозҳои давлатӣ (S_G) баробар аст:

$$TN - G = S_G \quad (30.5)$$

Ҷамъи пасандозҳои хусусӣ ва давлатӣ ба андозаи пасандозҳои миллий (S_N) баробар аст:

$$S_p - S_G = S_N \quad (30.6)$$

Аз ин баробарҳои дар боло қайд шуда ҳаҷми содироти софро чунин қайд намудан мумкин аст:

$$X_n = (Y - C - TN) + (TN - G) - I = S_N - I \quad (30.7)$$

Аз ин баробарӣ дидан мумкин аст, ки содироти соф ба фарқи байни пасандозҳои миллӣ ва инвеститсияҳои миллӣ баробар аст. Ин баробариро дигаргун намуда, чунин баробариро ҳосил кардан мумкин аст:

$$X_n + (I - S_N) = 0 \quad (30.8)$$

Ин баробарӣ нишон медиҳад, ки дар иқтисодиёти кушод байни чоришавиҳои берунииқтисодии молу хизматҳо ва чоришавиҳои молиявӣ дар бозори капитал алоқаманди вучуд дорад.

Агар инвеститсияҳои дохили аз пасандозҳои миллӣ зиёд бошанд ($I > S_N$), он гоҳ барзиёдии инвеститсияҳо бояд аз ҳисоби мамлакатҳои хориҷа бо воситаи воридшавии капитал ва ё қарзгирӣ рӯйпӯш карда мешавад. Дар навбати худ ин қарзҳо ба мамлакат имконият медиҳанд, ки мол ва хизматҳоро нисбат ба содирот зиёдтар ворид мекунад ($IM > Ex$), яъне содироти соф дар ин ҳолат бузургии манфиро ташкил мекунад ($Ex < 0$). Дар миқёси ҷаҳонӣ мамлакат ба сифати қарзгиранда баромад мекунад.

Агар пасандозҳои миллӣ аз инвеститсияҳои дохили зиёд бошад, он гоҳ пасандозҳои барзиёд ба хориҷа инвеститсия карда шуда, барои қарздиҳии ҳамкории хориҷӣ истифода мешавад. Ба дигар мамлакатҳо ин қарзҳо лозим мешавад, зеро содироти мол ва хизматҳо аз мамлакати мазкур аз ҳаҷми воридоти ӯ зиёд мебошад, яъне содироти соф бузургии мусбӣ аст ($Ex > 0$). Дар миқёси ҷаҳонӣ мамлакат ба сифати қарздиҳанда баромад мекунад.

Ҳамин тавр, айнияти асосии макроиқтисодӣ, ки шароитҳои мувозинати дохило инъикос мекунад бо ҳисобҳои тавозуни пардохт, яъне бо шароитҳои мувоизангии беруна алоқаи зич доранд.

Таҳлили алоқамандҳои макроиқтисодӣ дар асоси айнияти даромадҳо ва хароҷотҳои умумӣ бо ҳулосае тасдиқ карда мешавад, ки мувофиқи он ҳисоби ҳаракати капитал ва ҳисоби амалиётҳои қорӣ тавозуни пардохт якдигарро мувозинат мекунад. Қасрати ҳисоби амалиётҳои қорӣ бо воридшавии софи капитал молиягузори карда мешавад. Дар нобати худ бақияи мусбии ҳисоби амалиётҳои қорӣ бо барориши софи капитал алоқаманд аст.

РӯИХАТИ АДАБИЁТҶОИ ИСТИФОДАШУДА
(БО ЗАБОНИ АСЛИӢ).

1. Агапова Т.А., Серегина С.Ф.. Макроэкономика (учебник)/Под общей ред. А.В. Сидоровича. М., 2004.
2. Баликоев В.З. Общая экономическая теория (учебное пособие). - Новосибирск, 2000.
3. Вечканов Г.С., Вечканова Г.Р.. Микро - и макроэкономика (энциклопедический словарь). С.Пб., 2001.
4. Ивашковский С.Н.. Микроэкономика (учебник) М., 2001.
5. Ивашковский С.Н.. Макроэкономика (учебник) М., 2000.
6. Алексей Киреев. Международная экономика. Ч. 1.2 (учебное пособие). М., 1999.
7. Курс экономической теории (учебник) /Под общей ред/ Чепурина М.И., Киселевой Е.А. - Киров, 2002.
8. Курс экономической теории (учебное пособие) /Руководитель авторского коллектива и научный редактор А.В. Сидорович. М.. 2001.
9. Курс экономики (учебник) /Под ред. Б.А. Райзберга, М., 2000.
10. Матвеева Т.Ю. Введение в макроэкономiku (учебное пособие). М., 2002.
11. Макроэкономика: теория и российская практика (учебник) / Под ред. А.Г. Грязновой и И.Н. Думной. М., 2005.
12. Микроэкономика: теория и российская практика (учебник) / Под ред. А.Г. Грязновой и И.Н. Думной. М., 2005.
13. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения (учебник) /Под ред. Л.Н. Красавиной. М., 2001.
14. Национальное счетоводство (учебник) / Под ред. Б.И. Башка-това, М., 2002 г.
15. Нуреев Р.М.. Курс микроэкономики (учебник). М., 2001.
16. Ревинский И.А.. Международная экономика и мировые рынки (учебное пособие). - Новосибирск, 1998.

17. Романов В.Н., Романова Г.В. Современная экономика в вопросах и ответах (микроэкономика). СПб. дддд
18. Рузавин Г.М.. Основы рыночной экономики (учебник-пособие). М., 1996.
19. Руководство по платежному балансу.5 - е изд. 1993, МВФ.
20. Тарануха Ю.В., Земляков Д.Н.. Микроэкономика (учебник)/ Под ред. А.В. Сидоровича. М., 2002.
21. Экономическая теория (учебник) /Под ред. А.И. Добрынина, Л.С. Тарасевича, Санкт-Петербург, 2001 г.
22. Экономика (учебник по курсу " Экономическая теория") /Под ред. А.С. Булатова. М., 1999.
23. Экономическая теория (учебник) /Под общей ред. В.И. Видяпина, А.И. Добрынина, Г.П. Журавлевой, Л.С. Тарасевича, М., 2002.
24. Экономическая теория (учебник) /Под ред. А.Г. Грязновой, Т.В.Чечелевой. М., 2003.
25. Экономическая теория. Микроэкономика - 1,2.(учебник)/Под общей ред. Г.В. Журавлевой. М., 2004.
26. Хрестоматия по экономической теории / (составитель .Е.Ф. Борисов/ М., 2000.
27. Ядгаров Я.С.. История экономических учений (учебник)/ М., 2000.
28. Экономика в вопросах и ответах /Под ред.И. П. Николаевой. М.,2003.
29. Экономическая теория (политэкономика), (учебник) /Под ред. В. И. Ведяпина, Г.П. Журавлевой. М., 2005.
30. Экономика (учебник для неэкономических вузов / Под ред. Е. Н. Лобачевой. М., 2004.
31. Елисеев А. С. Современная экономика (учебное пособие). М., 2005.

МУНДАРИҶА

Пешгуфтор.....	3
Пешгуфтор ба наشري тоҷикии китоб.....	5
ҚИСМИ 1. МУҚАДДИМАИ НАЗАРИЯИ ИҚТИСОДӢ.....	6
Мавзӯи 1. Пайдоиш ва марҳилаҳои асосии инкишофи назарияи иқтисодӣ.....	7
1.1. Инкишофи афкори иқтисодӣ то меркантилизм.....	7
1.2. Саҳми меркантилистон ва физиократҳо ба илми иқтисодӣ.....	10
1.3. Иқтисоди сиёсии классикӣ.....	16
1.4. Таълимоти иқтисодии к.маркс.....	21
1.5. Назарияҳои иқтисодии муосир.....	24
Мавзӯи 2. Мазмун ва усулҳои назарияи иқтисодӣ.....	34
2.1. Таҳаввули афкорҳо оид ба мазмуни назарияи иқтисодӣ.....	35
2.2. Маънидодкунии муосири мазмуни назарияи иқтисодӣ.....	38
2.3. Вазифаҳои назарияи иқтисодии муосир.....	39
2.4. Усулҳои назарияи иқтисодӣ.....	41
2.5. Назарияи иқтисодӣ дар низоми илмҳо.....	45
ҚИСМИ 2. ИҚТИСОДИ СИЁСИ.....	50
Мавзӯи 3. Масъалаҳои умумии иқтисоди сиёсӣ.....	51
3.1. Қонунҳо ва категорияҳои инкишофи ҷамъият.....	51
3.2. Тақсироти ҷамъиятии меҳнат – сарчашмаи тараққиёти иқтисодӣ.....	55
3.3. Манфиатҳои иқтисодӣ – қувваи асосии ҳаракатдиҳандаи тараққиёти иқтисодӣ.....	60
3.4. Инсон дар низоми иқтисоди бозорӣ.....	65
3.5. Моликият ва моделҳои ташкили низомҳои иқтисодӣ.....	73
Мавзӯи 4. Истеҳсолоти ҷамъиятӣ – асоси инкишофи ҷамъият.....	86
4.1. Истеҳсолот ҳамчун ҷараёни меҳнати ҷамъиятӣ. Унсурҳои оддии ҷараёни меҳнат.....	86
4.2. Қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолӣ.....	89

4.3. Муаммои маҳдудияти захираҳо ва номаҳдудии эҳтиёҷотҳо.....	91
4.4. Омилҳои истеҳсолот.....	94
4.5. Муаммоҳои комбинатсияҳо, ивазшавӣ ва истифодабарии самараноки омилҳои истеҳсолот.....	96
4.6. Қонуни камшавандаи ҳосилнокии (боздеҳи) интиҳой ва афзоиши хароҷоти иловагӣ.....	101
4.7. Маҳсули истеҳсолот.....	102
Мавзӯи 5. Пойдоршавӣ ва моҳияти истеҳсолоти молӣ. Назарияи иқтисодии мол, арзиш ва нарх.....	105
5.1. Шароитҳои пайдоиш ва хусусиятҳои асосии истеҳсолоти молӣ. Нақши истеҳсолоти молӣ дар инкишофи иқтисодии ҷамъият.....	105
5.2. Тавсифи истеҳсолоти молӣ.....	106
5.3. Мол ва хусусиятҳои он.....	108
5.4. Назарияҳои арзиш, фойданокӣ ва қимат.....	110
5.5. Инкишофи шаклҳои арзиш ва пайдоиши пул.....	116
Мавзӯи 6. Муносибатҳои бозорӣ. Моҳият, вазифаҳо ва сохтори бозор.....	122
6.1. Муносибатҳои бозорӣ. Таҳаввули афкорҳо оид ба бозор.....	122
6.2. Сохтори бозор. Вазифаҳо ва нақши бозор дар истеҳсолоти ҷамъиятӣ.....	129
6.3. Инфрасохтори бозор.....	133
6.4. Субъектони асосии иқтисоди бозорӣ.....	136
6.5. Моделҳои иқтисоди бозорӣ.....	139
Мавзӯи 7. Рақобат ва бозор.....	144
7.1. Моҳияти рақобат ҳамчун категорияи иқтисодӣ.....	144
7.2. Вазифаҳои рақобат.....	147
7.3. Намудҳои рақобат.....	150
7.4. Рақобати дохилисоҳавӣ ва байнисоҳавӣ.....	159
Мавзӯи 8. Механизмҳои амалкунандаи бозор.....	163

8.1. Механизми бозорӣ: мафҳум, моҳият ва унсурҳои ҳамкориҳои онҳо.....	163
8.2. Талабот – унсури механизми бозорӣ.....	166
8.3. Пешниҳод – унсури механизми бозорӣ.....	178
8.4. Нархи мувозинатӣ ва мувозинатии ҳаҷми талабот ва пешниҳод.....	183
ҚИСМИ 3. НАЗАРИЯИ МИКРОИҚТИСОД.....	200
Мавзӯи 9. Назарияи рафтори истеъмолкунанда.....	201
9.1. Маржинализм ва назарияи рафтори истеъмолкунанда.....	202
9.2. Кардинализм: фойданокӣи интиҳони неъматҳо ва мувозинатии истеъмолкунанда.....	206
9.3. Ординализм: категорияи афзалиятҳои истеъмолкунанда.....	211
Мавзӯи 10. Бозори омилҳои истеҳсолот.....	219
10.1. Муаммоҳои умумии талабот ба захираҳои иқтисодӣ.....	219
10.2. Бозори меҳнат ва музди меҳнат.....	222
10.3. Бозори капитал ва фойз.....	239
10.4. Бозори захираҳои замин ва рентаи замин.....	263
Мавзӯи 11. Соҳибкорӣ ва фоида.....	272
11.1. Моҳият ва шаклҳои соҳибкорӣ.....	272
11.2. Таъсисёбии капитали соҳибкорӣ ва гардиши он.....	277
11.3. Фоида ва вазифаҳои он.....	280
11.4. Фоидаи муқаррарӣ ва иқтисодӣ.....	283
11.5. Сарчашмаҳои фоидаи иқтисодӣ.....	286
Мавзӯи 12. Хароҷоти истеҳсолот, моҳият ва сохтори он.....	290
12.1. Табиати хароҷот: муҳосиботӣ, алтернативӣ, айён ва ноайён, хароҷотҳои иқтисодӣ.....	291
12.2. Хароҷот дар давраи кӯтоҳмуддат.....	297
12.3. Хароҷот дар давраи дарозмуддат.....	306
12.4. Назарияи хароҷот.....	309
Мавзӯи 13. Фирма дар низоми муносибатҳои бозорӣ.....	313
13.1. Табиати фирма.....	313

13.2. Рафтори фирма дар шароити рақобати мукаммал.....	323
13.3. Фирма дар шароити рақобати номукаммал.....	329
Қисми 4. Назарияи макроиқтисод.....	341
Мавзӯи 14. Нишондиҳандаҳои асосии макроиқтисодӣ.	
Низоми ҳисобгирии миллӣ (НҲМ).....	342
14.1. Мафҳуми тақрористехсолати ҷамъиятӣ.....	342
14.2. Гирдгардиши маҳсулот, даромадҳо ва хароҷотҳо дар иқтисодиёти миллӣ.....	350
14.3. Нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ ва усулҳои ҳисоб намудани онҳо.....	357
14.4. МУД – нишондиҳандаи марказии НҲМ.....	364
Мавзӯи 15. Маҷмӯи талабот ва маҷмӯи пешниҳод.....	379
15.1. Маҷмӯи талабот ва омилҳои он.....	379
15.2. Маҷмӯи пешниҳод дар моделҳои классикӣ ва кейнсӣ.....	391
15.3. Маҷмӯи пешниҳод дар давраҳои кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат.....	398
15.4. Шокҳои маҷмӯи талабот ва маҷмӯи пешниҳод.....	403
Мавзӯи 16. Истеъмомлот, пасандоз, инвеститсияҳо ва таъсири онҳо ба ҳаҷми муд.....	406
16.1. Истеъмомлот ҳамчун қисми таркибии маҷмӯи хароҷотҳо.....	406
16.2. Пасандозҳо ҳамчун қисми таркибии даромадҳо.....	409
16.3. Инвеститсияҳо ҳамчун қисми таркибии маҷмӯи хароҷотҳо.....	410
Мавзӯи 17. Мувозинатии макроиқтисодӣ.....	413
17.1. Моҳияти мувозинатии умумии макроиқтисодӣ.....	414
17.2. Мувозинатии макроиқтисодӣ дар модели AD – AS.....	423
17.3. Таҳлили истеъмомлот, пасандозҳо ва инвеститсияҳо.....	427
17.4. Назарияи мултипликатор.....	435
17.5. Мувозинатии макроиқтисодӣ дар модели IS – LM.....	443
Мавзӯи 18. Рушди иқтисодӣ.....	447

18.1. Рушди иқтисодӣ ва нишондиҳандаҳои он.....	447
18.2. Омилҳо ва намудҳои рушди иқтисодӣ, аҳамият ва хароҷотҳои он.....	451
18.3. Назарияҳои рушди иқтисодӣ.....	466
18.4. Сиёсати давлатӣ ва рушди иқтисодӣ.....	479
Мавзӯи 19. Тараққиёти сиклии иқтисодиёт.....	483
19.1. Моҳият ва сабабҳои сикли иқтисодӣ.....	483
19.2. Давраҳои сикли иқтисодӣ.....	488
19.3. Шаклҳои асосии бӯхронҳо.....	494
Мавзӯи 20. Шугл ва бекорӣ. Назарияи капитали инсонӣ.....	495
20.1. Аҳолии қобили меҳнат ва қувваи корӣ.....	495
20.2. Назарияҳои бекорӣ.....	499
20.3. Мафҳум, нишондиҳандаҳо ва шаклҳои бекорӣ.....	503
20.4. Оқибатҳои бекорӣ.....	508
20.5. Сиёсати давлатӣ дар соҳаи шугл.....	512
20.6. Назарияи капитали инсонӣ.....	514
Мавзӯи 21. Сиёсати иқтисодии давлат.....	517
21.1. Сиёсати иқтисодӣ: сарчашмаҳои таъсисёбӣ.....	517
21.2. Концепсияи сиёсати иқтисодии давлат ва унсурҳои таркибии он.....	521
21.3. Низоми мақсадҳои сиёсати иқтисодӣ.....	522
21.4. Сиёсати вазъиятии давлат.....	527
Мавзӯи 22. Низоми пулию қарзӣ.....	532
22.1. Концепсияҳои асосии сиёсати пулию қарзӣ.....	532
22.2. Масаи пулӣ ва унсурҳои (агрегатҳои) пулӣ.....	536
22.3. Пешниҳоди пулҳо ва талабот ба пулҳо.....	537
22.4. Бозори пулӣ ва мувозинати он.....	540
22.5. Қарз: зарурият, моҳият ва шаклҳо.....	542
22.6. Низоми бонкӣ ва сохтори он.....	545
22.7. Фишангҳои сиёсати пулию – қарзӣ.....	552
Мавзӯи 23. Бозори қоғазҳои қиматнок.....	562

23.1. Моҳияти ва амрифаҳои бозори қозғазҳои қиматнок.....	563
23.2. Таъсири умумии намудҳои асосии қозғазҳои қиматнок.....	566
23.3. Танзими бозори қозғазҳои қиматнок.....	571
Мавзӯи 24. Таваррум ва танзими таваррумӣ.....	572
24.1. Таваррум ҳамчун омил ва монети тараққиёти иқтисодӣ.....	572
24.2. Шикҳои соҳибдори ва сарчашмаҳои таваррум.....	575
24.3. Нишондодҳо ва намудҳои таваррум.....	579
24.4. Оқибатҳои иҷтимоӣ – иқтисодии таваррум.....	585
24.5. Қаъқатҳои филлипс ва стагфлятсия.....	590
24.6. Сиёсати ситдидитаваррумӣ.....	592
Мавзӯи 25. Низоми молиявӣ ва танзими молиявӣ.....	595
25.1. Низоми молиявӣ ҳамчун асоси танзими давлатӣ.....	595
25.2. Буҷети давлатӣ ва фондҳои гайрибуҷетӣ.....	597
25.3. Даромадҳо ва хароҷотҳои буҷети давлатӣ.....	602
25.4. Қасрати буҷети давлатӣ ва тарзҳои молиягузори он.....	604
25.5. Қарзи давлатӣ, намудҳои он ва оқибатҳо.....	608
25.6. Андозҳо ҳамчун базаи иқтисодӣ ва фишанги сиёсати молиявии давлат.....	611
25.7. Сиёсати фискалии давлат.....	620
Мавзӯи 26. Даромади умумии аҳоли ва сиёсати иҷтимоии давлат.....	629
26.1. Мафҳум, нақш ва аҳамияти даромадҳои аҳоли.....	629
26.2. Тақсимоти даромадҳо ва ҳисоб намудани дараҷаи нобаробарии онҳо.....	633
26.3. Муаммоҳои камбизоатӣ ва роҳҳои бартараф намудани он.....	636
26.4. Сиёсати иҷтимоӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли.....	638
Мавзӯи 27. Сиёсати макроиқтисодӣ: муносибатҳои алтернативӣ.....	641
27.1. Моделҳои кейнсӣ ва неоклассики мувозинати умумии иқтисодӣ (МУИ).....	641